

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

ISSN 1820-4589

Часопис за нејовање демокрајске полијичке културе

Година XV

Број 37

2018. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XV (2018), бр. 37
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић, др Милош Савин,
др Александра Шуваковић, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

Миша Ђурковић, <i>Комунистичке основе савременог разарања породице.</i>	11-26
Марија Р. Стајић, <i>Случај Роу против Вејда: друштвене околности које су довеле до легализације абортуса у САД</i>	27-42
Предраг Терзић, <i>Однос војске према политичкој модернизацији у доба владавине Милана и Александра Обреновића</i>	43-54
Рајко Петровић, <i>Историјско-политички модел регионализације у Шпанији: изазови и перспективе.</i>	55-67
Александар Матковић, <i>Младачка поткултура и криминалитет</i>	69-82
Мирела Лончар, <i>Утицај ислама на политичку ситуацију у Републици Македонији</i>	83-94
Никола Млађеновић, <i>Медијска производња председника: изборна кампања на РТС и Н1</i>	95-106
Зоја Б. Илић Духанџија, <i>Цензура у арапским медијима – мапирање</i>	107-119
Милован Лакушић, <i>Вођство као судбина политике</i>	121-134
Саша Марковић / Драгана Коларић, <i>Нека питања сузбијања насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу</i>	135-152
Милош Станојчић, <i>Настанак и развој јужнотиролског модела аутономије</i>	153-168

II ДРУШТВО И ПРАВО

Жељко Бјелајац, <i>Утицај Cosa Nostre на обликовање колективне свести сицилијанског друштва</i>	171-190
Бориша Лечић, <i>Условна осуда – кривично материјални и процесни аспекти</i>	191-203
Александар Фатић, <i>Правосуђе у Србији је привремено, транзиционо</i>	205-222
Бранислав Малагурски, <i>Неки правни аспекти актуелног и будућег статуса слободних зона Србије</i>	223-236
Ивана П. Бодрожич, <i>Оправданост изучавања тероризма као категорије кривичног права</i>	237-247
Александар Бодрожич, <i>Утицај мултинационалних компанија на еколошку безбедност.</i>	249-262
Дарко Т. Димовски / Иван Д. Милић, <i>Радно ангажовање осуђених лица (историјски аспект)</i>	263-278

Милош Лакићевић, <i>Обавештајни оквир феномена организованог криминала</i>	279-307
Слободан Малешкић / Ненад Бингулац, <i>Поједини аспекти оправдавања и оспоравања института споразума о признању прекршаја</i>	309-321
Јоко Драгојловић / Маја Суботин, <i>Појмовно теоријске дилеме казне</i>	323-338
Владимир В. Козар / Ана И. Опачић, <i>Судска заштита права из радног односа</i>	339-354
III ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО	
Жаклина Спалевеић / Милош Илић, <i>Место и улога криптовалута у светском економском систему</i>	357-369
Недељко Прдић, <i>Ефикасност управљања инвестицијама</i>	371-383
Нада Миленковић / Бранимир Калаш, <i>Дистинкција и положај фондова ризичног и приватног капитала</i>	385-396
Милош Крстић / Иван Ђекић, <i>Бихевиорална економија и стандардна економска теорија</i>	397-410
Јелена М. Андрашић / Вера М. Мировић, <i>Проблеми корпоративног управљања у Србији</i>	411-419
Весна Алексић, <i>Провера пословања са иностранством од стране пореских власти у Србији у циљу спречавања измештања добити у иностранство</i>	421-436
Миљојко Базић / Александар Базић, <i>Примена методе студије случаја у истраживању пословног преговарања</i>	437-450
Сања Шкорић, <i>Стечај и права запослених.</i>	451-464
Снежана Г. Лекић / Јелена М. Вапа-Танкосић, <i>Анализа финансијског сектора с аспекта организационе посвећености</i>	465-475
Надежда П. Љубојев / Маријана Дукић-Мијатовић, <i>Правни промет субјективног ауторског права</i>	477-488
IV КУЛТУРА И ИСТОРИЈА	
Ана Елаковић Ненадовић / Снежана Божанић, <i>Тиртајева елегија и етос родољубља у ликурговој беседи против леократа</i>	491-500
Снежана Бесермењи / Саша Марковић, <i>Евокативни субиндикатори у функцији очувања националног идентитета војвођанских Хрвата на примеру насеља Таванкут</i>	501-506
Јелена Коло, <i>Стратегија комуникације Србије у процесу приступања Европској унији</i>	507-520
Душан Илић, <i>Прилог расправи о постојању социјално-економског парламента у другој Југославији</i>	521-531

Александра А. Марковић / Наташа М. Јовановић Ајзенхамер, <i>Класично наслеђе савременог феномена: веберово схватање друштвене стратификације и прекаријат</i>	533-544
Милева Томић, <i>Правно уређење Дунавске Бановине</i>	545-555
Александар М. Филиповић, <i>Актуелни аспекти менаџмента видео игре као најпрофитабилнијег новог медија креативне индустрије</i>	557-572
Александра М. Терзић / Невена Ћурчић, <i>Урбанистичке визије и унапређење туристичке понуде: Београдска тврђава</i>	573-583
Душко Кузовић, <i>Положај куће на парцели у варошицама западне Србије у 19. веку</i>	585-594
V ПРИКАЗИ	
Александар М. Петровић, <i>Снажна подсећања на улазак Господа Исуса Христа у историју и данашње виђење Његовог дела</i>	597-604

THE CONTENT:

I SOCIETY AND POLICY

Miša Đurković, <i>Communist origins of contemporary family destruction</i>	11-26
Marija R. Stajić, <i>The case of Rou against Wade: the social circumstances that led to the legalization of abortion in the United States</i>	27-42
Predrag Terzić, <i>The attitude of army towards political modernization in the period of Milan and Aleksandar Obrenovic's rule</i>	43-54
Rajko Petrović, <i>Historical-political model of regionalization in Spain: challenges and perspectives</i>	55-67
Aleksandar Matković, <i>Youth subcultures and crime</i>	69-82
Mirela Lončar, <i>Утицај ислама на политичку ситуацију у Републици Македонији</i>	83-94
Nikola Mladenović, <i>Media construction of the president: election campaign on TV N1 and RTS public service</i>	95-106
Zoja B. Ilić Duhandžija, <i>Censorship in the Arab media - mapping</i>	107-119
Milovan Lakušić, <i>The leadership as a destiny of politics</i>	121-134
Saša Marković / Dragana Kolarić, <i>Some questions regarding suppression of violent behaviour at sports events or public rallies</i> .	135-152
Miloš Stanojčić, <i>Origin and development of the autonomy of south tyrol</i>	153-168

II SOCIETY AND LAW

Željko Bjelajac, <i>Influence of Cosa Nostra in shaping of collective consciousness of Sicilian society</i>	171-190
Boriša Lečić, <i>A suspended sentence - criminal material and trial aspects</i>	191-203
Aleksandar Fatić, <i>Judiciary in Serbia is temporary, tracing</i>	205-222
Branislav Malagurski, <i>Certain legal aspects of actual and future legal status of the free zones of Serbia</i>	223-236
Ivana P. Bodrožić, <i>Justification of terrorism examination as a category of criminal law</i>	237-247
Aleksandar Bodrožić, <i>Impact of multinational companies on environmental safety</i>	249-262
Darko T. Dimovski / Ivan D. Milić, <i>Work engagement of convicted persons (historical aspect)</i>	263-278

Miloš Lakićević, <i>The intelligence framework of the phenomenon of organized crime</i>	279-307
Slobodan Malešić / Nenad Bingulac, <i>Individually aspects of justifying and dispytes of the institute of plea bargaining of minor offence</i>	309-321
Joko Dragojlović / Maja Subotin, <i>Conceptual theoretical dilemmas of punishment.</i>	323-338
Vladimir V. Kozar / Ana I. Opačić, <i>Judical protection of labor rights</i>	339-354
III ECONOMY AND SOCIETY	
Žaklina Spalević / Miloš Ilić, <i>Place and role of crypto currencies in the world economic system</i> .	357-369
Nedeljko Prdić, <i>Efficiency of investment management</i>	371-383
Nada Milenković / Branimir Kalaš, <i>The distinction and position of venture capital and private equity funds</i>	385-396
Miloš Krstić / Ivan Đekić, <i>Biheviorial economics and standard economic theory</i>	397-410
Jelena M. Andrašić / Vera M. Mirović, <i>The problems of corporate governance in Serbia</i>	411-419
Vesna Aleksić, <i>Checking business relationships with a foreign partner by tax authorities in Serbia in order to prevent the transfer of profits abroad</i>	421-436
Miljojko Bazić / Aleksandar Bazić, <i>Application of case study method in the researching of business negotiations</i>	437-450
Sanja Škorić, <i>Bankruptcy and employee rights</i>	451-464
Snežana G. Lekić / Jelena M. Vapa-Tankosić, <i>Analysis of the financial sector from the aspect of organizational commitment</i>	465-475
Nadežda P. Ljubojev / Marijana Dukić-Mijatović, <i>Legal transactions of subjective copyright</i>	477-488
IV CULTURE AND HISTORY	
Ana Elaković Nenadović / Snežana Božanić, <i>The elegiac poetry of tyrtaeus and the ethos of patriotism in lycurgus' oratory</i>	491-500
Snežana Besermenji / Saša Marković, <i>Evocative subindicators work preserving the national identity of Croats in Vojvodina the case of Tavankut</i>	501-506
Jelena Kolo, <i>Serbia's communication strategy in the process of joining the European Union</i>	507-520
Dušan Ilić, <i>Annex of the discussion on the establishment of the socio-economic parliament in second Yugoslavia</i>	521-531

Aleksandra A. Marković / Nataša M. Jovanović Ajzenhamer, <i>Classical heritage of contemporary phenomenon: weber's conception of social stratification and precarity</i>	533-544
Mileva Tomić, <i>Legal constitution of Danube Banovina</i>	545-555
Aleksandar M. Filipović, <i>Current aspects of video game management as the most profitable new media of the creative industry</i>	557-572
Aleksandra M. Terzić / Nevena Ćurčić, <i>Architectural visions and enchancement of tourism offer: Belgrade Fortress</i>	573-583
Duško Kuzović, <i>The position of the house on the plot in borougs of western Serbia in the 19th century</i>	585-594
V REVIEWS	
Aleksandar M. Petrović, <i>Powerful reminders of the entry of the Lord Jesus Christ into the history and today's view of His work</i>	597-604

I

ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

КОМУНИСТИЧКЕ ОСНОВЕ САВРЕМЕНОГ РАЗАРАЊА ПОРОДИЦЕ*

Сажетак: У овом раду аутор се бави историјом напада на институт породице. Анализирају се актери који већ два века циљано и систематски подривају традиционалну породицу, сматрајући да је она главна препрека за револуционисање савремених друштава. Посебна пажња се усмерава на комунистички допринос овом подухвату. Након навођења пионирских доприноса Француске буржоаске револуције, анализира се Енгелсов теоријски допринос и приказује револуционарна пракса Бољшевичке револуције, која је прекинута Стаљиновим мерама 1936. Она је делимично обновљена након његове смрти 1953, али је пуни процват доживела после 1990 када су ове идеје враћене кроз западно посредовање.

Кључне речи: породица, комунизам, Енгелс, Троцки, Колонтаи, Стаљин

Институт породице у Србији изложен је током периода такозване транзиције бруталним ударима који за циљ имају њено подривање, радикалну трансформацију и стварање друштва у коме више неће бити традиционалне породице. Ови удари су најочитији преко измене породичног законодавства, али долазе и из простора економске организације, социјалне политике, биоетике, популарне културе¹ итд.

Главни подстицаји за промену у том правцу долазе од западних актера који надзиру и усмеравају нашу традицију и припремају ово друштво за „европске интеграције“. Нажалост много људи не разуме да европске интеграције углавном подразумевају разарање традиционалних вредности и пре свега традиционалне породице. Да бисмо то објаснили и разумели морамо најпре да дамо бар скицу модерне историје напада на традиционалну породицу која је на крају у великом броју земаља дала резултате. Разумљиво, усмерићемо се на комунизам, феминизам, тоталитаризме, као и два најважнија глобална револуционарна догађаја (1789. и 1917), у којима су гле чуда, као центар имплемен-

* Рад је настао као део пројекта 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Србије.

¹ Види Ђурковић, (2016), Панов, Јањић- Комар, Шкулић, (2014).

тације нових политика одређене традиционалне породице које треба „реформисати”, односно разорити подстицањем развода, слободне љубави, еманципацијом жена, изједначавањем легалних и нелегалних кохабитација, односно статуса брачне и ванбрачне деце, увођењем жена на тржиште рада, променом пореске политике, афирмацијом абортуса итд. Због Стаљинове „контрареволуције“ и чињенице да је комунизам развијан у земљама са врло патријархалном културом, ове револуционарне мере су засутањене и умерене. Но у међувремену су оне експлодирале у западном свету, да би се после 1990, под окриљем европских интеграција и сваковрсних либерализација и модернизација, на велика врата вратиле у неограниченом виду.

*

Традиционална, класична, основна, природна, нуклеарна моногамна породица коју чине отац, мајка и њихова деца налази се у центру западне цивилизације (у ширем смислу) којој ми припадамо. Та цивилизација је током последња два миленијума обележена, дефинисана и утемељена хришћанском религијом, тако да је сасвим разумљиво што сви савремени борци против породице истовремено нападају и религију, односно покушавају да обе институције у пакету елиминише из наших друштава и уставно-правних система.

Постоји велики спор о томе да ли је овај модел породице природан. Карлсон, као и многи традиционалисти, посебно хришћански утемељени мислиоци, настоји да бране идеју о природности и универзалности оваквог модела породице као нужне основне супстанце друштва. Карлсон нпр. наводи и савремена археолошка и антрополошка истраживања (Артура Лавцоја нпр.) која настоје да покажу како је још у доба аустралопитекуса постојала основна породична форма моногамног типа. С друге стране, савремени деконструктивисти, на трагу Моргана Енгелса и Мидове настоје да нађу све могуће примере и доказе који ће показати како је наводно моногамна породица нешто што је новијег типа у укупној историји човечанства, односно да је у питању фаза у еволуцији породичног модела повезана са капиталистичким начином производње, која ће се у даљој еволуцији трансформисати у неке друге облике одношења. Енгелс је у свом кључном делу о овој тематици, *Пореклу породице, приватне својине и државе*, наводио силне примере из дела теренских антрополога, настојећи да покаже неприродност моногамне породице, односно постојање многих других могућих модела.²

Аутор овог дела није компетентан да се у ту расправу упушта. Ограничићемо се на простор који нам јесте познат и који баштинимо. Дакле бар што се тиче западне класичне и јудео-хришћанске цивилизације коју познајемо и коју баштинимо, јасно је да је са свим својим варијацијама, аберацијама, искушењима итд. моногамна породица последњих неколико хиљада година представљала основну ћелију друштва, државе и привреде.³ Чак и данас када

² Данас се то формулише у тврдњи да је традиционална породица тек један од могућих животних стилова.

³ Наравно, ту би се могло додати и образовање, социјално осигурање, војна обавеза и друге функције које су биле везане за породицу.

се против ње у великом броју „прогресивних” западних друштава води отворени рат, свим средствима, моногамна породица опстаје као избор највећег броја људи и највећег броја родитеља.

Дакле, да бисмо разумели динамику рата око породице, најпре треба укратко описати који је то модел и зашто је он важан за цивилизацију којој припадамо.

Данас је већ постало опште место у конзервативним круговима да се цитира познато Грамшијево објашњење неуспеха комунистичке револуције у Италији и на Западу. Као што је познато, он је у својим *Затворским свескама* указао на чињеницу да је комплетан западни свет натопљен по дубини са два миленијума хришћанства. Дакле да су све друштвене институције, појаве и пре свега општа културна и вредносна атмосфера тада били фундирани и обојени хришћанском религијом. Наравно, све се то огледало и преламало у породици. Традиционална, патријархална, вишедетна породица била је основ западних друштава и цивилизације. Била је то заједница мушкарца и жене намењена рађању и васпитавању деце, повезана вером, љубављу и међусобним поштовањем, укључена у ширу верску, друштвену, а касније и државну заједницу. У исто време породица је била и основна економска јединица, будући да се готово све до двадесетог века највећи део производне и привредне активности обављао под окриљем породичног домаћинства.

Западна традиција је укључивала поштовање породице као сфере приватности у коју држава не би смела да се меша. Мушкарац је представљао породицу у јавној сфери и био задужен за исхрану и обезбеђивање породице, док је жена била основа унутрашњег живота у кући, старала се за децу, исхрану и генерално организацију породичног живота у кући. Породични дом је дуго био и изразито функционално место у коме се не само живело, већ су и обављани бројни послови, од привређивања, преко образовања деце, до бриге о старима итд. Жена јесте била у финансијски и правно потчињеном положају, али је била доминантна у функцијама и улогама које је преузела. Овај систем је имао квалитет подстицања супружника да своје проблеме решавају сами и да развијају међусобне односе као посебан универзум, док је данас тенденција да се држава на сваки начин меша у породичне односе и да покушава да их диктира и уређује.

Чак и у време када је процес такозване женске еманципације увелико покренут и кад су жене добијале разна јавна и политичка права, овај традиционални модел је опстајао све док је фактички хришћански морал могао да се одржава и преноси као систем вредности кроз различите поре друштва. О томе сведоче нпр. јасан отпор народа у СССР-у (посебно на селу) према новим системима уведеним после Октобарске револуције, као и значајни повремени таласи обнове рађања по правилу уско повезани са обновом значаја религиозности у јавној сфери, као што је то било у Америци четрдесетих и педесетих година прошлог века.

Породица је, то посебно треба истаћи, била схватана и као основна економска ћелија друштва: институција која примарно фундира привредне односе

и привредну етику, од примогенитуре и задруге до приватних предузећа – као простор у коме се дете учи да управља средствима, да ради и помаже, планира, стиче свест о дужностима, управљању, солидарности, итд.

Током последња два и по века, овај модел је међутим постао предмет директних напада разних заинтересованих идеологија, покрета и актера. Стога су готово сви облици конзервативне и десне мисли током тог периода у центар својих интересовања и програма стављали очување традиционалне породице. Религија и институција породице (уз питања вредности, ауторитета и морала) у суштини представљају два основна предмета спора у модерном добу.

Хегел је 1820. године у својој књизи *Основне црте филозофије права* инсистирао на динамици модерног друштва у коме модернизација разбија традиционалне окове породичне заједнице и појединца баца у сферу грађанског друштва као атомизовану индивидуу која наново гради своје односе са другим појединцима.⁴ На страну његова идеја о томе како у синтези треба да дође до обнове обичајности као моралне заједнице вишег нивоа за читаво друштво, треба уочити да је он веровао како традиционална породица губи свој основни смисао и распада се под налетима модернизације. У његовој методолошкој тријади породицу превладава грађанско друштво као антитеза, да би се на вишем нивоу у синтези обичајности појавила држава као остварење обичајности. Но бар за наредних сто педесет година можемо емпиријски показати да се традиционална породица одржавала и одолевала. Штавише, управо породица је била третирана и као основна јединица грађанског друштва и државе, што су адекватно пратили и правни системи западних држава.

Узгред, треба приметити да су векови у којима је Европа владала светом исти они у којима је традиционална породица била основ брзог раста европске популације. Ово је аргумент који Карлсон с правом користи кад показује да је један од разлога америчке снаге у односу на Европу то што САД и даље имају значајан раст популације, пре свега захваљујући великом броју традиционалиста и хришћана. Управо деветнаести век, који је уследио након Хегеловог списка, обележен је огромним растом популације у Европи захваљујући породицама утемељеним у религији. Овај велики раст није по дефиницији довео до ратова – штавише, ради се о веку који је био изразито миран, без великих европских ратова. Но, раст популације омогућио је иселавање великог броја људи у Америку и Аустралију нпр, али и снагу европских држава које су у колонијалном положају држале остатак света. Религија је тада и даље имала улогу имплицитне вредносне и моралне основе свих сегмената живота.

Но, још у другој половини осамнаестог века појављују се гласови и чак организовани покрети јавног или тајног типа који систематски нападају и клеветају традиционални породични модел. Разумљиво, то су исти они покрети који нападају религију, монархију и идеолошки припремају Француску револуцију. То су све оне идеологије које ће папа Пије Девети осудити у познатој енциклици *Попис грешака* из 1864. године⁵.

⁴ Hegel, (1989), стр. 317-319. „У грађанском друштву свако је себи сврха, све друго му је ништа“.

⁵ Види The Syllabus of Errors, (1864)

Француска буржоаска револуција је први велики политички догађај у модерној историји у коме је брак планирано постављен у центар политике. Сузан Десан је у одличној књизи *Породица на суду у револуционарној Француској*⁶ са доста аргумената и података доказивала управо тезу да је политизација и реформа институције брака била један од кључних циљева револуционара. И заиста, у савременој литератури о развоју породичних односа и породичног права, овај период се изучава као почетак модерне реформе породице. Наиме, нове политичке снаге су по први пут практично промовисале и примениле читав низ иновација као што су развод без кривице, укидање примогенитуре у наслеђивању, односно увођење једнаке расподеле наследства између деце, заметке посебних права жена и родне равноправности, изједначавање статуса легитимне (деце рођене у законитом браку) и нелегитимне (ванбрачне) деце. У септембру 1792. донет је закон који је у исто време увео грађански брак и грађанско вођење брачне евиденције, затим легализовао разводе, снизио границу пунолетства и увео забрану родитељима да утичу на избор брачног партнера сопствене деце.⁷

У прва два поглавља књиге, ова ауторка доноси читав сплет радова и аргумената „различитих памфлетиста, моралиста, сатиричара, новинара, феминисткиња, петиционара, и чланова клубова...”, који су заједно стварали мрежу за промовисање реформисања брака, његове унутрашње динамике и његове улоге у целом друштвеном систему.⁸

Не случајно, реформа институције брака имаће кључно место и у другом „епохалном догађају” који ће затрести свет 1917, у Бољшевичкој револуцији. Но пре него што кажемо пар речи о томе, ваља најпре набројати основне изворе, идеологије и актере оспоравања традиционалне породице који су се углавном јасно оформили и поставили у периоду између ове две револуције.

Наведимо најпре разне облике комунистичке и анархистичке идеологије. Доследно изведено у њиховом нормативном идеалу друштва ради се о потпуно слободној љубави, дисконтинуираним тренутним везама и о пребацивању бриге и старатељства о деци на читаву заједницу. Наравно, у оквиру ових покрета постојале су бројне варијације, па тако код Прудона још увек има места за традиционалну породицу и повлашћени положај мушкарца. Но код Бакуњина је, на пример, растурање породице као буржоаског тиранског окова доведено до краја. Најважнији спис у овој традицији је Енгелсово *Порекло породице, приватне својине и државе* објављено 1884. године, који ћемо касније детаљно представити.

Следи затим леви либерализам и социјалдемократија. Ово су умереније варијанте леве традиције, али са врло сличним нормативним циљевима – подстицање изласка жена на тржиште рада, на специјализацију и стварање каријере, као и развој колективне државе благостања у којој се деца пребацују на одгој у државне институције, а традиционална породица лишава готово свих својих функција и деконструише.

⁶ Види, Desan, (2004).

⁷ Исто, стр. 16.

⁸ Исто, стр. 17.

Трећа важна идеологија је феминистичка. Феминизам је током деветнаестог века углавном био везан за либералну традицију, захтевајући постепену еманципацију жена, њихово образовање и стицање одређених права. Но, током двадесетог века ова идеологија је попримила радикалне облике и сврстала се уз радикалне и комунистичке покрете, директно подривајући дистинкцију јавно/приватно. Савремени феминизам је изразито антипородична идеологија у којој се ова институција види искључиво као оков који спутава ослобођење и развој жена.

Хомосексуални покрети и *квир* идеологије су наредни противник. Ова традиција тражи изједначавање истополних заједница са класичном породицом, стицање свих породичних права за њих, укључујући и могућност усвајања деце и сурогат материнства као начина да стекну потомство. Но *квир* идеологија је одавно одустала од тражења права само за „различите”. Прокламовани циљ је универзализација таквих пракси, односно кретање ка друштву у коме ће сви грађани практиковати нестабилне, динамичне, флексибилне полне и родне идентитете. Традиционална породица, дефинисана као брак жене и мушкарца, разумљиво представља највећу препреку у реализацији таквих настојања.⁹

Интереси крупног капитала (банака и великих корпорација) често се поклапају са неким или свим од горњих група, па своје ресурсе (новац, медије, лобирање) углавном стављају у функцију промоције и реализације њихових идеја. У питању је настојање да се формира андрогина, заменљива особа, индивидуалац усредсређен на каријеру, неукорењен и невезан за породицу. Породица која је основа неке смирености и сигурности онемогућава доследно увођење свих грађана и радника у такозвано *стање шока* (Алвин Тофлер¹⁰).

Не треба међутим из вида испустити ни геополитичку димензију: одређене стране силе могу преко таквих идеја, идеологија и покрета да слабе конкурентске државе (корелација са падом наталитета, унутрашње хомогености, стабилности, уређености живота, итд). Натурање антипородичних идеологија у пракси води разарању читавог друштва: мањем броју бракова, већем броју развода, мањем броју деце, уношењу анархије у породичне односе, смањењу популације, што све води опадању укупне снаге и потенцијала државе у међународној сфери. Карлсон у књизи *Поцепане генерације* даје одличан пример, званичан документ САД, НССМ 200 из 1974. године, који је припремио Хенри Кисинџер. У њему је дефинисао да ће САД на све могуће начине подстицати заустављање раста популације, односно њен пад у тринаест земаља.¹¹

Сада ћемо укратко показати Енгелсове ставове о браку и породици, а затим анализирати занимљив развој породичних односа у Совјетском Савезу у периоду од револуције до Стаљиновог „конзервативног” обрта.

*

⁹ Детаљно о овим питањима у другом поглављу књиге *Тамни коридори моћи*. Ђурковић, (2013).

¹⁰ Tofler, (1975).

¹¹ Carlson, (2005), стр. 16, 17. Документ је декласификован 1980. и јавно доступан на страници https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pcaab500.pdf

Енгелс је *Порекло* објавио годину дана после Марксове смрти, тврдећи да је овај спис, настао као повећи есеј на рефлексije о Моргановом *Древном друштву*¹², заправо нека врста супституције за Марксов неодражени посао укључивања Моргана у систем материјалистичког излагања историје. У другом делу списка Енгелс се бави развојем идеје државе из разних облика генсова, док је први део списка разматрање порекла породице и њене еволуције.

Основни политичко-теоријски циљ који он има на уму, модерним речником бисмо могли да формулишемо као деконструкцију, или деструкцију идеје о универзалности моногамне породице.¹³ Аутор усваја Морганову теорију о еволуцији институције породице кроз разне периоде историјских формација људског друштва (дивљаштво, варварство, цивилизација). Његова основна намера у спису је да се покаже најшира палета разних облика мушко-женских односа који су теоријски могући и који претходе моногамној породици. Енгелс напада „филистре” који заступају тезу о универзалности и перенијалности традиционалне моногамске породице, и који знају још за полигамију и можда полиандрију. Но, каже он, проучавање праисторије показује нам најразличитије облике колективних бракова, где у исто време постоје и полигамија и полиандрија. Штавише, Енгелс износи тезу о прастану где су, наводно, владали неограничени полни односи у оквиру једног племена, и где су сви живели у колективном, односно групном браку (стр. 32). Уз то придлази аргумент који треба да оспори постојање доминације моногамије и у животињском свету.

Да би додатно ојачао тезу, Енгелс се позива на одређена антрополошка теренска истраживања из тог периода, на основу којих наводно у неким племенима и даље постоји дозвола полних односа између родитеља и деце. То је доказ да су у првобитном стању такви односи – као и сексуални односи између браће и сестара – били сасвим дозвољени и легитимни и да је њихово табуисање наводно резултат каснијег цивилизацијског регулисања. Овакви односи, тврди он, владали су до позног средњег варварства (стр. 38).

Енгелс такође настоји да дезавуише моногамни брак на сваки могући начин, посебно нападајући романтичарске и хришћанске идеје о браку као светој заједници испуњеној љубављу, одговорношћу, верношћу, пожртвовањем, узношењем жене на пиједестал итд. Он тврди да моногамна породица и њен настанак немају никакве везе са индивидуалном љубављу, да је она интересна заједница, те да је права индивидуална љубав могућа само код пролетера јер они немају својину.

Излажући наводне етапе у развоју брака, Енгелс тврди да је крај матријархата и прелазак на синдијазмичку породицу у којој се порекло везује за оца, историјски пораз женског рода (стр. 50). Ту се уводе класичне марксистичке тезе о патријархату као систему подјармљености жене, о моногамној породици

¹² Morgan, (1981).

¹³ Енгелс, (1978). У закључку списка исти поступак се спроводи на идеју државе. Држава није увек постојала, рођена је у одређено време за одређене потребе и опет ће нестати, када се буде по Марксовом пророчанству укинула. Види стр. 136.

у којој је жена робинја, власништво, водећа служавка, која је у нешто бољем положају него робинја итд. Наводе се Марксове речи да модерна породица у клици садржи и ропство и кметство. Супруга се назива куртизаном која се не купује на парче већ трајно (стр. 61). Њено вођење домаћинства и подизање деце, што хришћани сматрају највреднијим и најчаснијим улогама и функцијама, Енгелс назива ропством јер је наводно искључује из друштвене производње.

Штавише, однос мужа и жене у моногамној породици дефинише се као први класни однос у коме је мушкарац буржуј, а жена подјармљени пролетер (стр. 56, 62.) Стога је у марксизму било потпуно логично да се класни рат, који је подстицао унутар појединачних држава и нација, пренесе и на простор породице, то јест да се наводни породични пролетери подстакну на побуну и класни рат против својих буржоаских подјармљивача: мужева. Последица, наравно, као што смо научили у двадесетом веку, није измирење ових антитеза у некаквој хармоничној идили већ управо распадање и државе и породице тамо где је ова идеологија доследно примењивана.

Енгелс игнорише све јасне примере хармоничних односа у породици, и изричито тврди да по дефиницији уз моногамију иду и фигуре проституције, жениног љубавника и мужа рогоње (стр. 58). Онда се делимично ограничава на католичке земље које то наводно универзално спроводе, док за германске земље тврди да због тврдокорног протестантизма и јаких појмова о части које су Немци донели у моногамију, тамо доминирају „брачне заједнице досаде, које називају породичном срећом” (стр. 60). Дакле и тамо где мора да призна како људи поштено живе у односима породичне среће, он мора да их изврће руглу називајући то досадом.

Следи затим изношење програма за породичну револуцију, односно ослобађање. Он укључује давање пуне правне равноправности женама, затим њихово избацивање из оквира породичног дома и породичне економије на тржиште рада¹⁴, и уклањање породице као друштвене привредне јединице. Овај програм укључује и залагање за слободније полне односе, за укидање приватне својине, изједначавање статуса легалне и нелегално рођене деце, и преузимање функција неговања и васпитавања деце од породице ка држави (стр. 63). Ту спада и укидање било какве превласти мужева као и неразрешивости брака. Енгелс отворено тврди да је развод благодет за обе стране као и за друштво (стр. 69), а потпуно погрешно предвиђа како ће овај развој помоћи и мужевима да стварно уђу у моногамију, пре него женама да уђу полиандрију. Ако се погледа чињеница да су појмови части, чедности и верности избачени из западних породично-правних система, да се невиност девојке пре брака

¹⁴ Ово је још један доказ како су радикалне левичарске идеологије најчешће биле у тесној спрези са интересима велике индустрије. Као што се данас водећи левичари залажу за увоз што већег броја радника из трећих земаља, тако су тадашњи радикали отворили простор за увођење нове армије радне снаге на тржиште рада, чиме су се директно обориле наднице радницима. А класични либерали попут Мила имали су велике недоумице и резерве поводом идеја да жене масовно изађу на тржиште рада, док су управо конзервативци попут Дизраелија доносили законе којима ограничавају рад деце и жена.

више не сматра врлином и да су промискуитет, свингерство и сличне праксе повратка сексуалном плурализму постали сасвим легитимизовани преко популарне културе, онда је јасно колико је Енгелс лоше предвидео последице свог програма.

Занимљиво је и Етинасово супротстављање хорде и породице које овај аутор уводи. Као облик организације колектива, хорда је подстицала разарање приснијих веза између супружника, како би се лојалност градила према њој. Ово је мотив свих тоталитаристичких система. Но, комунисти су осим подривања породице подривали и државу, што раде данашњи неотроцкисти и леви либерали. Дакле када се данас разарају односи лојалности и солидарности унутар породица, они се не преносе ни на хорду, ни на државу, ни на нацију. Наравно, ни на светску државу или глобално комунистичко друштво, јер то нити је могуће, нити људима било шта значи. Циљ је да се такви односи неке више моралности сасвим укину како би се човек свео на хедонисту и потрошача, лојалног једино према базичним потребама, сопственом комфору, уживању у материјалним задовољствима и омиљеним корпоративним брендovima.

Но 33 године после изласка овог списка, чији нормативни идеали данас умногоме одређују западну (анти)породичну политику, одиграла се Бољшевичка револуција у Русији. Лењин, Троцки и њихови сарадници озбиљно су схватили Енгелсова упутства и започели су програм радикалног разарања наслеђених породичних односа, заједно са укидањем религије и приватне својине. Већ у децембру 1917. Совјет народних комесара издао је уредбу којом је олакшано добијање развода. Но то је био само почетак увођења великог пакета мера, који је све до тридесетих година креирао потпуни хаос у новом совјетском друштву. У чланку *Комунизам и породица* из 1920. године Александра Колонтај поздравља масован излазак жена на рад у индустрију и каже да је сасвим природно да услед тога породичне везе почињу да слабе. Штавише: „Околности које су раније држале породицу на окупу више не постоје. Породица престаје да буде неопходна како својим члановима, тако и нацији као целини”.¹⁵

У овом марксистичком класику Колонтај објашњава женама да више немају право на било какву посебну осећајност према својој деци. Пролетерска жена мора да научи да нема разлике између моје и твоје деце, односно да сви морамо подједнако да бринемо за сву нашу децу, те да уместо једне породице данас треба да бринемо за велику пролетерску породицу целе Русије. Кључ овог програма је да рад у кући престаје да буде неопходан, јер ће држава преузети колективно, индустријско обављање свих тих функција, и да чување и васпитање деце такође мора да изађе из окриља породичног дома будући да ће држава то боље да ради.

У одличној књизи *Свакодневни стаљинизам*, Шила Фицпатрик је посебно поглавље посветила породичним проблемима у совјетској Русији у периоду

¹⁵ Коллонтај, (1920). Ова питорескна особа позната је по свом врло раскалашном сексуалном животу – Питим Сорокин је назива нимфоманком која је од своје болести и порока настојала да направи идеологију и да је универсализује као модел живота. Колонтајеву, ауторку манифеста о новој жени у комунизму, данас нашироко славе у западним феминистичким круговима.

између Револуције и Другог светског рата.¹⁶ Од великог значаја за разумевање ове проблематике је и посебно поглавље у троцкистичком класику *Издана револуција*¹⁷ које је Троцки посветио „термидору” у породици, омладини и култури. Показујући како Стаљин спроводи враћање конзервативних и традиционалних модела у породици, он јасно оживљава некадашње циљеве бољшевичког деловања на подручју породичних односа. У овом спису Троцки са радошћу и жаром описује „херојско доба” у коме су извршили „јуриш на стару породицу” (стр. 116). Он понавља тврдњу о жени као присилном раднику кога треба ослободити окова породичне привреде и послати на тржиште рада. Фицпатрикова показује да је десетак милиона жена тридесетих година одједном стигло у државни радни систем, што је изазвало непроцењиве друштвене последице и обиље патологије.

Колонтајева, Карл Радек и другови покренули су читав низ радикалних мера за укупну друштвену промену атмосфере, која се у принципу сводила на укидање пристojности, цивилизације, уздржаности, чедности и грађанског и традиционалног морала. Булгаков у својим дневницима из 1924. описује један од бројних маршева које организује покрет под именом Доле стид! (*Долой стыд!*). Возе се голи трамвајима усред бела дана нпр, јавно пропагирајући слободну љубав и гола тела.

У чланку Манаева и Чалијана могу се видети бројне илустрације ове нове атмосфере, укључујући и слику фино попуњене нудистичке плаже отворене на обалама Москве одмах поред Цркве Христа Спаситеља, или плакате Комсомола на којима се објашњава да сваки комсомолац мора да задовољи своју сексуалну жељу, а свака комсомолка мора у томе да му помогне, иначе је малограђанка.¹⁸

Треба приметити да су крајем 1918. бољшевици декриминализовали и хомосексуализам тако да је он постао легалан у Руској и Украјинској совјетској републици али, занимљиво, не и у другим совјетским републикама од којих су неке током двадесетих доносиле законе против хомосексуалаца!? Све до 1933. хомосексуализам је остао легалан део сексуалности у ове две републике, да би у склопу укупне рестаурације традиционалне породице Стаљин у марту 1934. изменом Кривичног законика поново криминализовао хомосексуално понашање за мушкарце, уводећи затворску казну рада у трајању до пет година. Занимљиво је да је хомосексуализам приписиван фашизму и царистичкој декаденцији.

¹⁶ Fitzpatrick, (1999), стр. 139–163.

¹⁷ Trocki, (1973), том 1, стр. 115–124.

¹⁸ Постоје данас у теорији озбиљни спорови око тога ко је све и у којој мери унутар совјетске бољшевичке елите подржавао ове нове сексуалне тенденције. Неки подсећају на ставове Крупске која је управо сваку сексуалну неморалност осуђивала као буржоаску декаденцију, затим на чињеницу да је сам Лењин у пракси био веома суздржан, па чињенице о раним осудама раскалашности које су долазиле од наркома здравља Семашка итд. Добар преглед литературе и различитих ставова о овом питању даје Карлтон у својој књизи *Сексуална револуција у бољшевичкој Русији*. Посебно је уводно поглавље посвећено различитим погледима на тај феномен уз навођење актера полемике и њихових радова. Види Carlton, (2004), стр. 1–18. Радикално оспоравање тезе да су бољшевици рушили породицу изнела је група аутора на конференцији одржаној у Санкт Петербургу поводом обележавања века револуције. Види Тачмамедова и др, (2017).

Троцки каже да су хтели да униште породично огњиште и да стару породицу – ако не укину – онда замене новом. Као део термидора он види враћање приватних кухиња и приватних праоница веша које, разумљиво, осуђује иако признаје да су у друштвеним перионицама резултати били катастрофални, да се рубље крало, цепало и није добро прало и чувало. Ми смо, каже, одузимали не само свиње већ и кокошке, како би се људи натерали да науче да храну могу наћи само у колективним центрима и услугама (стр. 116). То што се поново враћају тигањи и шерпе у породицу, Троцки види као велики пораз револуције.

Треба поменути да су Кинези имали сличан језив експеримент у периоду 1958–1961. у оквиру Маовог програма *Велики корак напред*, који је изазвао појаве масовне глади и канибализма. Наиме, без приватног породичног планирања везаног за традиционалну породицу, пиринач и друге намирнице које је требало да трају годину дана биле би поједене, употребљене и разграбљене у року од три месеца а онда би наступила тешка глад. Кад су видели резултате свог утопијског деловања, кинески лидери су дозволили да се систем исхране, припреме хране и планирања врати на природан породичан ниво.

Троцки такође признаје неуспех другог дела свог програма, преношења бриге за децу на државу. Јаслице су се показале као лоше, па добростојећи радници своју децу нису желели да шаљу ван куће преферирајући да их чувају *бабушке*. Троцки уочава да проституција цвета, што он везује за повратак робно-новчаних односа и стабилизацију рубље. Посебно га, међутим, погађа укидање права на абортус које се десило управо те 1936. године. Руска совјетска република је наиме 1920. постала прва земља на свету која је дозволила право на абортус, што је изазвало поплаву абортуса у земљи. Сузан Горс Соломон је дала добар преглед рецепције ове мере током двадесетих година кроз очи лекарске професије и начин на који се од 1927. вратио у оптицај аргумент о штетном утицају абортуса на демографска кретања.¹⁹ То је био један од главних разлога због кога је након колективизације, гулагизације и великог страдања становништва у Русији и Украјини почетком тридесетих, Стаљин наложио доношење новог, далеко рестриктивнијег породичног законодавства у СССР-у.

Троцки тврди да је овај повратак забране абортуса закон који је уперен против жене (стр. 120). Револуција, каже, мора да одстрани узроке који жену терају на побачај (као да су они наводно само економске природе – М. Ђ.), а не да попут жандарма брани женама да то раде. Но он види укупан покрет рехабилитације традиционалне породице који се дешава кад и рехабилитација рубље. За породично право у СССР-у каже да је преузело бројне елементе из западног буржоаског права. Троцки види обнову породичног ауторитета, поштовања хијерархије и старијих у породици, јер се тиме, замислите, деца дисциплинују. Ми смо, каже, настојали да децу потпуно одвојимо од породице и од старог морала (стр. 122) тиме што смо их учили да проказују очеве издајнике или алкохоличаре. Стаљинов термидор, каже, враћа породицу, уводи казне за напуштање деце, а истовремено допушта и обнову ауторитета религије. Оте-

¹⁹ Solomon, (1992).

жане су и мере за развод, уведене позамашне таксе а покренута је и јавна кампања против развода, што све заједно Лава Бронштајна тешко погађа.

Приметимо накратко да је римокатолички свештеник језуита Стјепан Томислав Поглајен 1938. у часопису *Живот* у Загребу објавио одличан чланак „Комунизам и обитељ”²⁰. Он верно преноси развој комунистичке антипородичне идеологије засноване на Енгелсу, Марксу, Бебеловом спису *Жена и социјализам*²¹ те Рајховим психоаналитичким фантазијама, али се и детаљно бави резултатима и катастрофалним друштвеним последицама болшевичке „реформе” породичног живота и односа. Ту сазнајемо да је 1934. у Загребу изашао превод романа Колонтајеве *Слободна љубав*. У Београду је међутим већ 1922. објављен превод њене познате брошуре *Нова жена*,²² а годину дана касније превод кратке прозе *Љубав три генерације*. Поглајен доноси писање совјетских новина *Известије* и *Правде* из 1934. и 1935. које дају невероватне бројке о количини запуштене и остављене деце, о поплави развода и абортуса, о судовима који нон-стоп трагају за очевима побеглим у други град да оснују нову породицу итд. Кад је закон против абортуса донет, *Известија* је да би убедила јавност у неопходност те мере, донела бројке које показују како је у Москви број побачаја био три пута већи од броја рођене деце, за чим следе таква величања материнства и критике прекида трудноће да аутор примећује како то личи на тон папске енциклике *Casti connubii* Пија XI из 1930. За Стаљинов конзервативни обрт Поглајен каже да је у питању нормална и логична победа живота над неприродним експериментима.

Да бисмо схватили зашто је Стаљин прибегао сасвим логичној обнови традиционалне породице као једином начину да се заустави популационо пропадање и да се васпостави ред у држави, морамо уз помоћ Фицпатрикове разумети шта су стварно изазвале радикалне антипородичне мере које су Троцком биле толико драге.²³

О ставовима према породици и последицама које су комунистичке реформе изазвале у Русији Фицпатрикова каже: „Током двадесетих комунистички ставови према породици су често били непријатељски. ’Буржоаска’ и ’патријархална’ биле су два атрибута која су се најчешће спајале са појмом

²⁰ Poglajen, (1938).

²¹ Вреди навести фусноту 3 из овог списка у којој аутор прецизно наводи како су се марксистички писци Енгелс и Бебел трудили да „’знанственом методом’ утврде, како је у првотним друштвима на економском пољу владала отсућност приватног власништва, а на обитељском подручју промискуитет! У том би се смјеру имало да развије и идеално друштво будућности. Међутим је савремена етнологија, која је за Маркс-Енгелсових и Бебелових времена била још у повоју, дала марксистичким теоријама опасан и неумољив демант!”, Исто, стр. 99.

²² Колонтај, 1922, 1923, 1934.

²³ Узгред, овај период Стаљиновог конзервативног законодавства (1936–1955) био је аберација у језивој еугеничкој историји Русије која траје до данашњих дана. Две године након Стаљинове смрти враћена је либерализација абортуса која је произвела највише стопе абортуса на свету и до дан данас. Процене су да је током шездесетих у СССР-у обављано 6 до 7 милиона абортуса годишње. Ситуација је постала још драматичнија у доба Јељцина, да би тек 2011. године био донет закон који је увео делимично рестриктивније услове за абортус. Русија и даље има највећу стопу абортуса по глави становника у свету и недавни покушаји забране нису уродили плодом, упркос подршци Руске православне цркве.

'породица'. Конвенције које је поштовало пристојно друштво пре револуције одбациване су као 'ситнобуржоаско филистинство', а посебно су младе генерације инсистирале на сексуалном ослобађању и непоштовању институције брака. 'Слободан' (нерегистрован) брак је био уобичајен, као и брз развод; абортус је био озакоњен. Комунистичке жене и мушкарци су подједнако веровали у једнакост полова и женску еманципацију (мада су жене биле и остале само слаба мањина међу члановима партије). За жену је било срамота да је само домаћица. Неки ентузијастички су ишли тако далеко да тврде како би се деца боље подизала у децјим државним домовима него у кући са родитељима." (стр. 142)

У наставку она, додуше, покушава да релативизује ову тенденцију тврдећи да никад није достигла ниво екстремизма познат из израелских кибуца. Чак и партијски функционери видели су да породица и даље мора да обавља одређене функције пошто држава нема средстава за спровођење свих радикалних мера. Међутим њена тврдња да абортус није подстицао те да је крајем двадесетих вођена кампања против абортуса, лаког развода и промискуитета промашује поенту. Из ставова Колонтајеве и Троцког смо јасно видели да је са највиших места прокламован крај буржоаске породице чим се партија утврдила на власти. Што се тиче краја двадесетих, то је почетак великог обрта јер је тада Стаљин већ утврдио власт и почео да враћа клатно револуције уназад бар у неким сегментима, укључујући и породичну политику.

Фицпатрикова детаљно описује анархичне последице које су лењинистичке мере изазвале двадесетих и почетком тридесетих година. Помама за кежуалним, привременим, необавезним односима, за привременим браковима, фактичком полигамијом, нерегистровањем породица и другим новотаријама изазвала је (посебно код мушкараца у градским срединама) нови номадизам и губитак одговорности према породици и деци. На крају се типична породична заједница претворила у мајку са пар деце и обавезном *бабушком* која је децу чувала и обављала већи део посла у кући док је мајка морала на посао. Мушкарци су често напуштали породице, одлазили у друге градове да почну нове необавезне сексуалне авантуре итд. Преко прогона, гулага, подстицања деце да пријављују родитеље и других мера, држава је додатно разарале унутарпородичне односе. Међутим, како су и ова ауторка а и Карлсон и други аналитичари породичних односа у комунизму приметили, у многим породицама је ово изазвало отпор и јачање унутрашње кохезије у одбрани од насиља против породице и њених чланова. Највећи део народа се несумњиво противио оваквој политици и са одобравањем је дочекао Стаљинову рестаурацију породице (стр. 143).

Фицпатрикова обрађује неколико врста друштвене патологије које су антипородични закони направили. Најпре, то су ови лутајући и неодговорни очеви који су сматрали да ће држава да се бави децом и да они могу да лутају даље и уживају у животу без обавеза. Ово је последица партијског односа према браку као необавезној, краткотрајној заједници која не мора да се региструје и која се лако раскида и разводи кад је формализована. Слободну љубав су многи озбиљно схватили.

Друго поље су запуштена и остављена деца. Пре свега очеви, али и мајке у многим случајевима, нису хтели да се баве децом. И поред легализованог и лако доступног абортуса, жене су рађале децу о којој нису хтеле да се брину. Целокупна атмосфера сузбијала је родитељски инстинкт, па су деца предавана у домове, остављана итд. Уз то, било је много сирочади погинулих у грађанском рату, деце белогардејаца, затим деце чији су родитељи одлазили у затворе, прогон, умирали од глади и мучења. Тако се створила војска деце која је расла без адекватне неге, што је у неким градовима створило праве банде тинејдера које су пљачкале, отимале, убијале и терорисале читава насеља (такозвани *беспризорници*)²⁴.

Познати су случајеви где би на крају војска и Чека оружјем решавали такве проблеме. Фицпатрикова примећује да су врло либерални закони који су владали до 1935. допринели томе да се хулиганизам, цепарење и сличне врсте малолетничке друштвене патологије шире. На то је реаговао чак и Клим Ворошилов, министар одбране и члан Политбироа, који је тражио да се под хитно реагује како држава сутра не би добила озбиљан организован криминал. Стаљин је ово уважио и наложио да се 1935. донесе посебан Закон о мерама борбе против малолетничког криминала, где је предвиђено да се деца старија од 12 година која почине насилна кривична дела третирају као одрасле особе. Уз то је ишао и други Закон о ликвидацији децјег бескућништва и недостатка старатељства. Овим законима је сузбијана патологија коју су Бољшевици својим новим законима и политикама произвели у претходних петнаест година.

Суочен са падом популације који је угрожавао безбедност државе, Стаљин је такође наложио 1936. доношење новог Закона о породичним питањима и абортусу. Биле су укључене четири мере: поновна забрана абортуса, сем у посебним случајевима, отежавање развода кроз повећање такси, али и општу државну политику која реafirмише регистровану породичну заједницу, затим подизање децјег додатка, као и увођење награда и бенефиција за мајке у вишедетним породицама (стр. 152). Слободан брак је сузбијан државном пропагандом, да би током четрдесетих био и законски укинут. Ове мере су дале директне и брзе резултате јер се од 25 на 1000 у свега пет година број рођених подигао на 31 на 1000. Кажњавани су и доктори и жене који су прибегавали илегалним абортусима.

Фицпатрикова на крају приказује како се јавио и феномен организација жена чији су мужеви припадали новој елити, а које су се организовале на струковним основама, што је чак и држава помагала. То је такође била рестаурација добротворних организација које су водиле жене из елите у царско време. Оне су обављале низ друштвених функција, од хуманитарног рада, помагања деци, до уређивања простора итд. Тим политикама бољшевичка партија направила је пун круг: од антипородичног лудила с почетка двадесетих до обнове великог броја апсолутно логичних, нормалних и потребних мера које су врати-

²⁴ Војткевич наводи податак из 1922. о чак седам милиона деце без старања, као и бројне мере које је држава током те деценије предузимала да би се изборила са овим проблемом. Види Войткевич, (2012).

ле породицу у центар друштвеног живота. Највећи број људи је то поздравио као враћање у нормалу после година неке врсте друштвеног пијанства, анархије и последичне патологије. Уз наведене мере, држава је стигматизовала, јавно осуђивала неодговорне очеве и родитеље уопште који су напуштали породице, али је и сама радила на обнови родитељског ауторитета код деце кроз школе и Комсомол. Видели смо колико је то бола изазвало код Троцког.

Закључимо овај део навођењем Маритенових мудрих речи из књиге *Човек и држава*: „Одгој понајприје овиси о обитељи. Сврха наимае обитељи није само пуко рађање нових живих бића, за што би довољан био промискуитет, већ рађање људских потомака и њихов духовни и тјелесни одгој. Без обзира на различне облике и посебне обичаје, људи су свугдје и свагда били свјесни тога захтјева наравног закона. Улога школе и улога државе на одгојноме подручју само су помоћне улоге с обзиром на обитељску групу...”²⁵

Но, унутар западне цивилизације у исто време се увелико припремала теоријска основа за будућа разарања породице, отпочета шездесетих година, а која ће крајем двадесетог века далеко превазићи моделе и захтеве које су Троцки и Колонтајева пропагирани. Но суштинска основа ових покрета и теденција је иста, као што су им исти и извори и циљеви, тако да није претарано рећи да је савремено западно разарање породице понављање механизма који су постављени у раном совјетском комунизму.

Литература:

1. Войткевич И. Н, (2012), „История беспризорности в России в 20-д годы XX века“, *Современные проблемы науки и образования*, № 2., URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6002> (приступљено 22.05.2018).
2. Desan, S, (2004), *The Family on Trial in Revolutionary France*, University of California Press,
3. Đurković, M, (2013), *Tamni koridori moći*, Ukronija, Beograd
4. Đurković, M, (2015), *Iluzija Evropske unije*, Katena mundi, Beograd
5. Đurković, M, (2016), „Udar na porodicu i ljudsko dostojanstvo – problemi u nacrtu porodičnog dela Građanskog zakonika“, *Kultura polisa*, br. 30, str. 327-338.
6. Engels, F. (1978), „Poreklo porodice, privatne svojine i države“, u Marx/Engels, *Dela*, tom 32, str. 21-140, Beograd.
7. Коллонтай, С, (1920), „Семья и коммунизм“, *Коммунистка*, №7 (декабрь), с. 16-17. Енглески превод доступан на <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>
8. Manaeu, Chalian, (2018), „How Sexual revolution exploded and imploded across 1920s Russia“, *Russia beyond the headlines*, 14. 05. <https://www.rbth.com/history/328265-russian-sexual-revolution>
9. Maritain, J, (1992), *Čovjek i država*, Globus, Školska knjiga, Zagreb.
10. Morgan, L, H, (1981), *Drevno društvo*, Prosveta, Beograd.
11. Panov, S, Janjić- Komar, M, Škulić, M, (pr.), (2014), *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet, Beograd.

²⁵ Maritain, (1992), стр. 120.

12. Poglajen, T, (1938), „Komunizam i obitelj“, *Život*, Zagreb
13. Solomon, S, G, (1992), „The Demographic Argument in Soviet Debates over the Legalization of Abortion in the 1920's“, *Cahiers du Monde russe et sovietique*, Paris, vol 33, no 1 (Jan- Mar), p. 59-81.
14. Тачмамедова, Ж, Капустин, П, Соболев, К, Милус, Г, Гудков, Т, Севастьянов, С, (2017), „Были ли большевики разрушителями семьи?», *Красная весна*, <https://rossaprimavera.ru/article/byli-li-bolsheviki-razrushitelyami-semi?gazeta=gazeta/233>
15. Tofler, A, (1975), *Šok budućnosti*, Otokar Keršovani, Rijeka.
16. Trocki, L, (1973), *Izdana revolucija*, tom I, Otokar Keršovani, Rijeka
17. The Syllabus of Errors, (1864), <http://www.papalencyclicals.net/pius09/p9syll.htm>
18. Fitzpatrick, S, (1999), *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times, Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, USA
19. Hegel, G, W, F, H, (1989), *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo, 2. izdanje.
20. Carlson, A, (2005), *Fractured Generations: Crafting a Family Policy for Twenty-First Century America*, Transaction Publishers
21. Carlton, G, (2004), *Sexual Revolution in Bolshevik Russia*, University of Pittsburgh Press

COMMUNIST ORIGINS OF CONTEMPORARY FAMILY DESTRUCTION

Summary: In this paper, the author deals with the history of the attacks towards the institution of the family. The actors are analyzed who for two centuries target and systematically undermine the traditional family, considering that it is the main obstacle to the revolutionizing of modern societies. Special attention is paid to the communist contribution to this enterprise. After listing the pioneering contributions of the French bourgeois revolution, author focuses on theoretical contribution of Fridrich Engels and illustrates the revolutionary practice of the Bolshevik Revolution, which was interrupted by Stalin's measures in 1936. It was partially restored after his death in 1953, but a full flourishing came after 1990, when these ideas were returned through the Western mediation.

Key words: family, communism, Engels, Trotsky, Kolontai, Stalin

СЛУЧАЈ РОУ ПРОТИВ ВЕЈДА: ДРУШТВЕНЕ ОКОЛНОСТИ КОЈЕ СУ ДОВЕЛЕ ДО ЛЕГАЛИЗАЦИЈЕ АБОРТУСА У САД

Сажетак: Пресуда у случају Роу против Вејда однела је највише живота у историји судства – а такође и у историји Сједињених Држава. Од доношења пресуде 1973. до почетка 2018. чак 60 милиона нерођене деце страдало је у абортусима у Сједињеним Америчким Државама. Уместо обећаног осећања контроле над сопственим телом, којим би се жене „изједначиле” с мушкарци-ма, овај „избор” је милионима жена донео кајање, тугу и непролазни бол. Да бисмо разумели како је до ове пресуде дошло, морамо узети у обзир личност саме Џејн Роу, у чије је име поступак покренут, али и дешавања у Сједињеним Америчким Државама прошлог века.

Овако важна пресуда, која се тиче оног најсветијег и најдрагоценијег – људског живота, донета је пре појаве ултразвука који је први омогућио поглед у материцу за време трудноће и недвосмислено показао људскост нерођеног детета још од веома ране трудноће. Иако су и тадашњи медицински уџбеници тврдили да живот почиње зачећем, технолошки и медицински напредак пружио нам је увид у непобитне чињенице које ту тврдњу поткрепљују. Неопходно је да модерно друштво разговара о овој теми и преиспитује ранија убеђења. Многе жене које су урадиле абортус изјавиле су да су се осећале не као да су разборито одабрале једну од понуђених могућности већ као да нису ни имале избора. Стога је од кључне важности да сви актери у друштву помогну женама тако што ће им пружити више избора, а не само смрт детета.

Кључне речи: абортус, легализација, пресуда, фетус, право на приватност

Уводне напомене

Законитост неког поступка игра велику улогу у процесу одлучивања да ли ћемо нешто урадити или не. Сваки човек у себи носи осећај правде и кроз тај осећај он гради поверење у законитост одређеног поступка, па и у легалност абортуса. Осећај правде је и поверење у право и његове протагонисте – у овом случају, то су правници и лекари. Упитане да ли је сазнање да је абортус

* sim.stajic@gmail.com

легалан утицало на то да одлуче да абортирају, чак 70% жена одговорило је потврдно. Логика којом су се водиле гласила је „Законито је, значи мора да је исправно, мора да је правично.”

Заговорници абортуса тврде да се жене не одлучују олако на ту процедуру. Ми се, међутим, питамо да ли је судска пресуда којом је озакоњен намерни прекид трудноће довољно промишљена и утемељена. Намера овог рада јесте да покажемо да мотиве за декриминализацију намерног прекида трудноће треба тражити у односу правде, правичности и моћи једне идеологије која је кроз судску пресуду протерала правду, правичност и људско достојанство, и довела до тога да се право извргло у неправу, па чак и у зло.

Пресуда у случају Роу против Вејда (Roe v. Wade) однела је највише живота у историји судства – а такође и у историји Сједињених Држава.¹ Од доношења пресуде 1973. до почетка 2018. чак 60 милиона нерођене деце² страдало је у абортусима у Сједињеним Државама. Уместо обећаног осећања контроле над сопственим телом, којим би се жене „изједначиле” с мушкарцима, овај „избор” је милионима жена донео кајање, тугу и непролазни бол.

У поступку који је покренут како би се под плаштом „права жена” озаконила контрола рађања становништва, жена чије име пресуда носи ниједном није сведочила нити се појавила на суду, нити је икада абортирала.

Да бисмо разумели како је до ове пресуде дошло, морамо узети у обзир личност саме Џејн Роу (Jane Roe), у чије је име поступак покренут, али и дешавања у Сједињеним Америчким Државама прошлог века.

Ко је била Џејн Роу

Жена чије је име постало симбол за један од кључних феминистичко-либералних постулата – право на абортус, била је све само не еманципована, самосвесна и образована феминисткиња, која зна шта хоће и неустрашиво се хвата у коштац с патријархалним системом како би се изборила за право да одлучује о свом телу.

Џејн Роу, чије је право име било Норма Нелсон (Norma Nelson), била је необразована и проблематична тинејџерка из растурене породице. Мајка Мери била је конобарица и алкохоличарка која је тукла своју децу и коју је муж напустио. Нормин брат Џими био је ментално болестан. Са 10 година Норма је украла новац из благајне на бензинској пуми, где је радила викендом, и побегла од куће. Пронашли су је и послали у католички интернат, а потом у поправни дом за девојке. Са 15 година мајка ју је послала да живи с даљим рођаком који ју је редовно силовао. Са 16 година, док је радила као конобарица, упознала је будућег мужа Елвуда Макорвија (Elwood McCorvey), који је у браку испољио насилно понашање (Prager, 2013).

¹ Америчке жртве: Грађански рат – 498.332 (обе стране), Први светски рат – 116.708, Други светски рат – 407.316, Вијетнам – 58.168. <http://www.htmlbible.com/abortstats.htm> (21.1.2018.)

² 60,127,438 на дан 23.1.2018. <http://www.numberofabortions.com/>

Норма је била физички злостављана у детињству, лезбејка која је повремено имала односе и с мушкарцима. Конзумирала је и наркотике. По сопственом признању борила се и са суицидалном депресијом. Била је то особа слабог самопоуздања, несигурна у себе, навикла да преживљава од данас до сутра. Када је схватила да је трудна, вратила се код мајке у Тексас. Рођење прве ћерке Мелисе унело је мало светла у њен мучан живот, али ју је мајка на превару навела да у пијаном стању потпише да се одриче старатељства. Другу ћерку, коју је добила са 19 година у пролазној вези с другим мушкарцем, дала је на усвајање. Трећа трудноћа, опет с новим мушкарцем, била је повод за историјски судски случај не само у Сједињеним Државама већ и у свету.

Сазнавши 1969. године да је трећи пут трудна, Норма је хтела да абортира. Међутим, закон државе Тексас, где је тада живела, дозвољавао је абортус само када је угрожен живот мајке, или у случају силовања или инцеста. Норма се обратила др Лејну, гинекологу који ју је упутио на адвоката Хенрија Макласкија (Henry McClaskey) који се бавио усвајањем. Међутим, уместо да је посаветује о усвајању, Макласки ју је повезао са адвокатицама које су радиле на легализацији абортуса (Prager, 2013) и тражиле управо такву жену каква је била Норма – млада, слабо образована, трудна, белкиња и сиромашна,³ што је значило да нема новца да отпутује у једну од тринаест држава у којима је абортус тада био дозвољен, премда опет у само у одређеним ситуацијама.

Тако је Макорвијева дошла до Линде Кофи (Linda Coffee) и Саре Ведингтон (Sarah Weddington) које су 1970. поднеле тужбу у њено име, под алијасом Џејн Роу. Државу Тексас представљао је адвокат Хенри Вејд (Henry Wade). Исте године случај је дошао до Врховног суда, заједно са случајем Доу против Болтона (Doe v. Bolton), који се такође тикао абортуса.

Друштвене околности пре доношења пресуде

Околности које су довеле до покретања случаја Роуове нису се тичале толико искрене жеље да се прошире права жена колико онога што је било главни мотив покрета за контролу рађања – еугеника, псеудонаука која тежи да бројчано ограничи одређене категорије становништва. У чланку за *Њујорк тајмс* из 2009. године, Рут Бејдер Гинсберг (Ruth Bader Ginsburg), судија Врховног суда и, по сопственим речима, ватрена феминисткиња, изјавила је да је веровала да је „у време када је донета пресуда у случају Роуове постојао основ за забринутост о порасту броја становништва, а нарочито о порасту оних које не желимо да постоје у великом броју” (Bazelon, 2009).

Заговорници контроле рађања увелико су радили на легализацији абортуса јер су у њему видели одличан начин за контролу и ограничење популаци-

³ „Због свог незнања и недостатка самопоштовања, Норма Макорви била је препуштена на милост и немилост животним околностима много више него многе друге жене”, написала је Сузан Чивер у чланку за *Њујорк тајмс*.
<http://www.nytimes.com/1994/07/03/books/an-accidental-symbol.html> (23. 1. 2018.)

је црнаца, сиромашних и других мањина. У то време, док је сексуална револуција била у пуном замаху, организација *Планирано родитељство* почела је да прикупља преседане на основу којих је озакоњена употреба контрацептива у браку⁴ како би се на истим основама (под окриљем права на приватност) покренуо и захтев за легализацију абортуса. Ова организација била је главни творац наратива који је утицао на одлуку Врховног суда. Припремила је лажиране статистичке податке о броју нелегалних абортуса и последичне смртности трудница како би убедила суд да ће легализација абортуса помоћи да се проценат смртности знатно смањи и абортус постане безбедан. Нешто више од деценије након пресуде, поједини директни учесници те преваре признали су да су бројке биле вишеструко преувеличане (Desanctis, 2016).

Планирано родитељство основала је 1916. године радикална феминисткиња и еугеничарка⁵ Маргарет Сангер (Margaret Sanger) с циљем да контрацепција постане прихваћен метод планирања породице. Тако је и првобитни назив те организације био *Америчка лига за контролу рађања* (*American Birth Control League*). Будући да контрацепција не пружа апсолутну заштиту од зачећа, абортус је био неопходан као резервни „излаз”, те је било потребно озакоњити сваки намерни прекид трудноће, а не само у извесним случајевима које су закони појединих држава у то време дозвољавали.⁶

Сангерова се није трудила да сакрије своје мишљење о узвишености беле расе, мада је и у оквиру ње разликовала способне и неспособне, корисне и бескорисне. Заговарала је „унапређење расе” и жалила због „искварености расе” у Америци. Сматрала је да национални пејзаж треба очистити од „људског корова” и „мртвог терета људског отпада” (Sanger, 1922). Као и Адолф Хитлер, Сангерова је желела да пречисти „генски фонд”, само на другачији начин – не гасним коморама и концентрационим логорима већ помоћу пилула за контролу рађања које би спречиле да се људски живот уопште и зачне. Залагала се за стерилизацију „неподобних” да би „спасла америчку цивилизацију”. Један од њених омиљених слогана, који је красио и њен часопис *Преглед контроле рађања* (*Birth Control Review*), гласио је: „Контрола рађања: за стварање чисте расе”.⁷ Будући да је сматрала да сиромашни и необразовани такође пред-

⁴ Један од најважнијих је случај Гризволд против Конектиката из 1965. Видети <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/381/479/case.html> (7. 3. 2018.)

⁵ Своја еугенистичка уверења Сангерова је изнела на више места, нпр. у говору „Мој пут ка миру” (*My Way to Peace*, 17. јануар 1932.), где наводи који би били задаци „Популационог конгреса”, те поред стерилизације и сегрегације неподобних наводи и следеће: „Стога би први корак био контролисати улазак (у земљу, прим. аут.) и стварање морона, ментално заосталих, епилептичара. Други корак би био пописивање секундарне групе као што су неписмени, просјаци, незапослени, криминалци, проститутке, корисници наркотика; распоредити их у посебне одсеке под државном медицинском заштитом и одвојити их на фармама и отвореним просторима докле год је потребно, док не ојачају и не развију морално понашање.” <https://www.nyu.edu/projects/sanger/webedition/app/documents/show.php?sangerDoc=129037.xml> (5. 6. 2018.)

⁶ Угрожено здравље мајке и силовање/инцест

⁷ „Birth Control: To Create a Race of Thoroughbreds” – https://spectator.org/61552_reflections-roe-when-margaret-sanger-spoke-kkk/ (2. 4. 2018.). Иначе, у овом часопису Сангерова је отворено подржала нацистички програм убијања деце из тридесетих година 20. века. Пре Другог светског

стављају терет за друштво, у књизи „Жена и нова раса” Сангерова недвосмислено каже: „Највећа милост коју велика породица може да укаже једном свом члану јесте да га убије” (Sanger, 1920: 33).

Године 1926. прихватила је позив Кју Клуks Клана и одржала говор на једном женском скупу тог покрета. Колико је говор био успешан, потврђује сама Сангерова: „Добила сам на десетине позива да се обратим сличним групама” (Kengor, 2015). *Планирано родитељство* и дан-данас велича свог оснивача и поноси се тиме што одржава њено наслеђе у животу.

Најскупља пресуда на свету

Врховни суд донео је историјску пресуду 22. јануара 1973. Од деветорице судија,⁸ седморица су гласала у корист Роуове, а двојица против.⁹ Суд се у пресуди позвао на „право на приватност” које је „довољно широко да обухвати и одлуку жене о томе да ли да прекине трудноћу или не” (Roe v. Wade, 1973). Већинско мишљење, које је изнео судија Хари Блекмун, одбацило је аргумент о „праву на живот” нерођеног детета и уместо тога препознало „право” на абортус као део права на приватност у оквиру 14. амандмана Устава САД.

Судија Блекмун је изјавио да одлуку о абортусу „мора да донесе лекар труднице према свом медицинском знању”. Уколико има лекара спремних да раде абортус (а убрзо након тога отворене су клинике које су се само тиме бавиле), пресуда је значила да их нико не може спречити да то раде, бар не у првих шест или седам месеци трудноће, тј. до тренутка када фетус достигне способност за ванматерични живот (*viability limit*).

Међутим, најважнија реченица није део ове пресуде већ оне у пратећем случају Доу против Болтона, која је донета истог дана. Ова друга пресуда изнедрила је широку дефиницију здравља мајке, тврдећи да оно укључује „све факторе – физичке, емоционалне, психолошке, породичне, као и старост жене – који су важни за добробит пацијенткиње” (Doe v. Bolton, 1973). Тиме је лекаrimа дато покриће за абортус у практично свакој ситуацији – јер ако је „емотивна добробит” ваљан разлог за абортус, онда жена може да прекине трудноћу, и то у било ком тренутку, до самог термина порођаја, под изговором да због ње, на пример, трпи емоционалну или менталну нелагоду. Баш као и

рата, као саветника у својој организацији ангажовала је Ернста Ридина (Ernst Rüdin), члана Нацистичке партије и касније директора задуженог за ужасне програме медицинских експеримената.

⁸ Ворен Е. Бергер (Warren E. Burger), Вилијам О. Даглас (William O. Douglas), Вилијам Џ. Бренан Млађи (William J. Brennan Jr.), Потер Стјуарт (Potter Stewart), Бајрон Р. Вајт (Byron R. White), Тергуд Маршал (Thurgood Marshall), Хари Блекмун (Harry Blackmun), Луис Ф. Пауел Млађи (Lewis F. Powell Jr.) и Вилијам Ренквист (William Rehnquist).

⁹ Бајрон Р. Вајт, један од двојице судија који се нису слагали с пресудом, изјавио је да „суд очигледно више вредности придаје удобности труднице него што се брине за то да одржи постојање и развој живота или потенцијалног живота који она носи”.
<http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/0122.html> (5. 2. 2018.)

Норма Макорви, Доу из овог случаја (право име Сандра Кано)¹⁰ такође је била жртва интереса адвоката који су је заступали. Она никада и није желела да абортира, нити је то урадила.

Приликом усменог излагања у случају Роу против Вејда, судија Потер Стјуарт навео је адвокатицу Сару Ведингтон да призна да би случај био неоснован уколико би се показало да је нерођено биће заправо засебна личност, тј. особа.

„судија Стјуарт: Добро, ако би се установило да је нерођени фетус у ствари особа која подлеже заштити према 14. амандману, имали бисте скоро немогућ случај, зар не?

Ведингтонова: Имала бих веома тежак случај (смех).

судија Стјуарт: И те како, јер бисте тада имали исту ситуацију као да је дете већ рођено.

Ведингтонова: Тако је.

судија Стјуарт: Као када би мајка сматрала да јој смета живо и здраво дете у кући, па би могла да тражи да га убију. Је ли тако?

Ведингтонова: Тако је” (Mayer, 2017).

Већинска одлука седморице судија изузетно је лоше аргументована и данас се сматра једном од најгоре образложених пресуда у историји америчког правосуђа, која би се данас тешко могла одбранити (Lazarus, 2002; Carney, 2012). Премда ју је утемељио на „праву на приватност” у оквиру 14. амандмана, суд је признао да Устав не помиње изричито „право на приватност” већ да то право произлази из Устава. На тврдњу државе Тексас да живот почиње од зачећа те да самим тим нерођено дете има право да буде заштићено Уставом, суд је на то одговорио: „Не морамо да дајемо одговор на тешко питање о томе када живот почиње. Када они који су стручни за медицину, филозофију и теологију нису у стању да се сагласе о томе, онда суд, на овом ступњу развоја људског знања, није у положају да нагађа одговор” (Mayer, 2017).

Ако је у то време постојало иоле непознаница о тренутку настанка живота, будући да је пресуда донета пре појаве ултразвучне дијагностике у трудноћи, данас у то више нема сумње. Живот почиње зачећем – ниже у тексту наведени су медицински уџбеници који то потврђују. Осим тога, то што нисмо сигурни да је нерођено биће особа, заправо је разлог више да га *не убијемо*. Ако ловац види да се нешто креће у жбуњу, а није сигуран да ли је то јелен или други ловац, није ли то добар разлог да *не пуца* у жбуње?¹¹

¹⁰ Године 2005, заједно с Нормом Макорви, Сандра Кано (Sandra Cano) такође је сведочила пред Конгресом на саслушању поводом захтева за опозив пресуде у случају Роу против Вејда. <http://wonderfullymadeministry.com/> (23. 4. 2018.)

¹¹ Абортус има још једну важну улогу која се такође прећуткује, а то је прикривање сексуалног злостављања јер уклања нежељени доказ насиља над женом. Клинике за абортус у САД веома често не пријављују малолетничке трудноће већ након абортуса жртву враћају у руке насилника (који може бити члан уже или шире породице) те он може да настави да је злоставља. Један такав случај пренет је овде: <http://www.pravoslavniroditelj.org/a-sta-je-sa-abortusom-u-slucaju-silovanja-licno-iskustvo-kaodgovor-na-cesto-pitanje/>. На исти начин, сводници доводе своје рад-

Шта се још прећуткује о случају Роу против Вејда

Годинама након пресуде, Норма Макорви је признала да није била упозната с чињеницама у вези са судским процесом и тврдила је да су је адвокатице искористиле да би постигле свој циљ. „Тражиле су неког, било кога, како би преко те особе прогурале сопствену агенду. Ја сам била вољна будала коју су искористиле” (McCorvey testimony, 1998). Норма јесте била трудна по трећи пут и желела је да прекине трудноћу, али у то време није знала шта абортус заиста подразумева.

„Абортус је за мене значио 'повратак' на стање када нисам била трудна.” Тада није знала да тај поступак доводи до губитка људског живота. Уместо да је упути и разјасни јој недоумице, адвокат Сара Ведингтон намерно ју је држала у незнању: „Адвокатице су ме лагале о томе шта је абортус. Ведингтонова ме је убеђивала да је то '...само комад ткива. Само си прескочила једну менструацију’” (McCorvey affidavit, 2000). Норма даље каже: „Нисам знала да дете већ постоји. Нисам знала да је дете тада већ засебно и оформљено људско биће. Била сам у заблуди да абортус некако враћа процес уназад и спречава да дете уопште и настане. За тих две-три године колико је процес трајао, нико, па ни моје адвокатице, није ми рекао да абортус у ствари значи прекид живота правог људског бића. На суду није било никаквог сведочења о томе, и ја нисам чула ништа што би ми иоле објаснило шта абортус значи... Суд није питао да ли знам шта тражим” (McCorvey affidavit, 2000).

Нормино учешће у поступку било је минимално. Потписала је изјаву а да је није ни прочитала: „Никада нисам добила позив за суд. Никада нисам сведочила. Никада нисам присуствовала ниједном нивоу поступка и никада нисам била ни на једном саслушању у мом случају... Сазнала сам за одлуку из новина, као и сви у земљи” (McCorvey affidavit, 2000).

Норма никада није абортирала. Две године пре завршетка поступка родила је ћерку и дала је на усвајање. Неколико година није говорила о својој улози у историјском случају. Осамдесетих година 20. века, „како бих оправдала сопствено понашање и изашла на крај са супротстављеним осећањима”, учествовала је у покрету за абортус. Око 1992. године почела је да ради у клиници за абортус. О томе каже: „До тог тренутка нисам имала никаквог искуства у вези са абортусом”. Наводи да је постала „још више емотивно збуњена и у сукобу са оним што ми је савест говорила да је лоше, а што су ми судије, мој мозак и моја потреба за новцем говорили да је у реду” (McCorvey testimony, 2005).

Након што је сасвим променила мишљење и напустила абортивни покрет, 1997. године основала је сопствену мисионарску организацију „*Roe No More*” (*Више нисам Роу*) и до краја живота заговарала право на живот и борила се против абортуса. „Када сам спознала Бога, схватила сам да је мој случај, којим је легализован абортус на захтев, највећа грешка коју сам у животу направила” (Hadro, 2017).

нице и потом их враћају на улицу да наставе да пружају сексуалне услуге. Тиме клинике директно доприносе сексуалном искоришћавању и злостављању девојака и жена.

Макорвијева је два пута (1998. и 2005.) сведочила пред Конгресом против абортуса и том приликом изнела неистине на којима је случај Роу против Вејда био заснован. У писаној изјави коју је 15. марта 2000. године дала Окружном суду у Њу Џерзију, Норма описује услуге „саветовања” доступне женама у клиникама за абортус: „Саветовање се састојало у томе да лекар пита жену 'Хоћете ли да абортирате? Добро, потпишите овде и добићете абортус.' Потом би мени рекао: 'Доведи ми још једну (жену, прим. аут.).' И то је било све. Није било објашњавања поступка. Нико ниједном није објаснио мајкама да дете већ постоји и да се ту прекида један људски живот. Нико им није објаснио да постоје друге могућности, да постоји материјална помоћ, да је свако дете јединствено и незаменљиво. Нико им никада није објаснио да постоји ризик од психолошких и физичких последица по мајку. Никада није било времена да мајка размисли или да се посаветује с неким ко би јој понудио помоћ или алтернативу. Није било информисаног пристанка. По мом мишљењу, лекарима који раде абортусе и клиникама било је стало само до тога да зараде новац” (McCorvey affidavit, 2000).

Потом додаје: „Већина жена би брзнула у плач чим лекар искључи аспиратор или у неком другом тренутку. Понекад ми се чинило да су схватиле шта су урадиле својој беби. Једном сам чула једну жену како је позвала мајку и рекла: 'Управо сам убила моју бебу. Тако ми је драго што ти ниси мене убила!’”

У истој изјави Норма Макорви закључује: „Годинама након пресуде, заговарала сам легализацију абортуса. Међутим, док сам радила у клиникама за абортус, схватила сам шта је заправо абортус. То је насилан чин који убија људско биће и уништава мир и прави интерес мајке. Овај суд мора урадити оно што није урађено у случају Роу против Вејда. Мора да одржи саслушања и да донесе закључке на основу правих доказа. Абортус се мора јавно дефинисати. Мора се утврдити људскост детета. Мора се испитати искоришћавање жена. Морају се проучити здравствени ризици. Морамо се одрећи злостављачке праксе абортивне индустрије и узети у обзир прави интерес мајки.”

Други пут када је поднела захтев Савезном суду за поништење пресуде, случај је након две године дошао до Апелационог суда. Том приликом, Норма је поднела преко 5.300 страница доказа о штетности абортуса (McCorvey v. Hill, 2004: 5):

- 1) писане изјаве на хиљаде жена које су имале абортус и након тога пријавиле дугорочне емотивне последице и неспособност да одрже стабилне везе;
- 2) научне студије о емоционалним и физичким последицама абортуса на жене годинама након саме процедуре, које доводе до високоризичног и аутодеструктивног понашања;
- 3) поводом тврдње у првобитној тужби да је одлука о абортусу питање које се тиче жене и њеног лекара, Макорвијева је приложила писане изјаве радника из клиника за абортус у којима се наводи да су жене у највећим броју случајева под притиском да абортирају и да им се притом нуди веома мало или нимало медицинског и психолошког саветовања;

- 4) промена друштвених околности – Макорвијева је објаснила да данашње друштво више не осуђује неудате мајке као некада, те да држава нуди програме здравственог осигурања, социјалних услуга па чак и могућност да мајка преда дете држави док не буде у стању да се стара о њему (програм „Беба Мојсије”);
- 5) за разлику од пре неколико деценија, данас нема сумње у сазнања медицине и неонатологије о феталном развоју, као и о томе да дете у утроби реагује на спољашње надражаје и бол чак и много пре него што се некада мислило.¹²

Иако је Апелациони суд закључио да је бесмислено поново отварати случај будући да је од пресуде прошло 30 година, у образложењу одлуке судија Едит Х. Џоунс (Edith H. Jones) била је веома критична према првобитној пресуди: „Сваког непристрасног посматрача треба да брине то што је одлука (Врховног) суда довела нашу нацију у положај вољног слепила према сазнањима и открићима (медицине и неонатологије, *прим. аут.*) која све више напредују, и то не само кад је реч о пресудама о абортусу већ и о бројним другим областима где суд без иоле оклевања залази у поље социјалне политике под плаштом доношења уставне пресуде” (McCorvey v. Hill, 2004: 5).

Последице евентуалног поништења пресуде

Видели смо да је било неуспешних покушаја да се повуче пресуда у случају Роу против Вејда. У Сједињеним Државама има доста организација које заговарају право на живот и боре се за опозив ове пресуде. У време када је донета (непосредно након сексуалне револуције и нагле еманципације жена), политичка и друштвена клима погодовала је легализацији намерног прекида трудноће, те нам остаје да се надамо да ће се у једном тренутку исто тако стећи повољни услови да се то и промени.

Уколико би Врховни суд повукао пресуду у случају Роуове, абортус не би био у потпуности забрањен, као што његови заговорници страхују. Питање абортуса пренело би се с федералног нивоа на владе појединачних држава, а с обзиром на садашње стање ствари, скоро све би дозволиле абортус барем до 20. недеље. Да би абортус био стављен ван закона у свих 50 америчких држава, неопходан је савезни закон или измена Устава.

Дакле, повлачење пресуде не би довело до забране абортуса, али би га донекле ограничило што је мала, али ипак важна победа јер је сваки спасени живот драгоцен. Осим тога, треба запамтити да пресуда у случају Роуове није створила апсолутно право на абортус већ утврдила да ограничења тзв. Права жене на абортус подлежу строгом разматрању и дозволила државама да регулишу питање абортуса у одмаклој трудноћи. Пресуда у другом случају (Доу против Болтона) заправо је „заслужна” за проширење тзв. права на абортус до самог термина, као што је горе поменуто.

¹² Видети (21. 1. 2018.):

а) <http://www.doctorsonfetalpain.com/answering-the-pain-deniers/>

б) [http://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674\(17\)30287-8](http://www.cell.com/cell/fulltext/S0092-8674(17)30287-8)

в) <http://www.aul.org/2008/03/fetal-pain-legislation-women-deserve-to-know/>

Став медицине о почетку живота

Заговорници права на абортус сматрају да је намерни прекид трудноће питање права жена, личне слободе, телесног интегритета и приватности. С друге стране, заговорници права на живот сматрају да је чак и у недостатку општег консензуса о томе када заиста почиње живот најбоље не ризиковати и не играти се са животима нерођене деце. Многи сматрају да личност настаје од самог зачећа,¹³ те да нерођено дете од тог тренутка треба да буде заштићено уставом.

Иако се заговорници права на абортус позивају на науку, медицина је заправо на страни оних који се противе намерном прекиду трудноће:

- 1) Вилијамс, „Акушерство“, предговор (1983): „Срећом, закорачили смо у доба када се фетус с пуним правом може сматрати другим пацијентом и као такав лечити... Ко је могао да сања – до пре само неколико година – да ми, као лекари, можемо да помогнемо фетусу.”
- 2) Лангман, „Медицинска ембриологија“, (1975): „Развој људског бића почиње оплодњом, процесом у ком се две високоспецијализоване ћелије – мушки сперматозоон и женски ооцит – спајају и дају нови организам, зигот.”
- 3) Мур и Персо, „Пре нашег рођења: основе ембриологије и конгениталних аномалија” (1993): „Зигот. Ова ћелија, настала спајањем овума и сперматозоида, представља почетак људског бића. Уобичајени термин 'оплођена јајна ћелија' односи се на зигот.”
- 4) О'Рахили и Милер, „Људска ембриологија и тератологија”, (1996): „Премда је живот континуирани процес, оплодња је пресудан догађај јер тада, у уобичајеним околностима, настаје нови, генетички јединствен људски организам... Спајањем 23 хромозома из оба пронуклеуса настаје зигот са 46 хромозома. На тај начин се успоставља диплоидни број хромозома и настаје геном ембриона. Ембрион сада постоји као генетска целина.”

Од тренутка оплодње, новонастали организам поседује јединствену ДНК, различиту од ДНК мајке и оца. С генетског становишта, зачети организам у потпуности је исти као и то исто нерођено дете у 9. месецу трудноће, или као тек рођена беба, адолесцент или одрасла особа. Срце зачетог детета почиње да куца око 18. дана од зачећа. Будући да се трудноћа рачуна од првог дана последњег циклуса, то представља крај 5. или почетак 6. недеље трудноће. Пред крај 8. недеље трудноће у материци се налази малено створење које има препознатљив облик људског бића. Срце увелико куца равномерним ритмом, на рукама и ногама образују се прсти, почело је формирање свих важних органа као и носа, а беба добија и капке на очима. Беба се увелико помера, али је превише мала да би мајка осетила њене покрете.¹⁴

¹³ Видети (21. 1. 2018.):

а) „Science, Embryonic Autonomy, and the Question of When Life Begins”:

<http://www.thepublicdiscourse.com/2017/01/17222/>

б) „Self-organization of the human embryo in the absence of maternal tissues”:

<https://www.nature.com/articles/ncb3347>

в) „Life Begins at Fertilization”: <https://www.princeton.edu/~prolife/articles/embryoquotes2.html>

¹⁴ https://www.babycenter.com/6_your-pregnancy-8-weeks_1097.bc (1. 6. 2018.)

Настанак абортивне индустрије

Када говоримо о тако важној пресуди као што је ова након које је абортус легализован у САД из било ког разлога, што се одмах одразило и на многе друге земље, укључујући и Југославију (Dobrivojević, 2016),¹⁵ не можемо да не поменемо доктора Бернарда Н. Нејтенсона (Bernard N. Nathanson), гинеколога-акушера, једног од оснивача организације НАРАЛ¹⁶ 1969. године, који је две године био директор највеће клинике за абортус у САД (Zhang, 2013). За две године на том положају, био је одговоран за 60.000 абортуса. Лично је урадио око 5.000 у својој приватној клиници и нагледао друге лекаре на обуци који су урадили још 10.000 абортуса.

У својој књизи „Божја рука” (*The Hand of God*), Нејтенсон пише: „Абортирао сам нерођену децу мојих пријатеља, колега, познаника, чак и професора...” Абортирао је и *своје дете*. „Да, можете ме питати... Шта си осећао? Зар ниси био тужан – не само зато што си угасио живот нерођене деце већ пре зато што си уништио и *своје* дете. Кунем вам се да нисам ништа осећао осим задовољства што сам обавио посао, поноса због сопствене стручности. Када бих проверавао садржај врећице (у коју доспевају делови смрвљеног детета приликом абортуса вакуумском аспирацијом, *прим. аут.*), био сам задовољан јер сам знао да сам темељно одрадио посао. Ви настављате да питате: да ли сам можда на тренутак осетио трунку кајања, микрограм гриже савести? Не и не. Ето, драги читаоче, какав је менталитет абортера: још један добро обављен посао, још један приказ моралне неутралности напредне технологије у рукама неморалних” (Nathanson, 1997: 60–61).

Др Нејтенсон је учествовао и у судском процесу у случају Роу против Вејда. Крајем седамдесетих година 20. века, постао је противник абортуса из научних разлога, а потом и признао да је у деценијама пре судског процеса с колегама лажирао статистичке податке о броју нелегалних абортуса и смртности мајки. Др Нејтенсон каже: „У НАРАЛ-у смо углавном наглашавали драматичност појединачних случајева, нисмо истицали статистику, али када смо о њој говорили, увек је било између 5.000 и 10.000 годишње (смртних случајева

¹⁵ „Кривични законик (1951) предвидео је престанак кривичног гоњења жене која изврши абортус. Уредбом из 1952. дозвољен је абортус и из одређених социјалних проблема (поред већ прихватљивих медицинских разлога). Међутим, то је довело до релативизације озбиљности самог захвата међу становништвом и наглог пораста броја абортуса. На једној конференцији доктор Милојчић је изјавио: „Ми смо једно време жмирили, па одобримо абортус до 4 месеца, па до 5 месеци, па до 6 месеци... Ми смо постали убице и у задње време лекари су одбијали да врше абортусе кад је у питању трудноћа преко три месеца... Ја имам жуљ од кирете, јер лекари морају да киретирају дневно 30 до 40 жена у граду од 170.000 становника... Ако буде овако и даље... ми ћемо одбити киретажу јер ми смо се претворили у абортере, а не вршимо дужност лекара.” Последница толиког пораста абортуса био је Општи закон о прекиду трудноће (1969) који је садржао све врсте индикација, укључујући и индивидуалну. Право на слободно одлучивање о рађању деце унето је у Устав СФРЈ из 1974. године” (Dobrivojević, 2016).

¹⁶ Првобитно *National Association for the Repeal of Abortion Laws* (Национална организација за укидање закона који забрањују абортус), а данас *National Abortion Rights Action League* (Национална акциона лига за право на абортус).

услед нелегалних абортуса, *прим. аут.*). Признајем да сам знао да су те бројке потпуно лажне. За 'моралност' наше револуције била је то корисна бројка, широко прихваћена, па зашто бисмо се уопште и трудили да то исправимо и дамо праве податке?" Према званичним подацима, број трудница умрлих услед нелегалног абортуса пре легализације тог захвата био је 160 годишње. Будући да није сваки случај пријављиван, Нејтенсон процењује да је права бројка износила око 500 смртних случајева годишње (Houghton, 2011).

„Знајући да бисмо претрпели пораз када би се заиста спровела анкета, једноставно смо лажирали резултате непостојећих анкета. Рекли смо медијима да су анкете спроведене и да је 60% Американаца за озакоњење абортуса. Била је то тактика лажи која се остварује сама од себе. Нико не жели да буде у мањини.”¹⁷ Нејтенсон даље каже: „Још један мит који смо продали јавности преко медија био је да ће легализација абортуса значити само то да ће нелегални абортуси сада бити рађени легално. А у ствари, наравно, абортус се сада користи као основни метод контрацепције у САД и број абортуса на годишњем нивоу скочио је за 1.500% (1979) од легализације.”¹⁸

У филму „Неми крик” др Нејтенсон каже како у време док је био студент (1949) није постојала посебна грана медицине која би се бавила neroђеним дететом, као и да су им говорили да је фетус „нешто у материци” и да се „не зна да ли је то људско биће или не”. Међутим, од седамдесетих година 20. века дошло је до наглог развоја фетологије с појавом, између осталог, ултразвука (од 1976) и могућности праћења срчане радње у материци. Захваљујући таквом научном напретку, др Нејтенсон каже да више не може бити сумње у то да је фетус заправо људско биће – дете – које се ни по чему не разликује од нас, већ рођених. Ултразвук је омогућио и да лекари први пут виде како абортус заиста изгледа.

У потресном и експлицитном снимку абортуса у 12. недељи, др Нејтенсон објашњава поступак којим се neroђено дете кида, мрви и извлачи из материце. У време када је снимљен филм „Неми крик” (The Silent Scream, 1984),¹⁹ стопа абортуса у САД била је 4.000 дневно. Наводни велики број нелегалних абортуса и последично висока стопа смртности жена били су најважније оправдање иза захтева за легализацију абортуса, који је требало да буде „безбедан, легалан и редак”. Међутим, др Нејтенсон наводи податке о броју абортуса пре и после пресуде:

- 1963. (деценију пре пресуде) у САД је забележено 100.000 нелегалних абортуса годишње;
- 1973, када је пресуда донета, у САД је извршено 750.000 легалних абортуса;
- 1983. обављено је 1.500.000 легалних абортуса.

У поменутом филму др Нејтенсон каже да је у то време абортус је у просеку коштао 300–400 долара, што је довело до развоја абортивне индустрије у САД вредне 500–600 милиона долара годишње. Од тога, 90% новца је у то

¹⁷ <http://www.life.org.nz/abortion/aboutabortion/historyglobal9/Default.htm> (21.2.2018.)

¹⁸ Исто

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=gON-8PP6zgQ> (4. 6. 2018.)

време одлазило лекарима, а остатак клиникама. Веома брзо, клинике за абортус изникле су широм САД-а – шириле су се попут ланаца брзе хране. Др Нејтenson каже: „Зашто неки амерички лекари, питаћете ви, који су упознати са открићима фетологије, дискредитују себе тако што раде абортусе? Рачуница је једноставна: 300 долара пута 1,55 милиона абортуса = индустрија која годишње зарађује 500,000,000 долара,²⁰ од чега највећи део заврши у џеповима лекара који раде абортусе. Сасвим је јасно да је абортус намерно уништавање нечега што је неоспорно људски живот. То је недопустиви чин смртоносног насиља. Морамо се сложити да је непланирана трудноћа изузетно тешка ситуација. Међутим, ако прибегавамо намерном уништењу као решењу за ту ситуацију, ми уништавамо огроман резервоар људске досетљивости и креативности, и општу добробит жртвујемо у име класичног утилитарног решења друштвених проблема.”²¹

Говорећи о последицама легализације абортуса, др Нејтenson наводи да је дошло до наглог пораста случајева перфорације материце, инфекција и стерилитета као последица медицинског захвата о коме жене нису биле ваљано информисане. Он сматра да свака жена треба да буде упозната с чињеницама о абортусу пре него што пристане на тај поступак и с правом тврди да је могуће пронаћи боље решење и понудити га женама. „Одбијам да поверујем у то да смо ми, Американци, успели да пошаљемо човека на Месец, а да не можемо да смислимо боље решење од оваквог насиља” (The Silent Scream, 1984).

Закључна разматрања

Чињенице наведене у овом тексту јасно раскривају један од митова везаних за легализацију абортуса – да је пресуда резултат пажљивог проучавања чињеница. Као што смо видели, овако важна пресуда, која се тиче оног најсветијег и најдрагоценијег – људског живота, донета је пре појаве ултразвука који је први омогућио поглед у материцу за време трудноће и недвосмислено показао људскост нерођеног детета још од веома ране трудноће. Иако су и тадашњи медицински уџбеници тврдили да живот почиње зачећем, технолошки и медицински напредак пружио нам је увид у непобитне чињенице које ту тврдњу поткрепљују.

Осим тога, видели смо да мотив за легализацију абортуса није била брига за женско здравље, нити за добробит породице, већ је посредни био искључиво циљ одређених либералних и феминистичких струја: да контролишу број и „квалитет” становника, као и да „ослободе жену ропства” породици и мужу – како би она потом својевољно отишла да ради за послодавца.

За 45 година од пресуде, шездесет милиона нерођене деце убијено је у САД. Према подацима Светске здравствене организације,²² у свету се сваке

²⁰ Подаци су из деведесетих година 20. века.

²¹ <http://www.toomanyaborted.com/dr-nathanson-speaks-the-truth/> (12. 2. 2018.)

²² http://www.who.int/reproductivehealth/publications/unsafe_abortion/abortion_facts/en/ (12. 2. 2018.)

године обави 40–50 милиона абортуса (око 125,000 дневно)²³ – захваљујући лоше образложеној, лоше аргументованој и практично произвољној одлуци седморице мушкараца којима приликом поступка нису предочене медицинске чињенице о пренаталном развоју детета. Изјава представника лекарских удружења само је указала на потребу декриминализације абортуса како би се скинула одговорност са лекара, и ни једном речју није се дотакла феталног развоја нити последица абортуса.²⁴

За крај још једном наводимо речи доктора Нејтенсона: „Говорили смо за себе да смо за абортус и за избор. А заправо смо били извршиоци абортуса: они који воле то да раде. Дозволите да на тренутак прокоментаришем израз ’за избор’ (*pro-choice*), како они сада еуфемистички кажу за себе. Ја одбацујем тај израз, тај еуфемизам. Он заваљава. Он је неискрен. Он подразумева да је абортус питање етичког избора – урадити абортус или не. Наравно, абортус није етички избор” (Houghton, 2011).

Покушали смо да расветлимо и објаснимо питање законитости абортуса како бисмо указали на скривену агенду која лежи у основи овог проблема. Међутим, када се жена нађе у кризној трудноћи, без обзира на разлог и врсту кризе, неће се бавити историјом абортуса нити разматрати етичка питања. Она се тада осећа сатераном у ћошак и жели само да нађе излаз из те кризне ситуације. Но, жена мора да зна да је одлука коју ће донети заиста питање живота или смрти њеног детета, јединственог и непоновљивог људског бића. Мора знати какве последице има ова или она одлука и коју то цену са собом носи.

Неопходно је да модерно друштво разговара о овој теми и преиспитује ранија убеђења. Многе жене које су урадиле абортус изјавиле су да су се осећале не као да су разборито одабрале једну од понуђених могућности већ као да нису ни имале избора. Стога је од кључне важности да сви актери у друштву помогну женама тако што ће им пружити више избора, а не само смрт детета.

*Аутор захваљује Николи Демоњи, доктору правних наука,
на стручној рецензији текста и подршци истраживању
ове теме која је недовољно проучена код нас.*

Литература:

1. Dobrivojević, Ivana (2016): „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”, *Istorija 20. veka*, XXXIV, 2/2016, str. 83–98
2. Nathanson, Bernard (1997): *The Hand of God: A Journey from Death to Life by the Abortion Doctor Who Changed His Mind*, Regnery Publishing, str. 60–61

²³ Од 1. јануара до 1. фебруара 2018. у свету је обављено 3.615.193 абортуса.
<http://www.worldometers.info/abortions/> (1. 2. 2018.)

²⁴ Штавише, у њиховој изјави наведене су управо оне лажне бројке о смртности трудница услед нелегалног абортуса о којима је др Нејтенсон говорио, наиме да се у САД обави „преко милион нелегалних абортуса годишње” од чега се „око 5.000 заврши смрћу труднице”. Видети http://88480785.weebly.com/uploads/2/5/5/8/25589473/amicuscuraebrief1_1.pdf (22. 5. 2018.)

3. Sanger, Margaret (1920): *Woman and the New Race*, ctr. 33, elektronska verzija knjige dostupna je ovde <http://www.gutenberg.org/cache/epub/8660/pg8660.txt>
4. Sanger, Margaret (1922): *The Pivot of Civilization*, elektronska verzija knjige dostupna je ovde <http://www.gutenberg.org/files/1689/1689-h/1689-h.htm>

Интернет извори:

1. Prager, Joshua (2013): "The Accidental Activist", *Vanity Fair*, February 2013 <https://www.vanityfair.com/news/politics/2013/02/norma-mccorvey-roe-v-wade-abortion> (7. 6. 2018.)
2. Bazelon, Emily (2009): "The Place of Women on the Court", *New York Times*, 7 July 2009 <https://www.nytimes.com/2009/07/12/magazine/12ginsburg-t.html?pagewanted=4> (7. 6. 2018.)
3. Desantis, Alexandra (2016): "A Century of Slaughter", *National Review*, 15 October 2016 <https://www.nationalreview.com/2016/10/planned-parenthood-100-year-anniversary-margaret-sanger-organization-hurts-women/> (7. 6. 2018.)
4. Kengor, Paul (2015): "Reflections on Roe: When Margaret Sanger Spoke to the KKK", *The American Spectator*, 22 January 2015 https://spectator.org/61552_reflections-roe-when-margaret-sanger-spoke-kkk/ (7. 6. 2018.)
5. Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973); ceo tekst presude dostupan je ovde <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/case.html> (7. 6. 2018.)
6. Doe v. Bolton, 410 U.S. 179 (1973); ceo tekst presude dostupan je ovde <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/179/case.html> (7. 6. 2018.)
7. Mayer, Ryan (2017): "Seven Important Facts to Know About Roe v Wade", *Catholic Answers Press*, 22 February 2017 <https://www.catholic.com/magazine/online-edition/seven-important-facts-to-know-about-roe-v-wade> (7. 6. 2018.)
8. Testimony of Norma McCorvey before the Subcommittee on the Constitution, Federalism, and Property Rights of the Senate Judiciary Committee, 105th Congress, 2nd Session, 21 January 1998 <http://www.endroe.org/mccorveytestimony.aspx> (7. 6. 2018.)
9. Testimony of Norma McCorvey before the Subcommittee on the Constitution of the Senate Judiciary Committee, 109th Congress, 1st Session, 23 June 2005 <http://endroe.org/mccorveytestimony2.aspx> (7. 6. 2018.)
10. Lazarus, Edward (2002): "The Lingering Problems with *Roe v. Wade*, and Why the Recent Senate Hearings on Michael McConnell's Nomination Only Underlined them", *FindLaw*, 3 October 2002 <http://supreme.findlaw.com/legal-commentary/the-lingering-problems-with-roe-v-wade-and-why-the-recent-senate-hearings-on-michael-mcconnells-nomination-only-underlined-them.html> (7. 6. 2018.)
11. Carney, Timothy P. (2012): "The pervading dishonesty of *Roe v. Wade*", *Washington Examiner*, 23 January 2012 <http://www.washingtonexaminer.com/the-pervading-dishonesty-of-roe-v-wade/article/1080661> (7. 6. 2018.)
12. McCorvey, Norma (2000): "Affidavit of Norma McCorvey, The 'Roe' of *Roe v. Wade*", US District Court, District of New Jersey, 15 March 2000 <http://www.epm.org/resources/2000/Mar/2/truth-about-roe-v-wade-according-jane-roe-norma-mc/> (7. 6. 2018.)
13. Hadro, Matt (2017): "Life, conversion of *Roe v. Wade*'s Norma McCorvey remembered", *Catholic News Agency*, 20 February 2017 <https://www.catholicnewsagency.com/news/life-conversion-of-roe-v-wades-norma-mccorvey-remembered-35081> (7. 6. 2018.)

14. *McCorvey v. Hill*, No 03-107711, US Court of Appeals, Fifth Circuit, 385 F.3d 846, 14 September 2004, str. 5 <http://www.allcourtdata.com/law/case/mccorvey-v-hill/cx5Cci> (7. 6. 2018.)
15. Zhang, Mark (2013): “Bernard Nathanson (1926–2011)”, *Embryo Project Encyclopedia* (2013-04-22). ISSN: 1940-5030 <http://embryo.asu.edu/handle/10776/5664> (7. 6. 2018.)
16. Houghton, Mark (2011): “How the Abortion Movement Started with Deceit and Lies – Dr Nathanson”, response to BMJ 2011;342:d1358, 10 March 2011 <https://www.bmj.com/rapid-response/2011/11/03/how-abortion-movement-started-deceit-and-lies-dr-nathanson> (7. 6. 2018.)
17. The Silent Scream Complete Version – Abortion as Infanticide, 1984, American Portrait Films <https://www.youtube.com/watch?v=gON-8PP6zgQ>

Summary: The decision in *Roe v. Wade* has taken more lives than any other court decision in judicial history – or the history of the United States. From the moment the decision was passed in 1973 until early 2018 as many as 60 million unborn children have lost their lives to abortion in the United States. Instead of the promised feeling of control over their own body, which would help them become “equal” with men, this “choice” has brought millions of women remorse, grief and unrelenting pain. In order to understand how the Supreme Court came to such a decision, we need to look at the personality of Jane Roe, in whose name the case was filed, as well as the social climate and developments in the United States in the second half of the 20th century.

This critical decision concerns that which is most sacred and precious – human life – and was made before the introduction of the sonogram which first enabled us to see into the uterus and which proved, beyond any doubt, the humanity of the unborn child since very early on in pregnancy. Although medical textbooks at the time stated that life begins at conception, the subsequent technological and medical advance allowed us an insight into the indisputable facts that sustain this stance. It is necessary to bring up this issue in modern society so that it can be debated and earlier convictions and beliefs re-examined. Many women who did an abortion said they did not feel as if they made a reasonable choice out of several options but rather as if they did not have a choice at all. It is therefore critical that all stakeholders in society make an effort to help women by offering them more choices, and not just the death of their child.

Key words: abortion, decision, legalization, foetus, right to privacy

ПРЕДРАГ ТЕРЗИЋ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 355.3:355.02(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 20.08.2018
Одобрен: 11.09.2018
Страна: 43-54

ОДНОС ВОЈСКЕ ПРЕМА ПОЛИТИЧКОЈ МОДЕРНИЗАЦИЈИ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ МИЛАНА И АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Сажетак: Самостална држава Србија настала је као производ устаничких борби и војних успеха. Док су први владари нововековне Србије били прво војници, а тек касније и политичари, неопходност развијања оружаних снага у Србији проузрокована је како основном функцијом коју војска има у сваком друштву, тако и специфичним околностима државе у настајању. У погледу односа војске и модернизације треба разликовати две ситуације. Прва се тиче модернизацијских процеса у оквиру војске и обухвата модерне системе командовања, обученост војника, подофицира и официра, модерно наоружање и техничко-технолошка средства. У Србији је овај процес највише дошао до изражаја у сукобљавању концепата народне и стајаће војске. С друге стране, војска као институција у модерно доба има своје уставне и законске надлежности, а свако излагање војске и њених старешина из уставних и законских оквира производи повреде принципа владавине права. У периоду између осамдесетих година XIX века и Првог светског рата, формиране су модерне војске балканских држава. Краљ Милан је схватио значај управљања војним снагама, а током трогодишњег командовања Активном војском, од 1897. до 1900. године, спровео је реформе које су значајно утицале на модернизацију српске војске. Извршена је реорганизација Војне академије, набављено боље наоружање, побољшан квалитет старешинског кадра. Краљ Милан је од официрског слоја настојао да направи друштвену елиту, одану династији. После одласка краља Милана с места команданта Активне војске, смањена су буџетска средства која су се издвајала за војску, а вршено је и удаљавање из активне војне службе свих људи за које се сматрало да су присталице краља Милана, односно да су противници венчања краља Александра Драгом.

Кључне речи: краљ Милан Обреновић, краљ Александар Обреновић, политичка модернизација, војска, активна војска

Уводна разматрања – специфичности војног апарата

„Извесно је да све што се тиче војне одбране земље и одржања њеног правног поретка спада у државне задатке.“ (Јовановић, 2011: 133). Основна

* predragterzic@yahoo.com

улога војних снага сваке земље је да штите државу од оружаних и неоружаних напада и других начина угрожавања суверености и територијалног интегритета преузетих од стране спољњег непријатеља, било да се ради о војним снагама других земаља или различитим облицима војног и другог организовања која могу имати недржавни, нижи од државног, државни или надржавни ниво. Поред своје основне, одбрамбене функције, војска има задатак и да чува уставни, односно правни поредак (Марковић Р, 2013: 351, Гаћиновић, 2013: 135-352).

Као чувари суверености, територијалног интегритета и уставног поретка, војне снаге припадају државном апарату, али се у неколико битних тачака разликују од свих других државних органа. Као прво, војска је нужно централизована државна организација. У периоду тежњи као остварењу децентрализације државних органа и њиховом прилагођавању и приближавању грађанима, војска је показала отвореност кроз одређене аспекте цивилно-војне сарадње, али је њена организација и даље остала строго централизована, а могућности и начин за доношење одређених одлука дефинисани су кроз тачан обухват надлежности за одређена формацијска места и јасне и прецизне процедуре одлучивања. Друго, иако су и други органи и институције у оквиру државне управе хијерархизовани, војна хијерархија је знатно чвршћа, а њену организацију одликује и строга, тзв. војничка дисциплина која се очекује од свих њених припадника. Треће, специфичност војне организације огледа се и у строгој и беспоговорној послушности свих лица која обављају нижехијерархизоване функције према оним особама које се налазе на вишим позицијама у ланцу коадовања (Марковић Р, 2013: 352).

Функционисање војне организације у модерним државама заснива се на начелу деполитизације. Док војска као државни орган има своје надлежности у оквиру система државних органа, неопходно је да војне снаге, обављајући послове из своје надлежности, очувају неутралност према свим облицима политичког одлучивања, укључујући политичке партије, покрете, као и сва друга удружења која имају политички карактер. Ако се војска као организација придржава начела политичке неутралности, ни професионалци који чине војну организацију не би требало да одступају од овог начела. По правилу, њима се забрањује активно политичко деловање, а у екстремним случајевима одузима им се чак и активно бирачко право (Марковић Р, 2013: 352-353).

У модерним државама војска је подређена цивилним органима власти. Основна функција цивилних органа власти је да доносе политичке одлуке на основу мандата који су добили од грађана, док је задатак војске, с друге стране, да обавља стручне послове у оквиру својих уставних и законских надлежности. У погледу практичне примене начела цивилне контроле војске, постоје три модела подређености војске цивилним органима. Док су у складу с првим моделом војне снаге подређене парламентарној контроли, према другом, функцију врховног команданта војске обавља шеф државе. Модел који је специфичан за Израел подразумева да контролу над војним снагама има председник владе (Марковић Р, 2013: 353).

Деполитизована и подређена цивилним органима, војска у модерним државама обавља читав низ сложених послова и функција. За обављање послова из надлежности војске и управљање све сложенијим војним и техничко-технолошким средствима неопходно је поседовање одређених знања и вештина која се стичу формалним војним школовањем. Према томе, правило је да војне старешине буду професионалци којима је рад у војсци професионално опредељење, као и да за свој рад од државе добијају новчану накнаду у виду плате, а после стицања законом и другим актима одређених услова, и пензију (Марковић Р, 2013: 352).

Настанак војне организације у модерној Србији

Самостална држава Србија настала је као производ устаничких борби и војних успеха. Први владари нововековне Србије били су прво војници, а тек касније и политичари. Док је Карађорђе остао упамћен више као војник, него као владар, кнез Милош је важна питања државе у настајању решавао пре државничком мудрошћу, него оружаним сукобима. Кнез Михаило је увео народну војску и општу војну обавезу. Готово сви српски владари у XIX веку учествовали су у ратовима или је макар у периодима њихове власти постојала ратна опасност, односно вршиле су се припреме за ратно стање.

Неопходност развијања оружаних снага у Србији проузрокована је како основном функцијом коју војска има у сваком друштву, тако и специфичним околностима државе у настајању. Тежња за територијалним проширењем и ослобођењем српског становништва које је живело под аустријском и турском влашћу, захтевала је и формирање добро наоружаних и модерно вођених војних јединица.

Димитрије Ђорђевић говори о четири периода развоја војски на Балкану. Први период је трајао од краја XVIII до тридесетих година следећег века. У том периоду после устанака настаје устаничка војска. У другом периоду, који је трајао од тридесетих до шездесетих година XIX века, формирана је стајаћа војска, а до краја осамдесетих година (трећи период) паралелно постоје народна и стајаћа војска. На крају, у периоду између осамдесетих година и Првог светског рата, формиране су модерне војске балканских држава (Ђорђевић, 1989: 56-57).

У овом тексту под друштвеном модернизацијом подразумевам процес корених друштвених промена који води од ниске ка високој писмености, од мале ка великој друштвеној диференцијацији, од великих група сродника ка ужој породици, од непосредне комуникације до комуникације путем медија, од мале ка већој дужини живота, од слабе до снажне мобилности, мале до велике политичке партиципације, затвореног до отвореног регрутовања политичких елита, од ниске ка високој продуктивности, од ужег до националног осећања припадности, општих до специјализованих друштвених улога, од хомогених локалних до хетерогених група, од аграрне и сировинске до индустријске и технолошке привреде (Марковић П, 1994: 12). С друге стране, политичку мо-

дернизацију одређујем као процес који обухвата више аспеката: успостављање владавине права, поделу власти, проширење бирачког права, увођење парламентаризма, остварење слободе штампе, збора и удруживања, успостављање ефикасног бирократског и репресивног апарата (Терзић, Перић Дилигенски, 2017: 417-430).

У погледу односа војске и модернизације треба разликовати две ситуације. Прва се тиче модернизацијских процеса у оквиру војске и обухвата модерне системе командовања, обученост војника, подофицира и официра, модерно наоружање и техничко-технолошка средства. У Србији је овај процес највише дошао до изражаја у сукобљавању концепата народне и стајаће војске. С друге стране, војска као институција у модерно доба има своје уставне и законске надлежности, а свако излагање војске и њених старешина из уставних и законских оквира производи повреду принципа владавине права.

Војска је представљала ослонац династије, њену потпору, али и средство за постизање државних и националних циљева српског народа. Радикалска борба за одржавање народног карактера војске подразумевала је сукоб с династијом око остварења подршке у војним снагама. У периоду који изучавам Србија је водила рат с Бугарском 1885, који је изгубила. У недостатку добре опремљености и уз лоше вођење војске, држава се није могла ни надати значајнијем војном успеху. О српско-бугарском рату 1885. године и начину мобилизације српске војске, учесник тог рата војвода Живојин Мишић пише: „За ова и оваква глупа наређења о мобилизацији наше војске, за овај рат, неумитна историја треба достојно да жигуше ондашње наше државне и војне управљаче. Петнаест наших немобилизованих бригада II позива, старих и прекаљених ратника, наоружаних берданкама, које су за оне прилике још увек биле веома употребљиве, остадоше и преко њихове воље код својих домова. Мобилизацијом и употребом ових бригада на бојним пољима за најкраће време био би победоносно завршен онај несрећно поведени рат. Последице ове наше лакоумности историчари ће оцртати као тамну страницу наше историје.“ (Мишић, 1969: 127).

За време намесништва малолетном Милану Обреновићу у војсци су се у великој мери осећале и политички поделе. Слично као код политичара, оне су биле присутне и међу официрима и војницима. Међутим, већа финансијска издвајања, почевши од 1896. године, и реформе које је спровео краљ Милан довеле су до успостављања нове војне организације, набавке бољег наоружања, побољшања квалитета старешинског кадра и мањег учешћа синова из богатих породица у официрском слоју (Јовановић, 1935: 312-318). Другим речима, војска с краја владавине Милановог сина Александра Обреновића била је знатно модернија у односу на војне јединице у периоду непосредно после Берлинског конгреса 1878. године.

Краљ Александар је током одрастања имао два човека која су се бринула о његовом образовању. Један је био лекар, Лазар Докић, а други официр, пуковник Јован Мишковић. Управо је Мишковић имао утицаја да се код младог краља развију позитивна осећања према војсци. Александар је тако у лето

1890. године у Нишу три недеље вежбао с војском, а неретко је као младић посећивао официрске забаве на којима је остајао и до поноћи (Рајић, 2011: 38-39). На тај начин долазило је до развијања присних односа владара и војске. Обреновићи су у војсци имали јаку потпору, а радикали су подршку налазили само код појединих нижеранжираних официра. До промена долази тек после женидбе краља Александра.

О томе колико се управљање војском и спољним пословима по свом значају издвајало од деловања у свим другим ресорима показују и преговори Милана Обреновића и радикала током јануара 1894. године. Постављајући услове радикалима за наставак владања, Милан је изричито захтевао да сам краљ бира министра војног, а да влада у спољним пословима делује споразумевајући се с краљем (Јовановић, 1935: 1-2).

Командовање активном војском краља Милана Обреновића

Србија је током 1896. и 1897. године настојала да од Русије и Француске купи од 100.000 до 110.000 пушака, али како држава није имала довољно новца, а Русија и Француска нису желеле да целокупно оружје испоруче без потпуне исплате, ти покушаји нису реализовани (Рајић, 2011: 203-205). Схватајући значај војне снаге за реализацију српског националног питања, краљ Александар је у наредним годинама за војне потребе обезбеђивао значајна буџетска средства, а управљање војним јединицама желео је да одвоји од свакодневне политике, па је командовање Активном војском препустио свом оцу, Милану. „Краљ није био романтичар, нити се надао `Великој Србији`, његова жеља је била да ослободи Косовски вилајет, у којем су махом живели Срби, а да преко територије Македоније покуша да обезбеди излазак на море, јер би то значајно поправило лош стратешки положај Краљевине.“ (Рајић, 2011: 276).

Љубомир Каљевић истиче да је Милан Обреновић био „врло популаран у војсци, а нарочито у круговима виших официра. Ко је пажљиво пратио његову владавину кроз 20 година, морао је приметити, да краљ Милан никада није губио из вида интерес да војску обделава у смислу оданости, верности и готовости да му послужи кад год му устреба. Војне старешине одликовао је и награђивао сваком приликом. Они су били његови мезимци у свима политичким менама, па и у онима у којима су цивилни службеници кињени и гоњени. Чак и у тренуцима највећег раздражења и неурачунљивих поступака, краљ Милан је чувао војску и суревњиво заштићивао и награђивао њене старешине. То је он, благодарећи своје упливу, чинио и онда када је био на страни или гост краља Александра, а понајвише у последње време, као командант војске. У томе заузимању, било је често и фаворизма и неправди, али му то није сметало да у подесним приликама задобије и оне што су били запостављени, дајући им накнадно што су раније заслужили и то кавалерским начином.“ (Каљевић, 2006: 56).

Милан је схватио значај управљања војним снагама, а током трогодишњег командовања Активном војском, од 1897. до 1900. године, спровео је ре-

форме које су значајно утицале на модернизацију српске војске. Увећао је број батаљона, а новом организацијом војске пукови су бројали четири, а не два батаљона као до тада. Нова и бројнија организација, захтевала је и увећање официрског кадра. У том циљу краљ Милан је спровео реорганизацију Војне академије. Како би се повећао број будућих официра, спроведене су две мере. Док је на једној страни увећан број питомаца, с друге је дужина трајања школовања на Академији смањена с три на две године. У погледу социјалног порекла питомаца приметно је било повећање броја деце са села. Поред реорганизације војске и побољшања стрешинског кадра, за време командовања војском краља Милана изграђене су многе војне грађевине, а извршена је и набавка нових пушака, за то време модерних „репетирки“, као и топова. Међутим, одласком краља Милана из Србије дошло је до заустављања даље модернизације војске у Србији (Јовановић, 1935: 312-318).

У погледу наоружавања војске, напредак је начињен тек у месецима који су претходили Мајском преврату. Током 1903. године вршене су припреме српске државе и војске за почетак сукоба с Бугарском око Македоније. За те потребе у Француској је добијен зајам од 60 милиона франака, а Русија је Србији обезбедила муницију (Рајић, 2011: 380).

Краљ Милан је од официрског слоја настојао да направи друштвену елиту, која би била одана династији. За разлику од старијих, сви млађи официри били су систематски војнички школовани, а немали број њих одлазио је на дошколовавање у иностранство. Побољшање економског статуса војних старешина постигнуто је и законски регулисаним високим имовинским цензусом који је, као и у другим европским земљама тог доба, био услов за женидбу младих официра. Из тог разлога официрске жене су потицале из виших и високих друштвених слојева. Биле су то кћерке председника влада, министара, окружних и среских начелника, судија, адвоката, високих официра, а најчешће трговаца (Бјелајац, 1995: 25-27). Млади официри су тако женидбом добијали економску основу, али су, с друге стране, себи истовремено отварали и пут ка напредовању у социјалном статусу.

Један од тадашњих официра, а каснији војвода, Живојин Мишић, у својим *Успоменама* о односу официрског кора према активном командовању војском краља Милана пише: „Појава Активне команде са њеним устројством изазвала је велико интересовање у официрском кору. Знајући краља Милана као врло енергичног човека, већ првих дана сви команданти и други официри максимално су се старали о свим питањима, за што бољи рад и ред по командама и у извођењу што потпуније наставе. Настао је, дакле, сасвим нови дух и полет по свим војним надлештвима.“ (Мишић, 1969: 187). „Уопште у нашој војсци се осетио нов живот и такмичење у вежбању трупа. Нарочита пажња поклоњена је гађању у мету, тактичком вежбању здружених јединица и командантским путовањима итд.“ (Бјелајац, 1995: 189). Сабирајући позитивне промене настале за време Милановог командовања војском, Мишић закључује: „Две пуне године дејствовала је Активна команда. Њен утицај на опште командовање, образовање и васпитање војника били су заиста велики.“ (Мишић, 1969: 191).

За реформе које је краљ Милан спроводио у војсци неопходан је био снажан ауторитет, али су била потребна и значајна материјална средства. И једно и друго обезбеђено је самим постављењем Милана Обреновића за команданта војске. Снагом свог ауторитета Милан је, међутим, настојао не само да изврши модернизацију војних снага већ и да надлежности војних органа прошири и на послове цивилних власти. Слободан Јовановић примећује: „... биле су, тако рећи, две владе: једна на Теразијама, где су се налазили двор и главна министарства, - друга у београдском граду, где су се налазиле канцеларије Команде активне војске.“ (Јовановић, 1935: 391). Војска је тако добила и унутрашњополитичку функцију, која је излазила из оквира правних норми и улоге војске у оквиру државног апарата.

Сменом краља Милана на место команданта Активне војске, долази генерал Димитрије Цинцармарковић, а после тога следиле су и друге реформе у оквиру војске. Уредбом о употреби оружане војничке силе из августа 1901. године, војска је у изузетним случајевима могла да делује у земљи, и то на позив краља или министра унутрашњих послова и искључиво у ситуацијама када дође до немира, напада хајдука или временских непогода. Према Закону о устројству војске, усвојеном фебруара 1901. године краљ је проглашен за врховног заповедника војске, а уредба донета 1. септембра 1901. године увела је нову институцију у управљању војском, Виши војни савет. У састав Вишег војног савета ушли су војни министар и девет генерала и пуковника које је постављао краљ на период од три године. У оквиру реформи, 20. новембра 1902. године команда Активне војске је укинута и припојена генералштабу (Рајић, 2011: 426-428).

После одласка краља Милана с места команданта Активне војске, смањена су буџетска средства која су се издвајала за војску, а вршено је и удаљавање из активне војне службе свих људи за које се сматрало да су присталице краља Милана, односно да су противници венчања краља Александра Драгом. Управо се у војсци и налазио главни противник краљевом венчању, али су неприхватање краља Милана да се војском супротстави сину, Александрово захтевање да официри и војска поштују своју заклетву и удаљавање из војске противника краљевог избора Драге за краљицу, утицала да та противљења постану мање видљива. Уместо да се даља супротстављања Александровом избору краљице прекину, она су се и даље настављала. Разлика је била само у томе што су тајни договори заменили јавна и отворена супротстављања.

Ситуације у којима је војска била супростављена политичкој модернизацији

У супротстављањима процесима политичке модернизације за време владавине краља Милана и Александра учествовала је и војска. Војска је била потпора династији Обреновића, њена заштита и помагач. Поштујући војну хијерархију и дисциплину, официри су поступали према команди претпостављених, а верност владоцу у неколико наврата односила је превагу над заштитом уставног поретка.

Наредбе власти о попису стоке, о одузимању оружја, покушаји да се утврди имовно стање становништва, а чак и да се спроведу мере за заштиту винове лозе од филоксере, изазивале су велика противљења народа. Под утицајем демагога и прича које су овим модернизацијским тежњама налазиле другу сврху, народ им се противио, али и снажно супротстављао. Сељачке масе су се противиле попису стоке у пограничним местима који је требало извршити у складу с ветеринарском конвенцијом потписаном с Аустро-Угарском, одбијале су да пријаве своје укупно имовно стање, а најснажније је било противљење одузимању оружја које се спроводило у складу са Законом о предаји оружја, а у вези са Законом о стајаћој војсци. Сви ти догађаји имају исто објашњење: „Ради се о негативном држању према власти, држави и владоцу, уколико је њихова политичка, односно управна делатност усмерена према модернизацији државних и друштвених структура.“ (Мидлих, 1991: 115).

Побуну против законите обавезе прикупљања оружја, а самим тим и против начела владавине права, започели су сељаци тимочког краја 1883. године. Иако је било још много појединачних и нешто мање колективних супротстављања владавини права, Тимочка буна је остала најмасовнији и најбруталнији акт сукоба модерног принципа владавине права и супротних тежњи широких маса. Дакле, у том случају војска је, спроводећи наредбе краља и супротстављајући се демонстрантима, само штитила уставни поредак. Краљеве наредбе и уставна и законска регулатива биле су у сагласју.

До размимоилажења војних активности с принципом владавине права долазило је у оним случајевима када су се у кршењу Устава и закона владалац, односно његови стараоци, користили војском. Повратак бившег краља Милана Обреновића у Србију фебруара 1891. године довео је до проблема. Навикнут на лагодан живот, краљ Милан је новац брзо и лако трошио. Рекло би се немилице. Оставши без средстава и са снажном мржњом према Наталији, Милан је настојао да сачини споразум с радикалском владом и тиме реши проблеме. Тако је резолуцијом од 30. марта 1891. године (11. априла по новом календару) Милану држава на име цивилне листе исплатила милион франака и помогла да добије зајам од још два милиона. Поред тога, влада се обавезала да онемогући краљици Наталији да у Србији живи до стицања Александровог пунолетства.

Краљица Наталија није желела да из Србије оде својевољно, па је из ње протерана уз јаке жандармеријске и војне снаге у ноћи између 18. и 19. маја 1891. године. У сукобима с народним масама, које су се окупиле испред Наталијиног стана и у суседним улицама, војска је употребила и оружје. Епilog је био неколико рањених војника и више рањених, али и мртвих демонстраната (Јовановић, 1934: 272-277).

Тадашњи председник владе Никола Пашић је, сасвим неосновано, позив војсци да реагује овако правдао: „Пошто је улична гомила покушала да стане на пут извршењу једнога потврђеног законодавног акта, и пошто је било опасности ће придоласком разних немирних елемената, којих у свакој престоници има наред узети тако велике размере, да ће бити угрожена лична безбедност и имовина мирних грађана, то је извршна власт, која мора одржавати ред, била принуђена позвати и војску у помоћ.“ (Живановић, 1924: 113.) За неред наста-

ле приликом покушаја протеривања краљице Наталије радикалски *Одјек* оптужио је напредњаке: „Услед тако задржаног извршења познати напредњаци искипили су извештај број демонстраната, који су се умешали у гомилу радозналост света, деце и шегрта. Тим су постигли вратити кола и искупити се пред Краљичин стан, бацајући се каменицама на жандарме.“ („Извршење одлуке Народног Представништва, односно Њ. В. Краљице Матере“, *Одјек*, бр. 101, 9. мај 1891).

Поред несумњиве штете по државни и углед краљевске породице, сматрам да је протеривање краљице Наталије значило кршење владавине права у макар три смисла. Прво, није се знало ко је и на основу чега наредио војсци да пуца. Министар војни Радован Милетић је одбио да изда наредбу. (Јовановић, 1934: 282). С друге стране, нови вршилац дужности министра војног Младен Јанковић постављен је око 10 увече, а покрет војске наређен је још око 5 поподне (Јовановић, 1934: 282). Друго, сама резолуција од 30. марта није била правно обавезујући акт. Истина, она је касније претворена у закон, али се то догодило накнадо, дан по протеривању краљице Наталије. Треће, јасно је да је протеривањем краљице Наталије поништено њено право не као краљице, већ као српске грађанке да живи у земљи чији је држављанин.¹

Војска је учествовала и у спровођењу првоаприлског држаног удара, али се није радило о бројним војним јединицама. Под командом краљевог првог ађутанта Илије Ћирића је било 30 гардиста пешадије, 15 гардиста коњаника, 30 подофицира Артиљеријске школе, 50 пешака дворске страже, 22 жандарма и 30 коњаника (Рајић, 2011: 79). Краљ Милан је водио рачуна да се у преврату не користи Краљева гарда, плашећи се да се од ње не створи преторијанска група (Јовановић, 1934: 361). „Код приређивача првог априла као да је постојала бојазан да се војска, учествујући у једном преврату, не зарази политиком.“ (Јовановић, 1934: 361).

Војска је, према томе, била само оруђе у рукама донисиоца одлука, а од одлуке владоца да ли ће војску, или њене јединице, употребити у складу или насупрот принципу владавине права зависила је и њена модернизацијска, односно антимодернизацијска улога у конкретном случају. Тек пред Мајски преврат 1903. године део официра-завереника, поред извршилачке, добија улогу и у политичком одлучивању. Тиме официрски кор, или макар његови одређени делови, прелази из инструменталне функције у позицију да решавају питања која су, без сваке сумње, превазилазила војне надлежности.

¹ Један од првака Радикалне странке и професор уставног права на Великој школи Милован Ђ. Миловановић заступао је став да протеривањем краљице Наталије није прекршен члан 14. Устава јер, према његовом тумачењу, чланови Краљевског дома нису српски грађани па се на њих стога не односе чланови Устава који гарантују права и слободе српских грађана. Према Миловановићевом мишљењу, права српских грађана разликовала су се од права чланова Краљевског дома. За разлику од српских грађана, чланови Краљевског дома нису могли да ступе у брак без краљевог допуштења, нису могли да буду друге вере осим православне, а нису могли ни да постану министри. (Видети: „Удаљавање краљице Наталије из Србије није противно Уставу“, *Одјек*, бр. 129, 16. јун 1891, бр. 130, 18. јун 1891, бр. 131, 19. јун 1891, бр. 132, 20. јун 1891, бр. 133, 21. јун 1891, бр. 135, 23. јун 1891, бр. 136, 26. јун 1891, бр. 137, 27. јун 1891.).

Поред радикалних кршења принципа владавине права, долазило је и до других антимодерних тенденција у војсци, али и у односу између цивилних и војних власти. Постављање искључиво официра на чело министарства војног одудара од модерног схватања цивилне контроле над војском, али се у том периоду радило о уобичајеној пракси и у другим земљама. Осим краља Милана, сви људи који су управљали војском били су активни официри, а официри су заузимали и значајне функције у оквиру извршне власти. Били су намесници, председници влада, министри, посланици у страним државама. Сава Грујић је био посланик у Атини, Петрограду и Цариграду, министар спољних послова и председник владе. На месту председника владе налазили су се и генерали Коста Протић и Димитрије Цинцармарковић, генерал Миливоје Блазнавац био је намесник Милану Обреновићу, а генерали Коста Протић и Јован Белимарковић намесници малолетном краљу Александру.

Закључна разматрања

Милан и Александар Обреновић представљали су незаобилазне субјекте остварења политичке модернизације, актере у одређивању смера, карактера и брзине промена различитих области процеса политичке модернизације Србије. Њихов однос према аспектима политичке модернизације произишао је из личних и политичких уверења, али је одражавао и резултат различитих, али и разнородних унутрашњих и спољних утицаја. Формално-правне одредбе, а и политичка пракса која је одредила карактер њихове владавине у погледу владавине права и правне државе, парламентаризма, политичких права и слобода, зависили су и од односа с политичким партијама, као и од могућности прилагођавања тековина политичке модернизације социјалној средини тадашње Србије.

У остварењу процеса политичке модернизације незаобилазан фактор била је и војска. Схватајући значај војске као инструмента у спољној политици, као заштитника уставног поретка, али и као средства заплашивања или обрачуна с политичким неистомисљеницима, владари су посебну пажњу посвећивали избору министра војног. Као средство у рукама владара, војска је у више наврата излазила из уставних и законских надлежности, учествујући, притом, и у драстичним облицима кршења принципа владавине права. Промене војне организације и набавка савременог оружја у периоду када је командант Активне војске био краљ Милан, представљале су значајан модернизацијски искорак, али се не сме пренебрегнути чињеница да је група официра само три године после Милановог одласка из земље извршила брутално убиство краљевског пара у Мајском преврату. Према томе, модерно оружје није подразумевало и обавезујуће деловања официра у складу с принципима политичке модернизације.

Литература:

1. Bjelajac, Mile (1995): „Ženidbe oficira srpske i jugoslovenske vojske 1881-1941: planirano stvaranje elite“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, godina II, sveska 1.
2. Gaćinović, Radoslav (2013): *Ugrožavanje kapaciteta bezbednosti države*, Filip Višnjić, Beograd.
3. Đorđević, Dimitrije (1989): „Uloga vojnih krugova na Balkanu u devetnaestom veku“, u: *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Srpska književna zadruga, Beograd.
4. Živanović, Živan (1924): *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka, Knj.2, Od proglašenja nezavisnosti Srbije do abdikacije kralja Milana: 1878-1889*, Geca Kon, Beograd.
5. „Izvršenje odluke Narodnoga Predstavništva, odnosno Nj. V. Kraljice Matere“, *Odjek*, br. 101, 9. maj 1891.
6. Jovanović, Slobodan (1934): *Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga prva*, Geca Kon, Beograd.
7. Jovanović, Slobodan (1935): *Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga druga*, Geca Kon, Beograd.
8. Jovanović, Slobodan (2011): *O državi: osnovi jedne pravne teorije*, Pravni fakultet, Beograd.
9. Kaljević, Ljubomir (2006): *Moje uspomene*, Istorijski arhiv Užice, Užice.
10. Marković, Predrag J. (1994): „Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, god. I, sv. 1.
11. Marković, Ratko (2013): *Ustavno pravo, osamnaesto izdanje*, Pravni fakultet, Službeni glasnik, Beograd.
12. Midlih, Hans-Mihael (1991): „Patrijarhalni mentalitet kao smetnja državne i društvene modernizacije u Srbiji XIX veka“, *Istorijski časopis*, Istorijski institut, Beograd, knj. XXXVIII.
13. Mišić, vojvoda Živojin (1969): *Moje uspomene*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
14. Rajić, Suzana (2011): *Aleksandar Obrenović: vladar na prelazu vekova: sukobljeni svetovi*, Srpska književna zadruga, Beograd.
15. Terzić, Predrag, Perić Diligenski, Tijana (2017): „Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici“, *Kultura polisa*, Novi Sad, god. XIV, br. 33.
16. „Udaljavanje kraljice Natalije iz Srbije nije protivno Ustavu“, *Odjek*, br. 129, 16. jun 1891, br. 130, 18. jun 1891, br. 131, 19. jun 1891, br. 132, 20. jun 1891, br. 133, 21. jun 1891, br. 135, 23. jun 1891, br. 136, 26. jun 1891, br. 137, 27. jun 1891.

THE ATTITUDE OF ARMY TOWARDS POLITICAL MODERNIZATION IN THE PERIOD OF MILAN AND ALEKSANDAR OBRENOVIC'S RULE

Summary: The independent state, Serbia, emerged as a product of rebellions and military successes. While the first rulers of modern-day Serbia were the above all soldiers, and only later politicians, the necessity of developing the armed forces in Serbia was caused by the basic function that the army has in every society as well as the specific circumstances

of the newly created state. Regarding the relationship between the army and modernization, we need to distinguish two situations. The first situation refers to the modernization process within the army, including modern communication systems, training of soldiers, non-commissioned officers and officers, modern weapons and technical and technological resources. In Serbia, this process has been most emphasized in the conflict between the concentrated national and the standing army. On the other hand, the army as an institution in modern times has its constitutional and legal powers, and any rise of the army and its elders from constitutional and legal frameworks becomes violation of the rule of law principle. In the period between the eighties of the 19th century and the First World War, the Balkan states modern armies were formed. King Milan understood the importance of managing the military, and during his three-year command of the Active Army, from 1897 to 1900, he carried out reforms that significantly influenced the modernization of the Serbian army. A reorganization of the Military Academy was carried out, better weapons were procured and the quality of senior staff was improved. King Milan sought to make social elite out of officers, loyal to the dynasty. After King Milan left the position of the Commander of the Active Army, budgetary funds allocated for the army were reduced, and all people who were believed to be supporters of King Milan, or who opposed the marriage between King Alexander and Draga, were removed from the active military service.

Key words: king Milan Obrenović, King Aleksandar Obrenović, political modernization, army, active army

РАЈКО ПЕТРОВИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 315.334.3:373.173(460)

Прегледни рад
Примљен: 29.06.2018
Одобрен: 27.08.2018
Страна: 55-67

ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ МОДЕЛ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ У ШПАНИЈИ: ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Сажетак: У овом раду ћемо размотрити изазове са којима се суочава шпанска регионална држава. Најпре ћемо анализирати појам и различите моделе регионализације, а онда ћемо се осврнути на историјат вертикалне организације власти у Шпанији. Анализираћемо тзв. историјско-политички модел регионализације, као специфичан модел регионализације примењен у Шпанији након доношења Устава из 1978. године. Фокусираћемо се, пре свега, на изазове који деценијама стоје пред овим моделом – попут каталонског и баскијског сепаратизма, али и захтева за федерализацију Шпаније. Коначно, изнећемо аргументе којима ћемо покушати да одбранимо став да је шпански модел регионализације дуготрајно и задовољавајуће решење, чије досадашње функционисање показује да има будућност, те га препоручује као механизам за демократско превазилажење сепаратистичких тенденција у другим европским државама.

Кључне речи: регионализација, историјско-политички модел, Краљевина Шпанија, сепаратизам, Баскија, Каталонија

Увод

Вертикална организација власти неке државе често пресудно утиче на политичке, економске, етничке и друге односе у њој. Постоје два основна типа вертикалне организације власти – унитарна и федерална држава (Lockwood, 2000: 2). Регионални модел државе се намеће као могуће компромисно решење између ове две крајности. Неки аутори сматрају да је регионална држава у стању да узме оно најбоље од унитарне и федералне државе, а да притом елиминира њихове недостатке (Поповић, 2003: 9). Овим путем су кренуле две велике европске државе – Италија и Шпанија, мада у различитим историјским околностима. Република Италија је успостављена сломом фашистичког режима након завршетка Другог светског рата и доношењем Устава из 1948. године. Њиме је предвиђена подела Италије на 20 региона, који су формиран на основу историјских, културних, географских и економских критеријума (Con-

* rajkopetrovic993@gmail.com

stituzione della Repubblica Italiana, 2009: 58-76). Судбина Шпаније је била потпуно другачија. У њој након крвавог грађанског рата на власт долази Франсиско Франко (Francisco Franco), који укида републику, проглашава монархију и уводи личну диктатуру. Тек након Франкове смрти 1975. године Шпанија постепено улази у процесе демократизације и либерализације. Кроз нови Устав Краљевине Шпаније из 1978. године деценијама потискиване етничке и лингвистичке мањине су добиле широк степен аутономије кроз поделу државе на 17 историјских региона (Constitución Española, 1978). Реч је о широком компромису постигнутом између централне власти у Мадриду и представника мањинских група. Власти су одлучиле да регионализују целу државу, а не само да статус региона дају територијама које имају одређене посебности. Регионални модел вертикалне организације власти је, најпре, требао да буде гарант мира и стабилности на простору две историјске области – у Каталонији и Баскији. Након што је Шпанија у другој половини 19. века дефинитивно изашла из групе најмоћнијих држава света мањинске групе у Баскији, Каталонији и Галицији су сматрале да је наступило идеално време за њихово одвајање од Шпаније. Ипак, такве тежње нису остварене чак ни у време Републике, а камоли у доба Франкове диктатуре. Значајно је, међутим, то што мањинске групе нису изгубиле свој политички потенцијал, те су након Франкове смрти успеле да се изборе за висок степен аутономије. Тиме је Шпанија постала пример новог модела регионализације у Европи, који је постао примамљив за изучавање (Smith, 2000: 23-25). Но прича о шпанском регионализму се ту не завршава. Упркос широком степену аутономије који су добили шпански региони, временом многи од њих захтевају виши степен политичке и економске самосталности. Део каталонске политичке елите се одлучио на ненасиљан и демократски облик борбе за коначну независност Каталоније.¹ На другој страни, у Баскији је цветао екстремизам, који је кулминирао формирањем терористичке групе ЕТА која је кроз неколико деценија постојања извела на стотине напада упорних против шпанске државе.² Шпански модел регионализације, који ћемо касније подробније објаснити, нашао се пред различитим врстама изазова. Упркос томе, овај модел је, путем институционалних механизма на којима почива, успео да се избори са сепаратистичким захтевима и другим изазовима.

Појам и типови регионализације

Регионализација се често меша са њој сродним терминима регионализмом и регионалном државом. Иако је реч о појмовима који се међусобно допуњују, важно је нагласити разлику између њих. „Концепт регионализације генерално се схвата у уско институционалном смислу. Стога се он разликује од регионализма, који је политички или идеолошки покрет“ (Komšić, 2007: 128). Поједностављено, можемо рећи да регионализација представља процес,

¹ <http://www.dw.com/en/catalonias-independence-movement-a-brief-history/g-40819449>, Приступљено: 14.05.2018. године

² <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/spain/8622688/ETA-timeline-list-of-attacks-by-Basque-separatist-group.html>, Приступљено: 14.05.2018. године

док је регионализам једна врста идеологије. „Регионализација се генерално схвата као стварање новог нивоа у територијалној организацији државе; нове институције се могу знатно разликовати по органима, одговорностима и надлежности, али се оне увек стављају на постојеће локалне институције“ (Komšić, 2007: 128). Јасно је, дакле, да регионализација није у функцији разградње постојећих институција локалне власти, већ у функцији јачања свеопштег институционалног капацитета система локалне самоуправе. Таквом схватању одговара и разумевање региона, финалног производа регионализације, као средњег нивоа власти. „Регион је средње подручје: он означава подручје веће од оног на коме се обављају послови локалне природе (као што су домен радне снаге или становништва) али је сам део неког већег националног или државног подручја“ (Komšić, 2007: 128).

Региони настали процесом регионализације заједно чине регионалну државу. Она представља специфичан облик вертикалне организације државне власти. Смисао стварања регионалне државе је у покушају да се власт што је могуће више приближи грађанима. У таквој држави део моћи се са централног нивоа власти (али и општина/градова) преноси на регионе. Регионална држава у својим темељима има уграђене основне принципе демократије и либералне вредности, јер без њих она не би могла ни да буде створена, а ни да ефикасно функционише (Рајванчић, 2009: 2). Да би се у оквиру регионалне државе створила економска вертикална равнотежа, потребно је да се примењује неколико принципа. Као прво, централни ниво власти мора вршити трансфере новца од вишка прихода ка нижим нивоима власти. Идеална ситуација је да ти трансфери буду ненаменски, односно да их региони могу користити сходно својим потребама. Друго, важно је да део пореза које држава прикупи припадне и регионима (с обзиром да су порески приходи једни од најзначајнијих). То су принципи на којима може почивати економска снага региона (Вацић, Мијатовић, Симић и Радовић, 2003: 68-69). Када је реч о политичкој снази региона, она проистиче из расподеле надлежности између државе и региона. „Расподела надлежности између државе и региона почива на два основна принципа који се примењују кумулативно. То су принцип политичке децентрализације и принцип супсидијарности“ (Рајванчић, 2009: 10). Политичка децентрализација је темељ регионализације и регионалне државе. Она се огледа кроз поделу власти између различитих нивоа власти. Реч је о принципу демократског и партиципативног карактера (Рајванчић, 2009: 10). На другој страни, принцип супсидијарности је од суштинског значаја за свакодневно функционисање региона. „Принцип супсидијарности дефинише се као општа претпоставка надлежности у корист локалне заједнице као примарног облика самоуправе грађана. У локалној заједници се обављају сви они послови који изричито нису стављени у надлежност другим нивоима власти, уз таксативно навођење надлежности којима располажу виши нивои власт“ (Рајванчић, 2009: 10).

Регионализацију можемо класификовати на следеће облике:

- Регионализација без стварања регионалног нивоа
- Регионална децентрализација и
- Политичка регионализација, односно институционални регионализам (Komšić, 2007: 130).

Регионализација без стварања регионалног нивоа је најчешћи облик регионализације. Реч је, међутим, о процесу који као крајњи производ нема регионалну државу, већ прилагођавање постојећих институција постављеним циљевима регионализације. Оваква регионализација (која је чисто административног карактера) се среће како у унитарним тако и у федералним државама. Пример је Уједињено Краљевство, које је начелно унитарна држава, али је подељено на Енглеску, Шкотску, Велс и Северну Ирску, који су нека врста квазирегиона (Komšić, 2007: 131).

Други облик регионализације представља тзв. регионална децентрализација. „Регионална децентрализација је стварање или замењивање нове локалне власти на регионалном нивоу. Овакав тип регионализације има специфични институционални израз који карактерише примена општих регулатива којима се уређује локална власт на регион“ (Komšić, 2007: 136). Изразит пример овакве регионализације је Француска. Њени региони су настали као резултат потребе адекватнијег државног просторног планирања, односно, они имају чисто функционални карактер. Једина разлика између оваквих региона и постојећих локалних власти је у томе што региони имају шири географски опсег и што обављају нешто сложеније послове економске природе (Komšić, 2007: 136-137).

Трећи облик регионализације, односно политичка регионализација, се може сматрати истинским обликом регионализације. Крајњи резултат овог облика регионализације је стварање регионалне државе у којој региони имају широку политичку и економску аутономију. Овим моделом регионализације ћемо се подробније бавити касније.

Историјат вертикалне организације власти у Шпанији

Шпанска држава је кроз своју модерну историју прошла кроз различите облике вертикалне организације власт. Шпанија је, као колонијална сила, била унитарна монархија. Власт је била потпуно централизована, без обзира на то које владарске династије су се смењивале на њој. Јак утицај римокатоличке цркве у Шпанији додатно је доприносио њеном унитаризму. Занимљиво је то да се још крајем 19. века у Шпанији успоставља република, као реакција народа на централизам. Прва Шпанска Република је трајала кратко (1873-1874), али је показала да у шпанском народу постоји демократски потенцијал (погледати у Brandt, 1977). Убрзо су монархизам и унитаризам поново ступили на сцену. Ипак, почетком 20. века Шпанија је држава која је у ратовима изгубила све колоније, те која више није ни политичка ни економска сила у Европи. Економска криза 30-их година додатно је осиромашила шпанско становништво, које је своје незадовољство усмерило према владарској династији. Грађани су успели да се изборе за поновно успостављање републике, а краљ је без абдикације напустио земљу (Carr, 1982: 205-243). За време Друге Шпанске Републике (1931-1936) успостављају се демократске институције и политичка права и слободе за све грађане. Републикански лидери су дозволили, путем парламен-

тарног гласања, да Каталонија и Баскија добију аутономију, што ће касније бити један од главних историјских аргумената за самосталност ове две регије. Може се рећи да је Друга Шпанска Република имала чак и федерални карактер (Payne, 1971: 40-43). Већ 1936. године избија Шпански грађански рат (који траје до 1939. године) између шпанских ултрадесничара предвођених Франком и махом комуниста. Франкове трупе су успеле да однесу победу у том рату, те је након рата успостављена унитарна монархија у којој је Франко имао апсолутну власт у својим рукама (de Quesada, 2014: 3-39). Франкова диктатура је трајала све до 1975. године. У том периоду, политички противници су били прогоњени, укинута су бројна политичка права и слободе, као и аутономије Баскије и Каталоније, које су за франкисте представљале претњу за унутрашње јединство државе (Richards, 1998: 19). Након Франкове смрти 1975. године Шпанија улази у процесе демократизације и либерализације политичког и економског система. То је снажно утицало на промену вертикалне организације власти.

Историјско-политички модел регионализације у Шпанији

Демократизација у Шпанији је почела доношењем Устава из 1978. године. Овај Устав је био плод широког политичког консензуса између релевантних политичких актера у Шпанији, који је имао задатак да постави темеље за демократизацију институција власти. Нови устав је, између осталог, предвидео нову вертикалну организацију власти. Шпанија је престала бити унитарна држава, односно, постала је тзв. регионална држава (Perović, 2010: 498). Уставом Шпаније (чл. 2.) се проглашава нераскидиво јединство шпанске нације, али се, на другој страни, јамчи право на аутономију (како националности тако и региона). Реч је о историјском компромису између, грубо речено, унитариста и сепаратиста. Политичке снаге које су се залагале за јединствену националну државу морале се да одустану од таквих захтева, док су политичке вође отпора мањинских нација (пре свега у Каталонији и Баскији) одустале од издвајања из Шпаније. Компромис је, дакле, представљао територијална организација Шпаније кроз регионе, који на шпанском носе назив аутономне заједнице (Comunidades Autónomas), којим су обе стране биле подједнако победници и губитници (Perović, 2010: 499). Свакако да је регионализација у Шпанији била демократског и партиципативног карактера. „У Шпанији је регионализација усмерена на изградњу демократске државе, остављајући прошлости централизирајућу ауторитарну државу из Франкове ере. Генерално гледано, успостављање изабраних регионалних институција увек је подржано аргументом да се тако повећава учешће грађана у одлучивању, под властима које су им ближе него држава“ (Komšić, 2007: 144).

Шпанија је подељена на 17 аутономних заједница, 50 провинција и преко осам хиљада општина. Аутономне заједнице, односно региони, у Шпанији су: Каталонија, Баскија, Галиција, Андалузија, Кантабрија, Астурија, Навара, Арагон, Мадрид, Кастиља-Леон, Кастиља ла Манча, Мурсија, Валенсија, Екс-

тремадура, Риоха, Канарска острва и Балеарска острва. За разлику од италијанског, у шпанском Уставу нису набројани региони, већ је само дата гаранција права на њихово оснивање (Perović, 2010: 506-507). Сматрамо да се шпански модел регионализације може означити као историјско-политички модел регионализације. Овај модел регионализације представља специфичну комбинацију давања широке политичке аутономије територијама које се сматрају историјским регионима. „Политичка регионализација у Шпанији, како је уређена Уставом из 1978. године, углавном је била мотивисана враћањем права “историјским” регионима који су били признати у другој Републици али укинута под Франком“ (Komšić, 2007: 139). Очигледно је циљ уставотворца био да се становништву које има историјске, културне или лингвистичке особености обезбеди политичка, али и културна аутономија. Шпански региони су политичке самоуправе које кроз своје статуте одређују своју организацију и надлежности. То ипак мора бити у уставом одређеним границама, те након добијања сагласности од Кортеса (Cortes Generales). Региони врше законодавну власт у оним областима које спадају у њихову надлежност (Komšić, 2007: 139).

За шпански модел регионализације можемо рећи да није симетричан, односно да није хомоген. „Шпански регионални систем није хомоген. Постоји неколико различитих система који се преклапају и који одговарају различитим групама аутономних заједница. Аутономне заједнице затно се разликују по својим хетерогеним историјским искуствима, културним идентитетима и аспирацијама, степену развоја и социјалној кохезији. Сходно томе, постоји диференцијација у њиховим управним надлежностима, политичким овлашћењима темпу одвијања њихове аутономне еволуције“ (Komšić, 2007: 139).

Устав предвиђа мали број надлежности које су означене као искључиво државне. Држава ја та која треба да успостави тзв. основно законодавство, а региони су ти који допуњују и прилагођавају себи тај оквир. Уколико држава основним законодавством није обухватила неку материју, региони су слободни да установе сопствена правила (Perović, 2010: 508-509). Неке од најзначајнијих надлежности које члан 148. Устава гарантује регионима су: организовање сопствених институција самоуправе, измене граница општина које спадају у њихово подручје, урбанизам и становање, јавни радови од интереса региона, друмски и железнички саобраћај, пољопривреда, шумарство, социјална помоћ и друге (Perović, 2010: 509).

Органи шпанских региона су: регионални парламент, савет владе, председник, Високи суд правде, као и делегат шпанске владе, који контролише обављање функција региона (Perović, 2010: 508).

Изазови пред шпанском државом: сепаратизам и тенденције ка федерализацији

Ако се за неки модел вертикалне организације државе може рећи да је прошао кроз различита искушења и успео да опстане, онда је то свакако случај

са са историјско-политичким моделом регионализације у Шпанији. Шпанска држава се, и поред доношења Устава који је изузетно наклоњен према мањинским заједницама, већ деценијама налази на удару различитих форми сепаратизма. Посебно су јаке сепаратистичке струје у Каталонији и Баскији, али и у неким другим деловима Шпаније. Нешто умереније струје у овим регионима се залажу за федерализацију Шпаније, односно да постојећи региони добију статус федералних јединица, мада има аутора који сматрају да је Шпанија данас *de facto* федерална држава (погледати Agranoff, 1996: 385-401).

Каталонски сепаратизам има дубоке корене. Ова североисточна шпанска регија је у периоду између X и XVIII века фактички била самостална држава. Иако су се у међувремену ујединили са Арагоном, а касније и са Кастиљом, каталонски владари су имали врховну власт на том простору. Током XVIII века власт из Мадрида укида све политичке, судске и културне институције у Каталонији. Временом је Каталонија, пре свега захваљујући свом економском процвату, добијала на политичкој снази, што је погодновало буђењу каталонског национализма, што се рефлектовало на њен статус у Првој и Другој Републици.³ Након доношења Устава 1978. године, Каталонија међу првим регионима 1979. доноси Статут о аутономији, чиме је успостављена њена самоуправа (*Estatuto de Autonomia de Cataluña*, 1979). Временом је каталонски апетит за независношћу све више растао, што је кулминирало референдумом из 2006. којим је изгласана промена статута. Нови Статут о аутономији Каталоније је са собом донео промене политичких институција, државног финансирања, али и обавезу грађана да владају каталонским језиком. Такође, њиме је потврђено историјско право каталонског народа на територију коју насељава, на сопствени језик и културу. Статут однос између Каталоније и Шпаније дефинише као однос узајамне сарадње, у складу са Уставом (*Satute of Autonomy of Catalonia*, 2006: 12-14). Доношење овог Статута је изазвало бурне реакције званичног Мадрида. Каталонска страна је у годинама које следе водила борбу за надлежности у области пореза, као и за потпуну замену шпанског језика каталонским. Без обзира на то што су, поред значајне економске самосталности, бројне јавне политике биле део надлежности институција каталонског региона (попут здравства, образовања, полиције), каталонски политички лидери који су се залагали за независност су инсистирали на ставу да су каталонски народ и култура угрожени од стране Мадрида. Управо су ти политичари добили регионале изборе 2015. године и од тада влада уједињених левих и десних националиста обећава својим присталицама коначно отцепљење од Шпаније.⁴ Највећи удар на јединство шпанске државе десио се 2. октобра 2017. године, када је каталонски председник владе Карлес Пуђдемон (*Carles Puigdemont*) организовао референдум о независности Каталоније. Упркос растућим политичким тензијама пред референдум, најави званичног Мадрида да ће референдум бити спречен силом уколико то буде потребно, он је ипак одржан. Чак 90% изашлих

³ <http://www.dw.com/en/catalonias-independence-movement-a-brief-history/g-40819449>, Приступљено: 14.05.2018. године

⁴ <http://www.dw.com/bs/katalonski-vrisak-za-nezavisnost/a-40644485>, Приступљено: 15.05.2018. године

Каталонаца је гласало за отцепљење (али је на изборе изашло мање од половине уписаних бирача). Каталонска влада је заузела став да треба у наредним данима прогласити независност Републике Каталоније, а Шпанија је покренула контрамере.⁵

Шпанска држава већ деценијама води ништа мање тешку битку са баскијским сепаратизмом. Баскија, регион на северозападу Шпаније, деценијама се бори за независност од Шпаније. Начин на који се баскијски националисти боре за независност се, међутим, временом мењао. Дуги низ година је екстремна сепаратистичка организација ЕТА вршила бомбашке нападе широм Шпаније и на тај начин покушавала да издејствује независност Баскије. Реч је, дакле, о недемократском и екстремно насилном путу. Временом се ситуација мењала до те мере да се данашња владајућа странка у Баскији ПНВ (PNV) залаже за споразумни референдум о стицању независности тог региона.⁶ Каталонски референдум је додатно подстакао баскијске националисте да поново пред шпанску владу, али и Европску унију и свет, изнесу свој деценијски захтев за независношћу. Стекао се утисак кроз пример односа према Каталонији да Шпанија није спремна на дијалог и поштовање демократске воље грађана, те су баскијски националисти покушали да захваљујући томе стекну додатне политичке поене. Како год, у околностима снажног покушаја Каталоније да се отцепи, званични Мадрид се врло лако могао суочити са још једним конфликтним жариштем.⁷

Одређени политички субјекти у блиској будућности виде Шпанију као федералну државу. Захтеви за федерализацијом Шпаније су се појавили убрзо након Франкове смрти, те су и данас актуелни. Има аутора који сматрају да је Шпанија заправо увелико федерална држава, још од доношења Устава 1978. године. Иако текст Устава не познаје термин „федерална“, ти аутори сматрају да је Шпанија од његовог усвајања у процесу латентне федерализације (Moreno, 2007: 87). Међутим, то не умањује чињеницу да одређени политички субјекти не препознају постојећу вертикалну организацију власти у Шпанији као федералну, што званичном Мадриду ствара додатне проблеме. Узмимо као пример захтеве левичара. Левичарски политички покрет Подемос (Podemos), један од најјачих политичких субјеката у Шпанији, се годинама залаже за федерализацију Шпаније. Његово вођство сматра да постојећи ниво аутономије шпанских региона не задовољава етнокултурне и језичке захтеве мањинских група. Такође, они виде федерализацију Шпаније као могућност за побољшање економије и јавне управе.⁸ Овде је реч о политичком покрету коме припада велики број Шпанаца, дакле људи који себе не доживљавају као нпр. Каталон-

⁵ <https://www.theguardian.com/world/live/2017/oct/01/catalanindependencereferendum-spain-catalonia-vote-live>, Приступљено: 16.05.2018. године

⁶ <https://www.blic.rs/vesti/svet/baskijski-predsednik-trazi-od-eu-podrsku-za-referendum/3d9bfys>, Приступљено: 16.05.2018. године

⁷ <https://www.nytimes.com/2017/10/28/world/europe/spain-catalonia-basque-independence.html>, Приступљено: 16.05.2018. године

⁸ https://elpais.com/elpais/2015/07/13/opinion/1436802970_502236.html, Приступљено: 17.05.2018. године

це или Баске. На другој страни, свакако да велики број мањина, због својих интереса, препознаје потенцијал овог покрета и даје му подршку на изборима. На пример, Подемос је сматрао да Каталонија има пуно право на независност.⁹

Зашто шпански модел регионализације и даље опстаје?

Већ четири деценије историјско-политички модел регионализације у Шпанији опстаје упркос жестоким ударима на његове темеље. Не само да Шпанија није прекомпонована из регионалне у федералну државу, већ је, бар за сада, каталонски и баскијски сепаратизам поражен. Поставља се, сходно томе, оправдано питање – који су то институционални механизми овог модела који му омогућавају да сачува територијалну целовитост шпанске државе?

Устав Шпаније, на коме почива шпанска регионална држава, представља кључно поље разумевања њене досадашње успешности. Он је сачињен на начин да, са једне стране, даје изузетно широку политичку и културну аутономију регионима, док, са друге стране, гарантује јединство шпанске државе и недељивост њеног суверенитета. Реч је о комплексном, али за сада изузетно успешном балансу у расподели моћи између центра и региона. Већ се на почетку Устава наглашава да је Шпанија недељива и заједничка земља свих Шпанаца, али да она гарантује право на аутономију региона и националности који је чине (*Constitución Española*, 1978: artículo 2). Недвосмисленост и снага овог члана Устава су потврђене кроз пресуде шпанског Уставног суда. Он је у неколико својих одлука разјаснио одређене недоумице по питању статуса и овлашћења региона. Наиме, Устав гарантује врховну власт државе која је израз јединства и интереса шпанског народа у целини. Дакле, према Уставном суду, региони немају суверенитет. На другој страни, кроз своје две пресуде из 1981. године, Уставни суд наглашава да се регионална аутономија не може посматрати као управна аутономија (какву нпр. имају локалне власти), те да је природа законодавне и извршне власти региона таква да они уживају политичку аутономију (Комшић, 2007: 139). „Судска пракса Уставног суда наводи да аутономија не подразумева право на деловање на начин који је штетан за интересе нације или друге опште интересе одвојено од специфичних интереса аутономне заједнице, и да је солидарност нужна последица аутономије признате Уставом“ (Комшић, 2007: 148). Устав забрањује стварање федерације аутономних заједница (региона), омогућава споразумну сарадњу између аутономних заједница само ако је одобрена од стране Кортес Генералеса (*Cortes Generales*), те предвиђа контролне механизме који гарантују да ће аутономне заједнице своје обавезе испуњавати унутар Краљевине Шпаније (Комшић, 2007: 148).

За очување суверенитета и територијалног интегритета посебно је важан члан 155. Устава Шпаније. Овај члан овлашћује владу из Мадрида да практично прибегне свим неопходним мерама за очување интегритета државе (*Constitución Española*, 1978: artículo 155). Реч је, дакле, о најекстремнијој мери

⁹ <https://www.reuters.com/article/us-spain-election-catalonia/podemos-victory-in-catalonia-a-blow-for-struggling-separatists-idUSKBN0U400B20151221>, Приступљено: 17.05.2018. године

коју централна влада може искористити уколико неки регион прогласи независност. Члан 155. предвиђа да се регионалној влади, уколико угрожава интересе државе Шпаније, могу одузети сва овлашћења, која се у том случају пребацују на централну власт у Мадриду. Уколико се, међутим, деси да се грађани дотичне регије услед тога побуне, шпанска влада у том случају има право на употребу „институционалне силе“. Политички кругови у Шпанији овај члан зову „нуклеарна опција“, а некадашњи министар спољних послова Хозе Мануел Гарсија (Jose Manuel Garcia) га је назвао „атомском бомбом“.¹⁰ Многи су сматрали да се такав сценарио никада неће десити. Каталонска криза крајем 2017. године је, међутим, показала супротно. После вишемесечних најављених референдума о независности од стране каталонских политичких лидера предвођених председником Владе Каталоније Карлесом Пуџдемоном, у октобру месецу 2017. године то се и десило. Упркос упозорењима од стране шпанске власти, референдум је спроведен у атмосфери напетости, како у Шпанији, тако и у добром делу Европе. Чак 95% изашлих грађана је гласало за независност, мада је испод 50% уписаних бирача изашло на изборе. Интервенисала је и федерална полиција Шпаније, те је било повређених у сукобима. Неколико дана након референдума, Пуџдемон је прогласио независност, што је за резултат имало покретање члана 155. од стране шпанске Владе (подржано од стране Сената), те издавање налога за хапшење Пуџдемона, који убрзо напушта земљу. Шпанија је показала озбиљност и функционалност институција у најгорјој кризи у протеклих неколико деценија и покушај отцепљења је пропао. Оно што је још значајније јесте процена да око половине становника Каталоније не жели да напусти Шпанију, што су показали кроз контрапротесте након референдума.¹¹ Очигледно је да је велики број Каталонаца препознао регионалну аутономију као прихватљив оквир за политичку самоуправу, као и за очување свог културног и језичког идентитета.

Након неколико деценија борбе против терористичке сепаратистичке групе ЕТА, Шпанија је успела да дефинитивно елиминира ову врсту претње по њен суверенитет и територијалну целовитост. ЕТА је покушала да насилним и ванинституционалним путем учини регион Баскију независном државом. Резултат њихове борбе биле су стотине мртвих грађана широм Шпаније, као и ширење страха и неизвесности међу добрим делом Баска који такав пут нису подржавали. ЕТА је настала као реакција на франкистичку диктатуру која је гушила сваки вид аутономије Баска, али је чињеница да је ова терористичка група извршила већи број напада након него ли пре Франкове смрти. У протеклих неколико година, Шпанија је успела да у потпуности разоружа ову групу, али и да ухапси и процесуира велики број њених припадника. Средином 2018. године, ЕТА је и званично престала да постоји. Поставља се питање како је шпанска држава успела да изађе на крај са терористима који су некада имали прећутну подршку великог броја својих сународника. Као прво, усвајањем и

¹⁰ <http://www.dw.com/sr/nuklearna-opcija-za-kataloniju/a-40875858>,

Пристапљено: 18.05.2018. године

¹¹ <http://www.bbc.com/news/world-europe-41584864>, Пристапљено: 18.05.2018. године

спровођењем историјско-политичког модела регионализације Шпанија је омогућила Баскима да у свом региону (шпа. Pais Vasco) остваре широк степен политичке, економске и културне аутономије. Баскија, која је у време Франкове диктатуре била запостављена провинција, ушла је у доба економског просперитета. Захваљујући својој фискалној аутономији, Баскија је постала један од најбогатијих шпанских региона. Раст привреде је допринео и порасту природног прираштаја Баска. Уколико томе додамо и чињеницу да је употреба баскијског језика веома заживела, као и то да су Баски добили могућност да се путем политичког организовања легитимно боре за своје политичке интересе, онда је јасно да је овај регион итекако осетио погодности регионализације Шпаније. Стога не чуди чињеница да су подршка и чланство ЕТА-е годинама опадали, да би у последњих неколико година лидери ове групе схватили да њен начин борбе нема будућност. ЕТА је и сама објавила да Баски треба да се боре институционалним путем, а не насиљем, те да се она повлачи.¹²

Закључна разматрања

Захваљујући компромису између централне власти из Мадрида и политичких представника током израде Устава 1978. године, Шпанија је постала регионална држава. Уважавајући постојање историјских регионалних целина на својој територији, као и тежње мањинског становништва за политичком и економском аутономијом, шпански модел регионализације представља балансирано решење између тих тежњи и жеље централне власти да очува јединство државе. Устав, а након њега и статуту региона, представљају темељ овог историјско-политичког модела регионализације. Од времена доношења Устава до данас Шпанија је прошла кроз различите кризне периоде. Регионални аранжман није умирио баскијске терористе, који су, штавише, након његовог усвајања још жешће наставили са нападима. Каталонски сепаратисти су видели у њему само прелазну фазу на путу ка добијању пуне независности. Регионална држава је, поред свих тих изазова, успела да опстане. Томе је допринело неколико ствари. Прво, шпанска власт је одлучно и бескомпромисно поштовала уставни поредак и борила се, пре свега политичким средствима, за целовитост Шпаније. Друго, очигледно је током година регионализација перципирана од стране доброг дела Каталонаца и Баска као прихватљив оквир за остваривање својих права. Треће, ЕТА је у толикој мери изгубила подршку и чланство да је морала да се угаси. Четврто, велики део каталонског становништва не подржава издвајање Каталоније из Шпаније. На крају, успешно спречавање издвајања Каталоније институционалним путем, као и потпуни политички и војни слом баскијске терористичке организације ЕТА нам дају за право да констатујемо да историјско-политички модел регионализације има будућност, те да је спреман да се носи и са највећим изазовима.

¹² <https://www.reuters.com/article/us-spain-eta-reaction/end-of-eta-met-with-both-relief-and-resentment-in-basque-country-idUSKBN1I32B0>, Приступљено: 18.05.2018. године

Литература:

1. Agranoff, Robert (1996): "Federal Evolution in Spain", *International Political Science Review*, Sage Publications, Ltd, London, Vol. 17, No 4, pp. 385-401.
2. Brandt, Joseph (1977): *Toward the New Spain: The Spanish Revolution of 1868 and the First Republic*, Porcupine Press, Philadelphia
3. Vacić, Zoran; Mijatović, Boško; Simić, Aleksandar i Radović, Zorica (2003), *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno – demokratske studije, Beograd
4. De Quesada, Alejandro (2014): *The Spanish Civil War 1936-1939 (I)*, Osprey Publishing, Oxford
5. Komšić, Jovan (2007): *Principi evropskog regionalizma*, Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope – Philia, Novi Sad
6. Lockwood, Ben (2000): "The Assignment of Powers in Federal and Unitary States", *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*, No 569, Department of Economics, University of Warwick, Coventry, <https://pdfs.semanticscholar.org/94a5/db620a0a549ae2f848cc3e864ed7d92cf630.pdf>, 14.05.2018, pp.1-33.
7. Moreno, Luis (2007): "Federalization in multinational Spain", in M. Burgess and J. Pinder (eds.), *Multinational Federations*, London, Routledge, 2007, pp. 86-107.
8. Popović, Milijan (2003): "Srbija kao regionalna država", *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Pravni fakultet, Novi Sad, vol. 37, br. 3, str. 9-42.
9. Pajvančić, Marijana (2009): *Ustavni okvir regionalne države – primer Srbije*, Centar za regionalizam, Novi Sad
10. Payne, Stanley (1971): "Catalan and Basque Nationalism", *Journal of Contemporary History*, Sage Publications Ltd, London, Vol. 6, No. 1, pp. 15-51.
11. Perović, Bojana (2010): "Ustavno ustrojstvo regionalne države u Španiji", *Međunarodni problemi*, Vol. LXII, br. 3, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 489-530.
12. Richards, Michael (1998): *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*, Cambridge University Press, Cambridge
13. Smith, Julia (2000): "Regionalism in a New Europe: The Cases of the Basque and Catalan in Spain", *Senior Thesis Projects, 1993-2002*, University of Tennessee, Knoxville, http://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1054&context=utk_intelrstp2, 14.05.2018, pp. 1-33.
14. Carr, Raymond (1982): *Spain, 1808-1975*, 2nd Edition, Oxford University Press, Oxford

Документи:

1. *Estatuto de Autonomia de Cataluña* (1979): Boletín Oficial de Estado, Num. 306, Madrid
2. *Statute of Autonomy of Catalonia* (2006): Parlament de Catalunya, Organic Act 6/2006, Barcelona
3. *Constitución Española* (1978): Catálogo de Publicaciones de la Administración General del Estado, Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, NIPO: 007-14-093-3, Madrid
4. *Costituzione della Repubblica Italiana* (2009): Senato della Repubblica, <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione.pdf>, 14.05.2018.

Интернет извори:

1. <https://www.nytimes.com/2017/10/28/world/europe/spain-catalonia-basque-independence.html>, Pristupljeno: 16.05.2018. godine
2. <https://www.blic.rs/vesti/svet/baskijski-predsednik-trazi-od-eu-podrsku-za-referendum/3d9bfys>, Pristupljeno: 16.05.2018. godine
3. https://elpais.com/elpais/2015/07/13/opinion/1436802970_502236.html, Pristupljeno: 17.05.2018. godine
4. <https://www.reuters.com/article/us-spain-eta-reaction/end-of-eta-met-with-both-relief-and-resentment-in-basque-country-idUSKBN1I32B0>, Pristupljeno: 18.05.2018. godine
5. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/spain/8622688/ETA-timeline-list-of-attacks-by-Basque-separatist-group.html>, Pristupljeno: 14.05.2018. godine
6. <http://www.dw.com/bs/katalonski-vrisak-za-nezavisnost/a-40644485>, Pristupljeno: 15.05.2018. godine
7. <http://www.dw.com/sr/nuklearna-opcija-za-kataloniju/a-40875858>, Pristupljeno: 18.05.2018. godine
8. <https://www.reuters.com/article/us-spain-election-catalonia/podemos-victory-in-catalonia-a-blow-for-struggling-separatists-idUSKBN0U400B20151221>, Pristupljeno: 17.05.2018. godine
9. <http://www.dw.com/en/catalonias-independence-movement-a-brief-history/g-40819449>, Pristupljeno: 14.05.2018. godine
10. <https://www.theguardian.com/world/live/2017/oct/01/catalanindependencereferendum-spain-catalonia-vote-live>, Pristupljeno: 16.05.2018. godine
11. <http://www.bbc.com/news/world-europe-41584864>, Pristupljeno: 18.05.2018. godine

HISTORICAL-POLITICAL MODEL OF REGIONALIZATION IN SPAIN: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Summary: In this Paper we will consider the challenges facing the Spanish regional state. First, we will analyze the concept and different models of regionalization, and then we will look at the history of the vertical government in Spain. We will analyze the so-called a historical-political model of regionalization, as a specific regionalization model applied in Spain after the 1978 Constitution was adopted. We will focus, first and foremost, on the challenges that the decades stand for this model - such as Catalan and Basque separatism, but also the demand for the federalization of Spain. Finally, we will put forward arguments in which we will try to defend the view that the Spanish model of regionalization is a long-lasting and satisfactory solution, whose functioning has shown that it has a future, and recommends it as a mechanism for the democratic overcoming of separatist tendencies in other European countries.

Key words: regionalization, historical-political model, Kingdom of Spain, separatism, Basque, Catalonia

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 315.7:343.915

Прегледни рад
Примљен: 24.08.2018
Одобрен: 22.09.2018
Страна: 69-82

МЛАДАЛАЧКЕ ПОТКУЛТУРЕ И КРИМИНАЛИТЕТ

Сажетак: у раду се на генералном нивоу анализира проблематика односа младалачких поткултура и криминалитета. У првом делу приказане су и критички прокоментарисане постојеће дефиниције феномена поткултуре. У оквиру другог дела обрађен је општи однос предметних супкултура и криминалне сфере. Унутар наредне целине конструисана је типологија младалачких криминогених поткултура. Четврти део посвећен је препознавању и анализи карактеристичних видова криминалног деловања, уз паралелно упоређивање са домаћим позитивноправним одредбама. Завршно поглавље садржи разматрање међусобних интеракција различитих поткултурних група и њима својственог криминалитета. Неки од значајнијих остварених увида и закључака јесу следећи: бројност и хетерогеност кривичних дела повезаних са поједином поткултурним групама; непотребност увођења нових, специјализованих инкриминација; релативност и флексибилност категорије „поткултурног криминалитета“; постојање карактеристичних, основних (музика, спорт) и синтетичких (политика, религија) чинилаца супкултурне интеграције; потреба за опрезношћу приликом тумачења примарних узрока поткултурног криминалитета (значај индивидуалних, психосоцијалних својстава учиниоца); међусобна интеракција супкултура и са њом повезана, честа дискутабилност и релативност одређивања конкретне поткултуре која са предметним кривичним делом стоји у вези.

Кључне речи: поткултура, супкултура, млади, криминалитет, насиље, хулиганизам, музика, спорт, религија, политика

Појам поткултуре и поткултурних група

Поткултура¹, као вишезначан и широкообухватан појам, може бити дефинисана на различите начине. За почетак ћемо приказати и критички прокоментарисати неколико карактеристичних одређења присутних у литератури. Према једноме, поткултура се дефинише као етничка, регионална, економска или социјална група која показује карактеристичне обрасце понашања довољ-

* al.matkovic@gmail.com

¹ О историјату научног проучавања поткултурног феномена, видети: Williams, 2007: 572-593.

не за њено разликовање од осталих група унутар опште културне целине или друштва (Merriam-Webster: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/subculture>). Како се може приметити, реч је о најшире постављеном појму поткултуре који у себи може да обухвати све његове специфичне модалитете. Према другом одређењу, реч је о културној групи у оквиру веће културе, која уобичајено има веровања или интересовања у супротности са веровањима или интересовањима поменуте веће културе (Oxford dictionaries: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/subculture>). Осим извесне терминолошке мањкавости², треба приметити и то да је оваква дефиниција вероватно ближа појму контракултуре, будући да поткултура не мора нужно бити директно супротстављена већинској култури (више у: Milton Yinger, 1960: 625 и д).

Старија одређења наглашавала су да је реч о подврсти националне културе схваћеној као део урбаног и плуралистичког друштва (McClung Lee, 1945; Gordon, 1947). Такође, истицано је да се ради о културним варијантама приказаним од стране одређених сегмената популације, као и нешто сликовитије – да су у питању светови унутар већег света националне културе (Komarovsky, 1949: 143). Исто тако, навођено је да су то бројне групе унутар друштва, од којих свака има свој карактеристичан начин размишљања и понашања (Mercer, 1958: 34). Реч је о општим дефиницијама насталим у периоду пре експанзије савременог поткултурног феномена (нарочито од 1960-их година на даље), што се очигледно одражава и на профил самих дефиниција. Такође, и поједине савремене дефиниције остају на трагу изразито генерализоване детерминације – примера ради, приказујући поткултуре као друштвене групе организоване око заједничких интересовања и заједничке праксе (Herzog, Mitchell, Soccio, 1999: http://www.rochester.edu/in_visible_culture/issue2/introduction.htm). Наведено одређење, иако несумњиво тачно, чини се ипак прешироко и недовољно одређено, услед чега је потребно додатно га специфицирати. Са друге стране, у теорији се сусрећу и бројне специјализоване дефиниције које се фокусирају на појединачне облике и форме описаних групација. У томе смислу, пажња се поклања детерминисању веома разнородних видова супкултура – између осталих: адолесцентских, регионалних/територијалних, етничких, музичких, општеуметничких, идеолошких, девијантних, криминалних и др. Заједничко обележје поменутих дефиниција јесте да све оне настоје да објасне специфична ужа обележја конкретне групе, при чему неке од тих група могу показивати веће или мање међусобне сличности, док се обележја појединих, како се може наслутити из њиховог описа, суштински разликују.

У циљу превазилажења речених недостатака сувише генерализованог, али и одвише специјализованог дефинисања, као најоптималнији, може се издвојити следећи скуп одређења: а) поткултура или супкултура скуп је норми, вредности и образаца понашања који разликују културу једне групе људи од културе шире заједнице којој та група припада; б) супкултура је посебан, релативно затворен сегмент опште културе; в) за све припаднике одређене супкул-

² Правилније би било навести: „...чији припадници уобичајено имају веровања или интересовања... у супротности са веровањима или интересовањима *припадника* поменуте веће културе“.

туре заједничко је да чланови деле иста уверења, обичаје, вредности а често и начин облачења, исхране, понашања и моралних норми (Видаковић, 2006).

Имајући у виду бројност и хетерогеност значења која се у теорији приписују појму поткултуре, потребно је прецизирати и ограничити предмет нашег истраживања. Унутар овога рада биће анализирана материја младалачких поткултурних група, схваћених у смислу *карактеристичних културних целина чији припадници се својим интересовањима, начином размишљања, идеологијом, визуелним идентитетом и устаљеним обрасцима понашања разликују и издвајају из доминантне друштвене културе*. При томе ће непосредни предмет анализе бити искључиво конекција ових групација са доменом криминалитета.

Општи однос младалачких поткултура и криминалитета

Говорећи о генералном односу између младалачких поткултурних група и криминалитета, важно је на почетку истаћи неколико суштинских појашњења. Младалачке поткултурне групе представљају производ и тековину савременог друштва. У погледу времена њиховог настанка, у теорији постоје различите струје. Један део истраживача наводи да су поткултуре настале у периоду након Другог светског рата, особито током 1950-их година и у нарочитој вези са појавом *rock and roll* музике и културе (Lewis, 1978; Mintz, 2004; Danesi, 2003). Други су пак, мишљења да су се младалачке поткултуре формирале и раније, при чему се у том погледу уобичајено истиче период између два светска рата (Fowler, 1995). У сваком случају, може се констатовати да је период изразите експанзије овога феномена везан за послератни период, са нарочитим акцентом на епоху од 1950-1960-их година, на даље. Младалачке поткултуре посебно су заступљене међу младима адолесцентског узраста, окупљених око заједничких интересовања и активности. Уобичајени интегративни чиниоци око којих се описане супкултурне целине формирају најчешће су везани за нека од типичних интересовања тог дела популације- примера ради, музика, спорт и др. У контексту свега реченог, битно је истаћи да не постоји сама по себи директна конекција између наведених друштвених поткатегорија и криминалитета. У таквим ситуацијама, веза са доменом противправних активности успоставља се на секундарном нивоу, кроз евентуалну заступљеност противправног понашања појединаца-припадника. Анализом специфичности кривичних дела која фреквентније извршавају млади исте супкултурне оријентације, понекад се може доћи до уочавања појединих правилности и карактеристичних генералних обележја таквог противправног понашања на нивоу групе. Ипак, чак и у случају постојања примера таквог противправног иступања, криминалитет и даље углавном не представља примарно обележје и битан интегративни елемент саме поткултурне групе. Као и у другим друштвеним контекстима, вршење кривичних дела и у овом случају примарно је условљено личним психосоцијалним својствима учиниоца, при чему припадништво супкултури може, али и не мора имати удела на поједине околности при планирању или извршењу кривичног дела (уп. Agnew, 2005).

Са друге стране, за разлику од поменутих, не примарно криминалних група, у теорији су препознате и другачије, криминалне, односно делинквентне супкултуре.³ То се у првоме реду односи на различите групе лица у оквиру којих је управо повезаност са криминалом кључно или једно од кључних дистинктивних обележја (Thrasher, 1927: 46; Cohen, 1955; Miller, 1958: 5; Forman, 1963: 317). Такве групације по својим својствима најчешће одговарају социолошко-криминолошкој категорији криминалне банде. Важно је истаћи да се у литератури (нарочито у оквиру америчких социолошких истраживања) појам криминалитета повезаног са младалачким поткултурама неретко изједначава са криминалитетом адолесцентских банди. Такав приступ одговара анализи малопре поменуте, специфичне криминалне поткултуре, у оквиру које криминално деловање управо представља њену препознатљиву особину. Међутим, он није адекватан уколико се жели истражити веза супкултурних групација уопште и криминалитета. Такође, такав приступ углавном је базиран на претпоставци изражене гетоизације унутар великих (северноамеричких) градова и са њом повезане јасне друштвене сепарације становништва, што, пренето на контекст европског континента, не може бити доследно аналогно изражено. Због тога је важно указати да истраживање криминалитета младих у контексту њихове поткултурне припадности треба третирати одвојено од анализе адолесцентских криминалних банди, будући да поткултурни криминалитет може, али и не мора имати одлике криминалитета поменутих делинквентних група.

Типологија младалачких криминогених поткултура

Формирање типологије наведених поткултурних група незахвално је из више разлога. Пре свега, често не постоје јасни критеријуми за издвајање само једног, примарног чиниоца који представља окосницу формирања и разликовања конкретне групе. Даље, присутно је међусобно преплитање елемената различитих категорија, услед чега свака подела нужно мора имати условни статус. Такође, неке од уочених типолошких група поседују синтетички карактер, будући да представљају уже специјализоване или деривативне форме примарних, основних група. У сваком случају, упркос поменутих тешкоћама и задржавајући свест о нужној несавршености сваког покушаја ове врсте, чини се теоријски оправданим и практично корисним извршити барем базичну систематизацију неколицине карактеристичних категорија које се сусрећу у реалности.

Као што је истакнуто, међу кључним интегративним чиниоцима младалачких супкултурних група јесте музика, као и целокупан пратећи скуп са њом повезаних елемената- стил, имиџ, идеологија и сл (уп. Hebdige, 1979: 130 и д). Отуда је потребно једну од основних категорија у оквиру типологије млада-

³ У блиској вези (а често и у директној повезаности) са одредницом „криминална поткултура“ стоји и појам „поткултура насиља“, који су у криминологију увели Волфганг и Феракути (Wolfgang, Ferracuti, 1967). О овој материји међу домаћим ауторима уп. нпр: Ignjatović, 2011: 203-205; Pavićević, 2013: 97 и д.

лачких „криминалних“ поткултура засновати управо на основу реченог критеријума- критеријума музичког жанра и музичког стила.⁴

Такође, имајући у виду специфичност појавног облика, са једне и наглашену противправност деловања, са друге стране, као други основни облик може се издвојити криминална поткултурна категорија навијача-хулигана. Као што се лако може уочити, критеријум селекције у овом случају јесте спорт, односно афинитет ка одређеном спортском клубу или другом спортском колективу (уп. Spaaij, 2006: 313-347).⁵

Издвојивши на овај начин појмове музика и спорт, може се приметити да код убедљиве већине младачачких поткултурних криминалних група један од њих јесте основни и органски фактор заједништва и идентификације групе. Такође, подсећајући на раније наводе о честом преплитању елемената различитих група, треба нагласити да у одређеном броју случајева оба фактора (тј. и музички и спортски) могу истовремено бити значајни за формирање једне групе базиране на одређеној супкултурној припадности.

Осим тога, могуће је уочити и друге елементе за издвајање додатних, „синтетичких“ поткултурних категорија. Упоредјујући криминалне поткултурне групације које постоје у пракси, чини се најоправданијим истаћи следећа два критеријума као особито значајна: а) критеријум политике; б) критеријум религије. У том смислу, зарад уочавања карактеристичних фракција, можемо разрадити типологију на следећи начин. Према политичком критеријуму, уочава се јасна поларизација на екстремно десничарске и екстремно левичарске поткултурне групе. У погледу верско-религијског фактора, ситуација је нешто сложенија, али се као основни модели могу разликовати: 1. групе са антирелигијским идеолошким полазиштем; 2. групе чији чланови се приклањају већинској цркви у конкретној средини; 3. групе наклоњене одређеном новом религијском покрету (деноминацији, верској секти или верском култу) или неком другом неинституционализованом верском опредељењу.⁶ У сваком случају, групације издвојене по неком од наведених критеријума по правилу се такође ослањају на горе формиран базични модел поделе (критеријум музике и критеријум спорта), услед чега сматрамо да их треба окарактерисати као „синтетичке“. Такође, додатни разлог због чега се не чини оправданим третирати их као основне и органске поткултурне групе јесте тај што би се, у случају истицања критеријума религије и политике у први план, изгубила граница између поткултуре и других видова друштвеног удруживања и организовања коренито другачијих својстава (нпр. чланови или симпатизери одређене политичке партије, верници или припадници одређене цркве или верске заједнице и др).

⁴ О музичким поткултурама уопште уп. нпр: Haenfler, 2013; Huq, 2007; Hedbigge, 1979; Hall, Jefferson, 2003; McKay, 1996.

⁵ За научне анализе самог феномена навијачког хулиганизма в. нпр: Dunning, Murphy, Williams, 1988; Dunning, 2000; Kerr, 1994; Frosdick, Marsh, 2005; Armstrong, 1998.

⁶ О типологији и међусобном разликовању верских заједница уп: Đorđević, 1998a; Ђорђевић, 2003.

Карактеристични видови криминалног деловања

У зависности од типа поткултурне групе, могу се уочити одређена карактеристична кривична дела као чији учиниоци се фреквентније сусрећу њихови припадници. Држећи се типологије постављене у претходном поглављу, треба за почетак издвојити извориште, односно окосницу криминалног понашања сваке групације понаособ.

- Музичке поткултуре: сукоб различитих стилова; криминалитет усклађен са идеологијом конкретног стила.
- Навијачке поткултуре: навијачки хулиганизам; сукоби навијачких група.
- Политички профилисане поткултуре: политички екстремизам; политички мотивисана кривична дела; сукоби политичких неистомишљеника.
- Религијски/ антирелигијски профилисане поткултуре: религијски/ антирелигијски екстремизам; њиме инспирисана кривична дела; сукоби верских неистомишљеника.

У погледу прве категорије, односно чисто музичких супкултура, типологија карактеристичних кривичних дела директно је условљена идеолошким полазиштем и системом вредности, мишљења и понашања који су заступљени унутар конкретне музичке поткултурне групе. Отуда, задржавајући свест о сложености и обиму наведеног питања, можемо само на базичном и оријентационом нивоу приказати неколицину примера везе између појединих музичких супкултура и криминалитета.

Као најкарактеристичнија, свакако се уочава конекција на нивоу сукоба различитих музичких стилова, односно међусобно супротстављених поткултура. Такви антагонизми јесу типично обележје значајног броја поткултурних група које прати читав њихов историјски развој. Ипак, може се приметити како је протеком времена дошло до осетног ублажавања поменутих тензија и аналогно реченом, бројности њима условљених сукоба. То се може објаснити различитим чиниоцима, међу којима се нарочито истичу: усложњавање музичких поткултурних стилова, брисање јасних граница међу њима, све мање присуство поларизације и директне сукобљености идеја и ставова, као и генерална трансформација поткултурног амбијента уопште. У сваком случају, посматрано из перспективе права, типична кривична дела која се у томе смислу сусрећу у пракси јесу различита дела против живота и тела, против јавног реда и мира, као и против слобода и права човека и грађанина. Према терминологији нашег законодавства и држећи се Кривичног законика⁷, можемо навести примере: учествовање у тучи (чл. 123 КЗ), насилничко понашање (чл. 344 КЗ), угрожавање сигурности (чл. 138 КЗ), лака телесна повреда (чл. 122 КЗ), тешка телесна повреда (чл. 121 КЗ), убиство (чл. 113 КЗ) и др. Зарад илустрације, можемо навести свега неколико историјски значајних примера поткултурног ривалитета. Као нарочито запажене и омасовљене, истицале су се (или се и

⁷ Кривични законик, Сл. гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005- испр. 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

даље истичу) следеће поларизације и сукобљености музичких поткултура: *mods* и *rockers*, *punk* и *disco*, *punk* и *nazi skinheads*, *heavy metal* и *punk*, *heavy metal* и *skinheads*, *nazi skinheads* и *hip hop* и др (уп. Muncie, 2015: 183-220).

Поводом специфичних деликата блиско повезаних са појединачним поткултурама, свакако је немогуће детаљније говорити о њима на генерализованом нивоу, односно без улажења у појединости сваке поткултуре понаособ. Отуда треба само начелно приметити да се, зависно од врсте поткултуре и њеног система вредности, може радити о различитим кривичним делима, међу којима се нарочито истичу кривична дела против јавног реда и мира и кривична дела против имовине (карактеристични примери: крађа [чл. 203 КЗ], тешка крађа [чл. 204 КЗ], уништење и оштећење туђе ствари [чл. 212 КЗ] и др). Осим тога, због значаја и распрострањености унутар појединих поткултура, треба поменути и следећа дела: договор за извршење кривичног дела (чл. 345 КЗ), удруживање ради вршења кривичних дела (чл. 346 КЗ), неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога (чл. 246 КЗ), неовлашћено држање опојних дрога (чл. 246а КЗ), омогућавање уживања опојних дрога (чл. 247 КЗ), недозвољена производња, држање, ношење и промет оружја и експлозивних материја (чл. 348 КЗ) и др (уп. Brake, 2013; Hall, Jefferson, 2003: 87-119).

Када је реч о навијачкој хулиганској поткултури, одмах се може уочити бројност и изразита хетерогеност злочина који се уобичајено приписују њеним припадницима. У погледу кривичних дела против живота и тела, сусрећу се сва раније наведена, али и друга дела: учествовање у тучи (чл. 123 КЗ), лака телесна повреда (чл. 122 КЗ), тешка телесна повреда (чл. 121 КЗ), угрожавање опасним оруђем при тучи и свађи (чл. 124), убиство (чл. 113 КЗ), тешко убиство (чл. 114 КЗ), убиство на мах (чл. 115 КЗ) и др. Ситуација је иста и код кривичних дела против имовине (крађа [чл. 203 КЗ], тешка крађа [чл. 204 КЗ], разбојничка крађа [чл. 205 КЗ], разбојништво [чл. 206 КЗ], уништење и оштећење туђе ствари [чл. 212 КЗ], одузимање туђе ствари [чл. 211 КЗ] и др). Поводом кривичних дела против јавног реда и мира, присутне су углавном раније побројане инкриминације. Међутим, од нарочитог значаја је следеће дело: насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу (чл. 344а КЗ). Уведена приликом законодавних реформи управо у циљу спречавања и санкционисања овог аспекта навијачког и сродног хулиганизма, ова инкриминација, за разлику од претходно наведених, представља вид специјализованог правног регулисања материје насиља у наведеном домену (више у: Ђурђевић, 2010: 297-302; Savković, 2010; Šuput, 2012: 99-101).

Прелазећи на синтетичке поткултурне категорије, поводом политички профилисаних поткултура уочавају се следеће кривичноправне специфичности. У складу са раније наведеном типологијом, неопходно је у првом ступњу разграничити ултрадесничарске од ултралевичарских супкултурних фракција. У погледу првопоменутих, нека од кривичних дела која се могу издвојити као специфична су: изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости (чл. 317 КЗ); повреда угледа због расне, верске, националне или друге припадности (чл. 174 КЗ); насилничко понашање на спортској при-

редби или јавном скупу (чл. 344а КЗ)⁸. Осим њих, значајно је присуство и кривичних дела против јавног реда и мира, свих раније побројаних дела против живота и тела, као и одређених дела против имовине (нпр. уништење и оштећење туђе ствари [чл. 212 КЗ], одузимање туђе ствари [чл. 211 КЗ]). У таквим случајевима, као пасивни субјект радње извршења кривичног дела сусрећу се: а) лица која представљају одређене расне, националне, верске или друге мањине; њихове заједнице схваћене као правна лица или друга врста правних субјеката; имовина поменутих лица или заједница. б) припадници супротстављених, екстремнолевицарских поткултура. Вероватно најзначајнији и најомасовљенији пример ултрадесничарске поткултуре јесте неонацистичка фракција *skinheads* покрета— уобичајено дефинисана као *NS skinheads* или *nazi skinheads* (више у: Brake, 1974; Ђорђевић, 1998б).

Као и код екстремодесничарских група, и поједини припадници ултралевицарских поткултура показују склоност ка вршењу појединих побројаних кривичних дела против живота и тела и против јавног реда и мира. Њихови пасивни субјекти, међутим, коренито су другачији, будући да је, по правилу, реч о екстремодесничарским активистима и организацијама, као и о припадницима управо поменутих десничарских поткултура. Неки од карактеристичних представника описане поткултурне „левице“ су следеће поткултуре: SHARP (енг. скр: *skinheads against racial prejudices*), део *punk* поткултуре и др (уп. Marshall, 1991, Marshall, 1996).

Оно што је значајно истаћи за обе екстремне фракције политички профилисаних супкултура (тј. и за „леву“ и за „десну“) јесте то да се, у одређеним случајевима, могу сусрести и примери других противправних аката са обележјима антисистемских испада (односно аката уперених против владајућег режима или поретка, или пак насталих као израз незадовољства поводом њих). Самим тим, у зависности од конкретне ситуације, може доћи до извршења и других, свакако веома разноликих кривичних дела.

У погледу религијски/ антирелигијски профилисаних поткултура, незахвално је изводити подробнију анализу на генералном нивоу, услед велике међусобне различитости група, те самим тим и неуједначености мотива за евентуално вршење кривичних дела од стране њихових чланова. Ипак, може се уочити следећа начелна правилност и на основу ње, формирати подела на кривична дела која се врше као вид испољавања антирелигијских уверења, са једне и кривична дела мотивисана одређеним специфичним верским ставовима њихових учинилаца, са друге стране. У погледу прве групе деликата, типични су различити видови напада на туђа верска осећања, на објекте и другу имовину цркава и верских заједница (нарочито на већинску цркву у конкретној друштвеној средини), као и други примери уништавања или оштећивања верских споменика или друге са црквом повезане имовине. Ипак, напади на живот

⁸ Ово имајући у виду део ст. 1 овога члана који садржи следећи навод: „Ко (...) својим понашањем или паролама на спортској приредби или јавном скупу изазива националну, расну, верску или другу мржњу или нетрпеливост засновану на неком дискриминаторном основу услед чега дође до насиља или физичког обрачуна са учесницима (...)“.

и тело узрокованим оваквим мотивима далеко се ређе сусрећу у пракси. У сваком случају, већина описаних кривичних дела већ су наведена у оквиру претходног излагања и потпадају, између осталог, под категорије дела против имовине, против части и угледа, против јавног реда и мира и др. У појединим случајевима уништења или оштећења верских објеката или верских споменика, нарочито у онима у којима долази до употребе опасних средстава (ватра, експлозивне направе и сл), може се радити о правној квалификација из категорије кривичних дела против опште сигурности људи и имовине - изазивање опште опасности (чл. 278 КЗ). Као извршиоци описаних злочина, могу се појавити припадници међусобно веома разноликих поткултура, будући да антирелигијску идеологију (као један од кључних елемената провокације окружења, изазивања друштвене реакције, адолесцентског супротстављања ауторитетима, као и осамостаљивања и индивидуализације појединца) усваја значајан број различитих супкултурних група. Ипак, чини се основаним закључити како је криминално деловање описане врсте доживело свој зенит кроз активности појединаца поклоника екстремних поджанрова *heavy metal* поткултуре, тј. *death metal*-а и *black metal*-а (упр. Moynihan, 1998; Matković, 2016a: 151-155 и д, 271-274).

Са друге стране, говорећи о прорелигијским криминалним активностима припадника одређених поткултура, такви гестови најчешће имају већину битних својстава злочина које врше припадници појединих ултрадесничарских поткултура, с тим што се у овом конкретном случају, верски екстремизам, верска нетрпељивост, радикални клерикализам и сл. издвајају као доминантни чиниоци. Предметни акти везују се за поткултурне групе које у оквиру своје идеологије негују искључивост и пренаглашену наклоњеност култури и традицији сопственог народа, односно нације (у конкретном случају, нарочито у односу на већинску цркву у датој средини). Осим тога, уочљиви су и примери вршења кривичних дела од стране чланства појединих поткултура које стоје у блиској конекцији са неким од нових верских покрета, односно са другим врстама нетрадиционалних духовних опредељења. Задржавајући у свести да је на овоме месту реч само о криминалним (не и осталим) аспектима поменутих супкултура, може се уочити да се кривична дела која се врше у конекцији са религијским/ псеудорелигијским⁹ осећањима најчешће сусрећу у контексту одређених мањинских духовних опредељења са наглашеном негативном и/или деструктивном конотацијом (примера ради, поједини облици „црномагијског“ окултизма, различити видови сатанистичких уверења и др). Но, према објекту радње извршења кривичног дела и према наступелим последицама, таква дела се у великој мери подударају са малопре описаним антирелигијским актима (упереним по правилу према имовини или споменицима већинске цркве у датој друштвеној средини). Још један карактеристичан облик криминалног по-

⁹ Имајући у виду млад узраст већине активних припадника супкултура и њихову недовољну животну зрелост, често није основано говорити о дубоким и јасно формираним уверењима и ставовима (идеолошким, верским, политичким и др). Како пракса показује, веома често се ради о класичном облику пролазних, развојних фаза карактеристичних за сазревање адолесцената. Уп: Hall, Jefferson, 2003; Hedbige, 1979; Haenfler, 2013.

нашања за који се опредељују поједини припадници наведених поткултура јесте извршавање кривичног дела повреде гроба из чл. 354 КЗ (Olson-Raymer, 1990: 27-28; Matković, 2016b: 207 и д; Matković, 2016a: 270-271). У одређеном броју случајева, могу се уочити обележја кривичног дела убијање и злостављање животиња из чл. 269 КЗ (примера ради, приношење крвних жртава током различитих ритуала), а изразито ретко, такво понашање може одговарати обележјима неких од инкриминација из категорије кривичних дела против живота и тела и кривичних дела против полне слободе. Све горе описане криминалне радње повезане са сатанистичким и другим окултистичким садржајима посебно су типичне за поједине поклонице различитих фракција *heavy metal* поткултуре (Singer, Levine, Jou, 1993; Matković, 2016a; Moynihan, 1998).

Укрштање и интеракција поткултурног криминалитета

Након што је анализирано питање односа појединих поткултура и типичних кривичних дела која извршавају неки од њихових припадника, потребно је са тиме у вези размотрити и раније наговештену материју преплитања поменутих поткултура и поткултурног криминалитета. Без претензије за навођењем свих постојећих или свих замисливих комбинација укрштања, у циљу оптималног објашњења и разумевања појаве фокусираћемо се само на неке од најкарактеристичнијих примера.

Као што је истакнуто у оквиру горе понуђене типологије, синтетичке поткултуре најчешће поседују суштинска обележја једне од формираних базичних супкултурних групација. Отуда се први и неминовни ниво укрштања дешава управо на релацији основна група-синтетичка група. Примери су свакако многобројни, но можемо издвојити неколицину. Многе екстремнодесничарске поткултуре имају за полазиште неку од музичких поткултура или музички жанр на основу кога је поткултура формирана. Примера ради: нацистичка *skinheads* супкултура заправо јесте примарно дериват *punk rock* музике и покрета; поједине нацистичке групације неопаганске оријентације ослањају се паралелно како на поджанрове и стилове *punk rock*-а, тако и на одређене стилове унутар *heavy metal* жанра, традиционалне *folk* музике и др; заједничка одлика многих десничарских поткултура јесте њихова директна повезаност и са навијачко-хулиганском поткултуром и др (Clarke, 1973). Или пак, гледано из обрнуте перспективе: навијачко-хулиганска супкултура неретко је директно повезана са неком од музичких култура (ради се, дакле, о интеракцији две базичне, односно несинтетичке категорије). По истом моделу могу се уочити правилности и на релацији музичких поткултура, са једне и (анти)религијских, као синтетичких, са друге стране. Међутим, могу се запазити и бројне интерне релације између основних, музичких групација, условљене различитим чиниоцима (проширивање музичких жанрова, њихово укрштање, настанак нових и др [уп. Haenfler, 2013; Hedbige, 1979]).

Све описане интеракције на општем, поткултурном нивоу, нужно налазе одраза и на специфичном пољу поткултурног криминалитета. Како се може

аналогно закључити, преплитање поткултурних стилова неминовно доводи и до преплитања криминалитета припадника супкултурних група. Све то има за последицу чињеницу да се често не може јасно разграничити примарни супкултурни чинилац код појединих учиниоца кривичних дела. Наведимо само један сликовит пример: приликом распиривања верске мржње и нетрпељивости на спортским такмичењима од стране навијача ултрадесничарског политичког опредељења и истовремено, припадника одређене музичке поткултуре (нпр. *nazi skinheads*) може бити веома дискутабилно у коју поткултурну групу учиниоце кривичног дела треба примарно сврстати. У конкретном случају, истовремено се стичу обележја свих типологијом предвиђених поткултурних модела, како основних, тако и синтетичких. Отуда је важно уочити и релативност одређивања супкултурне категорије са којом у вези стоји вршење конкретног деликта.

Закључци

Кривична дела која извршавају припадници одређених поткултурних група представљају веома обухватну и изразито хетерогену целину. При томе, поменута понашања поседују битна обележја кривичних дела прописаних кривичних законодавством, услед чега не постоји потреба за увођењем нових инкриминација специјализовано намењених поменутој проблематици. Услед наведеног, није могуће говорити о „поткултурном криминалитету“ у смислу стриктно издвојене позитивноправне категорије. Међутим, поменути израз предлаже се као корисна, оријентациона и флексибилна одредница којом се у општедруштвеном контексту може означавати укупност кривичних дела која стоје у ближој или даљој конекцији са извршиоцевом припадношћу поткултурној групи.

Као кључни интегративни чиниоци младалачких поткултура, уочавају се интересовања младих лица у правцу музике, са једне и у погледу спорта, са друге стране. Отуда се сугерише аналогна примена овога критеријума и приликом формирања криминално-поткултурне типологије (а. музичке поткултуре; б. навијачко-хулиганске поткултуре). Осим поменутих основних, могу се формирати и додатне синтетичке супкултурне категорије, при чему се домен политике и материја религије/антирелигије показују као нарочито подесни критеријуми за класификацију.

Треба бити опрезан приликом тумачења примарних узрока поткултурног криминалитета- у вези са тиме, нарочито је значајно избегавање аутоматског повезивања извршеног кривичног дела са учиниоцевом могућом припадношћу одређеној поткултури. Како показује пракса, личне (прихосоцијалне) особине учиниоца показују се и код предметног криминалитета као примарне и као кључне за разумевање извршеног злочина, услед чега најчешће не можемо говорити о постојању директне конекције између поткултурног усмерења и криминалног понашања.

Још један значајан увид тиче се релативности одређивања супкултурне категорије са којом у вези стоји вршење конкретног злочина. Може се уочити да поткултуре (како уопште, тако и њихов сегмент који стоји у вези са материјом противправности) показују значајну тенденцију ка преплитању и укрштању. Због тога је некада тешко одредити са којом тачно супкултуром извршилац одређеног кривичног дела стоји у примарној вези. Самим тим, иако се могу препознати поједине врсте или категорије кривичних дела које су карактеристичне за припаднике одређених поткултура, такве правилности бивају релативизоване постојањем интеракције различитих супкултурних праваца.

Литература:

1. Agnew, Robert (2005). *Why Do Criminals Offend?: A General Theory of Crime and Delinquency*. Los Angeles: Roxbury Publishing Co.
2. Armstrong, Gary (1998). *Football Hooligans. Knowing the Score*. Oxford: Berg Publisher Ltd.
3. Brake, Mike (1974). *The Skinheads- An English Working Class Subculture*, Youth & Society, Vol. 6, No. 2, pp. 179-200.
4. Brake, Mike (2013). *Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London and New York: Routledge.
5. Clarke, John (1973). *Football hooliganism and the skinheads*. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.
6. Cohen, Albert (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: The Free Press.
7. Danesi, Marcel (2003). *Forever Young: The 'Teen-Aging' of Modern Culture*. Toronto: University of Toronto Press.
8. Dunning, Eric; Murphy, Patrick; Williams, John (1988). *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*. London & New York: Routledge & Kegan Paul.
9. Dunning, Eric (2000). *Towards a Sociological Understanding of Football Hooliganism as a World Phenomenon*, European Journal on Criminal Policy and Research 8, 2, pp. 141-162.
10. Đorđević, Dragoljub (1998). *Proroci „nove istine“ - sekte i kultovi (šta treba da znamo o novim religioznim pokretima?)*. Niš: JUNIR.
11. Đorđević, Dragoljub (1998). *Skinhedi: momci iz našeg kraja*. Niš: Društvo za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja dece i omladine.
12. Đorđević, Dragoljub (2003). *Sekte i kultovi*. Beograd: IP Žarko Albulj.
13. Đurđević, Nenad (2010). *Krivična odgovornost za nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama u Republici Srbiji*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 47, No. 2, str. 285-308.
14. Forman, Robert (1963). *Delinquency Rates and Opportunities for Subculture Transmission*, *Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 54, issue 3, pp. 317-321.
15. Fowler, David (1995). *The First Teenagers: The lifestyle of Young Wage Earners in Interwar Britain*. London: The Woburn Press.
16. Frosdick, Steve; Marsh, Peter (2005). *Football Hooliganism*. London: Willan Publishing Limited.

17. Gordon, Milton (1947). *The Concept of the Subculture and its Application*, Social Forces, 26, pp. 40-42.
18. Haenfler, Ross (2013). *Subcultures: The Basics*. London & New York: Routledge.
19. Hall, Stuart & Jefferson, Tony (2003). *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*. Oxford: Taylor & Fransis.
20. Hebdige, Dick (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. London: Routledge.
21. Herzog, Amy; Mitchell, Joanna; Soccio, Lisa (1999). *Interrogating Subcultures, Invisible Culture- An Electronic Journal for Visual Studies*, доступно на: http://www.rochester.edu/in_visible_culture/issue2/introduction.htm, приступ 06.01.2017.
22. Huq, Rupa (2007). *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*. London & New York: Routledge.
23. Ignjatović, Đorđe (2011). *Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta*, Crimen, II, 2, стр. 179-211.
24. Kerr, John (1994). *Understanding Soccer Hooliganism*. Buckingham: Open University Press.
25. Komarovsky, Mirra (1949). *Research into Subcultural Influences upon Personality*, in: *Culture and Personality*, eds. S. S. Sargent and M. W. Smith, New York: The Viking Fund.
26. Lewis, Peter (1978). *The Fifties*. London: Heinemann.
27. Marshall, George (1991). *Spirit of '69 - A Skinhead Bible*. Dunoon: S.T. Publishing.
28. Marshall, George (1996). *Skinhead Nation*. Dunoon: S.T. Publishing.
29. Matković, Aleksandar (2016a). *Krivično-pravni aspekti okultnih ritualnih aktivnosti (doktorska disertacija)*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
30. Matković, Aleksandar (2016b). *Krivična dela povezana sa okultizmom- pojam, pasivni subjekti i objekti radnje izvršenja*, Crimen, VII, 2, стр. 207-223.
31. McClung Lee, Alfred (1945). *Levels of Culture as Levels of Social Generalization*, American Sociological Review, Vol. 10, No 4, pp. 125-143.
32. McKay, George (1996). *Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance Since the Sixties*. London: Verso.
33. Mercer, Blaine (1958). *An Introduction to the Study of Society*. New York: Harcourt, Brace & World.
34. Merriam-Webster dictionary, доступно на: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/subculture>, приступ: 04.01.2017.
35. Miller, Walter (1958). *Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency*, Journal of Social Issues, Vol. 14, issue 3, pp. 5-19.
36. Milton Yinger, John (1960). *Contraculture and Subculture*, American Sociological Review, Vol. 25, No. 5, pp. 625-635.
37. Mintz, Steven (2004). *Huck's Raft*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
38. Moynihan, Michael (1998). *Lords of Chaos: The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*. Port Townsend: Feral House.
39. Muncie, John (2015). *Youth & Crime (4th edition)*. London: SAGE Publications Ltd.
40. Olson – Raymer, Gayle (1990). *Occult Crime: A Law Enforcement Primer*. State of California, Office of Criminal Justice Planning- Research Update Winter 1989-1990 (Vol 1, No 6).
41. Oxford dictionaries, доступно на: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/subculture>, приступ: 04.01.2017.
42. Pavičević, Olivera (2013). *Potkultura nasilja i kriminalna potkultura*, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Vol. XXXII, 2, стр. 95-110.

43. Savković, Marko (2010). Kontekst i implikacije huliganskog nasilja u Srbiji, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 18, str. 97-99.
44. Singer, Simon; Levine, Murray; Jou, Susyan (1993). Heavy Metal Music Preference, Delinquent Friends, Social Control, and Delinquency, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 30, issue 3, pp. 317-329.
45. Spaaij, Ramon (2006). *Understanding Football Hooliganism- A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
46. Šuput, Dejan (2012). Problemi u primeni propisa namenjenih borbi protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, *Nauka, bezbednost, policija*, 2, str. 87-105.
47. Thrasher, Frederic (1927). *The Gang*. Chicago: University of Chicago Press.
48. Vidaković, Ivan (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: autorsko izdanje.
49. Williams, J. Patrick (2007). Youth-Subcultural Studies: Sociological Traditions and Core Concepts, *Sociology Compass* 1/2, pp. 572–593.
50. Wolfgang, Marvin; Ferracuti, Franco (1967). *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*. London: Tavistock Publications.

Пропуцу:

1. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005- ispr. 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

YOUTH SUBCULTURES AND CRIME

Symmary: This paper is dedicated to the general analysis of relation between youth subcultures and crime. The first chapter contains presentation and commentary about the already existing definitions regarding the phenomenom of subculture. Second chapter includes observation of the general relation between subcultures and crime. Next part contains typology of the criminogenic youth subcultures. Chapter number four is dedicated to the pointing out and analysis of the characteristic forms of criminal behaviour, with comparison to the local positive law regulations. The final chapter incorporates a review of mutual interactions between various subcultural groups and especially, between crime related to them. Some of the highlights of the resulting insights and conclusions are the following: the number and heterogeneity of offenses related to specific subcultural groups; unnecessary of an introduction of new, specialized incriminations; relativity and flexibility of the "subcultural crime" category; the existence of characteristic, basic (music, sport) and synthetic (politics, religion) factors of subcultural integration; the need for caution in interpreting the primary causes of subcultural crime (the importance of individual, psychosocial characteristics of the perpetrator); mutual interaction between subcultures and, connected with that, debatable determination of a certain subcultural group connected with certain offense in particular case.

Key words: subculture, youth, crime, violence, hooliganism, music, sport, religion, politics

МИРЕЛА ЛОНЧАР*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 323.(497.17):28

Прегледни рад
Примљен: 22.08.2018
Одобрен: 24.09.2018
Страна: 83-94

УТИЦАЈ ИСЛАМА НА ПОЛИТИЧКУ СИТУАЦИЈУ У РЕПУБЛИЦИ МАКЕДОНИЈИ

Сажетак: Овај рад бави се утицајем ислама на политичка збивања и ситуацију у Републици Македонији. С обзиром да је ислам изразито присутан у друштвеном и политичком животу Македоније, од круцијалне важности је да анализирамо како се утицај истог рефлектује у овој православној држави. Наиме, Албанци, муслимани чине више од тридесет посто становништва Македоније и тиме представљају битан чинилац у њеном животу, понајвише на територији Западне Македоније, која је за време Другог светског рата припадала тзв. Великој Албанији. Неке од релевантних чињеница за овај рад јесу два битна документа – Охридски споразум из 2001.године како и Тиранска платформа- документ донет 2017.године. Ова два документа имају за циљ увећање албанских, а тиме и муслиманских интереса на територији Македоније. Увећање права националних мањина није проблем, уколико не доводи у питање опстајање суверенитета националне државе, али, како рад описује тежње Албанаца, који су већински муслимани, морамо скренути пажњу на опасност од ширења, а након тога и поновног преузимања ове територије која је била под Османским царством.

Кључне речи: Македонија, ислам, Албанци, Охридски споразум, Тиранска платформа

Увод

Религија данас представља један од круцијалних фактора како друштвеног тако и политичког живота. Наиме, данашњи свет „је жестоко религиозан“, како истиче познати социолог религије Питер Бергер.¹ Ако се осврнемо на било који део света, религија је уплетена у разна збивања и неминовно обликује животе милијарде људи. Утицај религије осети се, како у Јапану, где је шинтоизам званично напустио политичку сферу након Другог светског рата, а неформално остао у култури Јапанаца и обликује њихову свест и данас, тако и у

* mirelaloncar@hotmail.com

¹ Бергер, Питер, *Десекуларизација света-препород религије и светска политика*, Медитеран, Нови Сад, 2008., стр. 12.

САД, земљи која је настала као заједница протестанских верских заједница. На Балкану утицај религије све више добија примат, а понајвише религије ислам. Овај рад бавиће се утицајем ислама на политичка збивања у једној од бивших земаља СФР Југославије – Македонији.

Република Македонија² или БЈР Македонија³ формирана је 1991.године након распада СФР Југославије. Своју независност стекла је без конфликта и насиља и то на референдуму одржаном 08. септембра 1991.године, када се и слави Дан њене независности.⁴ Још од свог настанка, Македонија се суочавала са бројним оспоравањима, како постојања и прихватања саме државе, тако и признавања посебне нације и националног језика. Македонија има сталне спорове који трају и данас. Један од спорова који оптерећује Македонију, јесте питање њеног имена. Наведени спор Македонија има са суседном Грчком. Поред њега, Македонија има спор са суседном Бугарском⁵, која је међу првима признала македонску државу, али не и македонску нацију и језик. Поред наведених спорова навешћемо и спор са Српском Православном црквом око непризнавања аутокефалности Македонске Православне цркве. Спор Српске Православне цркве (СПЦ) и Македонске Православне цркве (МПЦ)⁶ представља пре свега политичко питање, и тиме спада у сферу изучавања политикологије религије.⁷ Поред наведених искушења са којима се Македонија суочава морамо навести и најбитнију чињеницу за овај рад, а то је податак, да је значајан део Македоније насељен Албанцима- муслиманима, који чине снажну мањину у овој земљи. Ова мањина круцијално утиче на политичке струје и политичка збивања у Македонији. Како ова мањина утиче у политичком животу Македоније, можемо најбоље утврдити тежњом албанских политичких партија да имплементирају „Тиранску платформу“⁸ на простору Македоније, како би остварили већа права за све Албанце у Македонији. А, како су Албанци углавном исламске деноминације, тиме се остварују заправо већа права муслимана у Македонији. Наиме, сматра се да је „албанска муслиманска популација најрелигиознија“ међу свим становницима бивше СФР Југославије.⁹ Чак је и поглавар ИЗ Македоније Сулејман Реџеџи, деведесетих година двадесетог века, из-

² Уставно име Македоније је Република Македонија, мада су власти Грчке оспоравале признавање тог имена и означили га као злоупотребу назива истоимене хеленске провинције чије име данас носи северна Грчка област. Видети више о томе у: Ђукановић, Драган, Политичке прилике и међуетнички односи у Македонији, М П 3-4, 2003. (стр. 395-412)

³ Под именом Бивша Југословенска Република Македонија, Република Македонија је примљена у Уједињене нације.

⁴ Вучић С. и Миленковић М., Македонија: Фактор стабилности или нестабилности у регионалном подкомплексу Западни Балкан?, М П 3-4, 2014 (стр. 423-442)

⁵ Бугарска на Македонију гледа као на део своје националне историје и сматра да је македонски идентитет вештачки

⁶ О спору СПЦ и МПЦ видети у : Nikolić M., Dimitrijević D., „Macedonian Orthodox Church (MOC) in Former Yugoslav state, *Políticas and Religion*, Vol. VII, no.1/2013., Belgrade.

⁷ О политикологији религије видети у: Jevtić Miroljub, Political science and religion, *Politics and Religion*, Vol I, no.1/2007,Belgrade.

⁸ https://hr.wikipedia.org/wiki/Tiranska_platforma , Приступљено: 17.09.2017. године

⁹ Јевтић Мирољуб, *Религија- изазов политичкој науци*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2010.,, стр. 206.

јавио: „...да ће наш пут и пут свих Албанаца бити Алахов пут..Албанци из Македоније су веома добри муслимани и вјерници...“.

Етничка и религијска хетерогеност Македоније

Македонија је изразито економски неразвијена земља, има широку етничку структуру и представља мултиконфесионално друштво. Према сајту ЦИА-е етничка слика Македоније је следећа: Македонаца има 64,2%, Албанаца 25,2%, Турака 2,9%, Рома 2,7%, Срба 1,8% и других 2,2%.¹⁰ Према овим подацима потврђујемо чињеницу која нам говори о етничкој хетерогености македонског друштва. Највиши правни акт Републике Македоније, Устав Републике Македоније наглашава да је Македонија конституисана као национална држава Македонског народа, али и Албанаца, Турака, Влаха, Рома и других који у њој живе.¹¹ Поред чињенице о етничкој хетерогености, навешћемо и податке везане за религиозност ове мултиконфесионалне државе. Према сајту ЦИА-е, можемо видети следећу слику: православних Македонаца има 64,8%, муслимана 33,3%, и других хришћанских деноминација 0,4%.¹² Из ових података закључујемо да је присуство ислама значајно у Македонији и то свакако има кључни утицај у друштвеном и политичком функционисању ове земље.

Још једна чињеница која нам је јако битна за овај рад јесте податак да је простор садашње Македоније био под Османском влашћу у периоду од XIV до XX века, тачније од 1395.године када су Османлије освојиле Македонију у светом рату који су водили против немуслиманског становништва - Гази, а који је био један од значајних фактора у формирању Османског царства.¹³ А према Хасану ал Бани, оснивачу Муслиманске браће¹⁴, „Свака земља где је речено нема Бога осим Алаха, део је наше отаџбине. Она је света и за њу се мора водити свети рат“.¹⁵ Овај став нам јасно говори о могућим претензијама муслимана у Македонији, с обзиром да су и многе Албанске политичке странке, као што је Демократска партија Албанаца, профилисане тако да у својим паролама јасно указују на исламски дух, који је неодвојив од политике.¹⁶

¹⁰ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html>,

Приступљено: 10.09.2017.године

¹¹ Устав Републике Македоније доступан је на сајту Собрања, видети више о Уставу Републике Македоније на : <http://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>,

Приступљено: 10.09.2017.године

¹² <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html>,

Приступљено: 10.09.2017.године

¹³ Видети више о томе у : Халил Иналцик, *Османско царство*, Утопија, Београд, 2003.

¹⁴ „Муслиманска браћа“ представља један од најстаријих исламско фундаменталистичких покрета који је основан 1928.године у Египту

¹⁵ Bizir Bawad D., *Introduction à l'étude des mouvements islamistes sounnites au Liban, teza na Ecole pratique des hautes etudes en sciences sociales*, Париз, 1984. , стр. 115. Овде наведено према: Јевтић Миролуб, *Савремени џихад као рат*, ИРО, „НОВА КЊИГА“, Београд, 1989., стр. 265.

¹⁶ Јевтић, Миролуб, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009.,стр. 277.

Ислам је политика

Да би смо схватили зашто је битан утицај једне религије на државу, у овом делу рада покушаћемо да дамо одговоре о томе шта заправо представља ислам и шта је циљ истог како би нам јасније било зашто је фактор ислама незанемарљив како на светској политичкој сцени тако и у политичком животу Македоније. Наиме, ислам није само религија он је „комплетан поглед на свет“, истиче Мирољуб Јевтић.¹⁷ „Ислам означава комплетни концепт, теорију, идеологију, филозофију, закон, пут и систем живота, усмеравајући човека у свему у космосу и спиритуалном свету, од рођења до смрти“.¹⁸ Ислам је круцијално везан за политику јер у исламу суверенитет припада искључиво Богу.¹⁹ Пример да се ислам не може одвојити од политике дао је сам Мухамед који је био „веровесник, првосвештеник, шеф државе, врховни комадант војске, врховни судија- МУХАМЕД ЈЕ БИО ДРЖАВА“.²⁰ Како видимо, ислам није само религија већ нешто много комплексније и шире, што би рекао познати теоретичар исламског фундаментализма Пакистанац Мевдуди „Ислам је револуциона идеологија“, а муслиман је „назив револуционе партије“ који спроводи њен „револуциони програм“ док се не освоји цео свет.²¹

Како би приказали какав је утицај ислама на политичка збивања у Македонији, прво ћемо изнети четири битне одлуке које су донете 1992. године у Меки, у Саудијској Арабији, од стране исламске међудржавне организације ОИС (Организације исламске сарадње) која окупља све већинске муслиманске земље. Одлуке су следеће:

1. Да БиХ буде призната као независна држава у границама које је дефинисао АВ-НОЈ
2. Да се помогне Албанцима Космета да формирају самосталну политичку заједницу
3. Да се призна политичка аутономија Рашке области
4. Да се Македонија преуреди у смислу поделе суверенитета између муслимана и Македонаца.²²

Организација исламске сарадње има седиште у Саудијској Арабији (град Џеда). Ова организација окупља већину муслиманских земаља, међу којима и Албанију која је њена чланица, затим Босну и Херцеговину, која је пуноправни посматрач у тој организацији. Хрватска, Словенија и Македонија имају статус сталних гостију. Поред њих статус сталних гостију имају и представници тзв. Косова и тзв. Санџака.

¹⁷ Јевтић, Мирољуб, *Политикологија религије...* стр. 187.

¹⁸ Исто, стр. 187.

¹⁹ Исто, стр. 188.

²⁰ Јевтић, Мирољуб, *Религија- изазов политичкој науци...*стр. 147.

²¹ Овде наведено према: Сејид Абу ал-Ала ал Мавдуди, Џихад у исламу, *Таквим*, Сарајево, 1992., преузето из: Јевтић, Мирољуб, *Политички односи и религија*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2011., стр. 37.

²² *Препород*, исламске информативне новине, Сарајево, 15.02.1992.године, стр. 10, Овде наведено према: Јевтић, Мирољуб, *Религија- изазов политичкој науци...*стр. 176.

Утицај Саудијске Арабије на простору Балкана, а онда и Македоније је изразито значајан и то се понајвише огледа у ширењу вахабизма. Ипаче, вахабизам је данас државно верско учење у Саудијској Арабији и оно је настало на темељима учења Мухамеда ибн Адел Вахаба о повратку муслимана на изворне исламске вредности и учења. Продори вахабита на простор Балкана ишли су путем утицаја разних хуманитарних организација, исламских центара, исламских школа и др. Сматра се да је вахабизам на територији Македоније био оличен у деловању муфтије Скопља, Зенуну Бериши. Поред њега неминован је утицај и неколико десетина исламских теолога из Саудијске Арабије и Пакистана, истиче Оливер Потежица.²³ У данашње време један од најзначајнијих представника и лидера вахабија у Македонији је Рамадан Рамадани, пише Сител. Поред тога што представља лидера вахабија у Македонији, Рамадан Рамадани повезиван је и са фондацијом Сороша у Македонији, наиме наводи се да је исти члан извршног одбора Фондације Сорош у Македонији. Поред ових навода, наводи се да је Рамадан Рамадани повезан и са политичком партијом СДСМ.²⁴ Иначе, Рамадан Рамадани је оснивач института „Нисма“ – Институт за слободну мисао, где ради као аналитичар. Поред тога, гостујући је професор на Универзитету у Тетову где предаје историју културних и образовних институција у Османском периоду, наводи Акос. Како наводи сам Рамадани „Албанци Македоније више су чували ислам од других Албанаца. Готово све албанске фамилије у Македонији имају чланове који су дипломирали за имаме.“ Он даље наводи да је „исламског образовног кадра у Македонији увек било на претек.“ „Наши су кадрови ишли у Турску, неки су остали и у Саудијској Арабији, а то су људи који су могли допринети исламском животу у Македонији“ истиче Рамадани.²⁵

Међутим, оно што је од круцијалне важности за овај рад јесте наведена четврта одлука ОИС, на коју би се вратили након кратке анализе везане за Рамадана Рамаданија. Наиме, одлука ОИС је донета 1992.године и директно се односи на питање суверенитета у Македонији. Данашња ситуација нам говори да је ова одлука све ближа остварењу, нарочито после потписивања Оквирног, тачније Охридског споразума 2001.године²⁶ и након доношења такозване „Тиранске платформе“ на Божић 2017.године од стране коалиције албанских политичких партија из Македоније.

Утицај ислама на територији Македонији је неминован. Како утицаја од стране вахабизма из Саудијске Арабије, тако и исламског утицаја од стране Републике Турске, која представља наследницу Османског царства.

²³ Потежица, Оливер, Вахабити придошлице на Балкану, *Политикологија религије*, година 1, број 1, Београд, 2007.

²⁴ <http://sitel.com.mk/sluchaj-ramadan-ramadani-i-islamskiot-radikalizam-e-del-od-sdsm-i-soros> , Приступљено: 16.10.2017.године

²⁵ <https://akos.ba/ramadan-ramadani-albanci-i-bosnjaci-imaju-toliko-slicnosti-a-tako-se-malo-znaju/> , Приступљено: 17.10.2017. године

²⁶ www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/police_and_internal_security/OHRID_Agreement_13august2001.asp , Приступљено: 17.09.2017.године

Политички утицај Турске на Македонију

Иако је Република Турска званично секуларна држава, ислам је незаобилазни фактор политике ове земље услед чињенице да је становништво Турске већински муслиманско. Поред те чињенице у Републици Турској долази до све јаче религиозне реторике председника Реџепа Тајпа Ердогана и његове АКП партије. Наиме, председник Турске, Реџеп Тајп Ердоган се често у својим наступима позива на модел Османског царства, а знамо да је територија данашње Македоније била под влашћу Османског царства у периоду од XIV до XX века, и тај податак нам даје јасан сигнал о неминовности утицаја Турске на простор Републике Македоније у којем су значајна мањина Албанци исламске деноминације. Поред ставова председника Ердогана, један од најзначајнијих турских геостратега и бивши министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу навео је да је Македонија кључна земља Балкана, која има осетљиву етничку и верску равнотежу. Он је даље навео у својој студији „Стратегијска дубина“ да би Турска морала да ради на унапређењу односа са Македонијом и да „убеди Албанце у Македонији да на најбољи могући начин искористе своја неotuђива грађанска права“.²⁷ Колико Република Македонија значи муслиманима и Турској, наследници Османског царства, можемо закључити ако анализирамо стални утицај Турске на Македонију који се огледа у финансирању градње џамија,²⁸ како би земља добијала све израженије исламско лице, као и успостављању разних институција од стране исламских покрета из Турске. Један такав покрет је Гуленов покрет- Хизмет²⁹ који има мноштво институција, које су пре свега образовног карактера у Македонији. Неке од Гуленових институција су Интернационални Балкански Универзитет у Скопљу, затим „Yahya Kemal“ колеџ³⁰ као и значајан број средњих и основних школа.³¹ Интересантна чињеница је и та, да су новине Гуленовог покрета „Заман“³² водеће новине у Македонији.³³ Поред ових напора Турске, значајно је стално успостављање политичке сарадње ове две земље. Чак је и садашњи шеф турске дипломатије

²⁷ Давутоглу, Ахмет, *Стратегијска дубина: Међународни положај Турске*, Службени гласник, Београд, 2014. година, стр. 291-296.

²⁸ Једне од најпознатијих Османских џамија у Македонији су Мехмед Пашина џамија као и Јахја-пашина џамија. Јахја-пашина џамија се тренутно реновира и то од старане ТИКА-е, Турске организације за развој и сарадњу. Интересантан је и податак да је Стара Скопска чаршија највећа чаршија која се на Балкану изван Истанбула.

²⁹ О Хизмет покрету погледати више у : Ђурковић, Миша, Фетулах Гјулен и џемат Хизмет, Поља геополитике- зборник радова, *Култура полиса*, год. XIII, 2016, посебно издање и у:

Лончар Мирела, *Основе политичког деловања Хизмет покрета*, Мастер рад, Факултет политичких наука, 2017., Београд

³⁰ На сајту овог колеџа као значајан циљ се наводи намера да односи Македоније и Турске буду на највишем нивоу, погледати више о томе на: <http://www.ykc.edu.mk/about-us/our-values>, Приступљено: 11.09.2017. године

³¹ <http://serbianna.com/analysis/archives/2924>, Приступљено: 11.09.2017. године

³² <http://www.zaman.mk/en/>, Приступљено: 17.09.2017. године

³³ <http://aa.com.tr/en/education/fetullah-gulens-broad-western-balkans-network/617524>, Приступљено: 11.09.2017. године

Мевлут Чавушоглу поздравио политичке напоре Македоније и дао јој подршку за улазак у НАТО и ЕУ.³⁴

Како видимо, исламски утицај Турске представља значајан чинилац у формирању свести и духа Македоније, које постаје све више исламске оријентације, а понајвише њен западни и северозападни део који су већински насељени Албанцима и Турцима, тачније муслиманима.

Сукоб у Македонији 2001.године и Охридски (оквирни) споразум

Још од осамдесетих година двадесетог века и побуне Албанаца на територији Косова која је имала свог одјека и на територији Македоније, као и од формирања Републике Македоније 1991. године, Македонија има сталне несугласице са већинском албанском мањином која живи на њеном тлу. Једна од тих несугласица су и стални захтеви Албанаца о усвајању одлуке о статусу Албанаца као „конститутивног народа“ у Македонији. Албанци који су већином муслимани, насељени су понајвише на територији Западне Македоније. Зашто нам је ово битан податак? Наиме, територија Западне Македоније стална је мета Албанаца који су имали упорне захтеве да се иста прикључи Косову. И то највише због тога јер је тај простор Македоније био део тзв. Велике Албаније за време Другог светског рата, а како су Албанци, већински муслимани, тај део је представљао муслимански посед и као такав, према Хасану ал Бани, за њега се мора водити свети рат. Поред тога, морамо констатовати и покушаје око формирања „Републике Илириде“ са седиштем у Тетову, која би представљала могуће остварење дела плана Албанаца.

Након интервенције НАТО-а на Косову 1999.године формирана је Ослободилачка национална армија (ОНА) од стране Ослободилачке војске Косова који су прешли на територију Западне Македоније. Главни циљ ове формације био је обједињавање територија на којима живе Албанци, тј. муслимани и то на Косову, Западној Македонији, Јужној Србији и Црној Гори. Међуетничке и међурелигијске тензије постајале су све интензивније да би 2001.године, дошло је до кулминације истих као и до оружаних сукоба између Албанске, побуњеничке Ослободилачке националне армије (ОНА) и полицијских и војних снага Македоније. Последице овог сукоба однеле су око 200 жртава док је око 100.000 људи напустило своје домове. Могуће решење за смиривање ситуације дошло је од стране представника међународних снага, тачније од САД и ЕУ које су за идејно решење ове ситуације предложиле усвајање Оквирног (Охридског) споразума који се састоји од десет делова и подразумева следеће: основне принципе за решавање кризе у Македонији, затим одредбе о ослобађању затвореника и разоружавању албанских герилских група и то под присуством НАТО снага. Даље, споразум садржи идеје о развоју децентрализоване власти у Македонији као и део о недискриминацији и праведној заступљености представљања етничких заједница, и њиховој заступљености у Собрању

³⁴ <http://www.politika.rs//articles/details/383161> , Приступљено: 11.09.2017.године

Републике Македоније. Шести део споразума односи се на образовање као и на употребу језика, док седми део заступа изражавање идентитета и односи се на употребу националних симбола етничких заједница. Поред тога, споразум обухвата и усвајање одређених уставних амандмана и усвајање одређених закона који се односе на статус етничких заједница, међу којима је и Закон о службеној употреби језика. Овај споразум наишао је на многа оспоравања и мишљења да би у будућности могао да произведе нове сукобе због сталног стања подељености друштва.³⁵ Тиранска платформа је још један документ који води подељености македонског друштва тиме што има за циљ јачање албанских права и утицаја у Македонији, а позива се на Охридски споразум.

Тиранска платформа- узроци и последице

Дужи низ година Македонију је водио премијер Никола Груевски из политичке партије ВМРО-ДПМНЕ, који је оптужен 2016.године за све већи ауторитаривни режим, као и разне злоупотребе власти ради остваривања личних политичких циљева. Након апела ЕУ, македонске опозиције као и разних невладиних организација, дошло је до захтева за одржавањем ванредних парламентарних избора у Македонији. Ванредни парламентарни избори одржани су у Македонији децембра 2016.године, након којих је дошло до вишемесечног преговарања око формирања владе. Енди Рама, албански премијер окупио је албанске политичке партије из Македоније у Тирани и одржао поверљиви разговор око могуће постизборне коалиције. Резултат овог састанка било је документ под називом „Тиранска платформа“, коју ћемо представити у овом раду како би увидели које последице примена истог може да има. Наиме, „Тиранска платформа“ представља документ о заједничкој постизборној коалицији албанских политичких партија у Македонији, и овај документ, како се наводи, донет је у Тирани на православни Божић, 2017.године. Учесници овог документа су: Демократска унија за интеграцију (ДУИ), Коалиција Препород са Бесом и Савез са Албанце.³⁶ О потврди постојања ове платформе јавно се изјасио посланик албанске партије ДУИ Ејуп Аљими.³⁷

Тиранска платформа се позива на Охридски споразум, затим, залаже се за интеграцију Македоније у НАТО и ЕУ. Поред овога, кључни циљеви ове платформе свode се на заједничку програмску и стратешку приврженост Албанцима и свим грађанима Републике Македоније, како се наводи у истој.

Циљеви платформе су следећи:

1. Постизање целовите равноправности у складу са Охридским споразумом и Уставом - у овом делу платформе, наводи се да, Устав Македоније треба да утврди да су „македонски језик и његово ћирилично писмо и албански језик с његовим пис-

³⁵ Ђукановић, Драган, Постојеће политичке прилике и међуетнички односи у Македонији, *Погледи и осврти*, Вол ЛВ, бр. 3-4, пп. 395-412, Београд, 2013.године

³⁶ https://hr.wikipedia.org/wiki/Tiranska_platforma, Приступљено: 05.10.2017.године

³⁷ <http://www.politika.rs/sr/clanak/377373/Pogledi/Rezolucija-o-genocidu-kraj-dosadasnje-Republike-Makedonije>, Приступљено: 05.10.2017.године

мом службени језици у Републици Македонији“. Поред овог захтева, у наведеном циљу наводи се и усвајање резолуције у Собрању Републике Македоније којом се осуђује геноцид над албанским народом у Македонији у периоду од 1912.-1956.године.

2. Постизање економске једнакости и друштвеног благостања, посебно преко равнoмерног регионалног развоја
3. Јачање владавине права, као предуслова за напредак у Евроатлантским процесима
4. Успостављање поверења у служби добрих међуетничких односа као кључни елемент за политичку стабилност државе
5. Решавање спора имена државе у складу са европским вредностима и принципима међународног права
6. Добросуседски односи
7. Брза интеграција у Нато и Европску унију³⁸

Како видимо ова платформа иде у корист, албанских политичких интереса у Македонији, а самим тим и исламских, пошто, како смо већ навели, Албанци су већински исламске деноминације.

Још једна битна ставка за овај рад, а тиче се и Републике Србије јесте и одлука из Тиранске платформе да се донесе резолуција у Собрању којом ће се осудити „геноцид над албанским народом у Македонији у периоду од 1912.-1956.године“. Премијер Македоније Зоран Заев је изјавио да та одлука није опасна за Македонију, тачније, кривица спада на терет Републике Србије, која је тада била надлежна за бившу Вардарску Македонију, наводи РТС.³⁹

После доношења Тиранске платформе, долази до вишемесечних преговора око формирања нове владе, и упорног одбијања председника Македоније Ђорђа Иванова да Зорану Заеву (СДСМ) преда мандат за формирање владе. Тада долази и до многих преседана, међу којима је и утицај ЕУ и САД⁴⁰, на то да се Талат Џафери (из редова ДУИ)⁴¹ прогласи председником Собрања. Ова прича праћена је и нередима у згради парламента Македоније. Након смирења ситуације и давања мандата од стране председника Македоније Иванова, за формирање владе Зорану Заеву, иста је формирана 2017.године. Зоран Заев постао је премијер Македоније и формирао нову владу са припадницима албанских политичких партија, који су били потписници Тиранске платформе и тиме омогућио могуће остварење захтева из текста тог документа. Поред тога један од битних података за овај рад јесте тај да је садашњи председник Соб-

³⁸ https://hr.wikipedia.org/wiki/Tiranska_platforma, Приступљено: 05.10.2017.године

³⁹ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2644943/ahmeti-zahteva-od-zaeva-da-optuzi-srbiju-za-genocid-nad-albancima.html>, Приступљено: 08.10.2017.године

⁴⁰ Највећа Америчка амбасада на Балкану налази се управо у Македонији, а неретко се наводи да је поред амбасаде могућа изградња и регионалног центра америчке обавештајне службе ЦИА-е, као и логистичка централа за војне базе САД на Косову, Бугарској и Румунији. Видети више о томе на: <http://www.blic.rs/vesti/svet/uz-americku-ambasadu-i-centar-cia/bjy2q7v>, Приступљено: 17.10.2017.године

⁴¹ Политичка партија Демократска унија за интеграцију (ДУИ) на челу са Алијем Ахметијем представљала је главног политичког артикулатора албанске побуне у Македонији 2001.године, наводи Рамадан Рамадани за АКОС. Видети више о томе на: <https://akos.ba/ramadan-ramadani-albanci-i-bosnjaci-imaju-toliko-slicnosti-a-tako-se-malo-znaju/>, Приступљено: 17.10.2017. године

рања Талат Цафери, био комадант побуњеничке Ослободилачке националне армије (ОНА).⁴² Овај податак јасно нам указује на могуће политичке циљеве у Македонији од стране садашњег председника Собрања и бившег министра одбране, као и комаданта ОНА-е.

Ова комплексна ситуација у Македонији одражава се и на суседне земље на Балкану, пре свега на Републику Србију и то понајвише због наводне резолуције о геноциду који се помиње у Тиранској платформи. Затим, оно што највише оптерећује Републику Србију у односима са Македонијом јесте признавање Косова као независне државе од стране Македоније 09.10.2008. године.⁴³ Односи двеју земаља, Републике Македоније и Републике Србије, нарушени су услед деловања многих фактора. Морамо издвојити да је најзначајнији реметилачки фактор односа ове две братске земље, политички утицај муслиманске мањине оличене у Албанцима, која добија све већа права у Македонији и тиме ствара простор за јачање свог утицаја и изван Македоније како би постигла своје дугорочне циљеве, што смо увидели и у случају Косова. Оно што нам остаје, јесте да верујемо да ће македонски народ бити свесан ових чињеница, и да ће се трудити да дође до истине, како би се одржао територијални интегритет и суверенитет ове мале, али значајене, православне земље која има историјске пријатељске везе са Републиком Србијом и која се и даље поноси тим братским односом, како истиче „Слободен печат: Брако Срби ми вас волимо!“⁴⁴

Закључак

Након свега изложеног можемо закључити да је утицај ислама на политичка збивања у Македонији незанемарљив. Утицај ислама осећа се понајвише кроз деловање албанских политичких партија које још од формирања Македоније као самосталне државе настоје да ојачају своје позиције као и интересе ове мањине, и то кроз разне активности као што су увођење албанског језика као званичног језика у Македонији, до тежње да се албански народ прогласи „конститутивним народом“ у Македонији. Од политичког деловања па све до оружаних сукоба албанска национална мањина бори се за своје интересе, који су пре свега исламски. Усвајањем Охридског споразума 2001.године, као и доношењем Тиранске платформе 2017.године ствара се простор даљем ширењу и остварењу интереса ове мањине која пре свега има циљ који је далеко већи од идеје тзв. Велике Албаније и посеже изван граница земље коју овај рад анализира. Наиме, ислам не познаје нацију, док циљеви ислама обухватају далеко шири појам од нације. Циљеви ислама обухватају цео свет пошто је и

⁴² <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2717074/ko-je-talat-dzaferi.html>, Приступљено: 08.10.2017.године

⁴³ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/21052/i-makedonija-priznala-nezavisnost-kosova.html>, Приступљено: 08.10.2017.године

⁴⁴ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:682187-Makedonski-list-Braco-Srbi-mi-vas-volimo>, Приступљено: 08.10.2017.године

сам ислам планетарна идеологија намењена свим људима. Овај рад имао је за циљ да скрене пажњу на стални раст ислама како у Македонији, тако и на целом Балкану и прикаже могућу опасност око све ближег и могућег нарушавања суверенитета и интегритета Републике Македоније.

Литература:

1. Berger, Piter, (2008) Desekularizacija sveta-preporod religije i svetska politika, Mediteran, Novi Sad
2. Bizir Bawad D.,(1984) Introduction á l'étude des mouvements islamistes sounnites au Liban, teza na Ecole pratique des hautes études en sciences sociales, Pariz
3. Vučić S. i Milenković M., (2014) Makedonija: Faktor stabilnosti ili nestabilnosti u regionalnom podkompleksu Zapadni Balkan?, М Р 3-4, (str. 423-442)
4. Davutoglu, Ahmet, (2014) Stratejska dubina: Međunarodni položaj Turske, Službeni glasnik, Beograd
5. Đukanović, Dragan, (2013) Postojeće političke prilike i međuetnički odnosi u Makedoniji, Pogledi i osvrti, Vol LV, br. 3-4, pp. 395-412, Beograd
6. Đurković, Miša, (2016) Fetulah Gjulen i džemat Hizmet, Polja geopolitike- zbornik radova, Kultura polisa, god. XIII ,posebno izdanje
7. Jevtić Miroljub, (2007) Political science and religion, Politics and Religion, Vol I, no.1/2007,Belgrade.
8. Jevtić, Miroljub,(2009) Politikologija religije, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
9. Jevtić, Miroljub, (2011) Politički odnosi i religija, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
10. Jevtić Miroljub, (2010) Religija- izazov političkoj nauci, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
11. Jevtić Miroljub,(1989) Savremeni džihad kao rat, IRO, „NOVA KNJIGA“, Beograd
12. Lončar Mirela, (2017) Osnove političkog delovanja Hizmet pokreta, Master rad, Fakultet političkih nauka, Beograd
13. Nikolić M., Dimitrijević D., (2013) „Macedonian Orthodox Church (MOC) in Former Yugoslav state, Politics and Religion, Vol. VII, no.1/2013., Belgrade.
14. Potežica, Oliver, (2007) Vahabiti pridošlice na Balkanu, Politikologija religije, godina 1,broj 1, Beograd
15. Preporod, (1992) islamske informativne novine, Sarajevo, 15.02.1992.godine
16. Sejid Abu al-Ala al Mavdudi,(1992) Džihad u islamu, Takvim, Sarajevo
17. Halil Inaldžik, (2003) Osmansko carstvo, Utopija, Beograd

Интернет сајтови:

1. <http://aa.com.tr/en/education/fetullah-gulens-broad-western-balkans-network/617524>
2. <https://akos.ba/ramadan-ramadani-albanci-i-bosnjaci-imaju-toliko-slicnosti-a-tako-se-malo-znaju>
3. <http://www.blic.rs/vesti/svet/uz-americku-ambasadu-i-centar-cia/bjy2q7v>,
4. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html>
5. www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/police_and_internal_security/OHRID_Agreement_13august2001.asp
6. <http://www.zaman.mk/en/>

7. <http://www.ykc.edu.mk/about-us/our-values>
8. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:682187-Makedonski-list-Braco-Srbi-mi-vas-volimo>
9. <http://www.politika.rs//articles/details/383161>
10. <http://www.politika.rs/sr/clanak/377373/Pogledi/Rezolucija-o-genocidu-kraj-dosadasnje-Republike-Makedonije>,
11. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2644943/ahmeti-zahteva-od-zaeva-da-optuzi-srbiju-za-genocid-nad-albancima.html>
12. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/21052/i-makedonija-priznala-nezavisnost-kosova.html>
13. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2717074/ko-je-talat-dzaferi.html>
14. <http://serbianna.com/analysis/archives/2924>
15. <http://sitel.com.mk/sluchaj-ramadan-ramadani-i-islamskiot-radikalizam-e-del-od-sdsm-i-soros> ,
16. <http://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>
17. http://hr.wikipedia.org/wiki/Tiranska_platforma

THE EFFECT OF ISLAM IN THE POLITICAL SITUATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Summary: This paper deals with the influence of Islam on political events and the situation in the Republic of Macedonia. Since Islam is distinctly present in the social and political life of Macedonia, it is crucial to analyze how the influence of the same is reflected in this Orthodox state. Namely, the Muslims of Albania make up more than thirty percent of the population of Macedonia and thus represent an important factor in her life, especially in the territory of Western Macedonia, which during the Second World War belonged to the so-called " Great Albania. Some of the relevant facts for this paper are two important documents - the Ohrid Agreement of 2001, and the Tirana Platform - a document adopted in 2017. These two documents aim to increase Albanian, and therefore, Muslim interests in the territory of Macedonia. Enlarging the rights of national minorities is not a problem unless it puts into question the existence of the sovereignty of a nation state, but as the paper describes the aspirations of Albanians, who are mostly Muslims, we must draw attention to the danger of spreading, and afterwards, the re-taking of this territory under the Ottoman the empire.

Key words: Macedonia, Islam, Albanians, Ohrid Agreement, Tirana platform

НИКОЛА МЛАЂЕНОВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 32.019.5:316.774

Прегледни рад
Примљен: 11.07.2018
Одобрен: 24.08.2018
Страна: 95-106

МЕДИЈСКА ПРОИЗВОДЊА ПРЕДСЕДНИКА: ИЗБОРНА КАМПАЊА НА РТС И Н1

Сажетак: Рад нуди објашњење изборног успеха Александра Вучића, које не залази у проблеме који су одувек пратили српске изборе, од злоупотребе институција до отворених изборних малверзација. Опозиција је и у горим изборним условима бележила бољи успех. Рад истиче теоријску линију од Хобса преко Хегела до Рајнхарта Козелека, који као одговор на дезорганизовано грађанско друштво предлажу идеју органске државе и апсолутистичког монарха. Постсоцијалистичко друштво, које је прошло кроз ратно стање и преживљава неолибералну транзицију, препознаје вођу као извор сигурности, иако вођа не мора заиста да поседује те карактеристике. Конструкција председника као фактора мира, чврстине и стабилности регистрована је на јавном сервису, док су опозициони кандидати и Н1 покушавали да деконструишу овај процес, а да притом нису понудили задовољавајућу алтернативу, која би објединила идеје националног поноса, државе и демократског лидерства. Н1 и опозиција умногоме су се вратили на ниво првобитне Хабермасове либералне јавности.

Кључне речи: Александар Вучић, председнички избори, изборна кампања, просветитељство, апсолутизам, медији, телевизија, јавна сфера, конструкционизам

Увод

У критичком јавном дискурсу доминира уверење да тренутна власт одржава доминацију кроз изборне малверзације, од којих је најбезболнија манипулација јавним мњењем. Да ли је заиста тако, или су у питању обичне гласине, није предмет политичке науке но пре полицијске истраге. Политиколошке студије медија треба да покушају да нађу другачије објашњење. Изборе у Србији поражена страна увек је проблематизовала, а исто тако је чињеница да је некад у знатно горим условима опозиција бележила бољи резултат. Ваља испитати и могућност других узрока, који не морају бити задовољавајући из перспективе либералне демократије, али могу допринети другачијем разумевању бирачког тела и медија. Поготово се одређеним старосним, образовним и ру-

* nmladjenovic@yahoo.com

ралним групама патологизује профил до нивоа паланачког или протофашистичког, а да није подробно испитано њихово разумевање друштвене стварности.

Имануел Валерштајн (2005: 43) упозоравао је на растућу глобалну нестабилност, кризу политичких поредака и борбу за успостављање новог система. Издвојиће се две супротстављене скупине, заговорници хијерархије и привилегија и наспрам њих визионари демократије и једнакости. Сам Валерштајн истиче да први могу бити интелигентни и проницљиви, могу понудити решења за системске кризе која ће бити прихватљивија од егалитарно настројених визија. Штавише, упозорава да је друга група више служила одржању него подривању система. Такође, Валерштајн предвиђа да ће се заговорници неједнакости лажно представљати као ослободиоци и модернизатори, можда и демократски револуционари (Волерстин, 2003). Међутим, он пропушта да дода да обе стране могу лажно да се представљају, што може да произведе комплетно лажну дилему да избора уопште има.

То јест, визионари обе стране могу лако бити проблематични. У том смислу научно истраживање не може да зна шта га чека, иначе би то било само налажење прописаног. Изборну кампању, коју смо пратили у главним информативним емисијама РТС1 и Н1 у другој половини марта 2017. године, разматраћемо кроз базичне концепте које нам нуде теорије Јиргена Хабермаса и Рајнхарта Козелека, а које разумеју јавну сферу као место где се доносе друштвено-економска правила и сукобљавају класе, односно заступници просветитељства и принципа апсолутизма. Након представљања теоријско-методолошког оквира, у другом делу ће бити анализирана и сама кампања, с нагласком на продукцију лидерског имица у времену нестабилности. Закључак ће нагласити нејасноће у конструкцији председника и разлоге пораза опозиције.

Медији, просветитељство и апсолутизам

Критичка теорија друштва посматра медије не само као огледало које одражава постојеће односе већ и као активне учеснике у производњи стварности. Свака критичка социјална теорија морала је да размотри и „генералну улогу наших медија комуницирања у постојећем друштвеном систему“ (Lazarsfeld, 1941: 9). Овакво виђење медија прихватају и дијаметрално супротстављени теоретичари. На пример, Маршал Меклуан сматрао је да медији „уобличавају друштвени развој у истој мери у којој то чине средства за производњу“ (Makluan, 1971: 88). Његови критичари, попут Рејмонда Вилијамса, који је сматрао да Меклуанов социолошки дефицит дегенерише у технодетерминизам, устврдиће врло сличну ствар. Медији су део привредних и друштвених организација, толико интегрисани да разликовање базе и надградње делује сувише круто, будући да су и средства комуницирања такође средства производње (Williams, 2005: 50). Ни истакнути социолози попут Ентонија Гиденса, нису били имуни на Меклуанову тезу да постоји одређена веза између карактера медија и природе друштвених односа (Giddens, 1984: 261).

Медији омогућавају широку дистрибуцију идеја без које демократија не може ни да функционише, будући да се политичким одлукама тако прибавља легитимитет. Но, медије оптужују и да својим извештавањем константно изобличавају проблеме, да траже драматичне сукобе и спектакле више него озбиљне анализе. Медији уједно представљају предуслов јавне сфере и остају фундаментални за рефлексивну модернизацију (Cottle, 1998: 6), а такође делују и као орган тривијализације проблема (Giddens, 2002: 68). Због тога се развила и нада да ће интернет да реши нагомилане контрадикције масмедија. Међутим, чак и активисти који су искористили потенцијал дигиталних технологија да убрзају и омасове мобилизацију заиста су сасвим неимпресивни у коначном резултату свога деловања (Bennet et al, 2008: 286). Грађани нису успели да у виртуалној сфери исправе недостатке старих медија, који су и даље пивотални за одржавање демократије (McQuail, 2005: 542).

То нас враћа на старе питања. Масовни медији су најбитнији произвођач светоназора, односно слика друштва, јер се обраћају већини становника. Бриге, страхови или жеље грађана приказују се на малим екранима, а медији нуде њихова објашњења, решења или компензације. Публика у индиректном „дијалогу“ учествује тако што неко говори уместо ње и тумачи њене ставове (Лиотар, 1991: 32). Та интерпретација све више се приближава индустрији забаве, јер медијске организације од информативе захтевају да медијски садржај буде профитабилан (Carey, 2011: 95), па Џејмс Кери примећује да је медијска улога пса чувара замењена мазама у крилу. Роберт Мекчесни их види као секретарице моћника, које само стенографишу „корумпирани статус кво“ без критичког преиспитивања (McChesney, 2011: 108). „Новинари калибрирају моћ на основу динамике политичке сфере“, а агенда се успоставља на основу тога како новинари перципирају моћ у политичким институцијама, те су вести одраз њихове перцепције више него фактографија (Bennet et al, 2007: 47).

Тиме се сугерише да је изворна улога медија у ствари надзор институција и транспарентно функционисање поретка, што је комерцијализација извитоперила. Да ли је ово својеврсни идеолошки, интерпретативни вео? Јирген Хабермас и Антонио Грамши налазе другачију улогу медија у просветитељском добу. Наиме, апсолутна монархија је успостављена сарадњом грађанства и господара ради ограничавања моћи локалних феудалаца и Ватикана, што је пратило стварање централизоване војске и администрације (Gramsci, 1984: 154). Буржоазија се поставила као трећи сталеж који је, мада политички обесправљен, ипак могао финансијски да контролише владара који се све више ослањао на предузетнике како би ослабио властелу. Временом ће буржоазија формирати јавну сферу као место „политичког обрачуна“ како би ту расправила о питањима „робног промета и друштвеног рада“, то јест, како би наметнула самој власти одређена друштвено-економска правила (Хабермас, 1969: 66), а потом ту власт и сасвим променила.

Буржоазија, дакле, истовремено схвата да је њена судбина везана за апсолутизам, али даљи развој капитализма такође захтева постепено слабљење апсолутистичке власти. Због тога је однос буржоазије према апсолутизму био амбивалентан, она га истовремено подржава као предуслов своје снаге, али

такође константно условљава своје учешће у ограничавању власти властеле (Грамши, 1979: 88). Та равнотежа није могла бити вечно одржива. Медији су одиграли специфичну улогу у „политичком обрачуну“, производећи нова друштвена и тржишна правила и посредујући „конфронтацију ауторитета и публициитета као принципа критичке контроле владе“ (Хабермас, 1969: 96). Ова сфера по Хабермасу нипошто није универзална већ су у питању концентрисани интереси приватних предузетника, који улазе у обрачун с влашћу са циљем обликовања саме друштвене структуре. Класна доминација се идеолошки заклања иза борбе за опште добро и просвећену владавину. Иако не треба претеривати у истицању партикуларних интереса у темељу модернизације и демократизације друштва, тако исто се не сме занемарити да су то такође нечије заставе а не тек идеали. Интереси остају главни извор мотивације.

Из ове перспективе делује логичније зашто су медији напрасно снижили критеријуме и упустили у сензационалистичко извештавање. Након победе модернистичких класних снага, улога медија више није била критика апсолутизма већ одржавање хегемоније, где психолошки и интелектуално осиромашени садржаји треба да гаје „уверење да је Макијавели само ђаволска приказа“ (Грамши, 1980: 88). Тако и критичка теорија наспрам донекле идеализованог либералног периода јавности касније постулира пре манипулацију јавности и мануфактуру пристанка, која се оличава у идеји индустрије масовне културе. Рејмонд Вилијамс, бранећи радничку културу, ниске критеријуме не приписује људима већ управо масовним медијима који намећу „калупе будућности“ (Williams, 1989: 11). То јест, маса није опис гледалаца него начин управљања, облик производње и дистрибуције медијских садржаја (McQuail, 1997: 7) са циљем одржавања друштвених неједнакости. „Медији не руше постојећи свет него га репродукују. Индустрија културе нас прилагођава постојећим друштвеним организацијама“ (Held, 1980: 94).

Медији покушавају да помире своју просветитељску улогу, потеру за профитом и привлачење публике, што наравно тешко иде. У критичним ситуацијама медији често одустану од надзора политичара јер и публика тражи патриотско извештавање (Zelizer & Allan, 2011: 14). На пример, за време председника Буша дозволили су да тероризам малтене дефинише реалност и да застрашену публику Буш умирује реториком сигурности, стварајући „гарнизонску државу“ (Altheide, 2007: 304). То јест, медији све чешће одступају од идеала професионалног извештавања, мада ретко заобилазе улогу која им је првобитно од буржоазије намењена. На Балкану, рат је део народног искуства, као и осећај несигурности услед пропасти социјализма и тренутне неолибералне транзиције. То јест, публика не одустаје од своје „пролетерске“ носталгије и настоји да одржи „социјалистички проширене функције јавности“ (Хабермас, 1969: 163). Тиме постаје својеврсни супарник буржоазији у одређивању друштвено-економских правила. Али публика је слабије организована од комерцијалних медија.

Публика је разочарана социјализмом и неолиберализмом, те више није склона да верује у универзалност представљених норми. „Трговачки дух“ није баш на високој цени, нити херојско доба просвећености. Хуманисти „без гос-

подара, без узора“, (који имају) „проституткин нагон друштвене побуне“ (Меклуан, 1973: 224), више не мотивишу грађане да се лако упусте у различите утопијске борбе за наводно боље сутра. Изморени и цинични, своје искуство све више препознају као хегелијанско. Хегел је грађанско друштво видео као „неорганско мњење“ низа појединачних интереса и неистина упорних против „органске државе“ (Хабермас, 1969: 153). Просветитељство је у том случају препознато као „подла свест“ која „гледа у владарској моћи окове и угњетавање бића за себе, и услед тога мрзи владара, покорава се само притворно и увек је готова за побуну“ (Хегел, 1986: 295).

С друге стране, разумљиво је да људи не желе да се помире с постојећим контрадикцијама. Многи од њих, „пошто верују да је логика историје на њиховој страни... подстичу кризу, тумачећи је као морални суд над светом“ (Ћинђић, 1997: 20). Криза је само фаза на путу ка слободном друштву равноправних људи, стога критички процес има сврху у рушењу постојећег поретка. Но, многи више идеализам не доживљавају као пожељну ствар. Након лошег транзиционог искуства, људи желе сигурност више него владавину права. Њима је доста различитих виђења правде и сукобљених истина, не виде корист од делиберације док им иза леђа опада животни стандард. То потврђује побуђено интересовање за Томаса Хобса, будући да предаторска природа човека као да није истребљена друштвеним уговором, већ је доминација званично усталичена (Ћвијановић, 2007: 47). То јест, држава је пре первертирани друштвени уговор (Ибид: 48).

Ћвијановић то назива политичким природним стањем, у смислу да друштвени уговор није укинуо опхођење између људи као вукова. А људи ће сигурност потражити на провереном месту. За Хобса је свака клица грађанског удруживања већ најава новог грађанског рата, стога се ратна претња умирује у држави која је „смртни бог“ на Земљи (Козелек, 1997: 63). Са овог становишта, просветитељ је лицемер, за њега је свака моћ већ злоупотреба моћи, сваки краљ је зао а апсолутистички принцип бесмислен. „Просветитељи разобличавају краља као човека, а као човек он не може ни да буде ништа него узурпатор... насилник, тиранин“ (Ибид: 166). Други, пак, држе да је он једина брана дезорганизацији грађанског друштва, које услед сукобљених интереса дегенерише у хаос. Апсолутиста ће „суспендовати садржаје“ који константно обнављају конфликте, то јест, он мора бити „снага која своје противнике ломити“ и успоставља социјални мир (Ћинђић, 1997: 12). Благост је опасна, не сме се бити попустљив него суров јер се морају спречити ужасне последице: „он мора или све потчинити, или нико неће бити потчињен. Апсолутна одговорност суверена изискује апсолутно овладавање свим субјектима, и претпоставља га“ (Козелек, 1997: 47). Лидер не мора бити савршен, ако га публика препозна као добронамерног и праведног медији неће наћи интерес да му се нарочито супротстављају (Jamieson & Waldman, 2003: 164). Штавише, новинаре и у развијеним државама препознавају као део естаблишмента који инвестира у легитимност система (Ибид: 136).

Спорне приватизације и незадовољство животним стандардом дисквалификовало је јавно мњење. Хабермас подсећа да је Хегел због тога предло-

жио да држава интегрише људе одозго, да не служи принципу просвећености већ „једино интеграцији субјективног мишљења у објективитет који је дух себи дао у обличју државе“ (Хабермас, 1969: 154). Овим се, додуше, не исцрпљује социјални контекст у Србији. С једне стране не морамо имати тек скривене буржоаске интересе и фингирану универзалност и залагање за правну државу, као што ни са друге стране не морамо имати самопрокламованог апсолутног монарха који суспендује конфликтне садржаје и држи незајажљиве тајкуне под контролом. Монарх може да чини сасвим обрнуто, да подстиче сукобе помоћу којих учвршћава власт, као и да служи највећим тржишним актерима, док опозиција може да буде левичарска а не тек маска интереса буржоазије. Но, као идеални типови, јавна сфера приватних предузетника и апологија принципа апсолутизма делују као плодно полазиште за истраживање презентације председничке кампање на телевизији Н1 и јавном сервису.

Кампања: у потрази за господаром

Иако делује да нема дилеме да извесна доза патриотизма обезбеђује победу на изборима, неки кандидати, па и телевизија Н1, више су се трудили да управо то заобиђу. Победник избора Александар Вучић је изабрао баш март месец за кампању, када се обележава већи број датума битних за национални идентитет. Притом му је ишло на руку одузимање српске имовине на Косову, када је могао да се представи као умерени и мудри лидер жељан дијалога. Критика Вука Јеремића да Вучић није на састанку с Меркеловом споменуо ово питање, појављује се тек крајем РТС-овог Дневника (15.03), праћена изјавом Ђурића да неки нападају сопствену државу уместо да критикују власт у Приштини. С друге стране, Н1 је дао више простора албанском гледишту, па је репортерка из Приштине тврдила да је имовина на Косову ствар аутономне одлуке већ деценијама, још од устава из 1974. године, а на то се надовезао и Душан Јањић опаском да домаће законодавство не важи на Косову. Н1 преноси и твит Саше Јанковића да је Ангелин снисходљиви осмех Вучић платио косовском имовином. Нажалост, већ наредни дан опозиција није сматрала ово питање значајним, док је Вучић наставио да истиче исту проблематику. Тако и обележавање погрома (17.03) једва да је у видокругу опозиционих кандидата.

Годишњица бомбардовања врхунац је поделе на патриоте и издајнике. Наиме, РТС отвара Дневник (24.03) Вучићевом изјавом да би „дао све“ за изгубљене дечије животе и да никад неће ући у савез који их је убијао. РТС преноси и изјаву ДСС-овог кандидата Поповића који сматра да је улазак у НАТО еквивалентан сарадњи с Хитлером, док је Вук Јеремић још стерилнији у сцени полагања венаца и изјавама да Србија памти жртве и датуме. Опозиција не налази емоционалнији и ефикаснији начин да пошаље поруку на овако битан дан за грађане Србије. Уместо креативније кампање, Н1 се држи општих места преношењем мишљења невладиних организација да се функционери сете страдалих само један дан у години, а да још није донет закон који регулише права цивилних жртава. Такође, истичу да је Србија, упркос свему, на корак од

чланства, да блиско сарађује с НАТО чланицама, одавно има потписане посебне уговоре и да се трупе алијансе слободно крећу по државној територији. Н1 још слабије третира Јеремића него РТС, управо демонстрирајући да, као и левица у Америци, национални понос сматра мање вредним (Rorty, 1998: 7), што Рорти сматра разлогом њихових изборних неуспеха, будући да не види суштинску супротстављеност патриотизма и левнице. А управо захваљујући тој скепси Вучић је добио гласове.

Ствари стоје нешто другачије у економској проблематици. Вучић је доста времена провео захваљујући се српским приватницима који гурају државу напред (РТС 29.03), као и јавно-приватним партнерствима који омогућавају повећање запослености, напомињући да постоје „снаге прошлости“ који желе да све врате у стање „плачкашке приватизације“ (РТС 21.03). С друге стране, политика субвенција је критикована да не доноси резултате већ само привлачи спекулативни капитал сумњивог порекла, који оставља запосленог тек сваког четвртог радника по прекиду субвенција (Н1 21.03). Међутим, ова хабермасовска линија је допуњена извесном бригом за раднике, те Н1 проширује тематику самоубиства радника Гоше и финансијске ситуације запослених, као и проблематику стотина хиљада фиктивно запослених или недовољно и нередовно плаћених, а да се притом инвеститорима доста гледа кроз прсте (23.03). Уз протесте просветара и пензионера, Н1 слика ону сферу друштва незадовољну новијим реформама. Н1 преноси став самих радника Гоше да је за тешкоће крив страни менаџмент, док износи и другу страну по којој је у ствари ЈП Железнице Србије неоввереним фактурама приликом набавке вагона угрозила финансије Гоше (Н1 28.03).

То јест, подршка радницима у сенци је генералне критике државног мешања у привреду, на овај или онај начин, што индиректно ипак потврђује Хабермасово виђење јавности као сфере приватних људи, којој се у случају Србије прилагођавају и власт и опозиција. У том смислу ни Вучић овде не испуњава критеријуме апсолутистичког монарха, будући да држи да предузетници у ствари гурају Србију, што се коси с хегелијанским ставом. Зато је сукоб њега и Јанковића малтене схизофрен. Јанковић је истакао да је у Србији јаз између богатих и сиромашних највећи у Европи и да средњи слој нестаје, док је у истом Дневнику РТС (РТС 19.03) Вучић изјавио да неки људи мисле да су изнад свих зато што су богатији од других, али да то не значи да је богаташ и бољи човек. Испоставља се да обојица поручују да је њихов противник онај који заступа богате или је и сам богат, док они сами заступају сиромашне, што је случају Јанковића пролетеризовани средњи слој, а код Вучића недовољно дефинисана нижа класа. То јест, ако се зна да су припадници средње класе главни клијенти социјалне државе (Офе, 1999: 253), онда је окретање радника према десници плод њиховог незадовољства велферизмом. Али уместо да опозиција преузме левичарску позицију, она бира да се обраћа средњем слоју а не већини гласача.

Испоставља се да главна тема опозиције нису економија и држава већ култура. Тренутна држава је већ естетски одбојна па онда фалична и на друге начине. Опозиција уместо критике политичке економије, где изгледа могу да

замере мало тога општем неолибералном курсу, првенствено инсистира на атмосфери страха и претњи помоћу којих режим контролише становништво. Тако Јанковић тврди да грађани треба да одагнају страх јер су владари све дрскији и бахатији (РТС 17.03), да у Савамали људима одузимају телефоне и стављају им главу међу ноге (РТС 20.03). Јеремић иступа са кампањом против Информера, којег назива „културно-вредносном матрицом режима“ (РТС 20.03), тврдећи да читав систем почива на продукцији све већег насиља. Јанковић је готово несвесни Адорно: култура не треба да буде трошак (РТС 26.03), историја и уметност су битне ствари за развој личности, што Н1 (26.03) још живописније преноси, да је грађане Вучић свео на желудац а да су они пуни духа. Да парадокс буде већи, управо страх средње класе од друштвеног хаоса створио је потребу за поретком и тоталитетом, тако да систем све обухвати и прогута, да ништа не остане екстерно: „Сустав је желудац који је постао дух“ (Адорно, 1979: 41).

Тако Јанковић двоструко промашује, прво очекујући да ће средња класа да се противи идеји система, а онда и понављајући Ђинђићев (1997) теоријски став да се хаос сређује правном државом, што сам Ђинђић није примењивао у пракси (Павловић 2005). То што се Вучић оптужује да уништава друштвено и државно ткиво Србије (Н1 28.03) је у ствари критика лидера као таквог, иако у нашој поставци грађани у тренуцима кризе подржавају принцип апсолутизма, те креирати кампању која се том принципу противи унапред осуђује кандидата на неуспех. То јест, опозиција је апсолутизам посматрала онако како се дефинише у уџбеницима, као неограничене и централизоване власти монарха, а не као медијско-културног феномена који такву суверену моћ само фингира. Вучић је инсистирао да је држава сувише важна да би је вратили онима који су је опљачкали и који не би знали ни шта да раде с влашћу ако би победили на изборима (РТС 18.03). Овај став је претежно проблематизован тиме што је Вучић окарактерисан као диктатор који је увео медијски мрак у Србију (Н1 20.03) или њиме управљају колонијалне газде (РТС 21.03), а да он због тога доводи људе попут Шредера на обележавање годишњице НАТО бомбардовања (РТС 27.03). РТС у ствари бројне критике Вучића преноси, али рекло би се да оне нису ефектне јер ударају на медијатизовани апсолутистички принцип.

Само једног кандидата РТС донекле покушава да спута у супротстављању Вучићу. Јеремић је самим својим слоганом истакао извесну потребу владавине чврсте руке. „Вук а не вучић“ сликовита је идеја којом је Јеремић покушао да се обрати бирачима. Према нашем теоријском оквиру, то је требало да му обезбеди већи успех, али зашто није? Сем негативне кампање којој је изложен, постоји још једно објашњење, које може да се посматра као алтернативно или централно за Јеремићев неуспех. Наиме, проблематика културе, друштва и вођства концентрисала се у афери са Наташом Јеремић, коју је један од чланова СНС назвао вођом наркодилера након што је Вук Јеремић за лидера криминалне банде у Војводини именовао Андреја Вучића. Наташа се обратила новинарима уплакана и застрашена, тврдећи да не зна шта од „њих“ може да очекује, можда чак и да јој подметну дрогу (РТС 21.03). Делује као да су „спремни на све“, као и да она и Вук „већ десет година покушавају да добију

бебу“, имплицирајући да овај стрес може само да јој нашкоди (Н1 21.03). Вучић се прво извинио због изјаве члана СНС, али додао да је то само једна наспрам „хиљаду глупости“ његових противника, као и да су они први спомињали породицу. Запитао се да ли да доведе брата да и он плаче или да и он сам „цмиздри и прави селфије“ док га напада „аждаја медијско сорошевска“.

Вучићу је замерено овакво понашање, и он је покушао да исправи ствар са женама у наставку кампање, тврдећи да су оне разумније и одговорније од мушкараца који би само показивали мишиће (28.03). Међутим, можда је већи проблем разилажење између Јеремићевог слогана и афере с Наташом. Наиме, неко ко се представља као „вук а не вучић“, онда када је нападнута његова супруга одлучио је да њу истури у први план. То је заиста фундаментална грешка, не само зато што се Наташа Јеремић није кандидовала за председника и што је више играла на патетику него што је била вучица наспрам вучића. Такође је ту пропуштена шанса да Вук Јеремић дође до оних бирача који траже лик снажног вође. Н1 (30.03) је инцидент са Наташом Јеремић прогласио најупечатљивијим тренутком кампање, као и да је Вучић себе представљао као фактор стабилности, насупрот његових противника који су прижељкивали македонски сценарио. С друге стране, опозиција га је сликала као диктатора и тиранина, који злоупотребљава изборни систем, користи се базама података о грађанима, манипулише с члановима бирачких комисија на Косову и Метохији, тражећи да правна држава почне да функционише. Међутим, ако се тражила „снага која своје противнике ломи“ (Ћинђић, 1997: 12) онда је заиста разумљива победа Вучића, који је једини комплетно одиграо тражену улогу. Други, у старту идеолошки дистанцирани од принципа апсолутизма, једва да су покушали и да медијски фингирају имиџ чврстог вође, а у случају Јеремића то је чак била и фарса.

Закључна разматрања

Покушај Вука Јеремића да се истакне као лидер прошао је неславно онда када се у кључној ситуацији сакрио иза своје супруге. То што је Вучић имплицирао да Наташа Јеремић „цмиздри“ може се сматрати неприличним, али је Јеремићев пропуст да покаже лидерски потенцијал био одлучујући. То се може објаснити не тек питањем правилног понашања већ самим уверењима по којима се разликују власт и опозиција, бар декларативно. Наиме, опозиција се држи либералног става да власт остаје «празно место», како је Клод Лефор (2003: 34) инсистирао прибојавајући се да попуњавање тог места води у ауторитаризам. Сваки носилац власти је привремен и готово безличан, сведен на процедуре које ће гарантовати да власт неће злоупотребити. С друге стране стоји Ернесто Лакло, који инсистира да демократије нема без конструкције популарног идентитета који ће заузети место празнине, који ће у ствари и бити сама празнина. А празни означитељ биће оличен у популистичком вођи (Laclau, 2005). То јест, иако је носилац функције привремен, он мора да се оваплоти

као вођа наспрам окупљеног народа. Док либерализам инсистира на различитости и процедурализму, за Лаклоа демократије нема без популизма.

У том смислу, бриге, стрепње и жеље грађана морају да одбију заједнички именитељ и особу која то може својом личношћу да заокружи. За неке је парадоксално да је та особа управо Александар Вучић, или се бар сматра да своју позицију може да захвали ефикасним и контролисаним медијским наступима. Али и оно мало времена које је опозиција имала потрошено је пре на рушење ове идеје као апсолутистичке, тражећи апстрактна, административна решења више него популистичког владара. У уводу је напоменуто да политички лидер може крити своју визију хијерархије и привилегија иза демократских и модернистичких слогана, као и да сами просветитељски идеали могу крити партикуларистичке интересе. Опозиција није успела да решењу у виду правне државе подари људско лице које је неизоставно на председничким изборима. С друге стране, Вучић је успео да опозицију представи као заговорнике неједнакости, чије негативне процесе ће он лично да спречи. То јест, опозиција је нападала принцип апсолутизма више него владајућу економску парадигму, а парадоксално се обраћала средњој класи више него оној којој је социјална држава суштински потребнија.

Ово разилажење тешко је објаснити. Разумљиво је да либералне снаге избегавају да се окупљају око имица вође, којег сматрају за носиоца привилегија и корупције, али теже је објаснити зашто су дозволили да они сами понесу ту оптужбу. Да ли је оправдано посматрати претходну власт као естаблишмент против којег устаје сам народ, стварајући популистичку конфигурацију на челу са лидером? Хабермас (1982: 10) је упозоравао да ће противречност социјалне државе која истовремено удовољава интересима капитала и покушава да побољша стандард нижих класа једном довести до кризе легитимитета. Учесници ће је препознати као митску судбину коју морају да савладају стварањем новог идентитета. Хабермас предвиђа раст популистичких снага које бити изазов постојећем поретку, као и да се врло лако може десити да власт уведе економску политику која ће директно оштетити синдикате (Стојановић, 1985: 91). То јест, нико са сигурношћу не може да закључи да је владар суспендовао конфликтне садржаје и зауставио дезорганизацију грађанског друштва и тржишта, као и да опозиција заиста брине за опште добро а не тек партикуларне интересе одређене класе. У таквом постмодернистичком универзуму помућених значења публика која тражи лидерски ослонац делује све разумнија.

Весна Стојановић примећује да Хабермас налази изворе проблема само у систему, као да је свет живота сасвим хармоничан и да не постоје друштвене групе које би имале анархоидне тенденције (Ибид: 95). Овај рад се управо ослонио на тезу да људи поседују извесну хобсовску природу, да имају такозвани емоционални мозак, да страхују због нестабилности и конфликта и да ће радо прихватити друштвени уговор који им обећава мир. И политичари и медији имају пред собом публику односно грађане, чијим бригама, страховима и надама морају да одговоре, да понуде специфичан поглед на свет у којем ће се назирати решење. Тај процес нужно је симплификован, и у медијској политици

нема времена за апстрактна и компликована објашњавања. Медијска јесте популистичка политика. Медији персонализују причу, она увек има свог јунака и негативца, чему политичари морају да се прилагоде, и да увек знају кога ће окривити за институционалне инциденте и како ће себе представити као једино решење. Након исуства пропалих приватизација, телевизија Н1 је одлучила да противречи радницима Гоше који су сматрали да је менаџмент довео фирму до пропасти. Н1 је понудила објашњење да је држава одговорна за лоше пословање Гоше. Можда је ово објашњење и тачно, али представља апологију приватног предузетништва у нестабилна времена када људи траже сигурност. То је и сликовито објашњење опозиционог пораза.

Литература:

1. Adorno, T. (1979): *Negativna dijalektika*, Beograd: BIGZ.
2. Altheide, D. (2007): "The mass media and terrorism", *Discourse & Communication*.
3. Bennet, L. W., Lawrence, R. G. & Livingston, S. (2007): *When the Press Fails*, Chicago: University of Chicago Press.
4. Bennet, L. W., Breunig C. & Givens T. (2008): "Communication and political mobilization", *Political Communication* 25 (3).
5. Carey, J. (2011): "American journalism on, before, and after September 11", u Zelizer, B. & Allan, S. (eds): *Journalism after September 11*, London: Routledge.
6. Cottle, S. (1998): "Ulrich Beck, Risk Society and the Media", *European Journal of Communication* 13(1).
7. Curran, J. (2011): *Media and Democracy*, London: Routledge.
8. Cvijanović, H. (2007): "Političko prirodno stanje: revizija Hobbesova modela, Rousseau i de Sade", *Politička misao* XLIV.
9. Đinđić, Z. (1997): "Kritika utopijskog uma", u Kozelek, R. *Kritika i kriza*, Beograd: Plato.
10. Giddens, A. (1984): *Constitution of Society*, Cambridge: Polity.
11. Giddens, A. (2002): *Runaway World*, London: Profile books.
12. Gramsci, A. (1984): *Marksizam i književnost*, Zagreb: Školska knjiga.
13. Gramši, A. (1979): *O državi*, Beograd: Radnička štampa.
14. Gramši, A. (1980): *Filozofija istorije i politike*, Beograd: Slovo ljubve.
15. Habermas, J. (1969): *Javno mnjenje*, Beograd: Prosveta.
16. Habermas, J. (1969): *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb: Naprijed.
17. Hegel, G. V. F. (1986): *Fenomenologija duha*, Beograd: BIGZ.
18. Held, D. (1980): *Introduction to Critical Theory*, London: Hutchinson.
19. Jamieson, K. H. & Waldman, P. (2003): *The Press Effect*. Oxford: Oxford University Press.
20. Kozelek, R. (1997): *Kritika i kriza*, Beograd: Plato.
21. Lazarsfeld, P. (1941): "Remarks on administrative and critical communications research", *Studies in Philosophy and Social Science* 9.
22. Liotar, Ž. F. (1991): *Raskol*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
23. Lefor, K. (2003): *Izumevanje demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
24. Makluan, M. (1971): *Poznavanje opštita*, Beograd: Prosveta.
25. Mekluan, M. (1973): *Gutenbergova galaksija*, Beograd: Nolit.

26. McChesney, R. (2011): "The structural limitations of us journalism", u Zelizer, B. & Allan, S. (eds): *Journalism after September 11*, London: Routledge.
27. McQuail, D. (1997): *Audience analysis*, London: SAGE.
28. McQuail, D. (2005): *McQuail's Mass Communication Theory*, London: SAGE.
29. Ofe, K. (1999): *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić.
30. Pavlović, D. (2005): „Srbija za vreme i nakon Miloševića“, *Sociološki pregled*.
31. Rorty, R. (1998). *Achieving our country*, Cambridge: Harvard Un. Press.
32. Stojanović, V. (1985): *Tumačenje kriza u razvijenom kapitalizmu u delu Jirgena Habermasa*, Beograd: magistarski rad.
33. Valerštajn, I. (2005): *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik.
34. Volerstin, I. (2003): „Globalizacija ili period tranzicije“, u Vuletić, V. (ur.): *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
35. Williams, R. (1989): *Resources of Hope*, London: Verso.
36. Williams, R. (2005): *Culture and Materialism*, London: Verso.
37. Zelizer, B. & Allan, S. (2011): „Introduction: when trauma shapes the news“, u Zelizer, B. & Allan, S. (eds): *Journalism after September 11*, London: Routledge.

MEDIA CONSTRUCTION OF THE PRESIDENT: ELECTION CAMPAING ON TV N1 AND RTS PUBLIC SERVICE

Summary: This paper attempts to explain the election success of Aleksandar Vučić, based on the theories of Jurgen Habermas and Reinhart Koselleck. Habermas' public as a sphere of public people is confronted against the authorities in order to debate over the rules in spheres of commodity exchange and social labor, that is - the market. Koselleck's theory shows that Habermas' confrontation of publicity and authority is actually the conflict of principles of enlightenment and absolutism. In order to stabilize the disorganized civil society, a ruler can suspend all conflictual content and break his opponents. Post-socialist, transitional Balkan societies correspond to Hobbesian distinction of natural and political state. The organized state is a solution to civil conflict. Citizens recognize the candidates through their ability to guarantee stability during the neoliberal transition and prevent possible war outcome. The construction of the leader is therefore expected from the media organizations that follow their viewers, like RTS. On the other hand, TV N1 deconstructed the absolutist principle, according to Habermasian model, which didn't go well with the voters. The oppositional candidates didn't accept the role of the president as a leader but merely as a function of the rule of law, and this alternative didn't satisfy the electorate. The ideas of the rule of law, national pride and democratic leadership weren't successfully integrated, while Vučić was able to play the role of the ruler of the organized state.

Key words: Aleksandar Vučić, presidential elections, enlightenment, absolutism, media, television, public sphere, constructionism

ЦЕНЗУРА У АРАПСКИМ МЕДИЈИМА – МАПИРАЊЕ

Сажетак: Овај рад ће се бавити питањем медијске цензуре у арапским земљама, односно оним националним државама у којима већинско становништво дели заједнички, арапски језик, где је ислам уставом озваничена државна религија и које су пре XX века и подела на националне државе, биле знане по релативно сличној, арапској култури. С обзиром да је цензура као појава, проблем и решење, заступљена на специфичан начин у овим земљама, аутор је изабрао баш њих, са циљем да проистекли нацрт буде на располагању за даља компаративна и друга истраживања из сродних области.

Кључне речи: цензура, арапске земље, медији, контрола, ислам

Увод

„I will dissapprove of what you say, but I will defend to the death your right to say it!”
Voltaire

Цензура је контроверзна тема о којој се пише и расправља, колико уопште у јавности, тако и у академским круговима. Оно што цензуру као појаву чини занимљивом је слојевитост и повезаност са многим другим друштвеним појавама које нам одређују свакодневицу. У поменуто спадају: државна контрола и политика, слобода говора, људска права, друштвени нeredи, медији (како „традиционални“, тако и нови), злоупотреба положаја и тако даље. Такође, цензура је присутна на свим нивоима наших живота, како у приватним сферама, где „цензуришемо“ сами себе и људе око нас, затим у пословном свету, па онда шире, концентричним круговима у целокупном друштву. Да ли је цензура добра, или лоша, односно да ли је уопште квалитативно одређена? Да ли је пожељна и у којој мери, или је само још једна од несавршености људског суочавања са тешкоћама и треба тежити да је се у потпуности решимо? Многи ће дати брзе и уверене одговоре на ова питања, међутим овај рад ће покушати да изазове дубље и сложеније размишљање о овој теми, и поставиће питање да ли смо сви ми, ако и помало, цензори.

* zokeetza@gmail.com

Осим осврта на сложеност питања цензуре, фокус рада ће се бавити овом појавом у медијима арапских друштава, односно земаља у којима већински живе Арапи, муслимани, сада такође национално опредељени, али који деле идеју о заједничком, арапском идентитету. Број држава које спадају у арапске земље, сувише је велик, те се аутор определио за широк и површан приступ, у нади да ће то овог пута бити довољно да се оцрта скица стања цензуре медија као појаве у савременим арапским земљама. Тако ће овај рад покушати да прикаже испреплетаност фактора који утичу на став и стање цензуре, нарочито медијске у арапским земљама. У ове факторе спадају историјско-политичко-културне специфичности, исламске вредности, геополитичке околности, као и правно-законски оквири. Из анализе ће моћи да се повуче неколико паралела о стању медијске цензуре између арапских земаља, али и тачке разилажења које позивају на дубљу анализу сваке од њих, уколико се настоји добити цела, тачна и реална слика медијске цензуре.

Медији су област која је неодвојива од питања цензуре. Од настанка медија и медијског утицаја на појединце и друштво, постојала је и идеја контроле садржаја медија – од телевизије, радија и писаних медија у које спадају новине и часописи, као и књиге, до цензуре музичке и филмске индустрије, као и интернета данас. Због ове симбиозе медија и цензуре, рад ће се концентрисати управо на медије као простора у којима ординира цензура, односно као домаћина који гаји свог „паразита“.

Одакле и од када потиче медијска цензура у арапским земљама? Чему служи? Које су њене последице у прошлости и данас? Које су корисне лекције које могу послужити у искуству нашег друштва са цензуром? И на крају – да ли медијска цензура има сврху, или само штетне последице? Ово су све питања која ће овај рад отворити, у покушају да на неке да одговор, или пут ка њему.

Цензура – за или против?

Реч „цензура“ потиче од латинске речи *sensor*, која се за време римског републиканског периода (443. године п.н.е) односила на онога ко би преузео цензус, да би се временом повећавао опсег његове моћи, те би био задужен и за уређивање моралних вредности грађана, и то у смеру заједничког добра, пре него појединца (Caso, 2008). У то време овакве интвенције нису имале негативну конотацију. Негативно тумачење цензуре као појаве, долази касније, услед њене повезаности са контролом и злоупотребом моћи, као и последицама које су изнова узнемиравале људску потребу за слободом избора. У вези са тим, овај рад отвара и питање цензуре као особине која је инхерентна већини људи, најпре на микро, па онда и макро плану. Само један пример тога би био наметање „забрањеног“ и „дозвољеног“ сопственој деци, од врсте телевизијских канала и цртаних филмова које ће гледати, до музике коју ће слушати. Овим питањем се овај рад критички поставља према осуђивању цензуре, и покушава да изазове дубље разматрање и анализу сваке забране цензорског

типа, које се мора посматрати из више углова и кроз слојеве, као појава каква јесте – слојевита.

Након поменуте цензуре из петог века пре нове ере, она поприма различите облике и димензије. Ипак, облике цензуре можемо да сведемо на неколико доминантних, а то су: политичка цензура, верска цензура и морална цензура, које све имају заједнички именилац – а то је убеђење да они који цензуришу, цензори, познају околности, узроке и последице, боље од оних над којима се цензура спроводи. Пре појаве хришћанства, можда најпознатија жртва цензуре био је филозоф Сократ (469–399 п.н.е.), који је у античкој Грчкој ширио идеје супротне идејама власти. Носиоци цензуре су након појаве хришћанства били верски поглавари који су цензурали „све речено, написано и приказано, а што је претило њиховом ауторитету као представнику божје воље“ (Caso, 2008:ix). Тако имамо пример Галилеја (*Galileo Galilei*, 1564–1642), који је горео на ломачи због својих доказа о земљи као планети која се окреће око сунца, а не обрнуто. Такође, за време владавине папе Павла IV (1555–59), објављен је *The Index librorum prohibitorum* 1559. године, који је забрањивао све књиге сматране морално опасним, или и некомпатибилним са доктрином католичке вере (Caso, 2008).

Након реформације и секуларизације друштва, цензура се у већој мери повезује са властима и руководиоцима држава, док се време у ком живимо, односно XX и XXI век, сматрају временом када је цензура попримила, до сад, највеће размере. Такође, ово је период када се цензура окреће оним изворима супротстављања које сматра претећим у највећој мери – новим медијима. Ради подсећања развоја медија од традиционалних ка новим подсетићемо да су некада медији, односно преносиоци информација и нових идеја, биле књиге, појединци, мањи покрети, затим су постали дневни листови и магазини, радио, аналогна телевизија, па онда и музика, филмови, сателитска телевизија и интернет. Тако су 1900–их хришћанске групе биле забринуте да тадашњи нови медији уништавају душе људи, мислећи притом на појаву филма. Први филм који је сматран увредљивим био је *“The May Irwin Kiss”*, а критичари су сматрали да је пар који је представљен у филму сувише непривлачан. Амерички Врховни суд је 1915. забранио филмске сцене које су укључивале: проституцију, бело ропство, завођење жена, сукобе ножевима, убиства, голотињу, прељубу, употребу дрога, абортус, и тако даље. Док је ово правдано тиме што је филмској уметности укинута заштита подразумевана Првим амандманом¹ (Wright, 2013). Још једна карактеристика савременог доба је и видљивија појава цензуре која није иницирана од стране цркве, или власти, већ богатих појединаца у чијим је интересу (не)доступност одређених информација, услед сопствене користи, као што је, на пример, бизнис. Такође карактеристично за цензуру новог доба је и њено све теже спровођење, услед појаве нових технологија комуникације и брзине протока информација, као и доступности све већем броју људи.

¹ Више о томе шта подразумева Први амандман на интернет адреси:
<http://constitution.findlaw.com/amendment1.html>

Као што знамо, сви наведени примери које је обухватала цензура, данас у модерном западном друштву нису предмет исте, или бар не на исти начин. Поставља се питање да ли је наше друштво због тога боље, или горе место. Иако не постоји консензус око одговора на ово питање, чињеница је да данас и даље постоји цензура, иако је уставно и законски одређена. Ставка која је важна када разматрамо цензуру, јесте и њена способност трансформације и модификације, као и превазилажења граница. Наиме, иако у западном друштву најпре, постоје законске и друштвено одређене, уставне смернице које говоре о границама цензуре, чини се да она увек некако нађе начин да превазиђе те одреднице и тријумфално наступи пред друштвом. Ако је тако, можемо да се запитамо има ли цензура уопште *друштвену* сврху и да ли је допринела општем добру? Ова питања су сложена и траже више простора него што овај рад дозвољава, али ћемо отворивши их, и ових неколико карактеристика цензуре, представити цензуру у једном другом делу света, такозваном „арапском свету“, фокусирајући се на савремену, медијску цензуру.

Цензура нових медија у арапским земљама

Овај део рада ће, као главни део, покушати да да скицу стања цензуре медија у арапским земљама кроз сличности и разлике у државном поретку, законско-правном систему и утицај религије. Приказаћемо неке тачке устава и неке од закона који су доступни на арапском, или енглеском језику, да бисмо, такође, дали увид у то ко највише цензурише, ко је највише цензурисан и који су мотиви за цензуру, шта она представља у арапском свету и које су видљиве последице. Од 18 арапских земаља, у раду ће се посебно помињати Египат, Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати и Либан, за које се могу наћи најконкретнији извори података.

Арапе често у са разлогом доживљавамо као исто друштво. Најпре, Арапи који данас имају своје нације су у великом броју потомци сродних племена која су говорила истим језиком и некад живела на просторима северне Африке и Блиског истока, пре него што их је, на још један начин, ујединио ислам у VII веку нове ере. Такође, Арапи су пре национализације провели дуг историјски период борећи се за заједничке циљеве. Заједничка им је била и колонизација након пада Османског царства. Међутим, већ тад, настале су разлике у типу колонизације, што је имало и другачије друштвене и друге последице након национализације и осамостаљења ових земаља. Тако су неке земље колонизоване од стране Велике Британије, неке од стране Француске и Италије, а неке нису биле колоније, већ протекторати, и на различит начин су сарађивале са својим „заштитницима“ и колонизаторима, и исто тако, добијале различита искуства по питању цензуре.

Већ од Османског царства Арапи познају концепт цензуре, а конкретније моделе преузимају од колонизатора, када власти након национализације усвајају оно што их може што дуже и безбедније одржати на власти. Осим политичке цензуре која је заједничка арапским земљама, неизбежно је поменути и

ислам као битан фактор. Као што је некада некада верска цензура у Европи и САД (да ли још увек?) играла велику улогу, тако исламска верска цензура доприноси општој цензури медија, више и уочљивије него данас на Западу.

Медији у арапским земљама имају, као и њихова историја, култура и политика, заједничке особине, као и тачке разилажења. Ради лакшег разумевања и разликовања, Вилиам Ру (*William A. Rugb*) је користио класификацију помоћу које арапске медије дели на групе земаља истих система. Тако можемо да разликујемо категорије, које се највише заснивају на сличности политичких система, за које овај аутор сматра да играју највећу улогу при анализи медија у арапским земљама. Руова типологија подразумева следеће државне системе који утичу на медије: мобилизацијски, лојалистички и мешовити тип (Rugh, 2007), где **мобилизацијски тип** карактерише политички систем који је строго контролисан од стране мале владајуће групе, која се не суочава са значајном опозицијом. У земљама са оваквим медијским системом, власти користе медије као алат за мобилизацију подршке својих политичких циљева. Овде такође режим има контролу над штампом и то изводи кроз постављање својих људи на руководећа места у редакцијама. Овакво стање утврђује и велики степен аутоцензууре. **Лојалистички тип медија** имају оне земље у којима такође нема политичких партија и плурализма, и где се не охрабрује било какво јавно изношење негодовања усмереног према власти. Међутим, политички режим у овим државама јесте пасивнији према медијима и мање их експлоатише. Овде могу постојати приватни власници медија, али они се морају суздржавати од негативних коментара према власти. У овоме власт успева користећи средства попут закона који ограничавају слободу медија и казни за непоштовање истих. Услед овакве политичке ситуације и закона медији су принуђени да буду лојални режиму. Трећи је **мешовити тип медија**, где различите врсте политика воде мешовитом медијском систему. Овде постоји политички плурализам у којем политичке партије релативно слободно могу исказивати своје ставове. Код мешовитог типа законске рестрикције према слободи говора постоје, међутим оне нису значајне, нити се строго спроводе. Ру је придодео још једну категорију, а то је транзициони тип медија, који је карактеристичан за оне земље које услед текућих политичких промена не спадају ни у једну од претходно наведених категорија. Овде се о медијском систему јавно говори и тежи да се промени, међутим без јасне визије, с обзиром да је и сама политичка ситуација неизвесна. Оно што Ру истиче је да наведене медијске категорије нису статичне и да зависе од укоренењених политичких система, те да се и мењају услед промена у истим (Rugh, 2007).

С обзиром на наведену Руову типологију коју ћемо усвојити у овом раду, већина арапских земаља спадају у прву, мобилизацијску категорију, или у другу, лојалистичку. Само Либан, евентуално, можемо подвести под неку другу категорију, мешовиту, или транзициону, иако режим и ове земље кокетира са контролом и цензуром врло успешно.

Неки теоретичари, попут Дафија (*Matt J. Duffy*), користе се донекле сличном категоризацијом коју су осмислили Зиберт, Петерсон и Шрам (*Siebert, Peterson & Schramm*), према којој арапске земље генерално спадају у мо-

дел **ауторитативног медијског система**, иако поједине земље могу варирати. Карактеристично за овај тип је да Влада у тим земљама издаје лиценце уз законску подршку која регулише шта новинари раде, и на тај начин претварају медије у јаке потпоре државних политика, пре него у контролна тела исте (Adel, 2007; Duffy, 2014).

Ко цензурише?

Да бисмо илустровали контролу медија у арапским земљама, најпре ћемо поменути који су то преовлађујући мотиви цензуре у свету. Од кад је бележене светске историје, познато је да су владари, и владајући слој, под којим подразумевамо и верски клер, користили цензуру као главни блокатор људског израза, што би радили увек када је писана, изговорена, или било како представљена идеја угрожавала њихов опстанак на власти. Цензура је, такође, ограничавала и врсту и количину информација која је људима доступна (Caso, 2008). Такође, цензура је и тајност информација, што је чест механизам владе да сакрије своје дискутабилне поступке и одлуке. Врло слично срећемо и данас (не само) у арапским земљама. У њима власти цензуришу, али то раде и верске вође, улема, кад год се ауторитет ислама доведе у питање, а и пре тога, превентивно. Такође, ни арапске земље нису имуне на цензуру која долази од великих бизнисмена и компанија, које у сарадњи са другим цензорима одлучују које и какве информације ће бити пласиране већини.

Тако у арапском свету још од Османског царства имамо цензуру, коју су надаље успостављале колонијалне власти. Када су се сами Арапи коначно домогли власти, нису желели да је угрозе евентуалне опозиционе групе. Зато од периода национализације, односно од XIX века па надаље, можемо приметити скоро шаблонизован, аутократско-теократско-диктаторски приступ власти, где владари често владају више деценија, и где не постоји политички плурализам. У Египту, Саудијској Арабији, Уједињеним Арапским Емиратима и Тунису, да само наведемо неке од арапских земаља, власти поседују између 90 и 100% медија (овде говоримо о визуелним, аудио медијима, као и о писаним). Као потпору овој чињеници, Молнар (*Molnar*) наводи да су и „радио и телевизија под директном контролом власти и у одређеним околностима се користе за промовисање владиних политичких, верских, културних и економских програма, одређујући шта јавност сме да види и чује“ (Molnar, 2015:445). Такође, већина медија је субвенционисана од стране државе. Још нешто, никако најмање важно, јесте да највећи део финансирања долази из Саудијске Арабије, те да је свим пословним корисницима медија рекламно оглашавање у овој земљи од круцијалне важности. Другим речима – нема новца од државе, нема ни медија (Amin, 2002). Тако су многи медији изложени ауто-цензури, а ретки приватни медији су тек са појавом интернета почели да добијају на важности, што кад је арапски свет у питању можемо видети на примеру Арапског пролећа (Milošević, 2013).

Исто тако, од самог настанка хијерархизације у арапском друштву, ислам игра велику улогу у идентитету становника оних земаља у којима је ислам религија већине и који је уставом одређен државном религијом. Улема² у овом случају има велику улогу у цензурисању садржаја, како нових медија, тако медија уопште. Можда је најпознатији случај верске цензуре случај Салмана Рушдија (*Salman Rushdie*).

Како се цензурише?

Слобода говора, па тако и сама слобода, није вредност која је важна само демократским друштвима. Зато и не улазимо у дебату о демократији у арапским друштвима, већ слободу изражавања помињемо као вредност за коју су се и грађани ових друштава борили у више наврата и на различите начине, са свешћу да је у сличном процесу у европским земљама настало друштвено уређење, или идеја уређења које данас зовемо демократијом. Тако је чланом 10 Европске конвенције за заштиту људских права и фундаменталних слобода, загарантовано право на слободу израза и информисања, што важи за свих 47 држава Савета Европе. Грађани арапских држава се такође боре за своје слободе, међу њима и слободу говора. Међутим, то је у овим земљама закомпликовано на мање-више исти начин, и не мало аналитичара се слаже да је слобода мишљења и израза „најмање поштовано људско право у арапском свету данас, без обзира на званични устав земаља“ (Molnar, 2015:445).

Наиме, устави земаља на које смо се концентрисали у већини случајева, по моделу европских устава, одређују безусловну слободу говора. Тако египатски устав из 1971. године, у члану 47 каже да је загарантована слобода мишљења, да сваки појединац има право да изрази своје мишљење јавно, било то вербално, написмено, фотографијом, или другим начинима изражавања, које су одређене законом. Самокритика и конструктивна критика сматрају се гаранцијом безбедности националне структуре. Док члан 48 каже да је гарантована слобода штампе, објављивања и масовних медија, као и да је забрањено цензурисање новина, као и њихово суспендовање, или укидање³. Ипак, за време рата, или ванредних ситуација, цензура је дозвољена у одређеној мери, нарочито у вези са националном безбедношћу (Caso, 2008). Члан 207 гарантује слободу штампе текстом: „Слобода штампе је гарантована, а цензура забрањена. Забрањене су и претње, конфисковање, или укидање новина административним мерама“ (Molnar, 2015:6). Ипак, некад је устав контрадикторан сам себи и истовремено садржи тачке које ограничавају слободу говора. Египатски устав из 2013/2014. године је заснован на шеријатском праву, где члан 2 каже да је „дужност сваког грађанина да одржава основне друштвене вредности и сва-

² Улема – верски експерти исламских заједница, признате особе са теолошким ауторитетом

³ Занимљиво поређење египатског устава из 1971., 2012. и 2013. године може да се нађе на интернет адреси: <http://carnegieendowment.org/files/Comparing-Egypt-s-Constitutions.pdf> у ПДФ формату; док се актуелни египатски устав у ПДФ формату може погледати на интернет адреси: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf на енглеском језику, а на арапском на адреси: <http://www.sis.gov.eg/Newvr/consttt%202014.pdf>

ко одступање од њих представља срамно делање које заслужује судско гоњење“ (Caso, 2008:81). Зато је Египат и данас јединствен по верској цензури. Муслимански клер има уставно оправдање да одређује границе слободе (Caso, 2008; Molnar, 2015).

Нимало утешна је и чињеница да се оне слободе одређене уставом, успешно преокрећу, ограничавају и поништавају законима који се доносе, и који од устава праве фарсу и нешто што нам не може дати слику друштва у којем се живи. Сложићемо се са Аделом када каже:

„Свака цензура, било да је усмерена ка аутору, његовом/њеном „тексту“, примацима овог „текста“, или самом медијуму, мора бити посматрана у сопственом политичком и историјском контексту, јер управо тај контекст конструише начин на који цензура може да делује“ (Adel, 2002:18).

Како бисмо имали јаснију слику арапских друштава и држава ми морамо узети у обзир цео контекст, па тако и законе свих држава понаособ. Ови закони могу на разне начине бити алат цензуре, у зависности од државе, а иду и дотле да је затварање и прогон новинара легитимни поступак, у односу на који је цензурање и повлачење разних уметничких израза из медијског простора – блага казна. Египатске власти су 2005. године, на пример, забраниле око 20 видео спотова у којима су биле оскудно обучене женске особе и који су имали „сексуалну конотацију“ (Caso, 2008). Тако је упркос Уставу, Египат између 1981. и 2012. био под ванредним стањем када је према Закону о ванредним ситуацијама број 162, египатским властима гарантована моћ да суспендује слободе гарантоване уставом. Тако члан 3. овог закона председнику дозвољава да нареди цензуру кореспонденције било које врсте. Такође, овај закон је излагао новинаре казнама које су подразумевале затварање и војна суђења. У Египту је током 1995. године постојао и Закон о штампи број 93, познат као „Закон убиства медија“ (*“Press Assassination” Law*). Мубарак је потписао овај закон уз образложење да слобода штампе прети демократији, као и да је овај закон усмерен према неуставном понашању новинара и писаца. Према овом закону новинари нису смели да „нападају приватни живот грађана“, „верско опредељење“, или да се баве животом особа из јавности (Molnar, 2015:451). Три новинара Ал Џазире (*Al Jazeera*) су у децембру 2013. године ухапшена под оптужбом да су нарушавали репутацију Египта модификацијом репортажа, и да су помагали терористима (*Mohamed Fahmy, Baher Mohamed* и *Peter Greste*)⁴ (Molnar, 2015). Члан 102. овог истог закона подразумева притвор свих који намерно шире информације које „ремете јавну безбедност, шире страх међу људима или изазивају штету јавном интересу“. Затим, кажњавају се и они новинари који вређају председника државе (члан 178.), или стране дипломате (члан 182.). Ни религија није остала без заштите. Према члану 98 закон ће казнити сваког ко „експлоатише веру како би промовисао екстремистичке идеологије“ (Molnar, 2015).

⁴ Неки од интернет чланака на ову тему могу се наћи на интернет адресама:
<https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/12/al-jazeera-journalists-arrested-egypt-2013123052614437237.html> и
<https://www.theguardian.com/world/2013/dec/30/egypt-arrests-al-jazeera-journalists>

Интересантна је и ситуација у такозваним "земљама заливског савета" - „GCC“ (*Gulf Cooperation Council*), у које спадају Бахреин, Кувајт, Оман, Катар, Саудијска Арабија и Уједињени Арапски Емирати. У свим наведеним земљама постоји судски систем са апелационим и врховним судством, међутим, судски систем није независан. Један од разлога за ово је што судије у овим државама углавном не потичу из земаља којима председавају, већ су „придошлице“. У оваквом случају је много лакше манипулисати судијама, нарочито са аспекта финансијске манипулације. Осим тога, ове судије немају статус доживотних судија, те им је тако позиција умногоме несигурна (Duffy, 2014).

Све заливске земље, са изузетком Саудијске Арабије, имају уставе чије клаузуле гарантују слободу говора, међутим, као и у описаном египатском систему, постоје и ограничења која ову слободу ремете.

Велику улогу у овим земљама игра и ислам, чији је утицај дубоко упле-тен у уставе и законе, ипак, у овом раду се више концентришемо на законе, те ислам помињемо као вредност коју морамо имати у виду када размишљамо о арапским земљама. Ислам игра велику улогу у стварима јавног морала и до-живљаја репутације, власти, части и тако даље, које се схватају другачије него у западним земљама.

Да се вратимо на уставе и законе, према невладиним организацијама које прате слободе медија у свету: Репортери без граница (*Reporters Without Borders*)⁵ и Фридом хаус (*Freedom House*)⁶, након анализе устава, медијских зако-на, казних закона и других правних одредница, дају наведеним земљама лоше оцене по питању слободе медија, где је Саудијска Арабија рангирана бројем 163 (број 1 најслободнија, а 179 најмање слободна земља), а Уједињени Арапски Емирати 114 – односно сматрају се неслободним земљама (табела код Duffy, 2014:7). Саудијска Арабија, чак, у свом уставу не штити слободу говора, нити има писане кривичне законе.

Оно што арапски закони највише ограничавају јесте слобода говора која се односи на клевете (које трпе криминалне, не грађанске тужбе као у европ-ским и западним земљама), националну безбедност и јавни ред и мир, као и извештавање о јавном здрављу и моралу (Duffy, 2014). Свака врста клевете се у арапском свету сматра озбиљним, кривичним прекршајем, и казна за њега подразумева хапшење. Ово важи иако је „клевета“ у потпуности истинита. На пример, члан 20. Емиратског Закона о сајбер криминалу кажњава уколико се наруши нечија репутација без обзира на тачност гласина⁷. Тако и члан 372. овог закона каже да истина нема удела у одбрани „ко год се позове на другу особу у јавним гласилима подложен је казни, и/или притвору“ (табела код Duffy, 2014:14). Ове казне нарочито важе уколико се увреде, или у негативном контексту спомињу државни званичници, нарочито владари. У УАЕ су 2009.

⁵ *Reporters Without Borders* интернет страница: <https://rsf.org/en>

⁶ *Freedom House* интернет страница: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/freedom-press-2017>

⁷ Извор на арапском језику на интернет страници: <http://uaecyber.com/about/government-initiatives/uae-federal-cyber-crime-laws/>

године ухапшена двојица новинара након што су писали о награђиваном тркачком коњу владајуће породице, и претпоставци да су му давани стероиди. Њихове новине су укинуте, а новинарима је наплаћена велика сума новца. Нај-рестриктивнија забрана на критиковање владара је вероватно Емиратски закон о сајбер криминалу који у члану 29 каже да ће свако објављивање:

„информације, вести, изјава, или гласина на вебсајту, или било којој другој компјутерској мрежи, или облику информационе технологије, са намером да се наступи саркастично, или наруши репутација, престиж, или позиција Државе, или било које од њених институција, или њених председника, подпредседника, било ког емиратског владара, крунисаних принчева, или заменика владара Емирата, државне заставе, националног мира, националних логоа, химне, или било ког њеног симбола, бити кривично гоњен“, (што подразумева затварање на одређено време, или новчане казне до 270 000 долара, што се може применити на све, од новинара до резидената (Duffy, 2014:22)).

Члан 71. Медијског закона у УАЕ забрањује објављивање свега што може штетити интересу државе, или вредностима друштва⁸, док према члану 72. не сме да се објави ништа што нарушава јавну дисциплину и ред, или вређа тинејџере, или шири субверзивне идеје. Кршење ових закона води новчаним казнама и затвору.

У Саудијској Арабији, према закону о штампи, и члану 9, штампани материјал не сме водити било каквом ремећењу јавне безбедности, јавне политике, или служити иностраним интересима који су у конфликту са националним. Овај члан такође забрањује све што потпирује неслагање међу грађанима⁹.

Ислам се у законима ових земаља третира као питање јавног морала, тако да је свако нарушавање или критика ислама кривично гоњени поступак. На пример, Саудијска Арабија сматра било какву расправу о исламу супротстављањем есенцијалним учењима религије и кршењу јавног морала, па је тако 2013. године блогер Раиф Бадави (*Raif Badawi*) осуђен на 600 удараца бичем и седам година затвора, јер је на свом сајту „нарушавао религијске вредности“¹⁰.

Власти цензуришу и издавањем посебних дозвола (Amin, 2002). Наиме, прописивање дозвола које се по „заслузи“ додељују штампаним и аудио-визуелним медијима, уобичајена су пракса у арапском свету, где све умногоме зависи од јавног финансирања, као и од великих, богатих компанија и појединаца. Да би власник новина могао да региструје свој лист и за њега добије дозволу, према медијском закону УАЕ и члану 25, власник новина мора да има више од 25 година, да буде у потпуности компетентан, доброг понашања, да није осуђиван, да не ради на јавном месту и да није запослен од стране неке иностране агенције; док према члановима 26. до 29, траже да за дозволу за рад,

⁸ Закон Уједињених Арапских Емирата о издаваштву и штампи из 1980. године на енглеском језику (The 1980 UAE Press and Publications Law) на интернет страници: <https://www.thenational.ae/uae/the-1980-uae-press-and-publications-law-1.107607>

⁹ Закон Саудијске Арабије о издаваштву и публиковању на интернет страници: <https://www.saudiembassy.net/law-printing-and-publication>

¹⁰ Опширније на интернет страници: <https://www.hrw.org/news/2013/07/30/saudi-arabia-600-lashes-7-years-activist>

новионар у УАЕ мора да има бар диплому факултета и да је члан неког новинарског удружења (Duffy, 2014).

Закључак

Аутор је овим радом покушао да представи специфичност цензуре у арапским медијима. Оно због чега је анализа ове теме занимљива најпре су аспекти који је разликују од цензуре у „западним“ медијима којима и сами припадамо. Разлика која се највише истиче јесте константна присутност религије у свим аспектима цензуре арапских медија, што их разликује од савремених западних, иако може да подсети на некадашњу моћ католичке цркве у земљама Европе и САД. Чињеница да улема има велики ауторитет у арапским земљама, као и да је и већина закона ових земаља прожета, или чак заснована на верском закону, шеријату, чини да цензура поприма „апстрактне“ облике који се објашњавају и правдају верско-религијским мотивима и на тај начин још више ограничава слободу израза. Тако је египатска песникиња, Фатма Наут (*Fatma Naoot*) током 2008. године на друштвеној мрежи Фејсбук коментарисала клање оваца поводом исламског празника Рамазана „најужаснијим масакром од стране људске руке“. Због тога је осуђена на три године затвора.¹¹

Поред улоге религије у цензури арапских земаља, оно што је аутор сматрао важним при приказивању система цензурисања јесте однос закона и устава у арапским земљама. Иако су своје уставе заснивали на примеру устава западних земаља, истичући неповредивост слободе говора, забране цензуре и слично, „каучук“ одредбама у законима власт ових земаља своје сопствене уставе доводи до апсурда и у великом делу их обесмишљава.

С обзиром да је 90% до 100% медија у арапским земљама под влашћу државе, као и да постоји уска веза и прожимање између политичке и верске власти, чије су одлуке ојачане подршком искривљених закона и амандмана, као и непрецизним и двосмисленим текстом у тим законима, последице оваквог стања доводе до јаке цензуре медијског изражавања у свим медијским порамима. Последице овога, због чега оне не могу бити занемарене, су казне за њено кршење, које подразумевају високе новчане казне, вишегодишње затворске казне, затарање медијских кућа, а на крају нерешена убиства новинара и медијских личности. Само током 2013. године је на Блиском истоку забележен број од 77 убијених новинара (од којих нису сви убијени на мистериозан начин. Неки су погинули у акцији, или преминули као последица несрећног случаја током извршења пословних задатака).¹²

¹¹ Детаљније на интернет адреси: https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/re-energizing-blasphemy-law-egypt-prosecutes-for-a-facebook-post-on-sheep/2016/03/30/2fb4ee9c-df42-11e5-8c00-8aa03741dced_story.html?utm_term=.516e2e093cfc

¹² Више детаља на интернет страници https://cpj.org/data/killed/2013/?status=Killed&motiveConfirmed%5B%5D=Confirmed&type%5B%5D=Journalist&end_year=2013&group_by=location).

Располажући доступним информацијама на енглеском и арапском језику, рад сугерише да је цензура медија у арапским земљама на високом нивоу, и назадна у односу на цензуру у западним земљама, у смислу могућности слободе израза и критике, као и контроле владајућих структура, које без страха од последица могу да злоупотребе свој положај, и то неретко раде. Без слободе говора, власт нема конкуренцију, а број убијених и хапшених новинара ће наставити да се повећава. Такође, *status quo* у овом случају значи и живот јавности у незнању и заблудама, као и у немогућности да живе другачије, можда боље.

Литература:

1. Adel, I. (2007). *Lines in the Sand: Problematizing Arab Media in the Post-Taxonomic Era*. Arab Media & Society. Posećeno: 20.02.2018. URL: <https://www.arabmediasociety.com/lines-in-the-sand-problematizing-arab-media-in-the-post-taxonomic-era/>
2. *Al Jazeera journalists arrested in Egypt*. (2013). Posećeno 23.02.2018. URL: <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/12/al-jazeera-journalists-arrested-egypt-2013123052614437237.html>
3. Amin, H. (2002). Freedom as a Value in Arab Media: Perceptions and Attitudes Among Journalists, *Political Communication*, 2 (19): 125-135. Posećeno: 04.02.2018. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/10584600252907407>
4. Bardsley, D. (2015). *The 1980 UAE Press and Publications Law*. Posećeno: 21.02.2018. URL: <https://www.thenational.ae/uae/the-1980-uae-press-and-publications-law-1.107607>
5. Caso, F. (2008). *Censorship*, New York: Infobase Publishing
6. Committee to Protect Journalists, (2013). *Journalists Killed in 2013/Motive Confirmed*. Posećeno: 20.02.2018. URL: https://cpj.org/data/killed/2013/?status=Killed&motiveConfirmed%5B%5D=Confirmed&type%5B%5D=Journalist&end_year=2013&group_by=location.
7. Dale, F. E. Anderson, J. W. (1999). *New Media in the Muslim World*, Indiana: Indiana University Press
8. Duffy J. M. (2014). Arab Media Regulations: Identifying Restraints on Freedom of the Press in the Laws of Six Arabian Peninsula Countries, *Berkeley Journal of Middle Eastern & Islamic Law*, 2 (16): 1-31
9. Everette, E.D. Justin, D.M. Wood, R. Seed, M. (2016). *Media Use in the Middle East 2016 – a Six Nation Survey*. Northwestern University in Qatar, Posećeno 25.02.2018. URL: <http://www.qatar.northwestern.edu/docs/publications/research-media-use/2016-middle-east-media-use-report.pdf>
10. Ghareeb, E. (2000). New Media and the Information Revolution in the Arab World: An Assessment, *Middle East Journal*, 3 (54): 395-418
11. Human Rights Watch, (2013). *Saudi Arabia: 600 Lashes, 7 Years for Activist Convicted of Insulting Islam Through Website, TV Interviews*. Posećeno 19.02.2018. URL: <https://www.hrw.org/news/2013/07/30/saudi-arabia-600-lashes-7-years-activist>
12. Khazen. J. (1999). Freedom of the Press in the Arab World – Censorship and the State Control of the Press in the Arab World, *SAGE Journals*, 4(3): 87-92, doi.org/10.1177/1081180X99004003007

13. Loveluck, L. (2013). *Egypt arrests al-Jazeera journalists*. Posećeno: 26.02.2018. URL: <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/30/egypt-arrests-al-jazeera-journalists>
14. Mellor, N. (2007). *Modern Arab Journalism Problems and Prospects*. Edinburgh: Edinburgh University Press
15. Milošević, B. (2013). Socijalne mreže i Arapsko proleće, *CM - Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 27 (III): 91-108
16. Molnar P. (2015). *Free Speech and Censorship Around the Globe*. Budapest –New York: CEU Press
17. Müller, B. (2004). Censorship & Cultural Regulation in the Modern Age, *Critical Studies*, 22: 1-33
18. Raghavan, S. (2016). *Widening reach of blasphemy law, Egypt targets poet for Facebook post on sheep*. Posećeno: 11.03.2018. URL: https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/re-energizing-blasphemy-law-egypt-prosecutes-for-a-facebook-post-on-sheep/2016/03/30/2fb4ee9c-df42-11e5-8c00-8aa03741dced_story.html?utm_term=.47c63322fb07
19. Roleff L.T. (2002). *Censorship – Opposing Viewpoints*. San Diego, California: Greenhaven Press, Inc.
20. Rugh, A. W. (2007). *Do National Political Systems Still Influence Arab Media?* Arab Media and Society. Posećeno: 01.01.2018. URL: <https://www.arabmediasociety.com/do-national-political-systems-still-influence-arab-media/>
21. Wright, D. (2013). *A brief look at the history of Censorship*. Posećeno: 19.02.2018. URL: <https://ia800500.us.archive.org/23/items/ABriefLookAtTheHistoryOfCensorship/Censorship.pdf>

CENSORSHIP IN THE ARAB MEDIA - MAPPING

Summary: This paper analyses the media censorship in Arabic countries, that is in those nations that share common, Arabic language, where Islam is an official, state religion, and that before 20th century and division on national countries had similar, “Arabic” culture. Having in mind that censorship as a phenomenon, problem and a solution is specifically represented in these countries, author has chosen exactly them with the purpose to offer a scatch which can be useful for further analysis of this area and similar academic fields.

Key words: censorship, Arabic countries, meda, control, Islam

ВОЂСТВО КАО СУДБИНА ПОЛИТИКЕ

Сажетак: Истраживање проблема вођства у политици у овом раду је претежно теоријског карактера, са циљем да се коришћењем историјско-упоредног метода и метода анализе садржаја изврши одређивање методе и начина класификације лидерства, тј. вођства у политичкој науци. У раду се врши указивање на проблеме дефинисања појма вођства и разликовања од сличних појмова. Посебна пажња се посвећује појмовима са којима се вођство често поистовећује, а то су управљање, руковођење и менаџмент. Констатује се да се у политичким наукама већина класификација вођства заснива на Веберовој класификацији на традиционално, харизматско и рационално вођство. Поред тога врло често се користи и Ликертова класификација четири категорије стилова вођства - аутократски, беневелентно-аутократски, консултативан и партиципативан. Проучене су и битне класификације политичког вођства према критеријуму мобилизационих садржаја и метода, које разликују трансакционо и трансформационо вођство. Политичко вођство у јавној управи која обухвата државну управу, локалну самоуправу и јавне службе је посебан сегмент овог истраживања. Такође, проучавана су политичка вођства у другим организацијама као што су синдикати, невладине организације, и др. Као улога вођства, јавља се и улога синдиката у демократском друштву, која подразумева вршење многобројних функција у сфери рада, почев од иницијативе све до непосредно заштитне. Осим тога, синдикат као организација својим деловањем учествује у иницирању, артикулисању и остваривању политике укупног друштва. Закључак је да без обзира на модел вођства, савремено друштво не може да функционише без њега. Вођство је постало неизоставан сегмент друштвене, а нарочито политичке и привредне сфере јер би без вођства била незамислива организација политичког и привредног система.

Кључне речи: политика, управљање, вођство, руковођење, класификација

Савремено друштво и политичка сцена данашњице се већ подоста разликују од политичке сцене и друштва XX века, те се у складу са променама у друштву и на светској политичкој сцени у овом раду мало другачије дефинише политичко вођство, при чему се и даље ослањамо на дефинисање попут Шле-

* lakusic2@gmail.com

зингеровог према коме је вођство рационална размена вредности, или Симеуновићевог по коме се вођство заснива на људској потреби да се стигне до циља на што сигурнији, бржи и лакши начин, што туђа помоћ често омогућава, понекад чак и у одлучујућој мери¹. Констатујемо да се у политичким наукама већина класификација вођства и даље заснива на Веберовој класификацији на традиционално, харизматско и рационално вођство. Поред тога врло често се користи и Ликертова класификација четири категорије стилова вођства - аутократски, беневелентно-аутократски, консултативан и партиципативан.

Са усложњавањем друштвеног живота и порастом потреба групе доминантна физичка својства вође све више уступају примат духовним својствима. Врум (Vroom Victor Harold) сматра да постоји пет различитих стилова вођства, од аутократског до руковођења у форми групног одлучивања где се заједнички доносе одлуке.

Лидерство или руковођење многи сматрају синонимима за термин менаџерство. Многи аутори сматрају да је руковођење значајно различито од менаџерства, али да истовремено представља и важан аспект менаџмента. Иако је лидерство као термин релативно дуго у употреби, у литератури се налазе бројне дефиниције и концепције које на различите начине и са различитих аспеката тумаче његову природу и карактер без да се иједна од њих сматра доминантном.

Највећи број њих се слаже у томе да је сврха вођења-лидерства утицај на људе како би они што више допринели остварењу организационих циљева јер добре резултате могу остварити само добро мотивисани људи, те је задатак вођа да открије праве начине и технике подстицаја својих сарадника, као и да зна да управља сукобима који се могу појавити.

У времену садашњем опстаје и став да је вођење уметност утицања на људе да они раде спремно, поуздано, интензивно и уколико је могуће са заносом, али са тим да успешне вође не стоје иза групе да би је гурали, него стоје испред ње да би је надахњивали и олакшали јој напредовање. Да би појединац предано служио остварењу циљева своје организације у демократском друштву, организација треба да води бригу о појединцу, препознаје и уважава његово достојанство, осигура му сигурност и омогући усавршавање и напредовање у послу. Лидерство се данас пак посматра као процес различит од менаџмента. Технике управљања се могу научити, а стилови управљања се могу примењивати у низу разних ситуација. Није необично да способан вођа примењује један стил управљања кад се ради о потчињењима, други стил кад се ради о његовим сарадницима, а трећи, другачији стил када су у питању корисници вођства. Коришћење сувише великог броја различитих стилова повлачи, међутим, једну опасност, а то је да вођа може личити више на камелеона него на вођу. Поред тога, сви лидери морају имати осећај за различитост ситуација и за нијансе које су неопходне у њиховим односима са другима.

¹ Симеуновић Драган *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 147.

Управљање у политици, вођење људи и руковођење задацима обухвата интеграцију система управљања, као и потребу људи и захтева посла. Управљање се може дефинисати као процес стратешког вођства који указује на координисање једног дела рада ради успешног обављања неког посла. У политици, оно може обухватити управљање политичким партијама, одборима, секторима, агенцијама, установама, при чему се планира, руководи, организије и контролише одређена група на задацима. Такође, управљање обухвата функције усмеравања, доношења политичких и стратешких одлука, надгледање и праћење организационог учинка и контролисања дела одговорности. Овај политички и организациони процес не укључује само више функција, него и већи број заинтересованих страна².

У политичкој пракси појам управљања представља скуп одређених овлашћења управног тела, нпр. одбора, које спроводи власт и одређене одлуке у организацији у име заједнице којој организација служи. Одбори су овлашћени да установљавају политике и процедуре, као и да доносе одлуке које се тичу живота и рада саме организације.

Према савременим политичким теоретичарима, „добро управљање” је рационална подела овлашћења за доношење одлука како би се спречило акумулирање моћи и ресурса у рукама неког појединца или групе. Организација спроводи добро управљање када има интерни систем провера и усклађивања који осигурава да организација служи јавном интересу.³ Стога, добро управљање подразумева⁴ формалну структуру и раздвајање управљања и руковођења.

Формални политички ауторитет је моћ коју лидер има у државној или било којој другој политичкој организацији у друштву. Та моћ произилази из функције коју лидер има у организацији.

У зависности од функције коју обавља има и одређена овлашћења у која спадају разна права да се нешто учини или не чини у организацији, као што су: право запошљавања, премештања и отпуштања, право награђивања и кажњавања.

Званични политички ауторитет има свој легални, чврсто утемељени извор, а то је устав. Ова врста моћи постоји перманентно у свакој политичкој, а не само у државној организацији. Она се не мења са променом људи у њој. Људи долазе на одређене положаје у организацији и одлазе са њих, а ауторитет у њој остаје. Преласком на виши положај, они дотадашња овлашћења остављају положају који напуштају, а нова овлашћења добијају на положају на који долазе.

Поред званичног, односно формалног ауторитета, у организацијама и друштву уопште постоји и неформални ауторитет. Овај ауторитет се назива

² Burlingame, D. *Philanthropy in America: a comprehensive historical encyclopedia* (Vol. 1). Abc-clio. 2004.

³ Wyatt M. *Priručnik za upravljanje NVO*, (2004). European Center for Not-for-Profit Law, www.ecnl.org 02. 08. 2016.

⁴ http://wikiciv.org.rs/index.php/Uspešno_i_odgovorno_upravljanje#Za.C5.A1to_je_OCDima_potreban_28upravni.29_odbor.3F 02.08.2016.

још и личним ауторитетом или харизмом. Он, за разлику од формалног, није везан за функцију, положај или чин у организацији, нема своју правну основу, није прописан, не произилази из устава, нити из било ког другог правног акта државе или организације.

Његов извор је особа, или прецизније магнетизам, односно снага њене личности. То урођено изузетно својство омогућава неким појединцима да утичу на људе, да обликују и усмеравају њихово понашање у жељеном правцу и да се тако експонирају као вође иако немају никакав званични положај, чин или титулу у организацији. Типичан пример таквих незваничних вођа чине лидери неформалних група у организацији.

У основи неформалног ауторитета налази се харизма, а то значи посебне личне особине које су неопходне да би се стекла лојалност, верност и изазвао ентузијазам следбеника вође. Те особине чине некога лидером и поред тога што он нема званични статус. Оне му дају моћ и утицај. Следбеници га следе због поверења у њега и у заједничку идеју и циљ. Они су спремни да га слушају и подржавају због саме његове личности, а не због положаја или титуле које има.

Иако снажан, неформални ауторитет нема ону стабилност која је потребна да би једна организација опстала дуже време. Организација која је основана и развила се захтевајући харизму једног вође, може се угасити и нестати када вођа умре или када је смењен. Насупрот томе, идеја званичног ауторитета обезбеђује континуитет и уредно смењивање вођа на положају. Вође могу долазити и одлазити, али положај остаје. С харизмом, међутим, наслеђивање је непредвидиво, а континуитет несигуран.⁵

Укратко, формални, званични политички ауторитет припада положају (улози), а неформални особи. При упражњавању неформалног ауторитета, следбеници следе вођу зато што их привлаче његове идеје и циљеви, а не зато што им је он формално надређен.

Према Бернарду (Chester Barnard), и подређени имају ауторитет, односно моћ. И они имају одређену снагу у организацији, власти или политичкој странци која се мора респектовати, а која се манифестује у њиховом прихватању или неприхватању ауторитета надређених⁶.

Бернард сматра да се извор ауторитета не налази у личностима које поседују ауторитет, већ у ставу подређених према њиховим наређењима, а који може бити позитиван или негативан. Ако је негативан, а подређени не изврши наредбу, званични ауторитет је ништаван, одбачен. По овом схватању ауторитета постоји зона индиферентности за сваког појединца у оквиру које он извршава наређења без поговора. Ова зона може да буде ужа или ширија, што зависи од тога у којој мери појединац сматра да погодности из наређења премашују захтеве и жртве. Тако, на пример, ако подређени мисли да се наређење коси са његовим схватањима правде он мора да процењује шта му је важније: посао

⁵ Wren D. A., Voich D., *Menadžment- proces, struktura i ponašanje*, Beograd, 2001, str. 417.

⁶ Chester I. Barnard, *The Function Of The Executive*, Kembridge Mass, Harvard Universty Press, 1938, str. 163.

или његов лични систем вредности. Он то мора да ради у свим случајевима. Кад год добије наређење он мора, да би одлучио хоће ли га прихватити или неће, да утврди шта ће тиме добити, а шта изгубити.

Према овом концепту, одређивање ауторитета је, дакле, ствар подређених. То је случај у свим слободним друштвима, пошто су подређени у њима, за разлику од насилних система, у позицији да одлучују да ли ће прихватити добре и лоше стране које произилазе из извршавања наређења.

Функција вођења дефинише се као активност вође – лидера усмерена на ефикасно остваривање циљева организације кроз међусобну сарадњу, комуникацију, мотивацију и вођство запослених у обављању планираних задатака. Према томе, функција вођења, због начина на који се испољава у процесу вођења и управљања често се у литератури и у пракси, назива „утицање“.

Вођство у политици се често приказује као нешто од чега се може створити здрава организација, али само вођство није довољно, већ је потребна међусобна сарадња са осталим члановима или запосленима у организацији, као и међусобно консултовање ради остваривања коректног односа вођства и стварања добро организованог развоја организације.

Управљање одбором, организацијом или неком другом институцијом има главну улогу у развоју политичког система, као и дефинисањем мисије, визије, политике, процедуре и саме вредности организације у виду хијерархијске поделе послова. Оно што може утицати на развој и управљање организационог развоја јесте радни учинак појединаца, групе, организације или одбора којим се приказује све оно што је учињено или није учињено у одређеном временском периоду, као и постављање приоритета за још боље управљање и развој организације.

Посматрајући лидера кроз аспект конструктивног вођења следбеника позитивним приступом, неопходно је разматрати и утицај моћи који лидерска позиција неизоставно носи. У дефинисању добре мере баланса утицаја моћи на стварање хармоничне атмосфере у окружењу довољно је посветити пажњу изучавању тог односа кроз историју. Тако се јасно може уочити да је једнако успешних лидера било и у прошлости и да је довољно учити из њихових искустава и приступа. Заједничка црта њихових приступа је да је лидерство које своју снагу црпи искључиво из моћи по својим резултатима кратког даха и не оставља дугорочни позитивни исход. Таква врста лидерства све чешће се дефинише и као „традиционално лидерство“. Међутим, оно што савремено друштво карактерише јесу све чешће промене друштвених токова и односа, као и техничка и друштвена померања са утицајем на услове свакодневног живота. У таквим околностима неопходан услов доброг лидерства јесте способност брзог и лаког прилагођавања новонасталим околностима. Вођење друштва на начин који је устаљен, базиран на принципима који представљају устаљену праксу деловања без односа са спољним околностима неизоставно са собом носи и неповерење околине, што за последицу може имати постојање лидера без оних који су спремни да лидера заиста следе.

У датим динамичним друштвеним околностима основни задатак лидера јесте да константно прати и анализира настале друштвено-политичке промене,

преиспитујући све време постојеће начине деловања, односно, како би рекао Дарвин (Charles Darwin), „неће преживети врста која је најјача, или најинтелигентнија, већ она која је најприлагодљивија променама“.

Друга важна карактеристика лидера јесте његова способност да стекне поверење друштва које води, бринући о томе да све време стоји иза својих речи и дела, истовремено охрабрујући заједницу и стварајући околину која делује позитивно на међуљудске односе. Сваки појединац би у сваком тренутку требао бити способан да да потврдан одговор на питања да ли може веровати лидеру и да ли сматра да тај лидер брине о њему.

Неизоставна особина лидера такође је и оптимизам, односно особина која у својој основи значи позитивизам у настојању остваривања задатих циљева. Такво понашање улива додатно поверење и буди позитивност у размишљању и понашању следбеника лидере визије.

У асортиману особина ма ког лидера ипак се мора посебно место предвидети и за само знање. Само добром базом знања може се осигурати да и околина, односно сарадници или неки други људи који непосредно следе лидеру визију, могу такође на темељу такве базе знања бити способни да успешно обављају и своје задатке. Такво понашање једино може бити учинковито посматрано из угла креативног тимског рада.

Да би један лидер могао носити епитет успешног лидера, прихваћеног од стране околине, својим одлукама и акцијама мора одавати утисак одговорне особе. Управо је одговорност такође од изузетне важности за дефинисање и остваривање дугорочног успеха и амбијента поштовања и позитивне атмосфере у датом друштву. Лидер који своје акције усмерава пуким Макијавелистичким принципима у којима „циљ оправдава средство“ или сурово користи моћ за остваривање својих неаргументованих тежњи, није лидер који дугорочно може оставити позитивног утицаја на друштвене токове. Насупрот њему, лидер који увек пронађе начин да истакне и похвали успехе својих сарадника је лидер који и својим примером показује потврду поштовања исправних вредности, а такав лидер који оставља дубљи траг у датом времену, поставља са сарадницима дугорочни успех и представља стандард коме се тежи.

Ако би требало да некако истакнемо, од свих поменутих особина и карактеристика лидера, неку за коју би могли рећи да представља централну особину, кључну и најважнију, свакако би смо могли констатовати да је то карактер једног лидера. Све остале особине могли би разумети као део карактера лидера. Тако можемо констатовати да карактер једног лидера чине особине уз помоћ којих он може своје одлуке усмерити у интересу институције, односно организације, да својим радом оставља утисак одговорне особе која увек испуњава претпостављене обавезе, или још важније, дата обећања. То је особа која уме да мисли својом главом и у стању је да развија сопствене ставове али је увек отворена и за повратне информације, те да поштује и сваког сарадника или следбеника, између осталог и тако што их третира једнако без разлике. Он се труди да стално усавршава себе, нарочито у области неопходних знања и интерперсоналних вештина. То је лидер који верује у своје сараднике и под-

стиче у њима најбоље, доступан им је увек без обзира на различите хијерархијске позиције. Он такође поседује све неопходно техничко знање, има способност превазилажења препрека и решавања проблема у ходу и увек показује иницијативу. Такви лидери су људи који морају бити фокусирани на резултате и који већ својом лидерском позицијом морају бити способни преузети и личну одговорност за укупан резултат тима или друштва које воде. Они не смеју бити арогантни већ се са људима морају опходити са поштовањем, увек пружајући подршку у остваривању постављених задатака и циљева, а нарочито су спремни наградити и подржати сваки индивидуални успех у реализацији циљева, чиме свачијем, па и колективном успеху увек изнова дају посебну важност. Њихова је значајна способност обезбеђивање добрих међуљудских односа и они се труде да изграђују позитивне односе међу сарадницима и следбеницима и инспиришу и остале да се прилагоде интересима заједништва и добре тимске атмосфере. Тиме се ствара осећај заједништва у коме се негује принцип отворености ка новим и различитим идејама и лако превазилажење евентуалних конфликта у организацији или институцији.

У стварању таквог обрасца лидерства у кохезији са ауторитетом и легитимитетом, неопходан фактор је развој идеологије. У таквом процесу лако је остварив и циљ оправдавања и самог политичког система где владајућа идеологија указује на претпоставке које су прихваћене да би се он оправдао. Идеологија, уколико је довољно развијена, даље даје и поставља принципе евалуације система као и „верзију која смањује јаз између реалности и циља одређеног идеологијом“⁷. Међутим, као посебно обележје идеологије, може се разматрати и њена особина да није општеприхваћен принцип свих субјеката једног политичког система. Напротив, лидери су у својим акцијама ограђени оквирима идеологије, понекад у тој мери да из њих никада не могу изаћи. Са друге стране, легитимитет можемо тумачити и по дефиницији Мајкла Раша (Michael Rush) по коме се легитимитет посматра као „степен до којег су друштвене и политичке норме у датом друштву прихваћене, посебно оне које се тичу вршења власти или доминације неких појединаца или група појединаца над другим“⁸. У свом тумачењу легитимитета и послушности Раш објашњава да се легитимитет такође може посматрати као разлог због чега је друштво послушно у односу на актере на власти. Он даље наводи Дејвида Хелда (David Held) и његов концепт људске послушности који дефинише више од седам категорија људске покорности, иако се у пракси махом срећемо са еклектичким мешавинама ових категорија. Под тим категоријама подразумева принуду, односно послушност у односу на заповести, апатију, традиционална схватања, прагматичну послушност у смислу прећутног неслагања али уз неспособност да се дефинише другачији систем. Затим, инструментална сагласност или како се још дефинише – пристанак уз условну сагласност, категорија која покорност објашњава кроз незадовољство али уз даљу тежњу ка циљу,

⁷ Beyme von Klaus, *Suvremene političke teorije*, Stvarnost, Zagreb, 1974, стр. 171.

⁸ Michael Rush, *Politics and society – an introduction to Political sociology*, London, 1992, стр. 200-201.

односно пристанак због осећаја немоћи у односу на дате околности. У шестој категорији Хелд дефинише легитимитет као нормативну сагласност када закључујемо шта је исправно чинити на основу датих околности и информација које су нам доступне, док у седмој уводи – идеалну нормативну сагласност подразумевајући постојање идеалних околности прихватања уз присуство сазнања о захтевима других.

Промена политичких циљева је карактеристика деловања политичких лидера који су склони различитим и нејасним политичким коалицијама, при чему се на директан начин крњи легитимитет представника власти, као и саме изборне воље. Приметна је појава у таквим околностима да на виталне позиције власти буду постављени појединци који немају готово никакво упориште у изборној вољи. У таквој атмосфери нарушеног принципа – владавине већине, неминовно улазимо у периоде изборне апстиненције што неизоставно намеће и питање легитимитета саме власти утемељене на коалицијама такве врсте. Прихваћена као пука манипулација носиоца политичке моћи, таква политика се у јавности не третира као сврсисходна општем добру, већ је утемељена на вољи већине. Самим тим, и појмови правде и правичности постају пуки формални принципи.

Посматрајући, с тим у вези, целокупне процесе стварања легитимитета политичких лидера, можемо закључити да је успешна политика она која подразумева, пре свега, одређивање приоритета друштвених процеса ради дефинисања начина превазилажења постојећих сукоба у циљу одрживог развоја, у датим околностима.

Политичко лидерство подразумева не само значај личних особина и начина опхођења и комуницирања са сарадницима, већ и способност да се сарадници подстакну на веће напоре и остварења, кроз процес мотивације и респектовање њихових резултата. Често се прави дистинкција између лидерства и спровођења контроле над људима.

Сам политичар је укључен у комплексну друштвену “мрежу” која може да омета или поспешује развој руковођења. “Мрежа” може да обезбеди идеје, приступ одређеним ресурсима, избор људи који на најбољи начин могу да реализују одређену идеју у пракси. Најефикаснији и најуспешнији су они лидери који креирају идеје и визије, развијају их и конкретно реализују.

Основна особина доброг вође је његова умешност да пројектује промене. Као креатор и стваралац промена он је духом испред свих. Он поседује моћ окупљања других око његове идеје и њене реализације. Због овога се сматра да на почетку сваке фазе рада организације стоји визија будућности, нешто више него што је план или програм развоја. Визија представља одговарајућу, усмеравајућу силу која организује и каналише енергију појединца ка реализацији будућег циља.

Кључна карактеристика лидерства је способност стварања визије и циљне координације људи ка тој визији. Чувена флоскула “ако желите саградити брод немојте окупљати људе и наређивати им да набаве дрво, припреме алат и поделе задатке, већ их учите чежњи за бескрајним морем“, добро указује на значај стварања визије да би се успешно руководило људима.

Које су основне компоненте визије? Она, у суштини, садржи отвореност, спонтаност и смисао за реалност. Свака од наведених компоненти има своју садржину, па се тако за отвореност може рећи да представља прилагођавање духу времена и стварним потребама човека. Истовремено, ова карактеристика значи и способност пријема и емитовања информације. Спонтаност подразумева способност напуштања постојећих ограничења и посматрање проблема из “необичних” перспектива. Смисао за реалност садржи осећај истинитости и негира лидера у његовој жељи да постане фантаста. Ова особина ствара од лидера човека са уважавањем, јер одбацује претпоставке, а уважава реално могуће комбинације.

Свакако добар лидер-визионар је успешан само ако максимално обједини све наведене особине и њих успешно преноси на сараднике.

У контексту ових напомена поставља се питање како се манифестује политичко лидерство? Доста је распрострањено мишљење да је политичка организација са стабилним пословањем довољно себи добра ако има руководиоце са управљачким способностима, а да су за периоде промена потребни људи који имају визију и способност да утичу на друге. Први се називају менаџерима, а други лидерима. Неуобичајеност политичких организација почива на постојању лидерства, будући да је у малој организацији оснивач организатор, менаџер и лидер. Он је тај који утврђује циљеве, обликује стратегију, структуру и културу. Насупрот овоме, код великих организација ове улоге се раздвајају, јер предузетник у тим околностима није појединац, већ су то мање групе, које нису структуриране и хијерархијски постављене. Ове групе представљају стручњаке који преферирају политичко искуство насупрот „менаџерском”. У оваквим групама обично се идентификују први међу једнакима. Руководећу структуру попуњавају менаџери чије знање подразумева знање и искуство у политици, посебно у делатностима где је струка важна (биоинжењеринг, генетика, медицина, уметност и сл.).

Треба обратити пажњу на још нека питања која стоје на релацији између лидера и менаџера. Заправо, још увек се сматра да економска теорија није довољно добро дефинисала улогу организатора у привредном развоју. Према Гилдеру (Gilder George Franklin), „...предузетник није оруђе тржишта, већ стваралац тржишта, не само истраживач, већ креатор пословних могућности, није онај ко оптимизира изворе, већ онај који их подстиче, није само власник технологије, већ њен стваралац. Предузетник није искључиво зависан од капитала, рада и земље, он дефинише и креира капитал, даје вредност земље и нуди свој рађајући ефекат аморфном раду других. То је личност која није оријентисана на инкременталне, већ на битне промене у средини”.⁹

Вође тј. лидери се одликују способношћу да створе визију и мобилишу друге у превазилажењу датих ограничења, што њихову улогу чини неизоставном. Често се у стручној литератури оперише са термином трансформационог лидерства, подразумевајући под тим стратегијску визију лидера којом он оба-

⁹ Gilder George Franklin, *Life After Google: The Fall of Big Data and the Rise of the Blockchain Economy*, Harward University Press, 2018, стр. 89.

везује људе на акцију, а следбенике у лидер-покретаче промена. При овоме, моћ представља основну енергију за претварање стратегијске визије у стварност. У том смислу Б. Расел (Bertrand Russell) је нагласио да је фундаментални концепт друштвених наука моћ, на исти начин као што је енергија у физици: "Лидерство је мудар начин коришћења моћи и трансформационо лидерство је битно за стварање и реализовање стратегијске визије путем избора адекватних стратегијских праваца акције предузећа у одређеној средини".¹⁰

Лидерство је веома тесно повезано са културом политике. Док су менаџери заробљеници колико и господари својих организација, лидери успевају да уклопе поједничне интересе са интересима своје организације. Лидер треба да помогне сарадницима да остваре баланс између жеље за стабилношћу и жеље за преузимањем ризика. Онај лидер који је вредносно оријентисан посматра своје радно место као извор креативности, смисла и остварења појединачних амбиција. Његова моћ се заснива у основи на особинама појединаца, као и на моћи идеја које он испољава.

Таленат у стварању и обликовању врхунских лидера представља "грађевински материјал", како то каже Залезник (Abraham Zaleznik).¹¹ Он сматра да постоје "...три врсте талената или имагинација, као битне за успех лидерства у привреди: маркетинг имагинација заснована на разумевању потреба других, финансијска имагинација - проницљивост за различите начине манифестације вредности у конкурентним тржишним условима и производна имагинација - способност да се бави производом док још има апстрактну представу о њему". Слично је и у политичком систему, с тим што се у политици маркетинг спроводи на томе да се најављују промене у оним областима који представљају главни проблем државе, финансијска средства се добијају од државе за разне кампање, као и од „анонимних спонзора“, као и да се не управља добро ресурсима, већ долази до масовне појаве непотизма и постављање пријатеља и родбине неког политичког функционера на позиције која не одговарају струци лица.

Као улога вођства, јавља се и улога синдиката у демократском друштву, која подразумева вршење многобројних функција у сфери рада, почев од иницијативе све до непосредно заштитне. Осим тога, синдикат као организација својим деловањем учествује у иницирању, артикулисању и остваривању политике укупног друштва.

Феномен лидерства у Србији није сасвим неистражена материја, али је потребно назначити концепт примењив како за истраживање лидера чије је политичко деловање од кључног утицаја на политичке процесе у институционалном простору Србије, тако и лидерских структура на локалном нивоу, пошто „самим својим начином поступања и размишљања елита успоставља норме важеће у целокупном друштву, њен утицај – њена моћ – почива на чињеници да се прихвата узор који она пружа, мањинска група која није у стању да ола-

¹⁰ Bertnard Russell, *Political Ideals*, Parkwest Publications, 2008, str. 67.

¹¹ Zaleznik, A., *Executive's guide to understanding people: How Freudian Theory can turn Good Executives into Better Leaders*, New York: Palgrave Macmillan, 2009, str. 58.

кша увођење иновација или, напротив, да отежа њихово прихватање, не може полагати право на статус елите. Свака успостављена елита у стању је да помогне или успори друштвени развој“.¹²

Предраг Павлићевић наводи да стил политичких лидера у Србији чине обележја која се испољавају у њиховом деловању која одређују њихов стил грађења политичке моћи, стил политичке комуникације, стил грађења легитимитета, стил идеологије, стил политичког језика, стил политичке симболике, стил невербалне комуникације и њихов стил изражавања патриотизма, а на основу којих је могуће извести типологију политичких стилова која има и ширу методолошку применљивост: ауторитарног, републиканског, реалистичког, популистичког, конформистичког, револуционарног и стила бунтовника.¹³

Оно што истиче код лидера у политици заправо зависи од начина приласка решавању проблема, а то подразумева:

- а) начин приласка решавању основних политичких проблема, а преко класификације стилова на легитимистички, ауторитарни, демократски и идеолошки;
- б) стратегије и начин понашања које користе лидери да би остварили своје циљеве (обележја која се испољавају у делању политичких лидера која одређују карактеристике процеса одлучивања, форме укључивања лидера у процес одлучивања, глобална средства и начине његовог утицаја на политичку суштину и исход одлуке и формулисање политике) – преко класификације стилова на лесе фер, трансакциони и трансформациони;¹⁴

Двадесет први век са собом доноси идеал где се светски центри моћи окрећу према онима који имају услове да најпрофитабилније производе, а економско управљање губи подређен однос у односу на политику. Стратегија изазова политике 21. века оличује однос према природним ресурсима и најављује максимално коришћење енергије сваке врсте. Овај вид изазова приказује будуће понашање савременог политичког вођства.

Велики проблем нових демократија је то што су на њихову политичку сцену у 21. веку масовно дошли кадрови који никада нису били запошљавани у државним и приватним секторима који су остваривали конкретне резултате па нису успели да схвате интересе друштва као целине, и због страха од компетентних, добромислећих и стручних људи које не могу контролисати наметнули лидере који не знају да раде већ могу само да управљају, а колико ефикасно – види се по резултатима.

Примена овакве демократије указује на чињеницу непоштовања друштвених вредности и неуважавање знања и способности као основе слободе и развоја друштва. Неадекватанно конципиран састав и развој државе утиче на лоше просторно планирање и занемаривање одређених делова државе, што доводи до масовних миграција ка урбаним срединама или напуштања државе.

Постојећи политички лидери у кампањама, као и у свим јавним појављивањима понављају обећања и покушавају да прикажу решење за разне постоје-

¹² Koenen I. Žak, *Sociologija elita*, CLIO, Beograd, 2005, str. 158.

¹³ Павлићевић, Предраг, *Стил политичких лидера у Србији*, Нолит, Београд, 2011, стр. 167-168.

¹⁴ Мојић Душан, „Новији приступи проучавању вођства у организацијама“, *Социологија бр. 44*, Београд, 142–143.

ће проблеме, које уколико добију подршку народа и мандат, те проблеме могу решити или их бар смањити. Главни проблем у њиховим обећањима јесте тај, да постојећи кадрови мењају функције али се од избора до избора понављају, те и даље немају помака у решавању проблема.

Њихова политичка стратегија је заснована на брзом уласку у институције и заузимању политичких функција:

- Тежња за брзи улазак у институције које су превазиђене или су већ на заласку доводи до допунског расипања националне енергије. Препуштање националне судбине међународним судовима правде који су формирани за заштиту интереса оних који су их формирали довешће неминовно до нових разочарења.
- Научна истраживања и иновативна делатност и процеси стицања знања бивају ометени због сиромаштва, догматских веровања и политичких искључивости.
- Замиру фундаментална истраживања и техничке науке па се смањује способност друштва да се стара о себи.
- Ако поверење у вођство, институције система, хијерархију, национални идентитет и бољу скору будућност пропадне онда се може урушити друштвена кохезија и могу се догодити неконтролисани процеси.

Да ли ће професионални политички лидери који су стекли статус вербалним наступима и вештином манипулисања без практичног искуства и позитивних резултата рада на неке позиције доводити оне који знају да креирају, управљају, граде и стварају нове вредности остаје да се види, али ако се то брзо не деси, неће се брзо ни стање у друштву поправити.

Ослањање на интернет информације и други брзи, површни начини стицања знања без долажења до информација које пружају књиге, репортаже и стручни часописи, доводи до убрзаног пада општег нивоа образовања и ограничавања интелектуалних капацитета друштва као основе за преживљавање. Ако политички лидери не буду у условима политичке и економске нестабилности, са претњама и изазовима који следе, имали јасне националне циљеве, добро рангиране приоритете и буду неодлучни, расипаће се национална енергија и даље слабити друштвени капацитет и вероватно се у сагледивој будућности неће постићи статус развијене државе у којој се сви планови, пројекти и одлуке доносе на бази најсавременијих научних метода и сазнања.

Закључак је да без обзира на модел вођства, савремено друштво не може да функционише без њега. Валидно вођство је постало неизоставан сегмент друштвене, а нарочито политичке и привредне сфере јер би без доброг вођства била незамислива организација политичког и привредног система. У конкретној ситуацији у Србији то значи да на чело државних институција треба постављати личности са доказаним резултатским референцама, борце за истину, интелектуалце позитивних патриотских опредељења који ће бирати сараднике са узајамним поверењем и поштовањем, а они ће оживети постојеће или створити нове институције и успоставити конзистентан друштвено политички и привредни систем.

Литература:

1. Barnard Ch. I., *The Function Of The Executive*, Kembridge Mass, Harvard University Press, 1938.
2. Beyme von K., *Suvremene političke teorije*, Stvarnost, Zagreb, 1974.
3. Burlingame, D. *Philanthropy in America: a comprehensive historical encyclopedia* (Vol. 1). Abc-clio. 2004
4. Gilder G. F., *Life After Google: The Fall of Big Data and the Rise of the Blockchain Economy*, Harward University Press, 2018.
5. Zaleznik, A., *Executive's guide to understanding people: How Freudian Theory can turn Good Executives into Better Leaders*, New York: Palgrave Macmillan, 2009.
6. Koenen I. Ž., *Sociologija elita*, CLIO, Beograd, 2005.
7. Mojić D., „Noviji pristupi proučavanju vođstva u organizacijama“, *Sociologija br. 44*, Beograd, 142–143.
8. Pavličević, P., *Stil političkih lidera u Srbiji*, Nolit, Beograd, 2011.
9. Russell B., *Political Ideals*, Parkwest Publications, 2008.
10. Rush M., *Politics and society – an introduction to Political sociology*, London, 1992
11. Simeunović D., *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009.
12. Wyatt M. *Priručnik za upravljanje NVO*, (2004). European Center for Not-for-Profit Law, www.ecnl.org 02. 08. 2016.
13. Wren D. A., Voich D., *Menadžment- proces, struktura i ponašanje*, Beograd, 2001, str. 417.

Internet izvori:

1. http://wikiciv.org.rs/index.php/Uspešno_i_odgovorno_upravljanje#Za.C5.A1to_je_OCD_ima_potreban_.28upravni.29_odbor.3F_02.08.2016.

THE LEADERSHIP AS A DESTINY OF POLITICS

Summary: The research of the problem of leadership in politics in this paper is predominantly theoretical in order to use the historical-comparative methods and methods of content analysis to determine the method and method of classification of leadership in political science. The paper points out the problems of defining the notion of leadership and differentiation from similar concepts. Special attention is paid to the terms with which leadership is often identified like management. It is noted that in political science the majority of classifications of leadership are based on Weber's classification in traditional, charismatic and rational leadership. In addition, Likert's classification of four categories of leadership styles is very often used - autocratic, benevolent-autocratic, consultative and participative. Important classifications of political leadership have also been examined according to the criterion of mobilization contents and methods, which distinguish between transactional and transformational leadership. The political leadership in public administration that includes state administration, local self-government and public services is a special segment of this research. Also, political leadership in others organizations such as trade unions, NGOs, etc. As the role of leadership, the role of trade unions in a democratic society, which implies the performance of many functions in the field of work, ranging from

initiative to direct protection. In addition, as an organization, the trade union participates in the initiation, articulation and realization of the politics of the whole society.

The conclusion is that, regardless of the model of leadership, a modern society can not function without it. Leadership has become an indispensable segment of social, and especially political and economic spheres, because without leadership it would be inconceivable organization of the political and economic system.

Key words: politics, management, leadership, classificatio

САША МАРКОВИЋ*
ДРАГАНА КОЛАРИЋ**
Криминалистичко-
полицијски универзитет
Београд

УДК 351.78:343.3/.7
Прегледни рад
Примљен: 14.09.2018
Одобрен: 04.10.2018
Страна: 135-152

НЕКА ПИТАЊА СУЗБИЈАЊА НАСИЛНИЧКОГ ПОНАШАЊА НА СПОРТСКОЈ ПРИРЕДБИ ИЛИ ЈАВНОМ СКУПУ***

Сажетак: Савет Европе је 1985. у Стразбуру усвојио Европску конвенцију о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама, као одговор на многобројне спортске трагедије на европским спортским стадионима. Наша држава је ратификовала исту 1990. Насиље навијачких група постаје све препознатљивији феномен и у Србији. Из тих разлога донет је 2003, као *lex specialis*, Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама који се бави само овом материјом. На почетку смо поставили хипотезу да је казнена политика за овај вид насиља блага. Нажалост, та хипотеза је и потврђена. Уочљиво је прибегавање условним осудама, али и опортунитету кривичног гоњења, без обзира што је стварна надлежност за поступање по овим кривичним делима додељена вишим јавним тужилаштвима и судовима (значи од законодавца је препознат већи степен друштвене опасности) и што су законом забрањене релативно високе казне. Мали број је оних који бивају осуђени на казне затвора. Такође, након анализе података утврдили смо да је у већини поступака, вођених због учињеног насиља на спортским приредбама, осумњичени играч или тренер. Да ли то значи да је држава своју оштрицу усмерила првенствено према непосредним учесницима спортске приредбе уместо према навијачима? Ако се резултати истраживања, које не мора бити репрезентативно јер смо га сузили на један управни округ у Србији, примене на целу територију Србије, можемо закључити да су као насилници првенствено препознати играчи и тренери који бивају осуђени условно или не буду уопште оптужени. Међутим, и поред ставова судске праксе, остаје спорно да ли извршилац овог кривичног дела треба да буде учесник спортске приредбе?

Кључне речи: насиље, спортске приредбе, јавни скуп, кривично дело, извршилац, мера безбедности

* sasa.markovic@kpa.edu.rs, sasamarkovic975@gmail.com

** dragana.kolaric@kpa.edu.rs, draganakolaric.kpa@gmail.com

*** Рад је резултат истраживања на пројекту: „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

Увод

Може се рећи да, заједно са религијом и ратом, спорт представља један од до сада измишљених, најуспешнијих начина колективне мобилизације. За спорт се може рећи да је функционално хомологан са религијом и ратом. То значи, спорт може: 1) пружити извор значења у животу; 2) делује као фокус социјалне идентификације; и 3) нуди искуства која су аналогна узбуђењу насталом у рату и емоционалном узбуђењу насталом у другим „озбиљним“ ситуацијама, попут „заљубљености“ (Е. Dunning, 1999: 221). Насиље на спортским приредбама представља веома сложену форму антисоцијалне појаве у друштву. За његово спречавање и сузбијање морају се примењивати проактивне стратегије, криминалистички приступи и одговарајуће кривичноправно реаговање. Криминалистичка активност мора бити усмерена не на кривична дела, већ на лица која су вође или чланови најужег језгра екстремних група навијача. Зато је потребно да полиција располаже потпуним и благовременим информацијама о њиховим понашњу, кретању, навикама, контакту са другим лицима и тако даље. Информације се морају прикупљати за потребе тактичких и стратегијских циљева. Информације тактичког значаја директно помажу оперативну и тужилачку делатност и усмерене су на хапшења и утужења. Стратегијске информације усмерене су на остваривање удаљенијих циљева (Б. Симоновић, 2012:625).

Биће кривичног дела показује да се оно не односи само на навијаче већ и на све остале учеснике приредбе. Чињеница је да спортисти треба да дају пример фер понашања али да ли је интенција законодавца заиста била, и на међународном тј. регионалном нивоу и на националном нивоу, да се играчи, судије, тернери или други непосредни учесници спортске приредбе кажњавају.

*Законом о изменама и допунама Кривичног законика*¹ (даље – ЗИД КЗ) из септембра 2009. престао је да важи члан 20. *Закона о спречавању насиља и недолучног понашања на спортским приредбама* (ЗСНСП) и истовремено је инкриминисано кривично дело насилничко понашање на спортској приредби у члану 344а КЗ.

ЗИД КЗ² из децембра 2009. мења назив дела – насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу.

Шта се десило са нашом инкриминацијом? Изгледа да смо у односу на конвенцију Савета Европе еволуирали.

Наиме, евидентно КЗ, начином на који је уобличена правна норма, иде даље од релевантних међународних докумената. Основни облик се односи на све јавне скупове, а не само на спортске приредбе. Такође, полазећи од језичког тумачења, извршилац кривичног дела може бити свако лице, а не само навијачи.

¹ „Службени гласник РС“, бр. 72/09

² „Службени гласник Републике Србије“ бр. 111/09

У овом моменту не улазимо у оправданост проширивања инкриминације и на јавне скупове и на учеснике спортских догађаја, али можемо да приметимо да и ова инкриминација представља својеврсни пример казуистичког приступа у решавању проблема који се могао сузбијати и другим важећим инкриминацијама.

Закон о спорту дефинише појам спортске приредбе. Поред осталог, неопходан услов да би се догађај третирао као спортска приредба је постојање јавног интереса.³ У смислу ЗНСП, спортске приредбе, јесу спортска такмичења и спортске манифестације.

У тренутку када је изменама и допунама КЗ 2009. проширено биће овог кривичног дела, појам „јавног скупа“ је био дефинисан *Законом о окупљању грађана*⁴ који је одлуком Уставног суда проглашен неуставним.⁵ Иначе, овај закон се примењивао више од 6 месеци након утврђивања његове неуставности тј. до 23. октобра 2015. и објављивања одлуке у Службеном гласнику РС. Након тога, имамо један правни вакуум који је трајао више од три месеца до доношења новог Закона о јавном окупљању.⁶

Неусклађеност законских прописа доводи до великих проблема у пракси. Тако су нпр. у неким случајевима донете ослобађајуће пресуде јер је насиље учињено за време одигравања пријатељске фудбалске утакмице без публике. Кључно питање које је суд решавао је да ли је пријатељска утакмица облик спортске приредбе, односно јавног скупа. Наиме, у сваком предмету мора се утврдити да ли је радња извршења кривичног дела учињена на спортској приредби или јавном скупу, јер је то обавезан елеменат бића кривичног дела. То питање нас води до тумачења одредби Закона о јавном окупљању. Он, међутим, не дефинише појам јавног скупа већ појам јавног окупљања.⁷ Иако тумачењем можемо доћи до закључка да законодавац под окупљањем подразумева скуп грађана, било би добро усагласити биће кривичног дела из члана 344а КЗ са законом.

Кривичноправни аспекти насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу

Анализирајући инкриминацију из члана 344а можемо да изведемо неколико закључака о чијој (не)оправданости ћемо говорити у наредним редовима.

Прво, ова инкриминација има за циљ сузбијање насилничког понашања како на спортским приредбама тако и на јавним скуповима.

Друго, извршилац овог кривичног дела може бити свако лице.

³ Закон о спорту, „Службени гласник РС“, бр. 10/2016, члан 3. Видети и: члан 156.

⁴ „Службени гласник РС“, бр. 51/92, 53/93, 67/93, 17/99, 33/99, 48/94, „Службени лист СРЈ“, бр. 21/2001 - Одлука Савезног уставног суда, „Службени гласник РС“, бр. 29/2001, 101/2005, 88/2015 - Одлука Уставног суда.

⁵ УЗ-204/2013 од 9. априла 2015.

⁶ „Службени гласник РС“, бр. 6/2016, примењује се од 5. фебруара 2016.

⁷ Појам јавног окупљања дефинисан је чланом 3. Закона о јавном окупљању.

И треће, постоји велики број алтернативно одређених облика радње извршења које су казуистички описане.

Основни облик кривичног дела, који је прописан у ставу 1 члана 344а КЗ, чини онај ко физички нападне или се физички обрачунава са учесницима спортске приредбе или јавног скупа, врши насиље или оштећује имовину веће вредности приликом доласка или одласка са спортске приредбе или јавног скупа, унесе у спортски објекат или баца на спортски терен, међу гледаоце или учеснике јавног скупа предмете, пиротехничка средства или друге експлозивне, запаљиве или штрудљиве супстанце које могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа, неовлашћено уђе на спортски терен или део гледалишта намењен противничким навичајима и изазове насиље, оштећује спортски објекат, његову опрему, уређаје и инсталације, својим понашањем или паролама на спортској приредби или јавном скупу изазива националну, расну, верску или другу мржњу или нетрпељивост засновану на неком дискриминаторном основу услед чега дође до насиља или физичког обрачуна са учесницима.

Према заштитном објекту кривично дело је сврстано у групу кривичних дела против јавног реда и мира. Одржавање јавног реда и мира је од значаја за нормалан живот грађана. Велики број понашања којима се ремети јавни ред и мир је инкриминисан као прекршај. Само у малом броју случајева, у складу са супсидијарним карактером кривичног права, јавни ред и мир је неопходно штити и кривичним правом (Стојановић, 2012:901). Имајући у виду да у КЗ већ дуго постоји кривично дело насилничког понашања, којим се непосредно штити јавни ред и мир као такав, дилему изазива инкриминација уведена 2009. године.

Већ смо поменули да непосредни основ за увођење овог кривичног дела у КЗ представља *Европска конвенција о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама* која је донета у Стразбуру 1985. године. СФРЈ је ратификовала ову Конвенцију још давне 1990. године и очигледно нису сматрали да је потребно посебно инкриминисати наведене радње. Додуше, измене и допуне у кривичном законодавству тада нису биле тако честе као данас. У данашњем друштву новеле се углавном правдају крилатицом „да савремени облици криминалитета то захтевају“. Када погледамо када је конвенција донета и када је инкриминација уведена у КЗ питамо се, оправдано, да ли је то нови облик криминалног понашања? Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, 2003. године, први пут прописује овај деликт, додуше у нешто другачијој верзији, чиме је споредно кривично законодавство обогачено још једним кривичним делом.

Тај закон је и данас важан за примену члана 344а КЗ-а, као и Закон о спорту и Закон о јавном окупљању. Да се осврнемо поново на појмове спортска приредба или јавни скуп.

Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама утврђују мере за спречавање насиља и недоличног понашања на

спортским приредбама и у вези са спортским приредбама, као и обавезе организатора и овлашћења надлежних органа у спровођењу тих мера. Спортске приредбе, у смислу овог закона, јесу спортска такмичења и спортске манифестације.

Закон о спорту истиче да је *спортска приредба* одређени, плански припремљен и спроведен, временски ограничен спортски догађај, за који постоји јавни интерес и на којем учествује више спортиста.

Закон о јавном окупљању под окупљањем сматра окупљање више од 20 лица ради изражавања, остваривања и промовисања државних, политичких, социјалних и националних уверења и циљева, других слобода и права у демократском друштву. Окупљањем, у смислу овог закона, сматрају се и други облици окупљања којима је сврха остваривање верских, културних, хуманитарних, спортских, забавних и других интереса.

Већ смо указали на проблеме у вези са неусклађеним терминима који се користе у различитим правним прописима, али овом приликом желимо да поставимо питања да ли је било оправдано проширивање криминалне зоне код ове инкриминације и на јавне скупове и да ли се кривично дело односи и на јавни скуп који је забрањен.

Ако смо се већ одлучили да ово кривично дело уврстимо у групу кривичних дела против јавног реда и мира јасно је да исте последице по јавни ред производи и насилничко понашање на спортским приредбама и насилничко понашање на јавном скупу. Дакле, у истим или истоврсним ситуацијама треба реаговати на исти начин. Међутим, не можемо а да поново не приметимо да су већ постојале одговарајући инкриминације у КЗ-у и прекршајни деликти који су покривали исте или сличне ситуације. Исто тако, не би требао да буде исти приступ када законодавац регулише извршиоца кривичног дела. Код јавних скупова то може бити свако лице, али да ли је то тако и на спортским приредбама?

Поставља се питање хоће ли постојати ово кривично дело када су у питању забрањени јавни скупови на које грађани немају право? С једне стране, и забрањен јавни скуп јесте јавни скуп, а с друге, поставља се питање зашто би се учесницима забрањеног јавног скупа пружала (појачана) кривичноправна заштита. Чини се да је став да се ово кривично дело не може учинити на забрањеном јавном скупу ипак прихватљивији (*Ibid*, 907).

Када је у питању извршилац овог дела имамо пуно дилема. Да ли је то свако лице? Одговор на ово питање зависи од угла посматрања и од питања да ли говоримо о јавним скуповима или спортским приредбама? Да се концентришемо на спортске приредбе. Ако посматрамо норму само језички, граматички онда је то свако лице, па и учесници спортске приредбе. Ако пођемо од циљног, телеолошког тумачења онда би то требало да буду само навијачи, тј. сва лица која су присутна на спортској приредби а нису активни учесници. У теорији се прави разлика између учесника спортске приредбе у ужем и у ширем смислу. У ужем смислу то су такмичари, тренери, судије и сл., док су учесници у ширем смислу и гледаоци, односна сва лица присутна на спортској

приредби. Кад је у питању пасивни субјект нема дилеме да тај појам треба схватити у ширем смислу. Међутим, да ли извршилац може бити учесник у ужем смислу нпр. фудбалер или судија, поготово када се радња предузима према другом таквом учеснику. Мишљења у пракси су подељена.

Тако, у догађају који се збио 23. новембра 2008, дакле још за време док се инкриминација налазила у Закону о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама првостепеном одлуком осуђен је играч. Међутим, како апелациони суд примећује он није могао никако бити извршилац тог дела будући да није неовлашћено ушао на спортски терен. Надаље, то значи у конкретном случају, да окривљени, као играч који је учествовао у утакмици малог фудбала - као спортској приредби - у својству играча није неовлашћено ушао и налазио се на играјућем спортском терену, стога исти као непосредни учесник у спортској приредби у предметном случају, не може бити извршилац кривичног дела из члана 20. предметног Закона који је важио у време извршења дела стављеног на терет истом (*Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж. I 2352/12 од 21.11.2012. године, којом је преиначена пресуда Вишег суда у Новом Саду К. 73/12 од 11.05.2012. године*).

Изгледа да је законодавац брзо схватио да ће тако формулисана одредба бити тешко примењива на сва лица, па је исту изменио (29. децембра 2009) и као прву радњу основног облика кривичног дела прописао „Ко физички нападне или се физички обрачунава са учесницима спортске приредбе ...“ Али је питање да ли је на тај начин проблем решен јер и након тога судска пракса има различита гледишта. Тако Апелациони суд у Београду заузима став да учесници спортског такмичења и спортске манифестације, значи лица која по статуту спортског савеза имају својство обавезног и дозвољеног учесника спортског такмичења, не могу бити извршиоци овог кривичног дела (*Ibid*, 907). Са друге стране, ВКС истиче да извршилац кривичног дела насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу из члана 344-а. став 1. Кривичног законика учињеног на начин – физичким нападом или физичким обрачунавањем, може бити свако ко на спортској приредби према било ком присутном лицу, односно учеснику те приредбе, предузме описану радњу извршења, без обзира у ком својству присуствује спортској приредби. При томе примена кривичног закона у погледу оцене ко може бити извршилац предметног кривичног дела, а затим и да ли постоји ово кривично дело није искључена тиме што су нека од лица присутних на спортској приредби претходно кажњена за дисциплински прекршај прописан одговарајућим правним актима Спортског савеза. Зато је Врховни касациони суд утврдио да је другостепеном пресудом учињена повреда кривичног закона (Кзз 24/12 од 11. априла 2012).

Теоријски посматрано, сматрамо да они судови који полазе од телеолошког тумачења, али и од циља *Европске конвенције о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама* а то је спречавање насиља од стране гледалаца, исправно поступају. Понашање активних учесника спортских такмичења је регулисано прописима који важе у области спорта где су прописане и дисциплинске казне. Такође, исправно се примећује да би се у пракси могли јавити извесни проблеми у вези

са применом мере безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама чије изрицање је у случају овог кривичног дела обавезно (Ibid, 907). Дакле, да ли наведена мера безбедности и њен назив иду у прилог тога да можете професионалном фудбалеру да изрекнете забрану присуствовања фудбалским утакмицама пет година (а фудбалски савез му изрекне забрану неизграђа рецимо једне утакмице) или се она, ипак, односи на гледаоце (Ibid, 907). И шта значи присуствовање, да ли је то исто што и учествовање, тј. играње на фудбалској утакмици. И да се нашалимо, да ли суд то што се ради о професионалном фудбалеру треба да узме као отежавајућу околност или обрнуто, због тога што је фудбалер по професији треба да буде благонаклон јер он од тога живи, обезбеђује егзистенцију себи и својој породици па треба да му изрекне забрану у краћем трајању.⁸ Али, у коначном, шта је оно што обесхрабрује? То је чињеница да уместо да за ово кривично дело одговарају навијачи у тој улази се махом налазе активни учесници спортских приредби.

И на крају овог дела, да се позабавимо радњама извршења основног облика које су далеко од прецизних и прегледних. То су: 1) физички напад или физички обрачун са учесницима спортске приредбе или јавног скупа, 2) вршење насиља или оштећење имовине веће вредности приликом доласка или одласка са спортске приредбе или јавног скупа, 3) уношење у спортски објекат и бацање међу гледаоцима предмета, пиротехничких средстава или других експлозивних, запаљивих или шkodљивих супстанци које могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа, 4) неовлашћени улазак на спортски терен или део гледалишта намењен противничким навијачима и изазивање насиља, 5) оштећење спортског објекта, његове опреме, уређаја и инсталација и 6) одређена понашања или пароле на спортској приредби или јавном скупу којима се изазива национална, расна, верска или друга мржња или нетрпељивост заснована на неком дискриминаторном основу услед чега дође до насиља или физичког обрачуна са учесницима.

За постојање овог кривичног дела је неопходно да окривљени инкриминисану радњу предузима на спортској приредби или јавном скупу, а не и у ситуацији када пријатељској фудбалској утакмици нема присуства публике, односно гледалаца.⁹ Такав став има и упориште и у пресуди Апелационог суда

⁸ И да скренемо пажњу на једну *no sense* одлуку. Ради се, додуше, о професионалном тренеру. Али је јасно да се постојећа ситуација могла решити правилима у области спорта тј. дисциплинским казнама. Наиме, *Апелациони суд у Крагујевцу, у одлуци КЖ. 1-5836/10 од 27.1.2011*, истиче да је првостепени суд пропустио да да адекватан значај околностима кривичног дела за које је окривљени оглашен кривим и које га у одређеној мери чине тежим од осталих кривичних дела ове врсте. Суд није у довољној мери вредновао тежину извршеног дела, те упорност и дрскост испољену од стране окривљеног, чињеницу да је окривљени тренер, те да је био у обавези да посебно води рачуна о понашању јер је у том својству био одговоран за васпитање фудбалера и у обавези да утиче критички на њихово евентуално лоше понашање. Окривљени је занемарио ову своју обавезу, па уместо да примером утиче на друге, без датог повода и разлога насрнуо је на оштећеног као фудбалског судију.

⁹ Пресуда Апелационог суда у Новом Саду бр. КЖ. 1 552/15 од 2.октобра 2015, којом је потврђена пресуда Вишег суда у Новом Саду бр. К 124/13 од 19. марта 2015. - Билтен Вишег суда у Новом Саду, број 6/2015, Интермех, Београд, Аутор сенценце: Биљана Делић, судија Вишег суда у Новом Саду

у Београду. Наиме, првостепеном пресудом Вишег суда у Ваљеву окривљени је осуђен на условну осуду и новчану казну. Међутим, по жалби Апелациони суд је заузео другачији став. Пријатељска фудбалска утакмица одиграна на помоћном терену уз присуство само припадника оба фудбалска клуба, која није била пријављена спортском савезу, нити је спортски савез делегирао судије, нити је на тој утакмици било делегата, нити се водио записник, не може се сматрати спортском приредбом нити јавним скупом у смислу чл. 2. став 1. ЗСНСП нити су при том окривљени и оштећени могли имати својство учесника спортске приредбе у смислу чл. 2. став 4. наведеног закона.¹⁰

Из законског описа кривичног дела из чл. 344.а ст. 1. КЗ произлази да кривично дело чини и лице које између осталог врши насиље или оштећује имовину веће вредности приликом доласка и одласка са спортске приредбе или јавног скупа, из чега произлази да за постојање предметног кривичног дела уопште није од утицаја да ли је радња предузета на стадиону или ван њега. У конкретном случају се ради о јединственом догађају и оптужним актом јавног тужиоца се оптуженима ставља на терет да су управо приликом одласка са спортске приредбе учинили предметно кривично дело што подразумева да су радње кривичног дела могли предузети како на стадиону тако и у његовој близини, односно приликом изласка са стадиона где се одржава спортска приредба. Тако је Апелациони суд у Нишу заузео супротно мишљење у односу на првостепени суд који је ослободио окривљене јер су радњу извршења учинили ван стадиона на коме се одржавала спортска приредба. У пресуди се наводи „...потпуно је неприхватљив навод првостепеног суда, и у вези с тим дати нејасни разлози о одлучним чињеницама које су предмет доказивања, да је кривица окривљеног С. искључена из разлога што је бацање каменице у правцу полицијског службеника предузео ван стадиона због чега нема доказа да је учинио кривично дело насилничко понашање на спортској приредби из чл. 344а ст. 1. КЗ.“¹¹

Чланом 344а ставом 2 КЗ прописан је први тежи облик кривичног дела насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу који постоји онда када је дело извршено у групи. Казна за овај тежи облик дела је затвор од једне до осам година. Квалификаторна околност јесте деловање у групи и таква околност мора бити обухваћена умишљајем извршиоца. Група значи најмање три лица која су повезана ради трајног или повремених вршења кривичних дела која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру (члан 112. став 22. КЗ РС).

У ставу 3 овог члана прописан је други тежи облик кривичног дела насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу. То је ситуација када појединац изврши то кривично дело у својству коловође групе која изврши кривично дело насилничког понашања на спортској приредби или јавном

¹⁰ Пресуда Апелационог суда у Београду Кж1-221/13 од 05. фебруара 2013. - Пресуда Вишег суда у Ваљеву К.бр.81/12 од 12. децембра 2012. - Из Билтена Апелационог суда у Београду, број 5/2013, Интермех, Београд, Аутор сенценце: Небојша Павловић, виши судијски сарадник Апелационог суда у Београду

¹¹ Решење Апелационог суда у Нишу, Кж. 54/14 од 2. јула 2014.

скупу. За коловођу групе (лице које предводи групу у акцијама) прописана је казна од три до дванаест година затвора. За утврђивање кривице за тај облик кривичног дела, потребно је да извршилац тог кривичног дела у време извршења дела има свест да јесте коловођа групе и да жели да се понаша као коловођа. Неопходно је да та околност буде обухваћена умишљајем учиниоца (квалификаторна околност).

Члан 344а став 4 КЗ такође прописује тежи облик кривичног дела насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу који постоји ако је извршење основног облика кривичног дела насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу довело до нереда у коме је неко лице тешко телесно повређено или је оштећена имовина већег обима. За такве случајеве извршења кривичног дела прописано је да ће се извршилац казнити затвором од две године до десет година. Тешка телесна повреда може бити нанесена, како лицу према коме се врши насиље на спортској приредби, тако и неком другом лицу које може бити учесник спортске приредбе, али и случајни пролазник. У односу на наношење тешке телесне повреде, за утврђивање кривице извршиоца потребно је да постоји нехат (З. Стојановић, Н. Делић, 2013:303).¹² Када је у питању оштећење имовине већег обима за постојање кривице извршиоца потребно је да у тренутку извршења дела постоји нехат извршиоца у односу на оштећење имовине већег обима до кога је дошло услед насиља на спортској приредби.

Сматрамо да ако је тешка телесна повреда нанета са умишљајем али не услед нереда до којих је дошло услед извршења основног облика кривичног дела из члана 344а, постоје два кривична дела у стицају, тешке телесне повреде и основног облика насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу. Такав став је заузео и Врховни касациони суд. Када је тешка телесна повреда нанета радњом окривљеног при чему се са директним умишљајем наносе ударци оштећеном, који је учесник спортске приредбе за време трајања те приредбе, а без изазивања нереда тада је окривљени извршио кривично дело насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу из члана 344а став 1. КЗ и кривично дело тешка телесна повреда из члана 121. став 1. КЗ у стицају.¹³ Међутим, имамо и другачијих судских одлука. Тако, у другом предмету Апелациони суд у Нишу је у сличној ситуацији, када је окривљени који је нанео тешке телесне повреде са умишљајем на спортској приредби и првостепено осуђен за извршење кривичног дела из члана 344а став 4 у вези става 1 КЗ преквалификовао ту пресуду и окривљеног осудио само за извршење кривичног дела из члана 121. КЗ уз образложење да за постојање квалификованог облика кривичног дела насилничко понашање на спортској приредби из чл. 344а ст. 4. у вези ст. 1. КЗ неопходно је да наступи последица у виду изазивања нереда и да услед изазивања нереда на спортској приредби другом лицу буде нанета тешка телесна повреда. Пошто је изостала последица у виду изазивања

¹² Више о тешкој телесној повреди квалификованој смрћу: Д. Коларић, Кривично дело убиства, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 174-188.

¹³ Пресуда Врховног касационог суда Кзз 1123/2014 од 20. новембра 2014, сентенца верификована на седници Кривичног одељења Врховног касационог суда 6. јуна 2016.

неред у радњама окривљеног који је нанео тешку телесну повреду другом лицу остварена су законска обележја кривичног дела тешке телесне повреде из чл. 121. ст. 1. КЗ.¹⁴

Став 5 члана 344а КЗ прописује посебан облик кривичног дела насилничког понашања на спортској приредби или јавном скупу, који постоји ако службено или одговорно лице при организовању спортске приредбе или јавног скупа пропусти да предузме одговарајуће мере обезбеђења како би се онемогућио или спречио неред, па услед тога буду угрожени животи и тела већег броја људи или имовина веће вредности. За тај, посебан облик кривичног дела законом је прописано да ће се извршилац казнити затвором од три месеца до три године и новчаном казном.

(Не)ефикасност мере безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама

Учиниоцу кривичног дела које је извршено на спортској приредби обавезно се изриче мера безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама.

Мера са сличном садржином и сличном сврхом, постоји у многим европским правним системима. У појединим државама не ради се о мери безбедности, већ је то један од услова који се морају испунити уз условну осуду (код нас би то могла да буде нека од обавеза која се намеће заштитним надзором уз условну осуду). Такав је случај, на пример, у Кривичном законнику Француске (чл. 132-45)¹⁵ и у Кривичном законнику Руске федерације (чл. 73. ст. 5).¹⁶ Чешка Република донела 2006. Закон о борби против хулиганизма на спортским стадионима, којим је предвиђено да се, поред казне, учиниоцима кривичних дела може изрећи и мера безбедности доживотне забране посећивања спортских приредби (Д. Шупут, 2010: 241). Пољска је 1997. донела посебан закон под називом *Закон о безбедности јавних скупова са великим бројем учесника*, који се, између осталог, бави и безбедношћу на спортским приредбама. Овај закон такође предвиђа могућност изрицања мере безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама у времену од једне до три године (Ibid, 243). Бугарска је 2004, такође, донела *Закон о очувању јавног реда на спортским приредбама* у оквиру кога је предвиђена и мера безбедности забране присуствања спортским (Ibid, стр. 245).

Према слову нашег КЗ-а учинилац кривичног дела је дужан да се непосредно пре почетка времена одржавања одређених спортских приредби лично јави службеном лицу у подручној полицијској управи, односно полицијској станици, на подручју на којем се учинилац затекао и да борави у њиховим

¹⁴ Пресуда Апелационог суда у Нишу Кж бр. 1041/14 од 23.10.2014. године - Из Билтена Вишег суда у Нишу, број 33/2015, Интермех, Београд

¹⁵ Кривични законик Француске, *Code pénal*, <http://legifrance.gouv.fr/>.

¹⁶ Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ в последней редакции, действующей с 04.05.2018 года, <http://logos-pravo.ru/ugolovnyy-kodeks-rf-uk-rf>

просторијама за време одржавања спортске приредбе. У вези са тим поставља се питање како начелног, тако и организационо-техничког карактера. Прво, да ли се овде ради о некој врсти превентивног полицијског притвора, јер „*боравити*“, у овом случају, значи бити лишен слободе. Друго, смештајни капацитети у полицијским управама, односно станицама су ограничени, а и боравак других лица у њиховим просторијама би ометао њихов нормалан рад (З. Стојановић, 2013:367). Посебан проблем може представљати и вођење евиденција о извршавању ове мере с обзиром на могућност јављања било којој подручној полицијској управи (станици) у земљи (на подручју на којем се затекао) (Ћ. Ђорђевић, 2011:162).

Суд одређује трајање мере, које не може бити краће од једне нити дуже од пет година, рачунајући од дана правноснажности одлуке, с тим да се време проведено у затвору не урачунава у време трајања ове мере.¹⁷ За кршење забране утврђене мером безбедности, последњим изменама и допунама КЗ из 2016., чланом 340а. КЗ инкриминисано је кривично дело кршење забране утврђене мером безбедности при чему је забрањена новчана казна или казна затвора до шест месеци. Ово кривично дело је уведено због нашег негативног искуства и проблема који су антиципирани у пракси (Д. Коларић, 2017:27) али остаје дилема да ли смо са њим постигли циљ.

У образложењу Предлога ЗИД КЗ наведено је „...да је циљ да се обезбеди санкција за кршење забране коју одређене мере безбедности садрже. Према важећем закону, не постоје никакве санкције за кршење одређених забрана код неких мера безбедности. Код кршења других забрана, извесна санкција се огледа у томе што суд изричући условну осуду може одредити да ће се она опозвати ако осуђени прекрши забрану наложену мером безбедности (чл. 85. и 86. КЗ). Међутим, и код тих мера безбедности постоји потреба за једним оваквим кривичним делом за случај да санкција уз коју се изриче мера безбедности није условна осуда.“¹⁸

Наиме, када је реч о мери безбедности „забране присуствовања одређеним спортским приредбама“ ако суд изрекне условну осуду, суд има обавезу да одреди да ће се та осуда опозвати, ако учинилац прекрши забрану присуствовања одређеним спортским приредбама, односно ако не изврши дужност јављања службеном лицу у подручној полицијској управи, односно полицијској станици.¹⁹ Међутим, у пракси поступак опозива условне осуде се врло ретко врши без обзира на многобројна кршења мере безбедности. Вероватно зато што је поступак компликован.²⁰ Полиција којој је пресудом поверен надзор над извршењем мере безбедности, када утврди да је дошло до не јављања осуђеног у полицијску станицу у одређено време или ако се утврди да је осуђени прекршио меру безбедности и присуствовао спортској приредби у време док траје забрана, треба о истом да обавести суд који је донео пресуду и

¹⁷ КЗ, члан 89б

¹⁸ Предлог закона о измени и допунама КЗ, усвојен на 17. седница Владе Републике Србије, 9. новембра 2016.

¹⁹ КЗ, члан 89б

²⁰ Видети: ЗКП, члан 545-551.

надлежно јавно тужилаштво. Јавно тужилаштво може да упути захтев суду који је судио у првом степену да покрене опозив. Суд након одржаног рочишта може да одбије захтев јавног тужиоца ако утврди да нема основа за опозивање условне осуде, при томе по службеној дужности може да опомене осуђеног који не извршава обавезе заштитног надзора или продужи трајање заштитног надзора у оквиру времена проверавања или раније обавезе замени другим. То значи, суд може да одбије захтев и у случајевима када утврди да осуђено лице не поштује обавезе из пресуде. Тако, дана 2. октобра 2016. за време одигравања фудбалске утакмице оштећени - играч који је због фаула добио жути картон је физички нападнут од стране окривљеног – играча супарничког тима и исти му је пришао с леђа и задао ударац затвореном шаком у пределу лица од којег је исти задобио тешке телесне повреде у виду „фрактуре носне кости са дислокацијом и огуљотине са крвним подливом у унутрашњој страни угла ока и регије јагодичне кости лево са подливом“. Виши суд у Ваљевоу пресудом К.бр.31/17 од 13. септембра 2017. је осудио Р.Ј. из Ваљева због чињења кривичног дела из члана 344а став 1 КЗ и изрекао му условну осуду утврдивши му казну затвора од 6 месеци условно на 2 године и новчану казну у дневним износима (30 дневних износа – висина дневног износа 500 динара) и меру безбедности „забране присуствовања одређеним спортским приредбама, односно фудбалским утакмицама ФК М. у трајању од једне године. Након објављивања пресуде странке су се одрекле права на жалбу тако да је иста постала правноснажна и извршна даном објављивања. Пресуда је достављена Полицијској управи Ваљево 9. октобра 2017. ради спровођења мере безбедности. Полицијски службеник је 19. октобра 2017. обавио разговор са осуђеним и упозорио га на забране и дужности које произилазе из пресуде. Дана 5. новембра 2017. осуђени се није јавио у Полицијску управу Ваљево пре и за време трајања утакмице фудбалског клуба М. из Ваљева. Обавештено је надлежно јавно тужилаштво и суд. Поднет је захтев за опозив условне осуде. Виши суд у Ваљевоу, иако је утврдио да осуђени Р.Ј. није испунио дужност предвиђену горе поменутом пресудом, одбио је захтев и продужио рок трајања мере безбедности за још шест месеци.²¹

Дакле, окривљени је извршио у стицају кривично дело насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу из члана 344а став 1. и кривично дело тешка телесна повреда из члана 121. став 1. Међутим, ставови који су неспорни у правној теорији, али и заузети у пресудама апелационих судова, не спроводе се у пракси виших судова и јавних тужилаштава.

У другом случају, опозвана је условна осуда и истом је изречена казна затвора у трајању од шест месеци коју ће издржати по правноснажности пресуде.²² Наиме, осуђени је за време трајања мере безбедности исту прекршио тако што се дана 23. октобра 2016. није јавио у полицијску станицу пре почетка фудбалске утакмице на којој није смео бити присутан због изречене

²¹ Пресуда Вишег суда у Ваљевоу, К.бр.5/18 од 26. марта 2018.

²² Пресуда Вишег суда у Ваљевоу, К.бр.44/16 од 22. децембра 2016. и пресуда Апелационог суда у Београду Кж1 65/2017вод 13. фебруара 2017.

мере безбедности, већ је на истој присуствовао и извршио прекршај из области Закона о јавном реду и миру тако што је вређао играче. На тај начин није испунио наложену дужност мером безбедности а прекршио је и забрану. Више јавно тужилаштво је поднело захтев за опозив условне осуде који је усвојен од стране суда. У другом примеру, лицу М.Б. опозвана је условна осуда на коју је осуђен на 6 месеци затвора условно на једну годину пресудом Вишег суда у Ваљеву²³, због извршења кривичног дела из члана 344а ст. 1 КЗ, а због тога што се у својству редара физички обрачунавао са играчем фудбалског клуба за време трајања утакмице. Изречена му је и мера безбедности „забрана присуствовања одређеним спортским приредбама“ и то „свим такмичарским утакмицама у фудбалу Градске лиге Ваљево између ФК С и осталих фудбалских клубова из те лиге“ у трајању од једне године. Због неиспуњења обавеза истом је изречена казна затвора у трајању од шест месеци која је утврђена претходном пресудом.²⁴

Инкриминисањем радње кривичног дела кршење забране утврђене мером безбедности постигнут је извесан позитивни ефекат. Међутим, морамо да приметимо да се кривично дело односи на кршење забране утврђене мером безбедности. У овом случају забрана је присуствовања одређеним спортским приредбама. Шта се дешава када осуђени не прекрши забрану али не испуни дужност која му је утврђена мером безбедности, тј. да се непосредно пре почетка спортске приредбе јави службеном лицу полиције и борави у просторијама МУП-а за време трајања спортске приредбе. Да ли тада кривично дело постоји? Ако бисмо јављање службеном лицу пре почетка утакмице схватили као начин извршења забране могли бисмо да резонујемо да дело постоји. Али, ту опет остаје проблем могућности да полиција за свако лице које не испуни дужност предвиђену овом мером безбедности дође до сазнања да је прекршио забрану. Наравно, ту је и стандардни проблем који се огледа у предугом трајању кривичних поступака. Какав ће бити ефекат кривичне санкције на учиниоца која се изрекне након неколико година од кршења мере безбедности?

Такође, треба истаћи да се за прекршај из члана 23. ЗСНСП обавезно изриче и заштитна мера забране присуствовања одређеним спортским приредбама. Забрана присуствовања одређеним спортским приредбама састоји се у обавези учиниоца прекршаја да се непосредно пре почетка времена одржавања одређених спортских приредби лично јави службеном лицу у подручној полицијској управи, односно полицијској станици на подручју на којем се учинилац прекршаја затекао и да борави у њиховим просторијама за време одржавања спортске приредбе. Заштитна мера може се изрећи у трајању од једне до осам година а осуђено лице које не изврши ову обавезу казниће се затвором од тридесет до шездесет дана.

²³ Пресуда Вишег суда у Ваљеву, К.бр.35/17 од 5. октобра 2017.

²⁴ Пресуда Вишег суда у Ваљеву, К.бр.9/18 од 3.марта 2018.

Анализа стања и кретања кривичног дела насилничко понашање на спортским приредбама

У периоду 2011-2016 у Србији²⁵ је поднето 1329 кривичних пријава због извршења кривичног дела из члана 344а КЗ. Против непознатог учиниоца је поднето 68, док су у 180 случајева лица била малолетна у тренутку извршења кривичног дела (занимљиво је да је у 2011. било 87 малолетних учинилаца против којих је поднета пријава што је нешто мање од укупног броја за наредних 5 година). Против пунолетних учинилаца поднета је 1081 кривична пријава. Одлуком јавног тужилаштва одбачене су 260 или 24%. Од пунолетних учинилаца кривичних дела укупно је осуђено 879 лица међу којима је било само 5 жена. Казни затвора било је 150 или 17% (од којих 111 или 74% су кратке казне затвора - до 6 месеци), на кућни затвор осуђено је 21 лице²⁶, условних осуда 501 или 57%, новчана казна као главна казна је изречена 64 пута, једно лице је осуђено на рад у јавном интересу, једно судском опоменом и пет васпитном мером.²⁷

Према Закону о уређењу судова²⁸ за суђење за ово кривично дело је у првом степену стварно надлежан виши суд. Дакле, и извршна и законодавна власт желе да овом кривичном делу дају већи значај. Да ли је то заиста неопходно и шта се са тим постигло?

Највећи је број условних казни. Када погледамо казне затвора видимо да $\frac{3}{4}$ чине казне до 6 месеци.

Као што се може приметити, јавно тужилаштво у огромном броју случајева прибегава примени опортунитета. Тако је нпр. у 2015 и 2016 години свака пета кривична пријава била одбачена применом опортунитета, а свака седма из других разлога.

У овом делу рада упоредићемо наведене статистичке податке који се односе на територију Србије са резултатима истраживања које је вршено на територији једног управног округа у Србији. Разлика ова два истраживања је у томе што су у првом (цела територија Србије) коришћени подаци Републичког завода за статистику а у другом је извршен увид у сваки јавно тужилачки предмет формиран за пријаву да је учињено кривично дело из члана 344а КЗ (територија Колубарског управног округа). Временски оквир истраживања је шест година и то период 2011-2016. година.

²⁵ Напомена: У овом истраживању користимо податке за Републику Србију без Аутономне покрајине Косово и Метохија из разлога што Републички завод за статистику од 1999. године не располаже са подацима о броју становника и стању криминалитета на том подручју а законодавна, судска и извршна власт на том подручју, без обзира што је оно део Србије, немају суверенитет од 1999.

²⁶ Податке располажемо само за 2015 и 2016. Извор Републички завод за статистику.

²⁷ Подаци Републичког завода за статистику Србије.

²⁸ Закон о уређењу судова, "Службени гласник РС", бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011, 101/2011, 101/2013, 40/2015, 106/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017

У овом периоду Вишем јавном тужилаштву у Ваљеву поднето је 46 кривичних пријава против 63 осумњичених за извршење кривичног дела из члана 344а КЗ. Сва лица су мушког пола. Јавно тужилаштво је у 27 случајева применило меру опортунитета кривичног гоњења. У 26 случајева осумњиченима је наложено да на рачун прописан за уплату јавних прихода уплати одређени новчани износ, који се користи за хуманитарне или друге јавне сврхе а у једном случају осумњиченом је наложено и исти је прихватио обавезу да обави 120 часова одређеног друштвенокорисног или хуманитарног рада. Укупно је на рачун јавних прихода за шестогодишњи период уплаћено 858000 динара у појединачном распону износа од 10000 до 105000, што значи да је у просеку сваки осумњичени уплатио износ од 33.000 динара.²⁹

Донето је 25 правноснажних пресуда при чему се све односе на први став члана 344а КЗ. При томе, 24 окривљена осуђена су на условне осуде и 1 лице на казну кућног затвора у трајању од шест месеци. Новчана казна, као споредна, изречена је за свих 25 случајева у распону од 10000 до 50000 динара појединачно, тако да је на рачун суда уплаћено 554000 динара.³⁰

Од свих правноснажно осуђених лица било је 14 играча, један фудбалски судија, седам навијача, један председник фудбалског клуба и два службена лице, записничар и редар.

Мера безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама изречена је на најмањи законом предвиђен период од годину дана за 24 осуђена, тј. није донета у једном предмету. Наиме, првостепеном пресудом окривљени (играч) је осуђен условном осудом (казна затвора у трајању од 3 месеца коју неће издржати ако у року од једне године од правноснажности пресуде не учини ново кривично дело) и новчаном казном од 15000 динара, зато што је за време другог полувремена „пријатељске фудбалске утакмице“, ударио оштећеног (играча противничког клуба), песницом у пределу темена главе, након чега је дошло до нереди на јавном скупу. Занимљиво је да се јавно тужилаштво није жалило на првостепену пресуду а жалба браниоца окривљеног је одбијена пресудом Апелационог суда у Београду. Без обзира што је евидентно учињена битна повреда кривичног поступка првостепена пресуда је постала правноснажна.³¹ Такође, против два осуђена лица због неиспуњења обавеза наложених мером безбедности условна осуда је на предлог јавног ту-

²⁹ Анализирали смо сваки случај појединачно у коме је примењен опортунитет којом приликом је утврђено да је јавно тужилаштво наложило обавезу једном лицу да на рачун јавних прихода уплати 10.000 динара, два лица 15.000 динара, једно лице 16.000 динара, четири лица 20.000 динара, седам лица 25.000 динара, два лица 30.000 динара, једно лице 35.000 динара, два лица 40.000 динара, једно лице 42.000 динара, једно лице 45.000 динара, два лица 50.000 динара, једно лице 80.000 динара и једно лице 105.000 динара.

³⁰ Анализирали смо све пресуде којом приликом је утврђено да је новчана казна као споредна казна изречена за 5 лица у износу од 10000 динара, за једно у износу од 12000, за 4 лица у износу од 15000, за 6 лица у износу од 20000, за једно лице у износу од 25000, за 3 лица у износу од 30000, за једно у износу од 32000, за једно лице у износу од 35000, за 2 лица у износу од 40000 и за једно лице у износу од 50000 динара.

³¹ Пресуда Вишег суда у Ваљеву К.бр.42/17 од 29. јануара 2018, и пресуда Апелационог суда у Београду Кж1 205/18 од 13. марта 2018.

жилаштва опозвана, и то једном навијачу и једном редару. Оба лица су упућена на издржавање казне затвора утврђене пресудом, и то у трајању од 6 месеци.

Против 11 лица кривична пријава је одбачена јер није постојао основ сумње да је учињено кривично дело за које се гони по службеној дужности, при чему је јавно тужилаштво за једно од тих лица поднело захтев за покретање прекршајног поступка због извршеног прекршаја из члана 23. став 1 тачка 3 ЗСНСП, при чему је окривљени осуђен на новчану казну од 50000 динара и изречена му је заштитна мера забране присуствовања фудбалским утакмицама ФК „С“ у трајању од једне године зато што је неовлашћено ушао на фудбалски терен у својству навијача на полувремену утакмице.³²

Ако упоредимо ова два истраживања за исти временски период, прво које се односи на територију Србије без Косова и Метохије и друго које се односи на територију Колубарског округа, узимајући у обзир да смо у другом извршили увид у сваки предмет а у првом истраживању податке добили из статистике коју води Републички завод за статистику, можемо потврдити оно што провејава кроз цео рад. Када смо истраживање свели на мањи део територије утврдили смо да је против 60% осумњичених одбачена кривична пријава и то у 70% случајева применом опортунитета. Само 1/3 осумњичених је осуђена и то у 96% случајева условном осудом.

Закључна разматрања

На основу разматраног можемо извести неколико закључака.

Термине који се користе у различитим законима исте снаге (нпр. јавни скуп – јавно окупљање) потребно је уподобити како би се смањили проблеми које правосудни органи и полиција имају у доказивању казних дела. Ни Уставни суд као највиша судска инстанца у држави није надлежан да оцењује међусобну сагласност појединих одредаба закона тако да се исте могу променити само изменама (С. Марковић, 2018:213).

Треба нагласити, да су другостепени судови заузели став да пријатељске утакмице (које не организује спортски савез) ако се одигравају без публике не представљају спортску приредбу, нити јавно окупљање (јавни скуп). То значи, да се ово кривично дело не може учинити на таквом догађају.

Међу осуђенима се налази највећи број активних учесника спортских догађаја што је потпуно противну смислу ове одредбе и конвенцији Савета Европе.

Насиље на спортским приредбама представља велики проблем али, чини се да, приступ овом проблему није одговарајући.

³² Прекршајни суд у Ваљеву, Пр.бр. 7134/16 од 20. фебруара 2017.

Литература:

1. Dunning, Eric (1999.) Sport matters: Sociological studies of sport, violence and civilization, London,
2. Đorđević, Đorđe (2010): Prekršajno pravo, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
3. Đorđević, Đorđe (2011): Zabрана prisustvovanja određenim sportskim priredbama, u: Đ. Ignjatović (ur.), Kaznena reakcija sudova u Srbiji, Pravni fakultet, Beograd., str.158-166.
4. Kesić, Zoran; Zekavica, Radomir (2016): „Objava „rata kriminalu“ kao izazov vladavini prava i demokratskom radu policije, Kultura polisa, br.30, godina XIII, str. 313-325.
5. Kolarić, Dragana (2017): Reforma krivičnog materijalnog zakonodavstva i poglavlje 23 (na raskršću između nacionalnog identiteta i evropskih integracija), u: *Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle)*, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Zlatibor, 2017.
6. Kolarić, Dragana (2015): Konceptijske novine u Krivičnom zakoniku Srbije i adekvatnost državne reakcije na kriminalitet, u: *Suđenje u razumnom roku i drugi krivičnopravni instrumenti adekvatnosti državne reakcije na kriminalitet*, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Zlatibor,
7. Kolarić, Dragana (2008): Krivično delo ubistva, Službeni glasnik, Beograd,
8. Kolarić, Dragana; Marković Saša (2018): Pojedine nedoumice u primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, *Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu – Časopis za pravne i društvene nauke* (glavni i odgovorni urednik: dr Mirko Vasiljević), Vol. 66, broj 1,
9. Marković, Saša (2015): Uloga policije u sprovođenju mere bezbednosti „Zabрана prisustvovanja određenim sportskim priredbama“, *Pravo i autonomija ličnosti*, Tom 1, Pravni život: časopis za pravnu teoriju i praksu glavni i odgovorni urednik: prof. dr Slobodan Perović), Udruženje pravika Srbije, broj 9, Knjiga 578, Beograd, str. 603-620.
10. Marković, Saša (2018a): Protivrečnosti karijernog razvoja policijskih službenika u Republici Srbiji, Kultura polisa, god. XV, br. 35, str. 211-232
11. Marković, Saša (2016): Mera bezbednosti „Zabрана prisustvovanja određenim sportskim priredbama“ u praksi policije i pravosuđa, *NBP - Žurnal za kriminalistiku i pravo* (glavni i odgovorni urednik: prof. dr Dragana Kolarić), Kriminalističko-policijska akademija, godina XXI, Beograd, broj 1, str.133-161,
12. Simonović, Branislav (2012): Kriminalistika, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu i Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac,
13. Stojanović, Zoran (2012): Komentar Krivičnog zakonika, Službeni glasnik, Beograd,
14. Stojanović, Zoran (2013): Krivično pravo-opšti deo, Pravna knjiga Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd,
15. Stojanović Zoran; Delić Nataša (2013), Krivično pravo - posebni deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Pravna knjiga, Beograd,
16. Šuput, Dejan (2010): Pravni okvir koji uređuje borbu protiv nasilja na sportskim priredbama u evropskim državama, Strani pravni život, god. 54, br. 1, str. 233-263.

SOME QUESTIONS REGARDING SUPPRESSION OF VIOLENT BEHAVIOUR AT SPORTS EVENTS OR PUBLIC RALLIES

Summary: In 1985 the Council of Europe in Strasbourg adopted the European Convention on Spectator Violence and Misbehaviour at Sports Events and in particular at Football Matches, as a response to numerous sports tragedies at European stadiums. Our country ratified this Convention in 1990. The violence of fan groups is becoming an increasingly recognizable phenomenon in Serbia as well. These are the reasons why in 2003 the Law on Prevention of Violence and Misbehavior at Sports Events was adopted as *lex specialis*, which deals with this matter only. At the beginning we have set up a hypothesis that penal policy for this form of violence is mild. Unfortunately, this hypothesis has also been confirmed. It is quite prominent that suspended sentences are resorted to, but also the opportunity of criminal prosecution, regardless of the fact that real jurisdiction for action related to these criminal acts has been given to higher public prosecution offices and courts (in other words the legislator has recognized a higher degree of social danger) and the fact that the penalties provided for by the law are relatively tough. There is a small number of those who are sentenced to prison. Also, after the analysis of the data we have determined that in the majority of proceedings conducted for violence at sports events the suspects were either a player or a coach. Does this mean that the state has pointed a knife primarily at direct participants in a sports events instead at the supporters? If the research results, which cannot be considered representative since they have been narrowed down to one administrative district in Serbia only, are applied to the entire territory of Serbia, we can conclude that primarily players and coaches are recognized as violators who are given suspended sentences or are not charged at all. However, in addition to the attitudes of the court practice it remains disputable if the perpetrators of this crime should be participants in the sports events.

Key words: violence, sporting events, public rally, criminal offence, perpetrator, security measure

МИЛОШ СТАНОЈЧИЋ*

Адвокатска канцеларија Станојчић
Шабац

УДК 323.2:323.17(450)

Прегледни рад
Примљен: 19.09.2018
Одобрен: 12.10.2018
Страна: 153-168

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ЈУЖНОТИРОЛСКОГ МОДЕЛА АУТОНОМИЈЕ

Сажетак: Разматрање питања односно развоја и савременог уобличавања Јужног Тирола није ново. Бројне су теоријске расправе о теми Јужног Тирола, а још бројнија позивања на политичка и организациона решења која би требала да послуже као пример решавања тензија политички турских области. Може се рећи да је потпуно оправдана и разумљива жеља да Јужни Тирол буде узор и да се постигну слични резултати на другим подручјима. Наиме, Јужни Тирол данас је мирна и најбогатија италијанска покрајина, која је, уједно, једна од најпросперитетнијих области у Европској унији. Када се узме у обзир несрећна историја овог подручја, бројне жртве и, наизглед, непомирљиви ставови и када се то стави у однос са данашњим резултатом, јасне су, што основане што неосноване, тежње да се искуство ове области пренесе и другде, како би се постигли слични односи и сличне вредности. Овај рад може да се подели на неколико целина. Прво што следи је сагледавање данашњег демографског и привредног стања. Други део се односи на историјске терете, почев од хегемоније Рима до баласта савремене историје. Коначни циљ овог рада је изношење напора и политичко-правних решења, компромиса, иновација управе и свих других чинилаца који су допринели да данас можемо да говоримо о области позитивних ефеката и стремљења.

Кључне речи: Јужни Тирол, споразум, статут, покрајина, органи власти, школство, решење

Увод

Почетком маја 2017. године одржан је састанак председника Републике Аустрије Александра Ван дер Белена и председника Италијанске Републике Серђа Матареле.

Након састанка, председник Александер Ван дер Белен је изрекао следеће: „Јужни Тирол има добре политичаре. Односи Рима и Јужног Тирола нису у прошлости увек били једноставни, али сада су изврсни”. Истом приликом је

* milstanojic@gmail.com

додао да би аутономију Јужног Тирола требало даље развити и да би тај модел могао послужити као решење за кризне регионе попут источне Украјине.

Председник Матарела се надовезао речима да је велики пријатељ аутономије Јужног Тирола и истакао да су односи Јужног Тирола и италијанске Владе у Риму веома позитивни.

Изговорено од стране два председника, а што превазилази оквире уобичајене дипломатске куртоазије, буди лаичку радозналост и ствара бројна питања. Каква је посебност Јужног Тирола? Зашто су односи Италијанске Владе у Риму и Јужног Тирола у прошлости били сложени? Јесу ли ти односи заиста постали извршни? Најзад, да ли је аутономија Јужног Тирола, заиста, модел решења за кризне регионе у Европи?

Јужни Тирол је покрајина која заузима најсевернији део Италије. Ова покрајина се граничи са Аустријом на истоку и северу, прецизније са аустријским савезним државама Тиролом и Салцбургом и швајцарским кантоном Граубинденом на западу. Територија Јужног Тирола се у целости налази у Алпима, а становништво, углавном, живи у долинама између планина.

Покрајина има површину од 7.400 квадратних километара и укупно 507.657 становника, према попису из 2011. године.¹ Главни град је град Болцано.

Према подацима из наведеног пописа, 64% становништва говори немачки, 24,5 % становништва говори италијански, углавном у и око два највећа града (Болцано и Мерано), 4 % говори латински, док 7,4% становништва говори неки други језик.²

По подацима из 2016. године Јужни Тирол је имао БДП по глави становника од 42.600 евра, што је чини једном од најбогатијих покрајина у Италији, али и Европској унији.³ Становништво је ангажовано у различитим секторима, пре свега пољопривреде, јер покрајина је велики произвођач јабука и познатих сорти вина, али и у услужној делатности, посебно туризму. Ниво незапослености у 2010. години био је око 2,7% (2,3% за мушкарце и 3,2% за жене).⁴

Покрајина је важна транзитна тачка између јужне Немачке и северне Италије. Кроз подручје пролазе бројни путеви. Један од најважнијих аутопутева је А22, који је повезан са аутопутем у Аустрији. Железнички саобраћај садржи главну линију, која повезује аустријске и италијанске железнице из Инзбрука и Вероне. Ова линија је део линије 1 трансевропских саобраћајних мрежа (ТЕН-Т). Многи градови и општине имају сопствени аутобуски систем или су с њим повезани. Најзад, аеродром Болцано заокружује саобраћајну мрежу.

Економски, у целини привредни, и географски подаци су веома охрабрујући. Свакако да стабилна економија представља део одговора на питање успешности овог облика аутономије. Али, да би се добила цела слика и из-

¹ Oscar Benvenuto / Monika Gartner *South Tyrol in figures*, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2011, стр. 9

² Oscar Benvenuto / Monika Gartner *South Tyrol in figures*, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2011, стр. 19

³ European Commission *GDP per capita in 276 EU regions*, Eurostat, 2018, стр. 6

⁴ Oscar Benvenuto / Monika Gartner *South Tyrol in figures*, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2011, стр. 28

вели закључци, потребно је сагледати два сегмента, структуру становништва и историјат ове области. Резултати пописа у овој покрајини (2011. година) су показали да се 314.604 становника изјаснило као Немци, 118.120 као Италијани, 20.548 као Ладини, 51.371 као припадници неке друге групе. У процентима, у покрајини има 62,3% Немаца, 23,4% Италијана, 4,1% Ладина и 10,2% осталих.⁵

Други сегмент, историјат области, би могао да се подели на стари, средњи век и савремени период. Током хегемоније Рима област су освојили римски команданти Друз (Нерон Клаудије Друз Германик, истакнути римски војсковођа и члан Јулијевско-Клаудиканске династије) и Тиберије (Тиберије Јулије Цезар, други римски цар, наследник Октавијана Августа, владао од 14. н. е., до смрти 37. н. е.). Северни и источни делови били су инкорпорирани у провинције, док је јужни део, укључујући подручје око данашњег града Болцана, постао је део Римске Италије. Ова област је у том периоду углавном била транзитно подручје дуж римских путева, који су прелазили источне Алпе. Становништво су чинили, махом, Илири, који су усвојили вулгарни латински (ладински) језик, а који се у видљивом проценту задржао и до данас.

Слабљење и доцнији пар Рима је, наравно, имало утицај на област Јужног Тирола. Готи су освојили Италију 493. године, чиме је Тирол постао део Остроготске Краљевине Италије. Овакво стање се задржало у петом и првој трећини шестог века. Од 534. године значајни делови подручја долазе под власт Франака. Слабљење Остроготске државе је довело и до њеног пада у 553. години. Управо тада бројна баварска племена су ушла у овај регион са севера, што је имало трајни утицај на демографску структуру подручја. Најзад, један од германских народа, Лангобарди, је 568. године основао Краљевину Италију, а подручје ове краљевине је укључивало и најјужнији део Тирола. Тиме су постављене границе, које су остале непромењене вековима. Ипак, године 1027. Конрад II (император Светог Римског царства, владао од 1027., до своје смрти 1039.) на овом подручју основао је кнежевску епископију Трент. Током доцнијих деценија ова област је јачала и територијално је проширивана. Најзад, војводе Тирола су постигле независност од Војводства Баварске 1180. године. Управо у овом периоду, од краја дванаестог до тринаестог века, настала су готово сва данашња постојећа урбана насеља, а међу њима Болцано и Мерано. Посебно треба истаћи 1248. годину, када је војвода Алберт од Тирола области данашњег Доњег Тирола, Горњег Тирола и Трента објединио, што се може посматрати као настанак данашњих граница Тирола.

Рудолф од Хабзбурга је постао владар Тирола 1363. године. Наведена година је представљала почетак владавине Хабзбурга над овом облашћу, која је трајала све до краја Првог светског рата. Посебно треба истаћи да је у одлуци да област постане део Аустрије учествовао и народ Тирола.⁶ Ово подручје је имало посебан статус кроз дужи историјски период. Наиме, 1342. године

⁵ Annuario statistico della Provincia di Bolzano, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2014, стр. 118

⁶ Oscar Peterlini *Autonomy and Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol, An Overview of the History, Law and Politics*, Braumuller, Wien 1997, 37

Тиролу је дата Повеља слобода. Повеља је значила да представништво овог подручја може да доноси законе и одлучује о порезу. У периоду владавине цара Максимилијана Хабзбуршког, 1511. године области је дата још једна повеља која је подразумевала право становништва да одлучује о учешћу у рату односно о изузимању од војних дејстава.

Ипак, током владавине Леополда I, као и после тога, бројна права и слове су биле укинуте или ограничене. Реакција становништва није изостала. Уследио је устанак и то током владавине Марије Терезије, који је утихнуо тек враћањем права становништву од стране Јозефа II.

Током Наполеонове експанзије, прецизније 1805. године, аустријско царство је било приморано да уступи северни део Тирола Краљевини Баварској. Тирол је тиме подељен између Баварске и Наполеоновог краљевства Италије, до Бечког конгреса 1814. године када је био враћен у оквире Аустрије. Током овог периода распуштена је и Локална скупштина Тирола, која је представљала вишевековну тековину. Поново је уследио устанак, али, за последицу није имао успех, ако се изузме чињеница да је настало и трајало потпуно јединство становништва око овог циља, без обзира којим језиком да су говорили.

После Наполеоновог доба, национализам се појавио као снажна идеологија у Европи, а Италија свакако није била изузетак. У Италији је значајан број интелектуалаца почео да потенцира идеју јединствене националне државе. Наравно, борба за уједињење Италије се директно супростављала интересима Аустријског царства. Стога је Аустријско царство различитим механизмима потискивало растуће националистичко расположење међу италијанским елитама. Упркос томе, Италија је остварила независност 1861. Венеција је била анексирана 1866. године, а Лацијум, укључујући Рим, 1870., чиме је створен темељ државности и формирано територијално језгро.

Наведеним процес територијалног заокруживања Италије није био окончан. Италијанско становништво је чинило већину у појединим неослобођеним областима, што је довело до стварања снажног националистичког покрета познатог као Италијанска иредента, а који је мењао своје облике током деценија које су уследиле.

Године 1882., упркос притвљењу или, барем, уздржаности италијанског мњења, Италија је приступила одбрамбеном савезу са Аустроугарском и Немачком (Тројни савез). Аустрија је и у овом периоду од стране Италијана сматрана непријатељем, па стога и није било велико изненађење када је Италија већ на почетку Првог светског рата прогласила неутралност, са образложењем да је Тројни савез по својој садржини одбрамбени и да ступа на снагу тек ако нека од чланица буде нападнута.

Међутим, силе Тројне антанте (Велика Британија, Француска и Русија) тражиле су од Италије корак више и то активно ратно учешће на њиховој страни. Оваква иницијатива је имала плодно тле међу Италијанима, а све са циљем да се задобију територије окупиране од стране Аустроугарске.

Управо је то и била садржина Лондонског спровојума из априла 1915. године. Италија је пристала да прогласи рат против Централних сила у замену за

добиање територија на уштрб Аустрије, у Тиролу, Кистенланду и Далмацији. Дакле, управо оним подручјима бројно насељеним Италијанима. Недуго затим, Италија је прогласила рат Аустроугарској о то 24. маја 1915. године. Међутим, у октобру и новембру 1917. године, у бици код Кобарида, аустроугарске и немачке снаге су поразиле италијанску војску и натерали је на повлачење од читавих 100 километара, све до одбрамбене линије дуж реке Пијаве.

Ратна срећа је била другачија у јуну 1918. године, јер су Италијани успели да се одупру новој аустроугарској офанзиви, а већ октобра 1918. године уследила је контраофанзива, која је резултирала поразом Аустроугарске у потписивањем примирја 3. новембра 1918. године. Током дана који су уследили Италија је окончала окупацију Тирола.

Чланом 4. Лондонског споразума (1915.) Италији је обећано да ће добити, између осталог, Трентино и Цисалпински Тирол.⁷ Италијанске снаге су и извршиле припајање наведених територија. Ипак, уследила је реакција кроз петицију за помоћ, коју су потписали сви градоначелници Јужног Тирола. Петиција је представљена америчком председнику Вудроу Вилсону. Разлог за обраћање председнику Вилсону је његово објављивање Четрнаест тачака на заједничкој седници Конгреса јануара 1918. године. Наиме, тачка 9. је гласила:

„Прилагођавање граница Италије требало би да се изврши дуж јасно препознатљивих линија националности”.⁸

Наведени напор није дао резултат и Италија је добила етничке немачке територије, на чијем подручју је, у том тренутку, живело око 150.000 Немаца. Наведено је спроведено споразумом потписаним у Сен Жермену 10. септембра 1919. године и то чланом 27., којом приликом су Италији припојене територије јужно од алпског слива.⁹

Политика италијанског краља Емануелеа III (Vittorio Emanuele III, владао од 1900. до 1946. године) је била таква да је била толерантна према мањинама, а посебно према мањинама у после рата добијеним областима, а по ста-

⁷ *The Treaty of London (1915), article 4: Under the Treaty of Peace, Italy shall obtain the Trentino, Cisalpine Tyrol with its geographical and natural frontier, as well as Trieste, the counties of Gorizia and Gradisca, all Istria as far as the Quarnero and including Volosca and the Istrian islands of Cherso and Lussin, as well as the small islands of Plavnik, Unie, Canidole, Palazzuoli, San Pietro di Nembi, Asinello, Gruica, and the neighbouring islets....*

⁸ Woodrow Wilson *Fourteen Points*, тачка 9 IX. *A readjustment of the frontiers of Italy should be effected along clearly recognizable lines of nationality.*

⁹ *Treaty of Saint-Germain (1919), article 27 The frontiers of Austria shall be fixed as follows (see annexed Map) with Italy: From the point 2645 (Gruben J.) eastwards to point 2915 (Klopaier Spitz), a line to be fixed on the ground passing through point 1483 on the Reschen-Nauders road; thence eastwards to the summit of Dreiherrn Spitz (point 3505), the watershed between the basins of the Inn to the north and the Adige, to the south; thence generally south-south eastwards to Point 2545 (Marchkinkelle), the watershed between the basins of the Drave to the east and the Adige to the west; thence south-eastwards to point 2483 (Helm Spitz), a line to be fixed on the ground crossing the Drave between Winnbach and Arnbach; thence east-south-eastwards to point 2050 (Osternig) about 9 kilometres north-west of Tarvis, the watershed between the basins of the Drave on the north and successively the basins of the Sextenbach, the Piave and the Tagliamento on the south; thence east-south-eastwards to point 1492 (about 2 kilometres west of Thörl), the watershed between the Gail and the Gailitz; thence eastwards to point 1509 (Pec)...*

ндардима тог времена. У обраћању парламенту у децембру 1919. године краљ Емануеле III је изрекао: „Нове територије које су придодате Италији изазивају нове проблеме које морамо решити”.¹⁰

Премда, у прво време је подручјем Јужног Тирола управљао војни режим под генералом Ђиралдијем (Guglielmo Pecori-Giraldi, италијански племић, генерал и политичар), када су устројене одређене репресивне мере. Једно од првих наређења било је да се запечати граница између Јужног Тирола и Аустрије. Становништву није дозвољено да прелази границу, а поштанска служба и проток робе су прекинути. Уведена је цензура, а службеници који нису рођени на том подручју су отпуштени. Ипак, крајем 1919. године је прокламована политика да се држављанима другог језичног подручја омогући очување сопствених школа, приватних институција и удружења, а сам краљ је изразио настојање да се одрже локалне институције и самоуправа.

Крајем 1920. године војна администрација престаје да функционише и уступа место цивилној. Током овог периода италијанска влада није вршила утицај на школство и културу овог подручја, нити су забележени догађаји праћени насиљем са било које стране.

Нажалост, све се променило настанком фашизма. Током априла 1921. године локално становништво је организовало пролећни сајам трговине. Фашисти ове, али и околних области су напали учеснике, убили једну особу, а повредили педесетак људи. Даља ескалација је спречена интервенцијом војске. Упркос свему, нико није осуђен за овај напад, превасходно због претње Бенита Мусолинија да ће силом ослободити сва лица која су ухапшена као осумњичена за напад. Овим није остављена никаква дилема у погледу Мусолинијеве даље политике према Јужном Тиролу.

Наредни период је био економско и политички деликатан по Италију. Велики штрајкови, претња од доласка социјалиста на власт који су били противници монархије, фашистички Марш на Рим... Наведена дешавања и околности су представљала огроман терет и под овим теретом краљ Емануеле III је подлегао и подржао долазак фашиста на власт. Политика фашиста према мањинама је и пре њиховог доласка на власт била јасна. Централизација земље и асимилација, тачније италијанизација, више нису имале препреке. Током октобра 1922. године, нова фашистичка влада укинула је све посебне дозволе за заштиту језичких мањина. Фашистички режим је овластио Старачеа (Achille Starace) и Толомеја (Ettore Tolomei) да спроведу идеју потпуне италијанизације.

Са тим циљем усвојен је Толомејев програм у 32 тачке. Између осталог, програм је садржао мере:

- искључиву употребу италијанског језика у јавним службама;
- затварање већине немачких школа;
- повећање присуства италијанске војске;
- гашење немачких листова;

¹⁰ Oscar Peterlini *Autonomy and Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol, An Overview of the History, Law and Politics*, Braumuller, Wien 1997, 72

- брисање немачких партија из политичког живота;
- подстицаје за имигранте из других италијанских регија.¹¹

Већ 1923. године италијански језик је постао једини на којем се одржавала настава, осим верске наставе. Немачки учитељи су покушали да одговоре на ову меру подучавањем деце у кућама¹², али је уследила још снажнија реакција италијанске власти. Велики број немачких учитеља и професора је пензионисан, отпуштен или пресељен у друге области. Наредни корак је била забрана немачких радио станица, а потом и новина. Ипак, препрека затирању немачког језика и престанку рада свих новина на немачком језику био је Ватикан. Католичка црква је успела да заштити и немачко свештенство, чиме је значајно допринела онемогућавању потпуног уништења немачке културе у овим областима. Репресивне мере италијанских власти овим нису завршене, јер 1926. Године је укинута институција општинске аутономије. Потом је отворена велика индустријска зона у Болцану 1935. године, што је узроковало имиграцију многих радника и њихових породица из других делова Италије, са циљем промене структуре становништва.

Споразум о немачко-италијанској опцији

Адолф Хитлер је својим ставовима исказао да немачки део Јужног Тирола треба да остане у оквиру Италије. Интересантно је да је такав став заузео и пре склапања савеза са Бенитом Мусолинијем. Ипак, 1939. године, оба диктатора су се сложила да се немачком становништву овог подручја да веома тежак избор. Једна опција је била да емигрирају у суседну Немачку, а друга да остану на територији Италије и да буду подвргнути потпуној италијанизацији. Јужно-тиролско становништво је било дубоко подељено. Они који су желели да остану били су означени као издајници, а већина која је отишла је била жигосана као нацистичка. Чак 75.000 Немаца је напустило Јужни Тирол, а након рата се на ово подручје вратило око 20.000. Постојао је план за даље пресељење ових исељеника у Немачку, па је већина била пребачена у западну Пољску која је у том моменту припадала Немачкој. Велики број ових људи је, међутим, са овог подручја током и након Другог светског рата протеран или убијен. Године 1939. Мусолини је одлучио да изгради Алпски зид, војно утврђење за одбрану северне копнене границе Италије, чиме је овај несрећни процес заокружен. Пораз Италије у Другом светском рату и пад Мусолинија уследио је 1943. године. Савезичке трупе су преко Сицилије окупирале јужну Италију, али је уследио и напад немачких трупа на север Италије, услед чега је Јужни Тирол доспео под немачку контролу.

Ово подручје је у великој мери било поштеђено борби, а планински рељеф се показао подесним за скривање нациста, али и као простор за депонова-

¹¹ Provvedimenti per l'Alto Adige, in: Gruber, Alfons: *Südtirol unter dem Faschismus*, Schriftenreihe des Südtiroler Kulturinstitutes 1, Bozen 1974, strana 27.

¹² Katakombenschulen

ње драговетности опљачканих широм Европе. Америчка пешадија¹³ је заузела Јужни Тирол у мају 1945. Године. Том приликом су пронађене велике количине вредних уметничких дела и других драгоцености. Читави железнички вагони су били испуњени златним полугама, италијанским крунским накитом, личном колекцијом ретких новчића краља Виктора Емануела и бројним уметничким делима опљачканим из музеја, попут Уфици галерије у Фиренци.

Први аустријско-италијански споразум

Године 1945. Ерих Амон (Erich Amonn, имућни пословни човек и политичар из Болцана) са присталицама из групе „даблеибера“¹⁴ основао је Јужнотиролску народну партију.¹⁵ Основни циљ партије, уједно и први захтев, било је припајање Аустрији. Ипак, овакав циљ се показао као преамбициозан. Пре свих СССР је био снажан противник његовој реализацији, заправо толико снажан да је онемогућио реализацију ове идеје. Мање амбициозна замисао је потекла од Аустрије. Аустрија је у овом периоду тежила да се начине мање територијалне корекције, што би, наравно, довело до даље поделе Јужног Тирола. Савезници, али и становништво ове области су били против те идеје, тако да ни она није реализована. Упркос ставу да подручје Јужног Тирола остане у границама Италије, политичко организовање у Јужном Тиролу, а посебно чињеница да је становништво претрпело фашистичку тортуру довело је до чврстог опредељења да аутономија ове области буде гарантована од стране међународне заједнице и праћена од стране Аустрије. Како су савезници одлучили да област остане део Италије, Италија и Аустрија су преговарале о признавању права немачке мањине. То је довело до стварања региона Тренти-но-Алто Адиђе. Немачки и италијански су одређени као службени језици, а образовање на немачком језику је дозвољено. Али, пошто су Италијани постали већина у области, самоуправа немачке мањине била је немогућа. Пре свега, уследили су преговори премијера Италије де Гасперија и министра иностраних послова Аустрије Грубера, уз значајно посредовање министра спољних послова Велике Британије Бевина. Споразум Италије и Аустрије склопљен је у септембру 1946. године као де Гаспери – Грубер споразум (Париски споразум). Значајно је да је овај споразум постао део мировног споразума са Италијом¹⁶, а за који је италијанска скупштина дала одобрење за потписивање италијанској влади 1947. године. Овим су одредбе споразума постале обавезујуће за Италију. Споразум је представљао значајан искорак. Наиме, предвиђено је изјед-

¹³ 88. пешадијска дивизија САД

¹⁴ Dableiber је назив за становнике Јужног Тирола који су у Опцији одабрали да не оду на подручје тадашњих граница Немачке

¹⁵ *Südtiroler Volkspartei*

¹⁶ Treaty of peace with Italy, article 10

1. *Italy shall enter into, or confirm arrangements with Austria to guarantee free movement of passenger and freight traffic between the North and East Tyrol.*

2. *The Allied and Associated Powers have taken note of the provisions (the text of which is contained in Annex IV) agreed upon by the Austrian and Italian Governments on September 5, 1946.*

начавање свих права становника Јужног Тирола који говоре немачки језик са правима становника који говоре италијански језик. Загрантовано је основно и средњошколско образовање на немачком језику, изједначавање два језика у званичним документима и топографији имена, повраћај италијанизованих немачких презимена и једнака доступност запошљавања у јавном сектору. Утврђена је изградања законодавне и извршне аутономије уз учешће становништва немачког порекла.¹⁷ Најзад, италијанска влада се обавезала да у року од годину дана од потписивања споразума омогући са Аустријом слободан пролаз људи и добара и признавање диплома.¹⁸ Наведеном споразуму су упућене бројне примедбе. Примедбе које су издржале тест времена су у доброј мери само техничке природе и везане су за терминолошку непрецизност. У суштини споразума се налази утемељење односно утврђивање политичких оквира за решавање проблема и раскид са тужном и насилном прошлошћу. Италијанска страна је била мотивисана за потписивање споразума како би се учврстиле издефинисане границе, али и раскид са фашизмом који је представљао огромно бreme за италијанску државу и народ. Аустрија, са друге стране, је такође желела отклон од нацизма односно од поистовећивања са нацистичком Немачком.

Аутономни стаут области донесен је 1948. године. Ипак, регионални систем није оставио пуно простора аутономији. Пре свега, дошло је до спајања провинције трента и Јужног Тирола у регион Третно – Алто Адиђе. Овим је обезбеђена италијанска већина на нивоу региона. Регионални парламент је у својој надлежности имао као примарне области пољопривреду, шумарство, туризам, здравство, а секундарну законодавну власт у индустрији и контроли јавних служби. Поред тога, регионални и провинцијски закони су морали да буду потврђени од стране централне власти. Чак је и питање језика одступало од суштине потписаног споразума. Наиме, италијански језик је био званичан, а становништву је дато право да се користе својим језиком у политичком и јавном животу. Дакле, изједначавања језика није било, па чак ни у школству. Долазак нових миграната који су италијанског порекла је довео до јаког незадовољства међу становништвом немачког порекла. С друге стране, Јужнотиролци немачког порекла су напуштали област и одлазили на рад у Немачку или Аустрију. Услед свега, уследили су протести. Суштински захтев протеста је био одвајање Јужног Тирола од Трента. Јужнотиролска народна партија је 1958. године предала италијанској влади радикалан предлог статута региона, који је по тумачењу италијанске власти представљао основ за стварање државе Јужног Тирола, услед чега је одбијен. Уследила је реакција Јужнотиролске народне партије у виду напуштања регионалног парламента. Све је кулминирало борбом ван институција и терористичким актима. У првој фази нападане су само јавне зграде и фашистички споменици. Један од највећих напада је било оштећење електро-дистрибутивне мреже. Друга фаза је била крвавија и однела је двадесет један живот, међу њима животе петнаест италијанских по-

¹⁷ Treaty of peace with Italy, article 2

¹⁸ Treaty of peace with Italy, article 3

лицајаца и војника. Јужнотиролско питање (*Südtirolfrage*) постало је међународно питање. Пошто је аустријска влада сматрала да имплементација послератног споразума у овом контексту није задовољавајућа 1960. године разматрање питања преузеле су Уједињене нације. Генерална скупштина УН је резолуцијом од 1960. године утврдила постојање спора у примени Париског споразума и заузела став да подстиче две стране да наставе преговоре, као и да се у случају њихових неуспеха посегне за решењима предвиђеним Повељом УН.¹⁹ Резолуција УН из 1961. године утврдила почетак преговора две стране, али и чињеницу да решење није постигнуто.²⁰ Исте године премијер Италије је основао Комисију од 19 чланова и то 11 Италијана и 8 Јужнотиролаца. Резултат рада Комисије су биле „Мере у корист становништва Јужног Тиорла/Алто Адиџеа”, тзв. „Пакет”. Овим је Италија преузела обавезу да унапреди положај немачког становништва у Јужном Тиролу, али уз полазну основу да је у питању унутрашња ствар Италије, без повређивања њеног суверенитета. Мере које су утврђене су повећање надлежности провинције и заштита мањина. Део „Пакета” је везан за Статут односно инкорпорирање појединих мера у Статут, а посебно је значајан седми део „Пакета” који је обезбеђивао унутрашње гаранције аутономије.

Други споразум

Нови споразум, на основу „Пакета” потписали су 1969. године министри иностраних послова Курт Валдхеим (Kurt Waldheim) за Аустрију и Алдо Моро (Aldo Moro) за Италију, што је потом потврђено од стране парламената обеју држава. Суштински је одређено да ће се спорови у Јужном Тиролу износити на решавање Међународном суду правде у Хагу, као и да ће покрајина добити већу аутономију унутар Италије, те да се Аустрија неће мешати у унутрашње послове Јужног Тирола. Споразум се показао широко задовољавајућим и сепаратистичке тензије убрзо су се ублажиле, упркос незадовољству Јужнотиролске народне партије, која је сматрала да овим није дата суштинска аутономија.

Аутономни статут из 1972. Године

Нови аутономни статут, одобрен 1972. године²¹, који је настао на основу „Пакета”, резултирао је знатним нивоом самоуправе. Статутом је однос централне власти према мањинама промењен. Упркос томе што структура региона није претрпела измене, значајне законодавне надлежности су пребачене на провинцију и то пољопривреда и шумарство, туризам, јавно здравље и слично. Провинција је добила секундарне законодавне надлежности у погледу наставе, трговине и спорта. Аутономним статутом је уређена еnumerација надлежности

¹⁹ Resolutions adopted on the reports of the special political committee 1497 (XV) The status of the German speaking element in the Province of Bolzano (Bozen)

²⁰ 1661 (XVI) The status of the German speaking element in the Province of Bolzano (Bozen)

²¹ Secondo Statuto di Autonomia (1972) Provincia Autonoma di Bolzano - Alto Adige

региона и провинција. Загарантована је пропорционалност при запошљавању у јавним службама.

Примарна законодавна власт региона је утврђена у областима регионалних тела и регионалних канцеларија, привредних комора, задруга, питањима експропријације за јавну употребу, а која није у надлежности централне власти односно провинције, као и за вођење земљишних књига. Уврђена је и надлежност у области штедних и кредитних институција, као и одговорност за јавни напредак и благостање. Такође, регион је био овлашћен да доноси законе у области социјалног осигурања, као и законе у циљу примене закона државе.

Приоритетно, провинције су оглашене надлежним за двојезичне називе географских појмова, заштиту историјских и културних тековина, изградњу школа и одржавање вртића. Секундарна надлежност у области образовања је везана за образовање у основним и средњим школама. Провинција је била надлежна и за провинцијске канцеларије, пољопривреду и шумарство, урбанизам, рударство, експропријацију за јавну употребу на локалном нивоу и туризам. Секундарна надлежност се односила на трговину и месну полицију. Заштита од природних катастрофа, јавно благостање и сигурност су биле у реду примарних надлежности, док су инспекција рада и организовање спортских активности сврстане у категорији секундарних. Поред осталог, држави је остављена могућност делегирања надлежности региону, али и провинцији.

Органи власти у региону и провинцијама

Органи власти у региону си регионални парламент, регионална влада и председник владе. Провинције које творе регионални парламент су Јужни Тирол и Тренто. Ентичка структура се мора поштовати и приликом формирања ужих тела парламента. Мандат парламента је петогодишњи, док је мандат председника и заменика председника парламента две и по године због начела ротације на тим местима. Парламент може да буде распуштен у случају противуставног поступања или прекорачења надлежности у већој мери, као и у случају неопозива владе која је противуставно односно преко својих надлежности поступала. У случају распуштања парламента предвиђено је образовање комитета од три члана који управља регионом и расписује изборе. Значајно је напоменути да распуштање регионалног парламента не доводи до распуштања провинцијских парламената, што представља у некој мери парадоксалну ситуацију. С обзиром да је Италија регионална држава, усвајање закона у регионалном односно парламенту провинције значи да се такав закон потом упућује Државном заступнику на потврду. Влада у Риму одлучује у року од 30 дана и даје позитиван или негативан одговор на закон. Регионални односно провинцијални парламенти могу амандманима да измене закон или да га потврде апсолутном већином. У овом другом случају централна власт може да оспори закон пред Уставним судом или постави питање сукоба интереса над парламентом. Иначе, регионални и закони провинција се објављују двојезично, на италијанском и немачком језику.

Влада се формира сходно етничкој структури парламента и бира је парламент тајним гласањем, апсолутном већином. Мандат владе је везан за мандат парламента, уз напомену да влада наставља да обавља своје послове до одабира нове владе од стране новоформираног парламента. Влада омогућава извршавање закона и управља регионалном имовином. Опозив владе од стране парламента је могућ уколико влада не испуњава своје надлежности. Председник владе управља владом, али је уједно и председник региона и представља регион. Председник објављује декрете, управља делегираним надлежностима које је добио од централне власти.

Решење ротирајућег председника парламента је примењено и на парламент провинције. Такође, ужа парламентарна тела морају да прате структуру језичких заједница у парламенту. Састав владе провинције мора да буде такав да се испоштује структура језичких заједница у парламенту. Влада у Јужном Тиролу има два заменика председника владе од којих је један из немачке, а други из италијанске језичке заједнице. Најзад, председник владе има истовестне функције председника регионалне владе и уједно представља провинцију.

Поред законодавне и извршне власти, пажња је посвећена и судској. Успостављен је регионални суд, а у његовом саставу огранак за провинцију Болцано. Примењен је и у овом случају принцип ротације на челу суда. Утврђена су наизменична постављења на челу суда из редова судова немачке и италијанске језичке групе. Пред регионалним судом могу да се нападају сви акти јавне администрације у региону, одлуке општина у погледу питања која штете једној од језичких заједница, могу се изјављивати жалбе на одбијајуће тужбе због повреде права на употребу језука и жалбе на одлуку школског већа на одређивање школе детета. Већ је раније наведено да централна власт може пред Уставним судом да оспорава законе региона или провинције за које сматра да нису у складу са Уставом или Статутом односно оне који повређују једнакост језичких заједница. Али, регион и провинције уживају ову врсту заштите у случају републичких закона којима се угрожавају права неке од језичких мањина.

Ипак, тадашњим решењима је изостала финансијска децентрализација. Држава је та која је одређивала врсту и висину пореза, а грађани су порез плаћали држави. Држава је потом одређена средства усмеравала ка регионима, уз напомену да су за Болцано и Тренто постојале одређене гаранције, али које су биле недовољне за стварање финансијске аутономије. Законом из 1989. године ствари су промењене. Предвиђено је да осамдесет посто прихода од ПДВ-а остане на територије где је прикупљен. Генерално, овим мерама, од 70 до 90 посто прихода прикупљених у провинцијама Тренто и Јужни Тирол остаје у овим провинцијама. Наведено решење је представљало значајан искорак, али и даље провинције нису имале право на одређивање пореза. Додатне измене су наступиле тек реформом Устава 2001. године. Данас се истичу велики финансијски извори покрајине Болцано, која задржава готово 90% свих пореза.

Школство и избор језика

Све до деведесетих година од када су програми наставе садржавали активно учење немачког и енглеског језика, настава у Тренту је организована према потребама италијанског становништва, док се немачки језик учио као други језик. Током деведестих година пажња је посвећена и ладинском језику, са давањем могућности одржавања наставне на овом језику уколико то ученик захтева. С друге стране, у провинцији Јужни Тирол настава у вртићима, основним и средњим школама одвијала се на матерњим језицима. Такође, предвиђена је и настава у немачким школама на италијанском језику и обрнуто. Ипак, из ове жеље за поштовањем наставе на матерњем језику, нажалост, може да дође до подела и изостанка личне или пословне сарадње међу становништвом, што је, можда, превисока цена. С обзиром на начин формирања парламента, владе и јавних служби уопште, веома је значајно било знати што прецизније податке о броју припадника једне од језичких заједница. Отишло се тако далеко да је језичка изјава постала обавезни део приликом спровођења пописа становништва и то од 1981. године. Овакво становиште је довело до тога да лица која се не изјасне по овом питању губе могућност кандидовања на изборима., што представља кршење људских права, па и Устава Италије. Реакција није изостала, а предвођена је Александером Лангером (Alexander Langer), послаником у регионалном парламенту. Најзад, 1991. године долази до корекција тако што су потомци из мешовитих бракова изузети од изјашњавања, дата је могућност избора још неког језика, а дата је и могућност одбијања изјашњавања по овом питању. Од пописа 2011. године изјашњавање у погледу језичке припадности је постало анонимно, али је највећи број становника поуњавао декларацију са циљем запошљавања у јавном сектору, а већ због описаног система пропорције који се на овом подручју поштује. Међутим, услед оваквог решења дошло је до другачије аномалије односно до тога да се италијанско становништво изјашњава као немачко, чиме им се повећавају шансе за запошљавање у јавном сектору.

Епилог развоја аутономије

Може се рећи да је упркос одређеним недостацима, Аутономни статут из 1972. године са својим решењима представљао замајац ваљаном уређењу различитих потреба и интереса становништва овог подручја, као и релације са властима у Риму. Раније у тексту су истакнути одређени проблеми и потешкоће које произилазе из начела пропорционалности, али се не може порећи значај оваквог решења. Број припадника језичке заједнице је кључан за однос запошљавања у јавном сектору. Пропорционалност је присутна и када је реч о коришћењу јавних фондова, средстава за развој културе и социјалних давања. Када се има у виду да је начело пропорционалности обogaћено са системом ротације увиђа се сав практичан значај наведених решења. Ипак, од ступања

на снагу Аутономног статута било је потребно још 20 година да се реформе у потпуности спроведу. Тадашњи премијер Италије Андреоти је 1992. године изјавио да је имплементација „Пакета” завршена, након чега је предата италијанска нота Аустрији. Аустрија је у утврђеном року одговорила на ноту и након дебате у Парламенту, Беч је прогласио спор затвореним 1992. године. Осамнаестог јуна 1992. године уследило је потписивање споразума између Италије и Аустрије у Њујорку, испред зграде Уједињених нација, а обавештење УН је гласило:

„Узимајући у обзир реализацију свих мера које су биле објављене од стране италијанске владе у корист грађана Јужног Тирола...аустријска Федерална влада сматра је спор завршен”.²²

Данас је Јужни Тирол мирна и најбогатија италијанска покрајина, која ужива висок степен аутономије. Има интезивне односе са Аустријом, посебно од уласка Аустрије у Европску унију 1995. године, што је довело до заједничке валуте и *de facto* нестајања граница. Данас и нема пуно места оспоравању позитивних резултата аутономије Јужног Тирола. Најзад, званични ставови Италије и Аустрије недвосмислено говоре у прилог оваквом закључку. С друге стране, историјски пут ове области и развоја аутономије је био све само не једноставан. Трустни периоди, ратна страдања, устанци, терористички напади, изгон становништва, покушаји уништавања културе и језика, насилна промена структуре становништва, перфидни, али и брутални покушаји утицања на грађане, несрећа да ово подручје буде између два диктатора у намјрачнијем периоду Европе. Овакав страشان баласт, ипак, није сломио аутономију Јужног Тирола. Чак аутономија није довела до појачаних покушаја отцепљења Јужног Тирола.

Који су то чиниоци који дају успех? Пре свега, учешће свих страна у стварању и развоју аутономије. Систем пропорционалности при запошљавању у јавним службама. Поштовање етничке структуре при формирању парламента и бирању владе. Присутни систем ротације функција у парламетну, влади, па и судовима. Образовање и на италијанском и на немачком језику. Равноправност језика и сваки вид језичке доступности. Финансијска аутономија односно велики проценат пореских износа који остаје на подручју покрајине. Механизми уставне заштите зајамчених права. Све су ово делови компликоване слагалице, који су овом подручју донели мир и просперитет. Ниједан не треба издвојити и ставити га испред других. Поред наведених, постоји још специфичних чинилаца, а то су регионални модел уређења италијанске државе, релативно мали број припадника немачке мањине у односу на број становника Италије, интернационализација овог питања и учешће Аустрије као државе заштитнице. Не треба занемарити и политичку константност и снагу Јужнотирољске народне партије. Када се вратимо на питања са почетка овог текста, на нека могу да се дају потврдни одговори, док на друга не можемо дати јасан одговор, већ само претпоставку. Без дилеме, може да се каже да су односи између Аустрије

²² United Nation A/46/940 – Human right question – Development and strengthening of good neighbourliness between states

и Италије по овом питању постали добри. Јужни Тирол је кроз квалитетна политичка, компромисна, решења постао врло просперитетна област. Ипак, од кршења основних људских права до мира, добијања чврстог оквира којим се гарантују стечена праве и економског напретка није прошло мало времена и у процесу је било грешака. У суштини реч је о преданом раду на тражењу најбољих решења у свим критичним областима. Било је потребно много политичке и правне мудрости да би се данас постигнуто и досегло. Тековине и начин поступања свакако треба да буду смерница за неке актуелне и будуће сличне ситуације, пре свега, у Европи. Ипак, не могу се занемарити ни одређене специфичности, па би стога било брзоплето закључити да се овај модел може, напросто, пресликати на нека друга кризна или потенцијално кризна подручја. Тековине јужнотиролске аутономије представљају цивилизацијско благо. Вредности на којима почива аутономија Јужног Тирола свакако треба да буду прихваћене и да представљају темељ неких других аутономија, али уз сагледавање и разлика између ове и сличних ситуација. Постигнуто у Јужном Тиролу је постигнуто уз жртве, погрешне и исправне акције и реакције, уз много грешака, али и мудрости, погрешних политичких постулата и исправних ставова. Овај пример аутономије треба да буде циљ, а пут до тог циља свако за себе треба да нађе, уз коришћење драгоцених, а у одређеним периодима скупо плаћених, искустава Јужног Тирола.

Литература:

1. Oscar Benvenuto / Monika Gartner *South Tyrol in figures*, Istituto provinciale di statistica Bozen/Bolzano 2011, стр. 9
2. Oscar Benvenuto / Monika Gartner *South Tyrol in figures*, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2011, стр. 19
3. European Commission *GDP per capita in 276 EU regions*, Eurostat, 2018, стр. 6
4. Annuario statistico della Provincia di Bolzano, Istituto provinciale di statistica, Bozen/Bolzano 2014, стр. 118
5. Oscar Peterlini *Autonomy and Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol, An Overview of the History, Law and Politics*, Braumuller, Wien 1997, 37
6. *The Treaty of London* (1915), article 4
7. Woodrow Wilson *Fourteen Points*, таčka 9 IX.
8. Treaty of Saint-Germain (1919), article 27
9. Provvedimenti per l'Alto Adige, in: Gruber, Alfons: Südtirol unter dem Faschismus, Schriftenreihe des Südtiroler Kulturinstitutes 1, Bozen 1974, strana 27
10. Treaty of peace with Italy, article 10
11. Resolutions adopted on the reports of the special political committee 1497 (XV) The status of the German speaking element in the Province of Bolzano (Bozen)
12. Secondo Statuto di Autonomia (1972) Provincia Autonoma di Bolzano - Alto Adige
13. United Nation A/46/940 – Human right question – Development and strengthening of good neighbourliness between states

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE AUTONOMY OF SOUTH TYROL

Summary: The consideration of the issue, namely the development and contemporary shaping of South Tyrol, is not new. There are a numerous theoretical discussions on the topic of South Tyrol, and more numerous references to political and organizational solutions that should serve as an example of tackling the tensions of the political trenches. It can be said that it is completely justified and understandable that South Tyrol is a role model and to achieve similar results in other areas. Namely, South Tyrol today is the quiet and richest Italian province, which is, at the same time, one of the most prosperous areas in the European Union. Considering the unfortunate history of this area, numerous victims and seemingly irreconcilable attitudes and when compared with today's results, it is justified tendency to transfer the experience of this area elsewhere in order to achieve similar relations and similar values. This work can be divided into several parts. The first thing to do is to look at today's demographic and economic situation. The second part relates to historical burdens, ranging from Rome's hegemony to ballast of modern history. is to point to efforts and political-legal solutions, compromises, administration innovations and all other factors that have contributed to today's positive effects and aspirations.

Key words: South Tyrol, agreement, statute, province, authorities, education, solution cy, employee rights, Solidarity Fund

II

ДРУШТВО И ПРАВО

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.35(450):316.66

Оригиналан научни рад

Примљен: 20.09.2018

Одобрен: 12.10.2018

Страна: 171-190

УТИЦАЈ *COSA NOSTRE* НА ОБЛИКОВАЊЕ КОЛЕКТИВНЕ СВЕСТИ СИЦИЛИЈАНСКОГ ДРУШТВА

Сажетак: Прецизно порекло појма „мафија” и даље је непознато, иако се верује да је тај термин настао на Сицилији. Неке индикације прото-мафијашких пракси, назиру се већ у XVI и XVII веку, али оне нису довољно студиозне, да би биле одређене као део процеса који ће временом бити препознатљив и дефинисан речима „мафија”. Без обзира на лексички извор овог појма, мафија је у данашње време постала општа реч, којом се описују различите криминалне појаве. У овом раду се посебно фокусирамо на сицилијанску мафију, односно *Cosa Nostra* (прев. са итал. „Наша ствар”), вероватно најутицајнију мафијашку организацију на свету, која је обележила XX век, најпознатију по својим традиционалним криминалним активностима, као што су рекетирање и изнуђивање. Утицај мафије на обликовање колективне свести сицилијанског друштва и даље је евидентан, јер је она укореењена у све поре друштва. При том, постала је много софистициранија и диверзификовала је свој портфолио криминалних активности, које не обавља на исти начин као некада.

Кључне речи: мафија, *Cosa Nostra*, организовани криминал, сицилијанско друштво, колективна свест

Увод

У свакодневним комуникацијама, путем електронских и писаних медија, неретко се сусрећемо са речју „мафија”. Тим пре, јер постоји конзистентна тенденција да се њоме означава било која врста организованих криминалних активности, неvezано за националност и географски положај криминалне организације. Дакле, „мафија” је постала општа реч, која описује различите криминалне појаве. Међутим, разумевање и тумачење тог појма у супротности је са његовим изворним значењима, која су још увек прилично контроверзна. Наиме, приближавање и објашњавање феномена „мафије”, је питање које је још увек комплексно, јер се и данас најчешће разматра унутар оквира „друштва спектакла”, иако би требало бити усмерено на темељито проучавање са различитих гледишта. Бројни аутори, научни прегаоци, књижевни и филмски

* zdjbjelajac@gmail.com

ствараоци, по том питању, испољавали су очигледну амбивалентност. С једне стране, били су констернирани, а с друге стране фасцинирани овим феноменом. Доспевши у Холивуд (енг. *Hollywood*) и на биоскопско платно, такве перцепције о мафији добиле су планетарне размере. „Покајник”, Томазо Бушета (итал. *Tommaso Buscetta*) 80-их година прошлог века, кроз сарадњу са правосудним органима, помогао је да се разобличи митови о мафији речима: „*Мафијашки феномен није уобичајени криминал у који се полиција разуме и који сузбија, више или мање добро. Феномен мафије представља надоградњу криминала: то је криминал, плус интелигенција, плус „омерта”. То је потпуно другачија ствар...*”

Опште је познато да Италија слови за колевку организованог криминала, који постоји више од једног века. Од четири велике мафијашке организације: Камора (итал. *Camorra*) подручје Кампање, Н'дрангета (итал. *Ndrangheta*) подручје Калабрије, Сакра корона унита (итал. *Sacra Corona Unita*) подручје Апулије, које су по много чему карактеристичне, дефинитивно најпознатија и најутицајнија је *Cosa Nostra* са Сицилије, овековечена кроз романе, филмове, телевизију, укључујући и доступне судске и криминолошке дискурсе. Поједини аутори су ову мафију видели у врло скептичном облику, дајући надаље, ригорозне анализе организованог криминала, без покушаја да се пронађу релевантни одговори, преко адекватног приступа феномену кроз употребу социолошких концепата. Тек средином осамдесетих година прошлог века, добили смо методичне одговоре на веома важна питања: Како се постаје мафијаш? Какав је његов „унутрашњи свет”, те релацијске и психопатолошке структуре његове породичне матрице? Какве су везе између његовог „унутрашњег бића” и животне средине која га окружује, између унутрашњих и социјалних правила? Каква је структура криминалне организације?

Чињеница је да је *Cosa Nostra*, деценијама уназад, продуковала насиље као свакодневни феномен, док су људски животи и друштвени односи ван породичног миљеа, били од занемарљивог значаја. Трговина наркотицима, трговина људима, киднаповања, рекетирања, подмићивања судија и политичара, само су део активности ове организације из обимног каталога њених криминалних делатности. Но, упоредо са великим утицајем, на владу, судство и политички систем Италије, а нарочито Сицилије, ова мафија је остварила дубок утицај на сицилијанско друштво, успостављајући кодекс обичаја који имају карактер неформалног права. Та укореењеност је латентно присутна и данас. Иако, већ годинама нема бруталних убистава на улицама Палерма, спектакуларних заплена наркотика дуж сицилијанске обале, *Cosa Nostra* није нестала. Напротив, она се стопила са друштвом, вратила се својим коренима, онако како је изгледала у првој половини XX века, када су многи били у уверењу да мафија не постоји, правдајући насиље посебним сицилијанским менталитетом. Данас, *Cosa Nostra*, делује „префињено”, опрезно, из сенке, дискретно контулишући територију, као што је радила у прошлости. И даље су на снази супкултуралне норме *omerte*, под чијим се окриљем одвија „другачији бизнис”. Профит се обезбеђује илегалним радњама, а онда се интегрише у легалне и привидно легалне послове, који представљају већи удео у заради. Заправо, постојање одређене супкултуре, односно специфичног супкултуралног норма-

тивног система, увек је било главно полазиште у објашњавању зашто је мафија „цветала” и тако добро успела да опстане на Сицилији.

Појам мафије

Постоје разна тумачења како је настао назив „мафија”. Једно од њих каже да реч вуче корене од сицилијанског придева „*mafiusu*” што је настало од арапског „*mahyas*”, а значи „агресиван”, „хвалисав” чак и „храбар човек”. У писаној форми са том речју се сусрећемо још далеке 1658.године. Бројне дефиниције одражавају кружну интеракцију између митологије и реалности, овог занимљивог и интригантног феномена, што говори у прилог чињеници да није једноставно дати његово појмовно одређење, које би било опште прихватљиво, у смислу формалне дефиниције „мафије” те у том домену поставило апсолутне стандарде.

У сагледавању појма мафије, полази се од становишта да је транснационални организовани криминал најшири појам који обухвата разне облике криминалне делатности на просторима више држава које су међусобно повезане. У том смислу, мафија је специфичан облик организације у склопу транснационалног организованог криминала, на већем степену организованости и финансијске моћи у односу на друге криминалне организације, односно, мафија је један од најорганизованијих облика деловања транснационалног организованог криминала, који се бави разноврсним нелегалним криминалним делатностима и уносним легалним пословима у циљу богаћења, остваривања профита и стварања политичке моћи и друштвеног утицаја. Мора се констатовати да је у ранијем периоду, што потврђују и неки радови из тог времена, реч мафија углавном служила као синоним за најпознатију организацију у склопу организованог криминала — *Cosa Nostra*, која је и поникла на Сицилији. Међутим, у новије време преовладава мишљење према коме је мафија заједнички назив за све оне криминалне организације које се у склопу организованог криминала издвајају по својој структури, облицима деловања, методама рада, финансијској моћи и угледу и које своје криминално деловање обављају кроз разне видове илегалног, али у једном делу и легалног пословања.¹ Мафија је криминална организација чији се „чланови користе снагом застрашивања и *omertò*” која из ње произлази да би починили злочине, да би на директан или индиректан начин дошли до контроле економије, концесија, ауторизација, јавних тендера и да би реализовали профит за себе или за друге.”² Мафију треба посматрати као организацију која има монопол власти и способност да спроведе у дело споразуме примењујући претњу насиљем, захваљујући чему, у областима у којима је присутна, врши незваничну власт како над легалним тако и над нелегалним активностима.³ Још 1889.године, италијански етнолог Ђузепе Пи-

¹ Мићо Бошковић, *Транснационални организовани криминалитет*, Полицијска академија, Београд, 2003, стр. 105–106.

² Francesco Barresi, *Mafia ed Economia criminale. Analisi socio-criminologica di un'economia „sommersa” e dei danni arrecati all'economia legale*, Roma: EDUP, Roma, 2007, p. 143.

³ James L. Newell, „Organizovani kriminal i korupcija — slučaj sicilijanske mafije”, *Colloquium Group on Cross-Border Crime: Feudalizam u novom obličju — Ogleđi o klijentelizmu, korupciji, organizo-*

тре (*итал. Giuseppe Pitrè*) написао је ове чувене речи: „Мафија није ни секта ни удружење, она нема правила ни законе. Мафијаш није ни лопов ни криминалац... Мафија је свест о сопственом бићу, преувеличана идеја о сопственој снази... Мафијаш је особа која увек жели да поштује и буде поштована. Ако га неко увреди, мафијаш се неће обратити онима који спроводе закон...” Овакав став су након Другог светског рата, па све до осамдесетих година преносили научници за које је појам мафија означавао облик понашања особа једне супкултурне групе, али за које „мафија” као организација са континуитетом није постојала.⁴ Но, иако већина аутора суштински и садржајно на идентичан начин објашњава оквирно значење речи мафија, и данас постоје спорења, како је настао тај појам и шта он у бити означава, при том, нема противуречности око тога да је мафија неминовно створена у Италији и да своје корене вуче са Сицилије. Према једној верзији појам мафија настао је у XIII веку када су Сицилију покорице француске трупе под Карлом I Анжујским (*фр. Charles d'Anjou*), владајући тим острвом уз незапамћени терор. Отпор Сицилијанаца основао је Ђовани де Прочида (*итал. Giovanni de Procida*) под паролем „*Morte alla Francia, Italia Anela*”, што у дословном преводу значи, „Смрт Француској, Италија чезне”. Када се издвоје почетна слова слогана, добија се назив који живи на освети – MAFIA. По другом схватању реч мафија долази од италијанске речи *mafioso*, што у преводу значи фамилија. Чињеница је да се мафијом данас назива свака афирмисана криминална организација, коју има у принципу готово свака држава на свету. Јапанци имају своју, Руси своју, Кинези своју, Французи своју, Албанци своју, Колумбијци своју и свака носи назив - мафија. Успут, многе јаке криминалне организације као што су нпр. Кинеска Тријада имају пуно даљу и контроверзнију историју.⁵ Дакле, термин „мафија” који се првобитно примењивао на сицилијанску мафију, данас се „лепи” свакој моћној криминалној организацији. Ипак, тај израз је дуго био синоним за италијанску мафију, специфичну управо због „изласка из сене”, те због промовисања јавних кодекса: фамилија, част, закон ћутања, правила пословања, вера, крв, освета, итд.

У међувремену, аутор Анелиз Андерсон (*енг. Annelise Anderson*) помиње појам „мафија” истичући да је једна од њених кључних одлика вршење функције власти „у сфери у којој законита судска власт то одбија да учини”, што јасно наводи на помисао да је реч о појму који премашује феномен једне организације. Овакав став је у складу са ставом да се као мафијашки означава неки тајни договор или споразум који регулише неку делатност унутар организације или тржишта на начин који одступа од прописаних правила, а у корист групе која је такав договор постигла.⁶ Слична становишта, потенцирају улогу јаких

vanom kriminalu i pokušajima reforme, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Cooperation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007, p. 30.

⁴ Ibid.

⁵ Жељко Бјелајац, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Правни факултет за привреду и правосудје, Нови Сад, 2013, стр. 102.

⁶ James L. Newell, „Organizovani kriminal i korupcija — slučaj sicilijanske mafije”, Colloquium Group on Cross-Border Crime: *Feudalizam u novom obličju — Oglеди o klijentelizmu, korupciji, organizo-*

мушкараца са Сицилије, који су били пандан слабим и далеким владама, које нису биле у стању да успоставе државну власт са свим својим функцијама, које се односе на спровођење правде и важних административних мера, те заштити људи у запостављеним и неприступачним областима.

У новије време аналитичари о мафији расправљају као о организацији моћи, чије главне полуге опстанка и развоја нису толико криминалне активности, колико је то уска повезаност са функционерима државе у којој делује. То је вероватно један од најоупотребљаванијих термина у свакодневной комуникацији, пре свега захваљујући Холивуду и америчкој филмској индустрији, која је кроз популаризацију мафијаша, истовремено од њих направила романтичне хероје, учинивши да мафијашка титула „*don*” постане сан младих широм света.⁷ Међутим, прича о мафији је у данашње време, заправо прича о најуспешнијој мултинационалној компанији тзв. „црног бизниса”. Дакле, не ради се о наивној, романтичној и хуманитарној организацији, са којом би се неко могао поистовећивати, већ се ради о криминалној организацији чији се пипци протежу широм света и која производи потоке крви. Познато је да мафија у Италији није убијала само за свој рачун, нарочито током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Прича о мафији неизоставно обухвата и улогу тајних обавештајних служби, поготово америчких и италијанских, ма-сонских уплива, кокетирања с политиком, уз обавезу обостраних услуга.

Сицилија је, стицајем околности, постала велико пориште, на којем је морало да се призна да је мафија организација, посебан вид културне, политичке, религијске, економске и криминалне власти и да се њен утицај протеже на целокупни друштвено-политички и економски живот Италије, па и шире.

Настанак мафије

Корени мафије везују се за XI век, када су при освајању Сицилије⁸ од стране Нормана многи ситнопоседници бежали у брда да би избегли вазалство. Када су у XV веку Шпанци заузели острво и пљачкањем долазили до земље чији су власници били Сицилијанци, људи ван закона који су за склоништа имали брда, били су једини отпор новој деспотској власти. Самим тим су стекли симпатије локалног становништва. Корени мафије леже у миленијумском хаосу безвлашћа којим је Сицилија била традиционално захваћена, док мафија коју ми данас познајемо датира из XIX века. Опстанак и моћ мафије заснива се на чињеници организације породичног типа. Такође дисциплина је фактор њене снаге и стабилности. Мафија се одувек опирала власти. Једна од главних

vanom kriminalu i pokušajima reforme, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Cooperation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007, p. 30.

⁷ Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str. 102.

⁸ Сицилија (*ital. Sicilia*) је острво у Италији, највеће острво у Средоземном мору и једно од најгушће насељених. Главни град је Палермо. Сицилија је аутономни регион са специјалним статуом у оквиру Италије. Од свих региона Италије, Сицилија заузима највећу површину (25.708km²). Током историје, Сицилија је сматрана територијом од посебне важности због улоге коју је имала у трговини по Средоземном мору.

карактеристика мафије је *omerta*⁹ (мужевност) – кодекс апсолутног ћутања и поковања. Овај кодекс садржи пет основних правила понашања: међусобно помагање чланова; потпуно поковавање шефу; увреда нанета друштву или њиховом члану се мора осветити по принципу – сви за једног, један за све; никад и ни зашто се не обраћати државним властима и под претњом смрти забрањено је одавање друштва и његових чланова властима. Строго поштовање ових правила чине мафију и сличне организације веома ефикасним. Након извршеног напада на организацију или њеног члана властима се не смеју достављати информације у виду пријаве, већ се оштећени мора осветити по принципу око за око, зуб за зуб, јер је то ствар породице, а не државе или Бога. Што се тиче освете оштећени мора стрпљиво да чека сигнал за освету и за то време да трпи увреде и неправду, али и све то доживотно да памти. Лични интереси члана породице морају да се подреде колективним, а такође је потребна бескомпромисна послушност глави породице. Заклетва ћутања се подразумева и услов је моралног кодекса који члановима мафије даје веома снажно осећање самопоштовања дужности и части. Овде се може наћи узрок најбруталнијим убиствима прошлога века.¹⁰ Мафија као организација очито је прошла дугачак и трновит развојни пут. Већина аутора не споре да је Сицилија, као највеће острво у Средоземном мору, увек била на мети многих држава, који су је хтели освојити, заузети њен стратешки положај и окористити се њеним богатствима. Константне инвазије на то острво, допринеле су да Сицилијанци буду неповерљиви према влади, јер им иста није пружала никакву помоћ. Зато су одлучили да предузму одређене мере како би се заштитили. Тако је настала сицилијанска тајна организација - Мафија, која је успоставила свој облик правде - *Vendetta*, са намером да штити осиромашене и немоћне Сицилијанце.¹¹ Та „узвишена намера“, противуречна је данашњим активностима мафије, која се претворила у удружење злочинаца, који имају за циљ да се обогате, углавном путем насилних радњи. Истини за вољу, и током XX века, мафија се третира као криминална мрежа, са упливом у све поре сицилијанског друштва. Припадност одређеној породици, уз оданост, ћутање и част, одбијање и гнушање у односу на сарадњу са свим представницима власти, посебно полицијом и судовима, карактерне су црте свих чланова мафије, које обједињује реч – *omerta*.

У самим почецима мафија није имала централизовану организацију и егзистирала је у облику малих група. Сицилијанска мафија или *Cosa Nostra* је као организација, прва мафија формирана средином 1800-те године да уједини сицилијанске сељаке против њихових непријатеља, а сматра се да је развијена и утемељена доласком Дон Вита Касја (*итал. Don Vita Cascia*)¹². Мафија је

⁹ Бројни еминентни аутори, на следећи начин објашњавају *omertu*: „Категоричка забрана сарадње са државним ауторитетом или ослањања на његов, чак и када је неко жртва злочина.” Два су разлога за придржавање *omerte*, питање части, јер Сицилијанац мора бити у стању да сам реши своје приватне проблеме, те неповерење у власт везано уз одбојност према ауторитету, будући да се Сицилија столећима налазила у рукама странаца.

¹⁰ <http://atorwithme.blogspot.com/2012/04/mafija-patologija-urbanog-miljea.html/29/05/2018>.

¹¹ Жељко Бјелајац, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str. 105.

¹² *Don Vita Cascia Ferre* (22. јануар 1862 - 20. септембар 1943), познат и као Дон Вито, био је истакнути члан Сицилијанске мафије. Постао је легенда још за живота, а та легенда је дели-

стекла углед челичне руке заплашивањем Сицилијанаца, користећи разне методе, као што је премлаћивање становника који би могли гласати, да би затим преко њих успевала да се увуче у поре власти. Када би то учинили, тј. ушли у власт, имали су могућност да своје послове раде прикривено, јер су имали контролу над полицијом и осталим представницима закона, стога за њих, готово и није било препрека.¹³ Иако се дакле корени мафије вежу за позитивне мотиве настанка, мафија је заправо успоставила праву организацију 1861. године, после уједињења Италије, искористивши околности у којој нова италијанска власт није знала какав однос да успостави према острву, које се до тада налазило под влашћу странаца. Захваљујући неделотворности и збуњености нове власти, мафија је преузела на себе једну од основних функција коју свака озбиљна држава има, а то је гарантовање јавног реда. Ту функцију је преузела уз помоћ свог провереног оружја, насиља. Да би се та функција могла обављати континуирано, повремено насиље је замењено организованим, планираним и сталним. Надаље, за успех и ширење мафије, заслуге се приписују чињеници, да је она добрим делом постала инструмент социјалног напретка за оне становнике који припадају нижим класама. На тај начин, мафија је обезбедила значајан утицај на Сицилији, који је био кључан аргумент у преговорима са политичким властима. Том утицају су погодовале честе промене власти, па је мафија заузела важну улогу у свим преломним тачкама италијанске историје.¹⁴ Да се разумемо, мафија као феномен на Сицилији, није одједном постала „канцерогено ткиво”, које је случајно почело да расте у здравом организму/друштву. Она се наметнула као апсолутни господар Сицилије у XIX веку, између осталог и због економске заосталости острва, што је свакако један од узрока њеног настанка, а потом и њене владавине. Немогућност легалне зараде новца, непоштовање власти и њених закона, енормни пораст популације довели су до тога да мафија постане доминантна организација на Сицилији, али пре свега захваљујући старој слави.

Међутим, мафија постаје експлоататор народа (између осталог захваљујући савезу са габелотима кметовима) и постаје доминантан друштвени фактор поготову у јужном делу Италије. Одржање тајности код мафије базира се на чињеници да ниједан издајник није преживео. На сицилијанском острву мафија је остварила одређени нормативни законски поредак, конкуренција није постојала, приватни предузетници плаћали су двоструки порез, један за државну касу, а други за мафију, уцене су постале једно од најјачих оружја мафије. Они који су одбили заштиту мафије пролазили су са високим материјалним последицама, а платише су имале разне бенифиције.¹⁵ Једина особа која се показала способном и успешно је контролисала мафију у Италији, била је тадашњи председник и фашиста Бенито Мусолини (*итал. Benito Mussolini*). Његова посвећеност решавању тог проблема може се сагледати кроз писмо које је

мично одговорна за стварање слике о „шефу мафије”, иако таква позиција није постојала у слободној структури *Cosa Nostra* на Сицилији.

¹³ <http://www.udarno.com/postanak-mafije/02/06/2018>.

¹⁴ Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str. 105-106.

¹⁵ <http://atorwithme.blogspot.com/2012/04/mafija-patologija-urbanog-miljea.html/07/07/2018>.

упутио Префекту Палерма Ђезаре Мори (*итал. Cesare Mori*), 1925. године. У њему је писало: „*Ваша Екселенција има одрешене руке... Ако Вас важећи закони спутавају, то неће бити проблем, јер ћемо написати нове законе.*”

Након велике кризе, хиљаде Италијана се илегално сели у Америку мислећи да је она земља могућности, послова и пара. Тамо су их, пак, дочекали глад, беда и сиромаштво. Али и црна рука која је убрзо преузимала све послове у делу Њујорка званом „Мала Италија”. Први сукоб имали су са Ирцима, које су просто почистили из САД. Мафија је бизнис као и сваки други, с том разликом што се овде повремено пуца, рекао је Марио Пузо (*енгл. Mario Gianluigi Puzo*), аутор романа „Кум”. И заиста, мафија какву данас познајемо настала је на једном обичном послу – прохибицији, односно забрани точења алкохола на територији САД. Како је свима био потребан алкохол, мафија је почела свој први велики посао.

Познато је да је мафију највише прославио Холивуд, а понајвише култно остварење Френсиса Форда Кополе (*енг. Francis Ford Coppola*) „Кум”, инспирисано романом Марија Пуза о великом дону, Виту Корлеонеу (*енг. Vito Corleone*), иза које се заправо крије прича о чувеној породици Бонано. Познат као идејни творац мафијашке организације, по узору на мултинационалне компаније, био је Чарли - Лаки Лучано (*енг. Charlie Lucky Luciano*),¹⁶ који је и кумовао називу „*Cosa Nostra*” („Наша ствар”) у САД. Он је увео колективно руковођење и устоличио пет њујоршких породица које и данас постоје: Бонано, Гамбино, Ђеновезе, Коломбо, Лукезе, а забележен је и у историјским уџбеницима, као један од главних људи који су одиграли пресудну улогу у савезничком искрцавању на Сицилију. На америчким тенковима тада се вијорила жута застава с изгравираним словом Л. То је значило да је војска под заштитом мафије. Мафија је после хапшења Џона Готија (*енг. John Gotti*) у САД и Бернарда Провенцана (*итал. Bernardo Provenzano*)¹⁷ на Сицилији без правог лидера и осакаћена, пре свега због непоштовања свог закона „*omerte*”. Зато данас полиције света највише упозоравају на појаву нове мафије која баш као и сицилијанци све држи у породици, а има и закон сличан „*omerti*”. То је албанска мафија и канон „Леке Дукађинија” (*алб. Lekë Dukagjini*)¹⁸. Страх који се шири планетом од организованих криминалних група, мафијашких и терористичких организација потпуно је оправдан. Процес глобализације у свету прати и утиче на мафијашке организације, а оне су одавно превазишле епитет обичне скупине криминалаца. Оне данас функционишу као какве велике компаније, које

¹⁶ Чарли Лаки Лучано (*енгл. Charlie “Lucky” Luciano*), рођен као Салваторе Луканија, 24. новембра 1897. на Сицилији, а умро 26. јануара 1962. је био италијански гангстер. Сматра се оцем организованог криминала у Сједињеним Државама, и одговорним за поделу територије Њујорка на пет мафијашких породица. Био је такође први шеф породице Ђеновезе...

¹⁷ Бернардо Провенцано умро је у 83. години живота, док је служио доживотну затворску казну због више убиства, укључујући и убиство двојице судија. Ухапшен је 2006, а у бекству је провео 43 године. Под Провенцановим вођством *Cosa Nostra* се претворила у, како то Италијани воле да кажу, „*Mafia S.p.a.*” односно „Мафија Акционарско друштво” чији се годишњи обрт мери десетинама милијарди евра.

¹⁸ <http://www.pressonline.rs/vesti/Presspedia/53004/mafija-hobotnica-koja-vlada-svetom.html/28/07/2018>.

нелегално стечени новац вешто пласирају у легалне економске токове. Савремене мафијашке организације се у интересу „послова” брзо интегришу, умрежавају, служе се софистицираним техникама, много су мобилније и у егзекуцијама суровије, у прилог чему служе најновији подаци о жртвама колумбијског или мексичког наркокартела. При том, профити су знатно већи, а самим тим веће су и могућности за корупцију и утицај на јавне функционере.¹⁹ Друштвена опасност такође постоји од сарадње мафијашких и терористичких и екстремистичких организација, продаје и употребе нуклеарног оружја или других средстава за масовно уништавање, са сличним, али потенцијално погубнијим епилогом од оног какав је био 11. септембра 2001. године у Америци.

Као што се могло запазити и из холивудских филмова који су „прославили” мафијаше, „заштита” је била једна од основних делатности мафије, „индустрија” под њеном контролом, која је представљала неку врсту „моста” који води ка осталим активностима. Данас, видимо прелаз из заштите пословања, ка пуној контроли компанија од стране мафијашких организација. Дакле, имамо два процеса, с једне стране имамо трансформацију мафијаша у профитера, а са друге стране имамо трансформацију „чистих” компанија у мафијашке компаније, које спајајући илегално деловање са легалним, заправо бришу границе између ова два деловања и чине их невидљивим.²⁰ Иако је архаични концепт мафије доживео процес модернизације, сицилијанска мафија је више од једног века перманентно у фокусу пажње, мада још увек није у потпуности објашњено како је овај феномен, наводно „производ традиционалне културе”, био у стању да се прошири и постане дифузан и изван првобитне територије.

Упркос чињеници што нам приближавање и објашњавање феномена мафије помаже да боље разумемо историју организованог криминала, морамо почети од тога да она представља структуру моћи и као таква има сасвим другачији квалитет од онога што се зове организовани криминал чија је искључива сврха стицање профита, односно материјалне добити. Заправо, мафију као најмоћнију и најуспешнију од свих организованих криминалних група, између осталог, карактерише тајност, част, кодекси понашања и немилосрдност, што јој је омогућило енормно стицање профита, монопола, утицаја и моћи. *De facto*, мафија је обликована од стране друштва, али је заузврат и она, на себи својствен начин, у знатној мери преобликовала друштво из кога је поникла.

Карактеристике и специфична обележја мафије са посебним освртом на *Cosa Nostra*

Евидентно је да захваљујући особеностима културе у којој је настала као и начину на који се повезала с политичком сценом *Cosa Nostra* представља пуно више од обичне криминалне организације, те се њен утицај протеже на

¹⁹ Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str.109.

²⁰ Ibid.

целокупни друштвенополитички и економски живот. Структура њене моћи је попут паукове мреже. Она „плете мреже” пријатељстава, родбинских веза и обавеза. Основни елементи њених традиционалних мафијашких структура засновани су на: породици мафије и мрежи веза са политички утицајним особама. Ова два елемента, заправо су два ресурса која су континуирано потхрањивала мафију и давала јој неопходну снагу и енергију. Дакле, с једне стране, вешто је изграђена способност употребе насиља и застрашивања, манипулисање јавним мњењем, а с друге стране способност утицања на државне органе и неутралисање полиције и правосудних органа у процесу спровођења правде, преко моћних заштитника и пријатеља.

Насиље као средство за остварење тих циљева ефикасно је само у одређеној мери, што је мафија с временом препознала, те се стога окренула држави где се на темељу система међусобних услуга уско повезала, па чак и испреплела, са самим политичким врхом који управља земљом. Управо, те везе с политиком представљају основу мафијашке моћи, јер захваљујући њима, мафија, не само да је заштићена од кривичног прогона, већ има снагу да може утицати на све политичке одлуке које се доносе у држави, омогућен јој је приступ различитим секторима легалне економије, те утицај на животе обичних људи.²¹ Уколико је могуће говорити о специфичним „циљевима” и „сврси постојања” организације, мора се признати да они варирају и временом се мењају. На пример, изгледа да је лично богаћење постало амбиција чланова *Cosa Nostre* тек од педесетих година прошлог века, као резултат крупних економских, друштвених и културних промена које су у то доба обузеле целу Италију. Последница тих промена била је да су друштвени положај и статус постали уско повезани са новцем и поседовањем богатства. Новац је стицај и на незаконите и на законите начине. Мафија је веома често добит од илегалних активности улагала у предузећа под својом контролом која су пословала у складу са законом.²² Важно је напоменути, да је *Cosa Nostra* регрутовала своје чланове и међу особама које су се бавиле потпуно законитим активностима, од којих се није тражило да се одрекну свог легалног посла, чак напротив, подстицани су да квалитетно раде како би могли напредовати и тако бити од помоћи.

Уколико би се могло говорити о специфичном и трајном циљу који везује чланове организације, понајпре би се могло рећи да је то узајамно помагање, вршење власти на својој територији и прибављање друштвене моћи. Као што је доушник мафије Франческо Марино Маноја (*итал. Francesco Marino Mannoia*) објаснио: „Многи мисле да се људи придружују *Cosa Nostri* због новца. То је само делимично истина. Знате ли зашто сам ја постао „човек од части”? Зато што сам пре тога у Палерму био господин „Нико”. Након тога, где год сам ишао, главе су се спуштале наниже. То је било, макар за мене, нешто што нема цену.”²³ Дакле, да би разумели карактеристичну структуру *Cosa*

²¹ Mirjana Jurčević, „Mafija kao primjer paralelne vlasti: primjer Italije”, *Polemos, Godina XIII, br. 2*, Croatian Sociological Association, Jesenski & Turk Publishing House, Zagreb, 2010, str. 101–115.

²² Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str. 110.

²³ James L. Newell, „Organizovani kriminal i korupcija – slučaj sicilijanske mafije”, *Colloquium Group on Cross-Border Crime: Feudalizam u novom obliču — Ogledi o klijentelizmu, korupci-*

Nostre и њен утицај на обликовање колективне свести Сицилијанаца, потребно је у контексту интеракције унутрашњих и социјалних правила, обратити пажњу на битна својства мафијашке организације, која се односе на хијерархију, пријем у чланство и правила понашања чланства.

Чврста структура мафијашких организација за собом повлачи постојање читавог низа наизглед једноставних, међутим, у суштини веома сложених правила понашања и деловања, која су успостављена да на делотворан начин гарантују лојалност и међусобну поузданост. Тих неписаних норми, чланови организације морају се строго придржавати, у супротном свако одступање доводи до неминовних санкција. Због тога неки аутори мафијаше називају „изразито дисциплинованим делинквентима”, који су окупљени око чврстог језгра.

Структура организације најјачих мафијашких организација заснива се на породици – фамилији, на чијем је челу бос (*don, capo*), који има апсолутну власт и који се стара о дисциплини, реду и финансијским ефектима криминалне организације. Бос има свог заменика који посредује између њега и потчињених, и у одсуству га замењује. Веома важно место заузима и саветник који служи за давање одређених савета и за одржавање традиције породице. Ради се о старијем лицу које више не учествује директно у криминалној делатности, а на хијерархијској лествици је у истој равни са замеником и веома је утицајно. У даљој хијерархијској лествици следе поручници, који контактирају са потчињенима како би се сачувала конспиративност организације и избегла могућност откривања њеног руководећег састава. На најнижем нивоу хијерархије мафијашке криминалне организације су војници, који су непосредни извршиоци свих криминалних делатности у мафији. Фамилије, односно породице се међусобно повезују одговарајућим споразумима и формирају заједничко тело под називом комисија, које чине шефови највећих и најмоћнијих мафијашких породица.²⁴ Структура која је описана односи се посебно на *Cosa Nostra*. Породице су имале свог поглавара – капо фамилије. Он је постајао владар одређене области, док су фамилију сачињавали људи из суседних места, који су били везани родбинским или статусним везама. Морао је да сарађује са осталим шефовима породица и да буде подређен највишем шефу који се зове *capo di tutti capi* (шеф свих шефова). Сарадници - помоћници су наравно корумпирани политичари, полиција и људи који не могу бити у мафији, јер нису Италијани. Остале мафијашке организације имају сличне структуре, али могу да се разликују у одређеним појединостима. Свака мафија је састављена од неколико група, познатих као породица. Број породица може да варира од мање од десет до више од стотину. Често, појава нове породице мора имати сагласност од стране шефова других породица. У неким случајевима група као фракција, може бити искључена од стране других породица и може консолидовати своју

ji,organizovanom kriminalu i pokušajima reforme, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Co-operation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007, p. 30.

²⁴ Mićo Bošković, *Organizovani kriminalitet i korupcija*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2004, str. 78–79.

моћ, поставши препозната као нова организација током времена деловања.²⁵ Свака породица има одвојене послове, али се послови породица могу преклапати, што у великој мери зависи од близине територија које контролишу и заједничких пословних интереса.

Током историје потцењивана је чињеница да **мафија, као и свака организација на свету има своје кодексе понашања**. Та мафијашка правила поникла из заједничких вредности, од којих је најважнија оданост организацији, у суштини везана за ћутање, дискрецију и успостављање самоконтроле, помогла су да се мафија трансформише у моћну организацију, ширећи своје пипке у све слојеве друштва. Док за већину људи бонтон подразумева, правилно држање прибора за јело, опхођење са старијима и понашање на јавном месту, мафија је успоставила своја сопствена правила понашања, која су се показала делотворним у очувању дисциплине и тајности организације, што се може сликовито представити на примеру *Cosa Nostre*.

Cosa Nostra је тајна организација. Тајност служи ради заштите од органа гоњења, а утемељена је на строгим правилима за увођење нових чланова и њихово „часно” понашање. Члан се постаје само по позиву, а позивају се само они за које постоји довољно доказа о поузданости. Од новајлија се тражи да прођу кроз ритуал приступања, при којем се заклињу на доживотну верност организацији. Од „људи од части” тражи се да ни под претњом бола или смрти не одају чланство и пословање *Cosa Nostre* особи која не припада организацији. Унутар организације, чланови могу да знају ствари по принципу „оно што је потребно”, тако да се циркулисање информација своди на неопходни минимум. Услед тога, као и због чињенице да ову организацију не води рационална и на закону утемељена бирократија, у њој влада акутна параноја (и борба за превласт међу члановима). Када то запрети одржању целовитости организације, примењују се правила и норме понашања који служе да би се сузбило неповерење. Једна од тих норми је и она према којој се најтеже кажњава кршење обавезе чланова да када говоре о пословима *Cosa Nostre*, један другог не лажу. Са друге стране, постоје и бране претераној причљивости: „човек од части” ће се уздржати од тога да поставља превише питања ако би се то могло схватити као знак непримерене радозналости и ако би могло навести саговорника на сумњу. Чланови мафије не смеју да се тако представљају другим члановима на сопствену иницијативу зато што на тај начин лишавају себе сигурности да је особа са којом причају она за коју се издаје. Уместо тога, да би два члана ступила у контакт, потребан је трећи, који обојицу познаје као „људе од части”, што и једном и другом пружа потребну сигурност. Према речима бившег мафијаша Конторна (*umal. Salvatore Contorno*), у таквим околностима је при упознавању довољно изрећи фразу „*Chistu è a stissa cosa*” („То је иста ствар”) и друга особа ће знати да има посла са чланом *Cosa Nostre*.²⁶ Такви и

²⁵ Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013, str. 113.

²⁶ James L. Newell, „Organizovani kriminal i korupcija – slučaj sicilijanske mafije”, Colloquium Group on Cross-Border Crime: *Feudalizam u novom obličju — Ogledi o klijentelizmu, korupciji, organizovanom kriminalu i pokušajima reforme*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misiya u Srbiji &

слични шифрарници помогли су организацији да постане респектабилно тајно друштво, посвећено братству, моралној дисциплини и међусобној помоћи.

Посебно је интересантан систем обреда или обичаја, иницијација,²⁷ односно примање у чланство. Уприличена церемонија се обично обављала у подруму неког ко је већ био признати члан мафије, а сам чин се обавља на веома упечатљив и сугестиван начин: „За столом седе *boss*, *underboss*, *consigliere* и неколико *sara*. Новом члану каже се: „Ово је тајно друштво и постоји само један начин уласка и један начин изласка. Улази се стојећи, а излази у ковчегу.” „Ова „наша ствар” је на првом месту, испред крвне породице.” „Да ти је мајка на самрти, а нама си потребан, да ли би дошао? Или да те тражимо да убијеш свог брата, да ли би то учинио? Ако би, с којим би прстом повукао окидач?” Јемац новог мафијаша тада убада тај прст док крв не процури. Крв се тада ставља на слику свеца и у руке новог мафијаша. Тада *boss* запали слику у рукама и док се мафијаш бори с њом у рукама *boss* говори: „Ако одаш тајне нашег живота твоја ће душа горети у паклу као слика овог свеца.” Тада новопридошли постаје мафијаш и пољуби се са сваким у оба образа.”²⁸ Дуго су Италијани свој успех у организованом криминалу гајили на „*omerti*”, закону ћутања. Један од првих „покајника”, Томазо Бушета, полицајцима је испричао обред иницијације: „Ставили су ми слику свеца у руку. Понављао сам заповести - да не гледам жене друге браће, да не крадем (?!)... Ако издам мафију, бићу спаљен као папир који сам држао у руци. Запалили су свеце над чијим сам се пепелом заклео на вечну оданост...”²⁹

У скровишту једног од мафијашких босова, Салватореа Лоа Пикола (*итал. Salvatore Lo Piccolo*), пронађен је папир са исписаним кодексом понашања. На њему су писала и оваква упутства: „Нико не сме да се представи директно неком од наших пријатеља. Увек мора да буде присутна трећа особа, преко које се то мора учинити.” Даље, помало по узору на 10 заповести, нико не сме да гледа у жену својих пријатеља, нити сме бити виђен с полицајцима. Чланови породице не смеју да залазе у барове или клубове, а морају да буду на располагању *Cosa Nostra* по сваку цену, чак „и ако ти се жена управо порађа”.³⁰ Концепте који су фундаментални за разумевање динамике мафије повезују четири стуба: породица, моћ, поштовање и територија. Преко њих је пројектована способност за манипулисање изборима и за постављање људи на кључним административним положајима чак и на местима далеко од територија које контролишу. Да би се одржала тако важна „трансверзала“, од круцијалног значаја била је изградња строгих правила за детекцију информатора, по-

The Organization for Security and Co-operation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007, p. 31–32.

²⁷ Иницијација (*lat. initiatio*): увођење, упућивање, посвећивање у тајне, принципе или технику рада; у родовском друштву, ритуално увођење девојке или младића у заједницу одраслих као пуноправног члана, обично у тринаестој години живота; ритуално примање у неко тајно удружење.

²⁸ „Od branitelja otoka do strahovladara”, <http://www.udarno.com/postanak-mafije/17/08/2018>.

²⁹ <http://www.pressonline.rs/vesti/Presspedia/53004/mafija-hobotnica-koja-vladasvetom.html/18/08/2018>.

³⁰ <http://ruske.wen9.com/MafijaBonton.html/08/08/2018>.

кајника, доушника из својих редова који су били у стању да прекрше свесну заклетву дату организацији. Међутим, обред примања у чланство није у потпуности могао искључити могућност пријема у чланство неког полицијског доушника или самог полицијског службеника, што је перманентно покушавано, јер се зна да се мафија може „срушити” искључиво ако постоји инсајдер, који ће давати информације и прикупљати доказе, а потом и сведочити у евенуалном поступку. Да би се такве активности предупредиле, сумњивим члановима, пре пријема у чланство давали би се најсложенији задаци, који укључују и убиство неког ко је засметао организацији.

Посебно је специфичан мафијашки „осећај за дељење правде”. Мафијаши су је делили поштујући неписана правила која су се заснивала на традицији, кодексима обичаја који имају карактер неформалног права. То мафијашко обичајно право, опстало је и данас, особито код *Cosa Nostre*. И даље се могу наћи случајеви убистава, који по начину извршења остављају упечатљиву поруку. Па тако, на пример:

- Леш без главе значи да се ради о неком ситном лопову;
- Леш са одсеченим полним органом стављеним у уста, указује на то да је убијени за време живота на неки начин увредио жену друга из организације;
- Леш коме је одсечен језик указује на то да се ради о лицу које је прекршило завет ћутања – *omertu*.

Супкултура *Cosa Nostre* и њен утицај на обликовање колективне свести сицилијанског друштва

Тешко је направити свеобухватну анализу и поједноставити сложена тумачења догађаја, којима је било тешко управљати у сицилијанском друштву, а који су допринели да специфична супкултура³¹ *Cosa Nostre*, достигне такав ниво да може извршити уплив кроз различите „мреже моћи” у обликовање колективне свести³² Сицилијанаца. Овде се не ради о старој дебати о теорији моћи мафије као једног великог тајног друштва, већ о покушају да се прикаже како су објективне околности које се односе на савладавање турбулентних времена, решавање комплексних проблема и великих изазова, тесно повезане са субјективним слабостима појединаца, утицале да се супкултура мафијашке организације наметне као „доминантна култура”. Не одбацујући досадашња сазнања о прошлости овог феномена, а при том, не напуштајући скептицизам у односу на данашње време, да се запазити, да су тај својеврстан утицај подстакле следеће околности:

³¹ Супкултура је скуп обележја у понашању, која разликују једну групу људи од културе шире заједнице. Такве групе су најчешће препознатљиве по другачијим начинима одевања, говора или другим обележјима која би их повезала са другим члановима групе. Неке супкултуре су имали глобални утицај.

³² Колективна свест/свесност или колективно свесно (*franc. conscience collective, lat. collectivus conscientia*) јесте сет заједничких веровања, идеја и моралних становишта који постоје као уједињујућа сила унутар друштва. Идеја колективне свести потиче од француског социолога Емила Диркема (*fr. Émile Durkheim*) (1893). Његова дефиниција се више односила на моралне и социјалне норме, подељене између чланова једног друштва (преношење ових норми на друге људе). Колоквијално се означава као „заједничко мишљење” или „дух кошнице”.

- Посебан менталитет³³ сицилијанаца, у датом контексту, најбоље одсликавају речи Виторија Емануела Орланда³⁴ (*итал. Vittorio Emanuele Orlando*), у изборној кампањи 1925. године: „Ако је мафија осећање за част појачано до претеривања, неподношење сваког типа препотентности и потчињавања, великодушност која се противи јаком и истовремено је блага према слабом, ако је мафија верно пријатељство, снажније од свега, па и од смрти... Ако се под појмом мафија заведе таква осећања, такво држање, чак и у њиховом претеривању, онда је ту реч о индивидуалним ознакама сицилијанске душе, онда сам и ја мафијаш и поносан сам што то јесам...” Размишљање Орланда нам олакшава да схватимо зашто је мафија на Сицилији тако јака, укореењена, свеприсутна и зашто ће протећи још доста воде Месинским мореузом пре него што „мафија, као свака друга људска творевина која има свој почетак, доживи и свој крај”, како је то наглашавао судија Ђовани Фалконе (*итал. Giovanni Falcone*), којем у доброј мери дугујемо све што данас знамо о сицилијанској мафији;
- Дефектно стање у друштву, сиромаштво, несигурност, инертност и индиферентност власти за интересе становништва, допринело је да велики број грађана Сицилије, још у самим коренима настајања мафије, стекне неповерење у властодршце, јер не држе обећања и истовремено се окрене мафији тражећи заштитника;
- Католичка црква је играла кључну улогу у процесу „протежирања људи од части” и прихватању мафијаша као лојалних службеника и спонзора верских догађаја и тиме помогла легитимизацији мафијаша;
- Политичке партије и моћни појединци у политици и бизнису су се ослањали на мафијашку подршку и везе;
- Економски и политички живот се по инерцији прилагодио овом систему који је постигао сопствени снажни замах, јер не само протагонисти мафије, већ и многи други, почели су да профитирају од тога;
- Заштитне услуге које мафија пружа својим клијентима обухватају заштиту против криминалних активности, различита преговарања и ауторитативно решавање конфликта, гаранцију уговорних аранжмана и тако даље. Појединац је прихватао да плаћа заштитне услуге, руководећи се простом логиком. „Мафији плаћам сваки месец, али она ми гарантује сигурност, држава ми узима десет пута више и не гарантује ми ништа”. При том, заштита иницира везу поверења, гарантује исправност и поштење пословног партнера, сигурност зајма, итд. Обзиром да се новац који се плаћа за услуге заштите, акумулира од малог бизниса, и исти углавном представља само мањи део прихода мафијаша, примарно је да се прихватање услуга заштите, тумачило као знак потчињавања и признавања ауторитета мафијаша на одређеној територији;
- Чланство у организацији је представљало чин престижа. Психолошка мотивација сваког члана, заснивала се на тежњи ка јаком осећају припадности, важност и моћи... Припадник организације и његови ближњи црпили су репутацију из снаге страховите репутације организације;
- Јединствени унутрашњи живот *Cosa Nostra* који је између осталог обухватао: пријем у чланство на церемонијама традиционалних иницијација; посебан систем

³³ Менталитет - такозвани „начин размишљања”, тј. сет принципа и ставова, након чега особа реагује на спољне надражаје. Ова реч обично се користи за карактеризацију психолошког профила и карактеристика културе и народа, територијалних и етничких група. Синоними за реч менталитет су идеологија, визија, принципи, ставови, размишљање, начин размишљања, перцепција света, веровања, правила, психологија, став, свет душе.

³⁴ Бивши италијански председник владе, рођен у Палерму.

за строго санкционисање кршења успостављених норми; апсолутну послушност подређених надређенима; потпуну искреност; размену информација изнутра; тајност споља; и изнад свега лојалност организацији, чинили су чланство у организацији пријемчивим. О наведеном сликовито сведоче речи бившег шефа Дирекције антимафија Пјера Граса (*итал. Piero Grasso*) „Током бројних година у којима смо водили истраге против мафије, сударили смо се с једним забрињавајућим феноменом. У добро ситуираним грађанским круговима постоји жеља за мафијом, која је омогућила да се формира мафијашка буржоазија. Открили смо велики број предузетника, лекара, инжењера, економиста, рачуновођа, високих чиновника... у дослуху или инкорпорираних у мафију. Практично нема ниједног сектора у којем не постоје особе спремне да на овај или онај начин сарађују или буду корисни мафији...”

- Не само клима и рељеф, него је и становништво по много чему другачије од оног у остатку Италије – како по дијалекту кога је некад тешко разумети, тако и по темпераменту људи који је потпуно специфичан и непредвидив... Сицилијанци су посебна врста медитеранаца. Они су изузетно поносни и тврдоглави, али у исто време врло љубазни и предусретљиви. Када стекнеш пријатеља Сицилијанца можеш бити сигуран да ти је пријатељ за цео живот. Невероватно су отворени и довољно је једном да попричати са неким да се осетите добродошлим а чак и домаћим. Парадоксално звучи, али многи Сицилијанци су изузетно поносни на Мафију. Просто им зацакле очи када се почне причати о томе.³⁵

Дубина уплива у обликовање колективне свести сицилијанаца, најједноставније се може „измерити” путем документарног серијала „Историја мафије” (*итал. Historie de la Mafia / енг. Mafia History*) у режији Ен Вирон и Гед Шарби (*фр. Anne Véron u Gadh Charbit*), која између осталог прати Велико суђење мафији 1986. године, историјски судски процес, највећи процес свих времена против Cosa Nostre.³⁶ У серијалу су на упечатљив начин приказане необичне судбине Рите Атрие (*итал. Rita Atria*)³⁷ која је прекршила закон ћутања, те

³⁵ <http://winestyle.rs/2014/sicilija/29/08/2018>.

³⁶ 10. фебруара 1986. у Палерму почео је највећи судски процес свих времена против сицилијанске мафије. На оптуженичкој клупи било је укупно 475 чланова мафије. То је историјски тренутак за бројне оптужене, али понајвише зато што је процес показао да Cosa nostra уистину постоји, да њоме управља комисија састављена од неколико шефова, а на чијем челу је кум.

³⁷ Рита Атриа била је једна од најпознатијих жена-сведокиња у великој истрази против мафије на Сицилији. Одлучила се да прекрши *omertu*-закон ћутања, и проговорила је о убицама својих најближих, али и о бројним другим случајевима убистава које је починила мафијашка хоботница у сицилијанском градићу Партана. Рита Атриа је рођена 1974. године у градићу Партана на Сицилији. Као и свако друго мало место и ово је било под „заштитом” Cosa nostre. Ритина фамилија била је једна од типичних патријархалних мафијашких породица. Убиства су се у Партани догађала на дневном нивоу. Ривалства међу мафијашким клановима била су невиђена. У једном од напада 1985. године страдао је и Ритин отац. Убијен је од стране конкурентске фамилије у Партани. Након овог убиства, Ритин брат Николо се заклиње да ће осветити смрт свога оца. Верује се да је знао ко га је убио. Рита се зближава са братом, и од њега сазнаје готово све информације о раду мафије у Партани. Међутим и Ритиног брата Никола убијају. Она остаје сама, заједно са осталим женским члановима породице. Знала је да ће једини начин да освети свог брата и оца бити тај да људе који су то починили приведе пред лице правде. Као млада девојка није имала снаге ни жеље да се свети класичним мафијашким начином, односно да побије починиоце. Проговорила је и за то је била кажњена. Од породице пре свега. Мајка је се прва одрекла зато што је прекршила *omertu*, јер је према њеном уверењу, издала породицу. А то мафија не прашта. Захваљујући Ритином исказу и подршци судије Паола Борселинија (*итал. Paolo Borsellino*), десетине

покајнице Ђузи Витале (*umal. Giusy Vitale*).³⁸ Мафија и њихово окружење гнушали су се њихових дела, осуђивали су их и називали бестидницама.

Cosa Nostra у данашње време делује латентно, из сенке. Савремени мафијаши су направили отклон у односу на некадашње. Они су се стопили са друштвом. Развили су способност да се прилагоде новонасталим ситуацијама и да пронађу нове начине за прање новца и убацивање мафијашких пара у легалне токове. Не праве грешке претходника, уздржавају се од насиља и баве се перфидним пословањем. Уживају у анонимности и старој слави. Могло би се рећи да је Сицилија постала „мафијашки музеј на отвореном”. Организују се „мафијашке туре”, где туристи могу да посете и места у којем су боравили историјски познати мафијаши као што је место Корлеоне где су рођени Салваторе Тото Рина (*umal. Calvatore Toto Riina*)³⁹ и Бернардо Провенцано (*umal. Bernardo Provenzano*) или Кастелветрано (*umal. Castelvetro*), град Матеа Месина Денара (*umal. Matteo Messina Denaro*)⁴⁰, који се сматра да је садашњим вођом сицилијанске мафије.

мафијаша је ухапшено. Паоло Борселино постаје Ритин заштитник и „отац”. Судија Паоло Борселино је, поред судије Ђованија Фалконеа, био главни борац против мафије у Италији. Човек који је Италијанима улио наду да ће се држава изборити против мафије. У мају 1992.године убијен је Ђовани Фалконе, а два месеца касније и Борселино. У свој дневник Рита тада записује: „Умро си за оно у шта си веровао, али без тебе и ја сам умрла...” Седам дана касније Рита закључана у свом стану (раније је ушла у програм заштите сведока) бележи и ово: „Разорена сам због убиства судије Борселинија. Немам никога ко би ме могао заштитити, уплашена сам и не могу ово да поднесем....” Затим се баца са прозора и умире... На погреб јој није дошао нико од фамилије. Само неколико жена активисткиња. Њени најближи нису хтели да чују за њу. Након извесног времена мајка је дошла на гроб. Чекићем је разбила Ритину слику на споменику. Није могла да издржи да уопште постоји гроб издајника породице... Осуђена је за вандализам... Врхунац мајчиног „опроста” Рити била је дозвола да се посмртни остаци њене ћерке ипак преместе у гроб у којем је почивао њен отац. Без навођења имена. Када су је питали зашто не жели да ту пишу подаци о њеној ћерки, мајка је само изјавила да ионако сви знају да ту Рита лежи.... У част Рите Атрие, основана је организација која се бави борбом против мафије. Носи њено име. „Прегледајте кренете у борбу против мафије, морате прво преиспитати властиту савест и онда, након што сте поразили мафију унутар себе, можете се борити против мафије у свом кругу пријатеља. Јер мафија смо ми сами и наши погрешан начин понашања.” написала је једном приликом Рита Атриа. Извор: <http://www.6yka.com/novost/136684/nevjerovatna-sudbina-hrabre-mlade-italijanke-djevojke-kojoj-je-rodena-majka-cekicem-razbila-sliku-na-nadgrobnom-spmeniku/29/08/2018>.

³⁸ Мајка двоје деце, стицајем околности преузела је да води једну од најмоћнијих мафијашких породица на Сицилији, скандализујући *Cosa Nostru* након што је постала први женски шеф у историји, признајући да је наредила серију убиства. Поред тога што је прекршила *omertu* и ушла у програм заштите сведока, изазвала је бес мафије и окружења, јер је поднела молбу за развод и прекршила још једно стриктно правило *Cosa Nostre*, која забрањује прелубу.

³⁹ Салваторе Рина, познат и као Тото Рина (1930-2017), рођен на Сицилији, био је члан мафије и први човек *Cosa Nostre* до хапшења 1993.године. Наследио га је Бернардо Провенцано, који је ухапшен 2006.године. Највећу моћ је стекао 1980-их и почетком 1990-их година. Преминуо је у 87.години током служења више доживотних казни затвора. И његова супруга, Нинета (*ital. Antonietta „Ninetta” Bagarella*) била је више пута оптужена за разна кривична дела. Нинета, која потиче из мафијашке породице и Тото венчали су се 1974. године и имају четворо деце. У једином интервјуу који је дала, на питање новинара о васпитању деце, одговорила је, да је децу васпитала у духу правих традиционалних закона Сицилије. И данас живи у месту Корлеоне као веома поштован члан заједнице.

⁴⁰ Матеа Месина Денаро, рођен је у сицилијанском Кастелветрану, 26. априла 1962. у етаблираној мафијашкој породици. Откако је у бегу, Месина Денаро је осуђен на неколико доживотних казни затвора због бомбашких напада, отмица и убиства. Укључујући и оно када је сина мафи-

Стих песника и новинара Пепина Импастрата (*итал. Pepino Impastato*), „Мафија убија, али и ћутање”, који је рођен у мафијашкој породици и кога је у 30. години 1978. године убила сама мафија, даје посебан печат ћудљивом лицу сицилијанске мафије.

Закључак

Социолошка и антрополошка проучавања, истраживачко новинарство, па чак и извештаји релевантних органа о деловању мафија, покушавају да успоставе контекст са карактеристикама текућег понашања мафије и анализом њеног историјског развоја, враћајући се сто година уназад, понекад и више. Нажалост, ови извори често користе застареле приступе историографији, која описује XIX и XX век и јужну Италију (*итал. Mezzogiorno*) као полуфеудално друштво.

Уопштено речено, мафија представља мреже добро организованих криминалних група. Еволуирала је на Сицилији, острву којем је до средине XIX века владала дуга листа страних освајача (Феничани, Римљани, Арапи, Французи, Шпанци...). Становници овог острва, формирали су групе за заштиту од окупатора који су често били непријатељски расположени, истовремено су се штитили и од других регионалних група Сицилијанаца. На Сицилији, термин „мафиозо” или члан мафије, у почетку није имао криминалне конотације, већ се употребљавао да означи особу која је била сумњичава и резервисана у односу на централну власт, те због тога спроводи властиту правду. Ове групе, које су касније постале познате као кланови или породице, развиле су свој систем правде и одмазде, чинећи своја дела тајно. Мале приватне војске познате као „мафија”, искоришћавале су често насилне и хаотичне услове на Сицилији и изнуђивале су заштиту од власника земљишта.

Временом је *Cosa Nostra* проширила своје криминалне активности и перфидно се увукла у сицилијанску политику и економију. Њена спретност у политичкој корупцији огледала се кроз врбовање и застрашивање људи да гласају за одређену политичку опцију, односно кандидате који су привржени мафији. Чак је и католичка црква успевала да одржи тесне везе са *Cosa Nostra* и ослањала се на ту организацију, често јој гледајући кроз прсте. Заузврат је добијала финансијску подршку и потврђивање ауторитета, нарочито на локалном нивоу.

Иницијацијске церемоније у којима нови чланови обећавају тајне заклетве оданости, преко *omerte*, свеобухватног кодекса понашања, још увек *Cosa Nostra* штите и обавијају велом мистерије. Иза „завесе” се и даље развија способност подмићивања и застрашивања јавних функционера, пословних лидера, сведока, а упоредо са тим развија се и „легалан” бизнис у индустрији, грађевинарству, трговини, банкарству, хотелијерству, инвестиционим фондо-

јашког „бегунца” (сведока сарадника) растопио у киселини. Већ годинама Месина Денаро је као дух. Штита га традиционална *omerta*, мафијашки закон ћутања, а полиција располаже само његовим старим фотографијама које компјутерски прилагођава нагађајући како би могао да изгледа данас.

вима... итд. Мафија сада делује суптилно и софистицирано, дубоко из сенке. Иако у Палерму и на Сицилији више нема крви на улицама и спектакуларних убистава, осећа се невидљива рука мафије која управља многим процесима у сицилијанском друштву на латентан начин.

Постоје различити показатељи да је неко друштво трауматизовано. Та траума веома често може бити дубоко утиснута у колективну свест и интегрисати се спонтано са нашим бићима. На питање, да ли је уплив *Cosa Nostra* у обликовање колективне свести Сицилијанаца, био продукт сложених психосоцијалних околности, или једноставно чињенице да Сицилијанци са поштовањем гледају на људе и институције који представљају моћ, тешко је дати свеобухватан одговор. Но, дубина тог уплива, је евидентна и јуче и данас и сутра. *Cosa Nostra* је олако трансформисана у профитабилни симбол који се продаје као сувенир за туристе који посећују Сицилију. Мајице, капе, кецеље, пешкири, упаљачи, пепљаре, чаше, шоље, мараме, слике из холивудских филмова, са ликовима босова, многи односе са собом као духовиту успомену после посете острву.

Напоследку, у датом контексту, не постоји упечатљивији закључак од видео записа са поменутог суђења у Палерму 1986. године, названог „Велики процес против мафије”. Социолошкиња која је специјализована за мафију Алесандра Дино (итал. *Alessandra Dino*) преноси:⁴¹ „Током Великог суђења на којем је био и Винћенцо Буфа (итал. *Vincenzo Buffa*), његова жена, кћи и све сестре, појавиле су се на суду, страхујући да ће се покајати. Тих девет жена викале су са балкона дворане где се одвијао процес: „То није мој муж”, „То није мој брат”, „Он не жели сарађивати”. У том отвореном наступу гледају мафијаше, затворене иза решетака и тако им шаљу снажну поруку. Тако стварају притисак на своје ближње и присиљавају их да одустану од сарадње са правосуђем. Председавајући их уз помоћ Карабињера удаљава...” Речи Мауризија де Лућије (итал. *Maurizia de Lucie*) противмафијашког судије, сведоче:⁴² „Често се дешава да ухваћени мафијашки који су давали знаке да би сарађивали са мафијом, након првог разговора са својом женом, промене одлуку и одлуче да неће сарађивати са правосуђем, премда им прети доживотна робија. Женама је драже да остану мафијашки, јер ако муж не сарађује, жени је загарантован исти статус који је имала... и даље ће је признавати као босову жену. Сви ће је поштовати у четврти. То је женама веома важно. Много нам је пута пропала могућност сарадње, због притиска који жене врше на мужа у затвору...”

Литература:

1. Barresi, Francesco (2007): *Mafia ed Economia criminale. Analisi socio-criminologica di un'economia „sommersa” e dei danni arrecati all'economia legale*, Roma: EDUP, Roma.

⁴¹ <https://mojtv.hr/emisije/38071/povijest-mafije.aspx/29/08/2018/>

⁴² Ibid.

2. Bjelajac, Željko (2012): *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
3. Bošković, Mićo (2003): *Transnacionalni organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd.
4. Bošković, Mićo (2004): *Organizovani kriminalitet i korupcija*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.
5. Jurčević, Mirjana (2010): „Mafija kao primjer paralelne vlasti: primjer Italije”, *Polemos, Godina XIII, br. 2*, Croatian Sociological Association, Jesenski & Turk Publishing House, Zagreb, str. 101–115.
6. Newell, James L. (2007): „Organizovani kriminal i korupcija — slučaj sicilijanske mafije”, Colloquium Group on Cross-Border Crime: *Feudalizam u novom obličju — Ogledi o klijentelizmu, korupciji, organizovanom kriminalu i pokušajima reforme*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Cooperation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands.
7. <http://atorwithme.blogspot.com>
8. <http://ruske.wen9.com>
9. <http://winestyle.rs>
10. <http://www.6yka.com>
11. <http://www.pressonline.rs>
12. <http://www.udarno.com>
13. <https://mojtv.hr>

INFLUENCE OF COSA NOSTRA IN SHAPING OF COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF SICILIAN SOCIETY

Summary: Precise origin of the term ‘mafia’ is still unknown, although it is believed that the term originated in Sicily. Some indications of proto-mafia practices were recorded in XVI and XVII century, but they are not concrete enough to be considered part of the process which would by time be defined and recognized by the term ‘mafia’. Regardless of the lexical origin of this term, mafia in the present time has become a common term which is used to describe various criminal activities. In this study we particularly focus on the Sicilian mafia, more precisely on Cosa Nostra (translated from Italian: ‘Our Thing’), probably the most influential mafia organization in the entire world which marked the XX century, infamous for its traditional criminal activities such as racketeering and extortion. The influence of mafia and its shaping of the collective consciousness of the Sicilian society is still evident, as it is rooted in all the pores of society. As a result, the mafia became much more sophisticated and has diversified its portfolio of criminal activities, which are not preformed the way they used to be.

Key words: mafia, Cosa Nostra, organized criminal, Sicilian society, collective consciousness

БОРИША ЛЕЧИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 343.8:343.95

Оригиналан научни рад

Примљен: 24.08.2018

Одобрен: 17.09.2018

Страна: 191-203

УСЛОВНА ОСУДА – КРИВИЧНО МАТЕРИЈАЛНИ И ПРОЦЕСНИ АСПЕКТИ

Сажетак: Предмет овог рада је кривична санкција условна осуда, која се као мера упозорења, прописана Кривичним законом Републике Србије, може изрећи само учиниоцима одређених, лакших кривичних дела, а што се одређује према висини запрећене и изречене казне. Као мера друштвене реакције на криминалитет, условна осуда се не може изрећи учиниоцу који је учинио кривично дело за која се може изрећи казна затвора у трајању од десет или више година, већ само учиниоцу коме је утврђена казна затвора мања од две године.

Полази се од општег става да према учиниоцима кривичних дела не треба примењивати строжије кривичне санкције, односно изрицати казну затвора, уколико се условном осудом, као блажом санкцијом, може постићи општа сврха кажњавања. Анализа праксе показује да је ресоцијализација осуђеника након њиховог изласка из затворских установа сведена на минимум. Према неким истраживањима, око 70% осуђеника који су издржавали казну затвора, као рецидивисти поново чине кривично дело након изласка из затвора, тако да ни у том случају није постигнута сврха кажњавања.

Предметна мера упозорења у овом раду истражена је како са материјалног, тако и са кривично процесног аспекта а за њено свестрано сагледавање извршена је анализа више пресуда којима се оправдавају важећа законска решења, али и поједина теоријска схватања.

Кључне речи: условна осуда, мера упозорења, кривична санкција, кривични поступак, казна затвора

Уводна разматрања

Кривично законодавство Р. Србије познаје велики број кривичних санкција које суд може изрећи учиниоцима кривичних дела ради заштите друштва од криминалитета. То су казне, мере упозорења, мере безбедности, васпитне мере и санкције за правна лица. Посебан значај међу њима заузимају мере упозорења које се још називају опомињуће или адмонтивне кривичне санкције.

* borisalecic@gmail.com

Оне су претежно окренуте према учиниоцу кривичног дела а са аспекта њихове сврхе изразито су специјално превентивног-карактера. (Бабић, Марковић, 2008: 398)

Суштински посматрано, свака кривична санкција је принудна мера коју суд, ради заштите друштва од криминалитета, изриче учиниоцу кривичног дела у кривичном поступку, под условима који су одређени законом, а која се састоји у одузимању или ограничавању слобода и права или упозорењу учиниоцу да ће му слободе или права бити одузети или ограничени ако поново изврши кривично дело. (Јовашевић, Симовић, 2014: 6)

Условна осуда, коју као самосталну кривичну санкцију познају скоро сва савремена кривична законодавства, јавила се пре свега као замена за краткотрајне казне затвора, јер је друштво спознало да се сврха кажњавања некада може постићи и само претњом да ће одређена казна бити и извршена. (Драгојловић, 2016: 511) Као форма и облик адмонитивних, упозоравајућих или опомињућих кривичних санкција, настале су у првој половини 19. века а користиле су се у случајевима када извршење казне затвора није нужно за постизање сврхе кажњавања. Увођењем условне осуде и судске опомене допринело се развоју специјалне превенције и индивидуализације кривичних санкција за учиниоце лакших кривичних дела. (Ђурић, 2016: 126) Условном осудом, учиниоцу кривичног дела казна затвора се утврђује и истовремено се одређује да се она под одређеним условима може извршити. Утврђена казна затвора извршава се уколико се условна осуда опозове. И поред тога што има претежан специјално-превентивни карактер на начин што суд изриче условну осуду када процени да ће се сврха кажњавања постићи и под претњом извршења казне, она истовремено има наглашен и социјално-етички прекор учиниоца, као и васпитно-педагошки третман. Утврђивањем казне која се неће извршити, долази до изражаја и социјална и етичка неприхватљивост таквог понашања. (Драгојловић, 2016: 32-33) Погрешно је схватање да сваки учинилац кривичног дела треба да казну затвора издржава у затвору. Затвори су одавно изгубили своју сврху, јер ефеката ресоцијализације у њима скоро да и нема. Зато се условном осудом може у одређеним случајевима и под одређеним условима постићи сврха кажњавања. Осим тога, извршење ове санкције уколико се не извршава и заштитни надзор, државу ништа не кошта, па самим тим ни друштво, за разлику од извршења казне затвора које је веома скупа. Осим тога, много је лакше да се осуђено лице ресоцијализује уколико није издржавало казну затвора. Лице се након издржане, заслужене казне лишења слободе, не враћа у друштво као његов равноправан члан, јер на путу његовој потпуној друштвеној реадaptацији, рекласману и ресоцијализацији стоје двојакe сметње: правне и социјалне. (Јакшић, 2014: 187)

Према подацима Републичког завода за статистику, у периоду 2012-2016. година, условна осуда, (са утврђеном казном затвора), спада у најчешће изричану кривичну санкцију пунолетним лицима у Р Србији, обзиром да је у наведеном периоду изрицана у око 55% осуђујућих пресуда.¹

¹ Саопштење Републичког завода за статистику СК12, бр.194, од 14.07.2017. год, стр. 3.

Материјални услови за изрицање условне осуде

Да би се изрекла условна осуда морају да се испуне услови за њено изрицање. Логично је да се услови за њено изрицање односе пре свега на запрећену казну, али и изречену казну у кривичном поступку. Осим тога, потребно је да суд процени да ће се условном осудом постићи сврха кажњавања. Услови за изрицање условне осуде прописани су Кривичним закоником. Он се може изрећи кад је учиниоцу утврђена казна затвора у трајању мањем од две године. За кривична дела за која се може изрећи казна затвора у трајању од десет година или тежа казна, не може се изрећи условна осуда.² Условна осуда се не може изрећи и ако није протекло више од пет година од правноснажности осуде којом је учиниоцу изречена казна затвора за умишљајно кривично дело. При одлучивању да ли ће изрећи условну осуду суд ће, водећи рачуна о сврси условне осуде, посебно узети у обзир личност учиниоца, његов ранији живот, његово понашање после извршеног кривичног дела, степен кривице и друге околности под којима је дело учињено. Ако је учиниоцу утврђена и казна затвора и новчана казна, условна осуда може се изрећи само за казну затвора.³

Сасвим оправдано се Закоником прописују објективно-субјективни услови за изрицање ове санкције. Објективи услови су они које се тичу казне, и то како изречене казне затвора у кривичном поступку, тако и запрећене казне затвора. С друге стране, субјективни услови,⁴ односе се на учиниоца кривичног дела. Потребно је да судија процени да се и са овом изреченом санкцијом може постићи сврха кажњавања.⁵ Из оваквог законског решења може се

² Када се оптуженом изрекне условна осуда којом се утврђује казна затвора, а уједно се изрекне и новчана казна као споредна, не може му се уз условну осуду поставити услов да плати споредну казну. (Пресуда Окружног суда у Београду К. 420/82 од 27.10.1982).

³ Види. члан 66 Кривичног законика, Сл. гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

⁴ Када је учинилац маскиран марамом и са пиштољем у руци ушао у продавницу оштећеног, па одустао од започете радње извршења када га је оштећени збунио разбијањем прозора, нису испуњени услови за изрицање условне осуде. Из образложења: Одлучујући о жалби јавног тужиоца другостепени суд је нашао да у конкретном случају нису испуњени услови за примену одредбе члана 51. КЗЈ и изрицање условне осуде оптуженом. Кривично дело разбојништва из чл. 168 ст. 1 КЗС није мање друштвено опасно дело и поред тога што је остало у покушају, јер је учинилац одустао од већ започете радње извршења овог дела у страху изазваном радњом оштећеног да у критичном тренутку разбије прозор на магацину, настојећи да збуни оптуженог, у чему је и успео, због чега се околност да је ово кривично дело остало у покушају, не може приписати добровољном одустанку учиниоца. Поред тога начин извршења овог дела је врло дрзак, јер је учинилац маскиран са црном марамом на глави и са пиштољем у руци на силу успео да уђе у продавницу показујући спремност да оружје употреби, па иако је он раније неосуђиван, ове околности не указују да се може очекивати да ће само упозорењем уз претњу казном довољно утицати на њега да више не врши кривична дела. Због наведеног, отклоњена је примена одредбе чл. 51. до 53. КЗЈ, на основу којих је првостепени суд изрекао санкцију. (Пресуда Врховног суда Србије Кж. 1175/01 од 21. фебруара 2002 и пресуда Окружног суда у Београду К. 244/00 од 23. новембра 2000).

⁵ У оквиру опште сврхе кривичних санкција (члан 4. став 2), сврха кажњавања је: 1) спречавање учиниоца да чини кривична дела и утицање на њега да убудуће не чини кривична дела; 2) утицање на друге да не чине кривична дела; 3) изражавање друштвене осуде за кривично дело,

видети под којим условима може да се изрекне условна осуда, али се сасвим јасно прописује и коме се она не може изрећи. Уколико је неко учинио кривично дело за које је прописана казна затвора преко десет година условна осуда се не може изрећи, као и повратницима⁶ под одређеним условима.

Условна осуда са заштитним надзором

Мера упозорења – условна осуда мењала се кроз историју, како у погледу услова коме се може а коме не може изрећи, времена проверавања, тако и у погледу врста ове мере. Данас у нашем кривичном законодавству не постоји само један облик условне осуде јер Кривични законик Р. Србије познаје и условну осуду са заштитним надзором. Реч је о томе да се лице којем је изречена ова условна осуда на неки начин надзире од стране државе све време док условна осуда траје. Кад изрекне условну осуду, суд може одредити да се учинилац стави под заштитни надзор, ако се, с обзиром на његову личност, ранији живот, држање после извршеног кривичног дела, а нарочито његов однос према жртви кривичног дела и околности извршења дела, може очекивати да ће се заштитним надзором потпуније остварити сврха условне осуде. Заштитни надзор одређује суд у пресуди којом изриче условну осуду и одређује мере заштитног надзора, њихово трајање и начин њиховог испуњавања.⁷ Закоником се,

јачање морала и учвршћивање обавезе поштовања закона. Члан 42 Кривичног законика. Изрицање условне осуде долази у обзир само онда када се циљеви генералне превенције могу остварити и овим блажим средством кривично - правне заштите. Из образложења: Из опште сврхе кривичних санкција (чл. 5 ст. 2 КЗЈ) у оквиру које је одређена и сврха условне осуде, проистиче да се при изрицању ове кривичне санкције мора водити рачуна о генералној превенцији, тако да изрицање условне осуде долази у обзир само онда када се циљеви генералне превенције могу остварити и овим, блажим средством кривично правне заштите. У конкретном случају су у питању кривична дела високог степена друштвене опасности, што се посебно односи на кривично дело разбојништва, тако да условна осуда не може представљати одговарајућу кривичну санкцију за њихово сузбијање. Други услов за изрицање условне осуде је да се ради о учиниоцу од кога се очекује да ће и ова блажа кривична санкција довољно утицати на њега да више не врши кривична дела, тако да његово кажњавање са становишта кривично правне заштите није неопходно. Оцењујући да се у овом случају изрицањем условне осуде не могу остварити циљеви специјалне и генералне превенције, другостепени суд прихвата становиште изнето у жалби да се у конкретном случају не може очекивати да ће се изрицањем условне осуде остварити сврха кажњавања. (Пресуда Врховног суда Србије Кж. 173/03 од 10. априла 2003. и пресуда Окружног суда у Београду К. 486/02 од 27. септембра 2002. године).

⁶ Има услова да се окривљеном који је свом суседу нанео ножем три убодне ране у пределу стомака и грудног коша, које су квалификоване као тешка телесна повреда, изрекне условна осуда када он има 80 година а раније није био осуђиван. (Пресуда Окружног суда у Београду Кж. 1743/03 од 6. јуна 2003. и пресуда Другог општинског суда у Београду К. 638/01 од 20. марта 2003. године). Нису испуњени услови за изрицање условне осуде за кривично дело из члана 245. ОКЗ за које су оптужени оглашени кривим, с обзиром на начин и околности под којима је дело извршено, па се оно не може сматрати мање друштвено опасним, када на то указује пре свега распрострањеност ових кривичних дела уопште, а посебно тешке последице које употреба опојних дрога оставља на здравље и живот посебно младих људи, па је изрицање најблаже кривичне санкције за ово кривично дело са становишта опште сврхе кривичних санкција (члан 5. став 2. ОКЗ) потпуно неоправдано. (Пресуда Врховног суда Србије Кж. 1672/02 од 23. септембра 2003. и пресуда Окружног суда у Београду К. 585/01 од 29. марта 2002).

⁷ Члан 72 Кривичног законика Р Србије

такође одређује у чему се може састојати заштитни надзор. Он може обухватити једну или више следећих обавеза: 1) јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди; 2) оспособљавање учиниоца за одређено занимање; 3) прихватање запослења које одговара способностима учиниоца; 4) испуњавање обавеза издржавања породице, чувања и васпитања деце и других породичних обавеза; 5) уздржавање од посеђивања одређених места, локала или приредби, ако то може бити прилика или подстицај за поновно вршење кривичних дела; 6) благовремено обавештавање о промени места боравка, адресе или радног места; 7) уздржавање од употребе дроге или алкохолних пића; 8) лечење у одговарајућој здравственој установи; 9) посеђивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упутствима; 10) отклањање или ублажавање штете причињене кривичним делом, а нарочито измирење са жртвом учињеног кривичног дела.⁸ Коју ће врсту заштитног надзора изрећи зависи од више околности, али свакако да судија може изрећи и више мера.⁹ Ако осуђени коме је изречен заштитни надзор не испуњава обавезе које му је суд одредио, суд га може опоменути или може раније обавезе заменити другим или продужити трајање заштитног надзора у оквиру времена проверавања или опозвати условну осуду. (Нанев, 2009: 233-242) Може се констатирати да су исти објективни услови за изрицање условне осуде са заштитним надзором као и за изрицање условне осуде, али разлика постоји у погледу учиниоца дела.¹⁰

Опозивање условне осуде

Да би се изрекла условна осуда, потребно је да је учиниоцу казна затвора утврђена, што значи да се она под одређеним условима може извршити. Она може да се изврши само уколико је учиниоцу кривичног дела условна осуда опозвана и тада се аутоматски утврђена казна затвора почиње да се извршава, а време проведено на условној осуди се не урачунава у време трајања казне затвора. Опозивање условне осуде уређено је Кривичним закоником и она може да се опозове из више разлога који се односе пре свега на будуће понашања осуђеног након изречене санкције, односно на понашање учиниоца за време проверавања.

⁸ Члан 73 Кривичног законика.

⁹ Условна осуда са заштитним надзором - мером лечења у одговарајућој здравственој установи из чл. 71 у вези са чл. 73 тач. 8 Кривичног законика може бити конкретизована само неком од мера безбедности медицинског карактера из чл. 79 ст. 1 тач. 1, 2, 3 и 4 и са условима и дужином трајања одређеним за сваку од ових мера понаособ. (Пресуда Окружног суда у Нишу, К.131/06 и пресуда Врховног суда Србије у Београду, Кж. И.197/08) - Билтен Окружног суда у Нишу, бр. 29/2009, Интермех, Београд

¹⁰ Када оптужени раније није вршио кривична дела, у току поступка у потпуности је признао своје учешће у извршењу кривичног дела, а из мишљења вештака психолога се види да је код њега дошло до смирења адолесцентне кризе, да је усвојио статус реалности и да код њега на убрзавање процеса емоционалног и социјалног сазревања јак ефекат је имало време проведено у притвору у току истраге, које је потенцирало интензиван осећај кривице и стида, појачан и подршком породице, као и да је студент који полаже испите, су услови за изрицање условне осуде. (Пресуда Врховног суда Србије Кж. 1441/02 од 20. фебруара 2003. године и пресуда Окружног суда у Београду К. 638/01 од 10. априла 2002).

Обавезно опозивање условне осуде према нашим прописима могуће је из два разлога, први се односи на то када учинилац за време проверавања учини ново кривично дело, док се други разлог односи на то да учинилац кривичног дела није имао услов за изрицање ове санкције. Суд ће опозвати условну осуду, ако осуђени за време проверавања учини једно или више кривичних дела за која је изречена казна затвора од две године или у дужем трајању.¹¹ Такође, суд ће опозвати условну осуду, ако после њеног изрицања утврди да је осуђени извршио кривично дело пре него што је условно осуђен и ако оцени да не би било основа за изрицање условне осуде да се знало за то дело. У том случају примениће одредбу члана 67. став 3. овог законика.¹²

Закоником се прописује и факултативно опозивање условне осуде, те у том случају суд може али и не мора да опозове условну осуду.¹³ Да ли ће је опозвати или неће зависи од слободног судијског уверења и процене да ли се неопозивањем условне осуде може постићи сврха кажњавања. Ако осуђени у време проверавања учини једно или више кривичних дела за која је изречена казна затвора мања од две године или новчана казна, суд ће, пошто оцени све околности које се односе на учињена кривична дела и учиниоца, а посебно сродност учињених кривичних дела, њихов значај и побуде из којих су учињена, одлучити да ли ће опозвати условну осуду. При томе, суд је везан забраном изрицања условне осуде, ако учиниоцу за кривична дела утврђена у условној осуди и за нова кривична дела треба изрећи казну затвора од две године или у дужем трајању.¹⁴ У овом случају законодавац се одлучио да је главни критеријум за (не)опозивање условне осуде висина изречене казне, а не висина запрећење казне. У још једном случају условна осуда се може, али и не мора опозвати. Ако је условном осудом осуђеном одређено испуњење неке од обавеза из члана 65. став 2. овог законика, а он не испуни ту обавезу у року одређеном у пресуди, суд може, у оквиру времена проверавања, продужити рок за испуњење обавезе или може опозвати условну осуду и изрећи казну која је утврђена у условној осуди.¹⁵ Ако утврди да осуђени, из оправданих разлога,

¹¹ Члан 67 став 1 Кривичног законика.

¹² Члан 68 став 1 Кривичног законика.

¹³ Није на одмет напоменути да се Кривичним закоником Републике Црне Горе прописују иста правила у вези условне осуде као и нашим Закоником. Види: чланове 53 – 60 Кривичног законика Републике Црне Горе, "Службени лист РЦГ", бр. 70/2003, 13/2004, 47/2006, "Службени лист Црне Горе", бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011. Такође се се скоро идентична решења налазе и у Кривичном закону Републике Српске. Види: чланове 46-53 Кривичног закона Републике Српске, Службени гласник Републике Српске" број 49, од 25. јуна 2003. године.

¹⁴ Члан 67 став 2 Кривичног законика.

¹⁵ У случају опозивања условне осуде суд је дужан да утврди из којих разлога окривљени није испунио обавезу која му ја изречена уз условну осуду. Из образложења: Основано се жалбом браниоца окривљеног указује да је првостепени суд учинио битну повреду одредаба кривичног поступка из чл. 438. ст. 2. тач. 2. ЗКП-а, јер пресуда нема разлога о чињеници која се односи на утврђивање оправданости разлога због којих окривљени није извршио своју обавезу давања издржавања утврђену пресудом Основног суда. Наиме, првостепени суд у образложењу побијане пресуде само констатује да окривљени није испунио наведену обавезу, а да при томе није утврдио због чега то није учинио. Члан 69. КЗ-а, обавезује суд да утврди из којих разлога окривљени није испунио обавезу уколико је условном осудом њему одређено испуњење неке обавезе, што је

не може да испуни постављену обавезу, суд ће га ослободити од испуњења те обавезе или је заменити другом одговарајућом обавезом предвиђеном законом.¹⁶ Уколико суд изрекне условну осуду он може да у условној осуди одредити да ће се казна извршити и ако осуђени у одређеном року не врати имовинску корист прибављену извршењем кривичног дела, не накнади штету коју је проузроковао кривичним делом или не испуни друге обавезе предвиђене у кривичноправним одредбама. Рок за испуњење тих обавеза утврђује суд у оквиру одређеног времена проверавања.¹⁷ У овом случају условна осуда може да се опозове, не зато што је учинилац у време проверавања учинио кривично дело, већ зато што он није испунио одређење обавезе које су му изречене уз условну осуду, а које су му утврђене правноснажном судском одлуком.

Време проверавања и рок за опозивање условне осуде

Било би потпуно неоправдано када би се једно лице којем је изречена условна осуда, проверавало до краја живота, јер би у том случају условна осуда били тежа по учиниоца од казне затвора која траје одређено време. Зато је нужно да се учинилац кривичног дела којем је изречена ова мера упозорења, проверава само одређено време. Наш Кривични законик одређује трајање времена проверавања и оно не може бити краће од једне нити дуже од пет година. И опозивање условне осуде такође је везано за рок обзиром да би било потпуно неоправдано да она може да се опозове у било које време током живота учиниоца којем је изречена. Условна осуда може се опозвати у току времена проверавања. Ако осуђени у том времену учини кривично дело које повлачи опозивање условне осуде, а то је пресудом утврђено тек после истека времена проверавања, условна осуда може се опозвати најкасније у року од једне године од дана кад је протекло време проверавања. Ако осуђени у одређеном року не испуни неку обавезу из члана 65. став 2. овог Законика, суд може, најкасније у року од једне године од дана кад је протекло време проверавања, одредити да се изврши утврђена казна у условној осуди. Ако се после изрицања условне осуде утврди да је осуђени извршио кривично дело пре него што је условно осуђен, због чега не би било основа за изрицање условне осуде, условна осуда може се опозвати најкасније у року од једне године од дана кад је протекло време проверавања¹⁸

у овом случају неплаћање издржавања за своју малолетну децу. Сходно утврђеним разлозима неиспуњења наложене обавезе, суд је овлашћен да може опозвати условну осуду или пак може продужити рок за испуњење обавезе уколико утврди да окривљени из оправданих разлога не могао да испуни обавезу из наведене правоснажне пресуде, а може ту обавезу заменити и другом одговарајућом обавезом предвиђеном законом. У вези са наведеним, овај суд налази да првостепени суд није поступио у складу са одредбом чл. 68. КЗ-а, јер у побијаној пресуди о наведеним чињеницама није дао никакве разлоге. (Решење Вишег суда у Ваљеву, Кж. 3467/15 од 4. 11. 2015).

¹⁶ Члан 69 Кривичног законика.

¹⁷ Члан 65 став 2 Кривичног законика.

¹⁸ Члан 70 Кривичног законика.

Још неке појединости у вези са условном осудом

Учиница кривичног дела којем је изречена условна осуда сматра се осуђиваним и уписује се у казнену евиденцију. С друге стране, ова санкција не повлачи правне последице осуде,¹⁹ јер учинилац којем је изречена ова кривична санкција не може до краја живота да остане уписан у казнену евиденцију, већ се из ње брише након одређеног временског периода.²⁰ Такав учинилац се брише по сили закона, дакле, наступа законска рехабилитација. Према Кривичном законнику, законска рехабилитација настаје ако у време проверавања и у року од годину дана по истеку рока проверавања, не учини ново кривично дело.²¹ Није сувишно напоменути да се у Посебном делу Кривичног законика, код појединих кривичних дела прописује да се учиниоцу могу наметнути одређене обавезе уколико суд изрекне условну осуду.²² На пример, у члану 196 ст.4. (кривично дело кршење породичних обавеза) прописује се да суд, ако изрекне условну осуду за наведено дело, може одредити обавезу учиниоцу да извршава своје законом утврђене породичне обавезе; затим, у члану 219 ст.2 (кривично дело противправно усељење) прописано је да суд учиниоцу може наложити обавезу да у одређеном року напусти и испразни просторије у које се неовлашћено уселио. Занимљиво је да се и у случају помиловања изречена казна може заменити условном осудом. Помиловањем се поименично одређеном лицу даје ослобођење од кривичног гоњења или потпуно или делимично ослобођење од извршења казне, замењује се изречена казна блажом казном или условном осудом, даје се рехабилитација, одређује краће трајање одређене правне последице осуде или се укидају поједине или све правне последице осуде.²³

¹⁹ Правне последице осуде не могу наступити кад је за кривично дело учиниоцу изречена новчана казна, условна осуда, ако не буде опозвана, судска опомена или кад је учинилац ослобођен од казне. Члан 94 став 2 Кривичног законика.

²⁰ Законска рехабилитација (чл. 98. КЗ) се даје само лицима која пре осуде на коју се односи рехабилитација нису била осуђивана или која су се по закону сматрала неосуђиваним, али се у ситуацији када се одлучује о брисању условне осуде лицу које је након те прве осуде осуђивано имају применити одредбе чл. 100. КЗ односно, суд може дати рехабилитацију лицу које је више пута осуђивано само ако су испуњени услови из чл. 98. и 99. Кривичног законика у погледу сваког кривичног дела за које је осуђено. (Решење Апелационог суда у Новом Саду Кж 2 1975/14. од 21.01.2015. године) - Из Билтена Апелационог суда у Новом Саду, број 7/2016, Интермех, Београд

²¹ Члан 98 став 2 тачка 2 Кривичног законика.

²² Условна осуда је у судској пракси санкција која се веома често изриче. Према званичним подацима Републичког завода за статистику, на пример у 2016. године ова санкција је изречена у укупном броју од 17541. док је казна затвора изречена у укупном броју од 9419. Види: Републички завод за статистику, Саопштење, Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2016. Доступно на сајту Републичког завода за статистику на: http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/54/03/SK12_194-srb-punoletni-2016.pdf дана: 6.9.2017.

²³ Члан 110 став 1 Кривичног законика.

Процесни аспекти изрицања и опозивања условне осуде

Општа процесна форма није погодна за решавање свих кривичних случајева и основна идеја приликом креирања посебних форми је управо да се оне прилагоде специфичностима појавних облика криминалитета као и њиховом учиниоцу, а све ради остваривања сврхе кривичног поступка. (Шкулић, Бугарски, 2015: 539) Тако се и условна осуда према Законнику о кривичном поступку може изрећи у скраћеном поступку.²⁴ У ЗКП из 2011. године скраћени поступак регулисан је у глави XX. Овде је законодавац правилно поступио када је ту главу изместио из другог дела Законика, који је посвећен току кривичног поступка. Сада се та глава налази у трећем делу Законика, која носи наслов Посебни поступци. (Бркић, 2013: 220)²⁵ За кривична дела за која се може изрећи као главна казна новчана казна или казна затвора до пет година, јавни тужилац може у оптужном предлогу ставити захтев за одржавање рочишта за изрицање кривичне санкције, ако сматра да на основу сложености предмета и прикупљених доказа, а нарочито услед хапшења окривљеног при извршењу кривичног дела или признања да је учинио кривично дело, одржавање главног претреса није потребно. Ако јавни тужилац поступи у складу са наведеним, може предложити суду да окривљеном изрекне: 1) казну затвора у трајању до 2 године, новчану казну до 240 дневних износа односно до 500.000 или условну осуду са утврђивањем казне затвора до једне године или новчане казне до 180 дневних износа, односно до 300.000 динара и временом проверавања до пет година - ако је окривљени признао да је учинио кривично дело за које је прописана казна затвора до пет година; 2) казну затвора у трајању до једне године, новчану казну до 180.000 дневних износа, односно до 300 хиљада динара, казну рада у јавном интересу до 240 часова, казну одузимања возачке дозволе у трајању до једне године, условну осуду са утврђивањем казне затвора до годину дана или новчане казне до 180 дневних износа, односно до 300 хиљада динара и временом проверавања до три године, уз могућност стављања окривљеног под заштитни надзор или судску опомену - ако је окривљени учинио кривично дело за које је као главна казна прописана новчана казна или казна затвора до три године.²⁶ Јасно је да се у овом случају ради о једном поједностављеном поступку, који је економичан и ефикасан за решавање кривичнопроцесне ставри, односно за утврђивање да ли је учињено дело и да ли је учинилац крив.²⁷

²⁴ У изреци пресуде којом се изриче условна осуда не треба да стоји да се у изречену условну осуду урачунава време проведено у притвору, али се може навести да ће се, уколико се условна осуда опозове, у казну затвора урачунати време проведено у притвору. (Усвојен на седници одржаној 12.09.2012. године) - Билтен Апелационог суда у Крагујевцу, број 1/2013, Интермех, Београд.

²⁵ Тенденција пораста криминалитета, те самим тим и повећан прилив кривичних предмета, имају за последицу преоптерећеност органа правосуђа и њихов отежан рад. Ово је условило да се поједностављене форме кривичног поступка све више уводе у национална законодавства и у пракси све више примењују.

²⁶ Члан 512 Законика о кривичном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

²⁷ У поступку за опозивање условне осуде судија који је судио у првом степену може окривљеном искључиво изрећи казну која је утврђена условном осудом, уколико утврди да су испуњени

Поступак за опозивање условне осуде

У делу који претходи процесном делу рада представљено је када се условна осуда може или мора опозвати. Сам поступак у којем ће се или у којем се условна осуда може опозвати уређен је Законом о кривичном поступку и он се покреће на захтев овлашћеног тужиоца пред судом који је судио у првом степену: 1) ако је у условној осуди одређено да ће се казна извршити ако осуђени не врати имовинску корист прибављену кривичним делом, не накнади штету коју је проузроковао кривичним делом или не испуни друге обавезе предвиђене кривичним законом у одређеном року; 2) ако осуђени коме је одређен заштитни надзор не испуњава обавезе које му је суд одредио.²⁸ Према ЗКП, поступак за опозивање условне може да покрене само овлашћени тужилац, а да ли ће се опозвати условна осуда или не, одлучује судија појединац и то на рочишту.²⁹ Судија ће одмах по окончању рочишта за опозивање условне осуде, донети пресуду којом се одбија или усваја захтев за опозивање условне осуде.³⁰

услови за опозивање условне осуде, тако да није овлашћен да поново одмерава казну коју му изриче на основу чл. 54. КЗ. (Пресуда Апелационог суда у Нишу Кж бр. 1243/14 од 26.11.2014. године) - Из Билтена Вишег суда у Нишу, број 33/2015, Интермех, Београд.

²⁸ Члан 545 Закона о кривичном поступку.

²⁹ "Да ли је суд овлашћен да опозове условну осуду у смислу одредбе чл. 534 ст. 1 ЗКП-а, будући да одредбом чл. 65. ст. 2. КЗ-а у вези одредбе чл. 69 КЗ-а није прописана могућност опозива условне осуде ако се осуђени не подвргне лечењу на слободи, а одредбама чл. 83 ст. 6 и 84 ст. 5 КЗ-а прописано је принудно извршење мере безбедности уколико се окривљени добровољно не подвргне лечењу или лечење самовољно напусти?" Одговор: Ако је правноснажном пресудом којом је осуђеном изречена условна осуда изречена и мера безбедности обавезно лечење наркомана из чл. 83 КЗ-а или мера безбедности обавезно лечење алкохоличара из чл. 84 КЗ-а, те одређено да ће се условна осуда опозвати ако се осуђени не подвргне лечењу или га самовољно напусти, суд може под тим условом у смислу одредбе чл. 534 ст. 1 ЗКП-а опозвати условну осуду јер осуђени није испунио обавезе које су му правноснажном пресудом наметнуте уз условну осуду, у смислу одредбе чл. 65 ст. 2 КЗ-а, а уколико пресудом није одређено да ће се условна осуда по овом основу опозвати, мера безбедности се може принудно извршити, у смислу одредаба чл. 83 ст. 6 КЗ-а или 84 ст. 5 КЗ-а, а условна осуда не може опозвати. (Закључак око којег је постигнута сагласност (једногласно) на заједничкој седници представника кривичних одељења апелационих судова Републике Србије и Врховног Касационог суда, одржаној у Нишу, а који сј потврђен на седници Кривичног одељења Врховног Касационог суда у Београду, изнет од стране представника Кривичног одељења тога суда на заједничкој седници која је одржана у организацији Апелационог суда у Крагујевцу дана 04.12.2015. године) - Билтен Апелационог суда у Новом Саду, број 7/2016, Интермех, Београд.

³⁰ Члан 549 Закона о кривичном поступку. Обзиром да је одредбом члана 551. ЗКП-а одређено да ће судија када пресудом усвоји захтев за опозивање условне осуде, изрећи казну која је утврђена у условној осуди, питање је да ли ће се употребити термин "изриче се казна затвора" (која је утврђена у условној осуди) или "осуђује се на казну затвора" (која је утврђена у условној осуди) Када се опозива условна осуда, изрека пресуде треба да гласи: "...па се на основу чл. 67. или 68. или 69. КЗ-а опозива условна осуда...и...осуђује на казну затвора...која је утврђена у условној осуди". (На седницама Кривичног одељења Апелационог суда у Новом Саду, одржаним дана 29. и 30.10.2014. године, размотрена су спорна правна питања из судске праксе постављена од стране подручних судова, те су судије тог Одељења за свако питању једногласно или већином гласова усвојиле одређене одговоре) - Билтен Апелационог суда у Новом Саду, број 7/2016, Интермех, Београд.

Закључна разматрања

Кривичним законом Р. Србије прописан је велики број кривичних санкција, те је пред судијом један тежак задатак у погледу тога коју санкцију конкретно треба да изрекне учиниоцу кривичног дела након спроведеног кривичног поступка. Не треба по сваку цену изрицати затворску казну, без обзира да ли се она извршавала у затвору или у просторијама у којима осуђени станује. Уколико процени да се и условном осудом може постићи сврха кажњавања судија увек треба да изрекне ову санкцију. Реч је о санкцији која је најјефтинија, посебно ако се упореди са скупом казном затвора. Сматрамо да се Кривичним законом на један веома адекватан начин уредила ова мера упозорења, посебно у погледу тога за која кривична дела се може, односно не може изрећи. С друге стране, може се закључити да у научној, стручној, али и у општој јавности постоји схватање да се у судској пракси условна осуда најчешће изриче, те се нарочито општа јавност углавном критикује такву праксу.

Суд има могућност да изрекне условну осуду или условну осуду са заштитним надзором, а коју ће изрећи зависи од слободног судијског уверења. Сматрамо да то уверење примарно треба да зависи пре свега од тежине извршеног кривичног дела, а у другом плану и од самог учиниоца, тј. његове личности и раније осуђиваности. Иако је суд изрекао условну осуду, то никако не значи да се утврђена казна затвора не може извршити. Она ће се извршити само ако дође до опозива условне осуде чиме се учиниоцу прети утврђеном казном.

Литература:

1. Brkić, Snežana (2013), *Novine u regulisanju skraćenog postupka u ZKP Srbije iz 2011. godine*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 2/2013.
2. Dragojlović, Joko (2016), *Odnos uslovne osude i kazne*, Kultura polisa, god. XIII (2016), br. 31.
3. Dragojlović, Joko (2016), *Uslovna osuda u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije*, doktorska disertacija, Novi Sad
4. Đurić, Dragana (2016), *Uslovna osuda kao dominantan tip krivične sankcije u zakonodavstvu Republike Srbije*, doktorska disertacija, Beograd
5. Jakšić, Dušan (2014), *Rehabilitacija u krivičnom pravu Srbije*, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Dostupno na: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-8872/2014/0354-88721402187J.pdf>
6. Jovašević, Dragan, Simović, N. Miodrag (2014), *Sistem krivičnih sankcija za pravna lica u Republici Srbiji*, *Bezbjednost - Policija - Građani*, godina X broj 1-2/14.
7. Jovašević, Dragan (2016), *Uslovna osuda u francuskom krivičnom pravu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, broj 73, godina LV
8. Nanev, Lazar (2009), *Uslovna osuda so zaštiten nadzor*, *Maloletnička pravda: Restorativna pravda*, 1(1)
9. Škulić, Milan, Bugarski, Tatjana (2015), *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost, Novi Sad

10. Krivičnog zakonika, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
11. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014
12. Kriviči zakonik Republike Crne Gore, *Službeni list RCG*, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006, *Službeni list Crne Gore*, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011.
13. Krivični zakon Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 49, od 25. juna 2003. godine
14. Zaključak oko kojeg je postignuta saglasnost (jednoglasno) na zajedničkoj sednici predstavnika krivičnih odeljenja apelacionih sudova Republike Srbije i Vrhovnog Kasacionog suda, održanoj u Nišu, a koji je potvrđen na sednici Krivičnog odeljenja Vrhovnog Kasacionog suda u Beogradu, iznet od strane predstavnika Krivičnog odeljenja toga suda na zajedničkoj sednici koja je održana u organizaciji Apelacionog suda u Kragujevcu dana 04.12.2015. godine) - Bilten Apelacionog suda u Novom Sadu, broj 7/2016, Intermex, Beograd.
15. Zaključak usvojen na sednici održanoj 12.09.2012. godine - Bilten Apelacionog suda u Kragujevcu, broj 1/2013, Intermex, Beograd.
16. Presuda Apelacionog suda u Nišu Kž br. 1243/14 od 26.11.2014. godine - Iz Biltena Višeg suda u Nišu, broj 33/2015, Intermex, Beograd.
17. Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 1175/01 od 21. februara 2002 i presuda Okružnog suda u Beogradu K. 244/00 od 23. novembra 2000.
18. Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 1441/02 od 20. februara 2003. godine i presuda Okružnog suda u Beogradu K. 638/01 od 10. aprila 2002.
19. Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 1672/02 od 23. septembra 2003. i presuda Okružnog suda u Beogradu K. 585/01 od 29. marta 2002.
20. Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 173/03 od 10. aprila 2003. i presuda Okružnog suda u Beogradu K. 486/02 od 27. septembra 2002. godine.
21. Presuda Okružnog suda u Beogradu K. 420/82 od 27.10.1982.
22. Presuda Okružnog suda u Nišu, K.131/06 i presuda Vrhovnog suda Srbije u Beogradu, Kž. I.197/08 - Bilten Okružnog suda u Nišu, br. 29/2009, Intermex, Beograd.
23. Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu Kž 2 1975/14. od 21.01.2015. godine - Iz Biltena Apelacionog suda u Novom Sadu, broj 7/2016, Intermex, Beograd.
24. Rešenje Višeg suda u Valjevu, Kž. 3467/15 od 4 11. 2001.
25. Republički zavoda za statistiku, Saopštenje, Punoletni učinioci krivičnih dela, 2016.
Dostupno na: http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/54/03/SK12_194-srb-punoletni-2016.pdf

A SUSPENDED SENTENCE - CRIMINAL MATERIAL AND TRIAL ASPECTS

Summary: The subject of this paper is a criminal sanction, a suspended sentence, which, as a warning measure prescribed by the Criminal Code of the Republic of Serbia, can only be imposed on the perpetrators of certain, minor offenses and which is defined by the amount of imprisonment or imposed sentence. As a measure of social reactions to crime, a suspended sentence cannot be imposed on a perpetrator who has committed a criminal offense for which may be imposed a sentence of imprisonment of ten years or more, but only to a perpetrator who has been sentenced to imprisonment of less than two years.

The idea is the general view that a more severe criminal sanction or a sentence of imprisonment should not be imposed upon the perpetrators of criminal acts, if by a suspended sentence, as a milder sanction, the general purpose of punishment can be achieved. The analysis of the practice shows that the re-socialization of convicts after they leave from prison institutions is reduced to a minimum. According to some surveys, about 70% of prisoners who have already served a sentence of imprisonment, as recidivists, again commit a criminal offense after leaving the prison, so the purpose of punishment was not achieved.

Here presented warning measure has been investigated through both material and criminal trial aspect, and for its comprehensive understanding several court decisions which are base of valid legal solutions have been analyzed as well as certain theoretical considerations.

Key words: suspended sentence, warning measures, criminal proceedings, criminal sanction and imprisonment

АЛЕКСАНДАР ФАТИЋ*

Институт за филозофију и
друштвену теорију
Београд

УДК 343.95:316.64(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 22.08.2018

Одобрен: 17.09.2018

Страна: 205-222

ПРАВОСУЂЕ У СРБИЈИ ЈЕ ПРИВРЕМЕНО, ТРАНЗИЦИОНО

Сажетак: Један од суштинских елемената транзиционих, нестабилних и у битном смислу функционално поремећених друштава је и транзиционо правосуђе и транзициона правда којој такво правосуђе служи. Транзиционо правосуђе се разликује од правог правосуђа утолико што је оно провизоријум, једна привремена структура која служи политичким циљевима и која мора бити под строгим надзором друштва. Транзиционо правосуђе служи транзиционој правди, а транзициона правда је политичка категорија која се ни по чему не поклапа са системском правдом и правичношћу једног уређеног друштва. Сврха транзиционог правосуђа је да постигне одређене политичке циљеве транзиције, а не да оствари друштвену правду. У томе се састоји неспоразум између носилаца правосудних функција у Србији и грађанског друштва. Конкретно, носиоци правосудних функција не разумеју да они представљају једну привремену фазу и да немају атрибуте квалитетног, сталног, системски уређеног и образованог правосуђа. Све док се не створе услови да се у Србији уведе право правосуђе, биће неопходан надзор јавности над поступањем транзиционог правосуђа.

Кључне речи: правосуђе, транзициона правда, политички циљеви, образовање, судије

Шта је транзициона правда за разлику од системске правде

Транзициона правда је институционални систем правосуђа и повезаних органа (јавне службе, полиција, тужилаштво и регулативни органи и агенције) у разореним, постконфликтним друштвима, у којима не постоје услови за успостављање регуларног и сталног система администрације правде. Разорена друштва као појам се најчешће повезују са поратним периодима, када постоје последице физичког и институционалног разарања, али је то само један мањи број случајева када друштво може бити разорено. Много је више морално и менталитетски разорених друштава услед дугорочне доминације тоталитарних идеологија, ауторитарних система владавине или системске корупције инсти-

* fatic@instifdt.bg.ac.rs

туција, у којима су разорене органске друштвене везе солидарности међу људима, емпатије једног за другог и бриге једног за другог: таква друштва пате од недостатка „осећаја за правду“, па су самим тим приоритети правосуђа у њима другачији од оних у добро интегрисаним друштвима. Циљ транзиционе, привремене правде и транзиционог правосуђа које такву правду спроводи је постизање циљева политичке транзиције, а не достизање правде (Bachmann and Fatić, 2015). Циљ правде која се администрира у међународним кривичним трибуналима није постизање аутентичне правде, него кажњавање ратних лидера и извршилаца ратних злочина да би се друштва из којих они долазе упростојила и довела на одговарајући цивилизацијски ниво политичког и безбедносног опхођења према другима. Стога чињеница да је та „правда“ селективна, то јест да некажњено пролазе многи извршиоци кривичних дела за која су међународни судови надлежни, док се на кажњавању других инсистира, представља проблем у вези са њиховом правичношћу само на први поглед: ти судови нису основани да би спроводили „правичну“ казнену политику на исти начин на који то чине редовни кривични судови у развијеним земљама. Они су ту да би послали политички сигнал да тешке злоупотребе људских права и понашање противно усвојеним цивилизацијским стандардима нису прихватљиви, и да би натерали државе које нису на одговарајућем цивилизацијском нивоу унутрашње политике и уређења да мењају своју праксу и понашање (Fatić, 2018). Међународни кривични трибунали служе за културолошко и вредносно преваспитавање делинквентних друштава и држава, а не за администрацију деонтолошке правде. Такву правду могу делити само системски изграђени национални судови у земљама које прихватају одговарајуће правне и друштвене стандарде.

Наведена тврда истина односи се и на домаће судове у неуређеним земљама, попут Србије. Правосуђе у Србији, земљи која не зна где су јој границе, у којој не постоји изграђена култура узајамне толеранције и политичког дијалога, у којој су институције или отете, са неаутентичним агендама, или потпуно нефункционалне (без обзира на то да ли се ради о правосуђу, здравству или социјалној политици), служи афирмацији одређене политичке идеологије или, у горим случајевима, персонификацији вредности које носи одређена владајућа елита. Такви судови ни по чему не подсећају на рад судова у уређеним и развијеним земљама, почев од нивоа кадра до квалитета одлука и судијске етике која је у њима присутна. Стога је дебата која се тренутно води о независности правосуђа у Србији погрешно постављена, а свако излагање у сусрет захтевима правосуђа за „независношћу“ само ће погоршати неправду и запуштено стање вредности и етике у српском правосуђу. Основна карактеристика транзиционог правосуђа је да оно мора бити под политичким надзором, све дотле док само не израсте у капацитету до нивоа када је способно да постане право правосуђе.

За разлику од транзиционе правде, системска правда се одликује снажним вредностима које одређују идентитет судијске професије и саморазумевање правосуђа у целини. Основна вредност која уређује тај систем вредности је генеричка праведност: судије себе доживљавају као експоненте аутентичне

друштвене праведности чија мисија у друштву је да исправљају друштвене неправде. Целокупан систем правосуђа руководи се етиком и из те етике проистиче његова чврстина и стабилност у односу на било какве утицаје са стране. Оног тренутка када попусти етика у правосуђу, када започне коруптивно и пристрасно поступање, руши се интегритет целокупног система и он клизи назад ка кризном и провизорном статусу, а његов ауторитет доводе у питање и јавност, и странке у поступку, и друштво у целини. Стога је сама прагматика односа према правосуђу од стране јавности јасан индикатор квалитета и статуса правосуђа у друштву: у оним околностима у којима јавност има потребу да изрази забринутост у вези са судијским одлукама или са поступањем правосуђа, јасно је да то правосуђе не ужива поверење друштва, да је његов системски карактер упитан, и да је његов легитимитет пољуљан. Покушаји да се тај легитимитет заштити забранама коментарисања судских пресуда, одбијањем судија да дају одговоре о томе због чега су поступали на начине који брину јавност, или, пак, позивањем на „притисак на суд“ и „слободно судијско уверење“ представљају самоинкриминишуће поступке којима правосуђе јасно ставља до знања јавности да нема системски карактер, да је његова етика проблематична, те да оно себе види као транзициону структуру правосудне власти која се осећа угроженом од критичког односа јавности.

Друштвени статус правосуђа и образовање носилаца правосудних функција

Друга битна заблуда у вези са правосуђем у Србији односи се на претпоставку носилаца правосудних функција да њихов статус у друштву проистиче из одлука које се доносе декретом: од законског положаја судија и других носилаца правосудних функција, од њихових овлашћења итд. Таква претпоставка не постоји нигде у цивилизованом свету, у коме правосуђе ужива углед. Друштвени углед правосуђа проистиче из истих оних *органских друштвених извора* из којих проистиче и друштвени углед било које професије, па и било ког појединца. Један од кључних таквих извора угледа у друштву је *ниво образовања*.

Болна истина у вези са образовањем носилаца правосудних функција у Србији је да, међу високообразованим грађанима Србије у односу на различите професије, они спадају међу најнеобразованије. Кључну одговорност за то сноси сам систем образовања правосудног кадра, који је крајње релаксиран и незахтеван, као и правни факултети у Србији, који нуде изразито низак ниво општег и стручног образовања. Тек на крају долази одговорност самих носилаца правосудних функција, који не уписују последипломске студије, не похађају специјалистичке студије, не усавршавају се и задовољавају се, сасвим опортунистички, похађањем различитих сертификованих курсева у оквиру Правосудне академије који не представљају право и озбиљно правничко образовање. “Вокациона обука” у оквиру Правосудне академије, која често укључује свега неколико сати наставе, коју, често, држе предавачи без одговара-

јућих академских верификација и звања, никако се не може сматрати “образовањем”. Та обука може имати своје практично оправдање и вредности, али само ако долази након и поврх озбиљног академског образовања какво пролазе судије у развијеним правним и друштвеним системима. Стога је обука коју носиоци правосудних функција пролазе у Правосудној академији свакако пожељна, али је нипошто не треба мешати са одговарајућим образовањем, које се стиче на универзитету. Чињенице у овом погледу су неумољиве. Студије права у Србији спадају у најнезахтевније и најдоступније студије. Правни факултети, за разлику од осталих друштвених факултета, примају хиљаде студената, тако да се то у пракси своди на феномен да сви они који „не прођу“ на пријемним испитима за друге факултете друштвеног усмерења долазе на правне факултете. Овако велики број студената утиче на квалитет наставе, који је низак, као и на квалитет оцено знања, који је још нижи.

Култура изучавања страних језика на правним факултетима је веома лоша. Пошто је фокус студирања на српском праву, потреба за страним језицима у директном смислу је мала, тако да највећи број дипломираних правника има далеко лошије знање страних језика од дипломаца других друштвених факултета. Осим тога, на правним факултетима се не негује довољно култура писаног изражавања, број семинарских радова је врло мали, а стандарди њихове оцено крајње непримерени високом образовању. Резултат тога су неписмени носиоци правосудних функција, који не умеју да се служе српским језиком, чији акти су срамота за Србију и за српско друштво, који греше у падежима, чији стил изражавања је често на нивоу основне школе, а који у образложењима својих одлука показују елементарну несвесност о друштвеним вредностима и крајње сиромаштво опште културе. На правним факултетима не постоји дипломски испит, који, рецимо, постоји на елитнијим друштвеним факултетима, попут Филозофског факултета. Стога студенти Правног факултета фактички не задовољавају болоњски стандард „Мастер“, који им се неправилно признаје. Ово признавање само доприноси образовном дефициту дипломираних правника, који у компаративној перспективи остају на зачељу друштвено образованог кадра у Србији.

Дужина образовања правника у Србији је недопустиво кратка. После 4 године студирања Правног факултета и стажа у правосуђу тако дипломирани правници су квалификовани да постану носиоци правосудних функција, што је апсолутно без преседана у цивилизованом свету. У развијеним земљама англосаксонског права, студије права трају у просеку 7 година, тако што сви студенти прво похађају најмање 3 године општедруштвеног образовања, а тек потом неколико година студија права. То је практично дупло обухватније образовање од образовања правника у Србији. Такође, пре преузимања правосудне функције, дипломирани правници пролазе озбиљно искуство у адвокатским канцеларијама. Нечувено је да се неко у таквим системима бира за судију а да пре тога није био угледан адвокат, или да није на други начин стекао „име“ у правничкој професији. У Србији, „судије“ од 30 година старости које никада нису радиле ништа друго су сасвим нормална појава. Ова врста недопустиво кратког и оскудног образовања правосудног кадра јасно је илустрована када се

упореди са минималном дужином образовања правника у земљама које представљају оба данас доминантна правна система: прецедентно право с једне, и континентални систем права, с друге стране.

Примера ради, минимална дужина универзитетског образовања да би неко постао правник у САД износи 7-8 година студија, дакле, фактички дупло дуже него у Србији. Да би у Америци студент постао дипломирани правник, он прво мора завршити 4 године студија неке друштвене дисциплине, да би стекао одговарајуће опште знање и културу, као и разумевање вредности и етике, а тек потом још 3 године студија права као редовни, односно 4 године као ванредни студент. Тек након ових студија, које ретко могу да се заврше за мање од 8 година, студент може да иде на стаж и да полаже „Бар Ехам“, који се у Србији назива правосудни испит. Правничко образовање у Србији (о његовом квалитету у односу на правно образовање у Америци уопште не треба ни дискутовати) је еквивалентно једва половини универзитетског образовања једног дипломираног правника у САД.

У Великој Британији, студије права трају најмање 6-7 година. Студент прво мора да заврши студије неке друштвене дисциплине од 4 године (Bachelor with Honours), а потом још 2-3 године такозваног „практичног студирања“ права, након чега тек иде стаж и полагање „правосудног испита“. Другим речима, и у Великој Британији студије права практично двоструко дуже трају и обухватније су од студија у Србији.

У Италији, најрелаксиранијој земљи Европске уније у погледу формата студија, такође у земљи која има континентални правни систем, студије права трају 5 година и подразумевају завршавање истовремено основних дипломских студија и наставак на Мастер студије, након чега се добија основна квалификација *Laurea Magistrale in Giurisprudenza a ciclo unico percorso interno*, која студента тек квалификује за стажирање и полагање правосудног испита након најмање 1,5 годину „стажа“. При томе, у свим овим земљама потребно је да, након полагања правосудног испита, правник успешно ради у адвокатури дужи низ година да би уопште могао размишљати о томе да буде биран за судију. Потпуно је нечувено, било где у развијеном свету, да неко положи правосудни испит и одмах постане судија. Дакле, и у Италији, најнеформалнијој земљи у погледу правног образовања у ЕУ, основна квалификација да би неко уопште могао да почне да се бави правом је Мастер.

На основу свега овога, правно образовање у Србији далеко заостаје и по обиму, и по дужини, и по квалитету у односу на правно образовање у европским земљама: оно, једноставно, не задовољава европски правни стандард, и зачуђујуће је да српске власти не мењају регулативу у погледу неопходног нивоа образовања носилаца правосудних функција у складу са европским стандардима.

Статус стручњака у савременом друштву постиже се квалификацијама које далеко превазилазе завршен факултет, чак и када је он озбиљнији и дуготрајнији од, нажалост, врло слабих и некавалитетних студија права у Србији. За већину административних послова данас се у развијеним друштвима тражи

завршен факултет, а то није нимало ретка појава ни у Србији. Тако се ствара ситуација у којој су секретарице у великим фирмама једнако образоване или образованије од већине носилаца правосудних функција. У таквом стању немогуће је да правосуђе има реалан друштвени углед. Примера ради, да би неко могао бити психолог у државној служби у развијеним земљама, он мора, осим основних студија, завршити и Мастер студије (посебне, реалне Мастер студије, после завршених основних студија), а потом и неколико година интензивне и озбиљне едукације која се може мерити са још једним завршеним факултетом. Резултат је тај да, рецимо, један просечан психолог у државној служби има више него дупло више образовања од једног просечног судије у Србији. Ова правилност у односу између образовања и друштвеног угледа носилаца правосудних функција види се и из разлика у друштвеном угледу појединих носилаца правосудних функција. Постоје у Србији судије које су се додатно образовале, које имају магистратуре и докторате, и које умеју да се писано изражавају, па се не плаше да се обрате јавности и преко личних блогова, а који уживају углед. Они су, међутим, у оштрој супротности у смислу угледа са великом већином судија које, мимо суднице, не умеју да се артикулисано изразе о било чему на начин који друштво препознаје као квалитетан и користан.

Укратко, квалитет правосудног кадра у Србији је поразан, част изузецима. Велики део одговорности за то катастрофално стање у правосуђу носе правни факултети у Србији који продукују велики број лоше образованих правника и који код њих уопште не побуђују и не развијају свест о њиховим сопственим ограничењима и потребом за даљим образовањем. Стога не чуди што су правни факултети често упоришта партијских кадрова, обично блиских свакој власти, за разлику од других друштвених и хуманистичких образованих установа, које су углавном резервисане у односу на партијску политику или се пак налазе примарно на опозиционом и критичком полу у односу на било коју владајућу структуру. Сама ова чињеница доста говори о интелектуалном и етичком профилу правних факултета.

Посебан проблем са друштвеним угледом и статусом правосуђа лежи у потреби да се дефицит друштвеног угледа компензује бахатим и арогантним понашањем у јавности, попут захтева судијског удружења да медији не постављају питања о проблематичним потезима судија или очигледно погрешног и етички неодрживог позивања на „притисак на суд“ од стране друштва коме тај суд служи. Јавно оглашавање судијског удружења у Србији активно и ефикасно доприноси додатном урушавању угледа правосуђа, због тога што демонстрира недостатак знања и недостатак вредности које друштво апсолутно очекује од судија. Удружење тужилаца је у том смислу дискретније и осетљивије на низак степен поверења јавности, па се стиче утисак да оно са већим опрезом поступа према јавности. Судијска ароганција у комбинацији са лошим образовањем и општом културом судија довешће до озбиљнијег сукоба судијске професије са друштвом у целини, као и са интелектуалном елитом тог друштва.

Морална мисија правосуђа

У етичком смислу, правосуђе игра једну морално-образовну и корективну улогу у друштву; његова суштинска функција је да исправља моралне неисправности у друштву користећи закон као алат: у том смислу позивање на „закон“ када се доводи у питање морални квалитет поступања носилаца правосудних функција представља замену теза. Закон служи томе да унапређује друштвени морал и вредности политичке заједнице, а не као замена за те вредности. Стога дискусија о вредностима и моралу не може бити замењена дискусијом о закону. У многим ситуацијама могуће је поступати „законито“ (у складу са одредбама позитивног законодавства) на различите начине, од којих су неки морални, а неки неморални. Улога носилаца правосудних функција је да поступају морално користећи закон, а не да поступају у складу са законом руководећи се мотивима, инструкцијама или циљевима који нису нужно превасходно морални.

Да би носиоци правосудних функција могли себе сагледати као пре свега моралне актере, они морају имати одговарајуће знање о томе шта су морални принципи које друштво од њих очекује. У актуелном Етичком кодексу, како за судије, тако и за тужиоце, тог знања нема ни приближно довољно.

Само уверење да ће се доношењем „Етичког кодекса“ за судије и тужиоце нешто решити у погледу судијске и тужилачке етике је, са тачке гледишта озбиљног разматрања интегритета правосуђа, најблаже говорећи — смешно. О томе је можда најбоље метафорички пише судија Алекс Козински (Alex Kozinski), који почиње своју расправу о судијског етици констатовањем да га „канонни судијске етике“ подсећају на стару причу о пијанцу и полицајцу. Прича је следећа. Једне вечери, пијанац, на све четири, пузајући око уличне светиљке нешто тражи. Полицајац га види и након што га пита шта ради, овај му објашњава да је испустио новчић и да покушава да га пронађе. Полицајац покушава да му помогне, па се и он спушта на све четири и почиње да пипа наоколо. Након дугачког и прљавог тражења, полицајац, нервозно, пита пијанца да ли је сигуран да је ту испустио новчић, на шта му овај одговара: „А, не, испустио сам га тамо преко пута у мрачној улици, али сувише је мрачно да тамо тражим“ (Kozinski, 2004: 1093).

Козински аргументише да питања која регулишу етички кодекси представљају само оне најочигледније ситуације које стварају морални конфликт када се посматрају са тачке гледишта изван правосуђа. То су очигледне ситуације у којима је јасно да судија мора поступати на одређени начин: свакоме је јасно да судија која има или је имала емотивну везу са адвокатом који заступа странку у предмету мора да пријави конфликт интереса и да се изузме. Свакоме је јасно да судија мора бити непристрасан, да не сме да се дружи са странкама и пуномоћницима, да мора водити рачуна о доказима итд. Међутим, то није суштина правосудне етике. Њена суштина је у питањима која нису рутинска и досадна и која имају општедруштвени значај, у случајевима у којима се решава о важним друштвеним вредностима. Примера ради, парница у којој се

ради о дугу или штети често нема шири друштвени значај, представља рутински поступак чији значај је у конкретном случају ограничен на странке у поступку и никог другог. Ту је одговорност судије ограничена и грешке имају релативно ограничене последице. С друге стране, парница о питању које се тиче слободе политичког уверена и мишљења, права на живот и здравље, старатељству над дететом И сличним кључним друштвеним вредностима дотиче виталну вредносну “кичму” политичке заједнице и свака злоупотреба или кршење моралних начела од стране судије би требало да води до хапшења судије и њеног или његовог најоштријег кривичног процесуирања. Улога професионалне етике, према Козинском, лежи управо у томе да друштво успостави јасан вредносни оквир и оштру вредносну контролу над тим шта судије раде и како расуђују у друштвено важним предметима.

Једно од основних начела у теорији вредности је да мотиви за деловање проистичу из знања о вредностима, а не из подражаја да се поступа на одређени начин. Подражај је непосредни интерес који човек може имати: жеља за разменом услуга са неким, за унапређењем, за бољим односима са претпостављеним, за остваривањем неке личне жеље, деловањем на основу личне фрустрације или трауме, и томе слично. Знање, насупрот подражају, је рационална свест о вредности која руководи наше поступање. Представа света и стварности коју имамо заснива се на знању које смо спремни да стекнемо и примењујемо о својим искуствима насупрот подражајима (Schopenhauer, 2010, прва књига, секције 2 и 3).

Шопенхауер ту можда најдиректније описује разлику између поступања на основу подражаја и поступања на основу знања: он каже да и пас зна, да када скочи на подигнуту платформу, мора водити рачуна о тежини свога тела, те један пас неће скочити увис на нешто што је очигледно нестабилно и са чега може пасти. Знање се, у том смислу, протеже на све животиње, а нарочито на људе. Међутим, знање људи се заснива на *представама* о свету и стварности које имамо, а те представе могу бити од две врсте: интуитивне и апстрактне. Интуитивне представе су конкретне и тичу се околности неког одређеног искуства; апстрактне представе су начела на основу којих ми уређујемо своје укупно искуство. *Морална начела спадају у апстрактне представе, као што у општој епистемологији простор и време спадају у апстрактне „темплејте“ или формате на основу којих уређујемо своје чулно искуство.* Пре него што доживимо неко конкретно чулно искуство, морамо имати претходне, „празне“, апстрактне представе простора и времена, које онда представљају координатни систем у коме се слажу наша интуитивне искуства. Тек на основу апстрактних представа о простору и времену, можемо дати смисао својим искуствима и системски их меморисати као „један дан“, један месец или једну годину свог живота. Такође, пре него што о нечему одлучимо (поготово ако смо припадници правосудне професије) морамо имати претходни координатни систем апстрактних представа, то јест вредности. Морамо имати моралне координате које се стичу хуманистичким образовањем и васпитањем. Управо зато се право студира тако да се прво изучавају хуманистичке дисциплине, а тек потом “правна школа”. Прескакање ове прве фазе у српском правничком образовању

природно се преводи у кризу апстрактних представа И вредности, а та криза се, опет природно, преводи у поразно стање у правосуђу.

Морална начела су апстрактне представе које тек омогућавају да се конкретна искуства вреднују и као таква когнитивно процесуирају и меморишу на начин који је у складу са интегритетом личности и који тај интегритет ојачава и подржава. Идентитет једне групе људи, једне професије, па и једног друштва заснива се на пројекцији *врлине* коју та група види као суштинску за припадање групи (Fatić, 2016). Морална проблематичност у људском понашању проистиче из спремности људи да поступају на основу подражаја (личног интереса), уз способност да знање о вредностима и последицама својих поступака искључе, или потисну у други план. У том смислу, филозофски посматрано, етика се појављује као императив у регулисању само понашања људи, док интелигентним животињама није потребна етика, пошто оне немају способност да своје знање о последицама субоптималних поступака потискују.

Улога правосуђа у друштву је кључна због тога што оно рационализује друштво. Квалитетно правосуђе систематски обесхрабрује потискивање моралног знања у корист деловања на основу подражаја и тиме *подиже ниво квалитета друштвених трансакција и односа*. Недовољно образовано и морално недовољно изграђено правосуђе, с друге стране, *унижава квалитет друштвених трансакција и представља проблем и препреку моралном развоју друштва*.

Свака морално проблематична одлука носилаца правосудних функција наноси дубоку штету друштвеном ткиву, поготово у транзиционом и недовољно уређеном друштву и треба да се, због своје друштвене штетности, санкционише најтежим могућим санкцијама. Носиоци правосудних функција, а посебно судије, морају се тешко дисциплиновати да би се том дисциплином надокнадио велики дефицит њиховог образовања и опште културе у односу на остале високообразоване чланове српског друштва. Ова врста „тврде хране“ у смислу моралног васпитања правосудног кадра претпоставка је, суштински, за прелазак једног транзиционог и провизорног правосуђа у статус системског и ауторитативног правосуђа. Реч је о процесу сазревања носилаца правосудних функција који подразумева прелазак од декрета и привилегија ка стварној одговорности за сопствено знање и морални интегритет. Одговоре на питања о знању и интегритету носиоци правосудних функција морају давати друштву и јавности, јер само тако могу заслужити поверење и поштовање те јавности. У садашњем тренутку у Србији, правосудна професија у целини не одаје утисак да је зрела и способна да даје такве одговоре; она и даље испољава атавистичке рефлексе самоодбране од питања јавности позивањем на декрете иза којих се сувише често крије некомпетентност и недовољно јасно и обухватно изграђен вредносни систем носилаца правосудних функција.

Поверење јавности у морални интегритет носилаца правосудних функција, чак и на појавном нивоу, постиже се управо на супротне начине од оних које призивају сами носиоци правосудних функција и њихова удружења, а посебно Удружење судија. Повећана контрола рада носилаца правосудних функција и њихово ажурно санкционисање, уз подршку осталих носилаца пра-

восудних функција, више би допринела угледу и ауторитету правосуђа од садашњег отпора таквој контроли. Чињеница да тужиоци не гоне судије за бројна кривична дела кршења закона од стране судије (не памти се када је неки судија гоњен, а поготово осуђен, за то кривично дело, иако је оно прописано кривичним законодавством и иако је кршења закона од стране судија много у Србији) нарушава углед и тужилаца и судија. Чињеница да готово да нема тужилаца и судија које су ухапшене због сумњи на злоупотребе, да им се не одређује притвор за злоупотребе, као и да је пракса изузимања у случају сумњи на сукоб интереса изразито слаба, све указују на дубоке проблеме са интегритетом међу носиоцима правосудних функција, а посебно на нивоу председника судова.

Председници судова су дужни да воде рачуна о правовремености у поступању судија и о интегритету у њиховом поступању. Иако они нису овлашћени да директно интервенишу у појединим предметима, они не само да су овлашћени, него имају законом прописану дужност да санкционишу судије које поступају неетично и неажурно, како поступањем у оквиру својих надлежности у самим судовима које воде, тако и подношењем дисциплинских пријава Дисциплинском тужиоцу Високог савета судства против проблематичних судија.

У правосуђу у коме функцију надзора на агилан и оштар начин не врше председници судова и други правосудни органи који су томе намењени, функцију надзора може вршити само јавност, а никако правосуђе само. Неспоразум у погледу борбе за „независност“ лежи, у најочигледнијем смислу, управо у оваквим случајевима који доказују да српско правосуђе није ни близу статуса системског правосуђа и да је деценијама далеко од одговарајућег степена морално и професионалног интегритета који је претпоставка за његову функционалну независност. Оно по профилу правосудног кадра и по нивоу моралних вредности које су у њему заступљене упорно остаје транзиционо правосуђе, а транзиционо правосуђе по природи не може бити независно од политике.

Није политика та која превасходно правосуђе треба да учини независним. Напротив, правосуђе пре свега само треба да покаже да је способно да буде независно, а актуелно стање је такво да сваким својим поступком у јавности српско правосуђе показује да је све даље од оспособљености да буде и минимално независно.

Улога судске праксе

Према српском законодавству, „судска пракса није извор права“. Овај принцип има две слабости. Прва слабост је да је принцип погрешан; судска пракса треба да буде извор права зато што она успоставља правне стандарде и зато што је неопходно да се према истим или сличним случајевима поступа исто или слично. Друга слабост је у чињеници да се принцип да судска пракса није извор права у пракси не поштује, па тако различити судови или колегију-

ми појединих тужилаштава „заузимају ставове“ на основу појединих судских одлука у погледу будућег поступања. Ова друга слабост је озбиљнија, јер се оваквим „ставовима“ у ствари нарушава принцип законитости: „став“ је субјективна ствар, чак и када је колективан и институционалан, а закон је апсолутна обавеза и стандард поступања. Пошто је законодавство мањкаво, судови и тужилаштва тај проблем решавају тако што поступају мимо оквира прописаних законом заузимањем „ставова“ који, опет по закону, нису извор права.

Постоји један начелни разлог због кога судска пракса није извор права у српском праву. Реч је о раније кратко продискутованој релативној некомпетентности великог дела правосудног кадра: када би судска пракса била извор права, онда би поједине судске одлуке биле предмет детаљне анализе и дискусије, а тиме би постало очигледно колико има незаконитих, некомпетентних и лоше образложених одлука, да се не говори о пристрасним и одлукама донетим на основу коруптивних мотива и разлога.

Ова врста самонадзора правосуђа је, наравно, један од кључних разлога за прецедентни третман пресуда у англосаксонском праву, као и за оне правне системе континенталног права који се битним делом ослањају и на судску праксу.

На пример, судска пракса Европског суда правде је обавезујући правни стандард за све судове земаља потписница, укључујући и Србију, али се закони и стручни стандарди у Србији не руководе овим обавезујућим правним стандардом. То се посебно односи на правне стандарде у вези са равноправношћу људи и странака у судским поступцима по основу етничке, расне и полне припадности, а ниво дискриминације у судским поступцима у Србији види се из чињенице да из Србије има највише притужби Европском суду правде и да је Влада Србије само у августу 2018. године определила 400 милиона евра из буџетске резерве основним, прекршајним и привредним судовима у Србији због исплата одштете странкама услед повреде права на суђење у разумном року. Већ и из ове чињенице јасна је транзициона и провизорна природа српског правосуђа, које није у стању да обезбеди ни најелементарнија права грађанима, попут права на суђење у разумном року, у тој мери да држава рутински опредељује средства за одштету због повреде ових права, а не мења судове, не разрешава судије и не предузима радње да стање доведе у цивилизацијски прихватљиве оквире.

Третман судске праксе у српском правосуђу јасно указује на све стручне, образовне и етичке проблеме које смо овде идентификовали.

Слична је ситуација са поступком утврђивања и санкционисања дисциплинске одговорности судија од стране Високог савета судства. Од момента подношења дисциплинске пријаве против судије странка нема право да изврши увид у ток те пријаве. Целокупан поступак је тајан, тако да странка уопште не може знати у којој је поступак фази, да ли је прибављено изјашњење судије, који докази су прибављени и каква одлука је донесена у погледу покретања или тока дисциплинског поступка. Ова врста нетранспарентности представља инструмент за заштиту система који сам нема поверења у сопствени интегритет.

тет и квалитет у поступању. Као и свака тајновитост, и тајновитост дисциплинских поступака против судија индикује могућност тешке корупције и злоупотреба, необјективног поступања и непримењивања професионалних и етичких стандарда у раду суда.

Креативност и транспарентност у раду једног системски уређеног и компетентног правосуђа огледа се, пре свега у теоријским иновацијама чији су аутори поједине судије у развијеним правосудним системима (Lobingier, 1946). У САД и Великој Британији судије спадају у иновативне и плодне теоријске правне ауторе, који предлажу нове теоријске моделе разумевања појединих грана права. Примера ради, један од данас најутицајнијих правних теоретичара је Ричард Познер (Richard Posner), активни чикашки судија, који заговара реконцептуализацију кривичног права као изведеног права од парничног права: Познер, који је кривични судија и предавач на чикашком Правном факултету, сматра да се кривично право може разумети као конфликт интереса и да се кривица и санкција за ту кривицу могу најбоље оценити када се третирају као нека врста моралне парнице („торт“): чињењем кривичног дела се нарушава неко право на које неко други легитимно полаже право, па се санкцијом жртва кривичног дела (у српској правној терминологији: оштећени) и друштво у целини као индиректна жртва извршиоца кривичног дела *компензују* за штету или опасност коју су претрпели (Posner, 1985). Ова врста експерименталног правног мишљења је истовремено непроцењива за сам развој правних појмова и могућа само у систему у коме су судије креативни носиоци развоја правног система као целине (Sackville, 1997). Таква улога судија, наравно, није могућа у систему у коме они иза себе имају 4 године слабог универзитетског образовања ниског академског нивоа. Она је могућа само у систему у коме судије спадају у најобразованије, а не у најнеобразованије грађане који поседују факултетску диплому. Судска пракса као извор права омогућава ову креативну улогу судија, и, истовремено, омогућава стално преиспитивање особина, квалитета и интегритета у судским пресудама на основу којих се доносе нове пресуде. Јасно је да у систему у коме чак и дисциплински поступци против судија носе са собом тоталну нетранспарентност и тајност за странке не може бити ни капацитета ни храбрости да се судска пракса фактички третира као извор права.

Конкретне мере за унапређење правосуђа од транзиционог до системског: систем П4

Из свега до сада наведеног мере потребне да српско транзиционо правосуђе постане право, стално и системски уређено су јасне и логички произлазе из наведених разлога због којих правосуђе то сада не може бити. Оне укључују систем од четири принципа које можемо назвати **П4**:

Приликом првих „реформи“ кривичног законодавства после петооктобарских промена у Србији, изменама и допунама Кривичног закона Србије из 2003. године, овај аутор је био члан радне групе тадашњег Министарства

правде које је водио Владан Батић, а која је донела измене кривичног законодавства којима су први пут у закон уведене криминализације кривичних дела корупције у различитим секторима. На основу тих нових кривичних дела брзо је ухапшено и оптужено неколико тужилаца и судија, међутим иницијатива није била дугог века и, чим се власт променила, закон је поново промењен, кривична дела корупције су избрисана и поново „утоплена“ у шира и генерички одређена кривична дела за основу којих је, наравно, могуће дискреционо одлучивање тужилаштва о томе да ли су присутни елементи кривичних дела и да ли предузимати или не предузимати кривично гоњење. Чим конкретна дела „утопите“ у генеричка кривична дела, аутоматски више није толико обавезно гоњење за конкретна дела, јер се повећава степен дискреције тужиоца и „процена“ релевантности појединих кривичних дела у светлу генерички одређеног кривичног дела. То је „мала прљава тајна“ уопштавања у дефинисању кривичних дела.

У време рада ове радне групе, покојни Владан Батић је стално инсистирао на једној поенти: на томе да се не поремети „равнотежа“ кривичног законодавства. Узгред речено, управо је ова радна група предложила дефинитивно укидање смртне казне у српском кривичном законодавству. У то време је још постојала „крња“ Југославија (СР Југославија), која се састојала од Србије и Црне Горе, па су постојала и два кривична закона. Постојао је „савезни“ кривични закон, који је био прогресивнији, у чијој преамбули је стајало да је људски живот највећа друштвена вредност, и који, самим тим, није допуштао смртну казну за кривична дела прописана тим законом. Упоредо са савезним законом, постојао је и српски кривични закон, за који, очигледно, људски живот није био највиша вредност, па је он прописивао смртну казну за кривична дела одређена тим законом. Након што смо предложили укидање смртне казне, многе „мудре главе“ из правничке професије су се побуниле, са аргументом да „генерална превенција“ (феномен чије је само постојање, иначе, већ деценијама, већ тада, било доведено у питање у озбиљној кривичноправној литератури) више неће бити тако фантастично ефикасна као што је била у време док је постојала и извршавала се смртна казна.

И питања укидања смртне казне, и увођење нових кривичних дела корупције, отворила су, за тадашњег министра, питање о томе како одржати пропорцију између тежине кривичних дела, односно друштвене опасности коју она представљају, с једне стране, и тежине или оштрине кривичних санкција прописаних за та дела. Министар Батић је са правом инсистирао на усклађивању свих казни и процесних кривичних одредби у посебном ЗКП са друштвеном опасношћу од појединих кривичних дела. Та друштвена опасност се мења са променом друштвених прилика. Оно што је већ тада постајало јасно, а данас је упадљиво, је да се друштвена опасност повезана са појединим врстама кривичних дела променила. Некада је убиство у српском друштву било кривично дело са највећом друштвеном опасношћу. Данас је то *корупција у правосуђу*. У том смислу ни казнене ни процесне одредбе кривичног законодавства нису ни приближно прилагођене стварним потребама, све до данас, и ту истовремено лежи *кључ решења проблема „реформе правосуђа“*.

Од доношења првих пост-петооктобарских промена кривичног закона до данас, развој догађаја је био углавном негативан. Посебна дела корупције, која су тада била предвиђена посебном главом КЗ Србије, поново су укинута, уведена је тужилачка истрага, мењан је кривично-процесни закон. Оптужени припадници правосуђа, пре свега судије, фактички су сви ослобођени, а правосуђе, уместо да буде решење за нагомилане проблеме друштва, постало је његов највећи проблем. И то не само због спорости и неефикасности у раду, него пре свега због некомпетентности, отвореног кршења закона и постепеног формирања једне најблаже речено изразито сумњиве атмосфере у којој многе судије користе своју аутономију и слободу не да деле правду, него да избегавају друштвену одговорност.

„Поглавља“ у преговорима са ЕУ која се тичу правосуђа и владавине права не могу се затворити а извештаји Европске комисије и других међународних организација из године у годину указују на све веће проблеме у правосуђу. *Питање правде* постало је најкритичније питање српског друштва. То питање је, генерички посматрано, у ствари *питање корупције*.

У земљама које имају хроничне системске проблем кривични закон предвиђа најтежу казну управо за оне врсте понашања које представљају највећи проблем за друштво. У Кини, на пример, смртна казна се изриче за дела корупције јавних службеника, и већина осуђених су владини службеници и функционери. Разлог је једноставан: корупција у јавном сектору је највећа опасност за то друштво. Појам „друштвене опасности“ је једна функционална категорија. Друштвена опасност се разликује у различитим друштвима. У САД, убиства представљају највећу друштвену опасност, јер су она често масовна, њихове жртве су углавном невини људи, окупљени на јавним местима, деца у школама, штићеници у домовима за старе, итд. Зато САД смртном казном санкционишу убиство. У Србији, убиства не представљају ни изблиза највећу друштвену опасност, зато што су убиства у Србији, иако бројна, готово увек мафијашка по карактеру. У тим убиствима, која су прецизна и селективна, фактички нема „колатералне штете“, то јест обични и невини углавном не страдају, већ се ради о мафијашким обрачунима у којима једна криминална група убија припаднике друге криминалне групе, и обрнуто. Стога та убиства, иако спектакуларна, не производе драматичну друштвену штету.

У Србији је највећи друштвени проблем *корумпирано и некомпетентно правосуђе* које је устројено хоризонталним криминалним структурама утицаја, које ради незаконито и некажњено, и које у различитим сегментима сарађује са политиком, са адвокатима, ради за новац, спроводи идеолошке обрасце дискриминације грађана, итд. Такво правосуђе угрожава само језгро друштвених односа, онемогућава предвидивост и уништава могућност успостављања друштвене правде. Оно је најслабија и критична карика у реформи српског друштва, и стога су злоупотребе у правосуђу разлог да се у КЗ Србије кршење закона од стране судије и корупција судија санкционишу најтежом казном, дакле *мандатном казном од 10, а у случају поновљеног кривичног дела мандатном казном од 20 година затвора*. Мандатна казна је битна јер измиче било каквој дискреционој оцени судија самих, чиме се омогућава јасна предвиди-

вост последица корупције у правосуђу за оне који се у ту корупцију упуштају. Реч је о моделу мандатне казне који већ деценијама постоји у САД, иако је реч о идеолошки најлибералнијој земљи савременог света: у САД, *сваки* извршилац кривичног дела који три пута буде осуђен за *било које кривично дело*, трећи пут добија мандатну доживотну казну затвора ("three times and out" политика). Јасно је како се ова логика мора применити на носиоце правосудних функција, чија одговорност је неупоредиво већа од одговорности осталих грађана.

Тренутно КЗС санкционише кривично дело „кршење закона од стране судије“ на начин који кривично гоњење чини врло тешким. Наиме, да би судија био гоњен за кршење закона, није довољно да донесе незакониту одлуку на нечију штету. Потребно је да постоји јасна *намера* да нанесе штету једној странци у поступку. Пошто је намера психолошка категорија, тужиоци фактички увек одбацују кривичне пријаве против судија позивајући се на „нејасност намере“ да се нанесе штета. Ради се, наравно, о злоупотреби, јер судија, по дефиницији, не би требало да је неинтелигентан и несвестан последица својих одлука, а самим тим и штете коју наноси странци доношењем незаконите одлуке. Међутим, фактички тужиоци не гоне судије на основу овог кривичног дела, иако многе судије масовно и свакодневно, намерно доносе незаконите одлуке, поготово у парницама.

Ову врсту проблема, који је огроман за српско друштво (због таквих одлука страдају рањиви и невини, губи се имовина, поверење у правни систем и руши се квалитет живота читавог становништва, што је политичко питање *par excellence*) треба решити у склопу политичких процеса који управљају транзиционим правосуђем о коме је овде реч, односно *давањем одговарајућих смерница хијерархијским органима (тужилаштву) и изменом кривичног законодавства*.

У многим предметима странке су свесне незаконитости у раду судија и коруптивних намера судија и оне својим радњама и поднесцима траже да им се не наноси штета, указују судијама на последице њихових одлука и врло јасно оцртавају оквири за будућу кривичну пријаву. Знајући да их тужиоци неће гонити, судије се углавном не обазире на такве радње странака у поступку, а многи предмете и не читају, пратећи некакав „шаблон“ који им осигурава да прођу без последица како год да пресуде. Основни принцип је „ради како сви раде“, реши се предмета само да „није код тебе“, покажи „ефикасност“, а то како судиш, какав ти је квалитет одлука, шта знаш о праву и материји коју судиш, то те нико никада неће питати. Ова врста стања је дијагноза тешке правосудне кризе у којој се Србија тренутно налази и која никада није била гора у њеној модерној историји.

Као и у већини криминалних структура у државним органима, овај проблем је у ствари једноставно решити ако за то постоји политичка воља. Решење је следеће:

П1. Хијерархијски устројено тужилаштво треба да усвоји *обавезујуће упутство* да се увек предузима кривично гоњење по кривичним пријавама за кршење закона од стране судије када у предмету постоје трагови указивања

странака да судија незаконитим поступањем чини штету једној страни. То упутство треба да дефинише постојање писаних трагова у предмету као одговарајући доказ постојања *намере* судије да некога оштети, док се сама незаконитост у поступању утврђује независно.

П2. Кривични законик треба да редефинише кривично дела „кршење закона од стране судије“ као дело „*корупције судије*“, јер је намерно кршење закона од стране судије *увек корупција*, то јест злоупотреба свог овлашћења да се некоме прибави корист, а некоме нанесе штета, без обзира на то шта је мотив за такво поступање, да ли је то новац, пријатељске, садашње или љубавне везе или нека друга врста социјалног капитала који се размењује. Такво схватање корупције је у складу и са дефиницијом корупције у српском закону.

П3. Ове предмете ЗКП-ом треба дефинисати као приоритетне и хитне за процесуирање, а тужиоцима треба издати обавезујуће упутство да од судова увек траже одређивање притвора за овакве судије, због очигледне могућности утицаја на сведоке и прикривања доказа. Одређивање притвора је основа за разрешење судије, па би самим тим фактор генералне превенције био јасно изражен, чак и пре доношења правноснажне пресуде у самом поступку за корупцију.

П4. Санкција за корупцију од стране судије треба да буде *мандатна казна од 10 година затвора (без икакве дискреције у одмеравању казне) за прво дело, а мандатно 20 година затвора за друго дело.*

Ове промене гарантују затварање поглавља о правосуђу и решавање проблема кршења закона од стране судије, односно корупције у правосуђу.

Ствар је радикална и једноставна.

После ових мера, у року од пар година српско правосуђе би било један од најбоље реформисаних делова српског друштва, уместо најгорег дела друштва, што је оно сада. Обрачун са морално и професионално неадекватним носиоцима правосудних функција би се десио брзо, донео би како друштвено побољшање, тако и политичку корист онима који би такве реформе увели, и омогућио би да се Србија, коначно, приближи ситуацији у којој може да размишља о развијању системског, а не транзиционог, правосуђа.

Реформа правосуђа из транзиционог у системско, осим образовања носилаца правосудних функција, у смислу структурисања система је једноставна и укључује модел **П4**. Овај модел применила је Кина са две милијарде становника и великим делом се изборила са корупцијом у јавном сектору, с тим да је у Кини казна за корупцију у правосуђу: стрељање. Разлог за кинески успех је у томе што су кинеске власти *заиста имале за циљ* да се изборе са корупцијом. Решење за српско правосуђе у земљи од једва 7 милиона становника је много једноставније и не захтева одузимање било чијег живота, али захтева *ригорозно кажњавање криминализованих и корумпираних судија*, што, са техничке и практичне стране, *уопште није компликовано*.

Питање о моралу и поштовању закона, као и о квалификованости и компетентности носилаца правосудних функција, а посебно судија, једно је од најважнијих питања за свако транзиционо друштво, па је стога неспремност

различитих владајућих елита, али и јавности, да се оштро и директно обрате овим питањима и рашчисте са криминализованим правосуђем, основни разлог за заокочену, а по свој прилици и пропалу српску транзицију.

Цена коју друштво плаћа за овакво одуговлачења одлучног обрачуна са криминализованим правосуђем несагледива је у смислу људског страдања, нарушавања оптималног квалитета живота, напуштања земље од стране младих и перспективних људи, али и дубоке и структурно укорењене неправде и криминала у сектору који је намењен томе да решава питања неправде и криминала.

Литература:

1. Bachmann, Klaus and Fatić, Aleksandar (2015). *The UN International War Crimes Tribunals: Transition Without Justice?*. London: Routledge.
2. Fatić, Aleksandar (2016). *Virtue as Identity: Emotions and the Moral Personality*. London and New York: Rowman and Littlefield.
3. Fatić, Aleksandar (2018). „Introduction: Transitional Justice as Conflict-Resolution“. U Fatić, Aleksandar, Klaus Bachmann and Igor Lyubashenko (eds). *Transitional Justice in Troubled Societies*. London and New York: Rowman and Littlefield, u štampi.
4. Kozinski, Alex (2004). ‘The Real Issues of Judicial Ethics’. *Hofstra Law Review* 32, 4: 1095–1106.
5. Lobingier, C. Sumner (1946). ‘Precedent in Past and Present Legal Systems’. *Michigan Law Review* 44, 6: 959–996.
6. Posner, Richard (1985). ‘The Economics of Criminal Law’. *Columbia Law Review* 85, 6: 1199–1230.
7. Sackville, Ronald (1997). ‘Continuity and Judicial Creativity: Some Observations’. *University of New South Wales Law Journal* 20,1: 145–169.
8. Schopenhauer, Arthur (2010). *The World and Will and Representation*. Translated by Judith Norman and Alistair Welchman. Cambridge: Cambridge University Press.

JUDICIARY IN SERBIA IS TEMPORARY, TRACING

Summary: A key misconception with regard to the Serbian judiciary and its reforms arises from the assumption that Serbian judiciary possesses lasting, systemic features and is sustainable in the long-term, and that, consequently, the reforms should somehow address the deficiencies in its current structure and operation in order to correct the administration of justice in a permanent way. In fact, Serbian judiciary is a provisional, temporary and transitional one. It does not satisfy the key criteria of education of magistrates and judges, ethical development and appropriate sense of own mission in society in order to be a serious, lasting judiciary. As a transitional judiciary, Serbian judiciary serves the temporary goals of political transition, rather than the goals of justice. The misunderstanding has repercussions both for members of the judiciary and for the general public. The first take the Serbian judiciary too seriously and seek reforms like those in well-established judiciaries in

developed countries. Such changes, or such status, are totally unrealistic for the Serbian judiciary. The latter (the general public) expect the judiciary to mete out justice and only justice, while in fact the Serbian judiciary is a semi-political instrument which is neither conceptualized to, nor capable of, administering justice as such.

Key words: judiciary, meting out justice, political instrument, transitional justice

НЕКИ ПРАВНИ АСПЕКТИ АКТУЕЛНОГ И БУДУЋЕГ СТАТУСА СЛОБОДНИХ ЗОНА СРБИЈЕ

Сажетак: Слободне зоне Србије деценијама уз помоћ царинских и пореских олакшица, те нефинансијских погодности привлаче инвеститоре. У чланку се представљају решења важећег Закона о слободним зонама, везано за њихову организацију, циљеве, и финансијске олакшице пословању корисника. Потом се истичу предности и недостаци постојећих решења, те фокусира на кључне измене у актуелном тексту Нацрта закона о изменама и допунама Закона о слободним зонама. Повезујући измене тог Закона са потребом његовог усаглашавања са правном тековином ЕУ и правилима Светске трговинске организације, истиче се да се не би смело потпуно одустати од подстицања корисника слободних зона кроз царинске и пореске олакшице, све то у мери у којој су оне усклађене са њима.

Кључне речи: слободне зоне, управљање слободном зоном, царинске и пореске олакшице

Увод

Слободна зона је део територије неке државе на коме се унесена роба сматра да је са аспекта плаћања царина и пореза ван њеног царинског подручја, па се на њој не спроводи царински поступак и контрола уобичајени за такву робу када се она уноси на њено царинско подручје. Њом управља држава или јавно-приватно партнерство путем привредног субјекта основаног да остварује утврђене циљеве. Слободне зоне могу различито да се називају и дефинишу.¹ Генерално, категоришу се у: трговинске слободне зоне (ради поновног извоза роба којима се тргује), извозне прерађивачке зоне (ради извоза роба

¹ Називи: Слободне царинске зоне, слободне зоне, специјалне економске зоне, слободне луке, и други. Могућа дефиниција била би да слободне зоне представљају издвојене делове територије једне националне привреде на којима важи повлашћени царински и порески режим за предузећа која послују у зони (Урош Здравковић, „Слободне зоне и међународна трговина - општа разматрања“, у тематски зборник радова: *Право на приступ правосуђу -Инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије*, књига пета, уредница Невена Петрушић, Ниш, 2010, стр.463).

са доданом вредношћу), специјалне економске зоне (ради мултисекторске подршке привредним активностима које се одвијају унутар зоне) и индустријске зоне (ради подршке одређеним производним активностима у зони).² Могу да се додају и предузетничке зоне, намењене ревитализацији девастираних подручја.³ У том смислу слободне зоне имају разне појавне облике у свету, зависно од циљева због којих су формиране и интереса њихових оснивача, тј. је ли то развој трговине, логистике (лучке услуге), производња ради извоза, предузетништво, или пружање специфичне мултисекторске подршке развоју производње и услуга.

У Србији слободне зоне већ дуже од четврт века делују у функцији убрзаног привредног развоја и остварују значајне резултате, посебно од 2006. године, када је ступио на снагу важећи Закон о слободним зонама.⁴ ЗоСЗ је заснован на доброј пракси слободних зона у време доношења. У чланку се сагледавају кључне одлике постојећег правног режима слободних зона у Србији, истичу обавезе Србије у процесу приступања ЕУ, односно Светској трговинској организацији (даље: СТО), коментарише се домашај измена садржаних у актуелном Нацрту закона о изменама и допунама закона о слободним зонама⁵, те дају препоруке да се успостави концепт за слободне зоне Србије, по коме ће и након што постане држава чланица ЕУ, Србија применом олакшица да обезбеди њихову атрактивност, поштујући тековине права ЕУ, односно правила СТО. Радом се обухватају олакшице и ослобођења који се односе само на кориснике слободних зона, а не и подстицаји инвеститорима независно од тога на ком делу подручја Србије улажу. Сагледаће се и да ли обавезе по Уговору о функционисању ЕУ,⁶ Царинском кодексу Уније,⁷ те Споразуму о субвенцијама и компензаторним мерама,⁸ остављају простора за царинска и пореска ослобођења и олакшице који су иманентни условима пословања у слободним зонама.

² Willemijn, de Jong, „Оснивање слободне зоне ради регионалног развоја“, (*Establishing Free Zones for Regional Development*), *Library Briefing, Library of the European Parliament*, 12.3.2013, стр. 1. Доступно на [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130481/LDM_BRI\(2013\)130481_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130481/LDM_BRI(2013)130481_REV1_EN.pdf). Приступ 15.1.2018.

³ Piotr Ciżkowicz, Magda Ciżkowicz-Pekala, Piotr Pekala, Andrzej, Rzonca, „Учинци специјалних економских зона на запосленост и инвестиције: перспективе моделовања простора“, (*The Effects of Special Economic Zones on Employment and Investment: A Spatial Panel Modeling Perspective*), у *Journal of Economic Geography*, број 17, 2017, стр. 573.

⁴ Закон о слободним зонама („Службени гласник Републике Србије”, број 62/06) - даље у тексту ЗоСЗ.

⁵ Текст Нацрта закона о изменама и допунама закона о слободним зонама (даље у тексту Нацрт ЗИДСЗ) утврдило је Министарство финансија Републике Србије и упутило на Владу. Приступ тексту 06.3.2018. у Управи за Слободне зоне.

⁶ Консолидована верзија Уговора о функционисању Европске уније, 2012, (*Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union*), „Службени гласник Европске уније“ број Ц 326/47 од 26.10.2012, даље у тексту: УФЕУ.

⁷ Царински кодекс Уније, 2013, (*Union Customs Code*), Правилник (ЕУ) 952/2013. Европског парламента и Савета од 9.10.2013. о доношењу Царинског закона Уније, „Службени гласник Европске Уније“, број Л 269/1, даље у тексту: ЦКУ.

⁸ Споразум о субвенцијама и компензаторним мерама, 1994, (*Agreement on Subsidies and Countervailing Measures*) доступан на https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/24-scm.pdf. Приступ 16.1.2018. Даље у тексту скраћено: ССКМ.

Кратка историја и уређење слободних зона у Србији

У Србији још од времена СФРЈ постоје слободне зоне. Оне се уводе у СФРЈ изменама Царинског закона 1963. године.⁹ Први Закон о царинским зонама из 1985. године предвиђа посебне услове увоза робе у зоне, извоза, превоза робе преко зона, као и омогућавање индустријске производње у царинској зони под повољнијим условима.¹⁰ Закон о слободним и царинским зонама из 1990. године,¹¹ као и Закон о слободним зонама из 1994. године,¹² уводе назив слободне зоне, при чему се већ у првome јасно утврђује да је циљ слободних зона да буду произвођачке и индустријске зоне.¹³ Дакле, да буду у функцији привредног развоја кроз повећање производње, за разлику од царинских складишта која су била намењена трговини.

Важећи закон из 2006. године одређује да је слободна зона део територије Републике Србије, посебно ограђен и означен, на коме се обавља делатност под условима утврђеним законом.¹⁴ Корисник слободне зоне може да обавља производњу и пружа услуге у складу са прописима.¹⁵ Слободне зоне мора да буду ограђене, а царински орган одређује место улаза и излаза из слободне зоне. Подручје, место улаза и излаза из слободне зоне подлежу ипак мерама царинског надзора.¹⁶ Уз ЗоСЗ и ЦЗ и пратећа подзаконска акта, поједина пита-

⁹ Царински закон СФРЈ, („Службени лист СФРЈ“ број 13/63), видети и Миодраг Станковић, „Слободне зоне у Југославији и свету - Њихов значај и улога на домаћу привреду и право“, у *Право - теорија и пракса*, број 11-12, 1995, стр. 60. Већ тада је у слободним царинским зонама, како су се првобитно називале, уз могућност чувања робе на складишту без плаћања царине и пореза било дозвољено и обављање послова оплемењивања, сортирања, препакивања и свих радњи потребних за одржавање робе. Обавеза плаћања царине била је предвиђена тек за робу која се са подручја слободне царинске зоне износи у земљу (чланови 143. и 143а. Царинског закона СФРЈ). Прва слободна царинска зона у Србији била је у пристаништу Београд, основана 1966. године.

¹⁰ Закон о царинским зонама, („Службени лист СФРЈ“ број 58/85). Тако и М. Станковић, *нав. чланак*, стр. 63.

¹¹ Закон о слободним и царинским зонама („Службени лист СФРЈ“ број 3/1990). У овом закону одвајају се слободне од царинских зона, при чему се царинске зоне користе за складиштење робе, док се у слободним зонама обављају привредни послови под посебним условима и погодностима, што подразумева производњу робе, пружање услуга за извоз, обављање спољнотрговинског промета, банкарских и других финансијских послова, послова осигурања имовине и лица, послова реосигурања и обављања туристичких услуга (М. Станковић, *нав. чланак*, стр. 64, 65).

¹² Закон о слободним зонама („Службени лист СРЈ“ број 81/1994). Овим се законом даље развија концепт слободних зона као у првом реду производних локација, уз детаљно уређивање услова за оснивање, односно рад и престанак рада слободних зона у СР Југославији.

¹³ М. Станковић, *нав. чланак*, стр. 65, 66.

¹⁴ Члан 2. став 1. тачка 1. ЗоСЗ. И одредба члана 191. Царинског закона одређује да су слободне зоне делови царинског подручја Републике Србије, одвојени од његовог осталог дела, па се сматра да у сврху наплате увозних дажбина и примене увозних мера трговинске политике нису у царинском подручју Републике Србије (Царински закон, „Службени гласник Републике Србије“ број 18/2010, 111/2012, 29/2015, 108/2016 и 113/2017, даље у тексту ЦЗ). То наравно под условом да роба о којој је реч није стављена у слободан промет и да није стављена у други царински поступак, или да се не троши у слободној зони под другим условима, а не под условима који су утврђени царинским прописима.

¹⁵ Члан 15. ЗоСЗ.

¹⁶ Чланови 192. и 193. ЦЗ.

ња која дотичу рад слободних зона разматрају се у посебним законима, попут пореских, оних који уређују девизну политику, изградњу, осигурање, итд.¹⁷ Због уштеда везаних за ослобођења плаћања царина и ПДВ-а на опрему и робу која се у њих увози, слободне зоне у Србији имају привлачну снагу за инвеститоре, посебно за произвођаче који увозе материјал за производњу, а претежан део произведене робе извозе. И поједностављене царинске процедуре, привлаче инвеститоре у слободне зоне Србије.

Предности и недостаци важећих правних решења

Важећа правна решења статуса слободних зона у Републици Србији темеље се на одредбама ЗоСЗ, а захтев за одређивање подручја слободне зоне Влади Републике Србије подноси привредно друштво за управљање слободном зоном преко министарства надлежног за послове финансија.¹⁸ Услови за подношење таквог захтева су: да су оснивачи привредног друштва за управљање слободном зоном истовремено оснивачи слободне зоне, да је привредно друштво које управља слободном зоном регистровано у Регистру привредних субјеката за обављање делатности управљања зоном, те да су испуњени одређени услови који се односе на одговорно лице привредног друштва за управљање слободном зоном и оснивача.¹⁹ Оснивач слободне зоне може да буде орган локалне самоуправе, привредно друштво, односно предузетник, који је донео одлуку или закључио уговор са другим оснивачем о оснивању слободне зоне, а који преко привредног друштва за управљање слободном зоном подноси захтев за одређивање њеног подручја.²⁰

Наведено води закључку да слободне зоне у Србији представљају иницијативу локалних самоуправа или јавно-приватних партнерстава. Није одређено да у партнерству јавни сектор мора да има већински удео или акције у привредном друштву за управљање слободном зоном, што ослобађа простор креативности и иновативности, јер оно није спутано актуелним административним ограничењима у јавном сектору. Како ЗоСЗ набраја да то могу да буду органи локалне самоуправе, привредна друштва и предузетници, оснивачи слободне зоне не могу да буду Влада Републике Србије или орган аутономне покрајине, као ни јавна предузећа. Али поред локалних самоуправа то могу да буду сва привредна друштва, односно предузетници.²¹ Такође из члана 5. став 1. тачка

¹⁷ У. Здравковић, *нав. чланак*, стр. 473.

¹⁸ Члан 2. ЗоСЗ.

¹⁹ Члан 5. ЗоСЗ. При томе се одређује услов да одговорно лице оснивача, односно привредног друштва за управљање зоном није правоснажно осуђивано за кривична дела против привреде, имовине, недозвољене трговине и против службене дужности. Додатни услови за одговорно лице привредног друштва за управљање слободном зоном су да није било члан управе, надзорног одбора или носилац посебних овлашћења у правном лицу над којим је спроведен поступак ликвидације, односно стечаја, а за оснивача зоне да није био оснивач предузећа за управљање слободном зоном којем је одлуком Владе престало важење сагласности за оснивање слободне зоне.

²⁰ Члан 2. став 1. тачка 2. ЗоСЗ.

²¹ За привредна друштва и предузетнике ограничење је да могу да буду оснивачи зоне само ако раније нису били оснивачи друштва за управљање слободном зоном којем је одлуком Владе престало важење сагласности за оснивање слободне зоне.

1. ЗоСЗ произилази да чланови привредног друштва за управљање слободном зоном могу да буду оснивачи зоне, па су и они ограничени на органе локалне самоуправе, привредна друштва и предузетнике. Надаље, за разлику од било ког привредног друштва, оснивач слободне зоне, односно друштва за управљање слободном зоном не може да буде ни било које физичко лице, већ само оно које је регистровано као предузетник. Упитна је оправданост задржавања тако ограничавајућег приступа.²²

Ако се сагледава концепт слободних зона Србије са аспекта одређивања подручја на коме ће да делују, може се констатовати да је појам слободне зоне усаглашен са дефиницијом слободних зона у Међународној конвенцији о поједностављењу и хармонизацији царинских поступака, као и захтевима које поставља ЦКУ, јер су оне ограђене тако да се на робу смештену у слободној зони, која је под царинским надзором, аутоматски примењује специфичан поступак царински дозвољеног поступања или употребе.²³ При томе, треба имати на уму да се ради о „контролном типу I зона”, који је након ступања на снагу ЦКУ и једино могућ у државама чланицама ЕУ.²⁴ У том смислу је актуелно одређивање подручја слободних зона у Србији усклађено са захтевима ЦКУ.

Када се слободне зоне Србије сагледавају са аспекта циља ради којег се оснивају, намећу се питања: оснивају ли се оне ради индустријског развоја или

²² Ако би се за републичке органе могло сматрати да су у сукобу интереса када се Влади Републике Србије подноси пријава оснивања слободне зоне од стране друштва за управљање њоме, а чији би оснивач био неки други републички орган, то се не може рећи за органе аутономне покрајине, односно локална или регионална јавна предузећа као осниваче. Не би требало ограничити ни физичка лица која нису регистрована као предузетници да учествују у оснивању слободне зоне, јер и она могу да допринесу развоју слободне зоне својим иновацијама, технолошким или другим професионалним знањем. То би било ближе интересу да се ангажују све расположиве снаге у функцији привредног развоја.

²³ Том конвенцијом слободна зона се дефинише као “део територије Стране уговорнице на којој се било која роба која се унесе у принципу посматра, у погледу царина и пореза, као да је ван царинског подручја и није предметом уобичајене царинске контроле” (Међународна конвенција о поједностављењу и хармонизацији царинских поступака, (*International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures*), ревидирант текст 2008, Е1/Ф1, Поглавље 2, Анекса Д), даље у тексту Кјото конвенција, доступно на http://www.wcoomd.org/en/Topics/Facilitation/Instrument%20and%20Tools/Conventions/pf_revised_kyoto_conv/Kyoto_New), приступ 16.1.2018. Слично се може рећи да су ЗоСЗ и ЦЗ Републике Србије у сагласности са ЦКУ, где се слободне зоне дефинишу као део царинског подручја Уније која је означена као слободна зона, чије је подручје одређено, ограђено и под царинским надзором (члан 243. тачке 1. и 3. ЦКУ).

²⁴ У ЕУ подручја слободних зона су била класификована према начину на који се поступа са ЕУ производима и производима који немају ЕУ порекло, и то приликом њиховог увоза и извоза: 1. Контролни тип I слободне зоне које делују као затворена површина, физички заштићена оградом или зидом. Све робе које се налазе унутар подручја аутоматски потпадају под режим слободне зоне и царински органи их проверавају приликом уласка и изласка, 2. Контролни тип II слободне зоне – физичка контрола се не одвија на улазним и излазним тачкама, већ на основу располагања робом од стране клијената слободне зоне. То значи да роба постаје предмет различитих подстицаја понуђених у слободној зони када се декларишу (W. de Jong, пом. чланак, стр.1). Контролне зоне типа II не мора да буду ограђене, а статус робе се контролише на основу документације која се доставља надлежним царинским органима. Након доношења ЦКУ, слободне зоне типа II укидају се, као што и складишта типа Д престају да постоје. (Michael, Lux, „Царински кодекс Европске уније“, (*The Union Customs Code*), стр. 20. и 30, доступно на [http://www.customslaw.expert/presentations/in_english/The_Union_Customs_Code_\(UCC\).pdf](http://www.customslaw.expert/presentations/in_english/The_Union_Customs_Code_(UCC).pdf)), приступ 16.1.2018.

развоја логистике; јесу ли извозно оријентисане или у функцији привредног развоја и запошљавања; те јесу ли намењене привлачењу страних инвестиција, или подршци развоју домаћих привредних капацитета и укупном технолошком развоју? ЗоСЗ прописује да ће се одређивање подручја слободне зоне сматрати економски оправданим на основу елабората и других доказа да ће се постићи позитивни ефекти привлачења страног капитала, производње робе и пружања услуга, запошљавања, трансфера савремених технологија, привредног реструктурирања, и ако ће пословање у слободној зони допринети остварењу стратегије развоја и мера економске политике Владе.²⁵ Из формулације произилази да су слободне зоне Србије првенствено намењене привлачењу страних инвестиција, повећању производње, запошљавања и трансфера савремених технологија. На крају се додаје и услов да пословање у слободној зони доприноси остварењу стратегије развоја и мера економске политике владе. То упућује да је поред ЗоСЗ неопходно погледати и Уредбу о ближим критеријумима за оцену економске оправданости одређивања подручја слободне зоне²⁶ и Стратегију развоја Слободних зона Србије.²⁷ Уредбом се одређују доње границе улагања и броја запослених за одобрење или проширење подручја слободне зоне, захтева позитиван спољнотрговински биланс активности, увођење нових технологија и опреме у производњу, те потенцира улагање у недовољно развијена подручја и позитиван утицај на развој привредних субјеката ван слободне зоне.²⁸ У Стратегији се, поред већ наведеног, истиче да ваља развијати слободне зоне намењене производњи, као инструмент за привлачење директних страних инвестиција, нових технологија и повећање запослености, као и да ваља комбиновати концепт слободних зона намењених извозним производним активностима са концептом инфраструктурно опремљених локација.²⁹ Према томе, слободне зоне Србије формирају се као производне зоне, првенствено за производњу намењену извозу, те као инструмент запошљавања и трансфера технологије, и механизам за привлачење страних инвестиција. То су слободне зоне мешовитог типа, са тежиштем на производњи ради извоза путем оплемењивања робе, уз елементе подршке укупном економском и регионалном развоју, укључујући јачање инфраструктуре. Убудуће би ваљало ставити тежиште на подршку производњи и привлачењу нових технологија, да се не изгуби концепт у еклектици мноштва специфичних циљева. Како то подразумева и субвенције, ваља омогућити давање допуштених царинских и пореских олакшица, поштујући ограничења која намеће право ЕУ и правила СТО.

Корисници слободних зона у Србији могу да буду сва физичка и правна лица која обављају привредну делатност у слободној зони.³⁰ ЗоСЗ гарантује корисницима, али и оснивачима и привредном друштву за управљање слобод-

²⁵ Члан 7. став 2. ЗоСЗ. Тако и У. Здравковић, нав. чланак, стр. 473.

²⁶ Уредба о ближим критеријумима за оцену економске оправданости одређивања подручја слободне зоне („Службени гласник Републике Србије“ број 69/2006) - даље у тексту скраћено: УБК.

²⁷ Стратегија развоја слободних зона у Републици Србији за период од 2011. до 2016. године („Службени гласник Републике Србије“, број 22/2011), даље у тексту: Стратегија 2011. Иако је период на који је донесена Стратегија 2011. истекао, у недостатку нове стратегије, корисно је погледати њене одредбе.

²⁸ Одредбе чланова 2. и 4. УБК.

²⁹ Поглавље IX, тачке 1. и 2. Стратегије 2011, стр. 23.

³⁰ Члан 2. став 1. тачка 5. ЗоСЗ.

ном зоном да им се овим законом утврђена права не могу умањити другим законом или прописом.³¹ Предности које се пружају корисницима деле се на финансијске и нефинансијске. Основне финансијске предности су могућност корисника слободне зоне да на увоз робе не плаћа царину и друге увозне дажбине.³² То значи да корисник може да увезе робу на подручје слободне зоне, и док се она на њему налази - без обзира да ли је он даље прерађује или само чува на складишту - на њу се не плаћа увозна царина. Корисник нема ни обавезу да плаћа ПДВ, што укључује и ПДВ на енергенте које он утроши у процесу производње (електричну енергију, гас).³³

Кључна нефинансијска погодност пословања у слободним зонама је то што су у њима поједностављене царинске процедуре, које обавља посебан царински реферат лоциран у слободној зони, па се роба која пристигне из иностранства директно допрема у њу и евидентира од стране царинског реферата слободне зоне уз подношење сажете декларације на локацији слободне зоне, тј. у фабрици корисника.³⁴ Све то стимулише кориснике да послују у режиму рада слободних зона.

Управа за слободне зоне, у оквиру Министарства финансија, образована је ради обављања послова државне управе у области слободних зона.³⁵ Врши низ послова у функцији развоја слободних зона, организовање и координацију државних органа из области пословања у слободним зонама, пружа стручну помоћ инвеститорима, сарађује са привредним друштвима за управљање слободним зонама. Путем Управе за слободне зоне привредна друштва за управљање слободном зоном и корисници слободних зона под континуираним су надзором Министарства финансија Републике Србије.³⁶ Годишње они подносе извештаје Управи за слободне зоне о свом пословању у претходној години. На основу тога се прати јесу ли испуњени планови из елабората, али и који износ финансијских погодности је искоришћен током године. Тиме је успостављен механизам за праћење нивоа искоришћених субвенција током године, што је предност при укључивању у систем који се успоставља приступањем Европској унији.

Постојећи концепт ваљано је институционално успостављен и даје резултате, али у процесу ЕУ интеграција потребно је да се размотри његова одрживост, у првом реду по питању царинских и пореских ослобођења, имајући у виду правну тековину Европске уније и правила СТО.

³¹ Члан 3. ЗоСЗ. То значи да је ЗоСЗ самосталан, донет као *lex specialis* и да права која корисници зоне имају на основу њега не могу бити умањена другим прописом (У. Здравковић, *нав.чланак*, стр. 474).

³² Члан 19. ЗоСЗ.

³³ Члан 24. став 1. тачка 5. Закона о порезу на додату вредност, („Службени гласник Републике Србије“ број 84/2004, 86/2004, 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014, 68/2014, 142/2014, 5/2015, 83/2015, 5/2016, 108/2016 и 7/2017, у вези са одредбом члана 26, став 1. ЗоСЗ).

³⁴ Видети чланове 195. став 1, 196. став 1. и 201а. ЦЗ.

³⁵ Члан 31. ЗоСЗ.

³⁶ Члан 32. тачка 3, у вези са чланом 31. ЗоСЗ.

Измене Закона о слободним зонама и актуелне дилеме у процесу приступања ЕУ и СТО

Једна од обавеза у процесу приступања Србије ЕУ је да се ЗоСЗ усклади са правном тековином ЕУ. Наиме, Република Србија се за преговарачко Поглавље 29 – Царинска унија, Преговарачком позицијом обавезала, да ће се изменама ЗоСЗ извршити усклађивање његових одредби са правним тековинама ЕУ у овом поглављу до краја 2017. године. У том смислу, Европска комисија је дала примедбу да ЗоСЗ не треба да регулише царински поступак, царинске и пореске повластице, већ да је то предмет регулисања царинских, односно пореских прописа.³⁷ Из тога још не произилази да правна тековина ЕУ искључује царинска и пореска ослобођења већ да она не треба да се прописују у ЗоСЗ него у царинским и пореским законима. Но, њихова допуштеност је упитна имајући у виду Извештај комисије у односу на отварање поглавља 8. (политика конкуренције), где се те повластице квалификују као мере државне помоћи.³⁸

Одредба члана 19. ЗоСЗ која уређује царинске повластице у слободним зонама наводи да се на увоз робе намењене обављању делатности и изградњи објеката у зони не плаћа царина и друге увозне дажбине. Нацрт ЗИДСЗ у члану 2. одређује да се та одредба ЗоСЗ брише. Истовремено у члану 10. Нацрта ЗИДСЗ одређује се да Закон ступа на снагу осмог дана од дана објављивања у Службеном гласнику Републике Србије, а да се одредба члана 2. примењује од дана приступања Републике Србије ЕУ. Према томе, примена одредбе о укидању члана 19. ЗоСЗ одлаже се на неодређено време, док Република Србија не буде приступила ЕУ.³⁹

Поред тога што се укида члан 19. ЗоСЗ, сходно Нацрту ЗИДСЗ мења се и одредба члана 20. ЗоСЗ, али ту је реч само о судбини на подручје слободних зона увезене робе у транзиционом периоду.⁴⁰ Таква роба задржава статус још

³⁷ Преговарачка позиција Републике Србије за Међувладину конференцију о приступању Републике Србије Европској унији за поглавље 29. „Царинска унија“, 2017, стр. 12, доступно на http://www.eu-pregovori.rs/files/File/documents/skrining/SRB_Izvestaji_sa_skrininga/PG_29/Pregovaracka_rozicija_29_SRB.pdf, приступ 15.1.2018. Ове примедбе су изнете на билатералном скринингу који је одржан у јуну 2014. године, као и на свим састанцима пододбора за трговину, царине и порезе који су одржани до сада. Изнесено је да Закон о слободним зонама није у потпуности усаглашен са правним тековинама, пошто царински дуг не настаје за робу која се употребљава или конзумира у овој зони. Поред тога упућује се и на Поглавље 8: Конкуренција. („Извештај о скринингу за Србију, Поглавље 29. – Царинска унија“, стр 13, доступно на: http://www.eu-pregovori.rs/files/File/documents/skrining/SRB_Izvestaji_sa_skrininga/PG_29/izvestaj_skrining_pg_29.pdf. Приступ 15.1.2018.

³⁸ При томе се истиче да одредбе чланова 19. и 26. ЗоСЗ као специфични инструменти државне помоћи нису у складу са правном тековином ЕУ. („Извештај о скринингу за Србију, Поглавље 8 - Политика конкуренције“, (Screening Report Serbia, Chapter 8-Competition Policy), 2014, стр. 12), доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/serbia/screening-reports/screening_report_ch_8_serbia.pdf. Приступ 10.3.2018.

³⁹ Члан 10. Нацрт ЗИДСЗ.

⁴⁰ Роба која је због употребе у слободној зони била ослобођена плаћања увозних дажбина на основу члана 19. ЗоСЗ остаје под царинским надзором све док постоје услови због којих увозне дажбине нису плаћене, а најдуже у периоду од 3 године од када је употреба робе у слободној зони без плаћања царине одобрена и не може се употребити у друге сврхе пре него што се увозне

најдуже три године, а и након тога на основу других прописа може да остварује право на ослобођење. У том смислу ЦЗ увознику који се налази у слободној зони, оставља могућност да робу увози ради чувања на складишту, активног оплеменења или прераде под царинском контролом и да притом не плаћа царину, све док је не стави у промет на тржишту Републике Србије.⁴¹ Имајући у виду могућност да се у слободним зонама складишти и оплеменеју увезена роба, а да се на њу при увозу и током овлашћеног располагања у слободној зони не плаћа царина ни друге увозне дажбине, очито је да корисници слободних зона могу по укидању члана 19. ЗоСЗ да задрже предности царинских ослобођења у односу на већ унету робу, али не по основу ЗоСЗ него по основу ЦЗ.

Друго је питање јесу ли царинска и пореска ослобођења корисника слободних зона у супротности са правом конкуренције ЕУ. То је кључна финансијска предност коју уживају корисници слободних зона не само у Србији па се отвара питање: јесу ли царинске повластице у слободним зонама уопште допуштене у ЕУ или су супротне правним тековинама, односно праву конкуренције ЕУ? Да би се одговорило на наведено питање, ваља сагледати одговарајуће одредбе УФЕУ и ЦКУ. Члан 107. став 1. УФЕУ одређује да је неспојива са унутрашњим тржиштем помоћ која се даје од стране државе чланице или путем државних извора у било ком облику, а која искривљује или прети да искриви конкуренцију фаворизовањем одређених предузећа или производњу одређене робе, све док то утиче на трговину између држава чланица.⁴² Но, одредбе члана 107. став 2. и 3, те члана 108. УФЕУ отварају простор за изузетке, што потом конкретизују правилници ЕУ. При томе, посебну пажњу ваља посветити на одредбе које дефинишу државну помоћ, односно хоризонталну државну помоћ која је компатибилна са одредбама чланова 107. и 108. УФЕУ.⁴³ Међу категоријама помоћи које су спојиве са интерним тржиштем ЕУ

дажбине плате (чланом 3. ЗИДСЗ измењени текст члана 20. став 1. ЗоСЗ). Одредба става 1. тог члана не искључује примену других прописа на основу којих се остварује ослобођење од плаћања увозних дажбина, односно плаћање дажбина по сниженој стопи царине (чланом 3. ЗИДСЗ измењени текст члана 20. став 4. ЗоСЗ).

⁴¹ Члан 191. ЦЗ одређује да су слободне зоне делови царинског подручја Републике Србије или простори који се налазе на том подручју и одвојени су од осталог дела царинског подручја у којима се у сврху наплате увозних дажбина и примене увозних мера трговинске политике, за страну робу сматра да није у царинском подручју Републике Србије, под условом да није стављена у слободан промет или да није стављена у други царински поступак или да се не користи или не троши у слободној зони под другим условом, а не под условима који су утврђени царинским прописима. По члану 196. ЦЗ у њој роба може да буде смештена, на временски неограничено време. Делатности у слободној зони могу да буду стављање робе у слободан промет, подвргавање уобичајеним облицима поступања, поступак активног оплеменења, прераде под царинском контролом или привремени увоз робе (члан 198. ЦЗ).

⁴² Члан 107. став 1. УФЕУ

⁴³ Правилник Комисије (ЕУ) број 651/2014 од 17.6.2014. која декларише одређене категорије помоћи које су компатибилне са интерним тржиштем у примени чланова 107. и 108. Уговора, текст релевантан за ЕЕА, (*Commission Regulation (EU) no. 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance*), „Службени гласник ЕУ“, број Л 187/1 од 26.6.2014. (даље у тексту: Правилник 651/2014), и Правилник Комисије (ЕУ) број 1588/2015 од 13.7.2015. о примени чланова 107. и 108. УФЕУ на одређене категорије хоризонталне државне помоћи (кодифика-

и за које нема потребе подношења пријаве Комисији сходно члану 108. став 3. УФЕУ, а у складу са Правилником 651/2014. су: регионална помоћ,⁴⁴ помоћ малим и средњим предузећима у облику подршке инвестицији, оперативна помоћ приступу малих и средњих предузећа финансијама,⁴⁵ помоћ истраживању, развоју и иновацијама,⁴⁶ те помоћ за локалну инфраструктуру.⁴⁷ Све наведене врсте помоћи могу да буду инструмент подршке развоју слободних зона (помоћ ради регионалног развоја и развоја инфраструктуре слободних зона, напр), односно њених корисника. При томе се одређују и горњи прагови допуштене државне помоћи.⁴⁸ Слично Правилник 1588/2015. дефинише групе изузетака које не треба пријавити Комисији, на пример помоћ у корист малих и средњих предузећа,⁴⁹ или за истраживање, развој и иновације.⁵⁰ Исти Правилник одређује и могућност *de minimis* помоћи сагласно утврђеној процедури.⁵¹ Дакле, може се сматрати да правна тековина ЕУ не отклања једносмислено државну помоћ у функцији регионалног развоја, развоја инфраструктуре, или предузећа у оквиру слободних зона, али се за то захтева квалитетан механизам који ће да прати и контролише државну помоћ. Додатан аргумент да остаје отворен простор за царинска ослобођења је што се укидање члана 19. ЗоСЗ у Нацрту ЗИДСЗ и образлаже тиме да се плаћање царина и пореза уређује царинским и пореским законима.

Задржавајући се на праву ЕУ, ваља имати на уму и правила која су успостављена ступањем на снагу ЦКУ. Поједине одредбе ЦКУ остављају могућност да се на подручју државе чланице увози роба, а да се при томе не плаћа царина, ако је реч о реекспорту, или о увозу робе ради њеног оплеменења, а потом и извоза, што су иначе најчешће ситуације у којима се роба увози на подручје слободних зона Србије.⁵² Према томе, ни ЦКУ не искључује могућ-

ција), (Council Regulation (EU) 2015/1588 of 13 July 2015 on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to certain categories of horizontal State aid (codification)), „Службени гласник ЕУ“, број Л 248/1 од 24.9.2015. Даље у тексту: Правилник 1588/2015.

⁴⁴ Члан 1. став 1. тачка (а) Правилника 651/2014.

⁴⁵ Члан 1. став 1. тачка (б) Правилника 651/2014.

⁴⁶ Члан 1. став 1. тачка (д) Правилника 651/2014.

⁴⁷ Члан 1. став 1. тачка (л) Правилника 651/2014.

⁴⁸ Члан 4. Правилника 651/2014, на пример одређује: да је помоћ регионалним инвестицијама допуштена до нивоа дозвољених трошкова од 100.000.00 ЕУР (члан 4. став 1. тачка (а)), за помоћ код инвестиција у мала и средња предузећа до нивоа дозвољених трошкова од 7.500.000 ЕУР по предузећу по инвестиционом пројекту (члан 4. став 1. тачка (ц)), за помоћ за истраживање и развој код предоминантно индустријског истраживања до нивоа дозвољених трошкова од 20.000.000 ЕУР (члан 4. став 1. тачка (i) (ii)), итд. Чланом 4. дефинише се преко тридесет различитих категорија у које се сврхе, до утврђеног износа, државна помоћ може изузетно да се додели.

⁴⁹ Члан 1. став 1. тачка (а) (i) Правилника 1588/2015.

⁵⁰ Члан 1. став 1. тачка (а) (ii) Правилника 1588/2015.

⁵¹ На основу члана 2. Правилника 1588/2015, а сагласно критеријумима утврђеним на основу члана 8. истог Правилника, које примењује Комисија, уз помоћ Саветодавног комитета за државну помоћ, оформљеног на основу члана 7. Правилника 1588/2015.

⁵² Члановима 250. и 252. ЦКУ се одређује да роба која је намењена реекспорту може да буде предметом потпуног или делимичног ослобођења од царинских дажбина. Поред тога, роба без ЕУ порекла може се користити на царинском подручју ЕУ у једном или више производних пос-

ност да се на робу која се увози на подручје слободних зона не плаћа царина. Наравно све док се она складишти или прерађује у њој, а обавеза плаћања царине настаје тек њеним стављањем у промет на унутрашњем тржишту.

Имајући у виду да је пореска политика препуштена државама чланицама ЕУ, о обавези плаћања ПДВ-а у слободним зонама, државе чланице одлучују, имајући на уму утврђене заједничке стандарде. ЗоСЗ одређује да се на унос добара у слободну зону и пружање услуга у слободној зони примењују одредбе закона који уређује порез на додатну вредност.⁵³ На основу тог закона, у слободним зонама Србије на робу која се у њих увезе, односно којом се тамо располаже нема обавезе плаћања ПДВ. То се односи на робу увезену у слободну зону, услуге које се односе на ту робу, те на промет робом и услугама унутар једне или између две слободне зоне у Србији, а не плаћа се ни ПДВ на енергију коју користе произвођачи за прераду робе на подручју слободне зоне.⁵⁴ Пошто је ПДВ трошак који се враћа на набавној страни корисника слободне зоне, то наведено ослобођење само олакшава финансијску ситуацију корисника, односно његов финансијски ток. Стога се не види разлог за укидање обавеза плаћања ПДВ-а у слободним зонама ни након приступања ЕУ. Ипак, полазећи од већ поменуте примедбе са скрининга за Поглавље 8, чланом 5. Нацрта ЗИДСЗ брише се одредба члана 26. ЗоСЗ. И то, не само став 1. у коме се по питању ПДВ-а одређује да се на унос добара и пружање услуга у слободној зони примењују одредбе закона о ПДВ-у већ и став 2. тог члана, којим се одређује да корисници, укључујући и друштво за управљање слободном зоном могу имати олакшице у складу са прописима који уређују порез на добит предузећа, порез на имовину и порез на доходак грађана.⁵⁵ Примена те одредбе не одлаже се као примена одредбе члана 19. до датума приступања Србије ЕУ. Ипак, укидање члана 26. став 1. ЗоСЗ још не значи да се ослобођења по Закону о порезу на додатну вредност неће даље примењивати. Друге пореске олакшице, које се помињу у члану 26. став 2. ЗоСЗ, нису уведене за кориснике слобо-

тупака, а да таква роба не буде подложна увозној царини или другим трошковима који се сnose сагласно релевантним прописима који су на снази (члан 256. ЦКУ). При томе, роба која се налази у слободној зони може се привремено извести са царинског подручја ЕУ како би се прерадила, а производи који су резултат такве прераде могу да се ослободе у потпуности или делимично обавеза плаћања царине, ако то затражи носилац таквог овлашћења (члан 258. ЦКУ).

⁵³ Члан 26. став 1. ЗоЦЗ.

⁵⁴ Члан 24. став 1. тачка 5. Закона о порезу на додатну вредност, „Службени гласник Републике Србије“ број 84/2004, 86/2004, 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014, 68/2014, 142/2014, 5/2015, 83/2015, 5/2016, 108/2016 и 7/2017. Према томе, не само да се не плаћа ПДВ на робу која се унесе и третира унутар слободне зоне, него ни на промет том робом унутар или између две слободне зоне у Србији, затим у односу на услуге које се пружају у слободним зонама везано за робу која се у њима смешта или третира (закупнина, услуге шпедиције, транспорта, манипулација), те енергију која се троши у производне сврхе. Видети и У. Здравковић, *нав. чланак*, стр. 475.

⁵⁵ Члан 5. Нацрта ЗИДСЗ одређује да се члан 26. ЗоСЗ брише. А управо пореска ослобођења, виде се као додатне стимулативне мере које би слободним зонама омогућиле даљи просперитет (У. Здравковић, *нав. чланак*, стр. 475). С друге стране, такве врсте пореских ослобођења широко се користе у Пољској већ четрнаест година након њеног приступања ЕУ (о том концепту видети Monika G. Kisłowska, Будућност специјалних економских зона након приступања Пољске Европској унији, (*The Future of Special Economic Zones in the Aftermath of Poland's Accession to the European Union*), у Journal of International Business and Law, Vol. 1, број 1, стр. 188, 189).

дних зона, али његовим укидањем сужава се простор по уласку у ЕУ за таквом врстом пореских олакшица за кориснике слободних зона. То није у реду, управо имајући на уму да таква пореска ослобођења и олакшице већ годинама користе неке земље чланице ЕУ, као на пример Пољска.⁵⁶

Остале финансијске олакшице, као што су то ослобођења од неких локалних такси, у правилу због незнатних износа не представљају релевантну финансијску подршку корисницима слободних зона, а оне се одреда могу уклопити у *de minimis* подршку.

Србија има обавезе и поводом приступања СТО. Са аспекта оцене допуштености појединих врста подстицаја од значаја је и поштовање ССКМ.⁵⁷ По ССКМ, постоје забрањене субвенције, а то су оне које се дају корисницима од којих се захтева да постигну одређене извозне циљеве, односно да користе домаћу уместо увозне робе.⁵⁸ Оне су забрањене јер су тако обликоване да наруше међународну трговину и у односу на њих потписнице покрећу СТО поступак за решавање спорова. Друга врста субвенција су оспориве (actionable) субвенције, чију недопуштеност мора да докажу државе потписнице које оспоравају неку меру друге државе потписнице.⁵⁹ И трећа врста су неоспориве (non-actionable), које су допуштене и могу да се односе на истраживање и помоћ развоју недовољно развијених подручја.⁶⁰

⁵⁶ У Пољској још увек су на снази пореске олакшице које се односе на порез на добит и порез на имовину корисника специјалних економских зона (у складу са чланом 12. Закона о специјалним економским зонама од 20.10.1994, Закон објављен у консолидованом тексту у „Правни журнал Републике Пољске“, акт 1010/2017).

⁵⁷ ССКМ у члану 1. дефинише субвенције од стране влада, које ће се сматрати да постоје ако постоји финансијски допринос владе или било ког органа јавног сектора, који укључује директан пренос средстава, потенцијалан директан пренос средстава или обавеза, напр. гаранције за кредит (члан 1. став 1. тачка (а)(1) (i)); затим, ако влада одустане од прихода или га не наплати, напр. фискални подстицаји као што су порески кредити (члан 1. став 1. тачка (а)(1) (ii)); или се ради о било ком облику прихода или субвенције цена у смислу члана XVI ГАТТ 1994 (члан 1. став 1. тачка (а)(2)). Наведена одредба члана XVI ГАТТ намеће државама потписницама обавезу да пријаве сваку субвенцију коју оне дају или одржавају, а која укључује било који облик прихода или субвенције цена како би се директно или индиректно повећао извоз било ког производа, или како би се смањио увоз било ког производа на своје подручје (XVI, општа одредба, Поглавље А, ГАТТ). Ту је реч о општим субвенцијама, које се односе према свима. Друга врста субвенција су специфичне субвенције, које се односе на појединачна или групе предузећа, или секторе индустрије државе потписнице у којој се даје субвенција. У односу на ове субвенције се скреће пажња државама потписницама да таква пракса субвенција извозу има неповољне учинке по остале стране потписнице, да треба да избегавају такву праксу, посебно ако се због ње повећава извоз субвенционисаних примарних производа у односу на претходни период, односно ако се субвенција даје ради извоза осталих производа што доводи до ниже цене извозних производа од компарабилних цена таквих домаћих производа (члан XVI, додатне одредбе о субвенцијама извозу, Поглавље Б, ГАТТ). Ову врсту субвенција могле би да представљају царинске и пореске олакшице у слободним зонама.

⁵⁸ Члан 3. и 4. ССКМ.

⁵⁹ Члан 5. и 6. ССКМ. Ту се ради о специфичним субвенцијама, у односу на које оштећене државе могу да покрену поступак, али мора да докажу њихову недопуштеност.

⁶⁰ Члан 8. став 8.2. тачке (а) и (б) ССКМ. То су специфичне субвенције усмерене на помоћ истраживању и развоју недовољно развијених подручја, које иако имају карактер субвенција из оправданих разлога бивају допуштене.

Како се царинска ослобођења, односно ослобођења обавезе плаћања ПДВ-а може сматрати субвенционисањем извоза, ваља обезбедити да се она користе на начин: а) да се уклопе у изводљиве (actionable) субвенције које неће повредити привреду друге државе потписнице, поништавати или анулирати користи које директно или индиректно припадају другим потписницама у складу са ГАТТ 1994, а посебно користи од концесија везаних чланом II ГАТТ 1994, те које на други начин озбиљно не наносе штету другим потписницама, или б) да се квалификују као неоспориве (non-actionable) субвенције у функцији развоја недовољно развијених подручја.⁶¹

Ако се покуша дати одговор на питање јесу ли царинске и пореске погодности које пружају слободне зоне у Србији својим корисницима субвенције, онда се може констатовати да у њима има елемената који упућују на то. Такође је чињеница да ЗоСЗ, као и стратегија развоја слободних зона истиче повећање извоза као њихов циљ. Али то није постављено као услов за добијање субвенција кроз ослобођење плаћања царине и увозних дажбина, односно олакшице везане за плаћање ПДВ-а у односу на конкретног корисника већ као услов за регистрацију подручја слободне зоне, односно његово проширење. Стога се може сматрати да је реч о неоспоривим (non-actionable) субвенцијама, чија се допуштеност оцењује зависно од околности случаја, а има битне елементе регионалне државне помоћи, и то првенствено регионалне инвестиционе државне помоћи.⁶² Надаље, чињеница да се субвенције могу давати у функцији регионалног развоја, што је случај са Србијом, чија је привреда била руинирана и има потребу за подршком при опоравку, пружа додатне аргументе захтеву да се у њеним слободним зонама, барем на одређено време до њеног пуног опоравка, допусте наведене царинске и пореске олакшице. Стога управо компонента подршке регионалном развоју може да представља додатан аргумент захтеву да слободне зоне Србије задрже мере финансијске подршке какве су до сада имале, и то не само до уласка у ЕУ, како то сугерише Нацрт ЗИДСЗ, него барем још за додатни период од 10 до 15 година након уласка у ЕУ, како је то омогућено у специјалним економским зонама неких држава чланица које су приступиле ЕУ почетком миленијума (већ наведени пример Пољске).

Препоруке и закључак

Имајући у виду изнесене аргументе, може се препоручити да:

Република Србија сачини стратегију развоја слободних зона за период од 10 до 15 година и за тај период да дефинише кључне финансијске и нефинансијске олакшице које ће да нуди инвеститорима у слободним зонама и након што приступи ЕУ. У склопу тога, да се донесе нови закон о слободним зонама у чије одредбе ће да се преточи тај концепт, при чему:

⁶¹ Члан 5. и члан 8. став 8.2. ССКМ.

⁶² Видети одредбу члана 3. Уредбе о државној помоћи, („Службени гласник Републике Србије“, број 13/2010, 100/2011, 91/2012, 37/2013 и 97/2013).

1. У слободним зонама ваља задржати царинска ослобођења, која ће да буду загарантована Царинским законом у складу с могућностима које пружају одредбе ЦКУ,
2. Током наведеног периода да се задрже постојећа ослобођења обавезе плаћања ПДВ-а, те да се уведу додатне пореске олакшице везано за обавезе плаћања пореза на имовину корисника стечену кроз улагања у слободним зонама,
3. У истом периоду да се путем слободних зона јача инфраструктурна опремљеност и администрација слободних зона, како би оне задржале привлачност путем додатних услуга и материјалних предности за своје кориснике, али и да се прати ниво државне помоћи корисницима, укључујући и подстицаје за инвестирање какве примају инвеститори на целокупном подручју Републике Србије када достигну одређену вредност инвестиције, односно број новозапослених,
4. Утврдити законске оквири за специјализацију појединих слободних зона, зависно од њихове локације и ресурса који на њеном подручју представљају конкурентску предност, при чему ће се примењивати специфични облици државне помоћи да се то подржи (поводом запошљавања локалне радне снаге, увођења нових технологија, све до подстицања повезивања инвеститора у слободним зонама са привредом у њеном окружењу).

Закључак је да не треба дословно тумачећи примедбе појединих експертских група у процесу придруживања ЕУ одреда укидати подстицаје који су доказали своју ефективност у привлачењу инвестиција у слободне зоне Србије већ примедбе ваља креативно тумачити, а повластице задржати или преформулисати у одговарајући облик, како би се уклопиле у изузетке од начелних забрана, а који су допуштени и у складу са правом ЕУ, односно правилима ССКМ. У том смислу, постојећа законска решења ваља мењати на начин да одредбе новог закона успоставе систем подстицаја који ће да буду усклађени с ограничењима државне помоћи која намећу ЕУ и СТО, а притом довољни да буду привлачни за инвеститоре у слободне зоне.

CERTAIN LEGAL ASPECTS OF ACTUAL AND FUTURE LEGAL STATUS OF THE FREE ZONES OF SERBIA

Summary: Free zones in Serbia supported by the custom duties and tax exemptions, and non-financial benefits for decades attract investors. The article presents the solutions of the valid Law on Free Zones, related to their organization, goals, and financial facilitation to the operation of the users. Then highlighted are the advantages and disadvantages of the existing solutions, and put the focus on its key changes according to the current text of the Draft Law on Amendments to the Law on Free Zones. By linking the amendments to that law with the need to harmonize it with the EU acquis and the rules of the World Trade Organization, it is also emphasized that support benefits for the users of free zones through custom duties and tax relief should not be completely abandoned, as far as they are aligned with EU acquis and WTO rules.

Key words: free zones, free zone management, custom duties and tax reliefs

ИВАНА П. БОДРОЖИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 323.28:343.2

Прегледни рад
Примљен: 23.07.2018
Одобрен: 28.08.2018
Страна: 237-247

ОПРАВДАНОСТ ИЗУЧАВАЊА ТЕРОРИЗМА КАО КАТЕГОРИЈЕ КРИВИЧНОГ ПРАВА**

Сажетак: Тероризам је, спрам степена друштвене опасности, односно нивоа криминалне супстанце, ове девијантне социо – патолошке појаве, оличеном у великим људским жртвама, оштећењу или уништењу имовине, недовољно и занемарљиво изучаван, као тема домаће науке материјалног кривичног права, које се јавља као незаобилазна грана права у изучавању ове негативне друштвене појаве и стварању правних механизма за његово спречавање и сузбијање. Аутор у раду стога истиче да научна оправданост истраживања тероризма као категорије кривичног права почива на недовољно систематски проученим аспектима тероризма као категорије кривичног права, док друштвена оправданост истраживања на ову тему, оличена у бројним терористичким нападима који потресају савремено друштво глобално посматрано, чини да истраживање на ову тему може допринети расветљавању значаја и домета кривичноправне реакције на овај тешки облик криминалитета. У раду се предлаже пожељна структура потенцијалног истраживања на ову тему, уз истицање најважнијих проблемских питања у вези са тероризмом као кривичноправном категоријом.

Кључне речи: тероризам, кривично право, кривично дело тероризма, Кривични законик Србије, европски кривичноправни прописи

Увод

Иако инкриминација тероризма, у корпусу српских кривичноправних одредаба, егзистира још од 1973. године, интересантно је у коликој мери је тероризам обрађиван у Југославији и Србији са аспекта других научних дисциплина, у односу на радове из ове области са кривичноправног аспекта. Спрам степена друштвене опасности, односно нивоа криминалне супстанце,

* ivana.bodrozic@kpa.edu.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту: „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година. Руководилац пројекта проф. др Биљана Симеуновић – Патић.

ове девијантне социо – патолошке појаве, оличеном у великим људским жртвама, оштећењу или уништењу имовине, мора се констатовати да је ова тема недовољно и занемарљиво изучавана, као тема домаће науке материјалног кривичног права, која се јавља као незаобилазна грана права у изучавању ове негативне друштвене појаве и стварању правних механизма за његово спречавање и сузбијање.

У складу са изнетим аутор сматра да научна оправданост истраживања тероризма као категорије кривичног права почива на недовољно систематски проученим аспектима тероризма као категорије кривичног права, док друштвена оправданост истраживања на ову тему, оличена у бројним терористичким нападима који потресају савремено друштво глобално посматрано, чини да истраживање на ову тему може допринети расветљавању значаја и домета кривичноправне реакције на овај тешки облик криминалитета.

Предмет анализе стога требало би да буду начин, модели и садржина кривичноправне заштите од тероризма, полазећи од међународног, преко упоредноправног аспекта, све до аспекта нормирања ове појаве у позитивном кривичном законодавству Републике Србије. Посебна пажња требало би да буде посвећена проблематици граница и могућности кривичноправне заштите од тероризма, као и њеној адекватности у односу на овај тип криминалитета, са аспекта могућности остваривања генералне и специјалне превенције, као и питањима адекватне примене кривичноправне норме, која је у функцији жељеног степена превенције криминалитета.

Основни циљ истраживања тероризма као кривичноправне категорије је *ipso facto* обезбеђивање научно засноване анализе концепта тероризма као категорије кривичног права, уз испитивање нивоа усаглашености позитивноправних одредаба кривичног законодавства Републике Србије са решењима из релевантних међународноправних докумената и неким начелним питањима несагласности између криминалополитичких захтева и основних правнодогматских принципа.¹

Полазне хипотезе и структура истраживања тероризма као категорије кривичног права

Полазна хипотеза истраживања на ову тему, њена основна идеја, дакле, је да је кривичноправно реговање на тероризам оправдано и нужно, јер овај облик политички мотивисаног насиља, у смислу категорије кривичног права, спада у ред кривичних дела *mala in se*, чији висок степен друштвене опасности представља материјалну легитимацију ове инкриминације, због које у контексту познатих речи Густава Радбруха (*Gustav Radbruch*) „не дрхте руке које кажњавају“.

¹ Уопштено о значају истраживања у области тероризма, као и о методолошком оквиру научних истраживања у овој области, као предуслову за развој стандарда и процедура за супротстављање и сузбијање овом тешком облику криминалитета опширније (Мијалковић, 2012: 96–112).

Она мора бити усклађена са начелом праведности и сразмерности и сатисфакције жртава, уз рестриктивно опхођење према продору тоталитарних тенденција у правнодржавно, либерално оријентисано кривично право, иманентно демократској држави.

Истраживање тероризма као кривичноправне категорије требало би да у начелу садржи појмовно одређење тероризма, облике и модалитете друштвене реакције на ову социопатолошку појаву, уз истицање значаја које кривично право има у области превенције и репресије кривичних дела тероризма.²

Поменутом би требало да следи обрада међународноправног оквира, односно најважнијих конвенција, протокола и одлука, које су на регионалном и наднационалном нивоу усвојене и прихваћене као обавезујуће, уз обавезну пратећу анализу решења из релевантних, одабраних упоредноправних система.

Централни део истраживања, према мишљењу аутора, требало би да се односи на приказ, анализу и критику решења кривичноправног нормирања тероризма у свим фазама законодавног регулисања ове појаве нормама кривичног законодавства Републике Србије, од прве инкриминације, преко интервенција у вези са законским обележјима овог кривичног дела до доношења Кривичног законика Србије (КЗС), потом у оквиру норми КЗС и након усвајања новог, битно промењеног приступа дефинисању кривичног дела тероризма и са њим повезаних кривичних дела, након усвајања Закона о изменама и допунама Кривичног законика из 2012. (ЗИД КЗС), уз анализу примене одабраних, општих кривичноправних института у области кривичних дела тероризма.

Истраживање тероризма као кривичноправне категорије требало би да обухвати и анализу и образложење разлога због којих би кривично дело тероризма требало да буде уврштено у стварну надлежност Међународног кривичног суда (*International Criminal Court- ICC*) (Бодрожић, 2016а:219), услове и модалитете под којима оно може бити схваћено као међународно кривично дело *per se*,³ чему би требало да следи анализа усаглашености одрадаба националног законодавства са обавезујућих међународно преузетим обавезама и карактеристике националног легислативно- техничког приступа израде кривичноправне норми у вези са тероризмом.

² Иако држава улаже напоре у развој превентивних мера, које као приоритетни циљ имају одвраћање потенцијалних учинилаца кривичних дела тероризма, она истовремено развија и спроводи и репресивне антитерористичке мере и не одриче се казнене функције. У контексту развоја казненноправних инструмената пожељно је: дограђивање правних прописа и усвајање одговарајућих међународних конвенција и доношење нових, развијање система безбедности, како би уз помоћ система заштите био у стању да отклони опасност од најтежих облика угрожавања и примена кривичних санкција према свим учесницима терористичких активности (Гађиновић, 2015:190).

³ Став да се тероризам може сматрати као озбиљно међународно, уговорним путем настало, кривично дело, које има капацитет да постане право међународно кривично дело из надлежности МКС-а заступају Каи Амбос (*Kai Ambos*) и Анина Тимерман (*Anina Timmermann*). О могућности да се екстремне форме терористичких понашања квалификују као злочин против човечности или као ратни злочин, и да тиме потпадну под ингеренције међународног кривичног правосуђа, као и о развијеним аспектима обичајног дефинисања кривичног дела тероризма, којима недостаје прецизност и предвиђеност у неком писаном акту видети опширније (Ambos, Timmermann, 2014: 20 – 38).

Кривично право као незаобилазан инструмент државне реакције на тероризам

Кривично право, од првих покушаја конкретизоване реакције на тероризам тридесетих година XX века, континуирано развија механизме за супротстављање овом тешком облику криминалитета, прилагођавајући их његовим новим појавним облицима, у складу са максимумом *ius criminale semper reformandum est*.

И поред бројних, разноврсних облика испољавања, код ове категорије деликата у првом плану је њихов политички карактер, који је у мноме детерминисао и учинио сложеним процес усвајања једне универзално прихватљиве дефиниције тероризма на наднационалном нивоу. Поменуто је у великој мери утицало и на процес издвајања засебних обележја бића кривичног дела тероризма, у оквиру кривичноправне догматике, које је као основу за изградњу кривичноправног појма тероризма, користила већ извојене дефиниционе елементе тероризма из политиколошких дефиниција.⁴

Будући да кривично право, са себи иманентним *ultima ratio* карактером иначе одликује акцесорност у односу на друге гране права и остале научне дисциплине, код ове категорије деликата он наглашено долази до изражаја, управо због особене правне природе тероризма, оличене у његовом политичком карактеру.

С обзиром на то да је реч о динамичној друштвеној појави, чије се штетне последице на задржавају на границама националних држава, јасно је зашто је међународна заједница овај проблем настојала да реши приоритетно на наднационалном нивоу.

Како је према речима Франца фон Листа (*Franz von Listz*) „наука кривичног права” као „разјашњење општих обележја кривичног дела... нужно интернационална“ (Стојановић, Коларић, 2014: 163) не чуди тренд у међународној заједници, који је створио релативно кохерентан систем правних прописа, изражено „секторског карактера”,⁵ који омогућава кривичноправну

⁴ Дефинисање тероризма као кривичноправне категорије коинцидира са истим покушајима дефинисања тероризма од стране теоретичара политиколошке оријентације и користи извојене дефиниционе елементе тероризма, као основу за изградњу појма, односно бића кривичног дела тероризма као категорије материјалног и међународног кривичног права, уз постојање бројних проблема који су отежавали његов настанак (Бодрожић, 2015:167).

⁵ Секторске конвенције представљају мултилатералне међународне уговоре, које су правно обавезујуће за државе потписнице, којима се установљавају надлежности и дужности у вези са међународно инкриминисаним понашањима, која се означавају као терористичка. Списак помнутих конвенција видети (Делић, 2014). Секторски приступ дефинисању кривичних дела тероризма праћен је и одређеним проблемима имплементације антитерористичких правних аката (Симеуновић, 2009: 59-62); (Гађиновић, 2007 : 16-17).

Циљ секторских конвенција је усклађивање кривичних законодавстава националних држава, које ће кроз синхронизовану криминализацију терористичких понашања свести на минимум могућност избегавања правде од стране учинилаца ових кривичних дела и олакшати међународну сарадњу државних органа надлежних за спречавање и сузбијање тероризма и поштовање принципа *aut dedere aut iudicare* (Бодрожић, 2016б:205-206).

реакцију у највећем броју до сада регистрованих појавних облика терористичких понашања.

Иако на наднационалном нивоу, ни до данашњег дана није усвојена једна универзална дефиниција кривичног дела тероризма, бројни терористички напади, успели су да у друштву, у којем влада сваки облик моралног и другог плурализма, генеришу консензус о потреби уједначавања тероризма и са њим повезаних кривичних дела, што је до изражаја највише дошло у оквиру *aquis communautaire* и система правних прописа на нивоу европског континента.

Карактеристике европског кривичноправног приступа дефинисању тероризма

Европска унија и Савет Европе су кроз своја два најважнија документа, Оквирну одлуку о борби против тероризма из 2002. и Конвенцију Савета Европе о спречавању тероризма из 2005, успоставиле кривичноправни појам тероризма и најважнијих појмова, који су од значаја за материјално кривично право, тако да земље чланице, али и земље кандидати за пуноправно чланство, могу у својим кривичноправним системима поћи од заједничког кривичноправног појма тероризма.

Поменуто је резултат препознавања чињенице да само уједначена кривичноправна регулатива омогућава ефикасно супротстављање тероризму, јер на минимум смањује могућност одласка учинилаца ових кривичних дела у неку земљу у којој оно уопште није или је на другачији начин дефинисано, затим олакшава међународноправну помоћ у кривичним стварима, али и пружа подршку националним кривичноправним системима, на тај начин, што на овом веома осетљивом пољу, које подразумева успостављање равнотеже између основних људских права и слобода, са једне стране и потребе успостављања и очувања безбедности са друге, обезбеђујући уједначени став о тероризму као кривичноправној категорији, која не руши концепт уставног поретка савремене демократске државе.⁶

Европски кривичноправни концепт тероризма и са њим повезаних кривичних дела, носилац је експанзионистичких тенденција на плану кривичноправног супротстављања тероризму (Бодрожић, 2016: 534-535). Ове тенденције које карактерише ширење каталога инкриминација и поштривање казнене политике на законодавном нивоу служе остваривању тзв. „превентивне парадигме“, која тежиште кривичноправне реакције помера у предзону угрожавања заштићеног добра (*ante portas del delicti*), дакле у неке ране фазе криминалне прогресије, уводећи својеврсне *ante delictum* мере, попут предвиђања припремних радњи као засебне радње извршења, предвиђањем апстрактне опасности као основног разлога за кривичноправно реаговање или пак,

⁶ Већина европских кривичноправних законодавастава одлучила се за јачање и развој правног, у првом реду кривичноправног, одговора на изазове тероризма и у том смислу приоритетно развијала мере кривичноправног законодавства у односу на војни одговор, који пропагирају Сједињене Америчке Државе. Више о карактеристикама европског кривичноправног приступа борби против тероризма (Van Sliedregt, 2010:413).

предвиђањем одређених радњи, које се могу посматрати као радње саучесништва, у форми радње извршења.

Све наведено, правда се високим степеном друштвене опасности терористичких понашања и потребом да се појачаном репресивношћу ојача генерално – превентивна функција кривичноправне реакције у овој области.

Анализа упоредноправних одредаба и решења у вези са тероризмом у упоредном законодавству показује да су без изузетка, одабрани и анализирани системи у потпуности хармонизовани са релевантним документима ЕУ у вези са тероризмом, те да их све карактеришу нове инкриминације и наглашени пунитивизам.

Иако европски прописи, који садрже кривичноправне одредбе, остављају широк простор за имплементацију одредаба преузетих на међународном нивоу, бројна законодавства отишла су и даље у процесу криминализације, а обавезе из европских прописа искористила као оправдање оваквих поступака.⁷

Карактеристике новог приступа дефинисању кривичних дела тероризма у КЗС

Изостанак јединствене кривичноправне категорије тероризма на међународном нивоу, до доношења поменутих европских прописа, утицао је на Републику Србију, да у дефинисању инкриминација тероризма заузме став о парцијалном реаговању на поједине облике терористичких понашања, који је подразумевао постојање једног, засебног кривичног дела, којим се не обухватају сви могући модалитети терористичког акта и већег броја, посебних кривичних дела, којима је било предвиђено инкриминисање других облика напада на поједина друштвена добра, која су у вези са основним делом тероризма.

Наиме, од првог инкриминисања, до момента доношења и усвајања ЗИД КЗС 2012. године, српско кривично законодавство је у погледу коришћене законодавне технике код кривичних дела тероризма познавало **мешовито решење**, које је подразумевало формирање бића кривичног дела тероризма као засебног по систематици, али акцесорног по структури, будући да је његово биће било изграђено уз помоћ елемената бића неких других, посебних кривичних дела, уз задржавање једног дела одредбе, у форми „генералне клаузуле“.

Поред кривичног дела тероризма *stricto sensu*, постојала су и кривична дела, која су се према коришћеној законодавној техници сматрала директно акцесорним, попут удруживања ради вршења кривичног дела тероризма, припремања и тешких облика кривичног дела тероризма, као и кривична дела тероризма *lato sensu*, која су била сврстана у друге главе посебног дела КЗС, а која су према својим обележјима представљала терористичке акте.

⁷ Као репрезентативан пример поменутих измена и наглашених проширивања корпуса постојећих кривичноправних каталога новим инкриминацијама, са изражено превентивно оријетисаним карактером, који је на самој граници легитимности и са аспекта либералног државноправног одговора на тероризам делимично споран наводимо кривично законодавство Немачке о чему опширније (Petzsche, 2012: 1056-1065); (Бодрожић, 2017: 224).

Кривично дело тероризма било је систематизовано у групи кривичних дела против уставног уређења и безбедности и формално имало карактер политичког деликта. Мењало је конститутивна обележја свог бића, мењајући карактер од делатносног кривичног дела, чија је радња морала поседовати одређени квалитет, до чисто последичног кривичног дела, док је намера, *dolus specialis*, увек била политичка по карактеру и подразумевала угрожавање уставног уређења и безбедности.

Безмало четири деценије дуг развојни процес ове инкриминације био је обележен развојношћу обележја бића кривичног дела тероризма и сродних инкриминација, који је осим политичког карактера у односу на нови приступ регулисања кривичних дела тероризма у националном законодавству, карактерисало и разликовање тероризма у зависности од усмерености намере и пасивног субјекта према којем се дело врши, на тероризма усмерен ка домаћој држави и међународни тероризам.

Поменуто је водило дуплирању инкриминација, без изражене разлике у обележјима бића кривичних дела, која је водила хипотрофији и слабљењу кохерентности кривичноправног система.

У складу са тенденцијама на европском нивоу Република Србија ЗИД КЗС из 2012. усваја нови приступ дефинисања кривичних дела тероризма којег карактеришу: брисање разликовања тероризма и међународног тероризма, промена групног заштитног објекта према којем је ово кривично дело управљено, уз одузимање карактера политичког кривичног дела на нормативном плану и другачији легислативно – технички преступ обликовања бића кривичног дела тероризма.

Нови приступ подразумева даљу криминализацију и увођење чак пет нових кривичних дела: јавно подстицање на извршење терористичких дела из чл. 391а КЗС, врбовање и обучавање за извршење терористичких дела из чл. 391б КЗС, употреба смртоносне направе из чл. 391в, уништење и оштећење нуклеарног објекта из чл. 391г и терористичко удруживање из чл. 393а КЗС.⁸

Овај приступ подразумева формирање, тзв. „подгрупе“ кривичних дела тероризма, која подразумева нове инкриминације, преформулисане и пресистематизоване инкриминације, као и брисање неких ранијих, услед њиховог обухватања новом инкриминацијом. Иако нови приступ конституише подгрупу кривичних дела тероризма, у корпусу кривичноправних одредаба и даље постоје инкриминације, које се у ширем смислу имају сматрати инкриминацијама тероризма, какве су најпре кривична дела угрожавање безбедности ваздушног саобраћаја насиљем из чл. 292. КЗС и отмица ваздухоплова, брода и другог превозног средства из чл. 293. КЗС.

Прва особеност новог приступа дефинисању кривичних дела тероризма може се оценити, највећма као позитивна, јер изједначавање појма терорис-

⁸ Национална кривичноправна законодавства бивших југословенских република укључујући Републику Србију, која су имала историјских искустава са терористичким и екстремистичким нападима и активностима, мењала су сопствени правни инструментаријум ради његовог усклађивања са правом ЕУ, ради постизања тешње регионалне сарадње, која свима представља предуслов за стицање пуноправног чланства и опстанка у ЕУ (Бодрожић, 2016в:331).

тичког акта, без обзира да ли се он предузима према домаћој држави, страној држави или међународној организацији заправо означава сазревање свести о универзалној друштвеној опасности кривичних дела тероризма, као оних која угрожавају и повређују вредности именитне целокупној цивилизацији и успостављеним вредностима међународног права.

Друга особеност која се односи на модел одређења радње извршења код кривичних дела тероризма, није таква да јој се не би могле упутити одређене критике. Наиме, инкриминација тероризма из чл. 391. КЗС подразумева таксативни модел одређења кривичног дела, који у складу са начелом законитости може бити тумачен тако да се дозвољеним сматра све оно што није изричито наведено као забрањено, будући да је реч о наглашеној казуистици, уз изостанак било какве „генералне клаузуле“, модела „други сличан начин“, која би омогућила прилагођавање инкриминације другим потенцијалним манифестационим облицима тероризма, те по принципу *ejusdem generis* обухватила бројне друге радње еквивалентне набројаним (Бодрожић, 2016г:224).

Поштујући принцип *expressio specialis onem impedit extensionem*, забрањено је шире тумачити оно што је поименично набројано, што резултира окамењењем норме у оквирима таксативно набројаног. Насупрот оваквом легислативно – техничком приступу, савремена кривичноправна норма требало би да буде, у што је већем степену, адаптабилна, јер се појавни облици криминалитета свакодневно мењају, што посебно одликује тероризам, као тешки облик криминалитета, те би постојање једног дела норме који би могао имати форму „генералне клаузуле“, био далеко прикладнији за примену на неке нове облике терористичких аката и не би подразумевао сталне измене и допуне кривичног законодавства, које су са становишта демократске државе правно упитне и на ивици легитимности.

Трећа особеност оличена је у, на нормативном нивоу прихваћеном, приступу који означава деполитизацију кривичног дела тероризма и са њим повезаних инкриминација. Она се мора означити као правно ваљана, будући да се одузимање карактера политичког деликта тероризму као кривичном делу, јавља као значајно због немогућности да се читав проблем релативизује и са терена чистог криминалитета, премести на терен политике и идеологије. У крајњој линији убиство је увек убиство, телесна повреда телесна повреда, те се сваки онај који их предузме не може оправдати било каквим политичко – идеолошким разлозима, мотивима и побудама, јер нема те вредности у сфери политике, која је виша од права на живот.

Последња од кључних особености новог приступа регулисању кривичних дела тероризма односи се на даљу криминализацију и пооштравање пунитивне политике. Иако ескалација терористичких аката може бити легитимација појачане репресије, разлози криминалне политике не могу се користити као оправдање за укидање проверених правнодогматских принципа, попут слабљења начела законитости, опасности као разлога за покретање кривичноправног апарата и правила о начелној некажњивости потенцијалних стадијума у извршењу кривичног дела.

Закључна разматрања

Као крајњи циљ истраживања на ову тему могао би се истаћи закључак да се кривичноправна заштита не сме се правдати неким другим циљевима, попут постизања безбедности, јер чист утилитаризам мора бити ограничен принципом сразмерности и праведности, као и принципом хуманости, ради ограничења концепта заштите по сваку цену.

Под посебном лупом научне и стручне јавности требало би да буде даље прихватање експанзионистичких тенденција и заоштравање репресије, те стално понављање да је илузија решавање проблема самим инкриминисањем, да преоштра и преширока репресија слабе ефикасност кривичноправног система и да се прихватањем принципа *less can be more*, који подразумева концентрисану, интензивну примену кривичноправне норме далеко више може постићи на плану сузбијања тероризма као тешког облика криминалитета.

Много веће могућности на плану превенција тероризма могу се остварити уколико репресија буде извесна и умерена, јер према речима Чезаре Бекарије (*Cesare Bonesana-Beccaria*) „зла, чак и најмања, када су сигурна увек плаше људске душе“, насупрот пренаглашеној и егземпларној репресији, чији је ниво превентивних могућности низак.

Недостаци националних кривичних законодавстава и ограничени донети које кривично право има, могли би да буду надомештени схватањем тероризма као међународног кривичног дела, које би било сврстано у основну стварну надлежност Међународног кривичног суда, што би премештањем кривичног гоњења за кривична дела тероризма на ниво међународног правосуђа, на изврстан начин ослободило националне кривичноправне системе од даљих захвата страних њиховим основним начелима.

De lege ferenda посматрано постојећа кривичноправа решења тероризма не би требало да буду предмет даљег експанзионизма и заоштравања репресије, него би требало да буде препуштено судској пракси да одлучи да ли ће нека будућа понашања квалификовати као кривична дела тероризма и тиме им удахнути живот, па тек након протекла одређеног временског периода испитати оправданост егзистирања неких од инкриминација из ове категорије, како би њихова *de facto* декриминализација била праћена и *de iure* декриминализацијом.

Сматрамо, на крају, да је задатак посленика националне науке кривичног права да на значајна проблемска питања, попут овог, указују, отварају их и нуде одговоре, настојећи при томе да буду коректив ограничењима основних слобода и права, које су овако заоштреним моделом кривичноправног реаговања потенцијално могућа. И у оквирима једног оваквог комплексног истраживања тероризма као кривичноправне категорије идеја је да се стално подсећа да, чак и у односу на изазове тероризма, демократска држава свој кривичноправни одговор мора да заснива на принципима демократије, те да на релативно умереној и извесној примени кривичног права заснује ефикасно и ефективно национално кривичноправно решење тероризма.

Литература:

1. Ambos, Kai, Timmermann, Anina (2014): "Terrorism and customary international law", in: Ben Saul (ed.), *Research handbook on international law and terrorism*, Elgar.
2. Bodrožić, Ivana (2015): „Problemska pitanja definisanja terorizma“, *Bezbednost*, br.3, Beograd.
3. Bodrožić, Ivana (2016): "The criminal justice responses to terrorism – the european level", in: *International Scientific Conference "Archibald Reiss Days"*, Volume I, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade.
4. Bodrožić, Ivana (2016): Nadležnost Međunarodnog krivičnog suda i krivično delo terorizma“, *Politika nacionalne bezbednosti*, br.1, Beograd.
5. Bodrožić, Ivana (2016): „Terorizam kao krivično delo u dokumentima međunarodnih organizacija“, *Nauka, bezbednost, policija*, br.1, Beograd.
6. Bodrožić, Ivana (2016): „Uticaj *aquis communautaire* na određenje terorizma u krivičnom zakonodavstvu nekih jugoslovenskih republika“, u: *Zbornik radova „Evropske integracije – pravo, sloboda i bezbednost“*, Tom 3, Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem, Tara, 24- 26. maj 2016, Kriminalističko – policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel“, Beograd.
7. Bodrožić, Ivana (2016): „Krivično delo terorizma i njegova obeležja“, *Pravni život*, br.9, Beograd.
8. Bodrožić, Ivana (2017): „Negativne kriminalno - političke tendencije i krivična dela terorizma u zakonodavstvu Nemačke“, *Srpska politička misao*, br.1, god. 24, Vol 55, Beograd.
9. Van Sliedregt, Elies (2010): „European Approaches to Fighting Terrorism“, 20 *Duke Journal of Comparative & International Law*, Vol.20, No.3.
10. Gaćinović, Radoslav (2007): „Značaj međunarodnog prava u suprotstavljanju terorizmu“, *Vojno delo*, br.1, Beograd.
11. Gaćinović, Radoslav (2015): *Antiterorizam*, Službeni glasnik, Beograd.
12. Deliћ, Nataša (2014): „Criminal Offences of Terrorism in the Criminal Code of Serbia“, in: *Kaznena reakcija u Srbiji - IV deo*, Edicija Crimen, Beograd.
13. Mijalković, Saša (2012): „Metodološki okvir jednog naučnog istraživanja organizovanog kriminala i terorizma“, *Bezbednost*, br. 2, Beograd, 2012.
14. Petzsche, Anneke (2012): „The European Influence on German Anti-Terrorism Law“, *German Law Journal*, Vol. 13, No.9, Charlottesville.
15. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
16. Stojanović, Zoran, Kolarić, Dragana (2014): *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

JUSTIFICATION OF TERRORISM EXAMINATION AS A CATEGORY OF CRIMINAL LAW

Summary: The paper deals with the importance of the study of terrorism as a category of criminal law and offers arguments that support the justification and the necessity of more intensive study of this negative social phenomenon from the aspect of criminal law. The author offers a desirable structure of research on this topic, setting certain hypotheses as

the basis of the research on this subject. There are also some basic problem questions that follow the study of this category of delicts and are related to the characteristics of criminal law as only one of the mechanisms of social reaction to this difficult form of crime. The paper emphasizes the importance of studying the methods, models and content of criminal defense against terrorism, starting from the international, comparative aspect, to the aspect of standardizing this phenomenon in the positive criminal legislation of the Republic of Serbia. Special attention should be paid to the problem of the borders and possibilities of criminal protection against terrorism, as well as its adequacy in relation to this type of crime, from the aspect of the possibility of achieving general and special prevention, as well as issues of adequate implementation of the criminal law norm, which is in function of the desired degree crime prevention.

Key words: terrorism, criminal law, criminal offense of terrorism, Criminal Code of Serbia, European Criminal Law

УТИЦАЈ МУЛТИНАЦИОНАЛНИХ КОМПАНИЈА НА ЕКОЛОШКУ БЕЗБЕДНОСТ

Сажетак: Иако многобројни фактори утичу на еколошку безбедност, предмет овог рада биће истраживање врсте и интензитета утицаја који мултинационалне компаније имају или могу имати на еколошку безбедност. У ту сврху биће, најпре, обрађен појам еколошке безбедности и проблеми њеног угрожавања, а потом, карактер и интензитет утицаја који мултинационалне компаније тренутно или потенцијално имају на еколошку безбедност, као реверзибилан однос мултинационалних компанија и процеса глобализације. Аутор у раду настоји да укаже на двоструку природу утицаја који мултинационалне компаније имају у области еколошке безбедности, образлажући како позитивне тако и негативне стране поменутог утицаја.

Кључне речи: еколошка безбедност, мултинационалне компаније, еколошки криминалитет, глобализација

Увод

Неминовност интеракције природних и друштвених појава, у савременом друштву, које карактерише континуирани напредак, превасходно везан за техничко – технолошку револуцију, довела је до бројних позитивних, али и штетних ефеката, оличених у нарушеном стању равнотеже животне средине, која представља проблем у контексту обезбеђивања еколошке безбедности. Многобројни су фактори који утичу на еколошку безбедност, а предмет овог рада биће истраживање врсте и интензитета утицаја који мултинационалне компаније имају или могу имати на еколошку безбедност. У ту сврху биће, најпре, обрађен појам еколошке безбедности и проблеми њеног угрожавања, а потом, карактер и интензитет утицаја који мултинационалне компаније тренутно или потенцијално имају на еколошку безбедност, реверзибилан однос мултинационалних компанија и процеса глобализације.

Мултинационалне компаније као правна лица могу се појавити у својству генератора развоја свести о потреби заштите друштва од еколошког криминалитета, али и као потенцијални субјекти казnenих деликата. У том смислу биће обрађивана оба аспекта утицаја, и позитиван и негативан, уз посебан акценат на механизме супротстављања еколошком криминалитету корпорација.

Приоритетни циљ који у раду настоји да буде постигнут је утврђивање корелације између настанка и развоја мултинационалних компанија и процеса глобализације, који осим својих позитивних утицаја врши и негативан утицај на човека и његово окружење. Циљ је проучавање, селекција и класификација врсте утицаја који мултинационалне компаније имају или могу имати на еколошку безбедност, уз истацање значаја који нормативна решења имају у сузбијању и супротстављању еколошком криминалитету.

Двоструки утицај мултинационалних компанија на еколошку безбедност

Процес глобализације и развој мултинационалних компанија допринео је процесу загађивања животне средине. Иако се до седамдесетих година проблематика загађивања животне средине везивала за локални и регионални ниво, она почиње да има одлике еколошке кризе глобалног карактера, јер се интерес стицања профита, као само једна од карактеристика мултинационалних компанија, честокоси са принципима заштите животне средине и њеног одрживог развоја. Управо из тих разлога дошло је до повећане емисије штетних материја у три еко-медијума, воду, ваздух и земљиште, као и до вишеструког повећања производно-прерађивачких капацитета мултинационалних компанија, који су по обиму превазишли неке критеријуме заштите животне средине, који јој обезбеђују несметан опстанак. У земљама оснивачима мултинационалних компанија, у којима су развијени делотворни механизми заштите, компаније најчешће не граде и не крше прописе еколошког права, али зато свесрдно користе одсуство адекватне регулативе у земљама у развоју, у сиромашнијим регионима.¹ Измештањем ризичних индустријских постројења у земље „трећег света“ мултинационалне компаније привидно избегавају одговорност за несавесно и незаконито поступање, али тиме негативно утичу на стање глобалне еколошке кризе.²

Са друге стране развојем привреда неразвијених земаља, доступношћу технологије, развојем нових пословних решења, смањивањем незапослености и подизањем животног стандарда мултинационалне компаније вршиле су и врше позитиван утицај на земље у којима послују.

У зависности од карактера активности које предузимају у оквиру своје пословне политике, дубоко инфилтриране у политичке процесе националних држава у којима послују, мултинационалне компаније могу вршити двоструки

¹ Држава као један од чинилаца угрожавања еколошке безбедности може на различите начине дестабилизovati еколошку безбедност своје земље приоритетно недостатком адекватног правног оквира за заштиту животне средине и њен одрживи развој, недоследном контролом примене стандарда и процедура, као и одсуством стимулативних мера (Бошковић, 2010: 50).

² Значајне негативне промене у животној средини опажене су осамдесетих година прошлог века, а према неким подацима у периоду од 1977. до 2000. године број морских и копнених врста смањен је за 30%, а врсте које живе у слатким вођама за 50%, док смањене површине продуктивног земљишта већ сада нису довољне за одржавање живота људи а земљи (Гађиновић, 2009: 234).

утицај на еколошку безбедност, еколошку политику и процес стварања норми еколошког права. У наредном делу рада биће изложени различити позитивни негативни аспекти утицаја мултинационалних компанија на еколошку безбедност.

Позитиван утицај на развој еколошке свести и еколошке безбедности

Узимајући у обзир бројност и утицај који мултинационалне компаније остварују у области привреде и политике лако је закључити да оне имају велике могућности на плану унапређења бројних активности како државе тако и појединих области привреде.³ Као најважнији позитиван утицај који мултинационалне компаније остварују у државама у којим оснивају своје филијале, подружнице означавамо стране инвестиције у локалну привреду земље која је најчешће земља у развоју.

Директна страна инвестиција покретач је бројних позитивних процеса у привреди локалне државе, од којих се као најважнији појављује подизање стопе запослености.

Мултинационалне корпорације запошљавају 75 милиона људи чиме неспорно представљају генератора подизања економског стандарда, иако се као наличје ових процеса налази искоришћавање јефтиније радне снаге него у земљи порекла.⁴

Чињеница да располажу великим капиталом омогућава мултинационалним компанијама да непосредно утичу на економску политику државе у којој су основале подружницу, да утичу на процес развоја законодавног оквира и осталих државних механизма којима се настоји креирати политичко окружење у тоталитету.

Поменуто омогућава мултинационалним компанијама, да вршећи утицај на животни стил, укус, политичко опредељење, значајније утичу и на поједине сегменте друштвеног живота. Као финансијери бројних активности оне су у прилици да развијају свест локалног становништва у складу са сопственим интересима.

У том смислу, бројне су активности које мултинационалне компаније могу да покрећу, као што су финансирање кампања за подизање нивоа свести о потреби заштите животне средине, улагање у развој техничко – технолошких истраживања у области заштите животне средине, развој организационих мера

³ Мултинационалне компаније као пословна предузећа која су организована у једној, а послују путем директних инвестиција у другој држави драматично су се рашириле током процеса глобализације, након Другог светског рата, тако да данас, према неким подацима, послује 53000 мултинационалних корпорација са 450000 филијала, које имају глобалну активу од 13 милијарди долара, што представља петину светске економије (Кегли, Виткоф, 2004: 267).

⁴ Мултинационалне компаније су у неразвијенијим деловима света препознате као узрочници експлоатације и сиромаштва, јер их становништво локалних држава означава као недржавног актера који има велики утицај на политику и привреду и користи лошу економску и политичку ситуацију у држави да по знатно нижим ценама купује ресурсе и по нижим ценама плаћа радну снагу, него у држави оснивања.

и превентивних мера заштите животне средине и слично. На овом месту као интересантан пример наводимо случај корпорације *Tetra Laval*, којој припада компанија *Tetra Pak*. Реч је о мултинационалном холдингу основаном 1951. године у Шведској, која је мерцовањем (спајањем) са још две компаније постала мултинационална корпорација чије се седиште налази у Швајцарској.⁵ Основна делатност корпорације је очување квалитета хране, чинећи је безбедном и доступном свуда. Раде на развоју решења за прераду и паковање прехранбених производа уз сталну бригу о животној средини и раде на одговорном управљању шумама и промоцији вредности употребе обновљивих материјала, као што је дрво. Пословна филозофија компаније подразумева активну улогу у друштву у којем послује, а као пример њихове друштвене одговорности посебно се истиче набавка сировина из шума којима се одговорно управља, у складу са еколошки прихватљивим стандардима као и рад на развоју свести о значају одговорног управљања шумама.⁶

Поменута позитивна делатност често представља пионирску активност у земљама са слабо развијеним механизмима заштите животне средине, али је парадоксално управо то да овај процес развоја свести бива покренут од оних који кроз бројне и сложене производне процесе заправо загађују животну средину, а онда покрећу развој свести о потреби њене заштите, која на локалном подручју пре започињања поменутих производних процеса није ни постојала, између осталог и због непостојања чинилаца загађења.

Бројни су примери позитивног утицаја мултинационалних компанија у области безбедности и еколошке безбедности, који заправо као своју основну страну имају либерализацију режима трговине и њено регулисање на начин који одговара овим пословним гигантима.

Неколико примера искористићемо као илустрацију поменутих позитивних утицаја. Развој телекомуникационих средстава и њихових могућности допринео је повезаности неразвијених подручја, њиховом укључивању у оквире телекомуникационих система на глобалном нивоу и учинио безбеднијим амбијент свакодневног живота, обезбеђујући му потребну динамику, посебно у ризичним ситуацијама, коришћења услуга полиције, здравства и осталих служби за хитне интервенције. Употреба мобилне телефоније и информационих интернет технологија, учинила је неразвијене земље умреженим са остатком света, али је уједно довела да повећаног нивоа зрачења у областима, које су до тада биле без штетних утицаја електромагнетних и осталих видова зрачења.⁷

⁵ Опширније о компанији видети на : <http://www.Tetrapak>, 15.05.2017.

⁶ О значају хумане примене савремене технологије, њеном утицају на човека и друштво уопште, као и о позитивним и негативним странама технолошког развоја, видети (Мишковић, 2005).

⁷ На овом месту наводимо интересантан пример компаније *Apple*, која представља светског лидера у производњи компјутерске опреме, која је до 2007. године трпела бројне критике организација за заштиту животне средине, након чега је прва од бројних конкурентских компанија политику заштите животне средине прогласила својим приоритетом и аплицирала примедбе у вези са употребом штетних материјала у својим рачунарима и телефонима и редиговала проценат емисије штетних материја у еко медијуме. Опширније о неким аспектима и проблемима компаније *Apple* видети на: „*Why Apple was bad for the environment (and why that's changing)*“, <http://www.macworld.co.uk/news>, 01.05.2017.

Развој фармацеутских компанија и оснивање фабрика за производњу лекова у локалним државама, такође је битно допринело подизању нивоа здравствених услуга на локалном нивоу, али је довело и до емисије штетних материја у еко систем кроз процесе производње, који као своју нус појаву имају загађивање еко медијума.

Активности у области развоја правних решења врло често су означени као позитивни, јер доприносе развоју непостојеће гране права и њеном побољшању у условима претходно постојећих решења, али су усмерени ка стварању правног оквира, који омогућава постизање што боље конкурентске позиције оних који поменути процесе генеришу.

Подстицаји у области пољопривреде омогућавају боље услове и јаче приносе, смањују глад и сиромаштво, подстичу извоз и раст бруто националног дохотка, али са друге стране доводе до употребе нових начина узгајања пољопривредних производа, који садрже и нус појаве, познатије као генетски модификована храна, која настаје као резултантна лабораторијски произведених семена и средстава за раст, чији штетни ефекти још нису потврђени, али изазивају сумњу у погледу утицаја на здравље становништва које их конзумира.

Посматрајући поменути корелацију између процеса глобализације и мултинационалних компанија, као њихови заједнички позитивни утицаји могу се означити: интензивирани проток роба, лица и капитала, који поспешује економске процесе, укључујући у њих неразвијеније регионе и сиромашније економије, оснажење комуникационих веза неразвијених земаља кроз информационо – телекомуникационе технологије, ширење знања и доступности информација, смањивање стопе незапослености, а са тим у вези смањивање сиромаштва и глади, развој културолошких веза и јачање принципа демократије, прихваћених у земљама оснивачима мултинационалних компанија.

Мултинационалне компаније јављају се као *друштвено одговорне*⁸ управо у вези са њиховом позицијом лидера на тржишту, **локалном или глобалном**. Као лидери у много чему су у прилици да како због економског, тако и због политичког утицаја покрећу бројне друштвено одговорне процесе и да се понашају одговорно. Као пример **глобалног лидера** на овом месту наводимо једну од највећих мултинационалних компанија у области енергената, чије је седиште у Француској. На њеном примеру јасно се уочавају фазе развоја предузећа у мултинационалну компанију, њен значај у сектору привреде, како у вези са порезима које плаћа, тако и у вези са бројем лица које запошљава и бројне активности унапређења сопствених капацитета, усмерених ка развоју нових процедура и стандарда производно – дистрибутивних послова, који омогућавају заштиту животне средине уз истовремени развој пословних активности компаније. Компанија *Total*, представља једну од водећих компанија у сектору енергетике у протеклом веку. Настала двадесетих година прошлог века, оснивањем *Compagnie Française des Pétroles (CFP)*, која је 1985. године преи-

⁸ Друштвено одговорно пословање компанија подразумева концепт добровољног доприноса развоју друштва у којем послују уз повећање стандарда друштвеног развоја, поштовање животне средине и основних људских права.

менована у *Total - CFP*, а 1991. у *Total*, она је започела са производним активностима, проширила их радом у области хемијске индустрије, да би, почетком овог века, израсла у мултинационалну компанију, која је мерцовањем са неколико других компанија проширила своју дистрибутивну мрежу по целом свету и постала покретач бројних активности у сектору заштите и унапређења животне средине.

Уз хронолошки приказ активности компаније биће указано на процес настанка и проширења активности ове мултинационалне компаније, чему се придружује њена садашња пословна визија, која је директно повезана са развојем еколошке свести.

1961: Започела са радом прва *offshore* поља у Габону – **пример** за коришћење ресурса друге државе за развој компаније са дислоцираним седиштем у односу на место експлоатације ресурса;

1975: Покретање првих процеса сакупљања и коришћења соларне енергије, чему следи куповина 60% америчке компаније *Sunpower*, у 2011. години, након чега компанија поседује 65% онога што се у свету рангира као другопозиционирана компанија у производњи соларне енергије – **пример** проширења производних капацитета, ширења пословних активности и позиционирања на глобалном тржишту;

1982: Почетак прве подводне активности тражења нафте на дубини од 1,714 метара у Медитерану – **пример** за нови начини експлоатације ресурса и развој нових пословних решења;

1986: Отварање прве аутоматизоване бензинске пумпе у Француској – **пример** за проширење активности кроз дистрибуцију производа кроз продају на мало;

2011: Створена је *Total Access Network*- систем бензинских пумпи са ниским ценама у Француској, са планом о отварању још 150 – **пример** друштвено одговорног понашања компаније са циљем побољшања животног стандарда потрошача.

Компанија запошљава преко 100000 људи, широм света, мушкараца и жена различитих струка и образовних профила, који јој помажу да се стално развија и унапређује. Она је петорангирана мултинационална компанија која послује на међународном тржишту уља. Производно – дистрибутивне послове обавља у 130 земаља, са приходом од 185 милијарди долара у 2013. години. Снажно је опредељена за заштиту животне средине и сарадњу са локалним властима.

Ангажована је на пословима подршке култури, јавном здрављу и подршке локалној заједници у најширем смислу. Настоји да изгради и јача локалне капацитете и стандарде у појединим земљама, уз увођење развојних модела, примењивих на универзалном нивоу. У оквиру поменутих активности ова компанија негује и развија партнерства како са приватним тако и са јавним сектором и представља једног од основних корпоративних темеља Француске. Када су у питању филантропски оријентисани пројекти, њихово укупно партиципирање у трошковима компаније износи око 30 милиона на годишњем нивоу.

Наведене карактеристике компаније *Total*⁹ указују на поменуте фазе развоја процеса глобализације и мултинационалних компанија, њихов финансијски утицај у области политике и привреде и моћ у области заштите и унапређења животне средине. Кроз развој нових техничких стандарда ова компанија настоји да, макар декларативно, обезбеди поштовање основних стандарда и норми у вези са пословањем које може да оштети или уништи животну средину, тежећи развоју друштва кроз развој нових начина производње енергије и хемијске индустрије, које су основне производне области ове мултинационалне компаније. Бројни су документи и регулатива у вези са заштитом воде, земљишта, ваздуха, биодиверзитета, отпада поменуте компаније, чијом анализом се јасно да закључити да је она један од лидера на тржишту у развоју друштвено одговорног приступа пословању и очувању животне средине.¹⁰

Као пример **локалног лидера** наводимо случај компаније „Зорка – Керамика“, из Шапца, која је приватизована од стране аустријске мултинационалне компаније, која своје пословање обавља у више земаља. Ова компанија специјализована је за производњу и продају производа од керамике која велику пажњу посвећује употреби еколошких материјала у производњи и унапређењу животне средине. У оквиру своје политике квалитета и заштите животне средине ова компанија осим настојања да константно проширује своје производне и дистрибутивне системе настоји да у оквиру визије улаже у развој и унаређивање техничке опремљености, да управља свим значајним аспектима животне средине, штеди ресурсе и енергију, делује превентивно уз стално побољшавање заштите животне средине, и развија и примењује адекватне нормативне и техничке стандарде и процедуре намењене превенцији кризних ситуација, као начину одговорног управљања предузећем.

С обзиром на то да добар менаџмент сваке организације, без обзира на природу њене основне делатности, подразумева постизање што вишег степена безбедности у пословању као услов опстанка и просперитета компаније, кризни менаџмент се јавља као једна од значајних функција и процеса, који за циљ има идентификацију, предвиђање кризних ситуација и развој решења која ће у њима бити примењивана¹¹. С обзиром на то да се приликом процеса производње у овој компанији користе бројне опасне материје, као и да се у оквиру животног циклуса било ког производа може уочити и његов штетан утицај на животну средину¹², компанија је развила разгранату мрежу интерних аката, којима настоји да примени теоријски концепт кризног менаџмента у оквиру

⁹ <http://www.total.com/en/investors/environment-social-governance>, 10.04.2017.

¹⁰ <http://www.total.com/en/society-environment/environment/controlling-local-environmental-footprint>, 13.04.2017.

¹¹ Кризни менаџмент је врста апликативног (примењеног) менаџмента који представља праксу руковођену теријом. Реч је о обликовању поступака, договора и одлука које утичу на ток кризе и који обухвата организацију, припреме, мере и распоређивање ресурса за њено савладавање (Кешетовић, Кековић, 2007)

¹² Фазе утицаја животног циклуса производа на животну средину су екстракција сировина, производња материјала, производња производа, одлагање отпада, рециклирање и транспорт. Поменуте фазе могу да доведу до исцрпљивања сировина, настанка чврстог отпада, потрошње енергије и слично (Мишковић, 2005: 172-173).

процеса одговорног управљања животном средином.¹³ У том смислу наводимо *Систем менаџмента квалитетом*, који је усклађен са стандардом ISO 9001 2008 и *Систем заштите животне средине*, усклађен са стандардом ISO 14001:2004.

Поред ових стратешких докумената наводимо бројне акте којима се регулишу процедуре у вези са управљањем опасним материјама поступање у случају опасности и удеса, управљање отпадним материјама, Радно упутство о руковању пластичним ИБС контејнерима и Општи хаваријски план и План заштите од пожара.

Поменути примери односе се на сектор безбедности и еколошке безбедности кроз покретање бројних процеса унапређења еколошких вредности, њиховог означавања као основних људских права, и развоја механизма заштите истих.

Као отворено на овом месту остаје питање да ли се у поменутим процесима могу уочити и задње намере мултинационалних компанија, које кроз поменуте активности можда само стварају параван за неправилне и нелегалне поступке, које у оквиру својих делатности предузимају.

Сликовито се о утицају који могу имати, више може закључити из наредног цитата: „Стварајући технологију, развијајући производе који се могу свугде произвести и продати, дајући кредите широм света и повезујући глобалне канале комуникације који могу продрети у свако село или суседство, те институције, за које пре мислимо да су економске него политичке, приватне него јавне, постају светске царевине двадесетпрвог века. Архитекте и директори тих модерних предузећа схватају да се равнотежа моћи у светској политици однедавно преместила са територијално ограничених влада на компаније које могу да тумарају по свету. Како наде и претензије владе скоро свугде сплашњавају, те империјалне корпорације заузимају јавни простор и све више утичу на животе све већег броја људи“ (Barnet, Cavanagh, 1994:14).

Негативан утицај на еколошку безбедност и политику одрживог развоја

Иако је у претходном одељку дат приказ позитивног утицаја мултинационалних компанија, јасно је да је он стављен под знак питања управо због природе мотива, који оне могу имати. Профит као приоритетан циљ мултинационалних компанија доводи их често у конфликт са потребама поштовања еколошких принципа, који постоје у земљама њиховог порекла. Недостатак организационих и техничких механизма заштите, а највише недостатак адекватних правних решења оставља простор за некажњено вршења бројних штетних активности.

¹³Управљање животном средином, поред бројних других дисциплина, као што су управљање географским или природним катастрофама, једна је од дисциплина од значаја за кризни менаџмент, због могућности организационог учења из криза и катастрофа као и развоја стилова руковођења, ради њиховог доприноса ефективном кризном менаџменту. Видети опширније (Милашиновић, Кешетовић, 2014:23- 25).

Развој индустријских постројења и искоришћавање природних богатстава доводи до значајних поремећаја у еколошком смислу, до дисбаланса еколошких чинилаца, што за последицу има загађивање воде, ваздуха и земљишта и промену климе.

Премда у теорији егзистира подела чинилаца угрожавања еколошке безбедности на природне и вештачке, у даљем делу биће анализирани природни чиниоци на које је штетан утицај усмерен (Бошковић, 2010: 48 – 57).

Штетан утицај може се поделити према врсти еколошких чинилаца према којима је усмерен. У том смислу као параметар може да послужи подела еколошких чинилаца на: климу, атмосферу, водене ресурсе, географску конфигурацију, геолошки састав (ресурси – енергенти) и флору и фауну (Арежина, 2010:116) На поменуте еколошке чиниоце мултинационалне компаније могу вршити штетан утицај због интензивираних процеса производње, употребе штетних супстанци у производним процесима и њиховом избацивању у природну средину, коришћењем вештачких материјала, синтетичких и неразградивих у производним процесима, употребе штетних технологија, укључујући и коришћење нуклеарне енергије, као и злоупотребе научних достигнућа зарад подизања нивоа ефикасности производње, без обзира на њене пратеће последице, оличене у загађењу.

Загађивање може бити проузроковано на различите начине и односити се на различите секторе животне средине, па тако треба посебно поменути загађивање воде, ваздуха, земљишта, хемијским и физичким средствима.

Посматрано сегментарно, **клима** је угрожена кроз процесе загађивања атмосфере и обимом и динамиком која јој не омогућава самопречишћавање, а као најважнија последица јавља се процес глобалног загревања, који прети катастрофалним последицама у виду новог леденог доба.

Проблематиком утицаја људског фактора на климатске промене, бавио се и Међувладин панел за климатске промене Уједињених нација (*UN IPCC*) који је у свом извештају из 1995. године стао на становиште да се осим природних фактора, као неизоставан, у негативном утицају на климу и климатске промене, јавља и људски фактор, те да глобални климатски трендови нису изазвани само природним узроцима (Арежина, 2007).

Европска агенција за животну средину (*European Environment Agency – EEA*), констатује присутност климатских промена и њихове штетне последице истичући да ће оне бити у порасту. Као пример различитих последица климатских промена наводе се бројне области од којих посебно Арктик и Медитеран.¹⁴

Међународни панел за климатске промене организовао је у Копенхагену 2014. године дискусију поводом извештаја својих стручњака о потреби уочавања директне везе између бројних последица климатских промена и употребе фосилних горива. Према речима светских научника окупљених у том телу непоходно ће бити редуковати коришћење гаса, уља и нафте до 2100. го-

¹⁴ *European Environment Agency (EEA), "Climate change and a European low-carbon energy system", EEA Report No. 1, Copenhagen, 2005, p. 7-16.*

дине, или ће у супротном планета бити суочена са свеобухватном и непробратном штетом. Овај податак директно се тиче производних процеса индустријских постројења, процеса производње електричне енергије и прераде горива, у којима се мултинационалне компаније као носиоци поменутих активности јављају као носиоци одговорности. Штета која проузрокују оличена је у глобалом загревању, отопљавању глечера и ледника и отопљавању тла, повећавању нивоа мора, повећавању кишних падавина и киселих киша, развоју урагана, тропских олуја, суша, поплава (Арежина, 2009:6-8).

Атмосфера се јавља као угрожена због проблема везаних за употребу технологије производње и гасова који се том приликом емитују, што резултира смањењем озонског омотача и стварањем ефекта стаклене баште. Предвиђања *IPCC*-ау вези са порастом температуре су да ће она за неколико деценија драстично скочити и износити у просеку 5 степени више него пре индустријског доба, те да се штетна емисија гасова, превасходно CO_2 , мора ограничити или спречити уз помоћ нових процедура, које ће моћи да га „ухвате“ пре уласка у атмосферу.¹⁵

Водени ресурси изложени су штетном дејству кроз нерационалне процесе коришћења најважнијег ресурса на планети, као и кроз процесе загађивања истих путем радиоактивног отпада и отпадних вода насталих пољопривредним и индустријским активностима. Поменуто доводи до дефицита, који ће се у будућности јавити као највећи проблем цивилизације као и до погоршања квалитета постојећих ресурса.

Као негативан пример наводимо случај компаније Фармаком, која је власник одлагалишта прерађене руде антимона из рудника Столице. Наиме, након овогодишњих поплава дошло је до оштећења и пуцања бране на јаловишту, услед чега су опасне материје – гвожђе, манган, арсен и кадмијум, доспеле до реке Јадар, у лозничком подручју. Према подацима Агенције за заштиту животне средине Владе Републике Србије вредност раствореног кадмијума одговарала је трећој и четвртој класи, вредност мангана и арсена четвртој, а вредност гвожђа петој класи квалитета вода, што представља максимално загађење. Не улазећи овде у расправу о одговорности, што је посао надлежних државних инспекција, министарстава и суда, поменути пример јасно указује на опасност коју за животну средину представља несавесно поступање компаније у вези са производним процесима, процесом адекватног складиштења штетних материја и постављања одговарајућих филтера.¹⁶

Географска конфигурација као еколошки чинилац може бити изложена штетним утицајима у том смислу што мултинационалне корпорације имају тенденцију да дођу у посед оних појавних облика географске конфигурације, који би спрам њене повезаности са климом и воденим ресурсима могли да

¹⁵ „Да бисмо спречили штету од климатских промена, већ до 2050. године морамо много тога да променимо и да до тада већину електричне енергије добијамо из нискоугљеничних производа“, пишу извештају *IPCC*, према: www.ipcc.ch/pub/un/syren/spm.pdf, 12.05.2017.

¹⁶ На велику жалост бројни су примери загађења водених ресурса у Републици Србији, о чему више говоре случај Ибра у Краљеву и реке Ситнице, чија су загађења до те мере висока, да се њима бавил, не само локална државна управа, већ и бројне међународне еколошке организације.

представљају идеалан баланс чинилаца који се јављају као претпоставка производних процеса. Дакле јасно је да ће у зависности од природе делатности пословних субјекта поједине географске конфигурације, шуме, ливаде, равнице, реке и језера бити занимљиве за експлоатацију и ситуирање производње наомак истих.

Геолошки састав земљишта опредељујуће утиче на развој постројења мултинационалних компанија, јер се бројни процеси производње управо заснивају на непосредном искоришћавању нафте, гаса, угља и руда. Пошто неки од њих нису обновљиви, профитно оријентисани производни процеси нужно воде њиховом нестанку и рушењу равнотеже неопходне за опстанак људи и осталог живог света. О утицају геолошког састава земљишта на оснивање и позиционирање компанија у одређеним областима, као и о директном утицају на локалну политику наводимо пример Јужног Судана, политичких превирања, њиховог утицаја на слабење политичке позиције државе у односу на положај мултинационалних компанија и повратан утицај компанија на даље вођење политике конкретне државе *pro futuro* у складу са интересима мултинационалних компанија.¹⁷

У том смислу се као последњи од еколошких чинилаца који може бити изложен негативном утицају издваја **флора и фауна**. Биолошка разноврсност или биодиверзитет у много чему је изложен негативним утицајима активности мултинационалних компанија и са њим повезаних производних процеса. Уколико одређене техничко – технолошке активности индустријских постројења утичу на нестанак или потребу премештања одређених биљних и животињских организама и популација, мења се разноврсност биљног и животињског света, што у смислу еко – система и међусобне условљености његових чинилаца, утиче на његов квалитет и одрживост.

У вези утицаја мултинационалних компанија на флору и фауну, а тиме индиректно и на човека, посебно је значајно разматрање нових видова пољопривредних интервенција произвођача семена, односно у ширем смислу произвођача хране. Наиме, жеља за бољим приносима у сектору пољопривреде, смањење трошкова насталих слабир приносима и слабом отпорношћу пољопривредних производа, утицала је на процес развоја нових лабораторијски произведених семена, познатијих као генетски – модификована семена, чијом садњом настају генетски – модификоване врсте пољопривредних производа (ГМО), које су отпорније, али нездравије по исхрану животиња и људи.

Јадан од проблема компанија које се баве оваквом врстом производње, је јасно изражен страх корисника – потрошача у вези за исправношћу овако добијених производа намењених исхрани. Иако се одвија процес надмудривања присталица и поборника генетски – модификоване хране, који још увек није универзално означен као користан или штетан, јасно је да бројне примедбе, истраживања и проблеми, који прате овако постављен ланац исхране, нужно намећу потребу њиховог прецизнијег и детаљнијег испитивања.

¹⁷ <http://gnpoc.com/pipeline.asp?glink=GL002&plink=PL013>, <http://gnpoc.com/marineTerminal.asp?glink=GL002&plink=PL014>, <http://www.total.com/en/investors/environment-social-governance>, 13.05.2017.

Као репрезентативан пример проблематичне мултинационалне компаније која се бави производњом генетски – модификоване хране наводимо америчку компанију *Monsanto*, које се декларише као водећа компанија у области производње пољопривредних производа и технологије намењене заштити приноса и смањивања трошкова производње. Као њена основна делатност означена је биотехнологија, а најспорније питање у вези са истом је производња генетски модификованог семена соје и пратећих пестицида, као и хормона раста за говедину. Бројни случајеви поднетих тужби и покренутих акција усмерених ка доказивању штетних утицаја поменутих производа компаније, преваходно у вези са повећањем степена оболелих од малигних болести у областима у којима ова компанија послује, бацају тамно светло на рад и политику компаније која се јавно изјашњава као еколошки профилисана. На овом примеру може се јасно уочити симбиоза у деловању мултинационалних компанија и државе, с обзиром на то да државна администрација САД интензивно лобира кроз своје државне институције и владине организације да се у земљама у којима је забрањена трговина и производња ГМО, промени законодавство тих земаља и омогући несметан промет и производња ГМО. Такође, све оптужбе различитих организација и појединаца у САД, које су биле усмерене према овој компанији, нису наишле на подршку институција у САД, нити су проузроковале неке штетне последице по пословање ове компаније. То може да укаже на могућност да ова компанија ужива неку врсту заштите и повлашћеног положаја у САД, што може бити последица лобирања у Конгресу те државе, као и међу утицајним политичарима, али са друге стране може указивати да је држава, у деловању ове компаније, пронашла стратегијски интерес.

Иако овај пример представља једну од потенцијално најопаснијих претњи по опстанак човечанства, још увек су процеси економског утицаја на политику, јачи од препознавања интереса очувања човечанства, за које ће закаснило препознавање бити погубно.¹⁸

Закључна разматрања

Процес глобализације, покренут након Другог светског рата означен је као оквир развоја мултинационалних компанија, без којих ни сам процес уопште не би био покренут и развијен, што указује на оправданост става да се ради о узрочно – последичном односу између два друштвена феномена, једног који се означава појмом процеса, и другог који има карактер субјекта, носиоца поменутог процеса.

Мултинационалне компаније су ношене приоритетном идејом о освајању нових тржишта, ширења производних и пословних капацитета, зарад постизања што боље конкурентске позиције на тржишту и стицања што већег профита, постале значајан чинилац бројних политичких и економских процеса

¹⁸ Критички осврт на рад компаније и штетна дејства на животну средину у: <http://www.organicconsumers.org/monsanto/> , 05.05.2017.

у земљама у којима су основане, као и у земљама у којим послују њихови огранци. Велика економска снага доделила им је улогу покретача бројних позитивно вреднованих процеса, као што су подизање животног стандарда, подизање нивоа запослености, ширење културолошки вредности развијених земаља, у првом реду демократских вредности, ширење знања и технолошко - техничких достигнућа, повезивање неразвијених земаља са осталим деловима света и бројне друге.

Међутим, иако неспорно укључене у бројне позитивне процесе, оне су неретко у ситуацији да своје интересе укрсте са интересима очувања и унапређења животне средине, што води стварању ризика, претњи и њиховој реализацији у еко систему и угрожава основне еколошке чиниоце од значаја за функционисање еко система.

Поменути штетни утицаји најчешће су везани за штетну емисију гасова, хемијских средстава, отпадних вода и осталих штетних материја у природну средину, као и за неовлашћење или незаконито коришћење природних ресурса.

Без обзира на то да ли се утицај мултинационалних компаније означава као позитиван или негативан оне се јављају као један од чинилаца угрожавања безбедности због повезаности њихових пословних активности са употребом енергије и сировина, производњом великих количина штетних производа и отпада, економских параметара који усмеравају њихову активност ка стицању профита.

Оне врше економски, политички, културолошки и техничко- технолошки утицај на земље у којима послују и јављају се као субјекти са двоструком природом. Иако могу бити од значаја за развој бројних решења, оне се ипак чешће јављају у улози која подразумева непридржавање еколошких стандарда, недовољно опредељење као развоју и поштовању мера заштите животне средине и непоштовање државних програма намењених одрживом развоју животне средине.

Литература:

1. Arežina, Vera (2010): *Problemi merenja ekološke bezbednosti*, MST Gajić, Beograd,
2. Arežina, Vera (2007): „Faktori ekološke bezbednosti“, Међународна научна конференција „Globalni sigurnosti izazovi“, Fakultet kriminalističkih nauka povodom obeležavanja „VI dana kriminalističkih nauka“, Sarajevo.
3. Arežina, Vera (2009): „Ekološka bezbednost i promene u ekološkom okruženju“, Међународна Конференција „Srbija u savremenom geostrateškom okruženju“, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
4. Barnett, Jackson Richard, Cavanagh, John (1994): *Global Dream: Imperial Corporations and the New World Order*, Simon & Schuster, New York.
5. Bošković, Milica (2010): *Definisanje pojma ekološke bezbednosti*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
6. Gaćinović, Radoslav (2009): *Političko nasilje i globalizacija*, Biblioteka Na tragu, Beograd.

7. European Environment Agency (2005): *Climate change and a European low-carbon energy system*, EEA Report No. 1, Copenhagen.
8. Kegli, Č, Vitkof, J (2004) *Svetska politika - trend i transformacija*, Centar za studije Jugoi-stočne Evrope, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Diplomatska akade-mija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd.
9. Kešetović, Želimir, Keković Zoran (2007): „Križa i krizni menadžment – prilog koncep-tualnom i terminološkom razgraničenju“, u: *Zbornik radova nastavnika i saradnika Fa-kulteta bezbednosti*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
10. Milašinović, Srđan, Kešetović, Želimir (2014): *Krizni menadžment u istorijskoj perspek-tivi*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2014.
11. Mišković, V.: „Neki aspekti primene savremene tehnologije“, *Vojno delo*, 4/05, Beo-grad.

Извори:

1. [http://www. Tetrapak](http://www.Tetrapak), 15.05.2017.
2. <http://www.macworld.co.uk/news>, 01.05.2017.
3. <http://www.total.com/en/society-environment/environment/controlling-local-environmental-footprint>, 13.04.2017.
4. www.ipcc.ch/pub/un/syren/spm.pdf, 12.05.2017.
5. <http://gnpoc.com/pipeline.asp?glink=GL002&plink=PL013>, [http://gnpoc.com/marineTer-minal.ap?glink=GL002&plink=PL014](http://gnpoc.com/marineTerminal.ap?glink=GL002&plink=PL014), <http://www.total.com/en/investors/environment-social-governance>, 13.05.2017.
6. <http://www.organicconsumers.org/monsanto/>, 05.05.2017.

IMPACT OF MULTINATIONAL COMPANIES ON ENVIRONMENTAL SAFETY

Summary: Although many factors affect environmental security, the subject of this paper will explore the types and intensity of influence that multinational companies have or may have on the ecological safety. For this purpose it will be, first, treated the concept of ecological security and problems of its endangerment, and then, the character and intensity of the influence that multinational companies are currently or potentially have on the ecological safety, reversible attitude of multinational companies and the process of globalization. The author tries to show the dual nature of the impact that multinational companies have in the field of environmental safety, explaining both positive and negative sides of the aforementioned influences.

Key words: ecological safety, multinational companies, environmental crime, globalization

ДАРКО Т. ДИМОВСКИ*

Правни факултет

Ниш

ИВАН Д. МИЛИЋ

Правни факултет

Нови Сад

УДК 343.8:94(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 12.08.2018

Одобрен: 22.09.2018

Страна: 263-278

РАДНО АНГАЖОВАЊЕ ОСУЂЕНИХ ЛИЦА (ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ)**

Сажетак: Аутори у уводном делу рада истичу постојање три фаза у развоју рада осуђеника, при чему сваку од фаза посебно образлажу дајући податке о начину рада осуђеника у пенитенцијарним установама. Централни део рада односи се на анализу нормативног оквира осуђеничког рада у законским текстовима који су регулисали ову област издржавања казне лишења слободе. У закључку аутори наглашавају важности историјског прегледа развоја законског решења осуђеничког рада, јер се само тако могу пронаћи оптимална законска решења ради остваривања пуне сврхе овог облика третмана затвореника, а то је њихова ресоцијализација.

Кључне речи: рад, осуђеници, историјски развој, Република Србија

Увод

Постојале су три фазе у еволуцији рада осуђеника током историје. У првој фази рад осуђеника се није сматрао третманом, већ казном. Наиме, рад осуђеника је у античко доба представљао средство принуде и репресије. Овакав рад осуђеника одликовао се суровошћу, као и понижавајућим условима, при чему осуђеници за свој рад ниси имали никакве бенефите. Рад осуђеника је у појединим случајевима био бесмислен. Тако се, на пример, у античком Риму и Египту осуђена лица постајали робови који су градили аквадукте, јавне друмове, утврђења и тако даље. Слична ситуација постојала је у античкој Грчкој у којој су осуђеници, као робови, радили на изградњи утврђења, у државним рудницима, веслали на галијама и друго (Константиновић Вилић, Костић, 2006: 161). У средњем веку задржана су иста схватања у погледу циља казне, уз додавања тога да је поред идеје испаштања додата идеја застрашивања, што није битно утицало на рад осуђеника. Током XVI века у Енглеској је

* darko@prafak.ni.ac.rs

** Рад је реализован у оквиру пројекта бр.. 179046 Министарства за просвету, науку и тејнолошки развој Републике Србије

дошло до стварања идеје о томе да рад осуђеника треба да има превентивну улогу и треба да допринесе стварању радних навика. Затвор по имену Брајдвел (Bridewell) је оличење примене једне овакве идеје. На иницијативу протестанских свештеника Ридлија (Reedley) и Левера (Lewer) 1555. године у Брајдвелу, покрај Лондона, оформљен је завод чији је циљ био да онемогући вршење кривичних дела, да присили затворенике на рад и да покуша да се затворена лица преваспитају у корисне чланове друштва. Године 1576. донет је закон по коме је постала обавеза да се овакви заводи оснују широм Енглеске. Од 1609. године биле су предвиђене и новчане казне за оне грофовије које нису испоштовале дате законске одредбе (Димовски, 2008: 237). Оно што је довело до оформљења Брајдвела је развој текстилне индустрије, што је условило одузимање земље од сељака и претварање у пашњаке. То је довело да велики број сељака лута улицама у потрази за сопственом егзистенцијом. Они су тако постали предодређени за бављење просјачењем и проституцијом, што је повећало и ремећење јавног реда и мира, као и број извршених кривичних дела. Решење за овај проблем је постао Брајдвел. Временом тамо су упућивани и криминалци, тако да се Брајдвел сматра најстаријим затвором савременог типа. У почетку у њима није било никаквог реда. Различите категорије затвореника су били смештени заједно. Долазило је до бројних нереда у овим затворима због одсуства класификације, али и одсуства било каквог заједничког рада. То је довело да се одвајају лица способна за рад која су желела да раде, од оних који су били способни да раде а нису желели да раде. Прва група затвореника је била смештена у тзв. радне куће, а друга група у поправне домове. Врло брзо долази и до интерне класификације. Стање у Брајдвелу најбоље описује Макс Гринхит (Max Greenheet) у свом делу „Пенална реформа” (Penal reform) у којем стоји:

„Ови поправни домове обезбеђивали су за беспосличаре и оне који нису поштовали закон, могућност да раде. Овај рад је имао троструки циљ: да онима који раде обезбеди да се сами издржавају, да их преваспитава кроз тај принудни рад и дисциплину и да утиче на друге да се не одају скитњи и беспосличењу... Неки осуђеници су израђивали одела, неки су радили у ткачницама и предионицама, неки у ковачницама. Сировине су добијали од спољних приватних власника радњи који су после обраде сакупљали готове производе и продавали их на тржишту. Најгори осуђеници су запошљавани у млиновима и пекарама са могућношћу да буду пребачени на боље и лакше послове... Касније, су осуђеници добијали плате за свој рад” (Константиновић Вилић, Ђурђић, Петрушић, 2001: 5).

Друга фаза у погледу рада осуђеника односи се на период установљања нове врсте кривичне санкције – казне лишења слободе. Француска буржоаска револуција из 1789. године имала је за последицу ново кривично законодавство оличено у тзв. Code Penale, којим је промовисан принцип хуманости, у виду овуђења казне лишења слободе, при чему је рад осуђеника средство отежавања њиховог положаја у пенитенцијарним установама. Другим речима, рад осуђеника имао је ретрибутивне одлике, јер осуђеници за њега нису били плаћени уз то да је био исцрпљујући. Анализа стања код класичних пенитенцијарних система – пенсилванијски систем, обурнски систем, енглески систем, ир-

ски систем, Маконокијев бодовни систем и женевски систем, указује нам да рад осуђеника се није сматрао код свих система начином отежавања положаја осуђеника. Пенсилванијски и обурнски систем одликовали су се радом осуђеника који није био рентабилан, јер се вршио у строгим условима у којима се рад сматрао средством за појачавање ретрибутивног карактера казне лишења слободе. Од овог схватања постојали су изузеци који су се отелотворили у енглеском, ирском и Маконокијевом бодовном систему. Наиме, у енглеском, ирском и Маконокијевом бодовном систему рад осуђеника се ценио као један од услова за њихово напредовање у положају унутар пенитенцијарне установе. Тако је, на пример, у енглеском систему од залагања на раду осуђеника је зависило њихово напредовање у фазама извршење казне лишења слободе, што је на крају доводило до условног отпуста. Ирски систем је за разлику од енглеског система имао једну фазу пре него што се одређеном лицу на издржавању казне лишења слободе давао условни отпуст. Ова фаза позната је под именом одељење за слободњаке у којој су живели и радили на пољопривредним економијама у којима није било страже и сталног надзора. Они су се на пољопривредним економијама бавили пољопривредним пословима, обрадом земље, узгајањем стоке итд. Маконокијев бодовни систем се ослањао на претходна два класична пенитенцијарна система. Он је био заснован на идеји да осуђеници својим радом и владањем прогресивно побољшавају свој положај. Након прве фазе, која се одликовала оштром дисциплином, у другој фази осуђеници су формирали групе за рад. Углавном је пет осуђеника чинило једну групу, при чему су се чланови групе међусобно бирали. За свој рад група је добијала заједнички број бодова, који су дељени на једнаке делове међу осуђеницима. На тај начин је група имала интерес да што више ради. Подела послова унутар група вршена је међу самим члановима групе, што је доводило до тога да је свако за свакога био заинтересован да што боље ради, јер су осуђеници зарађивали и већи број бодова. Одговорност за успехе у раду је пребачена на чланове групе. Тиме је јачана одговорност чланова групе за успех у раду, али и осећање солидарности између чланова групе. Рад сваког појединачног члана групе се манифестовао на укупан број бодова које ће група зарадити. Бодови које су осуђеници зарадили делом су коришћени за плаћање трошкова њихове исхране. Појачана исхрана се могла платити зарађеним бодовима. За прековремени рад осуђеници су зарађивали су екстра бодове. Бодовима се плаћала и дисциплинска казна. У последњој фази долазило је до расформирања групе. Сваком осуђеника следовала је колиба са земљиштем на којем је могао да се бави пољопривредом и гајењем живине. Иако је осуђеник био слободан, он је ипак морао да ради како би зарађивао бодове. Он је могао да се бави и приватним радом (Димовски, 2008: 267-275).

Последња фаза у еволуцији осуђеничког рада везује се за XX век. Наиме, тада долази до тога да се рад осуђеника сматра средством ресоцијализације и оспособљавања осуђеника на конформистичко понашање на слободи. Постепено долази до тога да се овакво схватање о раду осуђеника прихвати у законодавствима широм света.

Историјски развој рада као облика третмана у Републици Србији

Република Србија има дугу историју доношења закона из кривичноправне области. Кривични законик Кнежевине Србије из 1860. године представља један од најважнијих правних докумената тадашње државе (Константиновић Вилић, Костић, 2013: 10). Овај законски текст је први документ у којем постоје одредбе о раду осуђеника. Наиме, у члановима, који се односе на врсте казне лишења слободе, постоје делови у вези рада осуђеника. Генерално говорећи, рад осуђеника код казни лишења слободе код које је предвиђен, сходно законским решењима, сматрао се додатком казни лишења слободе, што нас доводи до закључка о његовом ретрибутивном карактеру. Међутим, са оваквим закључком треба бити нарочито опрезан, јер законодавац није заузео истовестни став код свих облика казне лишења слободе.

Тако је, на пример, у члану 14, који се односи на робију, прописано да осуђени мора да ради теже послове у пољу или робијашници, при чему ће на ногама носити лаке или теже окове у зависности од одлуке суда. Уједно, у ставу 2 истог члана предвиђено је да женско осуђено на робију ће радити само теже послове унутар робијашнице. Жена осуђена на казну робије се неће оковати. Лице осуђено на казну затвора ће током издржавања ове казне наставити да ради оне послове који су пре тога радили или које је најцелисходније радити. Суд има дискреционо овлашћење да од рада ослободи болесна лица, као и она лица која би по нечему другом то заслуживали (члан 20 став 2). За разлику од робије и затвора, код заточења није предвиђена обавеза рада осуђеника, као ни њихово окивање (Николић, 1991: 200-201).

Овај законски текст је важио све до 1930. године када је ступио на снагу Кривични законик Краљевина Југославије (Сл. Н. бр. 47 ХХI-1929) који је предвиђао више облика казне лишења слободе, као што су робија, заточење, строги затвор и затвор. Иако су постојале више врста казне лишења слободе, треба нагласити да су се оне извршавале на основу принципа тзв. ирског прогресивног система. Пре него што се осврнемо на одредбе посебног закона о извршењу, треба нагласити да је у ставу 4 члана 40 Кривичног законика прописано да је сваки осуђеник дужан да ради (Лазић: 1932: 83). Сам начин извршења различитих облика казне лишења слободе предвиђен је Законом о извршењу казне лишења слободе (Сл. Н. бр. 47 ХХI-1929) у члановима од 36. до 38. од 16. фебруара 1929. године. На управи пенитенцијарне установе, сходно члану 36, је обавеза да се стара о раду осуђеника и надзору над њиховим радом. Постоји обавеза рада, уз изузетак да је од рада ослобођен онај осуђеник за којег лекар процени да није способан за рад. Напредност законског текста огледа се у томе да осуђеници могу да раде унутар пенитенцијарне установе, али и ван ње, при чему, ако раде ван ње, морају бити одвојени од слободних радника, као и према нарочитим одељењима у заводима. На осуђеним лицима је да обављају све кућне послове унутар пенитенцијарне установе. Осуђеници се могу запослити у заводи на оним гранама рада који су заведени у заводу, уз обавези да се води рачуна о занимању осуђеника на слободи, његова способ-

ност, здравље и његов будући живот на слободи. Старијим малолетницима је дата прилика да изуче какав користан занат или какву техничку вештину или да се по могућству усаврше у послу који су раније радили. Уједно, законодавац је предвидео се радом осуђеника не тежи утакмица са слободним радницима и занатлијама, те је стога потребно радну снагу осуђеника поделити по могућству на што више различитих индустријских и пољопривредних послова послова. Полазећи од ове чињенице, на прво место долазе државни опште корисни послови, израда ствари потребних за пенитенцијарне установе, надлештва и државне службенике. Од рада у корист државе направљен је изузетак који се огледа у томе да осуђеници могу по нарађењу управника радити под најам приватника само изузетно у случају када нема рада унутар пенитенцијарне установе, уз постојање да је мањег броја радника ван завода. Држави припада се што осуђеник заради. Осуђеник нема права на награду за рад, али ће му се за његов рад одобрити награда у новцу према врсти и квалитету посла. Од добијања награде изузети су повратници за првих шест месеци боравка у установи, као и примарни осуђеници за прва три месеца. Првобитна награда је мања, али се она постепено повећава на основу вредноће осуђеника и квалитета његовог рада. Награда одобрена осуђенику не може узети нити се од ње може извршити било каква наплата. Међутим, од овог правила постоји изузетак који се отелотворује у томе да се од награде може наплатити штета која је намерно или из грубог нехата нанета државној својини или наплате трошкова хватања и повратка осуђеника у завод у случају бекства.

Кућним редом се одређује коликим делом награде ће осуђено лице моћи да располаже зарад помоћи ближе сиромашне родбине, надокнаде штете оштећеном лицу или да чињења трошкова на друге корисне ствари. Онај део награде, који осуђено лице током издржавања казне лишења слободе не потроши, оставља се на почек како би их осуђеник потрошио у првим данима живота на слободи. Радно време се прописује на основу кућног реда, што је на нашем мишљењу лоше решење. Уједно, се недељом и празницима, како је то законодавац предвидео, осуђеници ослобађају од рада и то свако осуђено лице за свој празник. Од овог правила постоји изузетак који се односи на обавезу завршавања кућних и других хитних и нужних послова који се не могу прекинути ни одложити. Министар правде је надлежан да празнике одреди за поједине крајеве. Са разлогом се поставља питање да ли је овакво законско решење адекватно. Наиме, услед мултиетничности тадашње државе, као и могућности да неколико припадника једне вере, осуђеник за кривична дела, живе у крајевима претежно насељеним припадницима друге конфесије, при чему постоји могућност да припадник једне вере из области, која је претежно насељена грађанима исте вероисповести, буде послат у неку пенитенцијарну установу која се налази на подручју на којем доминира нека друга конфесија. Другим речима, из законског текста требао је да се изоставио део везан за поједине крајеве, већ могућност да припадници одређених вера не раде током празника одреди на основу појединца, а не на основу појединих крајева. Стога, став 3 члана 38 могао би да гласи: "Празнике ће према верама одредити министар правде." У ставу 2 члана 42 предвиђена је забрана рада опасним по здравље.

У законском тексту је прихваћен ирски прогресивни систем који се састоји од 4 степена у издржавању казни лишења слободе – ћелија, заједнички затвора, одељење за слободњаке и условни отпуст. Током издржавања робије, осуђено лице је морало да ради тешке послове. За време боравка у ћелији лица осуђених на робију имају обавезу да раде тзв. подесан рад. Код заточења, као облика казне лишења слободе, може се уочити њена мања тежина у односу на робију. Мања тежина заточења у односу на робију се огледа и у томе да осуђеници не морају да раде тешке послове. За време трајање фазе заједничког затвора организује се заједнички рад за лица осуђена на робију и заточење. Они осуђеници у заједничком затвору, који су способни за тежачки рад, могу да се употребе за рад ван завода, ако су поуздани да неће побећи, нити да ће чинити нереде, под условом да се ставе под стражом и надзором (члан 23). Ова законска одредба даје држави могућност да употреби осуђенике за изградњу путева, железничких пруга, исушивање мочвара и тако даље (Чубински, 1930: 132). Током издржавања казне лишења слободе у одељењу за слободњаке, осуђеници ће се бавити углавном ратарством, сточарством и другим пољопривредним гранама или изузетно занатима, уколико је то могуће, који су земљораднику преко потребни сходно приликама и другим радом (члан 24).

Након Другог светског рата револуционарна власт тежила је промени нормативног оквира у новоформираној држави. Доношењем Устава 1946. године створени су услови за активност законодавца на пољу промене кривичног законодавства. Тако је 4. децембра 1947. године донет Кривични законик (Сл. лист ФНРЈ, бр. 106/47) који се односи само на општи део. Законодавац је предвидео, између осталог, казну лишења слободе са принудним радом, као и казну поправног рада. Казна лишења слободе са принудним радом није могла да траје мање од шест месеци, али ни дуже од двадесет година. Међутим, постојао је изузетак у погледу трајања када је у случају извршења кривичних дела за која закон прописује смртну казну, при чему околности кривичног дела и лична својства учиниоца допуштају ублажавање предвиђене казне, могла да се изрекне казна лишења слободе са принудним радом у доживотном трајању (члан 32). Анализом законске одредбе можемо закључити да рад осуђеника има за циљ појачања ретрибутивног карактера казне лишења слободе. У члану 34 законодавац је предвидео тзв. казну поправног рада која не може бити краћа од три дана, као ни дужа од две године. Уколико дође до изрицања ове казне неспособном за рад, суд ће ову казну заменити новчаном казном, рачунајући педесет динара за један дан поправног рада. Ако се новчана казна од осуђеног не може наплатити, суд ће изречену казну поправног рада заменити казном лишења слободе, рачунајући један дан лишења слободе за три дана поправног рада. Од могућности изрицања казне поправног рада изузети су официри, подофицири, војни службеници, војници у активном саставу и народни милиционери. Стога ће су уместо ове казне изрећи сразмерно казну лишења слободе, примењујући правило о урачуњавања дана код немогућности плаћања новчане казне. Уједно, законодавац је променио схватање у вези рада осуђеника у пенитенцијарним установама. Наиме, рад осуђеника није више само обавеза, већ њихово право и обавеза (члан 83).

Током 1948. године ступио је на снагу Закон о извршњу казни (Сл. лист ФНРЈ, бр. 92/48). У законском тексту постоји посебан део који се односи на начин извршења казне лишења слободе са принудним радом. Тако је у члану 30 прописано да осуђено лице, које издржава казну лишења са принудним радом, дужан радити физичке послове теже природе које одреди управа казнено-поправне установе. У случају да се осуђено лице у току издржавања казне у довољној мери преваспита, могу му се доделити вршење лакших физичких послова. Од обавезе рада нису ослобођена лица на издржавању казне лишења слободе. За разлику од рада код казне лишења слободе са принудним радом, код казне лишења слободе рад осуђеника нема ретрибутивни карактер. Наиме, осуђено лице на казну лишења слободе дужан је да ради послове које одреди управа, уколико је способан за рад. Рад осуђеника на физичким пословима зависиће од његових личних особина, стручне спреме и способности за физички рад. Министарство унутрашњих послова може изузетно одредити да осуђени врши друге послове (члан 31). Радно време за обе врсте казне лишења слободе траје дневно осам сати, уз одмор од једног дана у току недеље (члан 32). Радну обавезу осуђеници извршавају унутар радних група, под контролом службеника управе пенитенцијарне установе. У случају да је одређени осуђеник изолован, он ће своју радну обавезу да извршава појединачно. Уједно, законодавац је у члану 35 прописао добијање новчане награде за остваривање одређене норме у раду. Уколико дође да одређени осуђеник извршава радну обавезу на тај начин да прековремено ради, а тај рад није последица дисциплинске казне, или за учинак на раду преко одређене норме, осуђеном лицу припада награда према општим прописима о платама за односну врсту рада.

Посебне одредбе посвећено су раду од стране малолетника. Наиме, у члану 33 прописано је да се избор посла за осуђене малолетнике врши према њиховим физичким способностима, личним особинама и наклоностима за одређену врсту посла, као и према општем плану подизања стручне радне снаге. Приликом одређивања радног времена за малолетније неопходно је водити рачуна да они имају довољно времена за похађање школе за опште образовање, стручних занатских и техничких школа.

Уједно, законодавац је, желећи да подстакне привредни развој, предвидео да они осуђеници, који се истичу у рационализаторству, новаторству или проналаску, имају посебне награде. Зарад додатног подстицања наведених активности, као и охрабривања осуђеника за пребацивање радне норме, такви осуђеници могу се издвојити у посебне просторије, при чему имају могућност да уживају у бољим условима живота него остали осуђеници, олакшицама у виду дозвола примања чешћих посета, чешћих пакета и писама, односно право на писање својој породици (члан 35).

Посебну главу је законодавац посветио извршењу казне поправног рада. Тако су нормирању казне поправног рада посвећени чланови од 40. до 55. Казна поправног рада извршава се радом осуђеног који одреди државни орган надлежан за извршење казне у тзв. радним групама. Ова казна се извршава ван места боравишта осуђеног. Током издржавања казне поправног рада, осуђено

лице је дужно да ради додељени посао у одређено време, а након тога налази се на слободи (члан 40). Битно је решити питање места становања осуђеног лица за време издржавања ове врсте казне. Стога осуђени, који издржавају казну у радним групама, морају становати у заједничком насељу које је у ту сврху основано (члан 45).

Поред издржавања казне поправног рада у радним групама, могуће је ову казну издржати појединачно. Наиме, од правила да се казна поправног рада извршава ван места боравишта осуђеног лица и групно постоје неколико изузетака. Дугим речима, казна поправног рада се издржава у месту боравишта осуђеног, као и појединачно. Тако се један изузетак отелотворује у томе да је осуђеном лицу буде изречена казна поправног рада мања од три месеца, а другој у ситуацији да се локалној привреди одузима неопходни стручни кадар, те јој се наноси очито велика штета. Последњи изузетак односи се на околност да је ова врста казне изречена бременитој жени, жени дојиљи или једином родитељу са ситном децом (члан 41). Ипак, осуђено лице, које казну поправног рада издржава појединачно, може бити послато у радну групу ако је због недисциплине у раду потребно да се осуђени удаљи из досадашње средине и да се на њега примени строжи дисциплиновани рад с циљем постизања сврхе ове казне. Поред могућности да лице, које ову казну издржава појединачно, буде послато у радну групу, могућа је обрнута ситуација у случају да се из његовог понашања може закључити да се преваспитао и да ће се овим начином поступања постићи сврха казне (члан 42).

Чланом 46 регулисано је радно време осуђених лица на казну поправног рада – износи осам сати дневно, при чему осуђена лица имају право на један дан одмора који се урачунава у ову казну. И за овај рад, као и за рад током издржавања казне лишења слободе, осуђеници добијају новчану награду. Награда према општим прописима о платама за односну врсту рада припада оним осуђеницима који имају прековремени рад, при чему он није последица дисциплинске казне, као и рад који је извршен преко одређене норме.

Убрзо након доношења Кривичног законика из 1947. године, који се односио само на општи део, донет је 1951. године нови Кривични законик којим је регулисана материја општег и посебног кривичног права. Законодавац је у члану 24 прописао врсте казне код којих је, између осталих, навео казну строгог затвора и казну затвора. Уједно, у члану 54 прописана је обавеза лица осуђених на казну строгог затвора или казну затвора да, ако су способна, раде током издржавања ових казни. Радно време траје осам часова. Лица, која су осуђена на казну строгог затвора, распоређују се на физичке радове, уз могућност да буду распоређени на пословима за које су способна у случају да не могу да врше физичке послове. За разлику од лица која су осуђена на казну строгог затвора, лица осуђена на казну затвора врше послове који одговарају њиховх стручној спреми и способностима. У случају да овим лицима буде додељено да раде физичке послове, ти послови ако не одговарају ранијем занимању осуђеног лица, морају бити лакше природе. У наредном члану прописана су одређена права осуђених лица на одређене врсте казне лишења слободе која могу бити значајна за тему нашег истраживања. Тако је, на пример,

предвиђено да лицима осуђеним на казну строгог затвора и казну затвора се обезбеђује један дан одмора у недељи, награда за рад и право на социјално осигурање у случају несреће на послу.

Законодавац је посебну главу посветио малолетницима и кривичним санкцијама који се могу њима изрећи. Тако се у члану 77, који се односи на извршење казна строгог затвора и затвора према малолетницима, прописује да се посао за осуђене малолетнике врши према њиховим физичким способностима и наклоностима за одређену врсту посла с циљем што бољег оспособљавања за рад по издржаној казни. Радно време осуђених малолетника на одговарајуће врсте казне лишења слободе одређује се на тај начин да им се омогући похађање школе за опште образовање или школе за стручно оспособљавање.

Исте године донето је ново законодавство у погледу извршења кривичних санкција- Закон о извршењу казни, мера безбедности и васпитно поправних мера (Сл. лист ФНРЈ, бр. 47/51). Трећа глава посвећена је правима и дужностима осуђених лица, с тим што су чланови 38, 39 и 40 посвећени правима у вези рада осуђеника. Ипа, пре тога неопходно је нагласити какве су дужности осуђених лица у вези рада. Тако, на пример, у члану 46, прописано је да су осуђеници дужни да раде, ако су способни за рад. Радно време траје осам часова дневно. На основу општих прописа може се одредити прековремени рад осуђених лица. Осуђени имају право на један дан одмора недељно, при чему сваког дана имају право да извесно време проведу на чистом ваздуху, ван просторија у којима редовно бораве. На послове, који одговарају њиховој стручној спреми, распоређују се по правилу лицу осуђена на казну затвора. У случају да се одреди да ова лица раде физичке послове, ти послови уколико не одговарају претходном занимању осуђеног лица морају бити лакше природе (члан 47). На основу члана 48 видимо да лица осуђена на казну строгог затвора се по правилу распоређују на физичке послове. Уколико осуђеник није способан за физичке послове дужан је да ради послове за које је способан. Радна обавеза се, на основу члана 49, извршава по правилу у радној групи и то под контролом службеника пенитенцијарне установе која одређује распоред осуђених лица по групама. Поред обавеза осуђеника у вези рада, законодавац је предвидео низ права осуђеника у вези овог облика третмана. Наиме, према члану 38 осуђени има право на накнаду за рад којим постиже прописану радни учинак за одређену врсту рада. Осуђеном лицу за прековремени рад, који се не врши под дисциплинској казни, као и за радни учинак преко одређене норме, припада награда према општим прописима о платама за односну врсту рада. За осуђеника, који се у раду истакне рационализаторством, новаторством или проналаском, могу се доделити посебне награде. Уједно, осуђена лица, који се у раду истичу пребацивањем одређеног учинка, рационализаторством, новаторством или проналаском могу добити погодности, ако су предвиђени кућним редом, те су у складу са сврхом извршења казне.

Наредни члан се односи на зараду која припада осуђенику за његов рад. Наиме, према слову закона најмање једна трећина зараде, коју осуђеник прима за свој рад, чуваће управа пенитенцијарне установе као његову уштеђевину која ће му се предати приликом изласка на слободу. За подмирење личних

потреба, према правилима кућног реда, осуђено лице може да потроши једну трећину зараде. Остатак награде, као и део зараде који не утроши за сопствене потребе, има право да пошаље својој породици или другом лицу које је по закону дужан да издржава. У случају да нема породицу може му се чувати као уштеђевина. Из овог дела зараде је могуће да лица, које је осуђено лице дужно да издржава, остварују алиментацију. Десет посто од зараде коју осуђени прима за свој рад одбија се у корист фонда за унапређење културно-просветног рада у пенитенцијарним установама, као и за помоћ отпуштеним лицима на слободу. У наредном члану је предвиђено да осуђени има за време издржавања казне право на бесплатну здравствену заштиту и социјално осигурање у случају несреће на послу.

О тежњи законодавца да рад осуђеника истакне као један од најзначајних облика третмана сведочи глава IV под називом мере преваспитања. У члану 53 стипулисано је да мере за преваспитање осуђених везаних за рад као облик третмана јесу рад у индустријским предузећима, занатским радионицама и на економијама и изучавања заната. Стога је потребно у свакој пенитенцијарној установи организовати индустријска предузећа, занатске радионице и економије за рад осуђених лица. На управи пенитенцијарне установе је извршење ових мера. Осуђена лица ће се по правилу упослити индустријском предузећу, занатским радионицама или на економијама пенитенцијарних установа. Законодавац је предвидео могућност радног ангажовања изван завода. Тако осуђена лица могу бити запослени само у државним и другим друштвеним предузећима, као и на јавним радовима тек пошто претходно проведу у заводу најмање три месеца у случају осуде на казну затвора, односно шест месеци ако је у питању осуда на казну строгог затвора. Уједно, постоји забрана рада осуђених лица код приватних лица.

Посебна глава посвећена је малолетницима. У казнено-поправним домовима, у којима се издржава казна строгог затвора и затвора према малолетницима, организују се индустријске и занатске радионице и пољопривредна економија (члан 121). На основу физичких способности, личних особина и наклоности се врши избор посла за осуђене малолетнике. У односу на пунолетна лица, радно време осуђених малолетника је краће. Време проведено у школи се урачунава у радно време. Надзор над радом малолетника врше васпитачи (члан 123).

Наредна глава посвећена је извршењу васпитних мера. Наиме, иако законодавац не наводи на изричит начин рад малолетника као облик третмана у погледу извршења васпитне мере упућивање у васпитно-поправни дом, у члану 129 стоји да васпитно-поправним домом управља управник који се, између осталог, стара о раду малолетника. Још у два члана је могуће наћи спомињање рада малолетника осуђених на ову врсту кривичне санкције. У члану 131 прописано је да се у васпитно-поправном дому омогућава малолетницима да изучавају занате због чега се оснивају индустријске и занатске радионице. У наредном члану уочавамо да је основ за преваспитање малолетника током издржавања ове задовске васпитне мере учење и рад, при чему рад може трајати највише шест сати дневно, уз урачунавање временаведеног у школи у радно време.

Године 1959. извршена је новелација Кривичног законика (Сл. лист ФНРЈ, бр. 30/59). Промена кривичног законодавства обухватала је измене, између осталог, одредаба у вези рада осуђеника. Тако је измењен члан 54 КЗ који гласи да лица способна за рад, која су осуђена на казну строгог затвора или затвора, упослиће се у казнено-поправним установама на корисним радовима. Као основ за одређивање врсте посла узимане су физичке и душевне способности, могућности које постоје у казнено-поправној установи, као и потребе дисциплине. Полазећи од ових граница водиће се рачуна о осуђеном лицу да ради одређену врсту посла. Уједно, постављена је граница у погледу дужине рада осуђеника на дневном нивоу. Осуђена лица за свој рад у пенитенцијарним установама примају накнаду за рад према посебним прописима. Исто тако, имају право на осмочасовни непрекидни одмор у периоду од двадесетчетири часова, право један дан одмора у току недеље, као и право на социјално осигурање у случају несреће на послу. Новелацијом КЗ измењене су одредбе у вези казне малолетничког затвора у погледу њиховог радног ангажовања. Наиме, избор посла за осуђене малолетнике се врши према њиховим способностима и склоностима за одређену врсту посла, а у складу са могућностима које постоје казнено-поправном дому. Радно време малолетника се одређује на тај начин да им се омогући школовање и стручно оспособљавање, те да им остане довољно времена за физичко васпитање и разоноду.

Промене у материјалном кривичном праву морале су да прате адекватне измене у извршном кривичном законодавству. Наиме, Закон о извршењу кривичних санкција (Сл. лист ФНРЈ, бр. 24/61) донет је 1961. године. У члану 16 заузет је став да је рад осуђеника њихова обавеза. Рад осуђеника треба да буде користан и да што више одговара начинима рада исте врсте на слободи. Као сврха рада наводи се стицање односно одржавање и повећавање радне способности, радне навике и стручно знање са циљем што лакшег укључивања бившег осуђеника у користан живот на слободи. Ради остваривања прокламованог циља обезбеђују се, у складу са могућностима, разноврсни послови у пенитенцијарним установама. Постизање економске користе не сме да буде стављено као приоритет у односу на остваривање сврхе рада као облика третмана. Даље одредбе у вези рада осуђеника налазе се у глави В под називом положај осуђених лица. Тако је у члану 45 предвиђено да осуђенима у складу са потребама њиховог преваспитања одређује врста посла уз узимање као основа телесну и душевну способност, могућности које постоје у пенитенцијарној установи и потребе дисциплине. Уједно, у овим границама водиће се потреба о жељи осуђеног лица да ради посао одређене врсте. У члану 46 прописано је да радно време осуђеног лица не може трајати дуже од редовног радног времена прописаног за посао одговарајуће врсте. Постоји могућност прековременог рада само у складу са општим прописима о прековременом раду. Ван радног времена на послу основне врсте осуђено лице се може ангажовати највише два сата дневно, уз запошљавање на делатностима које су потребне за одржавање чистоће и омогућавање нормалног живота у казнено-поправној установи. Осуђена лица, која похађају стручну наставу, могу уживати одређене бенефите у смислу скраћивања редовног радног времена од стране надлежног државног

секретаријата за унутрашње послове. Осмочасовни непрекидно дневни одмор и један дан одмора следеју осуђеницима. Право на непрекидни одмор од четрнаест дана имају они осуђеници који су непрекидно провели на редовном раду једанаест месеци, укључујући и време проведено на лечењу због повреда на послу или професионалне болести. Чланом 49 предвиђено је да осуђена лица имају право на накнаду за извршени рад која износи од једне петине до једне четвртине, а изузетно до једне трећине накнаде која се плаћа за истоврсни рад и једнак учинак ван пенитенцијарне установе. Законодавац је пронашао начин стимулисања осуђеника да више раде. Тако у случају прековременог рада осуђеним лицима припада накнада у пуном износу. Правилником о извршењу казне лишења слободе се одређује којим делом накнаде осуђено лице може слободно располагати, који део се чува као уштеђевина, а који део служи за издржавање породице. Уколико неко осуђено лице не ради, при чему не постоји његова кривица, њему ће се обезбедити подмиривање најнужнијих потреба давањем неопходних ствари, како је то предвиђено у члану 50. Ако се догоди на осуђено лице оболи на раду у казнено-поправној установи за време док због болести не могу да раде припада им половина просечне месечне накнаде за рад у редовном времену коју су примили у последњих шест месеци. Међутим, поставља се једно питање. Наиме, шта се дешава уколико осуђено лице пре болести на раду није провео на истом раду шест месеци, већ мањи временски период. У том случају, сходно решењу из става 2 члана 50, је немогуће одредити висину накнаде коју би оболело лице примало.

Доношењем Устава СФРЈ из 1974. година законодавна надлежност је прешла са федерације на федералне јединице. Стога су републике, као и покрајине, почеле да доносе сопствене кривичне законе, а након тога о законске текстове о извршењу кривичних санкција. Социјалистичка Република Србија је усвојила Кривични законик 1977. године (Сл. гласник СРС, 26/77-1341). Закон о извршењу кривичних санкција донет је исте године (Димовски, 2015: 162).

Анализом одредаба Кривичног закона из 1977. године уочавамо да он садржи неколико одредаба о раду осуђеника као облику њиховог третмана које ће бити предмет посебне анализе. Наиме, у члану 38 став 2 прописано је да се избор посла за осуђене малолетнике врши према њиховим способностима и склоностима за одређену врсту посла, при чему се сагледавају могућности које постоје у казнено-поправном дому. Приликом одређивања радног времена малолетника, како је то предвиђено у ставу 3 члана 38, мора се водити рачуна о томе да се малолетнику омогући школовање и стручно оспособљавање, те да им остане довољно времена за физичко васпитање и разоноду.

Законом о извршењу кривичних санкција (Сл. гласник СРС, бр. 26/77) предвиђене су одредбе којима се детаљно регулише рад осуђеника. У члану 9 прописана је сврха казне затвора која између осталог подразумева рад бившег осуђеника у складу са законом. У случају да је осуђено лице способно за рад, дужан је да ради, при чему тај рад треба да буде друштвено користан и да што више одговара савременом начину производње и организације рада. Као сврху рада законодавац наводи стицање, односно, одржавање и повећавање радне

способности, радне навике и стручно знање ради што лакшег укључивања у живот по отпуштању са издржавања казне затвора. Рад остваривања датог циља осуђеном се обезбеђује, у складу са могућностима, обављање разноврсних занимања (члан 15). Уједно, постизање економске користи од рада осуђеника не сме да иде на штету остваривања сврхе извршења казне затвора (члан 16).

Законодавац је у глави V под називом Положај осуђених лица прописао додатне одредбе у раду осуђеника. Наиме, чланови од 117 до 127 посвећени су детаљном нормирању рада осуђених лица као облику третмана. Тако је у члану 117 предвиђено да се осуђеном лицу, у складу, са потребама његовог преваспитања, дисциплине и могућностима које постоје у пенитенцијарној установи, одређује врста посла према његовим психо-физичким способностима, при чему се у овим границама води рачуна о жељи осуђеног лица да ради посао одређене врсте. У свакој пенитенцијарној установи организује се привредне јединица у којој се организује и обавља рад осуђених лица. Постоји могућност упошљавања осуђеног лица ван пенитенцијарне установе на извођењу радова у организацијама удруженог рада, као и другим самоуправним организацијама и заједницама. На управи пенитенцијарне установе је да закључи писмени уговор о извођењу радова са организацијама и заједницама, ако су обезбеђени услови за извршење казне затвора који су прописани овим законским текстом (члан 118).

Редовно радно време осуђеног лица траје седмично 42 сата, уз могућност да оно траје и дуже од овог ограничења у случајевима и под условима одређеним законом. Као услове за рад осуђеног лица више од седмично предвиђених 42 сата су послови потребни за одржавање чистоће и на другим текућим пословима неопходним за живот у установи, при чему то додатно радно ангажовање осуђеног лица може износити просечно под два сата дневно. Уједно, на управнику је могућност скраћивања радног времена осуђеног лица у случају да похађа наставу основног или средњег усмереног образовања (члан 119).

Осуђено лице има право на накнаду за свој рад. У зависности од услова радног места и радног учинка одређује се накнада која може варирати у висини од 10% до 60% од зајемченог личногдохотка у републици, односно, покрајини. За рад дужи од пуног радног времена накнада за рад се увећава за 50% од утврђене накнаде. На управнику пенитенцијарне установе је доношење ближих одредаба у вези накнаде за рад и награда осуђених лица уз сагласност републичког, односно, покрајинског секретара (члан 120). Са разлогом се поставља питање да ли је овакво решење целисходно. Наиме, на овај начин свака пенитенцијарна установа може имати другачије уређено питање накнаде и награде осуђених лица за рад, што може резултирати тиме да осуђеници буду плаћени различито за исти или сличан рад, при чему долази до дискриминације. Другим речима, било је неопходно ово питање решити на нивоу социјалистичке републике, чиме би се изједначило плаћање накнаде и награде осуђеника за њих рад.

Законодавац је нашао за сходно да пропише да за рад у оквиру радне терапије при извршењу мере безбедности обавезног психијатријског лечења и

чувања у здравственој установи не припада накнада за рад (члан 120). На тај начин законодавац је направио разлику између рада као облика третмана и радне терапије као облика третмана. Под радном терапијом подразумева се активност једноставног, механичког карактера у којима је наглашен радно-корисни учинак. Она се примењује код лечења психијатријских болесника. Међутим, законодавац је пропустио прилику да отклони недостатке радне терапије који се огледају у запостављању индивидуалног приступа, занемаривању склоности и могућности осуђеника изван искључиво физичке активности, која при томе мора бити корисна. Стога је било потребно увести тзв. окупациону терапију која би се примењивала при извршењу мере безбедности обавезног психијатријског лечења и чувања у здравственој установи. На тај начин би се окупационом терапијом преовладали недостаци радне терапије применом вишег степена терапеутског приступа. Уједно, приликом спровођења окупационе терапије треба се придржавати три принципа који се отелотворују у томе да рад мора бити награђен, да мора бити одређен друштвени оквир окупационе активности, те да рад не сме да буде дискриминаторски (Константиновић Вилић, Костић, 2006: 182-183).

У случају да је осуђено лице без своје кривице привремено неспособан за рад услед болести, несреће на послу или професионалне болести, њему припада за то време накнада за рад у висини једне половине просечне месечне накнаде за рад коју је остварио за последњих шест месеци, односно за период колико је радио, ако је он краћи од шест месеци. Увођењем могућности да се просечна месечна надокнада рачуна и за осуђено лице која је радило мање од шест месеци законодавац је отклонио правну празнину из става 2 члана 50 Закона о извршењу кривичних санкција из 1951. године.

Чланом 122 превиђено је колики износ од остварене накнаде осуђено лице може потрошити за подмиривање сопствених потреба, а колики износ му се ставља на депозит као уштеђевина. Од остварене накнаде за рад 30% се ставља на депозит као уштеђевина, док са остатком осуђено лице може слободно да располаже за подмиривање сопствених потреба. Осуђено лице, које без своје кривице не ради, а нема сопствених средстава, обезбеђује се подмиривање најнужнијих потреба у виду давања потребних ствари за личну хигијену, дописивање и слично (члан 123). Поставља се питање да ли је било целисходно да законодавац наведе због чега се могу подмити најнужније потребе или је пак могао да не наводи које су то потребе.

Осуђено лице, сходно члану 124, може бити посебно награђен новчаном наградом у случају изваредног понашања, залагања и постигнуте резултате на раду. На овај начин осуђена лица су додатно стимулисана да своје понашање коригују још за време издржавања казне затвора. Уједно, осуђена лица су подржана да да врше проналаске и техничка унапређења у току издржавања казне затвора, јер њима припадају права па тим основима сходно општим прописима (члан 125).

За непрекидни рад од 11 месеци осуђено лице има право на непрекидни одмор у трајању од 18 дана у току године, при чему се дати одмор користи у

посебним просторијама пенитенцијарне установе. За време трајања датог одмора осуђено лице прима накнаду за рад у висини просечне месечне накнаде за рад остварене у редовном радном времену у последњих шест месеци (члан 126). Безбедност осуђеника док ради је веома битна, што је законодавац показао у члану 127 пружајући истоветну заштиту осуђенику на раду у радионици, радилишту и на другим радовима као лицима које раде на слободи.

Положај осуђеног лица додатно је ојачан тиме што ужива осигурање за случај инвалидности и телесног оштећења проузрокованих несрећом на послу или професионалном болешћу. Законодавац је отишао корак даље у смислу давања права на породичну пензију члановима породице осуђеног лица за случај његове смрти проузроковане услед последица несреће на раду или професионалне болести (члан 134).

Посебна одредба посвећена је осуђеним женама за време трудноће, порођаја и материнства. Наиме, законодавац је у члану 133 став 1 прописао да се на осуђене жене време трудноће, порођаја и материнства у погледу одсуства са рада примењују општи прописи.

Глава VIII посвећена је извршењу казне малолетничког затвора. Само једна одредба посвећена је раду малолетника за време издржавања казне малолетничког затвора. Тако је у члану 182, између осталог, прописано да се малолетнику одређује врста посла према психо-физичким способностима малолетника, његовим личним својствима и склоностима.

Закључак

Рад осуђеника сматра се једним од најзначајних облика третмана. Иако су током историје постојале три фазе у развоју овог облика третмана, последња фаза – фаза ресоцијализације путем рада захтева пажњу пенолога, јер са стопом поврата од око 70-80% у Републици Србији јасно је да постоје одређење недостаци како у нормативним решењима, тако и у пракси. Како би се отклониле уочене мане потребно је поћи од законских решења везаних за овај облик третмана. Уочене мане у законским решењима могуће да отклонити тако што ће се анализирати решења која су раније била важећа, те пронаћи оптималну законску норму, водећи рачуна о томе шта је раније било на снази, а шта се током времена показало као добро, а шта као лоше.

Литература:

1. Dimovski, Darko (2008): *Pojava i razvoj kazne lišenja slobode*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Pravni fakultet u Nišu, Niš, br. 52
2. Dimovski, Darko (2015): *Postpenalna pomoć kao oblik tretmana*, Ministarstvo Republike Srpske, Prijedor
3. Закон о извршењу казне лишења слободe, Сл. Н. бр. 47 XXI-1929

4. Zakon o izvršenju kazni, mera bezbednosti i vaspitno popravnih mera, Sl. list FNRJ, br. 47/51
5. Zakon o izvršenju kazni, Sl. list FNRJ, br. 92/48
6. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik SRS, br. 26/77
7. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. list FNRJ, br. 24/61
8. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, Sl. list FNRJ, br. 30/59
9. Konstantinović Vilić, Slobodanka, Đurđić, Vojislav, Petrušić, Nevena (2001): *Kazneno popravni zavod u Nišu - 90 godina*, Niš
10. Konstantinović Vilić, Slobodanka, Kostić, Miomira (2006): *Penologija*, Sven, Niš,
11. Konstantinović Vilić, Slobodanka, Kostić, Miomira (2013): *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
12. Krivični zakon, Sl. glasnik SRS, 26/77-1341, 28/77-1566, 43/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 i Sl. glasnik RS, br. 16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 i 17/95- 529, 44/98 od 08.12, 10/02 od 01.03
13. Krivični zakonik, Sl. listu FNRJ, br. 106/47
14. Krivični zakonik, Sl. N, br. 47 XXI-1929
15. Lazić, Dragoslav (1932): *Krivični zakonik - opšti i posebni deo*, Beograd
16. Nikolić, Dragan (1991): *Krivični zakonik Kneževine Srbije*, Gradina, Niš
17. Čubinski, Mihajlo (1930): *Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije*, Knjižnica Gece Kona, Beograd

WORK ENGAGEMENT OF CONVICTED PERSONS (HISTORICAL ASPECT)

Summary: The authors of the introductory part of the paper point out the existence of three phases in the development of convict labor, whereby each phase separately discuss giving information on the work of convicts in peni-tentiary institutions. The central part of the paper refers to the analysis of the normative framework of convicted work in the legal texts that regulated this area of serving the sentence of deprivation of liberty. In conclusion the au-thors emphasize the importance of the review of the historical development of the legal solutions of prison labor, because the only way to find the opti-mal legal solutions in order to achieve the full purpose of this form of treat-ment of prisoners, and to their social reintegration.

Key words: labor, convicts, historical development, Republic of Serbia

МИЛОШ ЛАКИЋЕВИЋ*

Висока школа струковних студија за
криминалистику и безбедност
Ниш

УДК 351.78:343.9

Прегледни рад
Примљен: 12.08.2018
Одобрен: 22.09.2018
Страна: 279-307

ОБАВЕШТАЈНИ ОКВИР ФЕНОМЕНА ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА

Сажетак: Организовани криминал је негативна друштвена појава и озбиљан злочин којим се тешко крше људска права грађана и угрожава национална безбедност државе. Одбрана система националних вредности од организованог криминала представља одговоран и сложен задатак чији тежишни носиоци су посебно оспособљене снаге система националне безбедности државе. Њихова целокупна ангажованост прожета је обавештајно-оперативном делатношћу коју усмерава и контролише врховни менаџмент државе и наравно, користи њене резултате. У раду су размотрени и приказани неки аспекти обавештајно-оперативне делатности снага система националне безбедности у процесу заштите националних вредности од организованог криминала, истицањем значаја стратегије нулте толеранције у спречавању и сузбијању организовано-криминалне претње националне безбедности.

Кључне речи: обавештајна делатност, обавештајно-оперативна делатност, обавештајни систем, систем националних вредности, организовани криминал, борба против организованог криминала

Увод

Држава као најорганизованија људска заједница функционише у објективној средини, у којој постоје и функционишу бројни и разноврсни субјекти у њеном окружењу. Најзначајнији међу њима су друге државе чији позитиван или негативан утицај трпи свака држава и наравно, утиче на њих. Различити, често супротстављени интереси између држава имају за последицу да њихов међусобни однос понекад карактерише аморалност, обмана, превара и противправност, укључујући и употребу физичке силе или претња њеном употребом. Наиме, релевантна сазнања указују на то да су изнимне државе у савременом свету чију безбедност не угрожава нико споља или изнутра. У таквој суровој реалности опстанка и развоја, евентуална неадекватна обавештеност одређене државе о опасностима у свом непосредном (и глобалном) окружењу, може да

* milos@kib.edu.rs

има разноврсне штетне последице по њен систем (виталне и друге) вредности. Стога, држава ради обезбеђивања одговарајуће сопствене обавештености о постојећим и могућим опасностима, успоставља одговарајућу *обавештајну компоненту*, односно *систем*.

Суштинска заокупљеност сваке државе јесте како да на одговарајући начин штити и непрекидно развија и јача свој систем вредности. Континуално остварење тог циља претпоставља суочавање са бројним и разноврсним тешкоћама, чак и када нису испољене угрожавајуће делатности према њему. У условима када су такве делатности евидентне, остваривање дотичног националног циља постаје *неизвесно*. Његово остваривање постаје *веома неизвесно* када су носиоци друштвено штетних делатности поједини њени грађани, а постаје *критично неизвесно* када њени грађани (најмање два лица) договорно (организовано), у дужем временском периоду, систематски нападају њен систем вредности. У таквим околностима *штетне последице* по национални систем вредности су *највеће* уколико су удружени (организовани) носиоци угрожавајућих делатности *службена лица* (припадници система политичке власти), или су *мешовитог састава* (приватна и службена лица) или је пак једна од ових категорија лица повезана са лицима из окружења дотичне државе.

Поменута обележја су својствена многим носиоцима угрожавајућих делатности по националну безбедност државе. Међутим, основано је констатovati да носиоци организованог криминала (*организовани криминални колективитети*) представљају највећу опасност по безбедност националне државе. То, пре свега, зато што за разлику од других угрожавајућих делатности, специфичност организованог криминала је у томе што су његови носиоци углавном грађани матичне државе, чије могућности за урушавање система националних вредности не зависе од њиховог укупног броја, већ *друштвеног статуса*, који може бити приватни или службени. Највеће могућности за наношење штете држави и друштву и грађанима имају службена лица као носиоци организованог криминала, јер су у питању особе којима је држава поверила задатак да је штите од свих облика угрожавања а оне је ипак угрожавају. Ради потврђивања наведеног треба поћи од *основне идеје организованог криминала – тајно и противзаконито онемогућавање примене права, што нужно укључује и коруптивне појединце или група из система политичке власти*. Такво сазнање упозорава на то да уколико је ефикасан систем државне контроле у откривању (регистравању) службених лица склоних криминалу и корупцији и о томе информише врховни менаџмент државе, биће минималне могућности да неко службено лице удружено са другим службеним или приватним лицем(-има), у дужем временском периоду угрожава безбедност система националних вредности.

Држава ради ефикасне заштите националних вредности од стварних и потенцијалних опасности (не-оружане и оружане), независно од тога где се налазе њихови носиоци (унутар или ван њених граница), *успоставља* макробезбедносни систем, познатији као *национални систем безбедности*. Његова континуална ангажованост обухвата планско и организовано предузимање мера и активности ради оптималне заштите националних вредности од испо-

љених (постојећих) и могућих облика угрожавања њихове безбедности. *Тежиште* његове ангажованости је (треба да буде) на спречавању носилаца угрожавања да нападну штићену вредност, односно тежиште је на *превентиви*. Наравно, таква опредељеност не сме да смањи његову ефикасност у заштити националних вредности након што су нападнуте (угрожене), односно треба да га карактерише адекватна *реактивна способност*. Реч је заправо о усклађеној ангажованости националног система безбедности државе, коју карактеришу истовремене офанзивне и дефанзивне делатности.

Предуслов остваривања такве сврховитости националног система безбедности, (наравно, и посебне - у погледу заштите националних вредности од организованог криминала) јесте *квалитетна обавештеност о тајним и јавним угрожавајућим делатностима усмерених ка националним вредностима*. У складу са таквим захтевом, национални систем безбедности државе састоји се од одговарајућег броја подсистема (*обавештајни, одбрамбени, полицијски, противтерористички, противкриминални...*). Међутим, важно је имати на уму то да ефикасно функционисање сваког подсистема националног система безбедности државе зависи од нивоа његове обавештености. Сваки од њих посебно, тај неизоставан захтев обезбеђује самосталним предузимањем обавештајне делатности и ослањањем на *обавештајна сазнања обавештајног система, који, преовладавајуће су заснована на тајним изворима (оперативним методама и средствима)*. Ради ваљаног препознавања суштине процеса одбране националних вредности од организованог криминала, најпре предочавамо основне чињенице о организованом криминалу, а потом о обавештајном оквиру феномена организованог криминала.

Организовани криминал – најопаснија неконвенционална претња националној безбедности државе

Преглед садржаја доктринарних докумената из области националне безбедности највећег броја држава савременог света указује на то да уважавају сличне критеријуме за разврставање облика угрожавања безбедности сопственог система вредности. У општем смислу, са аспекта садржаја, евидентна је њихова подела на *конвенционалне* (оружана агресија, оружана побуна, грађански рат) и *неконвенционалне* (шпијунажа, политички екстремизам, тероризам, организовани криминал...) *облике*, а с аспекта простора, на спољашње и унутрашње. Несумњиво, због бројних преплитања садржаја и последица тероризма и организованог криминала, у научној и стручној сфери постоје опречна мишљења о томе која од ове две неконвенционалне претње је опаснија по националну безбедност државе. Установљавање ваљаног одговора захтевало би студиозно компаративно разматрање сваке од поменутих претњи посебно, а то нам овом приликом није намера. Стога, с тим у вези, сматрамо да за ваљану расправу о овој дилеми, важно је имати у виду следећу поуздану чињеницу: у савременом свету, *тероризам* представља безбедносну претњу многим државама (дакле, не свим државама), а физички напад терориста на непосредну (секундарну) жртву, углавном, просторно и временски је ограничен, док *орга-*

низовани криминал, у некаквом смислу угрожава сваку државу у свету, његове непосредне жртве су бројчано много веће него жртве тероризма, као и вишедимензионалне штетне последице по државу и друштво.

Расправу о организованом криминалу упутно је почети од простог значења неких фреквентних појмова у сфери криминала. Израз *криминал* уобичајено подразумева криминолошки појам укупности свих извршених кривичних дела на одређеном простору и у одређеном времену. Израз *криминалац* означава особу склона (професионалном) вршењу *кривичних дела* – друштвено опасно дело које је законом одређено као кривично дело, а које чини свесна и вољна човекова радња или пропуштање радње. *Организовани криминал* подразумева врсту криминала чији су носиоци *криминалне организације* – форма криминалног удруживања веће групе лица која се баве професионалним криминалитетом у условима хијерархизованости организације и спровођења њених правила.

Будући да први корак у сагледавању неког проблема претпоставља његову спознају, то намеће потребу дефинисања организованог криминала. Међутим, упркос његовог глобалног и вишедимензионалног испољавања, не постоји универзална дефиниција појма. Заправо, дефиниција ове друштвено негативне појаве и изражене безбедносне претње националној безбедности има колико и субјеката безбедности којима је она предмет интересовања. Упркос томе, у дефинисању организованог криминала евидентна су два основна приступа: нормативни (правни, институционални) и научно-теоријски.

Нормативно одређење организованог криминала садржана су у *националним* (експлицитно га одређују и прописују адекватне санкције за његове починиоце, пошто је организовани криминал кривично дело) и *међународним* (није експлицитно нормативно одређен) *правним актима*.

Прегледом садржаја у вези са *организованим криминалом кривичног законодавства појединих држава* могуће је уочити дилему о томе да ли га је правилније дефинисати према врстама кривичних дела која спадају у његов комплекс испољавања или према његовим основним обележјима, а то су, пре свега, особине колективности (криминални колективитет). Опречна су мишљења о томе да ли све организоване криминалне делатности квалификовати као организовани криминал и на основу којих се општеприхваћених критеријума један криминални колективитет може назвати организованим. Суштина је у вези са речјом „*организовани*“, која ову врсту друштвено опасног и противправног понашања „изједначава са било којим обликом организовања у извршењу кривичних дела, а у кривичноправном смислу своди на институт саучесништва и полази од чињенице да поред организацијског елемента она мора конзумирати још нека обележја, од којих се као најспецифичнија истиче веза са носиоцима државне власти“¹.

Тако, на пример, Кривични закон Италије прецизно одређује појам „*организација мафијашког типа*“², кривично законодавство Шпаније (члан 515)

¹ Маринковић, Д.: *Организовани криминалитет – изазов кривичном законодавству*“, Безбедност, МУП Републике Србије, Београд, 2, 2004, стр. 194.

² „Организација мафијашког типа садржи следеће елементе: постојање групе састављене од три или више лица; њени чланови користе насиље ради изнуђивања и обавезали су се на

тежишно се фокусира на природу групе и предвиђа кажњивост забране, или злочиначке организације³, закон под називом „*Organized Crime Control Act 1970*“ који је усвојио Конгрес САД, не дефинише прецизно организовани криминал⁴, итд.

Организовани криминал у позитивном законодавству Републике Србије одређен је 2002. Године и потом у веома кратком периоду је доживео велики број промена. Појам организовани криминал је одређен у више различитих прописа Републике Србије на више различитих начина. Први пут је дефинисан овако: „организовани криминал је вршење кривичних дела од стране организоване криминалне групе или њених припадника“ и „организована криминална група је група од три или више лица, која постоји одређено време и делује споразумно с циљем вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, ради стицања, посредно или непосредно, финансијске или друге користи“ (члан 3)⁵.

Организовани криминал је на сличан начин дефинисан у Законику о кривичном поступку⁶, док у Кривичном законику⁷ Републике Србије не помиње се организовани криминал, већ само група и организована криминална група, операционализованих у кривична дела, попут: договор о извршењу кривичног дела, удруживање ради вршења кривичних дела, саизвршилаштво, подстрекивање, помагање и др.

Нормативно одређење организованог криминала у *међународним документима* одражава његову суштину и транснационалну димензију и представља важну препоруку националном законодавству за дефинисање ове опасности.

*Конвенцијом ОУН против транснационалног организованог криминала*⁸, усвојеној у Палерму 2001. године, комплексан појам *организовани криминал* је дефинисан појмовима: *група за организовани криминал* коју чине три и више лица и постоји у извесном периоду, делује споразумно с циљем вршења теш-

потчињавање и завет ћутања (омерта) у погледу делатности групе; активности усмерене на остваривање (непосредне или посредне) контроле над привредним токовима, тржиштем и јавним услугама и да је крајњи циљ да себи или другима обезбеде незаконите приходе“ - Игњатовић, Ђ.: *Организовани криминалитет* (други део), Полицијска академија, Београд, 1998, стр. 20.

³ Међу нужним условима у оквиру дефиниције предвиђа да је циљ групе чињење кривичног дела, или да након конституисања промовише извршење; то су, експлицитно речено, наоружане банде и терористичке групе; организације које имају циљеве за чију реализацију користе насилна средства, или контролу личности. – Симовић-Хибер, И.: „Правни оквир феномена организованог криминала“, *Зборник радова*, Универзитет у Београду - Факултет безбедности, Београд, 2007, стр. 130.

⁴ Описује га као „високо усавршене, развијене и раширене активности које противправно државној економији одузимају милијарде долара...; делатности организованог криминала угрожавају националну економију... нарушавају осећај сигурности код појединаца и због тога утичу на опште стање нације и грађана...“ - Игњатовић, Ђ.: *исто*, стр. 29.

⁵ *Закон о организацији надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала*, Службени гласник Републике Србије, бр. 42/2002.

⁶ *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2011 и 101/2011.

⁷ *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 и 11/2009.

⁸ *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6 од 27.6.2001.

ких злочина ради стицања (посредно или непосредно) материјалне користи; *организована група* која није случајно формирана ради непосредног извршења кривичног дела и која не мора да има формално дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру; *тежак злочин* – кривично дело које се кажњава лишењем слободe од најмање четири године. *Савет Европске уније* (*Council of European Union Act 6204/2/97*) за одређење организованог криминала установљава *обавезне критеријуме* (сарадња најмање три лица, сарадња тих лица у дужем временском периоду или у одређеном трајању, вршење тешких облика кривичних дела и остваривање добити и/или моћи као циљ удруженог криминалног деловања) и *факултативне критеријуме* (конкретни задаци или улога сваког члана криминалног удружења, постојање неког облика интерне дисциплине или контроле, примена силе или других средстава погодних за застрашивање, утицај на политику, средства јавног информисања, јавну управу и агенције за спровођење закона, коришћење комерцијалних или пословних структура, укљученост у прање новца и деловање на међународном нивоу), уз напомену да осим обавезних, неопходно је идентификовање најмање шест од понуђених факултативних критеријума. На сличан начин, организовани криминал одређује Савет Европе и ИНТЕРПОЛ: „организовани криминал је свака група која има корпоративну структуру чији је примарни циљ да обезбеди новца нелегалним активностима, а опстаје јер користи застрашивање и корупцију“⁹.

Научно-теоријско одређење организованог криминала углавном, сагласно је нормативном одређењу овог појма, а академске дефиниције које у ужем или ширем смислу одређују организовани криминал карактерише изражена подударност.

Џеј С. Албанезе¹⁰ узимањем у обзир сагласност многих аутора о 11 различитих елемената организованог криминала, усредсредио се на његова четири примарна елемента (тајна организација, организација која рационално ради због профита, коришћење силе или претњи, и потреба за корупцијом да би се очувао имунитет од примене права) и сматра да би дефиниција требало да гласи овако: „организовани криминал је трајан криминални подухват који се рационално обавља ради профита од нелегалних активности. Његово трајно постојање одржава се коришћењем силе, претњама, контролом монопола, и/или корумпирањем јавних званичника“.

У том контексту су дефиниције организованог криминала и многих других аутора, попут: „неидеолошко криминално удружење више лица која су блиско повезана, хијерархијски организована и која делују с циљем остваривања профита и моћи учешћем у нелегалним и легалним активностима...Правила понашања су експлицитна, било усмена било писана, а њихова примена загарантована је претњом извесном санкцијом која може бити и убис-

⁹ Bakesly, C.: The Criminal Justice System Facing the Challenge of organized crime, RIDP/IRPL, No 3 1996, p. 412., у: Мијалковић, С. И Бајагић, М.: *Организовани криминал и тероризам*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012, стр. 27.

¹⁰ Albanese, S. J.: „The causes of organized crime“, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Thousand Oaks, No. 4/2000, pp. 409-423.

тво"¹¹; „врста имовинског криминала, а карактерише га постојање криминалне организације која обавља континуирану привредну делатност, користећи притом насиље и корупцију власти“¹²; „тип криминалне организације коју карактерише... систематско вршење кривичних дела усмерених ка стицању профита, монопола и моћи коју организује и спроводи у дело група хијерархијски повезаних лица...и састоји се у обављању правно недозвољених и дозвољених послова уз коришћење насиља... и утицаја на државне органе...“¹³; вршење тешких кривичних дела од стране квалификоване криминалне организације с циљем стицања добити или моћи“¹⁴; „профитно оријентисана континуирана криминална делатност, коју врше криминалне организације...и коришћење криминалних метода (насиља, застрашивања и корупције)...којима се остварују криминални циљеви, успостављају везе и врши утицај на носиоце власти ...“¹⁵ итд.

Прегледом садржаја нормативно-теоријског одређења организованог криминала могуће је регистровати његове *основне карактеристике*, које, између осталог, указују на нужно адекватно поступање националне државе ради заштите националних вредности од ове опасности. Тако на пример, стратешки план за супротстављање организованом криминалу Европске уније из 1994. године садржи листу од 11 карактеристика организованог криминала¹⁶, Мијалковић Саша и Младен Бајагић у монографији „Организовани криминал и тероризам“ региструју 23 карактеристике организованог криминала¹⁷ итд. Евидентно је да и дефиниције и карактеристике организованог криминала осим што дешифрују његову кривичноправну и криминолошку димензију, указују на потребу установљавања и његове *безбедносне димензије*. Реч је о томе да *орга-*

¹¹ Abadinsky, H.: *Organized Crime*, Nelson-Hall, Chicago, 1990, p.5.

¹² Игњатовић, Ђ.: *исто*, стр. 25.

¹³ Симоновић, Б.: *Криминалистика*, Институт за правне и друштвене науке Правног факултета у Крагујевцу, Крагујевац, 2004. стр. 627.

¹⁴ Маринковић, Д.: *Сузбијање организованог криминала – специјалне истражне методе*, Прометеј, Нови Сад, 2010, стр. 43.

¹⁵ Бошковић, Г.: *Организовани криминал*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011, стр. 9.

¹⁶ „Учествовање више од двоје људи у вршењу кривичних дела; свако има одређену улогу у вршењу кривичних дела; криминално деловање у дужем или неодређеном периоду; коришћење неких облика дисциплине или контроле у оквиру криминалног удружења; припадници групе су осумњичени за тежа кривична дела; деловање на међународном нивоу; коришћење насиља или других средстава застрашивања (унутар група, између група и насиље ван групе – према жртвама); коришћење трговинских структура или структура сличних пословним; умешаност у прање новца; утицање на политику, медије, јавну управу, правосудне органе или привреду и тежња за профитом или моћи“. – Heijden, T.: *Merenje organiziranega kriminala v zahodni Evropi, Proučevanje in primjeralni vidiki policijske dejavnosti v svetu*, Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana, 1998, str. 245-246.

¹⁷ „Постојање криминалне групе или организације; структура; хијерархија и субординација; организованост деловања; неидеолошки карактер групе; специфична поткултура; дисциплина; лојалност криминалном удружењу; одговорност; тајност постојања и деловања; широк дијапазон противправних активности; територија; покретљивост и интернационалност; деловање у неограниченом или дужем периоду; прилагодљивост; спрега с државом и државним органима; ограниченост чланства; монопол; специјализација; професионализам; финансијска моћ; специфичност активности и метода деловања и назив криминалног удружења“. – Мијалковић, С. и Бајагић, М.: *исто*, стр. 31-34.

низовани криминал, директно и индиректно угрожава безбедност вредности друштва и државе и сваког појединца. Као такав, организовани криминал препознат је као *безбедносни изазов, ризик и претња* националној безбедности државе и у том смислу регистрован у документима из области националне безбедности многих држава¹⁸. Несумњиво зато, многи аутори указују на потребу сагледавања безбедносне димензије организованог криминала, који „као негативна и специфична друштвена појава, представља неоружани облик угрожавања безбедности државе“¹⁹, „најопаснији облик угрожавања безбедности државе“²⁰, „озбиљна опасност и претњу за функционисање правне државе и за развој демократије у међународним размерама“²¹, претњу међународном миру и стабилности“²² итд.

За ваљано схватање безбедносне димензије организованог криминала неопходно је поћи од чињенице да појам „*национална безбедност*“ чине три основна елемента: *објект безбедности* (ШТА се штити? Штите се виталне државне вредности); *субјект безбедности* (КО је надлежан да штити објекта безбедности? Држава) и *субјект опасности или угрожавања* (ОД КОГА или ОД ЧЕГА се штити објект безбедности? Штити се од онога ко угрожава његову безбедност)²³.

Констатована релациона структура идентификује сукобљеност два **субјекта: субјект безбедности (држава)**, која брани (штити, чува, обезбеђује, осигурава) свој систем вредности и **субјект опасности (организован криминални колективитет)**²⁴ односно колективитети (поуздана сазнања указују на то да сваку државу напада више од једног криминалног колективитета, *нап. аут.*), који напада (угрожава) једну или више врста националних вредности државе. Реч је о *неконвенционалној врсти сукоба између* сувереног „дефанзивног“ субјекта (**држава**) и несувереног офанзивног субјекта (**организовани криминални колективитет**), својеврсни агресор чије деловање прожима

¹⁸ „Организовани криминал на простору Републике Србије... испољава се нарочито у областима недозвољене трговине наркотицима, трговине људима и илегалних миграција... По свом карактеру, организовани криминал представља озбиљну претњу безбедности и укупном развоју државе и друштва“. – *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 88/2009.

¹⁹ Теофиловић, Н. и Теофиловић, Т.: „Сузбијање организованог криминалитета“, *Спречавање и сузбијање савремених облика криминалитета* – II, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007, стр. 124.

²⁰ Мијалковски, М.: „Организовани криминал – најопаснији облик угрожавања безбедности државе“, *Ревиија за безбедност*, Центар за безбедносне студије, Београд, 12, 2008, стр. 5-16.

²¹ Англески, М.: „Во борбата против организираниот криминалитет е потребен поорганизиран научно-стручен пристап“, *Годишник на Факултетом на безбедност*, Скопје, 2002, стр. 95.

²² Zalisko, N.: „Russian organized crime: The foundation for trafficking“, *Police*, Bobit Publishing Company, Redondo Beach, 2000, p. 19.

²³ Мијалковски, М.: *Тероризам и организовани криминал*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2010, стр. 125.

²⁴ У нормативи и теорији за означавање носилаца организованог криминала употребљавају се термини: криминална група, криминална организација, криминално удружење, криминална мрежа, транснационална криминална организација и сл., чија јачина се креће од два до неколико десетина или стотина чланова. Зато је за њихово означавање упутно употребљавати заједнички термилошки назив „*организовани криминални колективитет*“.

макијавелистичко начело „за остваривање циља не бирају се средства“. У овом случају, уколико агресор не буде осујећен у остваривању свог стратешког (*материјални – тежња за профитом, неидеолошки*) циља од стране субјекта безбедности (нападнута државе), неминовно га преобликује у *политички циљ*. У том случају, реч је о држави којом носиоци организованог криминала „владају из сенке“, а карактеристични термини за њено означавање су „заробљена држава“, „заробљено друштво“, „украдена држава“ или „пропала држава“.

Преглед сазнања о „пропалим државама“ као последица организованог криминала указује на то да су субјективне слабости система националне безбедности државе пресудно утицале на победу тог специфичног агресора. Пре свега, није постојала воља политичке елите (врховног менаџмента) такве државе да адекватно штити националне вредности од организованог криминала, што, између осталог, подразумева да није придавала одговарајући значај националној обавештајној делатности. Зато, *основано је тврдити да уколико врховни менаџмент државе придаје адекватан значај националној обавештајној делатности (обезбеди услове за њено функционисање и патриотски-професионално користи њене резултате у процесу одлучивања ради заштите националних вредности од организованог криминала), мале су могућности организованих криминалних колективитета да озбиљније угрозе било коју националну вредност државе*. Ради потврђивања констатованог, најпре проблематизујемо неке битне чињенице о националној обавештајној делатности, а потом о њеном „првоешелонском“ и аналитичко-синтетичком, несумњиво великом доприносу у заштити националних вредности државе од организованог криминала.

Основне чињенице о националној обавештајној делатности

Појам национална обавештајна делатност најчешће се дефинише као скуп планских, организованих и непрекидних мера и поступака које предузимају њени носиоци ради сазнавања (тајних) намера и реалних могућности субјеката у безбедносном окружењу матичне државе и, на основу тих сазнања, предузимање адекватних мера и активности у политичкој, економској, војној и безбедносној сфери државе и друштва. Национална обавештајна делатност представља специфичан садржај националне безбедности²⁵ државе, односно њени носиоци (*обавештајне и безбедносне службе*) представљају „специфичну

²⁵ За појам национална безбедност у оптицају су бројне и разноврсне дефиниције: „Заштита једне земље од свих врста спољне агресије, шпијунаже, саботаже, субверзије, узнемиравања и других непријатељских деловања“. – Collins, M.J.: *Grand Strategy*, Anapolis, Md. 1973, p. 46.; „Национална безбедност је сложен, чињенично заснован, непрекидан и динамичан програм – нормативно-теоријска уређеност, институционална организованост и одсудна оперативна ангажованост нације (државе) на правовременом и успешном отклањању стварних и могућих спољних и унутрашњих опасности по безбедност националних вредности“. – Мијалковски, М.: *Обавештајне и безбедносне службе*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности и Службени гласник, Београд 2009, стр. 31.;

компоненту извршне власти државе²⁶ и *подсистем* система националне безбедности државе, који се означава појмовима „обавештајни систем“, „обавештајно-безбедносни систем“ или „безбедносно-обавештајни систем“²⁷.

Основни носиоци националне обавештајне делатности су обавештајне и безбедносне службе (агенције), што има за последицу употребу термина обавештајно-безбедносни или безбедносно-обавештајни систем²⁸. Прикупљање и анализа обавештења о носиоцима угрожавања безбедности матичне државе представља основни задатак обавештајног система државе, који чине најмање две службе (цивилна и војна, централна и ресорна), а организацијску структуру сваке службе начелно чине: руководећи органи, извршни органи и извори података. Извршава га сазнавањем виталних тајни субјеката опасности ван граница матичне државе и на њеној територији и њиховим предочавањем врховном менаџменту државе. Извршава га тако што његове основне врсте снага – обавештајне и безбедносне службе плански и организовано примењују обавештајно-оперативне делатности (тајне методе и средства). „Управо то обележје – тајно обавештавање (прикупљање података) о објектима обавештајног истраживања, независно од тога где се налазе, пресудно утиче на његов терминолошки назив – обавештајни систем“²⁹. Наиме, без обзира на преовлађујућу ангажованост обавештајне(-их) службе(-и) ван граница матичне државе, а безбедносне службе унутар њених граница, њихову ангажованост карактерише *тајна оперативна офанзивност*, односно њихови припадници као појединци и чланови оперативних тимова, континуално су у непосредном и посредном „борбеном“ контакту са спољним и унутрашњим носиоцима угрожавајућих делатности усмерених ка националним вредностима матичне државе, с циљем да буду у току њихових намера и планова.

Реч је о ангажованости која се означава термином *обавештајно-оперативна делатност*, по некима, најзначајнија фаза обавештајно-оперативног циклуса обавештајног система, познатија као *прикупљање обавештајних података*. У стручној литератури укупан број фаза обавештајно-оперативног циклуса је различит, а најчешће обухвата четири фазе: планирање и усмеравање, прикупљање података, обрада података и коришћење података.

Планирање и усмеравање рада обавештајног система, најчешће за период од годину дана, условно, остварује се на два нивоа – *први ниво* реализује врховни менаџмент државе (у преовладавајућем броју држава то је савет за националну безбедност), одређивањем обавештајних потреба државе и издавање задатака извршиоцима (директорима обавештајних и безбедносних служби) да

²⁶ Мијалковски, М. и Конатар, В.: *Необавештајна роварења обавештајаца*, Прометеј, Нови Сад, 2010, стр. 50.

²⁷ У ужем смислу, систем националне безбедности Републике Србије чине: „систем одбране, снаге Министарства унутрашњих послова, *безбедносно-обавештајни систем* (подвукао аутор) и привремено формиран органи и координациона тела за поједине кризе“. – *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Службени гласник, бр. 88/2009.

²⁸ „Безбедносно-обавештајни систем је функционално обједињен подсистем националне безбедности Републике Србије који чине Безбедносно-информативна агенција, Војнобезбедносна агенција и Војнообавештајна агенција“. – *Исто*.

²⁹ Мијалковски, М. и Томић, Д.: *Обавештајни системи*, Пи-прес, Пирот, 2013, стр. 15.

их остваре, док *други ниво* обухвата одлучивање шефова обавештајних служби и операционализација одлука у планове, које садрже конкретне задатке носиоцима обавештајно-оперативне делатности.

Прикупљање података обухвата примену оперативних метода и употребу техничких средстава од стране извршних органа обавештајне и безбедносне службе ради сазнавања виталних и других тајни (намере и планови) носилаца угрожавајућих делатности усмерених ка систему вредности матичне државе. У теорији су евидентни различити критеријуми разврставања *оперативних метода*, који се свode на *тајне и јавне*, чијом применом њени извршиоци настоје да прикупе податке о објекту истраживања: *људи*, односно људски колективитети, *предмети* (природни и вештачки инфраструктурни објекти, простор или територија и средства), *активности* људи и *документа* која садрже тајне податке о људима, предметима и активностима.

Обрада података обухвата разврставање, класификовање, анализирање, процењивање, оцењивање и интерпретирање прибављених обавештајних података и израда завршних обавештајних докумената (анализа, процена, информација, студија и др.), а реализује је аналитички структурни елемент обавештајне/безбедносне службе (први ниво) и савета за националну безбедност (други ниво).

Коришћење података, с једне стране, подразумева утицај завршних обавештајних докумената на одлучивање врховног менаџмента државе ради успешније вођење унутрашње и спољне политике, и са друге стране, њихово коришћење за унапређење обавештајно-оперативне делатности обавештајног система државе. У општем смислу, корисници резултата обавештајног система државе јесу и сви грађани тиме што се информишу, образују и ангажују на друге начине, на основу сазнања која су доступна јавности о раду овог специфичног система.

Основна сврха функционисања циклуса националне обавештајне делатности је да обезбеди оптималну заштиту система националних вредности од носилаца угрожавајућих делатности ма од кога, ма када и ма од куда долазиле. То подразумева систематско изненађивање спољних и унутрашњих носилаца угрожавања националне безбедности матичне државе, односно ефикасно превентивно-реактивно осујећивање стратешких (оружаних и неоружаних) изненађења по матичну државу. У складу са констатованим, размотрен је могући значај националне обавештајне делатности у процесу заштите националних вредности од организованог криминала, процес који се често термилолошки означава и као спречавање и сузбијање организованог криминала.

Захтеви и домети националне противкриминалне обавештајне делатности

У складу са третманом организованог криминала у стратешким документима из области безбедности као један од неоружаних (неконвенционалних) облика угрожавања безбедности друштва и државе, важан задатак савремених националних обавештајних ситема представља заштита система вредно-

сти матичне државе од те опасности. Извршавају га тако што прикупљају информације о организованом криминалу, чијом анализом и проценом установљавају да ли представља *безбедносни изазов* или *претња* националној безбедности, о чему извештавају врховни менаџмент матичне државе. Тежиште њихове *обавештајно-оперативно* и *аналитичке* ангажованости је на стварању услова националном систему безбедности државе да се плански, организовано и офанзивно *превентивно* супротставља носиоцима организованог криминала, пре наступања последице. Заправо, руководе се сазнањем да безбедно ефикасан је онај субјект који упозорава на (спречава) долазећу опасност, а не онај који је закупљен њеним сузбијањем, јер тада неминовно наступа штетна последица мања или већа. При томе, надасве, имају у виду људски, друштвени и државни захтев заштите и поштовање људских права грађана (право грађанина да му државни органи осигурају безбедност), која организовани криминални колективитети у драстичном смислу угрожавају. У том контексту, користе нарочито повољну околност, која се огледа у преовладавајућем предузимању обавештајно-оперативне делатности према организованим криминалним колективитетима на територији матичне државе, независно од тога да ли су њихови чланови њени или страни држављани. Најзад, руководе се поузданим сазнањем о томе да евентуално пасивно „чекање“ националног система безбедности да се кривично дело организованог криминала изврши, односно организовани криминал испољи као безбедносна претња, вишеструке су друштвено-штетне последице³⁰, чије отклањање је много теже и неизвесније.

Политика одбране од организованог криминала (у даљем тексту: *противкриминална политика*) представља оквир за сагледавање аспеката и домета националне обавештајне противкриминалне делатности у сложенем процесу одбране матичне државе од носилаца организованог криминала. Полазиште противкриминалне политике³¹ треба да буде сазнање о томе да припадници организованог криминала не врше кривична дела у афекту и јавно, већ их чине вољно, свесно, лукаво и тајно. То су препреде и аморалне особе – приватног или службеног друштвеног статуса које се тајно удружују с циљем да на противзаконит начин стекну материјалну или другу корист. Њихова успешност подразумева наношење огромне штете систему вредности државе, између осталог зато што његови најуспешнији појединци, по правилу, легализују део стечене добити, истовремено претендујући да утичу на врховни менаџмент

³⁰ Карактеристичне последице су: омогућава одржавање криминалног тржишта, јачање постојећих и конституисање нових организованих криминалних колективитета, захтева ангажовање репектабилних људских и материјалних ресурса за расветљавање кривичних дела после њиховог извршења, ствара услове за неповерење грађана у државне органе и институције, негативно утиче на људску и друштвену безбедност, због прекограничних криминалних активности слаби кредибилитет државе у међународној заједници и др.

³¹ У теорији безбедности је у употреби појам „криминална политика“. Семантички посматрано, појам *criminal policy* означава криминалну политику, тј. политику или стратегију борбе против криминала, и помиње се у делима многих аутора, који под тим подразумевају „практичну делатност у борби против криминалитета и девијантног понашања“. – Бавцон, Љ.: *Криминална политика и њене тенденције*, Цанкарјева задужбина, Љубљана, 1968, стр. 13-40. Евидентна је неподесност појма *криминална политика*, јер асоцира на политику криминалца. Са аспекта субјекта безбедности, прикладнији је термин *противкриминална политика*.

државе или да постану његови чланови. Њихова камуфлираност у брзом незаконитом богаћењу и „невидљива“ моћ могу резултовати томе да их грађани уважавају као успешне „бизнисмене“ који им обезбеђују запослење, дакле егзистенцију. Зато противкриминална политика мора константно да разоткрива суштинске димензије организованог криминала по безбедност било које националне вредности.

Национална противкриминална политика пре свега, подразумева *институционалну одговорност државе* у погледу осмишљавања и предузимања адекватних мера ради оптималне заштите свог система вредности од носилаца организованог криминала. Институционална одговорност система националне безбедности државе подразумева његову вољност и способност да усвоји и промовише превентивне и реактивне мере чијом усклађеном применом у највећој могућој мери штити грађане, друштво и државу од организованог криминала. Вољност субјеката националног система безбедности треба да одражава њихову чврсту опредељеност да доследно испуњавају указано поверење грађана да штите њихову безбедност од свих врста опасности; у конкретном случају, да их штите од организованог криминала. Реч је о опредељености за стратегију нулте толеранције³² у односу на ову опасност која искључује било какве калкулације у вези са његовим носиоцима (нпр. постоји свест о постојању организованих криминалних колективитета, међутим, толерише се њихово противзаконито деловање до границе када се „оцени“ да озбиљно угрожавају систем вредности државе).

У сажетом смислу речено, успешна противкриминална политика огледа се у способности државе да ефикасно брани свој систем вредности од организованих криминалаца. То значи да обезбеђује услове за рационално учешће свих својих ресурса у том сложенем и неизвесном процесу на начин који их обавезује да поштено и професионално спречавају и сузбијају све облике организованог криминала у свакој области друштвеног живота. Држава то може постићи усвајањем адекватне нормативе (закони) и теорије (стратегије) и наравно, њиховом доследном применом у пракси (Шема 1).

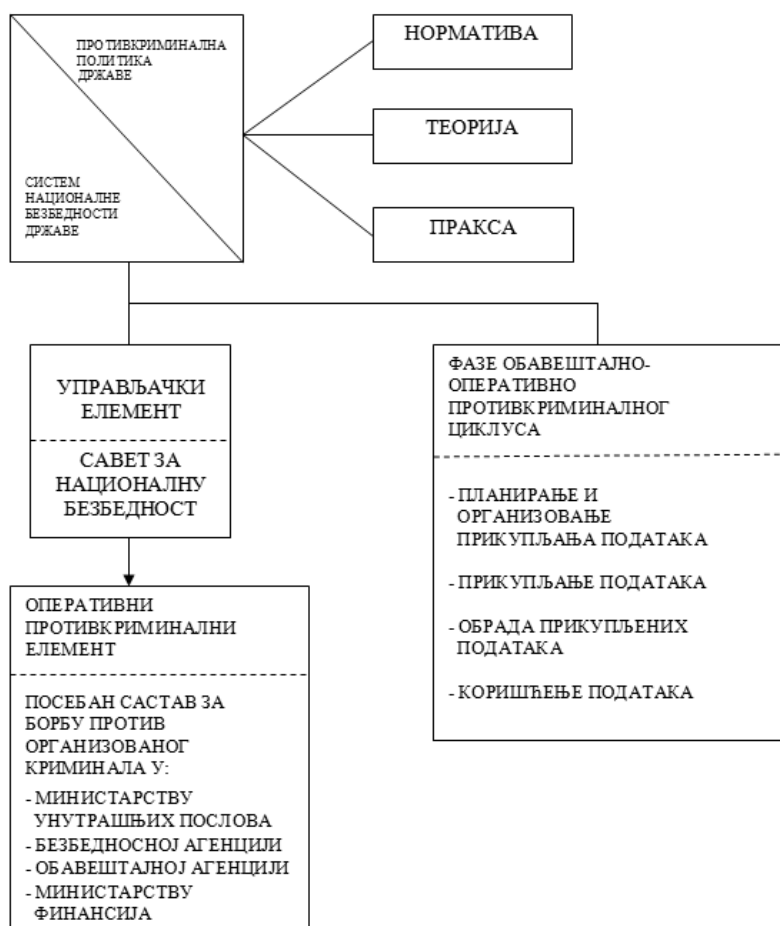
Противкриминална политика државе треба да првенствено буде превентивна (у пределиктној фази спречава испољавање организованог криминала), јер уколико је успешна, превенција је увек целисходнија од репресије (у постделиктној фази испољавања организованог криминала). Обе варијанте борбе против организованих криминалних колективитета ради заштите система националних вредности одражавају јединство нормативе, теорије и праксе, а **национална обавештајна делатност**, у некаквом смислу прожима сваку од поменутих компоненти посебно. Ради ваљаног разумевања констатованог, упутно је поћи од чињенице да „политичка власт је основни облик и основ власти у друштву, а искључиви носилац политичке власти јесте држава“³³.

³² „Стратегија нулте толеранције заснива се на теорији сломљених прозора, која раст криминала види у изостанку реакције субјеката друштва на прве симптоме слабљења механизма социјалне контроле у суседству (физички неред, непристојно понашање и сл.). – Вуковић, С.: *Превенција криминала*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2017, стр. 270.

³³ *Мала политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1966, стр. 1307.

Међутим, у свакој држави постоји подела политичке власти на законодавну, извршну и судску, а заправо, реч је о функцијама (три) једне те исте власти, јер се кроз њих изражава и остварује једна иста државна воља. *Систем националне безбедности* државе у ширем смислу одражава вољу (представља производ) дотичне власти³⁴, односно чине га највиши органи законодавне, извршне и судске власти, док у ужем смислу чине га снаге (органи и институције) надлежне да непосредном применом нормативе и теорије штите систем националних вредности од угрожавајућих околности. Његово успостављање и функционисање одражава вишедимензионалну међузависност нормативног, теоријског и практичног аспекта у суочавању са било којом врстом угрожавајуће делатности, а *организовани криминал* представља једна од њих.

Шема 1:

³⁴ „Систем националне безбедности у ширем смислу чине највиши органи законодавне, извршне и судске власти: Народна скупштина Републике Србије, председник Републике Србије, Савет за националну безбедност, Влада, судови и тужилаштва“. – *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 88/2009.

Обавештајни подсистем као структурни елемент система националне безбедности намењен је да му пружа неопходну општу обавештајну подршку ради ефикасне заштите система националних вредности од носилаца свих врста угрожавајућих делатности, дакле и од организовано-криминалне делатности. Међутим, упркос коришћења дотичне обавештајне подршке, функционисање сваког структурног елемента система националне безбедности, на извесан начин подразумева и предузимање интерне обавештајне делатности, која, наравно, компативилна је општој обавештајној делатности.

Међуутицај противкриминалне нормативе и обавештајне делатности

Принцип у националном законодавству – „нико не може бити кажњен за дело које пре него што је учињено није било законом одређено као кривично дело и за које законом није било прописано како ће се казнити онај који га учини“ – треба да уважава противкриминална политика државе приликом осмишљавања, доношења (усвајања) и корекција *нормативе* у вези са заштитом њеног система вредности од организованог криминала. Аналогно томе, носиоци противкриминалне политике треба да у парламенту створе повољне услове да доноси нове и мења постојеће законе ради константног унапређења заштите националних вредности од организованог криминала. Реч је о нужној континуалној заокупљености законодавца у вези са одговором на питања: *шта и како регулисати* у вези са системом националне безбедности ради његовог ефикасног превентивно-реактивног ангажовања ради одбране грађана, друштва и државе од носилаца организованог криминала? Основано је претпоставити да законодавац, у формулисању одговора на поменута питања, у комплексу расположивих сазнања, узима у обзир *обавештајна сазнања о организованом криминалу*, која указују на његово постојеће и перспективно стање (безбедносни изазов, ризик или претња) у односу на националну безбедност државе.

Несумњиво, *обавештајна сазнања* треба да утичу на формулисање одговора на питање: *шта регулисати* у вези са квалитетним обухватом организованог криминала, односно *од кога и од чега* треба заштитити систем националних вредности државе? Одговор треба да садржи профил учиниоца (физичко лице) који чињењем или нечињењем (неком делатношћу) угрожава (наноси штету, урушава, изазива промене) конкретну националну вредност, а законом је таква делатност квалификована као кривично дело и предвиђена кривична санкција. Заправо, сажет одговор на ово питање треба да садржи: *учиниоца, опис угрожавајуће делатности и санкције*, односно прописивање квалификованих облика кривичних дела у вези са свим облицима организованог криминала, а посебно: инкриминисање једног облика саучесништва (злочиначко удруживање), гарантовање одређених привилегија члановима организованог криминалног колективитета уколико правовремено открију њихову противзакониту делатност (нпр., сведок сарадник), конфисковање имовине стечене криминалним делатностима, прописивање посебних метода

ради прикупљања доказа о кривичним делима са елементима организованог криминала (мера надзора и снимања телефонских и других разговора ...) и да у време ванредног стања, изменама и допунама кривичних закона повећавају се запрећене казне за кривична дела са елементима организованог криминала.

Обавештајна заснованост одговора на питање *шта регулисати* у погледу обухвата организованог криминала евидентна и у одговору на питање *како регулисати* ангажовање система националне безбедности за борбу против носилаца те опасности. Законодавац треба да пропише како систем националне безбедности одвраћа, открива, надзире, документује и онемогућава носиоце организованог криминала да нападају националне вредности државе. Заправо, законодавац прописује надлежности и овлашћења свакој врсти снага (нпр., организацијска јединица полиције за борбу против организованог криминала) система националне безбедности у погледу заштите националних вредности од организованог криминала у уобичајеним (редовним, свакодневним) и неуобичајеним (ванредним) условима, укључујући и могућност да ескалација организованог криминала може да буде узрок настанка ванредних услова.

Међуутицај противкриминалне теорије и обавештајне делатности

Да би систем националне безбедности успешно штитио грађане, друштво и државу од организованог криминала, неопходно је да нормативу (законске норме) – која веома прецизно („круто“) регулише његово организовање, припремање и ангажовање – детаљније теоријски објаснити, односно усвојити адекватну *теорију*. Реч је о систему мишљења државних и друштвених ауторитета изражен у аргументованим ставовима прожетих *обавештајним сазнањима* (теоријска документа – стратегије и интерна правила) који снагама за борбу против носилаца организованог криминала препоручују оптималну употребу самосталне и целокупне државне моћи у заштити националних вредности од организоване криминалне претње. Пре свега, реч је о највишем државном теоријском документу – *национална стратегија за одбрану од организованог криминала*³⁵, која одражава планско хтење субјеката система националне безбедности да, на основу квалитетне анализе и оцене постојећег организованог криминала и што поузданијих предвиђања његовог испољавања, предузимају ефективне и ефикасне мере да успешно бране систем вредности матичне државе. Попут нормативе (закони), национална стратегија за одбрану од организованог криминала узима у обзир *обавештајна сазнања* о организованом криминалу и садржи одговор на питања *шта регулисати?* (региструје, описује и објашњава циљеве, облике, носиоце и могуће последице организованог криминала) и *како регулисати?* (свакој врсти система националне безбедности препоручује како да оптимално успешно употребљава сопствену моћ ради заштите националних вредности од организованог криминала). Заправо, овај теоријски документ указује како се треба бранити од организованог као целине

³⁵ У многим земљама, називају је националном стратегијом за борбу против организованог криминала, а неке земље немају овакву стратегију.

(од свих облика) и његових појединих делова (нпр., кријумчарење миграната). У том контексту, функционалне државе осим највише, тзв. „крвне“ против-криминалне стратегије, усвајају и неопходан број полистратегија (нпр., национална противкорупцијска стратегија, национална стратегија за борбу против трговине људима итд.).

Општа и ресорске противкриминалне стратегије представљају систем научних знања (теорија и пракса) о оспособљавању (припремању) и ангажовању (примена мера, активности и средстава) субјеката система националне безбедности ради ефикасне заштите система вредности матичне државе од организованог криминала. Свака од њих садржи одговарајућа упутства за превентивну и реактивну борбу против организованих криминалних колективитета. Међутим, све оне заснивају се на *обавештајној анализи* испољавања организованог криминала, која резултује идентификовањем слабости потенцијалних и актуелних носилаца организованог криминала (извршилаца кривичних дела) и искоришћавањем њихових пропуста за оптималну заштиту система вредности матичне државе. Закључак је једноставан: суштинска сврха *обавештајних сазнања* уткана у противкриминалним стратегијама јесте да обезбеди ниво познавања организованих криминалних колективитета који систему националне безбедности државе омогућава да их систематски изненађује – спречава их да угрозе безбедност националних вредности, односно ефикасну противкриминалну праксу.

Међуутицај противкриминалне праксе и обавештајне делатности

Пракса противкриминалне политике одражава обим и карактер односа система националне безбедности државе према објективном стању организованог криминала. Реч је о сложенем друштвеном процесу који подразумева усклађено ангажовање целокупних ресурса, пре свега, наменских снага за борбу против носилаца организованог криминала ради спречавања и сузбијања њихових противзаконитих делатности усмерених ка систему вредности матичне државе. Противкриминална пракса првенствено обухвата усклађену примену офанзивно-дефанзивних мера од стране снага система националне безбедности на процењивању испољавања конкретних облика организованог криминала и њихових потенцијалних носилаца и, у складу с тим, предузимање адекватних заштитних мера – *превентивних*, а уколико је организована криминална делатност изазвала некакву штету на заштићеној вредности, предузимање *реактивних* мера ради њеног надзора и сузбијања. Успешност уобичајене (свакодневне) противкриминалне праксе у великој мери зависи од раположивих *обавештајних сазнања* о организованим криминалним колективитетима и најпозванија је да иницира ажурирање (измене и допуне) нормативе (закона) и теорије (стратегije). Противкриминална пракса система националне безбедности државе условне се може разврстати на *обавештајно-оперативну*³⁶ и *судску*.

³⁶ Неки аутори, обавештајно-оперативну противкриминалну праксу означавају синтагматским појмовима „криминалистичко-обавештајни рад који претходи било каквом покушају изучавања

Имајући у виду да *судска противкриминална пракса* представља својеврстан (један) садржај завршне фазе обавештајно-оперативне противкриминалне праксе³⁷, у раду је размотрена само у обиму који је неопходан да се схвати њено место у целокупном обавештајном оквиру феномена организованог криминала.

Основна максима **обавештајно-оперативне противкриминалне праксе** мора бити да сваки учинилац кривичног дела организованог криминала буде професионално сагледан, а то подразумева прикупљање релевантних података и доказа за покретање кривичног прогона. При томе полази се од чињенице да кривично дело као криминални акт из области организованог криминала садржи три битна елемента: потенцијалног извршиоца, који обавезно има саучеснике, одговарајући објект напада (нека вредност у некој области друштвеног живота) и одсуство адекватне функције контроле (пропуштање) система националне безбедности државе. За ваљано разумевање сложеност процеса остваривања дотичне максиме, неопходно је имати на уму да систем националне безбедности државе условно чине два структурна елемента: *управљачки и оперативни елемент*. Њихова самостална и координисана противкриминална ангажованост обухвата: *планирање и организовање прикупљања података* о организованој криминалној претњи, *прикупљање података* (откривање и документовање кривичних дела организованог криминала), *обрада прикупљених података* (израда процена, информација, подношење кривичних пријава...) и *коришћење података* – од стране правосуђа, за изрицање казне учиниоцима кривичног дела организованог криминала, од стране оперативног елемента система националне безбедности за унапређење сопственог ангажовања и од стране управљачког елемента, за стратешко процењивање стања заштићености националне безбедности од организованог криминала и издавање задатака систему националне безбедности за борбу против организованих криминалних колективитета.

Основни елемент система националне безбедности је тежишни носилац поменутог обавештајно-оперативног противкриминалног циклуса – планирање, прикупљање, обрада и коришћење података о организовано криминалу. У највећем броју држава савременог света, *посебни састави (служба, управа, одељење...)* полицијско-безбедносне компоненте представљају „кичму“

појава или процеса у криминалном миљеу“ (Манојловић, Д.: *Криминалистичка аналитика*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, ЈП Службени гласник, Београд, 2008, стр. 80); „криминалистичко-обавештајни послови – планирање, прикупљање, обрада и анализа података и информација о криминалитету...“ (Клисарић, М.: *Менаџмент квалитета функције супротстављања криминалитету*, Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Врратић“, Нови Сад, 2016, стр. 70).

³⁷ Судска оперативна пракса подразумева изрицање кривичних санкција сваком кривично одговорном члану (и вођама) организованог криминалног колективитета. Реализују је судови, где осумњичени доспевају након успешно окончане обавештајно-оперативне праксе – дело треба да буде регистровано, учинилац кривичног дела пронађен и прикупљена неопходна обавештења и докази о делу и његовом учиниоцу. Изрицањем казни судови треба да од организованог криминала оптимално штите грађане и њихове интересе, као и друштвене односе регулисане законодавством. Изречене казне морају бити правилно одмерене, јер на тај начин највише доприносе остваривању превентивне и репресивне функције противкриминалне политике државе.

овог циклуса система националне безбедности³⁸, који, у обезбеђивању релевантних доказа непосредно сарађују и поступају по инструкцијама Тужилаштва за организовани криминал, а у извршавању задатака хапшења опасних криминалаца, сарађују са специјалним (интервентним, противтерористичким...) јединицама.

Суштинска (превентивна) сврха обавештајно-оперативне противкриминалне ангажованости поменутих посебних састава и полицијско-безбедносне компоненте у целини јесте да обезбеде матичну државу од стратегијског изненађења од носилаца било које врсте организованог криминала. Такође, њихова (реактивна) ангажованост претпоставља ефикасно отклањање испољеног изненађења (нпр., одређени организовани криминални колективитет успоставио је функционални канал за кријумчарење миграната), тако што откривају све појединости о учињеним кривичним делима и њиховим учиниоцима. Међутим, у вези са наведеним треба имати на уму да независно од стручности, опремљености средствима и мотивисаности полицијско-безбедносне компоненте за извршавање задатака, оптималну ефикасност може постићи само уколико су наведене карактеристике својствене и другим снагама система националне безбедности државе. У супротном, резултати полицијско-безбедносне компоненте могу бити обезвређени (омаловажавани) нечијим непрофесионалним поступањем. Иначе, треба имати у виду да сваки састав полицијско-безбедносне компоненте у складу са законским надлежностима и овлашћењима примњује оперативно-техничке и криминалистичке методе с циљем да прибави релевантне информације о делатностима организованих криминалних колективитета, чијим документовањем обезбеђује предузимање судских и других мера против њихових учинилаца.

Први корак у извршавању тог задатка од стране сваког *посебног организацијског састава* полицијско-безбедносне компоненте представља *планирање прикупљања информација* о организованом криминалу за одређени временски период, уобичајено, за годину дана. Планирање се врши у *оперативној ситуацији* – двостран оштро супротстављен тајни процес који обухвата скуп података о носиоцима организованог криминала и њиховим актуелним угрожавајућим делатностима против система вредности државе, са једне, и оперативну ангажованост полицијско-безбедносне компоненте система националне безбедности државе на откривању и установљавању комплекса чињеница о организованом криминалу у датом тренутку против матичне државе, са друге стране. На сложеност планирања указује чињеница да обавештајни подаци о носиоцима организованог криминала могу да буду потпуни или непотпуни, проверени, делимично проверени или непроверени, од једног или више извора, оригинални (документа, средства и сл.), изведени итд., односно да садрже један или више уочљивих аргумената који као спољна манифестација указују на постојање противзаконите делатности организованог(-их) криминалног(-их) колективитета. Стога, основни циљ планирања прикупљања података јесте да се

³⁸ У Републици Србији то су: Служба за борбу против организованог криминала у Министарству унутрашњих послова и одељења/одсеци у Безбедносно-информативној агенцији, Војно-безбедносној и Војно-обавештајној агенцији.

прошири и продуби фонд сазнања о организованом криминалу, односно максимизира успешност најјачег „оружја“ снага за борбу против организованог криминала – обавештајно-оперативна делатност.

Због условне дводелности расположивих обавештајних сазнања (чине скуп пределиктних и постделиктних делатности у документационом фонду, који чине архивска и актуелна документација³⁹) о носиоцима организованог криминала, руководилац организацијског састава (нпр., директор управе за одбрану од организованог криминала контраобавештајне агенције) приликом планирања прикупљања података (треба да) уважава дотичну посебност превентивног и реактивног ангажовања сопствених ресурса. Наиме, израђује *план ангажовања* матичног противкриминалног састава који начелно садржи две групе задатака. *Прва група задатака* обухвата његову општу оперативну ангажованост усмерену ка надзирању опште оперативне ситуације ради регистравања индикатора о испољавању организованог криминала и проверавању почетних оперативних сазнања о новорегистрованом(-им) персоналном(-им) организованом(-им) криминалном(-им) колективитету(-има), односно примену оперативних метода (непосредно запажање, примање писмена, телефонска и непосредна усмена обавештења од грађана, примање обавештења од државних и других органа, средства јавног информисања и др.), за које није потребна сагласност (одобрење) јавнотужилачке компоненте система националне безбедности државе. *Друга група задатака* обухвата његову посебну ангажованост на потврђивању или одбацивања почетних и делимично проверених оперативних сазнања о „активним“ организованим криминалним колективитетима, односно примену оперативних метода и средстава (прикривени иследник, сведок сарадник, пружање симуловане услуге и склапање симулованих правних послова, мера контроле испорука, надзор и снимање телефонских и других разговора или комуникација другим техничким средствима, контрола пословања одређених лица и привремено одузимање предмета и имовинске користи)⁴⁰ за које је потребно одобрење јавнотужилачке компоненте система националне безбедности државе.

План прикупљања података о организованом криминалу представља окончање прве фазе обавештајно-оперативног циклуса. Реч је о документу који садржи циљ и начин ангажовања персоналног састава полицијско-безбедносне компоненте ради потврђивања (документовање) или одбацивања основане сумње о деловању носилаца организованог криминала. За сваки задатак, одређује се извршилац (тим, група), методе, средства, временски рок и саизвршилац, уколико нека врста снага система националне безбедности сарађује у извршењу задатка.

³⁹ Архивски оперативни фонд чине проверена и друга сазнања која се односе на окончане случајеве о организованом криминалу, оперативним или судским поступањем, док актуелна оперативна сазнања о организованом криминалу јесу она која одражавају текућу (свакодневну) оперативну ангажованост полицијског или безбедносног састава у борби против носилаца организованог криминала. – Мијалковски, М. и Томић, Д., *исто*, стр. 225-229.

⁴⁰ Милошевић, М.: *Организовани криминал*, Службени лист Србије и Црне Горе, Београд, 2003, стр. 123-195.

У складу са регистрованим задацима у плану прикупљања обавештајних података одређеног састава полицијско-безбедносне компоненте који персонално одређују њиховог извршиоца, његов руководиоц усмерава и надзире *прикупљање обавештајних података о организованом криминалу* односно примену оперативних метода ради документовања кривичних дела организованог криминала и подношење кривичне пријаве против учиниоца или одбацивање основане сумње. Сложеност и ризичност примене посебних обавештајно-оперативних метода и средстава ради сузбијања организованог криминала захтева одобрење надлежног суда и остваривање сарадње са јавнотужилачком и финансијском компонентом система националне безбедности. Према садржају, могу се разврстати у две групе: тајна инфилтрациона (прикривени иследник, сведок сарадник, симуловани правни послови) и тајна опсервацијска (употреба техничких средстава за сазнавање чињеница о носиоцима организованог криминала⁴¹). Разврставање је условно, јер се најчешће примењују истовремено две или више метода.

Тако, на пример, *надзор и снимање телефонских и других разговора или комуникација другим техничким средствима и оптичко снимање* обухвата тајно пресретање комуникација осумњиченог („прислушкивање“) постављањем одговарајућих уређаја у средству за комуникацију које користи или пресретањем на други начин, нпр., озвучењем просторија или превозних средстава која користи, и снимањем појединих активности осумњиченог употребом специјалне оптичке технике. Ова метода има наглашен значај у откривању и доказивању кривичних дела организованог криминала, јер се њоме фонодокументује комуникација осумњиченог са другим лицима фиксним или мобилним телефоном, персоналним рачунаром, телепринтером, пејџером и другим средствима, с једне стране, а оптичним снимањем фото и ТВ-документују непосредни контакти са другим лицима у вршењу кривичних дела, са друге стране.

Напоменуто је да се друга фаза (прикупљање података) обавештајно-оперативно-противкриминалног циклуса окончава подношењем кривичне пријаве против осумњиченог(-их) учиниоца(-лаца) за кривично дело организованог криминала или одбацивања основане сумње. Реч је заправо, само о једној врсти садржаја *треће фазе (обрада прикупљених података)* циклуса, јер њена целина подразумева обрада свих прибављених података о организованом криминалу применом свих метода и средстава, односно њихово претварање у *синтетизовано обавештајно знање*. Ову (аналитичку⁴²) фазу реализује анали-

⁴¹ Мијалковски, М.: Тероризам и организовани криминал, *исто*, стр. 213 - 221; Вуковић, С.: *Превенција криминала*, криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2017, стр. 278-299.

⁴² Аналитичка делатност у најопштијем смислу представља свеобухватно и студиозно анализирање података о неком лицу, догађају, проблему, појави или колективитету ради идентификовања његових кључних аспеката, чијим се синтетизовањем формулише поуздан став о узроцима који су му претходили, начина испољавања и изазваних последица (остварених резултата). Такво закључивање исказано у форми документа представља непроцењив извор сазнања корисницима (субјектима државе и друштва) за опсежније ангажовање у вези са дотичним проблемом у постојећим и могућим условима.

тички орган (високостручни и искусни кадрови) организацијског састава полицијско-безбедносне компоненте система националне безбедности државе који примењују научне методе и достигнућа из области електронике и кибернетике. Реч је о комплексном процесу обраде података о организованом криминалу: *класификација* на бази заједничких карактеристика, процењивање њихове поузданости, *анализа* (проучавање, схватање, упоређивање, оцењивање и спајање у обавештајну информацију/сазнање), *интерпретација* и *обједињавање* (из више сродних података добија се обавештајни податак у ужем смислу), чија употребна вредност може да буде *оперативна* (за унапређење обавештајно-оперативног противкриминалног поступања дотичног састава полицијско-безбедносне компоненте) и *конвенционална* (за покретање кривичног прогона против учиниоца кривичног дела, информисање врховног менаџмента матичне државе, размену података са сродним службама, информисање јавности...) ⁴³.

На пример, претпоставља се да би оквирну структуру *Годишњег извештаја о организованом криминалу* Управе за борбу против организованог криминала Безбедносне агенције који доставља Савету за националну безбедност матичне државе требало да чине следећи елементи: (1) укупан број обавештајно-оперативно сагледаваних организованих криминалних колективитета и неопходан број појединости о сваком од њих посебно (укупан број чланова, организацијска структура, територијална размештеност, врсте и начин реализације криминалних делатности, материјална штета коју је учинио држави и друштву и укупан број чланова против којих је покренута кривична пријава); (2) узроци организованом криминалу (унутрашњи и/или прекогранични), (3) проблеми са којима су се оперативци и тимови суочавали у процесу примене посебних метода и средстава за обухват противзаконитог деловања организованих криминалних колективитета; (4) укупан број службених лица која су у некаквом дослуху са носиоцима организованог криминала; (5) карактер сарадње са сродним службама у борби против организованог криминала и (6) предлог мера ради унапређења заштите државе и друштва од организованог криминала.

Израдом завршних докумената, окончава се аналитичка фаза обавештајно-оперативног противкриминалног циклуса. Заправо, окончава се *први ниво анализе организованог криминала* који реализује организацијски састав полицијско-безбедносне компоненте (нпр., Служба за борбу против организованог криминала Министарства унутрашњих послова) система националне безбедности државе, чији финални документ се доставља кориснику. Тиме почиње четврта фаза (*коришћење података*), која се састоји у томе што кориснику (парламент, судска компонента, савет за националну безбедност...), у складу са фондом сазнања о организованом криминалу који садржи завршни документ омогућава да предузме адекватне мере ради заштите система националних вредности од организованог криминала. На пример, *информација о ескалацији*

⁴³ Ову фазу неки стручњаци означавају термином „криминалистичко-аналитичка делатност“. – Опширније у: Манојловић, Д.: *исто*, стр. 169 – 282.

организованом криминалу због неадекватних закона може утицати на Парламент да покрене измену појединих закона ради унапређење превенције те опасности; информација о коруптивности респектабилног броја службених лица у једном или више министарстава може утицати на Владу да унапреди контролну функцију ради осујећивања потенцијалних извршилаца кривичног дела организованог криминала итд.

Размотрене чињенице указују на несумњиви допринос завршних докумената полицијско-безбедносне компоненте оперативног елемента система националне безбедности у заштити националних вредности од организованог криминала. Међутим, огроман број држава закључује да, чак у случају када полицијско-безбедносна компонента води успешну борбу против носилаца организованог криминала, често изостаје жељени стратегијски успех. То првенствено зато што неко на државном нивоу не сагледава укупне резултате, који би представљали основу за покретање нових квалитетних и опсежнијих мера и активности на спречавању и сузбијању организованог криминала. С циљем отклањања таквог пропуштања, функционалне државе успоставиле су посебно државно тело, којем су одређене надлежности и начин функционисања, односно поверен задатак у вези са одбраном од организованог криминала.

Реч је о конституисању *мултидисциплинарне организацијске јединице* чији назив је разнолик (комисија, комитет, одбор итсл.) у **Управљачком елементу система националне безбедности државе**. Чланови тог мултидисциплинарног органа јесу експерти из области политике, права, привреде, финансија, криминалистике, криминологије, безбедности, социологије, психологије и науке, које бира законодавни орган (парламент), коме подноси годишњи извештај, а о свом раду, редовно извештава савет за националну безбедност. Његове надлежности⁴⁴ су аналитичке, оцenske, прогностерске (предвиђајуће), програмске и сугестивно-препоручујуће државним и друштвеним органима у смислу њихове оптималне превентивно-репресивне ангажованости против носилаца организованог криминала. Заправо, *такво тело реализује други (виши) ниво анализе организованог криминала*, на основу сазнања (извештајни завршни документи) свих компонената система националне безбедности чији основни задатак је да штите националне вредности од организованог криминала (Имајући у виду да у комплексу задатака Канцеларије Савета националну безбедност и заштиту тајних података Републике Србије, један од њих представља „обављање стручних послова за потребе Савета...“⁴⁵, претпоставља се да обухвата виши ниво анализе облика угрожавања националне безбедности наше државе, дакле и организованог криминала). Анализом садржаја завршних докумената о сваком облику организованог криминала понаособ и свих зајед-

⁴⁴ Није надлежно да непосредно открива, гони и пресуђује учиниоцима кривичних дела организованог криминала, нити да руководи професионалним (наменским) снагама за борбу против организованог криминала.

⁴⁵ Уредба о оснивању Канцеларије Савета за националну безбедност, *Службени гласник РС*, број 12/2009. Назив овог тела је после доношења Закона о тајности података (*Службени гласник РС*, број 104/2009) промењен у *Канцеларију Савета за националну безбедност и заштиту тајних података*.

но оно уобличава оцену о узроцима, нивоу и карактеру претње националној безбедности организованим криминалом и установљава ниво успешности противкриминалне политике матичне државе, у крајњем, вољу политичке елите за суочавање са овом специфичном претњом. На основу оцене стања организованог криминала (нивоа угрожености система националних вредности њиме) предвиђа његово испољавање у блиској будућности и израђује државни програм за његово спречавање и сузбијање, односно ажурира постојећи. Дотични програм⁴⁶ предочава савету за националну безбедност, изнимно и неком другом државном органу, и поступа у складу са захтевима у вези са његовом евентуалном корекцијом.

Документи овог мултидисциплинарног органа израђени применом аналитичко-синтетичког метода⁴⁷, треба да садрже одговор на сва питања у вези са одбраном националних вредности од организованог криминала. Првенствено, врховном менаџменту државе треба да омогуће да самокритички сагледа сопствену вољу за бескомпромисну борбу против организованог криминала и ваљано оцени ефикасност рада сваког субјекта система националне безбедности матичне државе у спречавању и сузбијању организованог криминала, а то подразумева издавање нових задатака ради унапређења заштите националне безбедности од организовано-криминалне претње. Такође, треба да дају одговор на питања која основано поставља јавност, попут: „Ко или шта спутава актуелну власт да не оствари обећање у предизборној кампањи о искорењивању организованог криминала?“, „Како је могуће да неко веома брзо стекне огромно богатство а надлежни државни органи не утврде његово порекло?, „Како је могуће да кривичнопроцесни поступак против окривљених лица за кривична дела организованог криминала траје годинама и често се окончава без адекватних казни?“ и сличних.

Несумњиво, методолошки приступ и аналитички процес рада таквог органа управљачког елемента система националне безбедности државе је специфичан за сваку државу и представља службену тајну. Са друге стране, имајући у виду кључна обележја сложености одбране националних вредности од организованог криминала, реалистично је претпоставити да оно израђује информације, студије, програме..., узимањем у обзир следећих елемената: узроци (унутрашњи и спољни) који погодују или могу погодовати настајању и ескалацији појединих или свих облика организованог криминала⁴⁸; циљеви, јачина, орга-

⁴⁶ Независно од разноликости од државе до државе, дотично тело тај Програм операционализује у планове за одбрану националних вредности од организованог криминала који представљају извориште, упутство и обавеза за ефикасно ангажовање снага система националне безбедности. Уобичајено, реч је о краткорочним (једногодишњи), средњорочним (петогодишњи) и дугорочним (деценијски...) плановима, који обавезно садрже механизме надзора остваривања.

⁴⁷ Његови саставни делови су: аналитички посебни методи (анализа, апстраховање, специјализација и дедукција) и синтетизујући методи (синтеза, конкретизација, генерализација и индукција), који резултују закључивањем, а „закључивање и научно и свако друго сазнање подразумевају и доказивање и оповргавање“. – Милосављевић, С. и Радосављевић, И.: *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 202 – 214.

⁴⁸ „Облици савременог организованог криминала: организовани економски криминал, организовани нарко-криминал – „нарко-мафија“, ауто-мафија, илегалне миграције и кријумчарење мигра-

низованост, стратегију и тактику организованих криминалних колективитета који угрожавају националну безбедност државе; повезаност унутрашњег и прекограничног организованог криминала; утицај организованог криминала на испољавање тзв. класичног криминала и облика политичког насиља, попут тероризма, оружане побуне и сличних; утицај субјективних слабости снага система националне безбедности на појаву и ескалацију организованог криминала итд.

У *општем смислу*, резултати рада (информације и предлог мера у вези са оптималном заштитом националних вредности од организованог криминала доследним поштовањем стратегије нулте толеранције у спречавању и сузбијању организовано-криминалне претње) овог мултидисциплинарног тела *заснованих на обавештајним сазнањима*, могу пресудно да утичу, пре свега, на превентивну успешност одбране државе и друштва од организованог криминала. То претпоставља да круцијални циљ информисања врховног менаџмента државе о организовано-криминалној претњи националној безбедности треба да буде на саопштавању обима и карактера учињених и могућих штетних последица организованог криминала систему вредности матичне државе. У *посебном смислу*, циљ информисања врховног менаџмента матичне државе треба да буде аргументовано указивање на чињеницу о томе да корумпирана службена лица и носиоци јавних функција представљају највећи генератор свих облика организованог криминала. Таква (*обавештајно-аналитичка*) сазнања, између осталог, „гарантују, обезбеђују“ систематско изгледно установљивање (дешифровање) искрене или декларативне ангажованости врховног менаџмента државе у заштити националних вредности од противзаконитих делатности организованих криминалних колективитета. У првом случају (искрена ангажованост), реч је о могућности да се организовано-криминална претња испољава као безбедносни изазов, изнимно (само у временском року који је неопходан да се обавештајно-оперативном делатношћу прибаве докази о противзаконитој делатности носилаца организованог криминала) као претња националној безбедности⁴⁹, а у другом случају (декларативна ангажованост), реч о распрострањеном (већ виђеном) сценарију у многим државама савременог света, чија суштина је у повременом или систематском громогласном јавном обећању политичке елите државе да ће водити „бескомпромисну“ борбу против организованог криминала, међутим, пракса је аргументовано демантује.

ната, трговина људима, „секс-индустрија“ и „сексуална мафија“, трговина људским органима и деловима тела, организовани насилнички криминал, злоупотреба деце од стране организованог криминала – „беби-мафија“, организовани криминал односно мафије у другим областима: „царинска мафија“, „друмаринска мафија“, „саобраћајна мафија“, „археолошка и уметничка мафија“, „просветно-научна мафија“, „фармакомафија“, „дуванска мафија“, „спортска мафија“, „високотехнолошка мафија“, „еколошка мафија“, „корупционашка мафија“ итд.“. – Мијалковић, С. и Бајагић, М.: *исто*, стр. 73-256.

⁴⁹ „Србија је спремна да се ухвати у коштац са организованим криминалом, а само ове године криминалистичка полиција је процесуирала 12 организованих група са укупно 104 члана које су се бавиле пре свега кријумчарењем наркотика, људи, нафте и делима их области високотехнолошког криминала“, навео је министар полиције Републике Србије Небојша Стефановић на отварању Међународне конференције министара унутрашњих послова Србије, Црне Горе и Македоније 14.11.2016. године, а пренео Танјуг.

На пример, нарко-криминал (облик организованог криминала), независно од распрострањености присутан је у свакој држави савременог света⁵⁰. Међутим, ретке су државе у којима се држава и друштво фокусирају на овај облик угрожавања националне безбедности с аспекта изазваних штетних последица у актуелном тренутку и процењених – у блиској (средњорочна-петогодишња) и даљој (дугорочна-десетогодишња) будућности. Будући да нарко-криминал обухвата кривична дела првенствено (непосредно) управљена против живота⁵¹ и здравља људи, а посредно и против националне безбедности државе, информисање врховног менаџмента државе треба садржи чињенице о стратегији и тактици организованих нарко-криминалних колективитета. Међутим, првенствено треба да садржи чињенице о последицама, и то: укупан број лица (од тог броја, колико њих је малолетног узраста) у матичној држави који употребљавају дрогу⁵², колико зависника дроге је због предозирања окончао свој живот у извештајном периоду (нпр., годину дана), колико држава и друштво троше средстава за њихово лечење итд. Под претпоставком да у једној календарској години дрога је узрок смрти стотинак лица⁵³, а током пет година неколико стотина лица, реч је о цифри која треба да заокupi адекватну пажњу врховног менаџмента државе. У ствари, таква информација мора да забрине врховни менаџмент државе, пре свега, с аспекта схватања сопственог својеврсног саучествовања у „добровољној“ смрти дотичних лица, које се огледа у неадекватном руковођењу снагама за спречавање и сузбијање нарко-криминала. Са друге стране, јавност је углавном ускраћена за такву синтетизовану информацију, чиме се неопрезно повлађује аморалном и противзаконитом деловању организованим нарко-криминалним колективитетима. Упутно је да јавност буде обавештена о последицама нарко-криминала, каква је пракса, на пример, о жртвама које су последица тероризма – тренутно се саопштава број убијених и повређених особа неког напада терориста.

Или, приликом окончања друге фазе циклуса обавештајно-оперативне противкриминалне активности (хапшење чланова одређеног организованог криминалног колективитета) понекад, јавност буде обавештена о причињеној финансијској штети држави и друштву. Под претпоставком да врховни менаџмент државе буде информисан о таквој штети, која на пример, за период од годину дана износи 500 милиона евра, у том случају, довољна је само та чињеница да схвати степен и размере претње организованог криминала нацио-

⁵⁰ „Према подацима ОУН, данас у свету око 185 милиона људи (или 3 одсто глобалне популације) употребљава дроге, од којих 79 одсто канабис..., 5 одсто хероин...” (Према: World Drug Report 2004, United Nations Office on Drug and Crime, Vienna, 2004, p.8).

⁵¹ Европски центар за праћење дрога саопштио је да у Европи у 2014. години регистровано 6.800 смртних случајева од предозирања наркотицима. – Телесковић, Д.: „Млади наркомани у ЕУ заморчићи за нове дроге“, *Политика*, Београд, 6.6.2015, стр. 8.

⁵² Поводом најаве расправе у Влади Србије о Нацрту националне стратегије за борбу против дрога, саопштено је да у Србији живи око 100.000 наркомана. – Н.Н.: „Национална битка против дроге“, *Политика*, Београд, 24.8.2007, стр. 1.

⁵³ „У току 2008. године на територији града Пожареваца од предозирања наркотицима преминуло је осам особа...“ – Новковић, Д.: „Дрога све више узима данак у пожаревачкој општини“, *Правда*, Београд, 26.1.2009, стр. 4.

налној безбедности⁵⁴. Наиме, поменути цифру треба довести у комплексном контексту: тај новац у државном буџету могао је бити употребљен за инвестиције или функционисање једне или више области друштвеног живота, будући да се на пример, оправдано промовишу стране инвестиције у матичној држави када је њихов износ много мањи од 500 милиона евра итд.

Закључак

Респектабилан број поузданих сазнања указују на то да организовани криминал представља најопаснији неконвенционални облик угрожавања националне безбедности преовлађујућег броја држава савременог света. То, несумњиво зато што се систематски потврђује нелагодна чињеница о томе да није занемарљив број службених лица, чак у врху државне администрације, која повлађују и/или директно учествују у вршењу кривичних дела организованог криминала. Међу бројним и разноврсним последицама такве њихове коруптивности, посебно је важна следећа: носиоци организованог криминала (организовани криминални колективитети) приређују многа изненађења матичној држави, која се састоје у наношењу непроцењиве материјалне, моралне и безбедносне штете. Заправо, стварају утисак о неспособности државе да ефикасно заштити националне вредности од њихових противзаконитих делатности.

Држава ради ефикасне заштите свог система вредности од носилаца угрожавајућих делатности успоставља систем националне безбедности који рационалном употребом расположиве моћи првенствено тежи да буде превентиван. Квалитетна обавештеност о стварним и потенцијалним носиоцима угрожавајућих делатности представља важан предуслов његовог превентивног испољавања, наравно и репресивног испољавања. Такво сазнање упозорава на то да уколико систем националне безбедности државе је открио и спречио („пресекао“) деловање неког организованог криминалног колективитета у фази када је причинио штету систему националних вредности, то значи да није био адекватно обавештен. Узроци евентуалног таквог пропуштања могу бити бројни, углавном, познати су врховном менаџменту државе и тиме отклоњиви. Наиме, за квалитетну обавештеност система националне безбедности државе задужене су посебне снаге (службе, агенције) чију ангажованост усмерава и надзире највиши државни орган. Стога, евентуална неадекватна усмереност и надзор њихове обавештајно-оперативне ангажованости у погледу заштите система националних вредности од организованог криминала може резултовати слабој обавештености државе о том облику опасности. Сва друга ограничења (нпр., недовољна стручност полицијско-безбедносне компоненте) отклоњива

⁵⁴ „У полицијској акцији „Резач“ ухапшено је 80 особа у Србији осумњичене да су од 2004. године оштетили буџет Србије за 100 милиона евра“. – Вукосављевић, Д.: „Полицијска акција – Резач“, *Политика*, Београд, 27.12.2015, стр. 1.; „У полицијској акцији „Скенер 2“ у више градова у Србији ухапшено је 49 особа осумњичених за корупцију који су оштетили буџет Србије од 7,6 милиона евра“. – А.Б.: „Скенер 2 открио корупцију од 7,6 милиона евра“, *Политика*, 16.4.2016, стр. 9.

су у реалном временском року, наравно, уколико постоји воља политичке елите државе.

Закључак је једноставан. Патриотска, поштена, стручна и професионална политичка елита (врховни менаџмент) државе адекватним усмеравањем, надзирањем и коришћењем резултата обавештајне компоненте система националне безбедности може обезбедити оптималну превентивну заштиту националних вредности од организованог криминала.

Литература:

1. Abadinsky, H.: *Organized Crime*, Nelson-Hall, Chicago, 1990.
2. Angeleski, M.: „Vo borbata protiv organiziraniot kriminalitet e potreben poorganiziran naučno-stručen pristap“, *Godišnik na Fakultetot na bezbednost*, Skopje, 2002.
3. Albanese, S.J.: „The causes of organized crime“, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Thousand Oaks, No. 4/2000.
4. Bavcon, Lj.: *Kriminalna politika i njene tendencije*, Cankarjeva zadužbina, Ljubljana, 1968.
5. Bošković, M.: *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2011.
6. Vuković, S.: *Prevenција kriminala*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2017.
7. Collins, M.J.: *Grand Strategy*, Anapolis, Md. 1973.
8. Heijden, T.: „Merenje organiziranega kriminala v zahodni Evropi“, *Proučevanje in primjeralni vidiki policijske dejavnosti v svetu*, Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana, 1998.
9. Ignjatović, Đ.: *Organizovani kriminalitet (drugi deo)*, Policijska akademija, Beograd, 1998.
10. Klisarić, M.: *Menadžment kvaliteta funkcije suprotstavljanja kriminalitetu*, Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, 2016.
11. *Krivični zakonik Republike Srbije*, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 79/09 i 11/09.
12. *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966.
13. Manojlović, D.: *Kriminalistička analitika*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008.
14. Marinković, D.: „Organizovani kriminalitet – izazov krivičnom zakonodavstvu“, *Bezbednost*, MUP Republike Srbije, Beograd, 2, 2004.
15. Marinković, D.: *Suzbijanje organizovanog kriminala – specijalne istražne metode*, Prometej, Novi Sad, 2010.
16. Mijalkovski, M.: „Organizovani kriminal – najopasniji oblik ugrožavanja bezbednosti države“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 12, 2008, str. 5-16.
17. Mijalkovski, M.: *Obaveštajne i bezbednosne službe*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
18. Mijalkovski, M.: *Terorizam i organizovani kriminal*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
19. Mijalkovski, M. i Konatar, V.: *Neobaveštajna rovarjenja obaveštajaca*, Prometej, Novi Sad, 2010.

20. Mijalkovski, M. i Tomić, D.: *Obaveštajni sistemi*, Pi-pres, Pirot, 2013.
21. Mijalković, S. i Bajagić, M.: *Organizovani kriminal i terorizam*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2012.
22. Milosavljević, S. i Radosavljević, I.: *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2000.
23. Milošević, M.: *Organizovani kriminal*, Službeni list Srbije i Crne Gore, Beograd, 2003.
24. *Nacionalna strategija za borbu protiv organizovanog kriminala*, 05 Broj:02-1806/2009-1 od 26. Marta 2009. Godine. www.srbija.gov.rs, pristupljeno 11. Maja 2012. Godine.
25. Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 6 od 27.6.2001.
26. *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, Službeni glasnik RS, br. 88/2009.
27. Simonović, B.: *Kriminalistika*, Institut za pravne i društvene nauke u Kragujevcu, Kragujevac, 2004.
28. Simović-Hiber, I.: „Pravni okvir fenomena organizovanog kriminala“, *Zbornik radova*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2007, str. 115-132.
29. Teofilović, N. i Teofilović, T.: „Suzbijanje organizovanog kriminaliteta“, *Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta* – II, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2007, str. 123-135.
30. Zalisko, N.: „Russian organized crime: The foundation for trafficking“ *Police*, Bobit Publishing Company, Redondo Beach, 2000.
31. *Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije*, Službeni glasnik RS, br. 72/2011 i 101/2011.
32. *Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela*, Službeni glasnik RS, br. 42/02, 27/03, 39/03, 60/03, 29/04, 58/04, 45/05, 61/05, 72/09, 72/11 i dr. zakon i 101/11 – dr. zakon.

THE INTELLIGENCE FRAMEWORK OF THE PHENOMENON OF ORGANIZED CRIME

Summary: Organized crime is a negative social phenomenon and a serious felony which greatly violates human rights of citizens and jeopardizes the national security of the state. The defense of the system of national values from organized crime is a responsible and complex task whose major bearers are the specially trained forces of the national security system of the state. Their overall engagement includes intelligence-operational activities, directed and controlled by the top management of the state, which of course also uses its results. This paper discusses and presents some of the aspects of the intelligence-operational activity of the forces of the national security system in the process of protecting national values from organized crime, emphasizing the significance of the zero tolerance strategy in preventing and suppressing the threat of organized crime to national security.

Key words: intelligence activity, intelligence- operational activity, intelligence system, system of national values, organized crime, the fight against organized crime

СЛОБОДАН МАЛЕШИЋ

МУП Републике Србије

НЕНАД БИНГУЛАЦ*

Правни факултет за привреду и

правосуђе

Нови Сад

УДК 343.13

Прегледни рад

Примљен: 19.09.2018

Одобен: 14.10.2018

Страна: 309-321

ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ОПРАВДАВАЊА И ОСПОРАВАЊА ИНСТИТУТА СПОРАЗУМА О ПРИЗНАЊУ ПРЕКРШАЈА

Сажетак: Постојање законских предуслова под којим околностима је могуће закључити споразум о признању поред елемента који се односе на вољу странака да се закључи споразум, што се огледа кроз иницијацију преговора, прихватање прекршајне одговорности и постизање договора око висине и врсте прекршајне санкције, отвара многа питања стручне јавности која се односе на оправдавања или оспоравања овог позитивноправног института. Циљ овог истраживања односи се на указивање и разматрање појединих позитивних и негативних аспеката споразума о признању која су произишла како из теоријских, тако и из практичних сагледавања ове проблематике иако стручна јавност своје ставове о оправданости, али и о оспоравању овог института најчешће посматра из угла кривичног права, а много мање из угла прекршаја. Рад је суштински подељен у два дела која директно произилазе из самог назива овог истраживања, а све како би се постигао потпуни фокус.

Кључне речи: споразум о признању прекршаја, позитивноправо предвиђање, оправданост постојања, оспораваност постојања

Уводна разматрања

Институт споразума о признању прекршаја произилази из института споразума о признању кривичног дела, те стога се на такав начин мора и разматрати посебно када се сагледавају разлози за настанком овог правног института.

Споразум о признању прекршаја преузет је из Законика о кривичним поступку који је са изменама и допунама из 2009. године предвидео институт споразума о признању кривице. У каснијим изменама и допунама закона уследиле су поједине промене које се односе на овај институт, али њихова хронологија није од значаја за тематику овог истраживања.

* nbingulac@pravni-fakultet.info

Споразум о признању прекршаја представља релативно нов институт у домаћем прекршајном законодавству, а предвиђа се ступањем на снагу Закона о прекршајима са почетка 2014. године.

Разматрање питања споразума о признању прекршаја потпуније се може постићи једино на начин да се у већој мери сагледају шири аспекти од значаја за ову проблематику који се првенствено односе на питање оправданости постојања овог института, али и на питање његове улоге у превенцији, док се никако не могу запоставити битни елементи који се односе на вољу странака, иницирање преговора, прихватање прекршајне одговорности и постизање договора око висине и врсте прекршајне санкције и др.¹

Указивањем и разматрањем оправданости постојања овог института може се мање постићи за разлику од критичког приступа, јер се са овог аспекта могу унапредити и употпунити могући пропусти или недовољно прецизна предвиђања, која не би требала да имају основни разлог саму критику већ унапређење института на основу критике.

Иако разлози настанка института споразума о признању прекршаја треба да буду и довољни елемент и оправдање његовог постојања, ипак је потребно додатно размотрити нека од значајнијих питања.

Исто као и многи други правни институти, тако је и овај настао као последица еволуције процесног права, а све како би се оно унапредило.

Споразум о признању, у српском кривичнопроцесном законодавству представља веома млад институт, док је из угла прекршајног права још млађи. У другим европским и светским законодавствима он има дужу примену, а самим тим и већу заступљеност.

Дужина трајања неког правног института не мора нужно да буде пропорционална са његовом оправданошћу, али ако се тај институт препозна и прихвати од стране правног система друге земље у којем није постојао, то већ указује да постоји оправданост постојања таквог института.

Већ је изнето да је споразум о признању прекршаја преузет из Законика о кривичном поступку, што имплицира да је законодавац препознао значај овог института и у домаћем законодавству, а самим тим и његово оправдање чим је наставио са његовом даљом, односно широм имплементацијом.

Разматрање појединих аспеката оправдавања споразума о признању прекршаја

За једно од законодавних оправдања за постојање споразума о признању прекршаја узима се и чињеница да се брже и ефикасније окончава судски процес и да се на тај начин постиже процедурално знатно ефикаснији прекршајни поступак.

¹ Бингулац, Ненад, Малешић, Слободан, *Компаративни приказ института споразума о признању прекршаја у Сједињеним Америчким Државама, Немачкој и Србији*, Култура полиса, бр.36, година XV, 2018, стр. 612.

Учесталом применом овог института постићи ће се смањење броја предмета у раду, што ће у знатној мери повећати ефикасност суда и у оним поступцима у којима закон није предвидео могућност споразума.

Поред процесне ефикасности, која је већ поменута, применом овог института дефинитивно ће се утицати и на смањење трошкова суда, али и на ниво оптерећења процесних субјеката.

Посебан значај ефикасног процеса огледа се и у правовременој борби против криминалитета. Ова борба заснива се, посматрано из угла споразума о признању прекршаја, на постизању циљева генералне и специјалне превенције, што се постиже ефикасношћу суда.

Код процеса који дуго трају, што се на основу судске статистике може видети да то често буде и по више година², али не због своје комплексности већ због „судске загушености“ и великог броја предмета у раду, често се може чути код стручне јавности, а посебно код нестручне, односно код шире јавности, став да се неефикасним судовима дефинитивно не постиже сврха кажњавања, при чему се као додатни проблем јавља слабљење специјалне, а посебно генералне превенције.

Применом института споразума о признању у законом предвиђеним случајевима, а индиректно услед његове примене у осталим судским процесима у којима законодавац не предвиђа његову примену, могу се очекивати приметни позитивни ефекти у смислу да ће се моћи посветити више пажње управо тим процесима, чиме ће се дефинитивно постићи, на директан или индиректан начин, краће трајање процеса, а посебно ће до изражаја доћи начело разумног рока суђења.

У прилог поменутом, поједини аутори посебно истичу значај брзине поступка, али да се са том брзином, што уједно неспорно чини и један сегмент ефикасности, никако не сме ићи на штету загарантованих права окривљеног, односно у непоштовање принципа законитости. Начелно посматрано, трајање прекршајног поступка не спада у дуге, те због тога сами по себи већ имају предиспозицију да буду процесно кратки, али и ефикасни. Стога су аутори који су се бавили овом проблематиком (из угла кривичнопроцесног права) дошли до закључка да је ефикасан онај поступак који испуњава сва загарантована права странкама, односно који је законит, док је са друге стране онај који траје у разумном року.³

Стручне полемике око правних института, посебно оних који су настали у околностима савремених законодавних решења, покрећу многа разматрања око њихове оправданости. Споразум о признању не одступа од ове праксе.

Полемике које су настале и које су покренуте на ову тему, реално, односе се на споразум о признању кривице, али не у смислу института из кри-

² Прекршајни апелациони суд у Београду, Саопштење за јавност, преузето са: <http://pkap.sud.rs/prekrsajni-apelacioni-sud-saopstenja-za-javnost.html>, 07.07.2018.

³ Радуловић, Драго, *Ефикасност кривичног поступка и њен утицај на сузбијање криминалитета*, у Зборнику „Реалне могућности кривичног законодавства у сузбијању криминалитета“, Удружење за кривично право и криминологију Југославије, Београд, 1997, стр. 187.

вичнопроцесног права већ као општег питања оправдања споразума о признању, те стога могу се указати и размотрити и из нашег угра истраживања.

Међу разлозима којима се оправдава постојање овог института најдоминантнији став је бржи и ефикаснији поступак пред судом.

Из саме структуре овог института јасно је да је његово трајање у смислу окончања споразума знатно краће од судског поступка. На тај начин, као што је већ речено, постиже се већа ефикасност суда.

Поред суда, знатно се смањује и време припреме странака у поступку у смислу прикупљања и извођења доказа.

По појединим статистичким показатељима, смањење стопе признања кривице у Сједињеним Америчким Државама са 90% на 80% имало би за последицу удвостручење судског особља, а самим тим и капацитета, док би смањење за још 10%, односно на 70% – утростручило те потребе.⁴

Поједини аутори указују на посебност правног система Сједињених Америчких Држава која се манифестује тако да тужилац има могућност да условљава своју одлуку о прихватању споразума о признању кривице, уколико окривљено лице, тј. лице које је предложило споразум не прихвати да у споразуму постоји члан којим се обавезује да буде нпр. сведок у неком другом поступку против других окривљених. На овај начин се једним споразумом може подићи степен ефикасности у минимално два судска процеса јер се посредно, једним споразумом, утиче на више предмета.⁵

Слично законодавно решење постоји и у нашем кривичном законодавству, док га у прекршајном нема.

У Законику о кривичном поступку⁶ чланом 320 предвиђа се споразум о сведочењу окривљеног и то на начин да споразум о сведочењу за кривично дело из члана 162 став 1 тачка 1 (а ово се односи на кривична дела у односу на која се могу применити посебне доказне радње) јавни тужилац и окривљени могу закључити од доношења наредбе о спровођењу истраге па до завршетка главног претреса. Споразум се може закључити са окривљеним који је у потпуности признао да је учинио кривично дело, под условом да је значај његовог исказа за откривање, доказивање или спречавање кривичног дела на која се могу применити посебне доказне радње претежнији од последица кривичног дела које је учинио (окривљени сарадник). Затим, истим чланом се још предвиђа да окривљени за кога постоји основана сумња да је организатор организоване криминалне групе не може бити предложен за окривљеног сарадника.

Наш Законик о кривичном поступку предвиђа и могућност споразума о сведочењу осуђеног и то чланом 327, по којем јавни тужилац и осуђени могу закључити споразум о сведочењу, ако је значај исказа осуђеног за откривање,

⁴ Бркић, Снежана, *Рационализација кривичног поступка и упрошћене процесне форме*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, 2004, стр. 214.

⁵ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra*, Анали Правног факултета у Београду, вол. 58, бр. 2, 2010, стр. 417–418.

⁶ Законик о кривичном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

доказивање или спречавање кривичних дела из члана 162 став 1 тачка 1 овог законика – односно за кривична дела у односу на која се могу применити посебне доказне радње – претежнији од последица кривичног дела за које је осуђен (осуђени сарадник). За осуђеног сарадника не може бити предложено лице које је осуђено као организатор организоване криминалне групе нити лице које је правоснажно осуђено на казну затвора од четрдесет година.

Као што је већ наглашено, поменута законодавна решења не постоје у прекршајном праву, тј. не предвиђа се споразум о признању у претходно изнетим околностима, али ипак смо мишљења да је било нужно да се на поменуто укаже на наведени начин.

Наредно законодавно оправдање постојања споразума о признању прекршаја односи се на економску исплативост.

Поједини аутори износе своје мишљење и закључке и то на начин да се применом споразума о признању брже решавају судски поступци што директно утиче на уштеду финансијских средстава пореских обвезника кроз смањење трошкова поступка. Приликом примене споразума о признању не постоје трошкови заказивања поступка, трошкови вештачења и др. Поједине студије спроведене у Сједињеним Америчким Државама показале су да би у случају укидања постојања споразума о признању, трошкови судства били утростручени, при чему се рачунало и на повећање броја судија, али и судског особља.⁷

Наредно законодавно оправдање постојања споразума о признању прекршаја односи се на то да се споразумом окривљеном може одредити санкција која може бити знатно повољнија по њега, и по врсти и по тежини, од оне која би можда била изречена од стране суда након спроведеног поступка.

Аутори који су се ближе бавили овом проблематиком указују на то да се у Сједињеним Америчким Државама у случају постизања споразума о признању казна може законски умањити за два степена, док се тако нешто не предвиђа у нашем законодавству. Исти аутори додају да је јасно да код нас постоји високи степен неизвесности код окривљеног будући да он не зна са сигурношћу шта ће споразумом постићи, али додају да је то због начела легалитета кривичног гоњења на основу којег је јавни тужилац дужан да предузме кривично гоњење увек када постоји основана сумња да је одређено лице извршило кривично дело за које се гони по службеној дужности, осим ако Законом о кривичном поступку није другачије прописано, а то се односи на могућност да се у споразуму о признању кривице окривљени и јавни тужилац сагласе о одустајању јавног тужиоца од кривичног гоњења за кривична дела која нису обухваћена споразумом о признању кривице, што се предвиђа чланом 314 став 2 тачка 1.⁸

Законом о кривичном поступку предвиђена је могућност ублажавања казне чланом 557, у којем се уређује питање поступка за ублажавање казне и то на начин да се поступак за ублажавање казне покреће на захтев јавног ту-

⁷ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra*, *op. cit.*

⁸ *Ibid.*, стр. 419.

жиоца посебне надлежности ако је осуђени сарадник, у складу са споразумом, дао исказ у поступку који је правоснажно окончан осуђујућом пресудом.

Као што може да се види, могућност ублажавања казне је предвиђена овим чланом тек након сведочења и након правоснажног окончања поступка.

Разматрање појединих аспеката оспоравања споразума о признању прекршаја

Постоје одређене чињенице и разлози који се учесталије наводе приликом оспоравања постојања споразума о признању прекршаја.

Најчешћи разлог којим се оспорава овај институт односи се на назначаване да постоји супротност са споразумом Европске конвенције о људским правима.

Аутори који су се бавили овом проблематиком указују на то да је управо ово разлог због којег споразум о признању није био усвојен у Енглеској 1991. године.⁹

Аргументи који се наводе од стране оних који заступају овај став односе се на то да је споразум о признању у супротности са чланом 6 Европске конвенције о људским правима, који се односи на право на правично суђење.

Члан 6 Европске конвенције о људским правима¹⁰ гласи:

- „1. Свако, током одлучивања о његовим грађанским правима и обавезама, или о кривичној оптужби против њега, има право на правичну и јавну расправу у разумном року пред независним и непристрасним судом, образованим на основу закона. Пресуда се мора изрећи јавно, али се штампа и јавност могу искључити с целог или с дела суђења у интересу морала, јавног реда или националне безбедности у демократском друштву, када то захтевају интереси малолетника или заштита приватног живота странака, или у мери која је, по мишљењу суда, неопходно потребна у посебним околностима када би јавност могла да нашкоди интересима правде.
2. Свако ко је оптужен за кривично дело мора се сматрати невиним све док се не докаже његова кривица на основу закона.
3. Свако ко је оптужен за кривично дело има следећа минимална права: а) да без одлагања, подробно и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима оптужбе против њега; б) да има довољно времена и могућности за припремање одбране; ц) да се брани лично или путем браниоца кога сам изабере или, ако нема довољно средстава да плати за правну помоћ, бесплатно добије браниоца по службеној дужности када интереси правде то захтевају; д) да испитује сведоке против себе или да постигне да се они испитају и да се обезбеди присуство и саслушање сведока у његову корист под истим условима који важе за оне који сведоче против њега; е) да добије бесплатну помоћ преводиоца ако не разуме или не говори језик који се употребљава на суду.“

⁹ Бајовић, Вања, *Споразум о признању кривице*, Магистарска теза, Правни факултет Универзитета у Београду, 2008, стр. 113–114. Цитирано према: Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra*, *op. cit.*, стр. 420.

¹⁰ Европска конвенција о људским правима, Европски суд за људска права, Савет Европе, стр. 9–10.

На основу овог члана аргументи који се наводе против споразума о признању су да се нарушава став 2, односно претпоставка невиности, и став 3 у делу који се односи на право на једнакост странака у коришћењу процесних права.

У прилог овом разматрању аутори који су се бавили овом проблематиком указују и на став Европског суда за људска права у једном од поступака у којем је навео да нарушавање претпоставке невиности може постојати једино у случају иницирања преговора за закључење споразума о признању кривице од стране јавног тужиоца, јер принцип претпоставке невиности захтева, између осталог, да у вршењу своје дужности чланови суда не треба да почињу од става да је окривљено лице извршило дело за које се окривљује.¹¹

Када је реч о повреди права на једнакост странака најчешће се наводи пример у којем би постојало кршење једнакости у случају када два различита окривљена у идентичним околностима буду осуђена на различите казне у смислу да буду исте врсте, али да један буде блаже а други строже кажњен, а да при томе блаже кажњен буде онај окривљени који је закључио споразум о признању, док је други окривљени осуђен у редовном поступку.

Поменути пример изазива бројне полемике.

По једном становишту, неспорно је постојање различите казне, али је та разлика „казна“ окривљеном који се определио за судски поступак, односно оном који се није определио за закључење споразума о признању. Да ли се на овај начин „стимулише“ признање кривице, односно одговорности? Ако се ради о томе, онда се ипак може закључити да су ова два осуђена лица стављена у неравноправан положај.

Такође, у овој полемици су се могли чути и ставови који су се односили на то да је строжа казна изречена као облик освете јер није прихваћен споразум, па је одбијањем закључења споразума окривљени прихватио могућност њеног изрицања.¹²

У наставку приказа аргумената којима се указује на нарушавање принципа једнакости странака наводи се и пример у којем тужилац приликом преговарања о споразуму не упознаје одбрану са свим доказима којима располаже.

Тужилац ће ово начинити у околностима када није постигнут споразум, те му је намера да те доказе изнесе током поступка и на тај начин постигне бољи положај. Поборници овог става наводе да ова могућност није дозвољена, посебно не код Европског суда за људска права, при чему истичу да постоји обавеза тужилаштва и истражних органа да изнесу окривљеном сав материјал којим располажу, или им може бити на располагању, а који би могао помоћи окривљеном да се ослободи кривице или постигне смањење казне.¹³

С друге стране, наводе се примери из којих се може видети да Врховни суд Сједињених Америчких Држава одобрава тужилаштву да не прикаже сав

¹¹ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra, op. cit.*

¹² Sandefur, Timothy, *In defense of plea bargaining. Law regulation*, no. 3, 2003, pp. 28–31. Цитирано према: Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra, op. cit.*, стр. 420.

¹³ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra, op. cit.*, стр. 421.

доказни материјал окривљеном током преговора око закључења споразума о признању, односно да тужилаштво није дужно да у потпуности упозна одбрану са доказним средствима.¹⁴

Наредни разлог који се наводи у циљу оспоравања института споразума о признању односи се на повреду принципа једнакости пред законом, односно по некима једнакости грађана.

Ову повреду принципа карактерише да се споразумом о признању не омогућава свим извршиоцима прекршаја, или кривичног дела, да иницирају тај споразум, услед чега долази до одступања од једнакости грађана. Законима је предвиђено за која дела се може применити споразум о признању и на тај начин да се уђе у поступак око договора са тужиоцем.

Аутори поменутих теза указују на то да поменуто представља слободу законодавца да сам одређује ову могућност, исто као што се одређује за која дела је могуће ослобађање од казне. Могуће решење овог проблема, како кажу аутори који су се ближе бавили овим питањем, пронађено је у законодавству Сједињених Америчких Држава. Ту се предвиђа да се и за тежа кривична дела може начинити споразум о признању, с тим да је у тим случајевима – да не би дошло до могућих злоупотреба службеног положаја – примена овог института у овим околностима у надлежности више законодавне инстанце, у смислу надзора и одобравања. У Сједињеним Америчким Државама примену института о споразуму о признању одобрава Министарство правде.¹⁵

Домаћи аутори који су се бавили овом проблематиком приметили су да у једном од закона постоје нелогични пропусти.

Ради се о Закону о организацији и надлежности државних органа у поступку за ратне злочине.¹⁶ До његове измене, чланом 13б предвиђало се следеће:

„Кад се поступак води за кривично дело из члана 2 овог закона, споразум о признању кривице може се закључити без ограничења прописаних у члану 282а став 1 Законика о кривичном поступку.“

Члан 2 упућује на Кривични законик и то на дела из чланова 370–384 и из члана 385 и 386.¹⁷

Другим речима, за нека од најтежих кривичних дела за која се предвиђају највеће кривичне санкције могуће је спровести споразум о признању

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Закон о организацији и надлежности државних органа у поступку за ратне злочине, Сл. гласник РС, бр. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 и 104/2009.

¹⁷ Ради се о делима: геноцид, злочин против човечности, ратни злочин против цивилног становништва, ратни злочин против рањеника и болесника, ратни злочин против ратних заробљеника, организовање и подстицање на извршење геноцида и ратних злочина, употреба недозвољених средстава борбе, недозвољена производња, промет и држање оружја чија је употреба забрањена, противправно убијање и рањавање непријатеља, противправно одузимање ствари од убијених, повреда парламентарара, сурово поступање с рањеницима, болесницима и ратним заробљеницима, неоправдано одлагање репатријације ратних заробљеника, уништавање културних добара, неспречавање вршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, злоупотреба међународних знакова и агресиван рат.

кривице, док за кривична дела која су лакша од тих (осим за она лака за која се споразум о признању иначе предвиђа) или за многе прекршаје – то није законом предвиђено.

Исто као и поменути аутори,¹⁸ очигледно је и законодавац приметио ову „нелогичност“, а решио ју је брисањем члана 136 изменама и допунама Закона о организацији и надлежности државних органа у поступку за ратне злочине.¹⁹

Наредни разлог који се наводи у циљу оспоравања института споразума о признању односи се на питање признања кривице, тј. одговорности уместо неког другог лица.

Када је реч о оспоравању споразума о признању са овог аспекта, разматра се питање формалне и материјалне истине.

Под материјалном истином сматра се оно што се десило, док се под формалном истином сматра оно што је суд утврдио на основу доказа. Поједини аутори посебно истичу да је један од циљева кривичног поступка утврђивање истине уз примену свих правних норми.²⁰

Код овог разматрања најчешће се може уочити став у којем се наводи могућност да без одговарајућих доказа, а само на основу признања окривљеног, могу настати злоупотребе у виду признања која могу дати лица која заиста нису учиниоци кривичних дела или прекршаја.

Без потребе за дубљом анализом могућих мотива могу се за пример навести разни облици услуга, финансијска или друга материјална корист, заштита чланова фамилије, заштита лица из криминогене средине итд. Аутори који су ближе разматрали ову проблематику додатно наводе и могућност да лица из структурално виших позиција у оквиру криминалних организација приморавају или договоре прихватање признања са лицем које није извршило то дело.²¹

У нашем законодавству могућност поменутог избегнута је тако што суд доноси коначну одлуку о признању.

Када је реч о кривичним делима, чланом 313 став 3 и 4 Законика о кривичном поступку, законодавац је предвидео да споразум о признању кривичног дела сачињен у писаном облику, јавни тужилац подноси до потврђивања оптужнице – судији за претходни поступак, а након потврђивања оптужнице – председнику већа. Ако је споразум о признању кривичног дела закључен пре подизања оптужнице, јавни тужилац ће заједно са споразумом доставити суду и оптужницу која чини саставни део овог споразума.

Наредни разлог који се наводи у циљу оспоравања института споразума о признању односи се на питање признања кривице, тј. одговорности само за једно дело од стране лица које је извршило више дела.

¹⁸ Више о овој проблематици видети у: Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra, op. cit.*, стр. 423.

¹⁹ Закон о организацији и надлежности државних органа у поступку за ратне злочине, Сл. гласник РС, бр. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007, 104/2009, 101/2011 – др. закон и 6/2015.

²⁰ Шкулић, Милан, *Кривично процесно право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2007, стр. 100.

²¹ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra, op. cit.*, стр. 425.

За овај негативни аргумент најчешће се наводи пример кривичног законодавства Русије. Када једно лице изврши више кривичних дела, тј. када је оптужено за више кривичних дела у једном кривичном поступку, може се десити околност да је оно вољно да призна кривицу за једно дело и да жели да се начини споразум о признању кривице само за то дело. Ту ситуацију руски Законик о кривичном поступку није предвидео.²²

Наредни разлог који се наводи у циљу оспоравања института споразума о признању односи се на саму форму споразума.

Многи аутори наводе да споразум о признању по својој форми подсећа на уговор из грађанског права.

Разлог за то јесте што постоје две стране, и то са једне јавни тужилац или други овлашћени орган који нуди (или прихвата) споразум, који мора да садржи елементе који су предвиђени законом, док је са друге стране окривљени.

Садржина уговора је ствар споразума те две стране у оквирима закона. Након постизања споразума, он се верификује од стране суда. Иако презентован на овај начин, споразум о признању заиста асоцира на класичан уговор, он се свакако не може тако посматрати, што сматрају бројнији други аутори, при чему додају да је јавни тужилац државни орган који штити уставност и законитост. Затим, окривљени је лице за које постоји процесно релевантан степен сумње да је извршило кривично дело или прекршај, а циљ споразума је да поступак оконча признањем окривљеног, без одуговлачења и све то уз одређени степен судске контроле.²³

Последњи од најчешћих аргумената који се наводе у циљу оспоравања института споразума о признању је прилично специфичан, а односи се на лични интерес судије и тужиоца за потврђивање споразума.

За поменути аргумент аутори наводе законодавне околности у Сједињеним Америчким Државама.²⁴

Постојање споразума о признању гарантује судији да његова пресуда неће бити контролисана, односно да не може бити укинута у жалбеном поступку. Поборници овог става наводе да то може бити довољан разлог за судију да прихвати овај начин окончања поступка и да на тај начин смањи своје обавезе, али и да избегне могућност укидања пресуде, што утиче на његову процентуалну ефикасност у смислу потврђених пресуда.

²² Турањанин, Вељко, *Увођење адверсарног система у Русији кроз приказ два најважнија института – пороту и споразум о признању кривице*, Гласник права, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 2011, преузето са: www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/615.htm 15.10.2015. Цитирано према: Chernyakov, Daniil, *Plea bargain as a tool to combat economic crime*, Russian Law Online, 2010, преузето са: www.russianlawonline.com/content/plea-bargain-tool-combat-economic-crime, 15.10.2015.

²³ Видић, Милица, *Споразум о признању кривичног дела са освртом на упоредноправна решења*, Институт за право и финансије, 2013, преузето са: <http://ipf.rs/sporazum-o-priznanju-krivichnog-dela-sa-osvrtom-na-uporednopravna-resenja/>, 15.10.2015.

²⁴ Миловановић, Милош, *Споразум о признању кривице – pro et contra*, *op. cit.*, стр. 426.

Слично је и са тужиоцем у Сједињеним Америчким Државама јер и у његовом случају услед постизања споразума он има процентуално повећање успешности.

Поменуто се не може применити на све правне системе. Да се прецизира. Изнето се највише односи на правне системе у којима постоји реизбор судија и тужилаца, а који се између осталог, спроводи периодично на основу њихове ефикасности рада.

Закључна разматрања

Споразум о признању прекршаја је релативно млад институт у прекршајном законодавству Републике Србије. Институт је преузет из кривичног законодавства, али и тамошња његова примена исто се подводи под законодавну новину.

Споразумом о признању омогућава се да се у законом предвиђеним околностима брже и ефикасније оконча судски поступак, чиме се постиже знатно процедурално ефикаснији прекршајни поступак, у смисли уштеде времена рада суда, бржег изрицања прекршајне санкције, знатно умањење трошкова поступка и др.

С обзиром да се ради о веома комплексном институту својом применом доводи се у питање улога суда, у смислу да суд поред надзорне функције не утиче на договор између окривљеног и овлашћеног подносиоца захтева приликом преговора о висини и врсти казне те се стога и покреће питање да ли се постиже сврха кажњавања, али и да ли је овлашћени подносилац захтева меродаван да разматра и процењује висину казне или друге прекршајне санкције за конкретни прекршај, док с друге стране посматрано, поред процесне ефикасности и смањења трошкова суда, смањује се оптерећење процесних субјеката али и суда.

На крају овог истраживања који се односио на позитивне и негативне аспеката споразума о признању, може се рећи да је указано на многа и најчешћа питања и проблеме који су се појавили у теорији, али и у пракси.

Стручна јавност своје ставове о оправданости, али и о оспоравању овог института најчешће посматра из угла кривичног права, а много мање из угла прекршаја.

Током ових разматрања најмање анализа се директно односило на питање оправданости овог института. У теоријском смислу он је оправдан, што се и може видети не само кроз то што је законодавац то препознао већ и по његовој дубљој анализи која је приказана.

Оправданост постојања овог института се у потпуности може сагледати након анализе статистичких података, посебно оних који се односе на поврат, али то захтева ново истраживање ове проблематике, чиме нам се отвара простор управо за поменуто.

Литература:

1. Bingulac, Nenad, Malešić, Slobodan, *Komparativni prikaz instituta sporazuma o priznanju prekršaja u Sjedinjenim Američkim Državama, Nemačkoj i Srbiji*, Kultura polisa, br.36, godina XV, 2018, str. 611-622.
2. Brkić, Snežana, *Racionalizacija krivičnog postupka i uprošćene procesne forme*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 2004.
3. Bajović, Vanja, *Sporazum o priznanju krivice*, Magistarska teza, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2008.
4. Vidić, Milica, *Sporazum o priznanju krivičnog dela sa osvrtom na uporednopravna rešenja*, Institut za pravo i finansije, 2013, preuzeto sa: <http://ipf.rs/sporazum-o-priznanju-krivicnog-dela-sa-osvrtom-na-uporednopravna-resenja/>, 15.10.2015.
5. Evropska konvencija o ljudskim pravima, Evropski sud za ljudska prava, Savet evrope
6. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, Sl. glasnik RS, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 i 104/2009.
7. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, Sl. glasnik RS, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007, 104/2009, 101/2011 – dr. zakon i 6/2015.
8. Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.
9. Milovanović, Miloš, *Sporazum o priznanju krivice – pro et contra*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, vol. 58, br. 2, 2010, str. 415–431.
10. Prekršajni apelacioni sud u Beogradu, Saopštenje za javnost, preuzeto sa: <http://pkap.sud.rs/prekršajni-apelacioni-sud-saopštenja-za-javnost.html>, 07.07.2018.
11. Radulović, Drago, *Efikasnost krivičnog postupka i njen uticaj na suzbijanje kriminaliteta*, u Zborniku „Realne mogućnosti krivičnog zakonodavstva u suzbijanju kriminaliteta“, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije, Beograd, 1997, str. 155–207.
12. Sandefur, Timothy, *In defense of plea bargaining*, *Law regulation*, no. 3, 2003, 28–31.
13. Turanjanin, Veljko, *Uvođenje adversarnog sistema u Rusiji kroz prikaz dva najvažnija instituta – porotu i sporazum o priznanju krivice*, Glasnik prava, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 2011.
14. Chernyakov, Daniil, *Plea bargain as a tool to combat economic crime*, Russian Law Online, 2010, preuzeto sa: www.russianlawonline.com/content/plea-bargain-tool-combat-economic-crime, 15.10.2015.
15. Škulić, Milan, *Krivično procesno pravo – opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2007.

INDIVIDUALLY ASPECTS OF JUSTIFYING AND DISPUTES OF THE INSTITUTE OF PLEA BARGAINING OF MINOR OFFENCE

Summary: The existence of legal preconditions under which circumstances it is possible to conclude plea bargaining in addition to the elements related to the will of the parties to conclude an agreement, reflected through the initiation of negotiations, accepting misdemeanor responsibilities and reaching an agreement on the amount and type of misdemeanor sanction, raises many questions of the professional public which relate to justifying or challenging this positive law institute. The aim of this research is to point out and consider some of the positive and negative aspects of the plea bargaining that have arisen

both from theoretical and practical considerations of this issue, although the expert public often views its views on justification, but also on the controversy of this institute from the angle of the criminal rights, and much less from the angle of the violation. The work is essentially divided into two parts that directly derive from the very name of this research, all in order to achieve a complete focus

Key words: plea bargaining, positive-legal prediction, justification of existence, denial of existence

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*

МАЈА СУБОТИН

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 343.8:343

Прегледни рад

Примљен: 19.09.2018

Одобрен: 13.10.2018

Страна: 323-338

ПОЈМОВНО ТЕОРИЈСКЕ ДИЛЕМЕ КАЗНЕ

Сажетак: У раду аутори се баве појмовно теоријским дилемама које се односе на казну. Аутори кроз један филозофско правни приступ разматрају суштину казне, њену сврху, циљ, праведност, оправданост изрицања и њен утицај на корекцију понашања, односно ресоцијализацију самог осуђеника. У савременој казненој политици све више се настоји подићи ниво хуманости, а смањити ниво репресивности према учиниоцима кривичних дела. Међутим, негирајући репресивну природу казне и карактер одмазде, практично се аболира учињено, а злочинцу се приступа као пацијенту који треба излечење, како у будућности не би испољавао симптоме болести на штету других и себе. И док не треба негирати друштвени удео у етиологији криминалног понашања, мора се имати на уму да криминалитет није болест у медицинском смислу те речи. Чињеницом да се неко забрањено понашање извршава свесно и уз знање законом одређених последица, казна представља одговор на дрскост злочинца који негира значај друштвених норми, негира туђа права и поставља стање самовласти.

Кључне речи: казна, кажњавање, теорије кажњавања, ресоцијализација, ретрибутивност, одмазда, преваспитање

Уводна разматрања

Савремени контекст пенолошких разматрања пажњу усмерава пре свега на могућности артикулације ефективног друштвеног одговора на криминалитет. Осмислити и имплементирати делујућу казнену политику представља централни сегмент како специјално, тако и генералнопревентивних напора.

Ипак, недвосмислене потребе редукције рецидивизма и императив поштовања права осуђених лица неретко се постављају у колизији. Заправо, генеришући све снажније емоционалне реакције јавности, стиче се утисак да тешки злочини, а нарочито они извршени на штету деце, опредељују јавност све више у контексту ретрибутивног приступа. Казна као одмазда, казна доживотног затвора, смртна казна и генерално концепт „добиће шта је заслужио“, чини се налазе све више присталица како у лаичкој, тако и стручној јавности.¹

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

¹ Бјелајац, Ж., (2018). Сензационализам у медијима као узрок дестабилизације политике сузбијања криминалитета, *Култура полиса*, вол. 15, бр. 35, стр. 289-300.

Имајући у виду наведено, на овом месту, намеће се потреба поновних преиспитивања базичних пенолошких поставки. Управо у том смислу, у даљем тексту, пажња ће се посветити филозофскоправним анализама појма казне, те експланацији утилитаристичких и ретрибутивних концепција. При томе, дати оквир објашењења, неће наћи само искључиво теоријске мотиве, већ ће се покушати пројектовати управо у практичној димензији казнено извршног контекста².

Појам казне – филозофскоправни аспект

Када је реч о правном појму казне³, издвојићемо пет централних критеријума на основу којих се овај појам може целовито схватити. Тако се о казни може говорити када какво поступање представља зло или непријатност према ономе који овакав поступак трпи. Надаље, казна се извршава као реакција на какав акт који се сматра преступом, односно може се извршити и у контексту претпоставке извршења датог преступа. С обзиром да се ради о неком чину који је артикулисан кроз понашање индивидуе, казна се мора спровести само над преступником или претпостављеним преступником. Коначно, само извршење казне може бити само од стране људи, док се зло или непријатност другог извора не може обухватити овим појмом.⁴

Прегледом правне литературе карактеристике казне се могу одредити и на следећи начин. Наиме, казна у савременом кривичном законодавству мора бити лична. Затим, она не сме представљати чин мучења или угрожавања здравља учиниоца злочина, већ мора носити карактеристике хуманости. Надаље, казна мора бити праведна и законита, односно врста и висина казне ће бити одређена потребним степеном заштите друштва од криминалитета. Коначно, казна мора бити сразмерна извршеном кривичном делу и утврђеној кривичној одговорности⁵.

Међу карактеристикама (правне) казне може се убројати и недискриминативност. Тако казна не сме зависити од националне, верске, расне, политичке, сексуалне или друге припадности. Коначно, казна треба да буде дељива, као и да постоји могућност опозива исте, односно казна мора носити елементе поправљивости понашања, а у крајњој циљној усмерности⁶.

² Sokol, T. (2004). Retributivizam, utilitarizam i prevencija u filozofiji kažnjavanja uz poseban osvrt na grčku filozofiju, njemački klasični idealizam i Benthamov relativizam, *Pravnik, Law & Society Review*, vol. 38, br. 78, str. 89-109.

³ Драгојловић, Ј., (2016). Однос условне осуде и казне, *Култура полиса*, вол. 13, бр. 31, стр. 501-509;

⁴ Flew, A., (1969). *The Justification of Punishment*, u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London: Macmillan, pp. 83-104

⁵ Gillin, J. L. (1971). *Criminology and penology*. Greenwood, str. 89; Лазаревић, Јб. (2006). *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, Савремена администрација, Београд, стр. 306. Стојановић, З. (2012). *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, стр. 203.

⁶ Pifferi, M. (2016). *Reinventing Punishment, A Comparative History of Criminology and Penology in the Nineteenth and Twentieth Centuries* Oxford University Press, p. 305.

Сложеност појмовних одређења овде се не завршава. Наиме, витално питање датог контекста односи се на то да ли казна мора носити наношење бола, у физичком смислу, или какав заправо квалитет непријатности она мора садржати⁷. Ранија историја кажњавања свакако је казну везивала за физичко насиље и тортуру, док се савремени концепт ограничава од ове врсте физичког повређивања у казненом смислу.

Такође, проблем при одређењу казне, а који чини се има много више практичне, него теоријске импликације, односи се на субјективни доживљај казне⁸. Тако рецимо, кроз историју, можемо наћи небројено примера у којима су људи вољни да претрпе какву казну зарад остваривања неког вишег циља. Додатно, психолошко оптерећење које носи извршење каквог злочина може водити и таквом сценарију, сходно којем извршилац жели да буде кажњен. Тек извршење казне, било да се ради о затворској казни или лишењу живота, заправо из позиције злочинца чини растерећење.

Водећи се искуствима из пенолошке праксе није необично сусрести се са случајевима у којима лица изузетно лошег социоекономског статуса извршавају какво лакше кривично дело, а како би зиму провели у затвору. Одсуство стамбеног решења, немогућност обезбеђивања редовне исхране и здравствене заштите на слободи, тако се чини лошијим од услова који се нуде у пеналним установама.

Сличан оквир запажања односи се и на опажена дешавања унутар пеналних установа. Тако ће се рецимо дешавати да осуђеници својевољно признају одговорност за какве дисциплинске преступе, добијајући на тај начин „позитивне поене“ у оквиру неформалне осуђеничке хијерархије. Такође, нису непознати случајеви у којима се призна кривица за дело које није учињено, па чак и да заменом идентитета друго лице ступи на издржавање казне. При томе, поставља се питање да ли казна у овом контексту представља калкулацију губитака и добити или заправо средство остваривања истог тог бенефита.

Постојање објективног лишавања као садржинског основа казне и субјективног доживљаја кажњавања свакако носи и друге дилеме. Ипак, прегледом релевантне литературе намеће се посебна теоријска и практична потреба дистинкције између (ретрибутивне) казне и освете. Наиме, у оба случаја ради се о поступању које представља реакцију на какав преступ. При томе у оба случаја реакција мора бити скривљена или се кривица претпоставља, односно особа која трпи ову реакцију мора бити упозната са разлогом исте. У том смислу, чини се да појам казне и освете корелирају или да се могу посматрати као интегративне компоненте.

Водећи се ипак радом Нозика, диференцира се пет кључних тачака разликовања наведених појмова⁹. Тако се, према наведеном извору, ретрибуција врши због неког преступа, док освета узроке може наћи и у настанку повреде, штете или увреде. Даљи оквир разликовања укључује да код ретрибуције пос-

⁷ Ellis, A. (2014). *Theories of Punishment*. In *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* Springer, New York, pp. 5184-5192.

⁸ Kolber, A. (2009). Subjective experience of punishment, *Columbia Law Review*, no. 109, pp. 182-236.

⁹ Nozick, R. (1981). *Philosophical explanations*, Harvard University Press.

тоји ограничење степена извршења казне, а које корелира са природом преступа. На другој страни, када је реч о освети овакво унутрашње ограничење изостаје.

Посматрано у сегмент мотивације, освета има лични карактер, док ретрибутивној казни не само да недостаје овај атрибут, већ се тежи и његовом избегавању. При томе, емоционална компонента реакције води томе да освета носи извесно уживање у наношењу патње другоме, док овај психолошки ефекат изостаје код ретрибуције. Ипак, мора се напоменути да је и сам Нозик недоследан у овом смислу, а с обзиром да упућује да је код ретрибутивне казне могуће доживљавање задовољства које произилази из чињенице извршења правде.

У коначном, ови појмови се разликују на нивоу општости, при чему ретрибутивна казна налази примену у свим сличним случајевима, док је питање освете ствар личног избора и доживљаја о њеној неопходности и оправданости.

Такође, додатни проблем у анализи и дизајнирању казне, представља одређивање овог појма у контексту појмова правде и праведности. Тако аутори попут Гендина наглашавају да казна може имати овај смисао само ако је правдена¹⁰. Заправо, ако би нескривљеност “казнили”, онда се не би могло говорити о казни, већ о злочину.

У истом смеру мора се разматрати и садржински оквир казне, односно количина бола, зла или лишавања која се наноси. Тек консензус око праведности казне подразумева да је ова мера пропорционална преступу. Ипак, поставља се питање како одмеравати два елемента који су квалитативно другачији и који реално не подлежу међусобној конверзији. Осим примене принципа талиона, око за око, а што је свакако пропорционално, сва друга решења чине се да су ствар конвенције.

Да проблеми праведности казне нису једноставни може се видети у више случајева. Тако рецимо на примеру крађе можемо истаћи решење у судском процесу према коме би се украдена ствар морала вратити. Тиме је успостављено пређашње стање, али није извршена казна, јер је одузето оно што преступнику ни не припада. На другој страни казна би могла да се изврши управо у неком новом одузимању добара ономе ко је извршио крађу. Истина овде се поставља питање да ли је држава та која би требала да присвоји ова средства или оштећено лице, а које је претрпело какву штету (без обзира што је она надокнађена).

Наравно, проблеми кажњавања и праведности се овде усложњавају. Замислимо тако сценарио у коме преступник нема средства којима би надокнадио украдено. При томе, држава не само да потражује свој финансијски израз казне, него прети да ће у случају неплаћања исте спровести какву тежу казну. Тако, у овом (хипотетичком сценарију) можемо замислити да породица преступника прикупи новац и плати “глобу” држави.

¹⁰ Gendin, S. (1967). *The Meaning of Punishment*, Philosophy and Phenomenological Research, vol. 28, no. 2, pp. 235-240.

Шта је заправо резултат овакве „праведне“ казне. На једној страни оштећени нити је повратио свој иметак, нити је добио какву додатну сатисфакцију. На другој страни преступник суштински није кажњен, него је његова казна пренета на чланове породице. Тек као једини сигурни добитник поставља се држава, а која свакако добија средства, имајући монопол силе.

Да је одређивање пропорционалности и праведности врло сложено може се видети и на другом примеру. Тако рецимо имамо модел националног законодавства у коме се прекршајна новчана казна може заменити затворском казном у одређеном паритету. Слично се сусреће и у случајевима када се неосновано одреди притвор, те притворени накнадно може да потражује накнаду за боравак у истом.

Наиме, поставља се питање чиме је одређена цена лишења слободе. На који начин би се праведно могло утврдити да дан проведен у притвору/затвору кошта 10, 100, 1000 или 1.000.000 динара, еура, франака, златника. Додатно, могло би се поставити питање да ли је цена слободе иста у свим државама и да ли би било неправедно да неко ову цену, рецимо у Румунији, одреди јефтиније него у Казахстану?

Питање правичне казне нарочито носи проблем у случајевима процене психичке трпње и боли. Тако се сходно позитивном праву практично свих држава може потраживати накнада нематеријалне штете¹¹. Ово се може односити на различите аспекте живота, попут ситуације вређања другог или каквог поступања којим се код оштећене стране развио снажан или мање снажан страх.

Наиме, уколико би казна требала да буде пропорционална преступу, како одредити цену увреде. Принцип талиона у буквалном смислу би захтевао да и та друга особа претрпи једнаку увреду. Ипак, то није садржај судских пресуда, већ се ова компензација решава, по правилу, новчано.

Додатно, замислимо неку ситуацију у којој вештак психијатријске струке мора ретроспективно да процени степен осећања страха код оштећене стране¹². Не улазећи на овом месту у могућности квантификовања и поређења страха код различитих индивидуа и у различитом ситуационом контексту, поново се поставља питање, на који начин праведно одредити висину казне.

Коначно, раније је напоменуто да казна мора бити скривљена, односно да се особа кажњава због каквог конкретног чињења или нечињења. Ипак, сасвим је јасно да понашања истоветног квалитета могу носити потпуно другачија казнена решења, односно да једна могу бити чак аболирана, а друга санкционисана.

Свакако репрезентативан пример у овом смислу представља казна која се у различитим законодавствима данас изриче за убиство. Примера ради ово

¹¹ Medić, D., Tajić, H., (2008). *Nematerijalna šteta u praksi*, Privredna štampa, Sarajevo, str. 89.

¹² Mrvić-Petrović, N., Ćirić, J., Počuča, M. (2015). Medical expertise in criminal and civil proceedings. *Vojnosanitetski pregled*, vol. 72, br. 8, pp. 729-734; Pavlovic, Z., Markovic, M., Petkovic, N., Djordjevic, M., (2012). Medical expertise in criminal procedure De lege lata et de lege ferenda, *HEALTHMED*, vol. 6, no. 9, pp. 3202-3209.

кривично дело је према позитивном законодавству Републике Србије сврстано у кривична дела против живота и тела и сасвим јасно као предмет заштите одређује се живот.

Ипак, како одредити која је казна пропорционална извршењу убиства. Тек посебну забуну доноси чињеница да за убиство једног лица, а у различитом контексту и начину извршења, могуће изрећи казну затвора (у Републици Србији) у трајању од пет година до четрдесет година, док је у другим државама света могуће изрећи и рецимо доживотну или смртну казну.

Замислимо надаље пример новчане казне¹³ која се одређује у случају неvezивања сигурносног појаса током вожње аутомобила. Сам сигурносни појас намењен је обезбеђивању возача и има за циљ спречавање или смањивање шансе смртог исхода или тежег повређивања приликом евентуалне саобраћајне несреће. Изостанак радње којом би се возач осигурао носи одређену глобу, у новчаном износу, а која се оправдава пак потенцијалним угрожавањем сопственог здравља. То практично значи да држава изриче обавезу самозаштите, када је она могућа, између осталог и због разлога уштеде буџетских средстава намењених здравству.

Па ипак, уколико би овај ниво уштеде који је само потенцијално угрожен, а не и реално оштећен упоредили са другом ситуацијом видели би неједнакост поступања. Тако рецимо можемо поставити питање да ли изостанак вакцинације против сезонског грипа носи једнако потенцијално угрожавање здравља и расипање државних ресурса. Такође, уколико би замисли ситуацију у којој домаћин сам изводи какве радове у кући, не носећи сву доступну заштитну опрему, те се том приликом повреди, да ли би држава била у обавези да изрекне какву санкцију, с обзиром да се ради о занемаривању примене заштитних средстава. Вративши се раније изнетим аргументима стиче се утисак да правда и праведност не налазе универзално решење. Казна отуда представља ствар одлуке државе или суда, а не неке претпостављене стварне и аутентичне правде.

Теорије кажњавања

Теоријске елаборације смисла, оправданости и циљева кажњавања предмет су пручавања различитих дисциплина. Ово се у правом реду односи на филозофију, социологију и (кривично) право. Ипак, како то запажа Васиљевић-Продановић, већина конституисаних теорија егзистира помало аутистично, ван стварног контекста пенолошке праксе¹⁴. Дати наводи нарочито се односе на филозофске приступе, који неретко не носе довољно конкретизације и примењивости у практичним ситуацијама кривичноправног и пенолошког контекста¹⁵.

¹³ Драгојловић, Ј., (2016). Условна осуда и новчана казна, *Култура полиса*, вол. 13, бр. 32, стр. 497-507;

¹⁴ Васиљевић-Продановић, Д., (2011). Теорије кажњавања и њихове пенолошке импликације, *Специјална едукација и рехабилитација*, вол. 10, бр. 3, стр. 509-525.

¹⁵ Кант, И., (2008). *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, стр. 58; Goldman, A., (1995). *Paradox of punishment*, U: Simmons, J. i sar. (ur.) Punishment. Princeton, Princeton University Press.

На другој страни, социолошки и правни приступ, по правилу, носи неоправдане симплификације, без суштинског одговора на базична аксиолошка питања. Нормативни приступ у том смислу представља више оправдање постојећег законског избора него саме опште идеје казне која у неким другим, сличним ситуацијама, не би могла наћи примену¹⁶.

Ипак, поред ове различитости и непотпуности приступа чини се да највећи проблем у обухватаној теоријског анализи питања кажњавања лежи заправо у политизацији криминалитета. Тако ова друштвена појава налази своје етиолошке експланације у различитим социјалним варијаблама, а што у зависности од доминатне политичке струје носи и последичне теоријске интерпретације. Управо у том смислу, питање кажњавања, не поставља се као стварни напор усмерен ка конкретном проблему, већ напор ка елиминацији неког политички непожељног утицаја или оправдања специфичног деловања¹⁷.

Анализирајући досадашњу пенолошку историју управо овај политички уплив примећује се у једном цикличном израћању идеја, те оживљавању старих концепција. Политизације пенолошке теорије носи значајну енергију с обзиром на последични одговор јавности. Тако сензационализам, промовисање идеје бриге о јавној сигурности или бриге о сигурности деце може донети позитивне ставове јавног мњења према носиоцу овакве политике. Ово је коначно видљиво и кроз оживљавање ретрибутивних идеја у контексту кажњавања, где злочинац “треба да добије оно што заслужује”.

О проблему теоријског објашњења основа и циља кажњавања пише и Кауфман¹⁸. Тако дати аутор истиче да новије теорије често мањкају у унутрашњој конзистентности, при чему концепције попут такозване “експресивне теорије” заправо представљају само друго име за раније ретрибутивно оријентисане моделе експланације.

Коначно, специфичан проблем пенолошке теорије и праксе представља и оно што Петковић назива лингвистичком гимнастиком или естетизацијом у науци¹⁹. Наиме, савремене тенденције ка “политичкој коректности” условиле су формирање различитих концепција које суштински не одступају значајније од неког ранијег модела. Ипак, поново политички мотивисана тежња за хуманизацијом казне условила је различите термилошке корекције које заправо воде маскирању, улепшавању и коначно забуни. Избегавање појмова ретрибуције, ресоцијализације или других негативистичких одредница, креирало је неретко суштинску теоријску збрку, уз игнорисање непромењености пенолошке стварности институционалног типа.

¹⁶ Bojanić, I., Mrčela, M., (2006). Svrha kažnjavanja u kontekstu šeste novele Kaznenog zakona, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, br. 2, str. 431-449.

¹⁷ Thompson, K., Vranić, I., Đorđević, J., (2003). *Moralna panika*, Clio, Beograd; Петковић, К. (2011). Кажњава ли неолиберална казнена држава сиромашне?. *Политичке анализе*, вол. 2, бр. 7, стр. 50-53.

¹⁸ Kaufman, W. R., (2012). *Honor and revenge: a theory of punishment*, Springer Science & Business Media, Vol. 104.

¹⁹ Петковић, Н. (2017). *Стид и кривица као ефективни чиниоци кажњавања*, Извод из усменог излагања на стручном скупу, Нови Сад.

Расправе о оправданости казне потребно је сагледати и у оквиру покрета аболициониста, који заступају тезу да казна заправо никоме не чини добро, те да је треба укинути. Тако представници датог гледишта истичу да док ресторативна правда може донети неком разрешењу, казна суштински ништа не доноси оштећеној страни, а само представља зло над онима над којима се извршава. Ипак, мора се напоменути да аболиционисти представљају тек сасвим мали сегмент друштва који се на дати начин односи према предметној појави. Стога се чини ипак можда и најлогичнијим закључак да казна и ако не може бити оправдана из филозофско-етичке перспективе, врло често је практично нужна²⁰. Заправо морали би се питати шта би било када би у савременом друштву овакве врсте репресивних мера укинули и да ли би то био корак ближе анархији.

Најзад, научна естетика изражавања чини се да негира чињеницу да држава представља гарант сигурности свих грађана. Негирајући репресивну природу казне и карактер одмазде, практично се аболира учињено, а злочинцу се приступа као пацијенту који треба излечење, како у будућности не би испољавао симптоме болести на штету других и себе.

И док не треба негирати друштвени удео у етиологији криминалног понашања, мора се имати на уму да криминалитет није болест у медицинском смислу те речи. Чињеницом да се неко забрањено понашање извршава свесно и уз знање законом одређених последица, казна представља одговор на дрскост злочинца који негира значај друштвених норми, негира туђа права и поставља стање самовласти.

Осврнувши се на претходно, теоријске анализе оправданости и сврхе кажњавања често чини се, заправо зависе од перспективе коју различит ниво конкретности посматрања носи. Тако можемо замислити неколико сценарија. Прва, не тако ретка слика у домаћим затворима јесу лица ромске националности. Запостављани у детињству, без адекватног образовања и радне оспособљености, без могућности остваривања животних циљева, па и елементарне егзистенције, често се јављају као извршиоци имовинских кривичних дела, мањег износа. Јасно, овде се ради о лицима који од рођења носе велики породични и социјални терет, а који је било врло тешко превладати на просоцијално одређен начин. Ако овоме додамо и сва оптерећења социјалног контекста у нашој држави последњих година, јасно је да застрашивање, одмазда и слични појмови не налазе прави основ у контексту поправљања. Тек образовање, професионална обука, усмеравања на доступне социјалне сервисе, можда ће чинити снажније превентивне ефекте него пендрек, депривација и решетке.

Слично се рецимо односи и на бројне извршиоце имовинских деликата који неко дело изврше из жудње за дрогама. Чињеницом да наркоманија представља психијатријски спецификовану болест, те да захтева лечење, постојећи спектар кривичних санкција управо предвиђа помоћ и асистенцију у отклањању ових негативних контекстуалних услова, а не застрашивање и одмазду. Ипак, поставља се питање да ли овај хуманистички ниво усмеравања можемо

²⁰ Kaufman, A. S. (1959). *Anthony Quinton on Punishment, Analysis*, вол. 20, no. 1, pp. 10-13.

задржати и у свим другим случајевима. Примери из националне праксе сведоче о изузетној дрскости и бахатости учинилаца различитих кривичних дела. Тако није непознато да лица из виших социоекономских кругова изврше преваре приликом продаје станова, где један исти стан продају више пута. Заправо, медијски презентовани случајеви говоре о десетинама преварених грађана, који као кредитни дужници морају наредне две или три деценије да исплаћују банкама дугове, без могућности решавања свог стамбеног питања. Извршити кривично дело обијања викендице на селу како би се прибавила храна и приморати десетине грађана на „дужничко ропство“ према банкама, свакако не носи исти квалитет. Ако томе придодемо и разлике у развојним перспективама, доступним просоцијалним средствима и циљевима, нисмо сигурни да би се атрибути казне могли окитити истим нивоом емпатичности.

Негирајући пенолошку и криминолошку реалност, инсистирајући на позитивним одређењима и социјално-помажућем контексту казне, стиче се утисак да се приближавамо ситуацији у којој ће оштећена страна бити принуђена да правду оствари сама. Негирајући да злочинца треба казнити, са свим негативним одређењима казне, хоћемо ли довести до ситуације у којој би поново доминирала освета и примитивни механизми задовољења?

Ретрибутивна и утилитарстичка теорија/е

Проблем теоријске анализе моралног оправдања казне прилично обухватно је обрађен у оквиру филозофскоправних научних доприноса као и у области примењене етике. Ипак, како то Котингем истиче употреба одређених појмова и њихова различита контекстуална интерпретација довела је до значајне вишезначности, постављајући у питање оправданост постојеће терминолошке лепезе²¹.

Други проблем овог оквира представља чињеница да дистинкција на ретрибутивну и утилитарстичку теорију заправо обухвата много шири оквир различитих парцијализованих теоријских објашњења. Тако се рецимо, према раније поменутом Котингему могу, у оквиру ретрибутивног оквира, разликовати: а) теорија наплате дуга, б) теорија заслуге, ц) ретроспективна теорија, д) минимализам, е) теорија сатисфакције, ф) фер-плеју теорија, г) теорија умирења, х) теорија поништавања и и) теорија денунцијације.

Први поменути сегмент, теорија наплате дуга, изражава основну идеју ретрибуције, при чему чини и полазни основ свим другим приступима. Сама анализа овог концепта почива на етимолошкој анализи термина *“re tribuo”*, а што у преводу управо значи враћање дуга. Ово је коначно у складу са духом различитих језика, сходно којима се каже да је кажњавањем злочинца исти отплатио свој дуг друштву.

Истина сама теорија не објашњава на који начин заправо наношење бола или лишавање неког вида конституише механизам отплате дуга. Тек оправда-

²¹ Cottingham, J., (1979). *Varieties of retribution*, The Philosophical Quarterly (1950-), vol. 29, no. 116, pp. 238-246.

ње кажњавања налази се у аргументу општеприхваћености, унутрашњем осећају и миленијумској традицији.

Други оквир оправдање казне налази у ономе што је злочинац извршењем злочина заслужио. Тако ће особа А извршењем каквог злодела (З) заслужити казну (К), при чему З оправдава К. Ипак, овакав симплификовани приступ није нужно везан за претходно приказану теорију, јер се и даље не може објаснити на који начин било каква казна (К) заправо доводи до враћања неког дуга. Наравно, овде би се могло даље спекулисати заправо на који начин се може дефинисати дуг и појам заслуге, те су отуда могуће даље импликације и различитости тумачења.

Ретроспективна теорија нуди нешто другачији приступ у оправдавању кажњавања. Мабот²² као творац ове концепције истиче тако да кршење закона, само по себи, представља суштински и нужни основ у моралном оправдању извршења казне. При томе, дати аутор истиче да казна може бити правдена једино када се јавља као одговор на какво дело које је извршено у прошлости. Односно, уколико бисмо казну оправдавали тежњом да се утиче на друге да не чине истоветна дела или са циљем да се извршилац доведе у стање да не понови дату радњу, према поменутом аутору, не би се могло говорити о праведности казне.

Минимализам као приступ у оправдању кажњавања је прилично критикован у филозофскојетичким дискусијама. Заправо, поједини аутори истичу да се овде не ради о целовитом теоријском оквиру, већ пре свега о утврђивању појмовно-логичке везе.

Наиме, Квинтон²³ као креатор овог приступа истиче да је услов извршења казне, без кога се не може замислити, заправо кривица. Тако тек некога ко је крив можемо казнити, док би свака друга казна уз одсуство скривљености тиме изгубила смисао, односно добила би атрибуте тортуре или неког насилног поступања у заблуди.

Теорија сатисфакције морално оправдање кажњавања налази у психичком квалитету озлојеђености, бесу, боли или срцбе оштећене стране. Наиме, полазећи од виктимиолошке позиције да свако извршење злочина изазива негативна осећања код жртве, казна се објашњава као вид надокнаде или репарације ове негативне емоције. Заправо, могло би се рећи да трпња злочинца води осећању задовољства код онога ко је био оштећен од стране истог тог злочинца.

Ипак, ова теорија, премда пријемчива из перспективе жртве, носи извесна оптерећења. Тако, док чињеница да због претрпљеног зла, ми желимо другог зло, може објашњавати динамику генерисања казне, заправо не носи и морално оправдање. Тек то што неке желимо зло, без обзира на изворе те жеље, не мора носити и морално оправдање да се ново зло учини.

²² Mabbott, J. D., (1969). *Punishment*, u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London, p. 39-54.

²³ Quinton, A., (1969). *On Punishment*, u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London, pp. 55-64.

На другој страни, проблем кажњавања овог контекста опажа се у оним ситуацијама када код оштећене стране не постоји овакав негативан емоционални набој. Ако би се водили судском праксом није необично срести да се оштећена страна не придружи тужби или да је просто дат опрост. Такође, можемо имати и случајеве рецимо породичног насиља у којима жртва експлицитно не жели да извршилац буде кривично гоњен, па ипак, по сили закона и службеној дужности овакви судски процеси се могу завршити изрицањем казне.

Једна од интерпретација овог оквира истиче да је казна заправо у функцији спречавања освете. Тек извршењем казнене мере долази до задовољења незадовољства оштећене стране, чиме се спречава освета и даље настављање злочиначких односа. Ипак, овакво тумачење пре има утилитаристички карактер, те се тешко може сврстати у ретрибутивне теорије.

Међу ретрибутивним концепцијама може се истаћи и теорија фер-плеја, а која казну везује за напоре очувања правде и правичности. Наиме, наведени концепт истиче да извршењем неког злочина, на пример крађе, злочинац стиче некоректну предност у прикупљању материјалних добара, а посматрано у односу на оне грађане који поштују закон. Управо из разлога ове непоштености злочинца, казна се поставља као средство разрешења исте, односно средство спречавања овог односа који би функционисао по различитим правилима.

Теорија умирења као наредни филозофско-етички оквир анализе везује се за Кантове идеје, а нарочито оне изнете у делу “Метафизика морала”²⁴. Дати оквир при томе налази различите оцене, а у смислу ретрибутивног или утилитаристичког карактера, с обзиром на различита тумачења аутора усмерености казне ка прошлости или будућности.

Специфичност ове теорије огледа се и у увођењу теолошких концепција, попут претпостављања божанске силе или могућности преношења греха. Управо у том контексту Милевски²⁵ и цитира један део Кантове филозофије у коме се наводи : *„Чак и када би се грађанско друштво на основу сагласности свих својих припадника распало (на пример, кад би неки народ који живи на каквом острву решио да се разиђе и распрши по целом свету), морао би се и последњи убица који се налази у затвору пре тога смакнути, како би сваког снашло оно што је својим делима заслужио, и да кривица за проливену крв не би остала на народу, који ту казну није извршио, јер се он може сматрати саучесником ове јавне повреде правде”*.

Наиме, водећи се претходним цитатом, Милевски казну посматра у контексту библијских закона. Тако се грех може преносити са колена на колено, при чему би исти тај грех провоцирао казну Бога, оних који су грех наследили. Отуда се непосредно кажњавање и “пуштање крви” злочинца сматра видом умирења Бога, те избегавања божанске освете над другима.

²⁴ Кант, И. (1981). *Заснивање метафизике морала*, БИГЗ, Београд.

²⁵ Милевски, В. А. (2014). *Етичка анализа савремених теорија казне: између утилитаристичког и ретрибутивног оправдања казне* - докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитета у Београду.

Претпоследњи оквир који налази ретрибутивно тумачење обухваћено је теоријом поништавања. Дата елаборација изворно се везује за учење Канта, а представља практично основ концепта реституције. Наиме, према предметном тумачењу казна садржи два сегмента. Тако се истом анулира начињено зло, док се истовремено поновно успоставља владавина права које је прекршено. У том смислу ова теорија има двојако усмерење, фокусирајући се како на прошлост, тако и на будућност, а што је не чини у потпуности ретрибутивном.

Теорија денунцијације представља последњи сегмент ретрибутивног контекста објашњења моралне оправданости казне. Дати оквир се базира на тумачењу да казна заправо представља изражено јавно осуђивање злочина од стране друштва. Ипак, поново водећи се тумачењем Милевског може се хипотетисати да је “наплату дуга” могуће извршити и без елемента јавности. Тајно извршена телесна казна и даље ће имати атрибуте казне, без обзира на одсуство публике.

На другој страни, такође се може претпоставити да чињеница да постоји јавна осуда, не мора нужно значити и да ће доћи до ретрибутивног деловања, односно може се замислити сценарио у коме јавна осуда не носи никакве конкретне последице по самог злочинца.

За разлику од ретрибутивног гледишта које фокуса пажње усмерава ка прошлости, утилитаристичка идеја истиче да људске поступке треба ценити у контексту насталих последица. Налазећи основ у учењу Џона Стјуарта и Џеримија Бентама²⁶ наведена концепција истиче да се фундаментални принцип оцене конкретних поступања може заправо изразити кроз последично наступање задовољства или елиминацију боли и трпње. При томе као коначни циљ овог деловања може се одредити постизање највећег нивоа среће највећег броја људи.

Наравно, као и у претходном случају хетерогености ретрибутивних приступа, утилитаристичко учење такође трпи одређене поделе. Тако се према МекКлоском²⁷ разликују условни и безусловни утилитаризам. Наиме, дате подкатегорије представљају концепције у којима једно постављено правило не познаје околности под којима би било оправдано исто прекршити. Док се ово односи на безусловни приступ, условна опција подразумева могућности да једно правило које има генерално важење може бити прекршена у одговарајућем ситуационом контексту.

Да је утилитаристичко схватање дубоко инкорпорирано у савремене кривичноправне одредбе управо у овом сегменту може се видети и у контексту инситута нужне одбране или крајње нужде. Тако, док је законом забрањено обити улазна врата неког стана и ући у исти, ово ће бити дозвољено и неће се сматрати кривичним делом, уколико је извршено за време пожара, а како би се спасило друго лице.

²⁶ Bentham, J. (1781). *An introduction to the principles of morals and legislation*, History of Economic Thought Books.

²⁷ McCloskey, H. J. (1967). Utilitarian and retributive punishment, *The Journal of Philosophy*, vol. 64, no. 3, pp. 91-110; McCloskey, H. J., (1963). *A note on utilitarian punishment*, *Mind*, 1, p. 599.

Питање оправданости казне из позиције утилитаризма ваља сагледати у још једном контексту. Наиме, поставља се питање да ли заправо друштвена рекација/казна треба да тежи највећем могућем задовољству за што већи број људи или пак треба да тежи избегавању незадовољства. Да ли је из позиције морала више оправдано некога додатно усрећити или учинити да неко други избегне бол? Да ли се унапређено задовољство већег броја људи може компарирати са избегавањем боли једног човека?

Сумирајући представљене логичке анализе, утилитаристички оквир изоловао је три различите подтеорије којима се оправдава извршење казне. Тако се наводи постојање теорије одвраћања, теорије реформисања и теорије едукације.

Први поменути модел извршењем казне носи практично поуку како за самог извршиоца који издржава казну, тако и за друге потенцијалне извршиоце, каква их судбина чека у случају непоштовања закона. Кажњавањем се обезбеђује истовремено виши степен сигурности свих грађана, те указује на обавезност поштовања усвојених норми.

Други побројани модел може се разумети у медицинском контексту, који злочиначко деловање види као вид болести, а насупрот понашању здравих чланова зајединце који немају тенденције датог карактера. Премда се у литератури воде расправе да ли ова теорија заиста припада утилитаристичким концепцијама, чињеница је да она казну види кроз призму будућих одраза. Ипак, ваља напоменути да се у датом оквиру концептом реформисања заправо изједначава казну са нарочитим видом терапије који води моралној корекцији. Овакав став коначно је приметан и у учењу Менинцера²⁸, а који експлицитно злочинце изједначава са болесним особама. Исти аутор тако заговара примену медицинског или психолошког третмана уместо класичног казненог приступа.

Коначно, теорија едукације као вид утилитаристичког преступа такође нуди објашење моралног оправдања казне с обзиром на консеквенце. Ипак, у овом случају казна се види као симболичка снага која наглашава моралну неприхватљивост неког чина, истовремено јачајући морална уверења супростављена злочиначким тенденцијама.

Сумирајући наведено утилитаристички приступ носи извесну пријемчивост у моралним оправдањима примене казне. Ипак, обухватна филозофскоетичка критика овог контекста упућује на извесне недостатке које овакав прагматични, консеквенцијално усмерени вид закључивања доноси. Свакако најзначајнији аргумент у овом смислу чини се то што доследном применом утилитаризма заправо се може оправдати и ситуација кажњавања невиног лица.

²⁸ Menninger, K., (1988). *Therapy, Not Punishment*, u (eds.) Baird R. M., Rosenbaum S. E., *Philosophy of Punishment, Contemporary Issues in Philosophy*, Prometheus Books, New York, pp. 47-55.

Закључак

Сложени напори ка сузбијању и спречавању криминалитета налазе коначни израз у сегменту извршења кривичних санкција (казни). Ипак, анализирајући глобални контекст, стиче се утисак раскорака између нивоа пенолошких теоријских сазнања и оствареног у пракси. Ово се најпре односи на прилично поражавајућу статистику високе стопе рецидивизма, а која је приметна и у врло развијеним државама света. Тек анализирајући поље ефикасности друштвеног реаговања, евидентно је да успешност овог нивоа показује значајне међунационалне осцилације. Чак, када би посматрали питање рецидивизма у Републици Србији, кроз историјску призму, приметне су значајне разлике.

Сумирајући наведено, постојање поменутих разлика упућује на сталне потребе ревидирања друштвеног одговора. Увођење нових облика, алтернативног кажњавања, свакако јесте један од корака у овом смеру.

Ипак, позиционирајући се у турбулентном социоисторијском моменту, стиче се утисак да као друштво још увек нисмо коначно опредељени у ком тачно смеру наша рекација треба бити уперена. Премда је ово на декларативном ниво јасно, између прокламованих хуманистичких идеја ресоцијализације и социјалне реинтеграције и сталног ревидирања потребе за одмаздом, чини се постоји врло интензивна борба, која ће коначну артикулацију тек наћи у будућности.

Литература:

1. Bentham, J. (1781). An introduction to the principles of morals and legislation, *History of Economic Thought Books*.
2. Bojanić, I., Mrčela, M., (2006). Svrha kažnjavanja u kontekstu šeste novele Kaznenog zakona, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, br. 2, str. 431-449.
3. Cottingham, J., (1979). Varieties of retribution, *The Philosophical Quarterly* (1950-), vol. 29, no. 116, pp. 238-246.
4. Ellis, A. (2014). Theories of Punishment, In *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* Springer, New York, pp. 5184-5192.
5. Flew, A., (1969). *The Justification of Punishment*. u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London: Macmillan, pp. 83-104.
6. Gendin, S. (1967). The Meaning of Punishment, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 28, no. 2, pp. 235-240.
7. Gillin, J. L. (1971). *Criminology and penology*. Greenwood.
8. Goldman, A., (1995). *Paradox of punishment*, U: Simmons, J. i sar. (ur.) Punishment. Princeton, Princeton University Press.
9. Kaufman, A. S. (1959). Anthony Quinton on Punishment, *Analysis*, vol. 20, no. 1, pp. 10-13.
10. Kaufman, W. R., (2012). *Honor and revenge: a theory of punishment*, Springer Science & Business Media.

11. Kolber, A. (2009). Subjective experience of punishment, *Columbia Law Review*, no. 109, pp. 182-236.
12. Mabbott, J. D., (1969). *Punishment*, u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London.
13. McCloskey, H. J. (1967). Utilitarian and retributive punishment. *The Journal of Philosophy*, vol. 64, no. 3, pp. 91-110;
14. McCloskey, H. J., (1963). A note on utilitarian punishment. *Mind*, 1.
15. Medić, D., Tajić, H., (2008). *Nematerijalna šteta u praksi*, Privredna Štampa, Sarajevo.
16. Menninger, K., (1988). *Therapy, Not Punishment*, u (eds.) Baird R. M., Rosenbaum S. E., *Philosophy of Punishment, Contemporary Issues in Philosophy*, Prometheus Books, New York.
17. Mrvić-Petrović, N., Ćirić, J., Počuča, M. (2015). Medical expertise in criminal and civil proceedings. *Vojnosanitetski pregled*, vol. 72, br. 8, pp. 729-734.
18. Pavlovic, Z., Markovic, M., Petkovic, N., Djordjevic, M., (2012). Medical expertise in criminal procedure De lege lata et de lege ferenda, *HEALTHMED*, vol. 6, no. 9, pp. 3202-3209.
19. Nozick, R. (1981). *Philosophical explanations*, Harvard University Press.
20. Pifferi, M. (2016). *Reinventing Punishment. A Comparative History of Criminology and Penology in the Nineteenth and Twentieth Centuries* Oxford University Press, pp. 1-305.
21. Sokol, T. (2004). Retributivizam, utilitarizam i prevencija u filozofiji kažnjavanja uz poseban osvrt na grčku filozofiju, njemački klasični idealizam i Benthamov relativizam, *Pravnik, Law & Society Review*, vol. 38, br. 78, str. 89-109.
22. Thompson, K., Vranić, I., Đorđević, J., (2003). *Moralna panika*, Clio, Beograd.
23. Quinton, A., (1969). *On Punishment*, u H. B. Acton (ed.), *The Philosophy of Punishment*, Macmillan, London, pp. 55-64.
24. Bjelajac, Ž., Merdović B., (2018). Senzacionalizam u medijima kao uzrok destabilizacije politike suzbijanja kriminaliteta, *Kultura polisa*, vol. 15, br. 35, str. 289-300.
25. Vasiljević-Prodanović, D., (2011). Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 10, br. 3, str. 509-525.
26. Dragojlović, J., (2016). Uslovna osuda i novčana kazna, *Kultura polisa*, vol. 13, br. 32, str. 497-507.
27. Dragojlović, J., (2016). Odnos uslovne osude i kazne, *Kultura polisa*, vol. 13, br. 31, str. 501-509.
28. Kant, I. (1981). *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd.
29. Kant, I., (2008). *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd.
30. Lazarević, Lj. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Savremena administracija, Beograd.
31. Milevski, V. A. (2014). *Etička analiza savremenih teorija kazne: između utilitarističkog i retributivnog opravdanja kazne* - doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerziteta u Beogradu.
32. Petković, K. (2011). Kažnjava li neoliberalna kaznena država siromašne?, *Političke analize*, vol. 2, br. 7, str. 50-53.
33. Petković, N. (2017). *Štidi i krivica kao efektivni činioci kažnjavanja*, Izvod iz usmenog izlaganja na stručnom skupu, Novi Sad.
34. Stojanović, Z. (2012). *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd.

CONCEPTUAL THEORETICAL DILEMMAS OF PUNISHMENT

Summary: In this work, the authors deal with conceptual theoretical dilemmas which refer to the punishment. The authors, through a philosophical and legal approach, consider the essence of the punishment, its purpose, goal, justice, justification of the pronouncement and its influence on the correction of behavior, that is, the re-socialization of the convict himself. In contemporary criminal policy, it is increasingly sought to raise the level of humanity and reduce the level of repression towards the perpetrators of criminal acts. However, by denying the repressive nature of the punishment and the character of retribution, done is practically abolished, and the criminal is approached as a patient who needs healing, so that in the future he would not exhibit the symptoms of the disease at the expense of others and himself. And while society's part in the etiology of criminal behavior should not be negated, it must be borne in mind that criminality is not an illness in a medical sense of that word. With the fact that certain prohibited behavior is carried out consciously and with the knowledge of legally determined consequences, punishment is the answer to the impudence of a criminal who denies the importance of social norms, negates other people's rights and sets the state of self-will.

Key words: punishment, punishing, the theory of punishing, re-socialization, retribution, guerdon, re-education

ВЛАДИМИР В. КОЗАР*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

АНА И. ОПАЧИЋ

Висока школа за пословну економију и
предузетништво
Београд

УДК 331.109:347.9

Прегледни рад

Примљен: 19.09.2018

Одобрен: 14.10.2018

Страна: 339-354

СУДСКА ЗАШТИТА ПРАВА ИЗ РАДНОГ ОДНОСА

Сажетак: Судска заштита у радним споровима остварује се пред судовима опште надлежности у парничном поступку као општем поступку за заштиту повређених или угрожених грађанских субјективних права. У парницама из радних односа прописана је сходна примена правила општег парничног поступка, и то прилагођавањем општих норми посебним правилима, суштини и циљу овог посебног поступка. Аутори у раду посебну пажњу посвећују актуелном питању заштите права из радног односа посебно статусне компоненте у случају покретања стечаја послодавца, као и појединим институтима који су у пракси применом доводили до различитог тумачења, и стварања правне несигурности, попут тзв. „пресуде на основу до тада утврђеног чињеничног стања”, примене правила ревизије, могућности одређивања привремених мера по службеној дужности и др.

Кључне речи: радни однос; судска заштита; парнични поступак; субјективна права; ревизија; стечај

Увод

Судска заштита у радним споровима остварује се пред судовима опште надлежности у парничном поступку као општем поступку за заштиту повређених или угрожених грађанских субјективних права.¹ У одређеним ситуацијама права из радног односа, пре свега новчана, остварују се и пријавом потраживања у стечајном поступку, као и у парницама о оспореном потраживању у којима важе специјална правила,² пре свега која се тичу атракције стварне надлежности у корист привредног суда, упута на парницу и других посебних процесних претпоставки за допуштеност тужбе против стечајног дужника³ или дозвољеност предлога за наставак парничног поступка, који је био прекинут

* kozarv@yahoo.com. 0652170419

¹ Козар В. (2011): *Коментар Закона о парничном поступку са судском праксом и регистром појмова*, Београд, стр. 11.

² Козар В. (2009): „Покретање парничног поступка за утврђивање потраживања оспореног у стечају”, *Правни живот*, вол. 58, бр. 5-6, стр. 163-173.

³ Козар В. (2009): „Посебна правила поступка о оспореном потраживању у стечају”, *Право и привреда*, бр. 5-8, вол. 46, стр. 433-448.

услед наступања правних последица стечаја.⁴ Посебан поступак у парницама из радних односа регулисан је одредбама чл. 436 - 441 Главе XXIV Закона о парничном поступку.⁵

У парницама из радних односа прописана је сходна примена правила општег парничног поступка, дакле са највећим степеном одступања, што значи прилагођавањем општих норми посебним правилима, суштини и циљу овог посебног поступка. Значајне су одредбе које омогућавају одлучивање на основу утврђеног чињеничног стања у случају изостанка туженог са рочишта за главну расправу, односно могућност доношења „пресуде на основу до тада утврђеног чињеничног стања”.⁶ У споровима о радно-правном статусу ревизија је увек дозвољена, без обзира на вредност предмета спора означеног у тужби, док је у спору за исплату зараде у којима није испуњен цензус за ревизију, дозвољена „посебна ревизија” по оцени апелационог суда, односно Врховног касационог суда. Законом је искључена примена правила поступка о споровима мале вредности у споровима из радних односа, без обзира на врсту тужбеног захтева. У радним споровима које по атракцији надлежности суди привредни суд, неће се примењивати посебна правила поступка у привредним споровима, већ одредбе посебног поступка у парницама из радних односа. Законитост одлуке о престанку радног односа представља претходно питање у парници за утврђење оспореног потраживања зараде према стечајном дужнику.

Странке могу да предузимају радње у поступку лично или преко пуномоћника, који мора да буде адвокат. Изузетак је пуномоћник правног лица, који може бити дипломирани правник са положеним правосудним испитом, који је у радном односу у том правном лицу. Закон је на овај начин у наш правни систем увео *квалификоване пуномоћнике*, с тим што је у поступку по ванредним правним лековима обавезно адвокатско заступање.⁷

Примена одредби општег поступка у парницама из радних односа

Закон упућује на сходну примену одредаба општег поступка, тако што у чл. 436 прописује да ако у одредбама ове главе није другачије прописано, у парницама из радних односа сходно се примењују остале одредбе овог закона, што је значајна разлика у односу на претходни закон, који је такође упућивао на примену осталих одредаба закона, али није садржао упутство да је реч о сходној примени.⁸ Дакле, сада је у поступку у парницама из радних односа

⁴ Козар В. (2008): „Посебна правила поступка у парницама за утврђивање оспореног потраживања”, *Правни живот*, вол. 57, бр. 13, стр. 345-359.

⁵ Службени гласник РС, бр. 72/2011, 49/2013 (Одлука Уставног суда), 74/2013 (Одлука Уставног суда), 55/2014 (Даље у тексту и фуснотама: ЗПП)

⁶ Ивошевић, З. (2011): „Разграничење и проблеми надлежности у заштити права по основу рада”, *Правни записи* бр. 2, стр. 450.

⁷ Видети више: Кнежевић, М. (2011): „О новом уређењу вољног заступања у парничном поступку”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 3, стр. 681-697.

⁸ Козар В. (2011), „Посебна правила поступка у парницама из радних односа”, *Радно-правни саветник*, бр. 11, стр. 59.

изричито прописана сходна примена осталих одредаба овог закона, односно правила из општег парничног поступка, дакле са највећим степеном одступања, што значи прилагођавањем општих норми посебним правилима, суштини и циљу овог посебног поступка. Према томе, норме општег поступка у парницама из радних односа, у питањима која нису регулисана одредбама ове главе, не примењују се онако како гласе - дословно (буквално), већ уз одређена одступања и прилагођавања. Суд ће морати у сваком конкретном случају да пази да применом општих правила не доведе у питање основни циљ посебног поступка у парницама из радних односа. То значи да ће се и у поступку у парницама из радних односа примењивати многи институти редовног поступка, као нпр. фикција повлачења тужбе из чл. 311, ст. 2 ЗПП, као један од најзначајнијих, по правним последицама и учесталости примене у судској пракси. Такав став заузет је и у судској пракси у примени претходног закона, који је садржао слична правила, приликом одговора на питање да ли се у радним споровима пред привредним судовима, када је тужена страна у стечају, може примењивати правило о повлачењу тужбе, уколико странке не приступе на рочиште, иако су уредно позване: „У парницама из радних односа, које се пред трговинским судом воде по основу атракционе надлежности јер је тужена страна у стечају, може наступити ситуација да се тужба сматра повученом, уколико су испуњени услови прописани у чл. 289. и 296, ст. 2 ЗПП. Ово стога што се у парницама из радних односа, сходно одредби чл. 434 ЗПП, примењују све одредбе ЗПП, осим када је у наведеној глави нешто другачије прописано. Имајући у виду да у глави закона која садржи посебно правила поступања у парницама из радних односа, нема посебних одредби које искључују примену чл. 289 и 296, ст. 2 ЗПП, то произлази да се и у парницама из радних односа може десити да се тужба сматра повученом због недоласка уредно позваног тужиоца на припремно рочиште или на рочиште за главну расправу.”⁹ Према одредби из чл. 437 ЗПП у парницама из радних односа поступак у првом степену суди судија појединац, што је у складу са опредељењем законодавца у корист инокосног суђења. Могућност одређивања привремених мера по службеној дужности у поступку у парницама из радних односа, представља оправдани изузетак од начела заштите на приватни захтев, карактеристичног за грађанско право (чл. 439, ст. 1). У чл. 439, ст. 2 одређен је рок за одређивање привремене мере по предлогу странке, тако што је прописано да ће суд одлуку о одређивању привремене мере по предлогу странке донети у року „до осам дана” од дана предаје предлога. Против решења о одређивању привремене мере у радном спору није дозвољена посебна жалба (став 3). Интересантно је решење законодавца приликом одређења париционог рока где је заправо дошло до продужења рока за жалбу. Наиме, парициони рок износи осам дана, али важећи закон није одредио краћи рок за изјављивање жалбе у радном спору (чл. 440, ст. 3), који је у чл. 438. претходног закона износио осам дана. То значи да и у парницама из радних односа важи општи рок за жалбу од 15 дана

⁹ Правни став Вишег трговинског суда - одговор утврђен на седници Одељења за привредне спорове од 19. и 20. септембра 2005. године, објављен у: Козар В. (2011): *Коментар Закона о парничном поступку са судском праксом и регистром појмова*, стр. 528.

из чл. 367, ст. 1 новог закона у коме је прописано да странка може да изјави жалбу против пресуде донете у првом степену у року од 15 дана од дана достављања преписа пресуде, ако у овом закону није другачије прописано. Није јасно зашто се законодавац определио за продужење рока за жалбу у радним споровима, посебно имајући у виду да у поступку у парницама из радних односа, а нарочито приликом одређивања рокова и рочишта, суд посебно води рачуна о потреби хитног решавања радних спорова (чл. 438). Такође посебан, краћи парнициони рок од осам дана за извршење чинидбе у радним споровима није у складу са дужим - општим роком за жалбу од 15 дана, који се сада примењује и у поступку у парницама из радних односа, те се очекује да ће примена ових одредби у пракси условити и кориговано законодавно решење.

У складу са начелом хитног поступања и потребе убрзања поступка у поступцима заштите права из радног односа је и одредба која предвиђа могућност одлучивања на основу утврђеног чињеничног стања у случају изостанка туженог са рочишта за главну расправу тзв „пресуда на основу до тада утврђеног чињеничног стања”. Одредбом из чл. 440, ст. 2 прописано је да, уколико тужени не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван, суд ће одржати рочиште и одлучити на основу утврђеног чињеничног стања. Ово правило закон није довољно разрадио, али је јасно да суд у случају изостанка туженог са рочишта за главну расправу мора одржати рочиште и донети мериторну одлуку – пресуду, чиме се постиже значајно убрзање поступка. Дакле, реч је о контумацији, сличној пресуди због изостанка у поступку о споровима мале вредности, али разлика се састоји у томе што суд мора да утврди чињенично стање, што значи да мора да изведе доказе, и да на тако утврђено чињенично стање примени материјално право. Због значаја ових врста спорова, великог броја предмета и потребе њиховог хитног решавања из савременог упоредног права, на овај начин преузета је и уведена „пресуда на основу до тада утврђеног чињеничног стања”.¹⁰ То значи да због изостанка туженог са рочишта за главну расправу у радном спору, не наступа фикција признања чињеница на којима се заснива тужбени захтев. Из тога следи закључак да одука не мора бити позитивна за тужиоца, тј. да изостанак туженог не доводи по аутоматизму до усвајања тужбеног захтева, јер суд пресудом може и одбити тужбени захтев ако тужилац није поднео релевантне доказе за утврђивање спорних чињеница, обзиром да ће суд тада применити опште правило о терету доказивања из чл. 231 Приликом тумачења услова за доношење пресуде „на основу утврђеног чињеничног стања”, треба имати у виду увођење принципа афирмативне литисконтестације у новом закону. Наиме, према чл. 230, ст. 1 не доказују се чињенице које странка није оспорила.¹¹ С друге стране, ако су, поред изостанка туженог са рочишта за главну расправу у радном спору, испуњени и сви остали услови из чл. 351 суд може донети и пресуду због изос-

¹⁰ Лутовац З. (2011): „Новине у закону о парничном поступку – нови ЗПП”, *Билтен Врховног касационог суда* бр. 3, стр. 115.

¹¹ Живковић Б.: „Евентуална максима у парничном поступку”, Апелациони суд у Београду. Доступно на адреси: <http://www.bg.ap.sud.rs/lt/articles/sudska-praksa/izabrane-sentence/gradjansko-odeljenje/> 19.09.2018.

танка у радном спору, по правилима општег поступка док ће о последици изостанка са рочишта за главну расправу суд упозорити туженог у позиву за рочиште (чл. 440, ст. 3).

Питање допуштености ревизије у радном спору значајно је имајући у виду да је она увек допуштена у случају спорова о радно-правном статусу. Дакле, када су у питању спорови поводом заснивања, постојања или престанка радног односа, ревизија је увек дозвољена, дакле без обзира на вредност предмета спора означеног у тужби (чл. 441).¹² Зато се тужба у којој није означена вредност предмета спора, а тужбени захтев се односи на заснивање, постојање или престанак радног односа, не може одбацити применом одредбе из чл. 192, ст. 3, а у вези чл. 101, јер право на изјављивање ревизије зависи од вредности предмета спора. Наравно, то не важи у споровима о исплати зараде или других новчаних примања из радног односа, укључујући и накнаду штете. Став о немогућности одбацивања тужбе због неозначавања вредности предмета спора у парницама о заснивању, постојању и престанку радног односа, заузет је и у судској пракси насталој у примени претходног закона, који је ово питање регулисао на исти начин у чл. 187 ст. 3 и чл. 439. Према ставу праксе, неозначавање вредности предмета спора у парницама о заснивању, постојању и престанку радног односа не представља разлог за одбацивање тужбе као неуредне, јер је у таквим споровима ревизија увек дозвољена, па право на изјављивање ревизије не зависи од вредности предмета спора. У образложењу је наведено да се основано у жалби истиче да је побијано решење донето уз битну повреду одредаба парничног поступка, јер је првостепени суд погрешно применио одредбу чл. 187, ст. 3 ЗПП када је тужбу одбацио као неуредну због тога што тужилац у тужби није означио вредност спора. Наиме, тужилац у овом спору тражи да се поништи решење туженог којим је тужиоцу престао радни однос код туженог, те да се тужени обавезе да га врати на рад и распореди на исто радно место, што значи да је у питању парница из радних односа. Одредбама чл. 439 ЗПП прописано је да је ревизија дозвољена у парницама о споровима о заснивању, постојању и престанку радног односа. Према томе, тужба није могла бити одбачена због тога што тужилац није у тужби назначио вредност предмета спора, с обзиром да је чл. 187 ст. 3 ЗПП прописано да ће се тужба одбацити само када надлежност, састав суда или право на изјављивање ревизије зависи од вредности предмета спора, а предмет тужбеног захтева није новчани износ.¹³ У новом закону начињен је изузетак од одбацивања недозвољене ревизије (изјављена против пресуде против које по закону не може да се поднесе – тј. ако није у питању правноснажна другостепена пресуда или није испуњен цензус који се тиче вредности предмета спора), тако што је искључена посебна ревизија из чл. 404, с тим што се посебна ревизија може изјавити само против другостепене пресуде, када није испуњен цензус који се тиче вредности предмета спора, уз испуњење других услова прописаних у наведе-

¹² Врховшек М., Козар В. (2012): „Судска заштита субјективних права из радног односа по новом Закону о парничном поступку”, *Право и услуге* (ур. Мићовић М.), Крагујевац, стр. 857-881.

¹³ Из решења Вишег трговинског суда, Пж. 12908/05 од 8. фебруара 2006. године Доступно на адреси: <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/26013>, 18.09.2018.

ном члану. То значи да је и у радном спору, који није статусне природе, нпр. за исплату зараде, дозвољена „посебна ревизија” по оцени апелационог суда, односно Врховног касационог суда, иако није испуњен цензус, односно и када вредност предмета спора побијеног дела правноснажне пресуде не прелази динарску противвредност 40.000 евра по средњем курсу Народне банке Србије на дан подношења тужбе, под условом да су испуњени остали законски услови из чл. 404 - ако је по оцени апелационог суда, односно Врховног касационог суда потребно да се размотри правна питања од општег интереса или правна питања у интересу равноправности грађана, ради уједначавања судске праксе, као и ако је потребно ново тумачење права (посебна ревизија).

Спорови из радних односа пред привредним судом – атракција стварне надлежности

Посебан поступак у привредним споровима регулисан је одредбама чл. 480 - 487. Главе XXXIV ЗПП. Важећи закон задржао је концепцију привредног спора из претходног закона, односно наставио је тренд изједначавања одредаба посебног поступка у привредним споровима са правилима редовног поступка. То је постигнуто тако што су поједина посебна правила поступка у привредним споровима преузета у редовни поступак, и сада се примењују у свим парницама, дакле и пред судовима опште надлежности. Другим речима, између редовног поступка и овог посебног поступка постоји мање разлика него раније.

Међутим, није сваки спор који суди привредни суд привредни спор, па се у поступку пред привредним судовима неће увек примењивати посебна правила поступка у привредним споровима.

Важећи закон је одредио домен примене посебних правила поступка у привредним споровима, тако што је у чл. 480, ст. 1 прописао да се одредбе ове главе примењују у свим споровима у којима суде привредни судови у складу са законом којим се уређује стварна надлежност судова (привредни спор), ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка. Реч је о битној новини, јер је у наш правни систем поново уведена дефиниција привредног спора, тако што је прописано да појам привредног спора произлази из стварне надлежности привредних судова, која је регулисана Законом о уређењу судова.¹⁴ То је сваки спор који је у стварној надлежности привредног суда, изузев ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка. Дакле, привредни спор је другачије и прецизније дефинисан тако што је усклађен са дефиницијом надлежности привредних судова из чл. 25 ЗУрС.¹⁵ Стварна надлежност привредног суда у парничном поступку одређена је чл. 25 ЗУрС, тако што је у ст. 1 прописано да привредни суд у првом степену суди:

¹⁴ Службени гласник РС, бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011, 101/2011, 101/2013, 40/2015, 106/2015, 13/2016, 108/2016 (Даље у тексту: ЗУрС).

¹⁵ Лутовац З. (2011): „Новине у закону о парничном поступку – нови ЗПП”, *Билтен Врховног касационог суда* бр. 3, стр. 115.

1. у споровима између домаћих и страних привредних друштава, предузећа, задруга и предузетника и њихових асоцијација (привредни субјекти), у споровима који настану између привредних субјеката и других правних лица у обављању делатности привредних субјеката, као и кад је у наведеним споровима једна од странака физичко лице ако је са странком у односу материјалног супарничарства;
2. у споровима о ауторском и сродним правима и заштити и употреби проналазака, индустријског дизајна, модела, узорака, жигова, ознака географског порекла, топографије интегрисаних кола, односно топографије полупроводничких производа и оплемењивача биљних сорти који настану између субјеката из тач. 1 овог става; у споровима поводом извршења и обезбеђења из надлежности привредних судова, а у споровима поводом одлука изабраних судова само кад су донете у споровима из тач. 1 овог става;
3. у споровима који произлазе из примене Закона о привредним друштвима или примене других прописа о организацији и статусу привредних субјеката, као и у споровима о примени прописа о приватизацији и хартијама од вредности;
4. у споровима о страним улагањима; о бродовима и ваздухопловима, пловидби на мору и унутрашњим водама и споровима у којима се примењују пловидбено и ваздухопловно право, изузев спорова о превозу путника; о заштити фирме; поводом уписа у судски регистар; поводом реорганизације, судске и добровољне ликвидације и стечаја осим спорова за утврђење постојања заснивања и престанка радног односа који су покренути пре отварања стечаја.

Дакле, у свим набројаним споровима које суди привредни суд, примењиваће се посебна правила поступка у привредним споровима, и то без обзира на својство странке, осим ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка, као што су нпр. радни спорови поводом стечаја и ликвидације.

На овај начин, законодавац је увео правну сигурност у поступању и отклонио многе недоумице које су постојале у судској пракси због правне празнине која је настала још од 1998. године, а која је постојала и у претходном закону, који у чл. 479. није садржао дефиницију привредног спора, па је примена одредаба поступка у привредним споровима била препуштена тумачењу судова, што је доводило до правне несигурности.¹⁶ Претходни закон је такав приступ (не)одређивања привредног спора преузео, као затечено стање, из ранијег закона. Таква правна ситуација у нашем правном систему настала је после новела ЗПП из 1977. године.¹⁷ Новелама из 1998. године брисан је поднаслов Главе тридесет друге „Подручје примене”, као и чл. 489. - 491 који су прописивали субјективно-објективне критеријуме за примену посебних правила поступка у привредним споровима. Другим речима, брисане су одредбе о субјектима, односно својствима странака у спору или врстама спорова, у којима су се примењивала посебна правила поступка у привредним споровима (држава, предузећа, пловидбени спорови, предузетници, страна лица и сл.) У образложењу законског предлога ове измене стајало је да су одредбе дотадашњег законског текста које су се односиле на појам привредног спора брисане као сувишне, из разлога што појам привредног спора произлази из надлежност

¹⁶ Козар В. (2008): *Нови Закон о парничном поступку у практичној примени*, Београд, стр. 389.

¹⁷ Новеле су објављене у "Службеном листу СРЈ" број 12/98 од 6. марта 1998. године, а ступиле су на снагу осмог дана по објављивању - 14. марта 1998. године

ти привредних судова, која је регулисана републичким законима о судовима.¹⁸ На овај начин правила поступка у привредним споровима постала су једина врста посебног поступка за који претходни Закон о парничном поступку није садржао норме о подручју примене, што могло довести до колизије са другим посебним поступцима, нпр. када се као странка пред привредним судом, у случају атракције стварне надлежности поводом стечаја, појављује и физичко лице које води радни спор против послодавца – правног лица над којим је отворен стечајни поступак и сл.¹⁹

Судска пракса није прихватила став изражен у образложењу ове новеле, тј. да су одредбе пређашњег законског текста које се односе на појам привредног спора брисане као сувишне, из разлога што појам привредног спора произлази из надлежности привредних судова. Зато, према ставу који је доминирао у судској пракси, када се као странка пред привредним судом, у случају атракције стварне надлежности поводом стечаја, појављује и физичко лице које води радни спор против привредног друштва над којим је отворен стечајни поступак, није реч о привредном спору, већ о радном спору.²⁰

У суштини, важећим законом извршена је рецепција таквог става судске праксе, јер је подручје примене посебних правила поступка у привредним споровима, везано за стварну надлежност привредних судова, изузев ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка. На тај начин, важећи закон је увео изузетке, који су постојали и у досадашњој судској пракси, тако што је искључио примену одредаба ове главе ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка, дакле када су у питању други посебни поступци из трећег дела закона, нпр. поступци у радним споровима, које често услед атракције стварне надлежности због стечаја над туженим, суде привредни судови.

Међутим, у свим другим случајевима, односно споровима које суде привредни судови, ван оних за које закон предвиђа другу врсту поступка, примењују се посебна правила поступка у привредним споровима, и то без обзира на својство странке и предмет спора. Зато по новом закону нема дилеме да се правила поступка у привредним споровима примењују и у споровима акционара – физичких лица поводом приватизације друштвених предузећа, као и у свим споровима који произлазе из Закона о привредним друштвима (*Службени гласник РС, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 (други закон), 5/2015, 44/2018*), нпр. у споровима за искључење акционара или члана привредног друштва, и сл.

Стварна надлежност привредног суда у парничном поступку у споровима који произлазе из примене Закона о привредним друштвима или примене других прописа о организацији и статусу привредних субјеката, као и у споровима о примени прописа о приватизацији одређена је и чл. 25, ст. 1 Закона о

¹⁸ Козар В., Петровић З., Почуча М. (2010): *Заступање правних лица у судским поступцима (привредно процесно право)*, Београд, стр. 16.

¹⁹ Врховшек М., Козар В. (2005): „Посебна правила поступка у привредним споровима”, *Правни живот*, вол. 54, бр. 12, стр. 87-104,

²⁰ Врховшек М., Козар В. (1998): „Измене и допуне Закона о парничном поступку”, *Право - теорија и пракса*, вол. 15, бр. 5-6, стр. 56-62,

уређењу судова. Дакле, законодавац је једноставном нормом – да привредни суд увек суди по правилима поступка у привредним споровима, осим у наведеним изузецима, увео правну сигурност у поступању.

У радним споровима које суди привредни суд, неће се примењивати посебна правила поступка у привредним споровима, већ одредбе посебног поступка у парницама из радних односа, што укључује специфичне институте као што су нпр. „пресуда на основу утврђеног чињеничног стања” у случају изостанка туженог са рочишта за главну расправу из чл. 440, ст. 2 у коме је прописано да ако тужени не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван, суд ће да одржи рочиште и одлучи на основу утврђеног чињеничног стања. Исто важи и за могућност одређивања привремених мера по службеној дужности у поступку у парницама из радних односа, која не постоји у поступку у привредним споровима. У обе врсте поступка продужен је рок за жалбу и износи 15 дана (општи рок за жалбу од 15 дана из чл. 367, ст. 1), док је задржан исти парнициони рок од осам дана за извршење чинидбе, о чему је детаљно већ било речи у првом делу рада. Такође, исти је и састав суда – и радне и привредне спорове суди судија појединац.

У одређеним ситуацијама права из радног односа, пре свега новчана, остварују се и пријавом потраживања у стечајном поступку, као и у парницама о оспореном потраживању у којима важе специјална правила,²¹ пре свега која се тичу атракције стварне надлежности у корист привредног суда, упута на парницу и других посебних процесних претпоставки за допуштеноост тужбе против стечајног дужника²² или дозвољености предлога за наставак парничног поступка, који је био прекинут услед наступања правних последица стечаја.²³

Уколико је потраживање повериоца оспорено, поверилац се упућује на парницу ради утврђивања потраживања коју може да покрене у року од осам дана од дана пријема закључка о листи оспорених потраживања, односно од дана истека рока за медијацију.²⁴ Рок за подношење тужбе ради утврђивања оспореног потраживања из чл. 117, ст. 1 ЗС преклузиван је, а његово пропуштање има за последицу одбацивање неблаговремене тужбе на основу чл. 294 тач. 2 ЗПП, у коме је прописано да суд по претходном испитивању тужбе доноси решење којим се тужба одбацује ако утврди да је тужба поднета неблаговремено, ако је посебним прописима предвиђен рок за подизање тужбе.²⁵

Упут на парницу представља упут на покретање поступка ако раније такав поступак није покренут и представља посебну процесну претпоставку за допуштеноост тужбе против стечајног дужника за утврђење оспореног потра-

²¹ Козар В. (2009): „Покретање парничног поступка за утврђивање потраживања оспореног у стечају”, *Правни живот*, вол. 58, бр. 5-6, стр. 163-173.

²² Козар В. (2009): „Посебна правила поступка о оспореном потраживању у стечају”, *Право и привреда*, бр. 5-8, вол. 46, стр. 433-448.

²³ Козар В. (2008): „Посебна правила поступка у парницама за утврђивање оспореног потраживања”, *Правни живот*, вол. 57, бр. 13, стр. 345-359.

²⁴ чл. 117. ст. 1 Закона о стечају, *Службени гласник РС*, бр. 104/2009, 99/2011, 71/2012 (Одлука Уставног суда), 83/2014, 113/2017, 44/2018 (Даље у тексту и фуснотама: ЗС)

²⁵ Козар В. (2010): *Коментар стечајних закона*, Београд, стр. 84.

живања, а ако је такав поступак покренут, а није окончан, већ је у прекиду, тада упут стечајног већа представља процесну претпоставку за наставак прекинутог парничног поступка на предлог повериоца из чл. 90. тач. 4 ЗС, у коме је изричито прописано да се „парнични поступак у којем је стечајни дужник тужени наставља ако је тужилац као стечајни или разлучни поверилац закључком стечајног судије упућен на наставак прекинутог парничног поступка ради утврђивања оспореног потраживања. Цитирана одредба из чл. 90. тач. 4 ЗС, у суштини је корекција одредбе чл. 117, ст. 1 истог закона.

Дакле, ако парнични поступак још није покренут, од отварања поступка стечаја, за покретање парничног поступка неопходан је упут стечајног судије на парницу, што представља посебну процесну претпоставку за вођење парнице, односно за допуштеност тужбе против стечајног дужника. Пријављено и оспорено потраживање као посебна процесна претпоставка за вођење парнице против стечајног дужника, по својој суштини најближе је правном интересу за тужбу. По становишту правне теорије покретање правосуђа у циљу заштите субјективног права може бити оправдано само ако тужилац има правни интерес да суд изрекне предложену пресуду.²⁶ Постојање правног интереса има значај једне процесне претпоставке. У ЗПП то није прописано као општа норма, већ је предвиђено само за тужбу за утврђење у чл. 194, ст. 2. У правној теорији се истиче да и свака друга тужба може бити допуштена само ако је ова процесна претпоставка испуњена.²⁷ Међутим, упркос сличности правном интересу за тужбу, пријава и оспоравање потраживања са упутом на парницу, јесте посебна процесна претпоставка *sui generis* на коју парнични суд пази по службеној дужности у току целог поступка и чији недостатак има за последицу одбацивање тужбе као недопуштене.²⁸

О пријави потраживања као процесној претпоставци за вођење парнице судска пракса је заузела став. По становишту праксе, нису испуњене процесне претпоставке за покретање парнице, ни наставак започете прекинуте парнице, ако поверилац у поступку стечаја није пријавио своје потраживање. Пријављено и оспорено потраживање са упутом стечајног већа по чл. 127, ст. 1 Закона о принудном поравнању, стечају и ликвидацији процесни је предуслов за покретање или наставак парнице која је прекинута по чл. 212 ЗПП.²⁹ Дакле, из изложеног става произлази да, не само што се не може покренути парница, уколико тужилац, односно поверилац у поступку стечаја није пријавио своје потраживање, већ се не може тражити ни наставак прекинутог парничног поступка у смислу чл. 225, ст. 1 ЗПП, који је био прекинут због отварања стечаја над туженим на основу чл. 222 тач. 5. истог закона.

У поступцима који се воде пред привредним судом у парницама за накнаду неисплаћених зарада због незаконитог престанка радног односа, приме-

²⁶ Познић Б. (1987): *Грађанско процесно право*, Београд, стр. 194.

²⁷ *Ibidem*, стр. 194.

²⁸ Козар В. (2010): *Коментар стечајних закона*, Београд, стр. 105 и 106.

²⁹ Правно схватање утврђено на заједничкој седници одељења за привредне спорове и привредне преступе Вишег привредног суда од 9. јула 1998. године, *Судска пракса*, софтверски пакет за правнике, Београд, 2012.

на института прекида поступка због претходног питања из чл. 223 тач. 1 ЗПП, има одређене специфичности због правних последица стечаја, односно правних дејстава које отварање стечаја има на радни однос. Наиме, у ЗС (чл. 77, ст. 1) преузета одредба из Закона о стечајном поступку (Даље у тексту и фуснотима: ЗСП), којом је измењен положај запослених, на тај начин што отварањем стечајног поступка не долази до аутоматског престанка радног односа *ex lege*³⁰ као што је то било прописано Законом о принудном поравнању, стечају и ликвидацији, већ је отварање стечајног поступка посебан разлог за отказ уговора о раду који је стечајни дужник закључио са запосленима.³¹ У правној теорији истиче се да је могућност отказа због отварања стечаја *sui generis* разлог који је предвиђен одредбом чл. 77, ст. 1 ЗС, што значи да се не примењују посебни услови за давање отказа уговора о раду прописани у чл. 180, 180а 181 Законом о раду³² (писмено упозорење, упутства и примереним року за побољшање рада, могућност запосленог да приложи мишљење синдиката, које је послодавац дужан да размотри и сл.).³³

Зато, ако стечајни управник одлучи о отказу уговора о раду, запослени не може тражити враћање на рад код стечајног дужника, али може да тражи преиспитивање законитости одлуке о престанку радног односа која је донета пре покретања стечајног поступка, јер је законитост те одлуке претходно питање за одлуку о тужбеном захтеву пред судом у парницама за накнаду неисплаћених зарада због незаконитог престанка радног односа. У суштини, стечајни управник би могао да откаже већ отказане уговоре о раду, али с позивом на други отказни разлог, тј. на стечај као специјални отказни разлог.

И у судској пракси насталој у примени ранијих процесних закона, заузет је став о томе да законитост решења о престанку радног односа представља претходно питање у парници за утврђење оспореног потраживања зараде према стечајном дужнику. Према ставу праксе, у радно-правном спору за поништење одлуке органа управљања о престанку радног односа, након отварања стечаја над послодавцем по одредбама Закона о принудном поравнању, стечају и ликвидацији, првостепени општински суд ће прекинути парнични поступак у складу са одредбом чл. 214 тач. 5 Закона о парничном поступку (*Службени гласник РС, број 125/2004*), а по стављању предлога за наставак поступка огласиће се ненадлежним и предмет уступити стечајном суду, по чл. 97, ст. 2 ЗСП, а бивши запослени у стечајном поступку мора пријавити своје новчано потраживање на име неисплаћене зараде од датума неоснованог престанка радног односа код послодавца до датума отварања стечаја над послодавцем, како би након оспоравања тог потраживања од стране стечајног управника стекао ус-

³⁰ Дукић – Мијатовић М. (2010): *Водич кроз стечајни поступак*, Нови Сад, стр. 132 – 135.

³¹ Козар В. (2011): „Поступак административног управљања над банком којој је одузета дозвола за рад”, *Право и привреда*, бр. 4-6, стр. 329; Козар В. (2011): „Измене и допуне закона о стечају и ликвидацији банака и друштава за осигурање”, *Актуелне промене у правном систему држава у региону*, (ур. Маријана Дукић - Мијатовић), Сомбор, стр. 313 – 238

³² *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 (Одлука Уставног суда), 113/2017

³³ Слијепчевић Д. (2010): „Правни положај запослених у стечајном поступку”, *Нека актуелна питања у поступку стечаја*, (ур. Слијепчевић Д.), Београд, стр. 128. и 129.

лове да по чл. 96, ст. 1 ЗСП тражи наставак прекинутог парничног поступка у радном спору, при чему се сада одлука законитости решења о престанку радног односа појављује као претходно питање у парници за утврђење оспореног потраживања према стечајном дужнику по основу неисплаћене зараде запосленим коме је одлуком послодавца престао радни однос против његове воље.³⁴

У описаној процесној ситуацији поставља се и питање правног интереса за тужбу за поништај одлуке о престанку радног односа у предузећу над којим је касније отворен поступак стечаја. У судској пракси постојање правног интереса за тужбу за поништај решења о престанку радног односа у предузећу над којим је, у међувремену, отворен поступак стечаја, оправдава се прејудисијелним значајем одлуке о том захтеву за одлуку о захтеву за накнаду неисплаћених зарада. Према ставу судске праске, бивши радник има правни интерес за тужбу којом тражи поништај одлуке послодавца којом му је престао радни однос и када је над послодавцем након тога покренут (отворен) поступак стечаја, јер је пуноважност наведене одлуке претходно питање по захтеву за накнаду неисплаћених зарада за период удаљења са рада.³⁵

Новелом Закона о уређењу судова која се примењује од 1. јануара 2014. године, изричито је искључена атракција стварне надлежности привредног суда у статусним радним споровима у којима је тужба за утврђење постојања заснивања и престанка радног односа поднета пре отварања стечаја. То су, дакле, углавном пасивне парнице, у којима је тужено правно лице – послодавац, над којим је у току парничног поступка отворен стечај, на пр. тужба из чл. 191 Закона о раду у коме је прописано да ако суд у току поступка утврди да је запосленом престао радни однос без правног основа, на захтев запосленог, одлучиће да се запослени врати на рад.

Закључак

Судска заштита у радним споровима остварује се пред судовима опште надлежности у парничном поступку као општем поступку за заштиту повређених или угрожених грађанских субјективних права. У одређеним ситуацијама права из радног односа, пре свега новчана, остварују се и пријавом потраживања у стечајном поступку, као и у парницама о оспореном потраживању у којима важе специјална правила, пре свега, која се тичу атракције стварне надлежности у корист привредног суда, упута на парницу и других посебних процесних претпоставки за допуштеност тужбе против стечајног дужника или дозвољеност предлога за наставак парничног поступка, који је био прекинут услед наступања правних последица стечаја.

³⁴ Из пресуде Вишег трговинског суда Пж. 8279/05 од 16. октобра 2005. године, објављене у: Козар В. (2011), *Коментар Закона о парничном поступку са судском праксом и регистром појмова*, Београд, стр. 530 – 531.

³⁵ Из решења Вишег трговинског суда Пж. 10613/05 од 5. априла 2006. године, објављеног у: Козар В. (2011): *Коментар Закона о парничном поступку са судском праксом и регистром појмова*, Београд, стр. 531 – 532.

Важећи закон је одредио домен примене посебних правила поступка у привредним споровима, тако што је прописао да се одредбе ове главе примењују у свим споровима у којима суде привредни судови у складу са законом којим се уређује стварна надлежност судова (привредни спор), ако за поједине спорове није прописана друга врста поступка, као што су нпр. радни спорови поводом стечаја и ликвидације. Дакле, у радним споровима које суди привредни суд, неће се примењивати посебна правила поступка у привредним споровима, већ одредбе посебног поступка у парницама из радних односа, што укључује специфичне институте као што су нпр. „пресуда на основу утврђеног чињеничног стања” у случају изостанка туженог са рочишта за главну расправу из чл. 440, ст. 2 ЗПП. Уколико је потраживање повериоца оспорено, поверилац се упућује на парницу ради утврђивања потраживања коју може да покрене у року од осам дана од дана пријема закључка о листи оспорених потраживања, односно од дана истека рока за медијацију. Рок за подношење тужбе ради утврђивања оспореног потраживања из чл. 117, ст. 1 ЗС преклузиван је, а његово пропуштање има за последицу одбацивање неблаговремене тужбе. Упућивање на парницу представља упућивање на покретање поступка ако раније такав поступак није покренут и представља посебну процесну претпоставку за допуштеност тужбе против стечајног дужника за утврђење оспореног потраживања, а ако је такав поступак покренут, а није окончан, већ је у прекиду, тада упут стечајног већа представља процесну претпоставку за наставак прекинутог парничног поступка на предлог повериоца.

Отварањем стечајног поступка не долази до аутоматског престанка радног односа *ex lege*, већ је отварање стечајног поступка посебан разлог за отказ уговора о раду. Законитост одлуке о престанку радног односа представља претходно питање у парници за утврђење оспореног потраживања зараде према стечајном дужнику, а бивши радник има правни интерес за тужбу којом тражи поништај одлуке послодавца којом му је престао радни однос и када је над послодавцем након тога покренут (отворен) поступак стечаја, јер је пуноважност наведене одлуке претходно питање по захтеву за накнаду неисплаћених зарада за период удаљења са рада.

Странке могу да предузимају радње у поступку лично или преко пуномоћника, који мора да буде адвокат. Изузетак је пуномоћник правног лица, који може бити дипломирани правник са положеним правосудним испитом, који је у радном односу у том правном лицу. Закон је на овај начин у наш правни систем увео *квалификоване пуномоћнике*. У поступку по ванредним правним лековима обавезно је адвокатско заступање од стране квалификованог стручног лица – адвоката. Важећи закон прописује да странку мора да заступа адвокат у поступку по ванредним правним лековима, изузев ако је сама адвокат, што значи да су у поступку по ревизији или по предлогу за понављање поступка, странке постулативно неспособне. Ово правило односи се и на правна лица, јер у поступку по ванредним правним лековима не важи изузетак да пуномоћник правног лица може бити и дипломирани правник са положеним правосудним испитом, који је стално запослен у том правном лицу.

Јасност одредби које регулишу пре свега статусна питања из области радних односа, те извесност судске заштите у одсуству непостојања арбитрерности судова у случају примене недоречених норми имају за циљ да мотивишу запослене у заштити својих права од угрожавања или повреде, вршећи тиме притисак на послодавце да се одговорније пословно понашају, што ће неумитно дати шири аспект користи која се огледа у смањењу зоне сиве економије, док ће уједно мотивисати запослене у постизању бољих радних резултата, те ће се та корист прелити и на саме послодавце у крајњем исходу.³⁶ Посебно питање јесте и питање регулисања слободе кретања радне снаге које у процесу придруживања Европској Унији и не може занемарити.³⁷

Литература:

1. Božić, A. (2017): „Правно регулисање слободе кретања радника у Европској Унији”, *Култура полиса*, год. XIV (2017) посебно издање 1, стр.185-198.
2. Vrhovšek M., Kozar B. (2012): „Судска заштита субјективних права из радног односа по новом Закону о парничном поступку”, *Pravo i usluge* (ur. Mićović M.), Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке Крагујевац, стр. 857-881.
3. Vrhovšek M., Kozar V. (1998): *Измene и допуне Закона о парничном поступку, Pravo - teorija i praksa*, vol. 15, br. 5-6, str. 56-62,
4. Dukić – Mijatović M. (2010): *Vodič kroz stečajni postupak*, издање аутора, Нови Сад, стр. 132 – 135.
5. Živković B., „Eventualna максима у парничном поступку”, Апелациони суд у Београду. Доступно на адреси: <http://www.bg.ap.sud.rs/lt/articles/sudska-praksa/izabrane-sentence/gradjansko-odeljenje/> 18.09.2018.
6. Ivošević, Z. (2011): „Разграничење и проблеми надлежности у заштити права по основу рада”, *Pravni zapisi*, br. 2, str. 447-466.
7. Knežević, M. (2011): „О новом уређењу волјног заступања у парничном поступку”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, str. 681-697
8. Kozar V. (2008): „Посебна правила поступка у парницама за утврђивање оспореног потраживања”, *Pravni život*, vol. 57, br. 13, str. 345-359.
9. Kozar, V. (2011): *Komentar Zakona o parničnom postupku sa sudskom praksom i registrom pojmova*, Poslovni biro d.o.o., Београд.
10. Kozar, V. (2008): *Novi Zakon o parničnom postupku u praktičnoj primeni*, Poslovni biro, Београд, стр. 389.
11. Kozar V.(2009): „Покретање парничног поступка за утврђивање потраживања оспореног у стецају”, *Pravni život*, vol. 58, br. 5-6, str. 163-173.
12. Kozar V.(2009): „Посебна правила поступка о оспореном потраживању у стецају”, *Pravo i privreda*, br. 5-8, vol. 46, str. 433-448.
13. Kozar V. (2009): „Покретање парничног поступка за утврђивање потраживања оспореног у стецају”, *Pravni život*, vol. 58, br. 5-6, str. 163-173.
14. Kozar, V. (2010): *Komentar stečajnih zakona*, Poslovni biro, Београд.

³⁶ Кулић Ж., Милошевић Г. (2012): „Фактори управљања људским ресурсима”, *Култура полиса*, год. IX (2012), бр. 17, стр. 224.

³⁷ Божић, А. (2017): „Правно регулисање слободе кретања радника у Европској Унији”, *Култура полиса*, год. XIV (2017) посебно издање 1, стр.185-198.

15. Kozar V. (2011), „Posebna pravila postupka u parnicama iz radnih odnosa”, *Radno-pravni savetnik*, br. 11, Poslovni biro d.o.o., Beograd, str. 59.
16. Kozar V. (2011): „Postupak administrativnog upravljanja nad bankom kojoj je oduzeta dozvola za rad”, *Pravo i privreda*, br. 4-6, str. 326-338;
17. Kozar, V. (2011): „Izмене и допуне закона о стећају и ликвидацији банака и друштава за осигурање”, *Aktuelne promene u pravnom sistemu država u regionu*, (ur. Marijana Đukić - Mijatović), Правни факултет за привреду и правосудје Универзитета Привредна академија Нови Сад, Сомбор, стр. 313 – 238.
18. Kozar V., Petrović Z., Počuča M. (2010): *Zastupanje pravnih lica u sudskim postupcima (privredno procesno pravo)*, Poslovni biro, Beograd
19. Kulić Ž., Milošević G. (2012): „Faktori upravljanja ljudskim resursima”, *Kultura polisa*, год. IX (2012), br. 17, str. 217-236.
20. Lutovac, Z.(2011): Новине у закону о парничном поступку – нови ZPP, *Bilten Vrhovnog kasacionog suda* br. 3/2011, Intermex, Beograd.
21. Закон о изменама и допунама Закона о парничном поступку, *Službeni list SRJ* br. 12/98
22. Poznić B. (1987): *Građansko procesno pravo*, Savremena administracija, Beograd.
23. Slijepčević, D. (2010): „Правни положај запослених у стећајном поступку”, *Neka aktuelna pitanja u postupku stečaja*, (ur. Slijepčević, D.), Глосаријум, Beograd, str. 128. i 129.
24. Закон о парничном поступку, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 49/2013 (Одлука Уставног суда), 74/2013 (Одлука Уставног суда), 55/2014
25. Закон о парничном поступку, *Službeni glasnik RS*, br. 125/2004
26. Закон о раду, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, , 32/2013, 75/2014, 13/2017 (Одлука Уставног суда), 113/2017
27. Закон о стећају, *Službeni glasnik RS*, 104/2009, 99/2011 - др. закон, 71/2012 - одлука УС, 83/2014, 113/2017 i 44/2018
28. Закон о стећајном поступку, *Službeni glasnik RS*, br. 84/04
29. Закон о уређењу судова, *Službeni glasnik RS*, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011, 101/2011, 101/2013, 40/2015, 106/2015, 13/2016, 108/2016
30. Закон о привредним друштвима, *Službeni glasnik RS*, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 (други закон), 5/2015, 44/2018
31. Правни став Вишег трговинског суда - одговор утврђен на седници Оделjenja за привредне спорове од 19. и 20. септембра 2005. године, објављен у: Kozar, V. (2011): *Komentar Zakona o parničnom postupku sa sudskom praksom i registrom pojmova*, Poslovni biro, Beograd.
32. Правно схватање утврђено на заједничкој седници оделjenja за привредне спорове и привредне преступе Вишег привредног суда од 9. јула 1998. године, *Sudska praksa, softverski paket za pravnike*, „Intermex, Beograd, 2012.
33. Пресуда Вишег трговинског суда Пж. 8279/05 од 16. октобра 2005. године, објављена у: Kozar V. (2011), *Komentar Zakona o parničnom postupku sa sudskom praksom i registrom pojmova*, Poslovni biro d.o.o., Beograd, str. 530 – 531.
34. Ређење Вишег трговинског суда Пж. 10613/05 од 5. априла 2006. године, објављено у: Kozar V. (2011): *Komentar Zakona o parničnom postupku sa sudskom praksom i registrom pojmova*, Poslovni biro, Beograd, str. 531 – 532.
35. Ређење Вишег трговинског суда, Пж. 12908/05 од 8. фебруара 2006. године Доступно на адреси: <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/26013>, 18.09.2018.

JUDICAL PROTECTION OF LABOR RIGHTS

Summary: Judicial protection in labor disputes is achieved before the courts of general jurisdiction in civil proceedings is a general method for the protection of injured or threatened subjective civil rights. In labor related litigation, law prescribes the application of the general rules of civil procedure by adjusting common standards to specific rules, nature and objectives of the particular procedure. The authors pay special attention to the current issue of the protection of labor rights, special status components in the event of bankruptcy of the employer, as well as some institutes that practical application led to different interpretations, and create legal uncertainty, such as the so-called „court ruling based on previously established facts”, application auditing rules, possibility grant interim measures *e officio* and others.

Key words: employment; judicial protection; civil procedure; individual rights; audits; bankruptcy

III

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

ЖАКЛИНА СПАЛЕВИЋ*

Факултет за туристички и
хотелијерски менаџмент
Београд

МИЛОШ ИЛИЋ

Факултет Техничких наука
Косовска Митровица

УДК 346:336.74

Прегледни рад

Примљен: 22.08.2018

Одобрен: 27.09.2018

Страна: 357-369

МЕСТО И УЛОГА КРИПТОВАЛУТА У СВЕТСКОМ ЕКОНОМСКОМ СИСТЕМУ

Сажетак: Економски систем сваке од земаља заснива се на процесу производње и трговине. Свака од земаља или унија земаља користе различите валуте као средство плаћања. Последњих година убрзана појава и све чешћа употреба криптовалута довели су до могућности стварања једног сасвим другачијег и децентрализованог система плаћања. Степен интеграције криптовалута у светски економски систем разликује се од земље до земље. Циљ овог истраживања била је анализа тренутне позиције криптовалута у светској економији. Посебан акценат стављен је на стање примене криптовалута и проблеме са којима се корисници криптовалута у Републици Србији и земљама окружења сусрећу. Процес коришћења, као и проблеми сагледани су како са техничког аспекта, тако и кроз анализу правних норми којима се регулише примена криптовалута.

На основу свега сагледаног може се рећи да Словенија као једна од земаља бивше Југославије у многоме предњачи када је употреба криптовалута у питању. Оно што је издваја од осталих земаља јесте степен интеграције, као и правни оквири којима је регулисана наплата пореза за трансакције засноване на криптовалутама.

Кључне речи: Криптовалуте, правни оквир, Bitcoin, CryptoMarket

Увод

Традиционални начин плаћања коришћењем новца као средства размене омогућава једноставну трговину вековима уназад. Папирни новац уведен је као средство плаћања са циљем замене првобитних средстава у облику драгоцених метала. Новац као систем плаћања служи и за праћење пословања, као и очување економске вредности. У времену када је уведен, папирни новац као такав представљао је само гаранцију да ће плаћање бити обављено и да ће вредносне валуте (злато, сребро, драгоцени метали) након обављеног посла бити пренете продавцу. Оваква гаранција управо је уведена због тежине преноса метала и плаћања у металу. У оваквим трговинама поверење је базирано на

* zspalevic@singidunum.ac.rs

посреднику који је у исто време био и издавалац папирне гаранције на износ вредносне валуте. Ово практично значи да свака од земаља за новац који поседује и који је у оптицају мора да има покриће у драгоценим металима. Кроз историју покриће се базирало на злату као драгоценом металу.

Међутим у новије време током двадесетог века упућавањем новца у државну економију, радом банака у сектору кредитирања и појавом електронског новца који је буквално запис вредности на рачунару, све је мањи број земаља које поседују покриће за новац који користе. Све ово довело је до данас свима познате светске економске кризе. Превелики утицај банака и међународних фондова на националне економије држава, један су од главних разлога окретања појединачна, организација и појединих привредних друштава ка криптовалутама. С тим у вези можда највећи адут криптовалута јесте њихова децентрализација.

Концепт криптовалута

Последња иновација на пољу валута јесу дигиталне валуте које би могле да омогуће да се трговина, обрачун и чување вредности обављају јефтиније и ефикасније него до сада, без посредства банака и међународних фондова, као и без наплате такси при свакој од трансакција. Криптовалуте су енкриптоване дигиталне валуте које се преносе између равноправних чланова у мрежи и које су потврђене у оквиру јавне евиденције (public ledgers) у процесу који се назива рударење (mining). Њихова употреба базирана је на поверењу без посредовања државних органа, банака, агенција, буквално без икога између две странке у трговини. Основни концепти рада криптовалута су¹:

- Public ledgers: Све потврђене трансакције од самог настанка сваке од криптовалута се чувају у оквиру public ledgers-a. Идентитети власника новчића су енкриптовани, док систем користи друге криптографске технике у циљу очувања легитимности вођења евиденције. Оваквом евиденцијом осигурано је да дигитални новчаници могу израчунати тачан баланс потрошње. Такође, нове трансакције се могу проверити како би се осигурало да свака трансакција користи само новчиће који су тренутно у власништву потрошача. Ово практично значи да се на овакав начин осигурава да потрошач не може трговати више пута истим новцем.
- Transactions: Пренос средстава између два дигитална новчаника назива се трансакција. Свака трансакција се уписује у public ledgers и чека на потврду. Када се трансакција обави дигитални новчаници користе енкриптован електронски потпис како би обезбедили математички доказ да трансакција потиче од власника новчаника. Сам процес потврђивања траје одређени период времена за које се врши mining. Обично је то око десет минута за један новчић. Након тога mining потврђује трансакцију и додаје је у public ledger.
- Mining (рударење): Најпростије речено mining је процес у коме се трансакција верификује и додаје у public ledger. Како би додао трансакцију у ledger корисник мора да реши изразито комплексан рачунски проблем, нешто налик математичкој

¹ CryptoCurrencyFacts, *How Does Cryptocurrency work*, доступно на: <https://www.cryptocurrencyfacts.com/how-does-cryptocurrency-work-2/>, датум прегледа: 25.01.2018.

слагалици. Сама технологија mining-a је отвореног кода како би свако био у могућности да потврди трансакцију. Први рудар који реши слагалицу додаје блок трансакција у ledger. Начин на који трансакције, блокови и јавни ланац ledger-a раде заједно обезбеђује да ни један појединац не може лако да дода или измени блок у ланцу. Једном када је блок додат све корелационе трансакције постају трајне и додају малу накнаду за обављену трансакцију у новчаник miner-a, заједно са новокреираним новчићима. Сами процес mining-a је оно што новчићима даје вредност и познат је под називом *proof of work system*.

Технологија иза криптовалута, њихова анатомија, сам процес креирања и заштите чини их другачијим од свих других валута које се могу наћи у оптицају. Први од фактора који их издвајају јесте Adaptive Scaling. Овакв вид скалирања значи да су криптовалуте креиране тако да осигурају истоветан ниво рада без обзира на број учесника у мрежи.

На примеру Bitcoin-a као једне од криптовалута у експанзији може се видети шта скалирање практично значи. Bitcoin се заснива на peer-to-peer мрежи и као open source пројекат лансиран је 2009 године (Giungato, Rana, Tarabella & Tricase, 2017). Крајем 2010. су се почеле појављивати прве алтернативе Bitcoin-у, попут Litecoina, а уједно се тада појавила и прва јавна Bitcoin берза, док је 2012 WordPress постао прва већа компанија која је прихватила плаћање у Bitcoin-у (Турудић, Милић & Штулина, 2017). Алгоритам Bitcoin-a који се користи за рударење се прилагођава на основу тога колико брзо рудари добијају нове новчиће. Циљ алгоритма је да буде довољно сложен како се нови новчићи не би лако добијали, али да истовремено не буде превише сложен што би узроковало дуго време рударења и утрошак енергије. Из тог разлога алгоритам прилагођава 2016 блокова како би се лакше или комплексније рударили у зависности од тога колико је времена било потребно да се изрударе претходних 2016 блокова. Теоретски ова модификација се обавља на сваке две недеље. Практично, уколико је мрежи било потребно 13 дана да изрудари 2016 блокова, то значи да је алгоритам сувише лак за рударење па ће сложеност расти. У супротном, уколико је мрежи потребно 15 дана за рударење 2016 блокова то значи да је алгоритам сувише тежак за рударење па ће сложеност опадати. АКА (*Authentication and Key Agreement*) енкрипција се користи у процесу контроле креирања новчића и верификације трансакција код већине криптовалута, а самим тим и код Bitcoin-a. Такође SHA-256 hash функција се користи у спречавању напада на податке од стране трећег лица (Knežević, 2018). Један од фактора који криптовалутама дају жељену јачину и популарност код корисника јесте и децентрализација. Ово практично значи да за разлику од осталих конвенционалних валута које су у оптицају, криптовалуте нису под контролом владе нити државе, тако да не могу бити регулисане од неке треће стране, као што су државни органи, централне банке или међународни монетарни фондови. Креирање криптовалута и трансакције у којима се оне користе су отвореног типа, контролисане од стране софтвера отвореног кода и ослањају се на peer-to-peer мреже. Не постоји ни један једини ентитет који може у било ком домену креирања и примене утицати на криптовалуте. За разлику од традиционалних валута које су из домена папирног новца са развојем технологије прешле

у електронски новац, криптовалуте се могу наћи само у дигиталном облику. Свака трансакција представља дигитални пренос новчића од једног власника до другог без постојања физичких објеката. Као што је већ наведено криптовалуте су open source. Ово практично значи да програмери могу развити API (*application programming interface*) без икаквог плаћања, као и то да се свако може прикључити мрежи без икакве надокнаде. Имајући у виду свеобухватност потраживања процеса mining-а, трговине и продаје, поредак најкоришћенијих криптовалута дат је у Табели 1. Наравно треба узети у обзир да се вредност криптовалута стално мења, што може утицати на њихову популарност.

Табела 1: Десет најважнијих криптовалута

Назив криптовалуте	Вредност тржишта [\$]	Број новчића
Bitcoin	192 милијарде	17 милиона
Ethereum	117 милијарди	98 милиона
Ripple	52 милијарде	39 милијарди
Bitcoin Cash	29 милијарди	17 милиона
Cardano	17 милијарди	26 милијарди
Stellar	11 милијарди	18 милијарди
NEO	10.2 милијарде	65 милиона
Litecoin	10 милијарди	55 милиона
EOS	10 милијарди	636 милиона
NEM	9 милијарди	9 милијарди

Што се тиче Bitcoin-а, у читавом систему се приближно 6 Bitcoin-а издари сваког сата. У оптицају је тренутно 17 милиона Bitcoin-а, а максимални потенцијал је 21 милион. Bitcoin се, такође, може купити на већем броју берзи или пак директно у трговини са његовим власницима. Претпоставља се да је примарни циљ и идеја оснивача Bitcoin-а да ова криптовалута постане средство размене и мерило вредности како у реалној тако и у виртуелној привреди. Уз све осцилације вредности и проблем које валута проживљава, ово је једна од најважнијих иновација у монетарној сфери која би могла из темеља да промени економски систем у којем ће људи живети за пар деценија. Ниједна држава не може утицати на однос Bitcoin-а и других валута приликом конвертовања из једне у другу валуту. Целокупно конвертовање и вредност криптовалута је препуштено законима слободне трговине. За разлику од модерних валута, у случају Bitcoin-а па и свих осталих криптовалута не постоји организација која би имала монопол у понуди валуте. Такође, не постоји ни ограничење коришћења искључиво једног платежног средства (*legal tender law*).² Колико је Bitcoin постао популаран сведочи и чињеница да све више људи улаже у ову валуту. Њихова мотивација је куповина Bitcoin-а и његова каснија продаја по већој цени, а не његово коришћење за потребе трансакција. Са свиме ониме што носи, Bitcoin је стално на мети власти појединих националних држава које су променама правне регулатве или претњама успеле да на кратко уздрмају поверење у дигиталну валуту. Ово се може сматрати и логичним понашањем с

² Михајловић, Павле (2014): *Bitcoin – Весник монетарне револуције*, доступно на: https://startit.rs/bitcoin-vesnik-monetarne-revolucije/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_content=bitcoin&utm_campaign=blog, datum pregleda: 24.01.2018.

обзиром да утицајем на промет новца, банкарским каматама, давањем кредита, као и утицајем на међународном девизном тржишту власти сваке од земаља у својим рукама држе економски статус грађана, а притом у виду такси и пореза остварују велику добит. Један од великих удараца на криптовалуте било је и гашење берзе за размену криптовалута под називом MtGox.com. Такође, директорка ове берзе је пронађена мртва у свом стану у Сингапуру. Сама смрт је класификована као неприродна, што може указивати на несрећу или самоубиство, али не и на убиство. Такође, поред самих берзи на којима се може вршити размена криптовалута и трговање њима, све је већи број банкомата на којима корисници могу купити Bitcoin-е или било коју другу криптовалуту у замену за папирни новац или плаћање картицом. У највећем броју случајева мењачнице су организоване online и сами процес куповине се обавља путем кредитне картице. Најважнији показатељ који се може пратити није тренутна цена неке дигиталне валуте већ укупна вредност свих трансакција које се обаве дигиталним валутама. Током више од 9 година колико постоји, Bitcoin се показао као поуздан вредносни систем. Опстао је и поред бројних неуспешних покушаја компромитације његовог програмског кода. Само је током 2017. године његова вредност порасла више од 10 пута. Обзиром на његову ограничену количину и све већу комплексност mining-а нових, Bitcoin добија статус електронског злата. Питање које се поставља јесте да ли ће предности које доноси употреба виртуалних новчића дугорочно довести до истискивања конвенционалних валута, прво са интернета, а потом вероватно и из остатка економије. Познаваоци економије, настанка и коришћења валута наводе да је изузетна сличност уласка на тржиште и свакодневног коришћења између криптовалута и папирног новца. Такође, велики број истраживача је заговорник идеје да ће криптовалуте трајно заменити традиционални новац.

Криптовалуте у Републици Србији и земљама бивше Југославије

Праћењем тржишта криптовалута може се закључити да ни Република Србија није изузетак када су корисници Bitcoin-а у питању о чему сведочи податак да је у време када је ово истраживање вршено Република Србија поседовала четири аутомата за куповину криптовалута, три у Београду и један у Новом Саду³. Такође, поред ова три аутомата под доменом Републике Србије постоји регистрован и online маркет за трговину криптовалутама на коме се поред Bitcoin-а може трговати и другим криптовалутама. С обзиром на поседовање матичног броја и ПИБ-а, може се закључити да је овај маркет регистрован као правно лице. На овом порталу могу се купити Bitcoin, Ethereum, Ripple i Stellar. Цена ових криптовалута је променљива као и свуда у свету. С тим у вези у тренутку када је ово истраживање вршено цена поменутих криптовалута износила је 7145.63\$, 521.93\$, 0.55714\$, 0.2553\$ за Bitcoin, Ethereum, Ripple i Stellar респективно. На овом порталу се поред могућности продаје истих нуди и продаја Zcash криптовалуте и то по цени од 234.75\$. Према овом

³ Ecd, *Аутомати за куповину Bitcoina*, доступно на: <https://ecd.rs/pages/automat>, датум прегледа: 26.01.2018.

маркету све криптовалуте бележе пад вредности у распону од 1.02% (Bitcoin) па све до 4.76% (Zcash)⁴. Једина криптовалута која бележи раст али којом је немогуће трговати на овом порталу јесте Cardano. Битно је напоменути да се целокупан процес трговине обавља искључиво са регистрованим корисницима. Поред банкомата и online маркета, организација конференција и скупова са темом криптовалута и Blockchain-а још један је од показатеља колико Република Србија ради на креирању оквира за успешну примену криптовалута.

Уколико се заступљеност криптовалута у Републици Србији упореди са Словенијом као једном од земаља бивше Југославије може се рећи да Република Србија заостаје како по питању коришћења истих тако и по питању правног регулисања употребе криптовалута. Висок степен примене криптовалута у Словенији огледа се у великом броју компанија које развијају Blockchain технологију управо за примену криптовалута у различитим областима живота и рада људи. Неке од компанија основане су као домаћи startup-ови, док су неке основане као представништва страних компанија регистрована у Словенији⁵. На простору Словеније постоји девет банкомата за куповину Bitcoin-а. Ових девет банкомата власништво су пет оператера што укључује и Словеначког оператера Bitnik. О значају који је придаје криптовалутама на овом простору сведочи и неколико конференција и скупова посвећених Blockchain технологији и криптовалутама. Током 2010. године Словенија се по први пут прикључила прослави годишњице Bitcoin-а тако што је Laszlo Hanyecz за Bitcoin-е купио пицу. Асоцијација за промоцију Bitcoin-а предвођена ентузијастом Jure Pirc-ом активно ради на организовању скупова, као и на организовању дијалога између власти и заједнице у циљу проналажења решења за увођење криптовалута у свакодневно коришћење. Поред криптовалута заступљених широм света као продукт једног од Словеначких пројеката појавила се и криптовалута Xaurum. За разлику од осталих криптовалута које постоје само у виртуалном свету ова криптовалута има покриће у злату. Управо из тог разлога Xaurum криптовалута је најсличнија традиционалним валутама. Тренутно је ова криптовалута означена као једна од пет криптовалута на свету које највише обећавају, што даје подстрек инвеститорима. Укупна количина злата коју Xaurum поседује износи 129 кг, што представља 4% укупних залиха злата Словеније⁶. Напредовање вредности ове криптовалуте најбоље се види из податка да је 2015. године за 1000 еура било који корисник могао да купи око 192 хиљаде Xaurum-а, што је еквивалентно вредности 20 грама злата. Уколико би извршио продају према курсу у 2018. години добио би 40.000 еура, што је еквивалентно са 180 грама злата. Као што се може видети у поређењу са златом

⁴ Crypto Market, доступно на: https://www.cryptomarket.rs/prodaja?gclid=Cj0KCQjw9LPYBRDSARIsAHL7J5mp07YAD0u6TTwPl1jeP7OLtC9puswszwBK0X8qqlrxzyuOKxKIwcaAts6EALw_wcB, датум прегледа: 29.05.2018.

⁵ Steemit, *Is Slovenia the next Silicon Valley for Crypto?*, доступно на: <https://steemit.com/crypto/@thecryptogeek/is-slovenia-the-next-silicon-valley-for-crypto>, датум прегледа: 30.05.2018.

⁶ Xaurum Official, *Slovenian cryptocurrency among the most promising crypto projects of the world*, доступно на: <https://medium.com/@xaurumofficial/slovenian-cryptocurrency-among-the-most-promising-crypto-projects-of-the-world-c98e84e9ff27>, датум прегледа: 30.05.2018.

ова криптовалута је са годинама добијала на вредности док злато увек има исту вредност. Практично посматрано из овог угла далеко је практичније улагати у Хаугум него у злато. Поред постојања овако јаке криптовалуте, још један податак који сведочи о великој заступљености и употреби криптовалута у Словенији, јесте и постојање града са 4000 становника на површини од 250.000 m² у коме се економија базира на Bitcoin-у. BTC City како је назван овај град основан је на предлог познатог уметника Miha Artnak који је имао идеју креирања целог децентрализованог града. Ову идеју је подржала Влада Републике Словеније и Универзитет у Љубљани. Овај град садржи градско веће, универзитет, разне локалне компаније, уметнички центар, спортски терен, аквапарк, шопинг молове, хотеле као и једну од две највише зграде у Словенији. Целокупан порез наплаћен приликом трансакција иде директно у општински буџет. Грађани затим кроз процес партиципативног буџетирања одлучују у шта ће уложити порески новац. Тако су примера ради у јануару ове године потрошили око 70% капитала на изградњу и опремање школа, као и сопствених департамана за науку, филозофију, здравство, технологију и уметност. У оваквом процесу директне демократије и online гласања грађани делују као политичари уређујући на тај начин своју животну околину. Приходи грађана су базирани на дневном нивоу како би имали довољно за све људске потребе (Artnak, 2018). Грађани овог града услед осцилација које Bitcoin доживљава планирају креирање сопствене криптовалуте. Нова валута би била подједнако дистрибуирана свим становницима BTC града, како би теоретски сви имали исту стартну позицију. Према мишљењу различитих експерата из области индустрије овај град би за пет година могао да постане потпуно самосталан и да достигне затворен економски круг. Све значајније присуство криптовалута на економском тржишту Словеније покренуло је питање опорезивања корисника истих. Према тренутном Словеначком Закону о платном промету (Slovenian Law on Payment Services and Systems), криптовалуте се не могу сматрати нити финансијским инструментом нити монетарним власништвом. Како би регулисала ову област Словенија је изменила свој Закон о спречавању прања новца уношњем чланова експлицитно везаних за криптовалуте. Овај закон дефинише све крипто мењачнице и брокерске фирме које се баве криптовалутама као финансијске институције. Увођењем у правни систем сви ентитети који се баве трговином криптовалутама морају да прате правила за обезбеђивање транспарентности и решавање евентуалних жалби и примедби као и све остале финансијске институције. Посматрано из овог угла може се рећи да је ово одговор државе Словеније као умањењу децентрализације криптовалута и њиховом слободном деловању на тржишту. Министарство финансија Словеније је све кориснике криптовалута поделило на основу неколико критеријума: према типу трговца, према типу трансакције, и на основу других појединачних околности. Сходно овим критеријумима, у систему опорезивања могу се издвојити персонални корисници, тј. индивидуе које обављају пословне активности и компаније⁷. Како је за mining криптовалута потребан одређени хардвер

⁷ Tax Treatment of Cryptocurrencies in Slovenia, доступно на: <http://www.nomoretax.eu/cryptotaxation-slovenia/>, датум прегледа: 30.05.2018.

Влада Републике Словеније донела је одлуку да купци потребног хардвера немају права на умањење нити поврћај ПДВ-а. Увођење овакве мере Влада је оправдала тиме да трансакције корисника криптовалута не подлежу ПДВ-у, па самим тим они не могу остварити поврћај ПДВ-а. На овакав начин купци истоветног хардвера који се не би користио за процес mining-а не могу се извојити од оних који хардвер набављају у циљу креирања криптовалута.

Тржиште криптовалута и њихова примена у Републици Хрватској последњих година је у великом порасту. Све већи број људи који се баве mining-ом, као и људи који за традиционални новац купују криптовалуте ствара повољну климу за развој пројеката у домену Blockchain-а. Трговина криптовалутама се у Хрватској обавља како путем скупљеног маркета, тако и путем банкомата и продавница. Разлика између поменутих начина трговине криптовалутама је само у томе са колико криптовалута корисник може трговати. Један од портала регистрован под доменом Хрватске нуди својим корисницима куповину и продају следећих криптовалута⁸: Bitcoin, Ethereum, Litecoin, Ripple, Cardano, Stellar Lumens, Dash, Monero, Lisk, Qtum, Verge, Ubiq, Vertcoin, Komodo и Peercoin. Као што се може видети поједине набројане криптовалуте су заправо такозвани fork-ови стандартних криптовалута. Ове криптовалуте уводе се због веће стабилности и отпорности на нападе. Поред овог портала у функцији је још један портал⁹ који нуди трговину Bitcoin-ом, Ethereum-ом и Litecoin-ом. Трансакције на овим порталима могуће је обављати путем депозита, кредитних и дебитних картица, као и путем банкарским налога банака које прихватају SEPA плаћање. У зависности од примењеног типа трансакције разликује се време чекања на реализацију као и висина лимита (Бутерин, Рибарић, & Савић, 2015). Посматрано из угла трговине Bitcoin-ом на светском тржишту уколико банка припада SEPA зони време чекања износи 2-3 радна дана, док уколико банка не припада SEPA зони поменуто чекање износи 5 дана (Loi, 2018). Што се тиче банкомата за куповину криптовалута у Хрватској је имплементирано 5 банкомата. Од укупног броја два банкомата су имплементирани у Загребу, док је по један банкомат имплементиран у Сплиту, Ријеци и Пули. На свим банкоматима осим на банкомату у Сплиту могуће је купити само Bitcoin-е, док банкомат у Сплиту поред Bitcoin-а има могућност куповине и Litecoin-а. Банкомат отворен у Сплиту ради у сарадњи са BitKona порталом. На овом порталу логовани корисници, такође, могу трговати само Bitcoin-ом и Litecoin-ом. У циљу проширења знања о криптовалутама и Blockchain технологијама у Хрватској је креирана UBIK асоцијација. Ова асоцијација је основана и почела је са радом фебруара 2018. године. Још један од циљева ове асоцијације јесте и активан рад са државним органима у домену креирања правних прописа којима би се регулисала ова област. Хрватска национална банка је пак са друге стране заузела јако конзервативан став и донела одлуку да криптовалуте нису законска средства плаћања према важећим законима (Tassev, 2018). Такође, ова банка је навела да се криптовалуте никако не могу сматрати електронским нов-

⁸ Coinvender, <https://coinvender.io/hr>.

⁹ Coinbase, <https://www.coinbase.com/places/croatia>

цем. Као и у случају Словеније опорезивање mining-a Bitcoin-a и других криптовалута у Хрватској такође је једна од веома актуелних тема. Према хрватском закону о порезу на доходак, односно добит могу се издвојити различите врсте опорезивих радњи везане за Bitcoin-е. Иницијално везано за сами процес mining-a занимљиво је становиште према коме се процес mining-a може поистоветити са играма на срећу па самим тим и опорезовати. Члан 5. хрватског Закона о играма на срећу наводи да се играма на срећу могу сматрати лутријске игре, игре у казинима, игре клађења, као и игре на срећу на аутоматима. Правна анализа овог члана не упућује на то да се активности mining-a Bitcoin-a могу подвести под дефиницију игре на срећу. На основу свега наведеног долази се до закључка да је опорезивање Bitcoin-a као игара на срећу правно неосновано. Што се тиче плаћања у криптовалутама Пореска управа Републике Хрватске допушта исплате у криптовалутама у случају пензија, сезонског рада, продаје пољопривредних производа али не и у случају исплате плата. Ситуација са трговином криптовалутама је другачија. Наиме, ако би особа продала Bitcoin у склопу своје пословне активности, тада би такав допринос био њен пословни допринос који би могао бити опорезив порезом на доходак од самосталне делатности. Ако би особа продала Bitcoin као појединац, односно изван своје пословне активности, тада би се такав примитак морао адекватно класификовати. Такође веома је значајно питање куповине и продаје криптовалута као и примена ПДВ-а на овакве трансакције. Уколико се узме у обзир став народне банке Републике Хрватске да криптовалуте нису средство плаћања може се закључити да исто тако оне не могу бити опорезоване системом ПДВ-а (Чичин-Шаин, 2016). Ову чињеницу потврђује и Пореска Управа Републике Хрватске која је издала саопштење да се Bitcoin може сматрати преносивим инструментом па се самим тим и трансакције овом криптовалutom могу сматрати изузетцима од обавезе плаћања ПДВ-а. Такође сва посредовања у трансакцијама не подлежу опорезивању.

Што се тиче криптовалута, а посебно Bitcoin-a у Босни и Херцеговини за већину њених грађана криптовалуте су непознаница. Међутим, има и оних који коришћење криптовалута, пре свега Bitcoin-a, виде као могућност зараде и брзог трансфера новца у најудаљеније земље уз минималну провизију.¹⁰

Проблеми са криптовалутама

Као и са традиционалним новцем, интернет трговином, електронским плаћањем и са разменом криптовалута јављају се могући проблеми и злоупотребе. Да није све савршено у виртуелном свету криптовалута показује и пример хакера у Јужној Кореји, након чије пљачке је Bitcoin мењачница Youbit банкротирала¹¹. Ова мењачница два пута била је на удару хакера, након чега је

¹⁰ Ђугум, Аида (2017): *Da li vrijeme radi za bitcoin?*, доступно на: <https://www.slobodnaevropa.org/a/bitcoin-bih/28912274.html>

¹¹ Мирковић, Александар „Bitcoin мењачница банкротирала после хакерске пљачке“, PC Press, доступно на: <https://pcpress.rs/bitcoin-menjacnica-bankrotirala-posle-hakerske-pljacke/>

морала да прогласи банкрот. Првог пута лопови су украли преко 35 милиона долара у криптовалутама, док се тачан износ последње пљачке не зна. Зна се само да су другог пута изгубили 17% средстава, што је било превише да би се опоравили. Последица овога је да ће корисницима бити смањена средства на 75% вредности. За ову пљачку оптужена је Северна Кореја тачније група хаке-ра са тог простора за коју се сматра да ради под заштитом власти ове земље. Иако је реч о мањој мењачници, ово је само још један знак како је цео виртуелни посао са криптовалутама веома рањив. Оно што отежава истрагу је управо један од највећих фактора развоја криптовалута а то је децентрализација и чињеница да не постоје државни нити глобални органи задужени за регулисање криптовалута. Не постоји централна банка, нити регулаторно тело, као ни могућност вођења било каквог судског спора за решавање оваквих проблема.

Други пример преваре са криптовалутама долази из USA. Америчка федерална комисија за контролу трговине поднела је прекршајну пријаву против двојице наводних превараната са криптовалутама. У пријави се захтева да се ови трговци финасијски казне поред тога што би били принуђени да исплате жртвама које су преварили. Наводна превара је почела у априлу прошле године, мало пре невероватног раста вредности криптовалута. По оптужбама Федералне комисије, ова ситуација је отворила прилику за преваранте. Они су оптужили трговце да су узели новац како би трговали криптовалутама и побегли са њим. Један од оптужених је Patrick K. McDonnell који стоји иза компаније познате по именима CabbageTech и Coin Drop Markets које су трговале са Bitcoin-ом и Litecoin-ом. Он је оптужен да је убеђивао клијенте да му дају новац и криптовалуте како би трговао са њима. Уместо да им донесе профит, McDonnell је једноставно узео Bitcoin-е и нестао. McDonnell је обећавао клијентима 300% повраћај инвестиција у року од само једне недеље. Други осумњичени је Dillon Michael који је са својом компанијом The Entrepreneurs Headquarters Limited убеђивао људе да инвестирају у његов фонд, а уствари их је варао чувеном пирамидалном шемом. Он је скупио више од милион долара у Bitcoin-ма од преко 600 људи (Мирковић, 2018). Уколико се овакве преваре упореде са сличним преварама које су се кроз историју дешавале може се закључити да ове преваре нису никакав новитет. Власници великог броја банака које су радиле са папирним новцем нудећи велике каметне стопе клијентима који би код њих орочили новац на штедњу побегли су са истим, оставивши тако без целокупне штедње огроман број грађана. Грађани Републике Србије још увек памте преваре оваквог вида са којима су били суочени¹². Можда је то још један од разлога зашто грађани још увек нису у потпуности прихватили електронско банкарство и све предности које електронски новац носи.

Према писању Reuters-а а према открићу компаније *Trustwave* cyber криминалци су у једној од превара 2014. године украли 85 дигиталних новчаника у којима су поред Bitcoin-а биле смештене и друге криптовалуте. Превара је изведена тако што су хакери инфилтрирали стотине хиљада рачунара вирусом

¹² Друштво за борбу против превара, Понзијева шема (како су Дафинаи Језда ојадрили народ), доступно на: http://www.prevara.info/index.php?option=com_content&task=view&id=31, датум прегледа: 26.01.2018.

називаним „Pony“, чији је задатак био прикупљање криптовалута¹³. Податак који није познат истраживачима јесте колика је вредност криптовалута била у новчаницима. О озбиљности напада говори и чињеница да су људи из Bitcoin фондације која пропагира усвајање виртуалних валута и њихову употребу у свакодневном животу и раду саветовали свим корисницима дигиталних новчаника да Bitcoin-е пребаце на offline локацију и тако их сачувају од напада. Иако су сервери који су контролисали машине заражене овим вирусом угашени од стране компаније *Trustwave*, запослени ове компаније нагласили су да очекују више нових напада на кориснике криптовалута. Креирањем мреже рачунара инфицираних *malware*-ом остварује се могућност њиховог контролисања са удаљених сервера. Ово практично доводи до новог вида преваре у коме се заражени рачунари користе за потребе рударења криптовалута које cyber криминалци касније присвајају као своје. Поред присвајања изрударених криптовалута, додатан вид штете нанете власницима рачунара јесте и утрошак енергије с обзиром да је рударење криптовалута енергетски јако захтеван посао.

Напад који се десио 26. јануара 2018 године над криптовалutom NEM заступљеном на простору Јапана још један је у низу напада на дигиталне валуте (Banim, 2018). NEM је пандан Bitcoin, Eterijum и Lajtkoin криптовалuti и тренутно је један од 10 највреднијих новчића, који се користи углавном за финансијске трансакције и online плаћања. Оператори компаније Coincheck Inc објавили су да је у овом нападу вредност украден криптовалуте процењена на око 46.3 билиона јена, што представља око 400 милиона долара. Оператори су постали свесни озбиљности напада осам сати након самог напада. Због претрпљених губитака суспендовали су повлачење свих криптовалута осим Bitcoin-а. Сматра се да је ово највећи напад у историји криптовалута. У званичној изјави компанија је објавила да ће покушати да рефундира својим корисницима 260.000 NEM новчића по цени од 88.549 јена по новчићу. Поред великог финансијског удара на компанију из угла повраћаја средстава поједини извори наводе да ће ова компанија бити кажњена у складу са сетом финансијских закона.

Закључак

Примена криптовалута донела је велике турбуленције светске економије. Са једне стране постојање децентрализованих валута као и све мање поверење у традиционални новац доводе до све већег броја корисника. Са друге стране велики број напада као и осцилације у вредности и постојаности у многоме успоравају сами развој ове области. Било како било еуфорија око криптовалута упркос бројним нападима се не смањује. Напротив сваког дана све је већи број корисника који истражују ову област како би пронашли најодрживију крипто-

¹³ Finkle, Jim (2014): Pony botnet steals bitcoins, digital currencies: Trustwave, Reuters, доступно на: <https://www.reuters.com/article/us-bitcoin-security/pony-botnet-steals-bitcoins-digital-currencies-trustwave-idUSBREA1N1JO20140224>, датум прегледа: 26.01.2018.

валуту. Стабилност криптовалута условиће број корисника који ће наставити са њиховим коришћењем. У зависности од нивоа заступљености, броја корисника као и обима трансакција извршених криптовалутама усвајање криптовалута као средства плаћања може заузети глобалне размене. У систему у коме су грађани разочарани папирним новцем као и односом државе и банака према њима овако конципирана децентрализована валута може изградити себи пут до свакодневне економске употребе, о чему сведочи и подизање читавих насеља у којима је целокупна економија заснована на криптовалутама.

Литература:

1. Artnak, Miha (2018): *Slovenian crypto millionaire just opened the first Bitcoin City*, доступно на: <http://www.thegadrain.com/technology/2018/feb/17/bitcoin-city>, датум прегледа: 30.05.2018.
2. Banim, Julia (2018): *Cryptocurrency Trading Stopped After World's Largest Crypto Theft*, Unilad, доступно на: <https://www.unilad.co.uk/news/cryptocurrency-trading-stopped-after-worlds-largest-crypto-theft/>, датум прегледа: 27.01.2018
3. Buterin, Denis; Ribarić, Eda; Savić, Suzana (2015): *Bitcoin – nova globalna valuta, investicijska prilika ili nešto treće*, Zbornik Veleučilišta u Rijeci, 3(1), str. 145-158.
4. Giungato, Pasquale; Rana, Roberto; Tarabella, Angela; Tricase, Caterina (2017): *Current Trends in Sustainability of Bitcoins and Related Blockchain Technology*, Sustainability, 9, str. 2214.
5. Knežević, Duško (2018): *Impact of Blockchain Technology Platform in Changing the Financial Sector and Other Industries*, Montenegrin Journal of Economics, 14(1), str. 109-120.
6. Loi, Hio (2018): *The Liquidity of Bitcoin*, International Journal of Economics and Finance, 10(1), pp.13-22.
7. Mirković, Aleksandar (2018): *Kriptovalute i varanje – novi unosni posao prevaranata*, PC Press.
8. Tasev, Lubomir (2018): *New Store Sells Cryptocurrencies for Regular Old Cash in Croatia*, dostupno na: <https://news.bitcoin.com/new-store-sells-cryptocurrencies-for-regular-old-cash-in-croatia>, datum pregleda: 31.05.2018.
9. Turudić, Dominik Antonio; Milić Josipa; Štulina, Kristijan (2017): *Korišćenje kriptovaluta u međunarodnom poslovanju*, Zbornik sveučilišta Libertas, str. 191-210.
10. Čičin-Šain, Nevla (2017): *Oporezivanje Bitcoin-a*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 3/4, str. 655-693.

PLACE AND ROLE OF CRYPTO CURRENCIES IN THE WORLD ECONOMIC SYSTEM

Summary: The economic system of each country is based on the production and trade process. Each country or union of countries uses different currencies as a means of payment. In recent years, accelerated phenomena and increasingly frequent use of crypto currencies have led to the possibility of creating a completely different and decentralized payment system. The degree of integration of crypts into the world economic system varies from country to country. The aim of this study was to analyze the current position of crypto

currencies in the world economy. A special accent was placed on the state of the use of crypto currencies and the problems encountered by users of crypto currencies in the Republic of Serbia and the surrounding co-untries. The uses of crypto currencies as well as the problems were examined both from a technical point of view and through the analysis of the legal norms regulating the application of crypto currencies. On the basis of everything that we examined, it can be said that Slovenia, as one of the coun-tries of the former Yugoslavia, is predominant in many cases when the use of the crypto currencies is in question. What distinguishes it from other countri-es is the degree of integration as well as the legal frameworks that regulate the collection of tax for crypto currencies-based transactions.

Key words: Crypto currencies, Mining, Bitcoin, CryptoMarket

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 347.73:338.2

Прегледни рад

Примљен: 29.08.2018

Одобрен: 17.09.2018

Страна: 371-383

ЕФИКАСНОСТ УПРАВЉАЊА ИНВЕСТИЦИЈАМА

Сажетак: Основни циљ овог рада јесте спознаја елемената за процену ефикасности управљања инвестицијама. Усвајањем основног циља рада, отклониће се дилеме и уважити препоруке које ће омогућити сазнање о значају инвестиција и управљања. Резултати истраживања, дискусије и препоруке, отклониће дилеме и омогућити сазнање о важности инвестиција за развој и управљање. Резултати истраживања пружили су поуздану основу за теоријске анализе управљања инвестицијама са друштвеног нивоа као и значаја инвестиција на нивоу предузећа. Ефикасност управљања инвестицијама мерена је ефикасношћу менаџмента кроз систем спознаје проблема и предузимања мера које ће путем инвестиција допринети развоју предузећа. Наглашен је значај активног управљања инвестицијама путем алокације активе и значаја одлука за примену модела ефикасне анализе хартија од вредности. Закључак је да се путем инвестиција може остварити конкурентска предност у виду остваривања максималних ефеката мерена међузависношћу инвестиција и ефикасног управљања.

Кључне речи: ефикасност, управљање, инвестиције, предузеће, процене перформанси

Увод

Основу функционисања привреде једне земље чини привредни развој, који се рефлектује у бржем расту националног дохотка и друштвеног производа по становнику. Процес привредног развоја представља уствари привредни раст као категорију привредног развоја без које није могуће говорити о привредном развоју. Економски појам инвестиција спада међу најважније сегменте економске теорије, посебно примењених економских наука. Наиме, није потребно посебно наглашавати значај инвестиција за укупан развој економије и привреде једне земље. Посматрајући инвестиције као проблем будућности на макро нивоу привреде једне земље, ми уствари разматрамо концепт расподеле друштвеног производа на акумулацију и потрошњу.

* ekonomistdoo@sbb.rs

Привредни развој је друштвени процес којим се једна земља постепено удаљава од стања своје економске неразвијености, достижући сукцесивно, све више и више нивое економске развијености. (Прдић, 1996:1).

Савремена макроекономија не само да претпоставља асиметрију у дистрибуцији информација и знања, већ и његову подвојеност – једни поседују све расположиве информације-знање, а други никакве. (Јакшић и др., 2010: 4).

Економски живот организације подразумева примену знања и вештина које су прилагодљиве брзим променама. Познато је да знање у већини организација постаје најважнији фактор опстанка и несумњиво неопходан сегмент развоја и инвестиција. (Прдић и др., 2018: 536).

Када говоримо о категорији привредног развоја превасходно мислимо на економске категорије које могу бити показатељи стања привреде једне земље. Walt Rostow за отпочињање и остваривање брзог привредног развоја једне земље наводи три услова:

- подизање стопе акумулације односно стопе инвестиција са нивоа мањег од 5 % на ниво од најмање 10 % или више,
- убрзани развој једног или више производних сектора по високој стопи раста,
- брзо формирање политичког, друштвеног и институционалног оквира који ће искористити импулсе за експанзију и подстаћи привредни раст.

Економска категорија привредни развој превасходно представља економски појам који означава дугорочно стање привреде једне земље на који свакако могу утицати краткорочне, кварталне и годишње флукуације, којима може бити изложена привреда. Када говоримо о инвестицијама превасходно мислимо на одређена економска улагања. Позната је историјска чињеница која се може срести и у свакодневном животу да основу сваког развоја људи виде у инвестицијама. У макроекономском смислу инвестиције представљају део друштвеног производа или националног дохотка који је употребљен за развој. Посматрајући макро или микро ниво инвестиције су економска категорија која представља промишљен поглед у будућност са становишта друштвеног, техничко – технолошког, информатичког, иновативног и сваког другог развоја. Посебно је потребно назначити значај економског појма акумулације. Ова економска категорија је део планске расподеле друштвеног производа и националног дохотка који је део националног дохотка предвиђен за проширену репродукцију. Акумулација представља део националног дохотка који је предвиђен за инвестиције, док су инвестиције процес трошења тих средстава у основна или обртна средства. Са финансијског становишта ова два појма нису идентична пошто се за инвестиције могу користити и други извори, као што су: кредити, директне инвестиције, лизинг, партнерска улагања и др. На основу ових економских категорија може се констатовати да акумулација представља основну претпоставку развоја и производње било као реалне или новчане акумулације.

Ефикасност представља економску категорију која мери успех инвестиција. Да би смо били ефикасни процес управљања инвестицијама предузећа мора показати пословни успех, тржишни положај и ефективност планираних и

остварених инвестиција. Цео менаџмент процес управљања инвестицијама мора бити синхронизован и усклађен кроз идеје и планове, администрацију у виду организовања, људске и материјалне ресурсе који инвестиције реализују, проценом перформанси активног управљања портфолијом, али и адекватан процес праћења примене и контроле.

Појам и врсте инвестиција

Инвестиције су економска категорија која у етимолошком смислу има корен у латинској речи „инвестито“ што значи улагање средстава у одређену врсту посла или предузеће. Кроз читаву људску историју идеје су биле важне, али никад као данас у савременом добу, идеје не представљају такав значај за предузеће, оне су потребне и драгоцене и представљају предуслов инвестицијама. Савремена информатичка ера, наметнула је нове идеје како у раду и развоју предузећа тако и праваца инвестирања. Овакви савремени системи омогућавају детаљан план активности и прецизирања техничких послова као предуслова инвестиција. На основу ових чињеница, на нивоу привреде, гране и предузећа стварају се неопходни услови за примену нових идеја у инвестирању.

Може се рећи да маргинални капитални коефицијенти у извесном смислу изражавају економску ефикасност и друштвену рентабилност инвестиција (као додатне акумулације), док просечни капитални коефицијенти у истом смислу изражавају економску ефикасност и друштвену рентабилност производних фондова (као укупне акумулације). (Секулић и др., 1980: 21).

Инвестиције у најширем смислу, представљају и неопходан услов остваривања прогреса и реализације сталног настојања човека да овлада природним силама и искористи их за што ефикасније задовољење својих потреба. Без инвестиција нема технолошког прогреса, односно напретка у целини. (Јовановић, 2000: 11).

Инвестиције представљају употребу једног дела друштвеног односно расположивог производа за замену и проширену репродукцију основних фондова у привреди и ванпривредним делатностима и за повећање залиха, сировина и недовршене производње и готових производа у привреди. (Марсенић, 1994: 181).

Инвестиције представљају улагање средстава у циљу остваривања одређеног приноса који компензира улагача за жртву одрицања од потрошње, преузете ризике и стопу инфлације. (Ђурићин и др., 2018: 595).

Развој предузећа и остварење развојних циљева предузећа је незамислив без инвестиција. Свака развојна политика одређена развојним циљевима нема никакву сврху ако се не оствари. Стога се као фундаментални проблем развоја предузећа поставља управо реализација инвестиција чиме се постиже и реализација развојних циљева. (Вукадиновић и др., 2015:11).

Дакле у изнетим дефиницијама види се да је заједнички приступ да инвестиције у суштини представљају одрицање од потрошње данас зарад оства-

рења користи у будућности. Овај општи приступ у литератури је прихваћен углавном од свих релевантних аутора. (Јовановић, 2000:3).

Инвестиције као сложена и комплексна категорија садрже четири основна елемента:

- субјект који инвестира;
- објект у кога се инвестира (инвестициони предлог или пројекат);
- цену одрицања од потрошње (каматна стопа);
- цену наде (дисконтна стопа). (Бараћ и др., 2004:377).

Под инвестицијама, у свакодневној пракси подразумевају се

1. новчана средства која се улажу у одређена производна добра,
2. процес трансформације новчаних средстава у производна добра, односно процес улагања у производна добра,
3. предмет (производно добро) у које се инвестира, и које се добија као резултат процеса инвестирања. (Јовановић, 2000:5).

Да би смо разумели нека суштинска питања из области инвестиција, указаћемо на основну поделу и врсте инвестиција. (Росић, 2003:331).

1. По својој намени разликују се привредне и непривредне инвестиције.
 - Привредне инвестиције служе непосредно увећању производног потенцијала привреде, а њихов материјални облик представљају средства рада и предмети рада.
 - Непривредне инвестиције обухватају инвестициона улагања намењена подизању објеката друштвеног стандарда или администрације.

Однос између привредних и непривредних инвестиција мора бити правилно утврђен, због тога што привредне инвестиције имају пресудан утицај на развој производних снага, омогућавају продор нове технике и технологије, подизање продуктивности рада, док непривредне инвестиције директно утичу на дрштвени и лични стандард човека и на тај начин посредно и на привредни развој.

2. Привредне инвестиције се даље деле на инвестиције у основна и инвестиције у обртна средства. Ове инвестиције су улагања у основне фондове и предмете рада.

3. Друштвена репродукција је критеријум за поделу привредних инвестиција у основна средства на бруто и нето инвестиције.

- Бруто привредне инвестиције у основне фондове садрже нето фиксне инвестиције и амортизацију. Ове инвестиције представљају укупна друштвена улагања како за одржавање и обнављање старих објеката, тако за подизање нових.
- Нето фиксне инвестиције непосредно потичу из националног дохотка и равне су акумулацији умањеној за улагање у залихе.

4. Утицај на раст националног дохотка је критеријум за поделу инвестиција на демографске и економске.

- Демографске инвестиције су онај део нето инвестиција који обезбеђује равномеран раст дохотка упоредно са порастом становништва. Овај део привредних инвестиција нема утицај на повећање националног дохотка по становнику.
- Економске инвестиције представљају вишак нето инвестиција изнад нивоа демографских инвестиција и утичу на раст националног дохотка по становнику.

5. Према техничкој структури инвестиције можемо поделити на: а) улагања у грађевинске објекте, б) улагања у капиталну опрему и ц) остало.

Наредна класификација полази од три основна критеријума: (Бараћ и др., 2004: 378).

1. Врсте економских ефеката;
2. Циљева улагања средстава;
3. Предмети улагања (врста добара);

1. Врста економских ефеката је критеријум који полази од динамичког приступа схватања инвестиција у предузећу, те се по логици ствари класификација инвестиција врши са временског аспекта:

- а) једнократно улагање – једнократни ефекат, представља тип инвестиције који је карактеристичан по томе што је улагање једнократно, односно ограничено на један одређен тренутак, док се резултат инвестиције остварује такође у једном тренутку.
- б) вишекратно улагање – једнократни ефекат, представља инвестицију која је карактеристична по томе што се улагања врше током одређеног временског периода, док се резултат тих улагања остварује само у једном датум тренутку.
- ц) једнократно улагање – вишеструки ефекти, представља тип инвестиције који је карактеристичан по томе што се улагање врши једнократно у датум тренутку, док се резултати тог улагања остварују у више сукцесивних временских периода.
- д) вишекратна улагања – вишекратни ефекти, представљају тип инвестиције који је карактеристичан по томе што процес изградње нових објеката траје дуже времена, а након завршетка изградње и почетка функционисања објекта остварује се одређени приход у дужем временском периоду.

2. На основу критеријума циљева улагања, инвестиције се могу поделити на:

- а) инвестиције које имају за циљ замену опреме;
- б) инвестиције које имају за циљ проширење постојеће производње;
- ц) инвестиције које имају за циљ производњу нових производа;
- д) инвестиције у стратегијске сврхе;

Ова класификација се сматра значајном за анализу економске ефикасности инвестиција. Код инвестиција у замену опреме најважнији критеријум је економичност, код инвестиција за проширење и производњу нових производа најважнији критеријум је рентабилност, док код стратегијских инвестиција критеријум рентабилности није доминантан нити одлучујући.

3. На основу критеријума предмета улагања или врсте добара инвестиције делимо на капиталне инвестиције и портфолио инвестиције.

Овај критеријум полази од концепта инвестиција по коме предузеће поред инвестирања у пројекте може свој слободни капитал инвестирати и у хартије од вредности на финансијском тржишту и по том основу остварити зараду.

Савремени тржишни услови пословања подразумевају озбиљан приступ развоју привреде у целини и појединачни или кластерски тип развоја предузећа. Све савремене светске привреде превасходно се баве инвестицијама у будућности. Истараживања показују да постоји директна веза између инвестиција и привредног раста која се мери методом капиталних коефицијената. Према сватању познатих аутора из области инвестиција на макро и микро нивоу, посматрано историјски па до савременог доба, инвестиције представљају најважнију категорију економске теорије, примењене економске анализе, економетрије, операционих истраживања и других техника планирања, реализације и контроле инвестиција. Предузећа која су посвећена инвестицијама имају јасну визију развоја, као и способност решавања проблема.

Управљање инвестицијама

Управљање инвестицијама представља скуп управљачких процеса који се састоје од основних функција менаџмента планирање, организовање, реализација и контрола а све у циљу постизање максималних ефеката инвестирања. Велика одговорност за ефикасно управљање инвестицијама стоји на менаџеру и менаџерском тиму. Задатак менаџера је да сазна где су проблеми и предузме мере да се они успешно реше у циљу постизања ефикасности инвестиција. Рада успешности истраживања поставићемо хипотезу о две врсте менаџера:

X1: менаџери чије су одлике управљања: људи не воле да раде, нису за промене, немају амбиције, немају одговорност за предузеће и његове циљеве. Основни став, људима треба наредити шта да раде и мотивација системом казни и награда.

X2: менаџери чије су одлике управљања: људи ће под одређеним условима позитивно размишљати, и квалитетно обављати посао, као и контрола и систем казни нису једина средства за ефикасан рад. Стварајући добре пословне услове, човек ће сам себе усмеравати у циљу остваривања циљева предузећа, подразумевајући и контролу истих.

Полазећи од основних постулата ових хипотеза аутор овог рада, на основу теоријских схватања познатих аутора из области менаџмента и управљања, као и практичних истраживања сматра да је суштина ефикасног управљања инвестицијама у рукама менаџера. Основни закључак се намеће да је њихова основна дужност и обавеза да мотивишу идеје и потенцијал запослених како би дали максималан ефекат. Полазећи од постављених хипотеза може се закључити да X2, менаџери чије су одлуке управљања наведене у постављеној хипотези, имају много шири избор могућности за рад, али и сходно тренутној ситуацији применити мере појачане контроле и непосредних наредби које су

својствене менаџерима из претпоставке X1. Резултати истраживања показују да су запослени под претпоставком X1 менаџера чије су одлике управљања дате у хипотези незадовољни, мрзовољни на послу, док су они којима руководе менаџери чије су одлике управљања дате у X2, задовољни, и доживљавају посао као место професионалног и личног доказивања. У прилог наведеној тврдњи иде и чињеница да људи велики део времена проводе на послу, па сходно, задовољству и незадовољству које тамо доживљавају, у великој мери утиче на лични и друштвени живот личности. У циљу постизања адекватних закључака о ефикасности менаџера, менаџери под претпоставком X2 су ефикаснији и дају перспективу појединцу и предузећу. Ради ефикасног управљања инвестицијама као најважнијем фактору развоја, предност и будућност припада менаџерима под претпоставком X2. Наиме, можемо са сигурношћу закључити да будућност управљања предузећем и инвестицијама припада менаџерима X2, па се препоручује предузећима и менаџерима да усвоје овај стил руковођења.

Табела 1: *Расподела вероватноће броја успешних година од тринаест година за инвестиционог менаџера са најбољим резултатима*

Победничке године	Број менаџера који учествују у такмичењу			
	50	100	250	500
8	0,1%	0	0	0
9	9,2	0,9	0	0
10	47,4	31,9	5,7	0,2
11	34,8	51,3	59,7	42,3
12	7,7	14,6	31,8	51,5
13	0,8	1,2	2,8	5,9
Просек победничких година најбољег менаџера	10,43	10,83	11,32	11,63

Анализиране у овом контексту, перформансе фонда Магелан и даље су инпресивне али нису толико изненађујуће. Овај експеримент показује да у великом узорку менаџера, сама случајност резултује вероватноћом од 43,5% да ће неко победити тржиште у бар једанаест од тринаест покушаја. Када се израчуна просек свих 10.000 проба, просечан број победничких година неопходан да би неко био најбољи менаџер у тринаестогодишњем такмичењу износи 10,43. (Bodie и др., 2009: 584).

Сврха стратегијског маркетинга је да се обликују и преобликују послови предузећа и производи тако да се оствари циљна добит и раст. При том се имају у виду три подручја. Прво, управљање пословима као инвестиционим портфолиом. Сваки посао има свој потенцијал добити и извори предузећа би требало да се алоцирају сходно томе. Друго је адекватна процена сваког посла разматрајући стопу раста тржишта, позицију предузећа и остварену усклађеност са тржиштем. Треће је избор стратегије наступа на тржишту. (Милисављевић, 2010: 25).

Корпоративно управљање се дефинише и као систем којим се компаније контролишу и усмеравају. (Михајловић, 2016: 111).

Компаније које инвестирају време и ресурсе у ову област могу да се срећу са много мање проблема у области квалитета него што се срећу фирме које нису уложиле напор у ову област. (Ристић и др., 2013: 292).

Поступак управљања инвестицијама у глобалном смислу одвија се кроз следеће активности: (Вељовић, 2004: 42).

1. Израда инвестиционог програма:
 - а) Израда студије о економској оправданости;
 - б) Извођење истражних радова;
 - ц) Израда инвестиционо – техничке документације;
 - д) Прибављање сагласности и дозвола.
2. Уговарање инвестиционих радова:
 - а) Израда тендера за реализацију инвестиције;
 - б) Евидентирање понуда;
 - ц) Избор извођача;
 - д) Склапање инвестиционог уговора.
3. Праћење реализације инвестиција:
 - а) Именовање надзорног органа;
 - б) Праћење привремених ситуација и надзор;
 - ц) Израда коначног обрачуна;
 - д) Отклањање недостатака у гарантном року.

Процес инвестирања се може приказати кроз неколико глобалних фаза: (Јовановић, 2000: 30).

- Претходне (прединвестиционе) анализе (претходна студија оправданости);
- Израда инвестиционог програма (студија оправданости);
- Доношење одлуке о реализацији инвестиције;
- Израда техничке документације;
- Реализација инвестиције;
- Пуштање у рад.

Инвестиције са нивоа предузећа су шири појам него са нивоа националне економије, јер улагање у већ коришћену опрему и зграде за предузеће представља инвестицију, док је са нивоа националне економије то самотрансфер од једног ка другом кориснику који не утиче на увећање друштвеног богатства. (Ђурић и др., 2018: 596).

Професионално активно управљање инвестицијама почиње склапањем уговора између клијената и портфолио менаџера. Економске потребе клијената морају се јасно формулисати и њихови се циљеви морају превести на оперативни финансијски план. (Bodie и др., 2009: 573).

Менаџмент знања је пословни концепт који за циљ има организационо знање. Присутан је у многим дисциплинама попут бизниса, економије, психологије и менаџмента информационих система. (Крстић и др., 2016: 234).

Способност појединачног менаџера мериће се способношћу предвиђања, алокације активе у којој се инвестиција на тржишту повећава путем тржишног тајминга. Моделом оптимизације перформанси мериће се способност за

портфолијо менаџера, комбиновањем анализираних акција за перципиране вредности.

Економски однос ефикасности управљања инвестицијама је однос између улагања и резултата по јединици уложених средстава. Као основна мера ефикасности предузећа али и управљања инвестицијама може се узети и основни однос ефикасности а то је са датим улагањима у инвестиције остварити већи резултат. Ефикасност управљања инвестицијама такође можемо мерити и са што мањим улагањима остварити дати резултат. На основу изложеног може се закључити да ефикасност управљања инвестицијама произилази из функција менаџмента управљања а то су: планирање, организовање, реализација и контрола спровођене на ефективан начин.

Економска ефективност инвестиција

Ефикасност (ефективност) управљања инвестицијама посебно меримо путем примене иновација које у великој мери опредељују успех инвестиција кроз нов начин примене али и одговорност менаџмента. Разматрајући проблем међузависности ефикасног управљања и инвестиција, установили смо да су инвестиције функција ефикасног управљања. На основу најједноставније израженог облика функционалне међузависности између управљања и инвестиција може се закључити да једна те иста стопа или величина инвестиција може утицати на развој предузећа. Један од најефикаснијих метода мерења доприноса инвестиција развоју предузећа јесте ефикасност управљања, што је и предмет анализе и циљ овог рада. Применом овог метода ми уствари добијамо одговор на питање да ли смо добро планирали инвестиције и како се оне одражавају на тржишну позицију и трошкове предузећа. Ми уствари добијамо и одговор на питање да ли смо ефикасни у трошењу средстава предузећа, како управљамо средствима као инвестиционим портфолијом, односно да ли добро управљамо ресурсима али и да ли смо добро планирали инвестиције.

Данас је ефикасност један од основних чинилаца који одређује пословни успех, тржишни положај и опстанак савременог предузећа. Ефикасност се може дефинисати као мера постизања циља. (Прдић и др., 2014: 908).

Bogey (бенчмарк) – Принос у односу на кога се процењују резултати инвестиционог менаџера ради процене перформанси. (Bodie и др., 2009: 585).

За сагледавање успешности фирме неопходна је шира анализа и укључивање других аспеката – развојних перспектива менаџмента и менаџера, анализа конкурентске позиције, финансијска анализа итд. (Дамњановић и др., 2017: 29).

Свака компанија треба периодично да уради реевалуацију свог стратегијског приступа тржишту уз добру ревизију маркетинга. (Kotler и др., 2017: 677).

Релевантни аспекти инвестиција:

- Ефекти који се желе остварити (смањење трошкова, повећање прихода, смањење ризика, побољшање положаја запослених)

- Конкурентска оријентација (ако проузрокују реакцију конкурената, онда су офанзивне, а ако представљају одговор на потезе конкурената, онда су дефанзивне)
- Облик инвестирања (улагање у опрему, у побољшање постојећих или увођење нових производа, у унапређење начина пословања и know-how и у побољшање тржишне позиције)
- Однос према технолошким променама (доводе до замене застареле опреме, производа, начина рада или до улагања у иновације)
- Стратегијски утицај (ове инвестиције немају директне и тренутне ефекте, већ се одржавају на побољшање опште конкурентске способности предузећа). (Dean, 1951: 601).

Један од могућих проблема везаних за методе корекције перформанси за ризик јесте тај што су сви методи засновани на претпоставци да је ризик портфолија, било да се мери стандардном девијацијом или бетом, константан током анализираниог временског периода. То не мора увек бити тако. Ако менаџер покуша да повећа бету портфолија када сматра да ће тржиште порасти или да смањи бету када су му прогнозе песимистичне, онда ће се и стандардна девијација и бета портфолија временом мењати. То може сасвим пореметити прецизност наших мера перформанси. (Bodie и др., 2009: 582).

Посматрајући инвестиције као фактор развоја предузећа ми уствари меримо економску ефективност инвестиција. Ефективност инвестиција можемо изразити односом између капитала и производње или односом инвестиција и производње. Детаљније речено, економска ефективност инвестиција изражава однос између утрошених средстава и њиховог производног ефекта. Једноставним речником ефективност је способност предузећа да оствари своје циљеве путем инвестиција. Као најважнију фактор, мерења ефективности инвестиција, изражавамо степеном реализације циљева планираних инвестиција предузећа. Економска ефективност инвестиција предузећа зависи од организације предузећа, тржишног окружења предузећа као и људских ресурса предузећа. Ефективност инвестиција се може адекватно мерити и самим стратешким опредељењем предузећа, планирањем инвестиција, алокацијом активе, што у суштини представља, брзо прилагођавање тржишту хартија од вредности мерењем перформанси а све у циљу доброг планирања и ефикасности инвестиције.

Закључак

Посматрано са ширег аспекта, економска категорија инвестиција спада, међу најважније категорије економске теорије, посебно примењене економске анализе, а исто тако и економске политике, планирања и предвиђања. Важност улоге инвестиција у процесу друштвене репродукције један је од основних теоријских, методолошких и практичних проблема планирања, предвиђања и пројектовања економског развоја. Овај процес се своди на истраживање, утврђивање и остваривање пропорција расподеле друштвеног производа и националног дохотка на акумулацију и потрошњу, али и на утврђивање и остваривање оптималне структуре инвестиција. Конкретан облик међузависности из-

међу привредног развоја и инвестиција изражава се међузависношћу стопе привредног раста и стопе инвестиција путем капиталних коефицијената. Овај закључак нам служи као препорука, увиђања значаја укупних друштвених инвестиција, чије су појединачне инвестиције предузећа саставни део.

Економски услови савременог тржишног пословања, постављају пред предузеће избор одговарајуће стратегије пословања којом се може остварити конкурентска предност. Али када је у питању дилема да ли инвестирати или не, посматрајући досадашњу историју пословања предузећа, она је практично искључена јер без инвестиција нема развоја. Зато је као предмет истраживања овог рада узета ефикасност управљања инвестицијама, као мера постизања ефеката на тржишту. Разматрајући овај проблем са динамичког аспекта може се закључити да стратегија развоја једног предузећа изражена кроз инвестиције, детерминише ниво садашњих и будућих тржишних потенцијала предузећа. Дакле, економском ефективношћу инвестиција ми уствари меримо однос између утрошених средстава (капитала) и њиховог производног ефекта. Путем коефицијената економске ефективности изражава се економска ефикасност инвестиција.

На основу теоријских и практичних истраживања, заснованим на ставовима познатих аутора, сопственим истраживањима међузависности управљачких одлука и ефикасности инвестиција, потребна је детаљна анализа рада и ефикасности менаџмента и менаџерских одлука. На примеру ефикасности менаџера чије су одлике управљања, битне за ефикасност управљања инвестицијама, могуће је сагледати ефикасност постизања циљева предузећа према конкурентским и унапредити своју позицију на тржишту. На основу наведеног избора менаџера са ефикасним доношењем пословних одлука, може се проценити и њихова способност током низа година, у процени перформанси инвестиције, израчунати додатни принос на компоненте које су резултат менаџерске одлуке о алокацији активе у односу на одлуке о селекцији конкретних хартија од вредности. На основу изложеног можемо мерити и перформансе портфолија менаџера, процене вредности способности тржишног тајминга, као и одлуке менаџера о моделима ефикасне анализе хартија од вредности.

Приказаним теоријским и резултатима истраживања постављене хипотезе о ефикасности менаџерских одлука, постављена је јасна основа за доношење одлуке о инвестицијама и ефикасности управљања инвестицијама. Ово истраживање је добра основа за будућа истраживања како теоретских тако и емпиријских које ће у пракси показати сву валидност, значаја доношења менаџерских одлука. Препорука истраживања је континуираност процеса инвестирања, детаљно мерење ефикасности менаџера путем одређених статистичких и других метода, као и метода квалитативног истраживања, које могу указати на одређене законитости ефикасности менаџерских одлука и процена перформанси активног управљања портфолијом.

Литература:

1. Barać, S., Ivaniš, M., Jeremić, Lj. (2004): *Upravljanje finansijama*, Fakultet za finansijski menadžment i osiguranje, Beograd.
2. Bodie, Z., Kane, A., Marcus J, A. (2009): *Osnovi investicija, Data status*, Beograd.
3. Damjanović, R., Ivanov, N., Milenković, N. (2017): *Matematičko modeliranje cena akcija*, Oditor, Beograd, Vol. 3, br. 3, str. 13-33.
4. Dean, J. (1951): *Managerial Economics*, Prentice-Hall, New York.
5. Đuričin, D., Kaličanin, Đ., Lončar, D., Vuksanović, H I. (2018): *Menadžment i strategija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
6. Jakšić, M., Praščević, A. (2010): *Politička makroekonomija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Jovanović, P. (2000): *Upravljanje investicijama*, Grafoslog Beograd, Beograd.
8. Kotler, K., Keler, L K. (2017): *Marketing menadžment*, Data status, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
9. Krstić, S., Prdić, N., Zekić, M. (2016): *Uticaj menadžmenta znanja na povećanje efikasnosti poslovne organizacije*, Osmi međunarodni kongres, „Ekologija, zdravlje, rad, sport“, Banja Luka.
10. Marsenić, D V. (1994): *Ekonomika Jugoslavije*, Univerzitet u Beogradu Ekonomski fakultet, Beograd.
11. Mihajlović, M. (2016): *Odnos menadžmenta preduzeća i korporativnog upravljanja*. Oditor, Beograd, Vol. 2(1), str. 2-10.
12. Milisavljević, M. (2010): *Strategijski marketing*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
13. Prdić, N. (1996): *Investicije i privredni razvoj*, Neobjavljeni diplomski rad, Ekonomski fakultet u Subotici, Subotica.
14. Prdić, N., Kuzman, B., Barjaktarović, M. (2014): *Practical research results of a successful companys appearance at the fair*, Economics of Agriculture, 61 (4), str. 903-914.
15. Prdić, N., Dašić, J. (2018): *Znanje u funkciji razvoja i investicija*, Kultura polisa, br. 36, str. 533-542.
16. Rosić, I. (2003): *Nacionalna makroekonomija-rast, struktura i funkcionisanje*, Ekonomski fakultet u Kragujevcu i fakultet za turistički i hotelerijski menadžment u Beogradu, Beograd.
17. Ristić, M., Paspalj, M., Ristić, J., Prdić, N. (2013): *Troškovi kvaliteta kao preduslov razvoja preduzeća*, ICQM, Beograd, str. 289-294.
18. Sekulić, M., Vojnić, D. (1980): *Uvod u analizu i planiranje investicija*, Ekonomski institut, Zagreb.
19. Veljović, A. (2004): *Informatičko upravljanje razvojem preduzeća*, Kompjuter biblioteka, Čačak.
20. Vukadinović, P., Jović, Z. (2015): *Investicije*, Univerzitet Singidunum, Beograd.

EFFICIENCY OF INVESTMENT MANAGEMENT

Summary: The main goal of this paper is to understand the elements for assessing the efficiency of investment management. By adopting the basic goal of the investigation, the dilemmas will be resolved and we will adhere to the recommendations that will enable the acquisition of knowledge about the importance of investment and governance. The results of the research, discussion and recommendations will eliminate the dilemmas and enable knowledge about the importance of investment for development and management. The results of the survey provided a reliable basis for theoretical analysis of investment management from the social point of view as well as for the importance of investments at the enterprise point of view. The efficiency of investment management is measured by the efficiency of management through the system of learning about problems and taking measures that will contribute to the development of the company through investments. The importance of active investment management through the allocation of assets and the significance of decisions for applying the model of efficient securities analysis was emphasised. The conclusion is that investment can achieve a competitive advantage in terms of achieving maximum effects measured by the interdependence of investments and effective management.

Key words: efficiency, management, investments, enterprise, performance appraisals

ДИСТИНКЦИЈА И ПОЛОЖАЈ ФОНДОВА РИЗИЧНОГ И ПРИВАТНОГ КАПИТАЛА

Сажетак: Фондови приватног и ризичног капитала представљају значајан извор финансирања малих и средњих предузећа у развијеним земљама, док у земљама у развоју је њихов значај неоправдано занемарен. Тржишта земаља у развоју, са друге стране, постају све атрактивнија за инвеститоре који долазе из развијених земаља. Пошто земљама у развоју недостаје капитала, постоји значајан потенцијал у који могу да улажу и фондови ризичног и фондови приватног капитала. Циљ рада је да кроз појмовну дистинкцију ризичног и приватног капитала укаже на начин функционисања ових фондова, како би се исти позиционирали у односу на остале облике финансирања расположиве малим и средњим предузећима.

Кључне речи: ризични и приватни капитал, фондови, теорија корпоративних финансија, хец фондови

Уводна разматрања

Мала и средња предузећа се, нарочито на почетку свог животног циклуса, суочавају са озбиљним недостацима капитала. Када су у питању почетне фазе развоја у капитално интензивним секторима традиционални извори финансирања у виду банкарских кредита нису адекватан извор финансирања ових предузећа. Ако се томе дода ситуација да у националној економији константно мањка капитала, фондови ризичног и приватног капитала представљају адекватну алтернативу за ова предузећа са једне стране, али и за државну односно регион са друге стране. Дакле, финансирање путем капитала се јавља као нужна алтернатива финансирању путем дуга.

Развој фондова улагања ризичног и приватног капитала датира од настанка модерне индустрије приватног капитал и везује се за тржиште САД, где се истичу се четири главне епохе које су означене са три циклуса успона и рецесије индустрије приватног капитала (Gompers & Lerner, 2001). Рана историја приватног капитала од 1946. до 1981. године бележи релативно мали во-

* nadam@ef.uns.ac.rs, +38124628-068

лумен инвестиција приватног капитала и релативно низак ниво свести и познавања индустрије приватног капитала. Први циклус се јавља од 1982-1993. године и карактеришу га претежно LBO трансакције, финансиране путем цанк (junk) обвезница (Söderblom, 2012:37). Након овог периода следи циклус од 1992-2002. године који настаје након штетне и кредитне кризе, колапса тржишта реалне имовине и рецесије раних 90-тих година XX века на тржишту САД. Овај период је назван „dot com“ револуцијом (dot com boom). Овај период је карактеристичан по убрзаном расту вредности акција компанија у сектору информационих технологија и компанија повезаних са овим сектором (Metric & Yasuda, 2011a:13). Трећи циклус који се јавља у инвестирању приватног и ризичног капитала, као и генерално финансијама развијених земаља је означен је као „златно доба приватног капитала“, а обележава период од 2003. до 2007. године (Crotty, 2008:169). Овај период је под знаком опоравка сектора приватног и ризичног капитала од колапса телекомуникационих и технолошких компанија. Велики трошкови јавне понуде предузећа и опадање каматних стопа су у овом периоду условиле да инвеститори ризичног капитала фокус излазне стратегије усмере ка искупу од стране стратешких компанија. Економска криза која је наступила 2007-2008. године, као и раст каматних стопа и колапс финансијског тржишта САД је довела до успоравања активност улагања фондова ризичног капитала и приватног капитала у овом периоду.

Европска индустрија ризичног и приватног капитала је новијег датума и мањег обима у односу на активност улагања у САД. Прве европске земље у којима се крајем 70-тих година XX јављају ови фондови су Уједињено Краљевство и Ирска. Први појавни облици фондова су формиран у виду афилијација америчких компанија. У континенталном делу Европе долази до развоја фондова у раним 80-тим годинама XX века, а исти су формиран од стране великих банкарских институција. У последњих неколико деценија тржиште Централне и Источне Европе, међу којима се помињу и земље Западног Балкана, препознато је од стране инвеститора као потенцијално тржиште за улагање ризичног и приватног капитала. Када се посматра структура институционалних инвеститора који су улагали у регион Централне и Источне Европе, може се уочити да су то углавном инвеститори из земаља Западне Европе и Северне Америке, док је мањи број домицилних инвеститора из региона.

Међу земљама које предњаче у региону према износима улагања путем фондова ризичног и приватног капитала у региону истичу се Пољска, Мађарска, Румунија, Словачка, Украјина, Хрватска и Словенија (Европска асоцијација приватног и ризичног капитала, 2017). На основу претходно изнетог, оправдано је поставити питање зашто Србија није препознала до сада значај могућности привлачења инвестиција путем фондова ризичног и приватног капитала и зашто је свест о могућности повлачења овог вида финансирања од стране предузетника на тако ниском нивоу.

Дистинкција фондова ризичног и приватног капитала – преглед теоријских схватања

Када је реч о тумачењу појмова ризичног и приватног капитала, постоје суштинске разлике између тумачења у САД и земљама Европске уније (Cum-

ming, Fleming, & Suchard, 2005:296). У САД, под овим појмом се подразумева приватни капитал који се манифестује кроз три врсте улагања: „сид“ (seed - идејна фаза), „старт-ап“ (start-up) и улагања у фази развоја предузећа. У Европској унији се појам ризичног капитала скоро поистовећује са приватним капиталом и дефинише као “концепт који подразумева свако улагање у неотиране компаније у било којој фази развоја од идеје о оснивању, замене, искупља“ (Balboa & Martí, 2001:3). Европска асоцијација приватног и ризичног капитала (ЕВЦА) дефинише ризични капитал као врсту приватног капитала коју фондови приватног и ризичног капитала улажу у компаније у почетним фазама развоја.

Суштински су категорије приватног и ризичног капитала сличне и треба правити разлику између њих. Гомперс и Лернер (Gompers & Lerner, 2001:152) јасно раздвајају појам ризичног и приватног капитала и наводе да је ризични капитал „независан, професионално управљан, наменски фонд капитала који је фокусиран на капитална улагања или улагања повезана са капиталом и то у приватне компаније са високим потенцијалом раста.“ Док супротно томе, приватни капитал представља појам који се везује са капиталним улагањима у предузећа која су присутна већ дужи временски период.

Према ауторима (Metrick & Yasuda, 2011a:621) ризични капитал, односно фондови ризичног капитала имају четири битне карактеристике. Ове карактеристике их разликују од осталих видова улагања и поврата приноса, а неке од карактеристика их разликују од фондова приватног капитала. Карактеристике фондова ризичног капитала према ауторима (Metrick & Yasuda, 2011a) уз одређене модификације су следеће:

- а) Фондови ризичног капитала имају улогу финансијских посредника (капитал инвеститора улажу у портфолио компаније);
- б) Ризични капитал се улаже искључиво у приватне компаније (након куповина акција компаније, не може се трговати са акцијама компаније на берзи);
- в) Менаџери фонда ризичног капитала узимају активну улогу у пословању и контроли портфолио компаније;
- г) Максимизација приноса се реализује излазом из улагања путем продаје или иницијалне јавне понуде предузећа;
- д) Ризични капитал се улаже како би се подстакло интерни раст компаније.

Прва карактеристика фондова ризичног капитала, односи се на улогу прикупљања капитала и улагање у портфолио компаније које су на почетку свог развоја, за разлику од фондова приватног капитала који улажу у компаније које се налазе у зрелијим фазама развоја. Друга карактеристика јесте, да се ризични односно приватни капитал улаже у приватне компаније чије се акције не котирају на финансијским берзама. Код приватног капитала се може десити да фонд уложи у компанију чије се акције котирају на тржишту, у случајевима када компанија жели постићи екстерни раст. Трећа карактеристика је кључна, јер доприноси успешности повећања вредности компаније у коју се улаже капитал. Наиме, менаџери фондова се укључују у пословање предузећа преко управних одбора и преко праћења свакодневних активности у портфолио ком-

панијама. Користећи своју експертизу у области пословања компаније, на овај начин доприносе бржем расту компаније и остваривању веће вредности на крају инвестиције. Четврта карактеристика се односи на излазну стратегију. Излазне стратегије могу бити било продајом предузећа, било искупом или иницијалном јавном понудом. Овај вид улагања је унапред одређеног временског трајања. Управо ова карактеристика разликује ризични капитал од стратегијског улагања. Последња карактеристика се односи на интерни раст компаније, што подразумева да се улаже у развој новог производа у почетним фазама развоја предузећа. Дакле, циљ улагања није да се улаже у постојећу компанију која има дугу традицију пословања ради екстерног раста компаније, као што је случај код фондова приватног капитала.

Када је у питању правна форма фондова, она је идентична и код фондова ризичног и код фондова приватног капитала. Наиме, ради се о лимитираним партнерствима где су инвеститори лимитирани партнери, а менаџери фондова генерални партнери.

Положај фондова ризичног и приватног капитала унутар корпоративне теорије финансија

Аутори Рајт и Роби (Wright & Robbie, 1998:522) наводе да је ризични капитал дугорочна инвестиција од стране професионалних инвеститора у неколико финансирање путем ризичног пласмана капитала где је примарни принос капитална добит допуњена дивидендом.¹ Они акцентују разлику између корпоративног финансирања и финансирања путем ризичног капитала, како би се оправдала посебна анализа ризичног капитала у оквиру области корпоративних финансија. Ови аутори (Wright & Robbie, 1998:522), наводе као битне разлике следеће чињенице:

- а) Ризични капитал, подразумева финансирање нових или предузећа која се радикално мењају, а иста се разликују од постојаних предузећа која се котирају на финансијским берзама првенствено због асиметрије информација.
- б) Други разлог јесте, да је до сада ризични капитал представљао запостављену област. Иако је у последњој деценији литература у овој области у порасту и даље је знатно већа пажња посвећена искупу и докапитализацији предузећа.
- в) Трећи разлог посебног проучавања ризичног капитала јесте, то што се у последњих година улагање у нова предузећа везује за ризични капитал. Међутим, улагања у радикалне промене предузећа се такође означавају као улагања ризичног капитала, те допринос ризичног капитала и капиталиста превазилази лимитирану перспективу појма „приватни капитал“. Ово отвара простор развоју и теоријских и практичних студија о различитим типовима ризичног капитала.
- г) Као последњи разлог аутори наводе одсуство посматрања пословања тржишта ризичног капитала као целине.

На основу навода аутора је оправдано да се теорија ризичног капитала, посматра као посебан сегмент приватног капитала. Поред горе наведених раз-

¹ Дивиденда се остварује након окончане излазне стратегије инвеститора.

лика наредни табеларни приказ детаљно приказује разлике у финансирању одређеног предузећа према принципима традиционалне корпоративне теорије и финансирања путем ризичног капитала.

Табела 1: Положај фондова у односу на традиционалну теорију корпоративних финансија, модификовано на основу (Wright & Robbie, 1998)²

Карактеристике	Традиционална теорија корпоративних финансија	РК	ПК
Могућност трговања акцијама	Ликвидно (постоји)	Неликвидно (не постоји)	☑
Контрола менаџмента од стране стејхолдера	Пасивно/индиректно	Активно/директно	☑
Улога тржишта корпоративне контроле	Висока	Ниска	☑
Приступ капиталу	Компететивно, анонимно, тржиште капитала	Приступ лимитиран на финансијере са високо специјализованим вештинама	☒
Специфичност активе	Генерално релативно ниска	Фирме са високо специјализованом активом, без могућности реалокације	☒
Оцена улагања	Широк опсег техника	Ограничен опсег техника (где се код инвестиција у почетним фазама не исплаћују дивиденде) и висока анализа сензитивности због неизвесности новчаних токова	☑
Инвестиционе одлуке	Једнократне	Вишекратне	☒
Доступност информација	Интерне информације су ретке; јавне информације су обавезне за обелодањивање	Интерне информације су распрострањене и тешко доступне, што захтева блиски мониторинг менаџера	☑
Начин финансирања	Фокус на дугу	Фокус на капиталу	☑
Колатерал	Обично некретнина	Не постоји гаранција, нити било какав облик обезбеђења	☑
Излаз из финансирања	Враћање дуга	Више могућности: - иницијална јавна понуда - искуп - продаја - отпис	☑
Временски хоризонт	Варијабилан	Од средњорочног до дуго-рочног 5-10 година	☑

² **Напомена:** Друга колона се односи на карактеристике финансирања путем комбинације дуга и приватног капитала; трећа колона (РК) се односи на карактеристике финансирања путем ризичног капитала; четврта колона (ПК) приказује да ли се карактеристике наведене за ризични капитал односе и на финансирање путем приватног капитала (без комбинације дуга), да би се скренула пажња на разлике између категорија ризичног и приватног капитала.

На основу прве карактеристике је уочљиво да инвеститор код улагања ризичног капитала прихвата краткорочну неликвидност своје инвестиције у циљу максимизације будућих приноса на капитал. Неликвидност уложеног капитала се огледа у томе што капиталну добит инвеститор остварује тек успешним спровођењем излазне стратегије циљног предузећа. У корпоративној теорију куповина акција предузећа ради даље продаје је могућа, док код ризичног капитала инвеститор купује акције, неликвидне, које не дају принос и којима се не може даље трговати.

Следећа разлика традиционалног финансирања и финансирања путем ризичног капитала јесте у асиметрији информација. Пошто је доступност информација унутар портфолио предузећа мала, овај недостатак се превазилази путем континуираног мониторинга циљног предузећа. Поред овога, укљученост стејкхолдера у процес доношења одлука код фондова ризичног капитала је далеко већа него код акционара корпоративног предузећа. Због неликвидности улагања, инвеститору не иде у корист да у кратком временском периоду изађе из инвестиције. Суштински циљ улагања јесте да се увећа вредност предузећа кроз дужи временски период и да се на тај начин оствари максималан принос на уложени капитал применом излазне стратегије. На основу овога се може закључити, да је улога тржишта корпоративне контроле веома мала код ризичног капитала, насупрот традиционалној теорији код које инвеститори преко информација о дивиденди и кретању акција предузећа долазе до потребних информација о пословању предузећа и на тај начин смањују асиметрију информација.

Када је реч о доступности капитала, према корпоративној теорији, предузећа се задужују на тржишту капитала путем дуга, капитала или комбинацијом оба. Ризични капитал је специфичан јер се предузећа финансирају искључиво преко капитала. Карактеристика ризичног капитала јесте у томе да обезбеђује капитал предузећима на почетку животног века, када остали финансијери избегавају да улажу средства у предузеће. Када предузеће помоћу почетног финансирања достигне ту фазу развоја у којој улогу финансијера може преузети друга институција, фондови ризичног капитала „излазе из улагања“ путем неке од излазних стратегија.

Класична корпоративна теорија финансирања и финансирање путем ризичног капитала се даље разликују у томе што фондови ризичног капитала улажу у предузећа са високо специјализованом активом. Насупрот ризичном капиталу, традиционална теорија као критеријум улагања не узима у обзир специфичност активе колико је битан бонитет предузећа у које се пласирају средства.

Када је реч о техникама евалуације, односно процене улагања, све технике које се примењују у корпоративној теорији су применљиве и код ризичног капитала (Brealey & Myers, 1996:353). Једино треба нагласити да у почетним фазама треба користити концепт процене који уважава неизвесност и колебање новчаног тока. Такође, треба имати на уму чињеницу, да се не могу користити приступи који се заснивају на историјским подацима, као ни методе процене дивидендног приноса.

Приликом одлучивања о финансирању у традиционалној корпоративној теорији једнократно се доноси одлука о пласману средстава. За ризични капитал је карактеристично, да инвеститор пројектује више циклуса пласирања капитала у предузеће. Ово доводи до комплекснијег процеса пласирања средстава, јер се наредне фазе финансирања везују за успешни реализацију претходних. Са друге стране овакав вид фазне реализације инвестиција доводи до тога да инвеститор има већу контролу над менаџментом портфолио компаније.

Када говоримо о традиционалној корпоративној теорији, нагласак се ставља на финансирање предузећа путем дуга, док је нагласак код ризичног капитала на финансирању путем капитала. Када је у питању обезбеђење пласмана, корпоративна теорија предвиђа низ колатерала за обезбеђење дуга, док код ризичног капитала било какав вид обезбеђења пласмана изостаје. Код традиционалног приступа време трајања финансирања је унапред познато, а зависи од уговора о дугу, а завршава се отплатом дуга. Код финансирања путем ризичног капитала и приватног капитала временски период трајања је непознат на почетку улагања, пошто се улагање завршава излазном стратегијом у моменту најповољнијем за инвеститора. Излазне стратегије могу различите и зависе од процене тржишних услова од стране инвеститора.

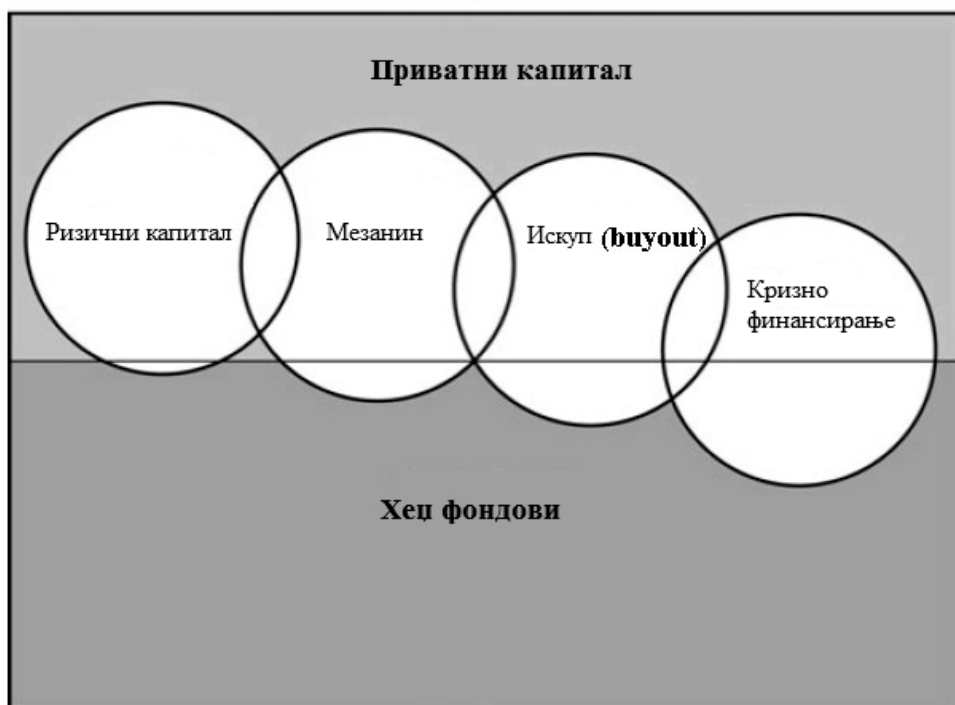
Из табеларног приказа се такође може уочити, да се категорија ризичног капитала и приватног капитала и у многим сегментима поклапају, што је и разумљиво пошто је ризични капитал подкатегорија приватног капитала. Одступања настају из разлога што улагања приватног капитала настају у зрелијим фазама развоја предузећа, те је самим тим и ризик који носи овај вид улагања далеко мањи, али су и приноси на улагања сразмерно мањи. Ризични капитал је специфичан по ризику који се не може диверзификовати (Chen, Miao, & Wang, 2010:4352).

Ако се посматрају разлике између ризичног капитала и приватног капитала, потребно је истаћи да фондови ризичног капитала улажу у предузећа која су активна у брзо растућим индустријским гранама, док фондови приватног капитала улажу у компаније које су активне у свим гранама индустрије. Износ улагања у случају фондова ризичног капитала су мањи у односу на фондове приватног капитала. Фондови ризичног капитала углавном улажу мање износе по трансакцији (претежно испод 10 милиона \$) у већи број предузећа, док фондови приватног капитала улажу у мањи број предузећа, али веће износе средстава по трансакцији (изнад 100 милиона \$). Ово је уједно повезано и са чињеницом да се у ранијима фазама развоја предузећа добијају средства у више мањих транши управо због великог ризика неуспеха пословног концепта или пословне идеје.

Однос фондова приватног капитала и хец фондова

Под приватним капиталом се подразумева велики број веома различитих видова пласмана капитала у предузећа. У зависности у коју фазу развоја предузећа се улаже и која је сврха пласмана, разликују се следећи видови приват-

ног капитала: ризични капитал, мезанин, искуп и кризно финансирање. Код ових различитих подоблика приватног капитала постоје многа преклапања и тешко је повући тачну границу између њих. Наредна илустрација говори у прилог овоме.

Илустрација 1: *Компарација приватног капитала и хеџ фондова*
(Metrick & Yasuda, 2011b:622)

На илустрацији су круговима приказане различите варијације приватног капитала које се међусобно преклапају на релацији између фондова приватног капитала и хеџ фондова. На првом месту долази до преклапања између ризичног капитала и такозваног „мезанин“³ финансирања. „Мезанин“ финансирање подразумева финансирање предузећа у зрелијим фазама развоја, тачније у фази раста. Према ауторима (Metrick & Yasuda, 2011b:622) постоје у пракси два тумачења појма „мезанин“ финансирања. Прво тумачење подразумева под ризични капитал у каснијим фазама развоја. Неки фондови ризичног капитала се баве „мезанин“ пласманима, али за исти је карактеристично да се и друге финансијске институције баве пласманом ове врсте, дакле није специфично само за фондове приватног и ризичног капитала. Ово финансирање има типичну форму субординираног дуга са комбинацијом капиталног финансирања у форми опција за куповину акција предузећа. Друго тумачење појма, наводи Метрик, вуче корене још из 1980. године. Наиме, то је период у индустрији приватног капитала у којем су преовладавале ЛБО трансакције, те се овај вид

³ Међуфазно финансирање.

финансирања, комбиновање субординираних обавеза са учешћем капитала, користио за обезбеђење додатне транше финансирања код високо ризичних ЛБО трансакција. На основу другог тумачења појма „мезанин“ финансирања где се исти повезује са трансакцијама искупа и финансирањем истог, што доводи до преклапања овог облика приватног капитала са наредним обликом у „ланцу“, а то је „искупно финансирање“.

Искуп, односно финансирање искупа, представља највећу категорију улагања приватног капитала.⁴ Код овог облика па улагања је кључно да инвеститори готово увек преузимају већинско власништво у предузећу у које улажу. Супротно овоме код ризичног капитала инвеститор има мањинско учешће у капиталу предузећа у које се улаже. Фондови приватног капитала који се баве ЛБО трансакцијама углавном улажу у предузећа која имају ограничену могућност интерног раста, те се улагањем у компаније преко искупа улаже у екстерни раст и развој постојеће компаније.

Кризно финансирање се фокусира на предузећа која имају потешкоћа у пословању. Посто се ради о искупу компанија, ова категорија се поклапа у сегменту са ЛБО трансакцијама, а самим тим са претходно поменутом категоријом приватног капитала. Фондови приватног капитала који се баве ЛБО трансакцијама, баве се претежно и кризним финансирањем.

Како је направљена разлика измеђи категорија приватног капитала потребно је нагласити у наредном кораку разлику између фондова приватног капитала и хец фондова. Хец фондови, као инвестициони фондови у фокусу улагања имају улагање у хартије од вредности компанија чијим се акцијама тргује на финансијским берзама. Када је реч о хец фондовима, они углавном пласирају средства на кратак рок, док су фондови приватног капитала усмерени на дугорочна улагања. На претходној илустрацији се уочава да се и хец фондови и фондови приватног капитала баве кризним финансирањем, међутим приступ односно намера улагања се разликује. Наиме, фондови приватног капитала улажу у компаније које имају потешкоће у пословању да би у неком временском периоду реорганизацијом и стратегијама оздрављења опоравили компанију и на тај начин продајом остварили велике приносе. Са друге стране хец фондови купују акције компаније и одмах их продају како би зарадили на разлици у цени акција, те на кратак рок остварили принос.

Треба имати у виду чињеницу да активност инвестиционих фондова треба посматрати кроз временску динамику. Кроз временски хоризонт, вођени циљем остварења високих приноса, различити инвестициони фондови проширују делокруг пласмана. Управо ове чињенице су разлог зашто се пласмани фондова подударају и преклапају. Рецимо, одређени хец фондови, додуше у веома малом обиму, баве се пословима улагања ризичног капитала, али није искључено да тај тренд неће наставити након једне или две деценије.

Ако се посматра форма фондова, фондови приватног капитала су затворени, док су хец фондови отвореног типа, те код којих не постоји ограничење

⁴ Поређења ради, укупни капитал који је под менаџментом фондова који се баве искупом је три пута већи од капитала намењеног улагању у ризични капитал (Metrick & Yasuda, 2011a).

у броју инвеститора који улажу у фонд. Када је у питању принос на уложена средства, као што је и раније поменуто, код хец фондова се у краћем периоду може очекивати у односу на фондове приватног капитала где се принос остварује тек реализацијом излазне стратегије, а како је реч о затвореном фонду не може се из инвестиције изаћи ни продајом удела.

Имајући у виду ове разлике између фондова приватног капитала и хец фондова, може се рећи да је једноставно направити разлику између истих, међутим у пракси долази до знатних преклапања пласмана ових фондова. Томе треба додати да се у пракси јављају и тзв. пословни „анђели“. Пословни „анђели“ представљају богате појединце, који су спремни да преузму велики ризик и ступе свој капитал у компаније или чак и идеје које су на почетку свог развоја. Ови појединци у неким случајевима имају неко искуство у области пословања у коју улажу свој капитал, али и не морају да имају. Овакав вид финансирања се највише преклапа са ризичним капиталом, а појединци су претежно пореклом из високо развијених земаља.

Закључна разматрања

На основу претходно приказаних и објашњених разлика између фондова ризичног и приватног капитала, те поређења истих у односу на хец фондове, дата је јасна позиција овог извора финансирања малих и средњих предузећа. Кроз приказ разлика се стекао увид у функционисање како фондова ризичног, тако и фондова приватног капитала.

У домицилним условима, које карактерише константан мањак капитала и окретање ка приватном сектору, првенствено малим и средњим предузећима, евидентно је да је потребан овај вид финансирања. Међутим, недовољна свест предузетника и власника малих и средњих предузећа о овом виду финансирања представља ограничавајући фактор веће активности ових фондова у Србији. Поред овог, нерешена законска регулатива у овој области представља кочницу веће афирмације фондова ризичног и приватног капитала.

Уколико се посматра аспект инвеститора, многа истраживања (Cherif & Gazdar, 2011; Collins, Quinn, & Zhang, 2013; Cumming & Fleming, 2002; Groh, 2009; Klonowski, 2012; Martin, Sunley, & Turner, 2002; Schöfer & Leitinger, 2002) показују да земље у развоју представљају растуће тржиште за пласмане ових фондова услед zasiћености развијених тржишта. Фондови ризичног и приватног капитала су препознали могућност да у земљама у развоју остваре веће профитне стопе, мада са опрезом бирају земље у које улажу управо због различитог нивоа ризика земље.

У домицилним условима треба предузети мере како би се створио позитиван амбијент за инвеститоре, који су све више заинтересовани за пласман средстава у земље у развоју.

Литература:

1. Balboa, M., & Martí, J. (2001). *Determinants of Private Equity Fundraising in Western Europe*. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.269789>
2. Brealey, R. A., & Myers, S. C. (1996). *Principles of Corporate Finance* (5th Edition). New York: McGraw-Hill/Irwin.
3. Chen, H., Miao, J., & Wang, N. (2010). Entrepreneurial Finance and Nondiversifiable Risk. *Review of Financial Studies*, 23(12), 4348–4388. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhq122>
4. Cherif, M., & Gazdar, K. (2011). What Drives Venture Capital Investments in Europe? New Results from a Panel Data Analysis. *Journal of Applied Business and Economics*, 12(3), 122–139.
5. Collins, D., Quinn, D., & Zhang, X. (2013). *Raising Money in Emerging Markets : a Fundraising Fairytale ?* New York.
6. Crotty, J. (2008). If Financial Market Competition is Intense, Why are Financial Firm Profits So High? Reflections on the Current ‘Golden Age’ of Finance. *Competition & Change*, 12(2), 167–183. <https://doi.org/10.1179/102452908X289811>
7. Cumming, D., & Fleming, G. (2002). *A Law and Finance Analysis of Venture Capital Exits in Emerging Markets*. The Australian National University Working Paper Series in Finance (Vol. 2269). The Australian National University. Retrieved from <http://ecocomm.anu.edu.au/media/1436976/finm0028wp.pdf>
8. Cumming, D., Fleming, G., & Suchard, J. a. (2005). Venture capitalist value-added activities, fundraising and drawdowns. *Journal of Banking and Finance*, 29(2), 295–331. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2004.05.007>
9. Evropska asocijacija privatnog i rizičnog kapitala (2017): Godišnji izveštaji u periodu od 2010-2017. godine
10. Gompers, P., & Lerner, J. (2001). The Venture Capital Revolution. *Journal of Economic Perspectives*, 15(2), 145–168. <https://doi.org/10.1257/jep.15.2.145>
11. Groh, A. P. (2009). Private Equity in Emerging Markets. *Working Paper*, 3(4), 21.
12. Klonowski, D. (2012). Private Equity in Emerging Markets. *Journal of Applied Corporate Finance*, 15(4), 111–119. <https://doi.org/10.1057/9781137309433>
13. Martin, R., Sunley, P., & Turner, D. (2002). Taking risks in regions: The geographical anatomy of Europe’s emerging venture capital market. *Journal of Economic Geography*, 2(2), 121–150. <https://doi.org/10.1093/jeg/2.2.121>
14. Metrick, A., & Yasuda, A. (2011a). *Venture Capital & the Finance of Innovation*. (L. Vitetta, Ed.) (Second edit). John Wiley & Sons, Inc.
15. Metrick, A., & Yasuda, A. (2011b). Venture Capital and Other Private Equity: A Survey. *European Financial Management*, 17(4), 619–654. <https://doi.org/10.1111/j.1468-036X.2011.00606.x>
16. Schöfer, P., & Leitinger, R. (2002). *Framework for venture capital in the accession countries to the European Union* (SSRN Electronic Journal No. 06/2002). Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=314412
17. Söderblom, A. (2012). *The current state of the venture capital industry in relation to other financing sources for startup firms*. Entreprenörskapsforum. <https://doi.org/ISBN:91-89301-37-4>
18. Wright, M., & Robbie, K. (1998). Venture Capital and Private Equity : a Review and Synthesis. *Journal of Business Finance & Accounting*, 25(July), 521–571.

THE DISTINCTION AND POSITION OF VENTURE CAPITAL AND PRIVATE EQUITY FUNDS

Summary: Private equity and venture capital funds represent an important source of financing for small and medium-sized enterprises in developed countries, while in developing countries their significance is unjustifiably neglected. The developing countries' markets, on the other hand, are becoming more and more attractive to investors coming from developed countries. Since developing countries lack in capital, there is a significant potential in which venture capital funds and private equity funds can invest as well. The aim of the paper is, through the conceptual distinction between venture capital and private equity, to make clear how these funds operate, and to position them in relation to other forms of financing available to small and medium-sized enterprises.

Key words: venture capital and private equity funds, corporate finance theory, hedge funds

МИЛОШ КРСТИЋ*

Природно-математички факултет

Ниш

ИВАН ЂЕКИЋ**

УДК 330.11:330.47

Прегледни рад

Примљен: 22.08.2018

Одобрен: 25.09.2018

Страна: 397-410

БИХЕВИОРАЛНА ЕКОНОМИЈА И СТАНДАРДНА ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА***

Сажетак: Стандардна економска теорија је заснована на рационалним појединцима који се зову *homo economicus*. У одређеном смислу, стандардна економска теорија себе дефинише као експлицитно „анти-бихевиоралну“. Практично све врсте понашања, које проучавају когнитивни и социјални психолози, се или занемарује или искључује у стандардном економском моделу. Са друге стране, бихевиорална економија је акумулирала велики број емпиријских и експерименталних доказа који су озбиљно довели у питање тачност и применљивост кључних предвиђања стандардне економске теорије. Даљи рад у оквиру бихевиориалне економије је јасно показао да би психолошке идеје могле да се формализују и искористе за формирање предвиђања која могу да се тестирају. У овом раду анализирају се аргументи у прилог стандардне економске теорије и указује се да су ови аргументи оповргнути. Посебна пажња је посвећена резултатима психолошких истраживања који показују да се људи не понашају рационално. У последњем делу овог рада је дискутовано о експланаторној вредности стандардне економске теорије у области финансија која се зове хипотеза о ефикасним тржиштима и дошло се до закључка да је експланаторна вредност хипотезе о ефикасним тржиштима у одређеним околностима значајно смањења.

Кључне речи: бихевиорална економија, брзе и штедљиве хеуристике, финансијска тржишта, рационално понашање, когнитивне аномалије

Увод

Стандардна економска теорија је заснована на рационалним појединцима који се зову *homo economicus*. У одређеном смислу, стандардна економска теорија себе дефинише као експлицитно „анти-бихевиоралну“. Практично све врсте понашања, које проучавају когнитивни и социјални психолози, се или

* krsticmilo3@gmail.com

** djekic777@gmail.com

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Унапређење конкурентности јавног и приватног сектора умрежавањем компетенција у процесу европских интеграција“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

занемарује или искључује у стандардном економском моделу. Одбрана овог модела је заснована на следећим аргуументима. Неки аутори су тврдили да стандардни економски модел пружа довољно тачан опис света. Већина се једноставно слаже да је стандардни економски модел лакше формализовати и да је практично релевантнији (Mullainathan and Thaler, 2000).

Бихевиорална економија је заснована на схватању да ниједна тврдња, која је горе наведена, није тачна и акумулиран је велики број емпиријских и експерименталних доказа који су озбиљно довели у питање тачност и применљивост кључних предвиђања стандардне економске теорије. Даљи рад је јасно показао да би психолошке идеје могле да се формализују (у алтернативни економски модел) и искористе за формирање предвиђања која би могла да се тестирају. Истраживачки програм бихевиоралне економије састоји се из две компоненте: 1) идентификовање начина на који понашање стварних људи одступа од стандардног економског модела и 2) примена идеја, принципа и концепција развијених у оквиру бихевиоралне економије у реалним економским окружењима.

У раду се почиње са документовањем неких од историјских примера везаних за употребу психолошки реалистичног описа репрезентативног агента. Затим се анализирају аргументи у прилог стандардног економског модела и истиче се да су ови аргументи оповргнути, како теоријски тако и емпиријски. У последем делу се илуструје област у којој бихевиорална економија приближно реално описује најважније аспекте понашања актера на финансијском тржишту. Циљ рада је да се сагледају односи између концепција економског избора (понашања) развијених у оквиру бихевиоралне економије и општеприхваћених принципа на којима се заснива стандардна економска теорија.

Развој бихевиоралне економије

Упркос томе што је епистемолошки оквир бихевиоралне економије потпуно транспарентан ако се има у виду оспоравање традиционалне економске теорије, сам термин „бихевиорална економија“ изазива извесне недоумице. Тако, Херберт Сајмон (Herbet Simon), добитник Нобелове награде за економију, сматра да је израз „бихевиорална економија“ плеоназам (Simon, 1987: 612). Хербејт Сајмон поставља питање коју „небихевиориалну економију“ можемо упоредити са бихевиориалном економијом? Одговор на ово питање лежи у следећим специфичним претпоставкама о људском понашању стандардне економске теорије. 1) Појединци имају стабилне и добро дефинисане преференције и уверења. 2) Појединци праве оптималне изборе засноване на овим уверењима и преференцијама, што значи да имају неограничене когнитивне способности и 3) Иако могу деловати алтруистички, посебно према пријатељима и породици, основна мотивација појединаца је увек лични интерес (Becker, 1976). За многе економисте ове претпоставке ефикасно дефинишу њихову дисциплину, односно они проучавају *Econs* (или *homo economisus*) у апстрактној економији пре него човека у реалној. Ипак, то није увек био случај. Ашраф

(Ashraf), Камерер (Camerer) и Ловенстеин (Loevenstein) указују да је Адам Смит (Adam Smith), који се често сматрао оснивачем економије као научне дисциплине, био кредибилан бихевиорални економиста.

Размотримо схватања Адама Смита која се тичу два концепта бихевиоралне економије: превелико самопоуздање и одбојност према губитку (Ashraf et al., 2005). Превелико самопоуздање Адам Смит је дефинисао као склоност појединаца да прецењују сопствено умеће (Smit, 2007). О одбојности према губитку Адам Смит је рекао да је бол у скоро свим случајевима израженије осећање од супротног задовољства (Smit, 2008).

Многи који су следили схватања Адама Смита о бихевиоралној економији, поделили су своја гледишта о временском дисконтовању. Рецимо, Артур Пигу (Artur Pigou) је указао да је: „Телескоп људског разума неисправан и да због тога појединци мере будуће задовољство по посебној, редуцираној стопи“ (Smit, 2008). Другим речима, појединци преферирају садашња добра и спремни су да жртвују већу количину будућих добара (Wright et al., 2012: 1043). Затим, Кејнс (Keynes) је предвидео много тога што данас има назив „бихевиоралне финансије“. Он је уочио да свакодневне осцилације у профиту постојећих улагања могу имати врло велике ефекте на тржишту (Keynes, 1936).

Многи економисти су сматрали да психологија треба да има важну улогу у економској теорији. На пример, Вилфредо Парето (Vilfredo Pareto) је написао „Темељ политичке економије и, генерално, сваке друштвене науке, је психологија. ... Доћи ће дан када ћемо моћи да одлучујемо о законима друштвених наука на основу принципа психологије“ (Pareto, 2014: 21).

Велики значај са становишта популаризације психологије у економским моделима имао је и Сигмунд Фројд (Sigmund Freud). Фројд је познат по томе што је први формулисао концепт „психолошког човека“. Према Фројду, стварни човек је импулсивно и емоционално биће и његове активности су детерминисане унутрашњим несвесним и неконтролисаним силама које га чине противречним и непредвидивим. Ове силе се непрекидно сударају и ступају у сложен однос човекове личности (Александаровна, 2014).

Неки истраживачи под концептом „психолошки човек“ подразумевају модел мотивације који је предложио Абрахам Маслоу (Abraham Maslow). Како Маслоу тврди, сваки појединац има мотиве које тежи да задовољи. Ти мотиви су хијерархијски организовани на 5 нивоа: 1) биолошки мотиви (жеђ, глад, сексуални мотив и сл.), 2) мотиви сигурности (избегавање бола, болести, губитка посла), 3) мотиви за афективном везаношћу (пријатељство, љубав, везе, симпатије), 4) мотиви за угледом и самопотврђивањем (мотив за друштвеним признањима који оживљавају награде и похвале за професионални рад) и, 5) мотиви за самоактуализацијом (тежње за остварењем својих могућности и исказивањем на професионалном плану) (Maslow, 1970).

Доказ признања важности психолошких истраживања за економску науку била је и додела Нобелове награде за економију психологу Даниелу Канеману (Daniel Kahneman). Према званичном извештају Нобеловог комитета, награда за економију додељена је Данијелу Канеману за интеграцију психоло-

шких истраживања у економску науку, а посебно оних истраживања која се баве људским проценама и одлучивањем у условима неизвесности (Александровна, 2014).

Механизми одбране традиционалне економске теорије

У процесу конституисања економије као математички формализоване и ригорозне научне дисциплине (после Другог Светског рата), изгледа да је економска професија изгубила своју добру интуицију о људском понашању. Временски конзистентно експоненцијално дисконтовање је заменило метод интроспекције. Привремене промене у „животном духу“ инвеститора су замењене хипотезом о ефикасним тржиштима. У економским уџбеницима више није било људи. Како се то догодило? Верује се да је највероватније објашњење то да су модели рационалног избора постали стандардни, јер их је најлакше решити. Физичари, на пример, започињу проучавање природних феномена истраживањем њиховог понашања у вакуму; атмосфера се може додати касније. Али физичари никад не поричу постојање или важност атмосфере. Уместо тога, они напорније раде и граде сложеније моделе. Дуго година, економисти су реаговали на питање о реализму претпоставки традиционалне економске теорије радећи оно што је еквивалентно порицању значаја ваздуха или тврдећи да питање о реалности претпоставки стандардне економске теорије једноставно није битно (Rabin, 2013).

Будимо отворени. Стандардна економска теорија, заснована на претпоставци да људи оптимизирају, је врло нереалан, будући да не узима у обзир степен тежине проблема који људи решавају. Размотримо две врсте игре: икс-окс и шах. Довољно бистар ученик првог разреда може савладати оптималну стратегију у игри икс-окс, па ће модел који претпоставља да играчи бирају као да су неограничено рационални бити прилично добра апроксимација стварног понашања за бистру децу и разумне људе. Шах је, са друге стране, сасвим друга прича. Већина људи, који игра ову игру, не би имала шансе да победи ни бесплатну игрицу на својим паметним телефонима, а камоли велемајстора. Дакле, нема смисла претпоставити да репрезентативни актер игра шах као икс-окс.

Фридманов као да аргумент

Негодовања у оквиру економије о такозваној теорији заснованој на граничним вредностима (маргинална теорија) била су присутна 40-их година прошлог века. У то време у часопису *American Economic Review* је објављено неколико чланака који дискутују на тему реалистичности теорије засноване на граничним величинама у складу са којом фирме бирају обим производње и доносе одлуке о запошљавању радника тако што одређују тачку (обим производње) у којој су гранични приход и гранични трошак јенаки.

Један од аутора тих чланака био је и Ричард Лестер (Richard Lester), професор на Универзитету у Принстону, који је питао власнике предузећа како стварно одређују обим производње и доносе одлуке о запошљавању радника. У раду „Shortcomings of Marginal Analysis for Wage-Employment Problems“ Лестер је указао да, без обзира да ли предузеће успешно послује или не, није потврђено да се понашање предузеће може објаснити претпоставком о једнакости граничних (маргиналих) трошкова и граничних (маргиналних) прихода. На крају је закључио да његово истраживање доводи у питање валидност теорије засноване на граничним величинама (маргиналне теорије) и претпоставки на којима је заснована (Lester, 1946: 81).

За разлику од Ричарда Лестера који се zaloжио за потпуни отклон од теорије засноване на граничним величинама, Фриц Маклап (Fritz Machlup) чини одређене покушаје са намером да заштити маргиналну теорију од критика које се односе на нижи реализам претпоставке да предузећа бирају обим производње уз који су гранични приход и гранични трошак једнаки. Он је указао да чак и ако власници фирми не знају како да прорачунају граничне приходе и трошкове, они ће донети одлуке које су веома близу оваквим изборима, користећи своју интуицију. Његову одбрану теорије засноване на граничним величинама разрадио је Милтон Фридман (Milton Friedman).

Фридман одбацује питања о реалисичности претпоставки и каже да уместо тога теорије треба процењивати на основу њихове способности да предвиде понашање. Он је предложио оно што је сада свима добро позната аналогија о професионалном играчу билијара: успешна предвиђања о понашању играча билијара биће донета ако се као полазна хипотеза узме у обзир да је играч билијара направио своје потезе као да (*as if*) познаје компликоване математичке формуле на основу којих може прорачунати оптималне правце кретања билијарске кугле. Наше прихватање Фридманове аналогије између стварних људи и експерата за билијар се не заснива на уверењу да играчи билијара могу да прођу или да стварно пролазе кроз горе наведени процес, већ на идеји да, уколико, на овај или онај начин, играчи билијара нису у стању да постигну исти резултат, онда они нису експерти за билијар (Friedman and Savage, 1948).

Није случајно што је Фридман одабрао да дискутује о експертима за билијар. Понашање експерата у многим активностима може се представити моделом који се базира на претпоставци да људи оптимизирају. Али шта је са неекспертима? Зар економска теорија није теорија о понашању свих економских актера, а не само експерата. Постоји још један проблем са Фридмановом одбраном стандардне економске теорије, а то је да чак и експерти не могу да оптимизирају акције када су проблеми сложени. Илустрације ради размотримо опет игру шаха. С обзиром да шах нема стохастичке (предвидљиве) елементе, одавно је познато да уколико оба играча оптимизирају, онда један од играча мора имати победничку стратегију. За разлику од игре *checkers* („даме“) која је „решена“ (ако оба играча оптимизирају резултат игре је нерешен), шаховска игра не води предвидљивим (очекиваним) исходима чак и у партијама између велемајстора. Понекад бели играч добије, понекад црни и има много нерешених резултата. Ово указује да и најбољи шахисти на свету не максимизирају.

Наравно можемо се сложити да је шах сложена игра, што је тачно. Али, многе економске одлуке су такође сложене.

Друга линија одбране традиционалне економске теорије је да се призна да не радимо све као експерти и да, ако су наше грешке насумично распоређене са средњом вредношћу нула, онда ће се оне елиминисати у збиру (агрегату), остављајући предвиђања стандардног економског модела непристрасним (објективним) у просеку. Ово је често била реакција на Хербет Сајмонову тврдњу да актери задовољавају (траже „прво добро решење“ проблема, а не оптимално решење) (Simon, 1955). Ако се избори актера који задовољавају систематски (у просеку) не разликују од избора актера који оптимизирају, онда сви модели избора доводе до идентичних просечних предвиђања. Ова линија аргументације је оповгнута у психолошким истраживањима Даниела Канемана, Амоса Тверског (Amos Tversky) и Ричарда Талера.

Програм истраживања „хеуристика и пристрасности“

Један од првих доприноса бихевиористичке литературе који је привукао велику пажњу економиста је био рад Канемана и Тверског из 1979. године о теорији изгледа (Kahneman and Tversky, 1979). У том раду Канеман и Тверски су применили програм који је назван „истраживања хеуристике и пристрасности“, јер истиче недостатке људског размишљања. Аутори су показали да људи у условима неизвесности систематски а тиме и предвидиво доносе погрешне закључке, чак и када су им све релевантне информације доступне.

Полазећи од ових сазнања, у наставку рада је посебна пажња посвећена следећем експерименту који на најбољи начин описује грешке у људском одлучивању познате под називом „когнитивне аномалије“ (Tversky and Kahneman, 1974).

Проблем 1. Замислите да се суочавате са следећим одлукама.

Одлука (i) Одаберите између:

Опције А. Сигуран добитак од 240 долара [84%]

и

Опције В. 25% шансе да добијете 1000 долара и 75% шансе да не добијете ништа или не изгубите ништа [16%]

Одлика (ii) Одаберите између:

Опције С. Сигуран губитак од 750 долара [13%]

и

Опције Д. 75% шансе да изгубите 1000 долара и 25% шансе да ништа не изгубите [87%]

Прво испитајте обе одлуке (одлука i и одлука ii), а затим покажите опције које преферирате. Бројеви у угластим заградама показују проценат испитаника који су одабрали опцију. Није експлицитно јасно да ли постоји нешто контрадикторно (у вези са овим изборима), док се не размотри проблем 2.

Проблем 2. Одаберите између

Опције *E*. 25% шансе да добијете 240 долара и 75% шансе да изгубите 760 долара [0%] и

Опције *F*. 25% шансе да добијете 250 долара и 75% шансе да изгубите 750 долара [100%]

Иако је проблем 2 другачије формулисан, избори у проблему 2 су формално (квантитативно) идентични са изборима у проблему 1. Тешкоћа у вези са изборима у проблему 2 (која се не може објаснити стандардним економском теоријом) је та да се опција *E*, коју нико не бира, састоји се комбинације опција *A* и *D*, које бира велика већина субјеката у проблему 1, док се опција *F*, који сви бирају у проблему 2, састоји од комбинације опција *B* и *C* које су биле веома непопуларне у проблему 1 (шема 1).

Проблем 1

Одлука (i)

Опција *A* $EV(A) = 240 \cdot 1 = 240$

Опција *B* $EV(B) = (1000 \cdot 0.25) + (+0 - 0 \cdot 0.75) = 250$

Одлука (ii)

Опција *C* $EV(C) = -750 \cdot 1 = -750$

Опција *D* $EV(D) = (-1000 \cdot 0.75) + (-0 \cdot 0.25) = -750$

Проблем 2

Опција *E* $EV(E) = (240 \cdot 0.25) - (760 \cdot 0.75) = 60 - 570 = -510$

Опција *F* $EV(F) = (250 \cdot 0.25) - (750 \cdot 0.75) = 62.5 - 562.5 = -500$

$EV(A+D) = EV(A) + EV(D) = 240 - 750 = -510 = EV(E)$

$EV(B+C) = EV(B) + EV(C) = 250 - 750 = -500 = EV(F)$

Шема 1: Образложење когнитивне аномалије у проблему

Проблеми 1 и 2 показују два резултата који су веома непријатни за присталице традиционалне економске теорије. Прво, одговори субјеката зависе од начина на који је проблем формулисан или „уоквирен“. Друго, „паметно“ формулисање проблема може подстакнути већину субјеката да одаберу опцију *E* која се састоји, као што је горе наведено, од пара опција који није у предности над другим паром опција. Овакво понашање је контрадикторно идеји да људи бирају као да су рационални.

Аномалије у различитим областима одлучивања постале су озбиљан проблем за представнике стандардне економске теорије, па чак и економисти који верују да се такви проблеми могу решити у оквиру стандардног економског модела, генерално се слажу да когнитивне аномалије у различитим облас-

тима одлучивања треба да буду решене. Али постоје и другачије реакције на ове аномалије. Можда промена стандардног економског модела није неопходна. Можда постоји „частан излаз“ (Heukelom 2011: 30; Hamermesh, 2013). Наиме, стандардни економски модел живи двоструки живот и то као дескриптивни/научни модел одлучивања и као прескриптивни/нормативни модел одлучивања. Иако су ове аномалије озбиљан изазов стандардном економском моделу као дескриптивном моделу одлучивања, оне нужно не представљају „претњу“ нормативној интерпретацији. Чињеница да стварни људи нарушавају норме не умањује ни на који начин веродостојност норме (или истинитост претпоставке о оптималном понашању). Понашање које противуречи стандардном економском моделу показује да су људи неспособни да се понашају рационално, а не да је основни економски модел погрешан (Крстић и Крстић, 2016).

Проблем с хеуристикама и пристрасностима према Даниелу Канеману и Амосу Твреском је то што хеуристике и притрасности у одређеним случајевима наводе људе да праве грешке. Пример је хеуристика „доступност“ у којој људи процењују фреквенцију неког догађаја на основу лакоће са којом могу да се присете неког примера тог догађаја. Употреба ове хеуристике доводи до грешака у оним случајевима у којима фреквенција и лакоћа присећања значајно дивергирају. На пример, када су испитаници замољени да процене однос између броја убиства и броја самоубиства почињених пиштољем, већина испитаника је мислио да су чешћа убиства пиштољем, а у ствари је скоро двоструко више самоубиства почињених пиштољем. Ова очекивања нису ни близу да би била као да су рационална. Она представљају „предвидљиву пристрасност“.

FFH програм или модел еколошке рационалности

Током последњих неколико деценија развијен је и други приступ хеуристикама који је познат под назвом „програм ограничене рационалности брзих и штедљивих хеуристика“ (у даљем тексту *FFH* програм) (Gigerenzer 2008; Gigerenzer et al. 1996; Gigerenzer et al. 2011; Gigerenzer et al. 2001). Основна идеја *FFH* програма је да рационалност одлука зависи од окружења у којима људи доносе одлуке. У том смислу, хеуристике нису рефлексивна људска ирационалности. Људско понашање је рационално ако га проучавамо у окружењу у којем се и развило. Људи показују еколошку рационалност – рационалност која има смисла (или која функционише) у одређеном окружењу, а не рационалност дефинисану као апстрактне норме које не зависе од конкретне проблеме на који се примењују (Полшек и Бокулић, 2013).

Такође, појединци не могу - или бар не могу увек (у свим окружењима) да раде – оно што стандардни економски модел тражи и примена хеуристика омогућује проналажење довољно доброг решења у одређеним ситуацијама. Попут програма истраживања „хеуристика и пристрасности“, *FFH* програм укључује хеуристике које се брзо спроводе, јер захтевају једноставне калкулације и прорачуне и одбацују недовољно релевантне информације. За разлику

од хеуристика у програму истраживања „хеуристика и пристрасности“, брзе и штедљиве хеуристика не доводе до грешака. Успешност брзих и штедљивих хеуристика зависи од окружења.

Стимуланси и прилике за учење

Следећа линија одбране стандардне економске теорије се појавила 1980-их прошлог века делом као реакција на ране радове Кахнемана, Тверског и Талера. Неке критике ових радова биле су усредсређене на емпиријске методе које су коришћене у овим радовима, то јест на питања из хипотетичких анкета као што су проблеми 1 и 2. Тако економисти сматрају да прикупљање података помоћу анкете има очигледан недостатак, јер испитаници често нису доступни за поновљено анкетирање. Надаље, обично се питања из анкете постављају само једном и већина економиста се слажу да нису поуздан показатељ онога шта би људи урадили у релативним ситуацијама у којима имају прилику да уче на основу претходних грешака. Дакле, критика раних радова Канемана, Тверског и Талера (од стране економиста) је била двострука. Прво, ако се повећају улози људи ће озбиљније схватати питања и бираће на начин који је више у складу са стандардним економским моделом. Друго, ако људима допустите могућност да уче, они ће повећати свој ниво рационалности. Критичари бихевиористичких истраживања често праве обе ове критике сматрајући да оне међусобно подражавају једна другу (да су међусобно компатибилне).

Нема сумње да способност вежбања побољшава резултате људи у већини задатака. Нико не игра добро у првој партији шаха или билијара. Слично томе, критика да ће људи више обратити пажњу на задатке када се улози повећавају је тачна. Свакако да обраћамо више пажње када купујемо аутомобил него када одлучујемо о томе шта ћемо наручити за ручак. Али, уместо да ова две критике допуњују једна другу, оне, у ствари, иду у супротним смеровима. Разлог томе је то, што су улози већи, теже се одлучујемо да одаберемо нешто. Размотримо одлуке које се, рецимо, тичу куповине млека и аутомобила. Већина људи је изградила став о куповини потребне количине млека методом покушаја и погрешки. Купите превише и то се поквари, купите премало и морате поново да идете у продавницу. Ипак, људи не купују аутомобиле довољно често да би постали добри у томе. Заиста, одлуке о каријери, браку, штедњи за пензију остављају веома мало простора за учење, тако да критика (економисти) бихевиористичких истраживања не може да иде у оба правца. Или је стваран свет игра са високим улозима или пружа мноштво могућности за учење – а не обоје.

Ирационалност финансијског тржишта и стандардна економска теорија

Стандардна економска теорија претпоставља да финансијска тржишта имају ниске трансакционе трошкове, велику тражњу за производима, висок степен конкуренције и процес арбитраже (понуда мноштво могућности) који

осигурава да се сви инвеститори понашају „као да“ паметни, чак и ако су већина будале. Овај претпоставке представљају суштину стандардне економске теорије у области финансија која се зове хипотеза о ефикасним тржиштима или теорија ефикасног тржишта.

Кључна компонента хипотезе о ефикасним тржиштима је цена акција. Ако се у стварности цене акција не поклапају са реалном вредношћу фирме, онда акције нису исправно вредноване и стандардна економска теорија не описује довољно добро свет у коме живимо. Рецимо, да бисмо одредили да ли тржишне цене акције одражавају реалну вредност имовине компаније Епл потребно је да знамо тржишне цене акција и стварну или суштинску вредност активе ове компаније. Сазнати тржишне цене је лако; само их треба потражити у новинама. Одредити реалну вредност фирме је тежи део.

Израз фундаментална анализа односи се на анализу компаније у циљу утврђивања њене вредности. Вредност компаније зависи од њене способности да остварује профит. Профитабилност, заузврат, зависи од великог броја фактора: од тражње за њеним производима, од степена конкуренције са којим се суочава, од количине капитала којим располаже итд. Задатак фундаменталне анализе је да узме у обзир све ове факторе да би се одредило колико вреди удео у власништву над компанијом.

У складу са хипотезом о ефикасним тржиштима нема пуно смисла проводити сате и сате у проучавању извештаја компанија да би се одредила реална вредност. Ту вредност одређује тржишна цена или равнотежа понуде и тражње на тржишту. Према хипотези о ефикасним тржиштима, равнотежна тржишна цена добро одражава нето вредност активе компаније. Да бисмо схватили ову импликацију, потребно је да размотримо понуду и тражњу на тржишту акција, као и питање када људи желе да продају и купе акције?

Понуда на тржишту акција представља број људи који су спремни да понуде акције на продају по одређеној цени. Тражња акција представља број људи који желе да купе акције по одређеној цени. Претпоставимо да је нето вредност активе предузећа (скраћено NAV) 100. Ако је тржишна цена акције (C_1) 110, каже се да су акције предузећа прецењене. Ако је тржишна цена акција (C_2) 90, каже се да су акције предузећа потцењене. Ако су цена и вредност једнаке ($C=NAV$), каже се да су акције исправно вредноване. Када људи бирају акције за портфолио, они преферирају потцењене акције, јер плаћају много мање него што стварно вреде акције предузећа.

Пошто смо дефинисали основне елементе тржишта акција, размотримо начин на који тржиште функционише. Ако је на тржишту број људи који продају акције већи од броја људи који купују акције, онда је доминантно мишљење да је цена акција већа од вредности фирме. Ако је број актера који нуде акције на продају мањи од броја актера који жели акције да купи, онда је главно мишљење да су цене акције мања од вредности фирме. Напослетку, ако је понуда акција једнака тражњи, то значи да сви продајци акција и купци имају иста или скоро иста очекивања у вези са ценом акција. На пример, продајци сматрају да цена акција треба да буде 101, док је став купаца да цена акција треба да буде 99. Равнотежна тржишна цена представља средњу вредност

оčekиваних цена купаца и продаваца, то јест $101+99/2=100$, а то једнако нето вредност активе предузећа. Из перспективе хипотезе о ефикасним тржиштима, тржиште акција је константно у равнотежи тако да тржишна цена акција одражава нето вредност активе предузећа. Ипак, поставља се питање: да ли је тржишна цене по некад у диспаритету са стварном вредношћу фирме или не? Да бисмо добили одговор на то питање, потребно је да размотримо дискусију Ричарда Талера о отвореним и затвореним инвестиционим фондовима.

Отворени фондови емитују инвестиционе јединице инвеститорима и откупљују их на њихов захтев. Затворени фондови функционишу као акционарска друштва, емитују акције и не откупљују их од инвеститора, већ се акцијама тргује на секундарном тржишту. Разлика између затворених и отворених инвестиционих фондова је у томе што инвеститори у затвореним инвестиционим фондовима морају да продају своје акције на отвореном тржишту како би дошли до ликвидних средстава. То значи да затворени инвестициони фондови имају тржишне цене одређене понудом и тражњом, а не утврђене од стране менаџера фондова као у случају отворених инвестиционих фондова. С обзиром да је имовина затворених инвестиционих фондова јавна, ефикасност тржишта може да доведе до тога да инвеститор очекује да ће тржишне цене акције инвестиционог фонда, које има, одговарати стварној цени или реалној вредности фонда (која показује нето вредност имовине скраћено *NAV*). Уместо тога, затворени инвестициони фондови продају акција по цени која је знатно нижа од *NAV* (тргују са знатним дисконтима у односу на њихову *NAV*).

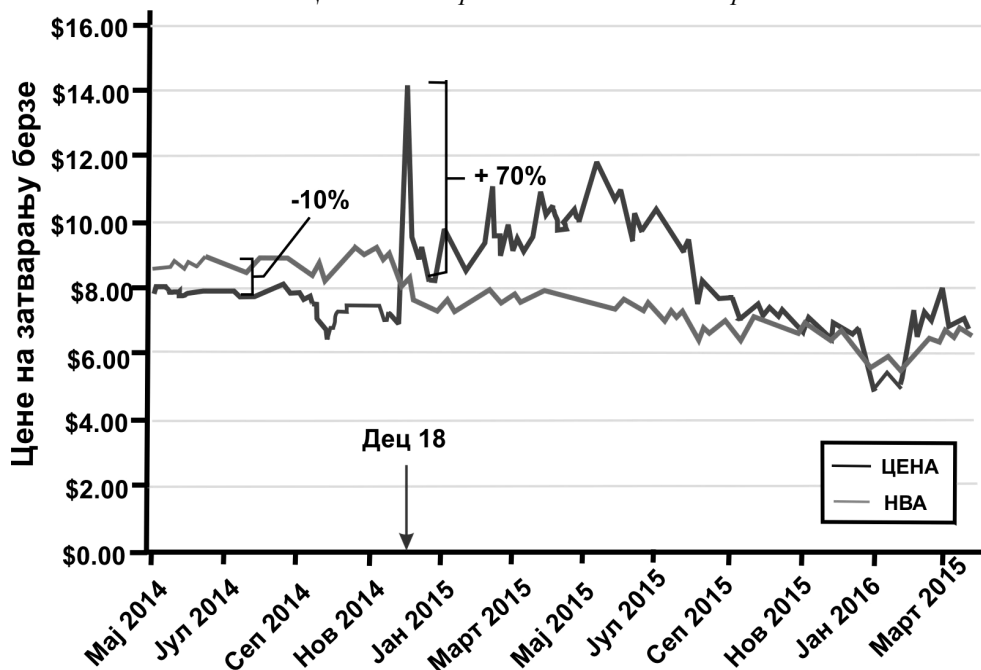
Посебан затворени инвестициони фонд о коме Ричард Талер дискутује је *КУБА* фонд. Фонд је основан 1994. године у Сједињеним Америчким Државама под службеним називом *Herzfeld Caribbean Basin Fund*. Поседује 69 одсто активе у америчким акцијама, док је остатак у страним акцијама, углавном мексичким (Lamont et al., 2003). Фонд је себи дао ознаку *КУБА*, упркос чињеници да није власник ниједне кубанске хартије од вредности и да у оно време није било у складу са америчким законом да било која америчка компанија послује на Куби од 1960. Правни услов и чињеница да није трговано са кубанским хартијама од вредности, значи да фонд нема финансијски интерес у земљи чије име носи.

Слика 1. показује дистрибуцију цена акција и нето вредност активе *КУБА* фонда, од маја 2014. године до маја 2016. године. Током првих неколико месеци акције *КУБА* фонда су се продавале уз дисконт од 10 до 15 посто нето вредности активе. Онда су 18. децембра 2014. године цена акција порасле за 70 одсто (акције су продаване по цени која је знатно већа од *NVA*), иако се нето вредност активе фонда није променила¹. Забележено повећање тржишних цена акција повезано је са наговештајем нормализације дипломатских односа између Сједињених Америчких Држава и Кубе. Инвеститори су повећали тражњу за акцијама *КУБА* фонда, иако фонд не поседује кубанске хартије од вредности, што је опет резултирало растом тражњом и неодрживим растом цена акција. Овај пример показује да стандардни економска теорија у области фи-

¹ Док је раније било могуће купити акције *КУБА* фонда које су вределе 100 долара за само 90, следећег дана акције *КУБА* фонда су вределе 170 долара!

нансија (или хипотеза о ефикасности тржишта која, како је горе наведено, претпоставља велику тражњу за производима, конкуренцију и арбитражу) не може да се одбрани на емпиријској основи. Стилизовани економска теорија у области финансија не омогућава модел који пружа довољно тачан опис света у коме живимо.

Слика 1 Цене и нето вредност акције КУБА фонда

Извор: Блумберг

Закључак

Последњих година дошло је до све већег интересовања за комбинацијом психологије и економије која је позната под називом бихевиорална економија. Реч је о дисциплини која повећава експланаторну снагу економије, комбињујући је са ралистичнијим психолошким поставкама и користећи социјалне, емоционалне и когнитивне факторе у разумевању економских одлука појединаца и институција. У центру ове гране економије је идеја да ће повећање реалистичности психолошких основа економске анализе побољшати стандардну економску теорију у погледу генерисања теоријских сазнања, стварања добрих предвиђања о разматраним феноменима и креирања боље економске политике. Ова идеја не подразумева одбацивање стандардног или економског модела заснованог на максимизацији корисности, равнотежи и ефикасности тржишта. Стандардни економски модел је користан због тога што економској теорији обезбеђује теоријски оквир који се може применити на безмало било који облик економског, па и неекономског понашања и омогућава оповргљива предвиђања.

Сврха овог рада је жеља да повећамо уважавање и разумевање економије као науке и да бихевиоралну економију представимо као средство за постизање тог циља. У том смислу можемо идентификовати елементе двојаког односа представника бихевиоралне економије према стандардном економском моделу. Када у виду имају његов дескриптивни карактер, они га одлучно одбацују. Међутим, противљење „илузионистичком“ моделу потпуне рационалности не значи да треба негирати постојање рационалних тежњи економских субјеката, односно довести у сумњу намере појединаца да буду рационални. Уместо тога, пожељно је реконструисати деловање појединаца у одређеним ситуацијама, захваљујући чему би се могло претпоставити како би се они понашали у конкретним околностима, предузимајући искључиво рационалне активности и радње. Зато представници бихевиоралне економије немају ништа против да задрже основну „архитектуру“ рационалног избора у случају када исти третирају хипотетички, додељујући му својство нормативног идеала.

Литература:

1. Ashraf, N., Colin, C and George, L. (2005): "Adam Smith, Behavioral Economist", *Journal of Economic Perspectives*, No 3, Pp. 131–145.
2. Акерлеф, Ц. и Шилер, Р. (2010): *Животни дух – како психологија човека покреће економију и због чега је то значајно за светски капитализам*, Службени гласник, Београд.
3. Becker, G. (1976): *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Chicago.
4. Friedman, M. and Leonard, S. (1948): "The Utility Analysis of Choices Involving Risk", *Journal of Political Economy*, No 4, Pp. 279–304.
5. Gigerenzer, G. and Goldstein, D. (1996): "Reasoning the Fast and Frugal Way: Models of Bounded Rationality" *Psychological Review*, Vol 103, Pp. 650–669.
6. Gigerenzer, G. and Reinhard, S. (2001): *Bounded Rationality and the Adaptive Toolbox*, MIT Press, Cambridge.
7. Gigerenzer, G. (2008): "Why Heuristics Work" *Perspectives on Psychological Science*, No 3, Pp. 20–29.
8. Gigerenzer, G., Hertwig, R. and Thorsten, P (2011), *Heuristics: The Foundations of Adaptive Behavior*, Oxford University Press, New York.
9. Heukelom, F. (2011): "Behavioral Economics", in Davis J. B., Hands D. W. (eds.) (2011), *The Elgar Companion to Recent Economic Methodology*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Pp. 19– 38.
10. Hamermesh, D. (2013): „Six Decades of Top Economics Publishing: Who and How?“, *Journal of Economic Literature*, No 1, Pp. 162–172.
11. Keynes, M. (1936): *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Macmillan, London.
12. Kahneman, D. and Amos, T. (1979), "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", *Econometrica*, No 2: Pp. 263–291.
13. Krstić, B., Krstić, M. (2016), „Теорија рационалног избора и друштвена истраживања“, *Сocioloогija*, br. 4, str. 598–611.
14. Lester, R. (1946), "Shortcomings of Marginal Analysis for Wage-Employment Problems", *American Economic Review*, No 1, Pp. 63–82.
15. Lamont, O. and Thaler, R. (2003): "Anomalies: The Law of One Price in Financial Markets", *Journal of Economic Perspectives*, No 4, 191–202.

16. Maslow, A. (1970): *Motivation and personality*, Harper and Row, New York.
17. Mullainathan, S. and Thaler, R. (2000): "Behavioral economics", *NBER Working Paper*, No 1, Pp. 1094–1100.
18. Pološek, D., Bokulić, M. (2013): "Dve paradigme bihevioralne ekonomije", u Pološek. D., Bovan, K. (ur.) „Uvod u bihevioralnu ekonomiju Heuristike i pristrasnosti“, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 5–24.
19. Pareto, V (2014): *Manual of Political Economy: A Critical and Variorum Translation Edition*, Oxford University Press, Oxford.
20. Pigou, Arthur Cecil (1920): *The Economics of Welfare*. Dostupno na: <http://oll.libertyfund.org/title/1410>. Pristupljeno: 7.12.2017.
21. Rabin, M. (2013): "An Approach to Incorporating Psychology into Economics", *American Economic Review*, No 3, Pp. 617–622.
22. Simon, H. (1955): "A Behavioral Model of Rational Choice" *Quarterly Journal of Economics*, No 1, Pp. 99–118.
23. Simon, H. (1987), "Behavioural Economics", in Eatwell J., Milgate M. And Newman, P. (eds.) (1987), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, Palgrave Macmillan.
24. Smit, A. (2008): *Teorija moralnih osećanja*, Centar za izdavačku delatnost, Podgorica.
25. Smit, A. (2007): *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Global buk, Beograd.
26. Tversky, A. and Kahneman, D. (1974): "Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases" *Science*, Vol. 4157, Pp. 1124–1131.
27. Wright, J., Ginsburg D. (2012): „Behavioral law and economics: Its origins, fatal flaws and implications for liberty”, *Northwestern University Law Review*, No. 3, pp. 1033–1089.
28. Александровна, М. (2014), Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход. Dostupno na: <https://sit.es.google.com/site/konfep/Home/1-sekcia/miheeva>. Pristupljeno: 10. 1. 2018.

BIHEVIORIAL ECONOMICS AND STANDARD ECONOMIC THEORY

Summary: The standard economic theory is based on rational individuals who are called homo economicus. In a certain sense, the standard economic theory itself defines itself as an explicitly "anti-behavioral". Practically all types of behavior, which are studied by cognitive and social psychologists, are either ignored or excluded in a standard economic model. On the other hand, the behavioral economics has accumulated large number of empirical and experimental evidence that have seriously questioned the accuracy and applicability of key predictions of standard economic theory. Further work within biheviorial has clearly shown that psychological ideas could be formalized and used to form predictions that could be tested. In this paper, arguments in favor of standard economic theory are analyzed and it is pointed out that these arguments are refuted. Special attention is paid to the results of psychological research that show that people do not behave rationally. The last part of this paper discusses also the explanatory value of standard economic theory in the field of finances that called the hypothesis of efficient markets, and we concluded that the explanatory value of the hypothesis on efficient markets was significantly reduced in significant situations.

Key words: behavioral economics, fast and frudal heuristics, financial markets, rational behaviour, cognitive anomalies

ЈЕЛЕНА М. АНДРАШИЋ*

ВЕРА М. МИРОВИЋ

Економски факултет

Суботица

УДК 33475/.76:334.72(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 11.07.2018

Одобрен: 26.08.2018

Страна: 411-419

ПРОБЛЕМИ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА У СРБИЈИ

Сажетак: Циљ рада је сагледавање интерних и екстерних механизма контроле менаџера због постојања агенцијског проблема као и анализирање поменутих механизма на тржишту Србије у периоду од 2001-2014.године. Будући да корпорација представља форму уговорних односа између различитих интересних група – стејкхолдера, конфликти који настају између различитих интересних група изазивају агенцијске трошкове за предузеће. Интерно дисциплиновање менаџера се најчешће спроводи кроз механизам корпоративног управљања, док се екстерно дисциплиновање најчешће врши кроз тржиште капитала, односно тржиште корпоративне контроле. У Србији је 2001.године донешен нов Закон о приватизацији према којем се мења метод приватизације, инсајдерски метод који је био у примени према Закону о својинској трансформацији из 1997.године замењује метод продаје предузећа за готовину стратешком инвестицијом. Међутим, након 2001.године због постојања различитих облика својине предузећа долази до даљег усложњавања проблема корпоративног управљања, јер нису била јасна права различитих стејкхолдера – радника, менаџера, државе, страних власника у приватизованим предузећима. У Србији проблем корпоративног управљања постоји и због неразвијености тржишта капитала и одсутности екстерног дисциплинаторског механизма контроле менаџера који би омогућивао већу управљачку дисциплину и ефикасно функционисање интерних механизма за дисциплиновање менаџера.

Кључне речи: корпоративно управљање, Србија, реструктурирање, транзиција, интерни и екстерни механизми контроле

Увод

У свом истраживачком раду аутори Jensen & Meckling (1976:311) бавећи се теоријом фирме са становишта менаџерског понашања, агенцијских трошкова и власничке структуре, дефинишу приватну корпорацију као једноставну форму уговорних односа између различитих интересних група, односно стејкхолдера.

* jelenadj@ef.uns.ac.rs, 024/628068

Посматрајући корпорацију кроз форму уговорних односа између различитих интересних група намеће се питање: како дефинисати циљ, а да при томе све интересне групе буду задовољне. Уколико би предузеће тежило да задовољи све интересне групе, пред менаџере би се поставио немогућ задатак. „Потрошачи желе ниске цене, висок квалитет и комплетну услугу. Запослени желе високе плате, висок квалитет услова рада и разне друге погодности укључујући одmore, медицинску заштиту и пензије. Инвеститори желе низак ризик и висок принос. Шира друштвена заједница жели високе доприносе, издатке који ће бити у корист заједнице у целини, повећане локалне инвестиције, стабилну запосленост, при чему ова теорија, не нудећи никакве путоказе како да менаџери обезбеде неопходни компромис између наведених супростављених интереса, захтева да менаџери донесу смислену одлуку која ће, при том, бити у складу са интересима свих интересних група. Намеће се закључак да је немогуће вршити истовремену максимизацију у више димензија и да смислено понашање захтева само једну циљну функцију” (Jensen, 2002: 7).

Као што је напред наведено, корпорација представља „уговорни ланац” односа између различитих интересних група. Свака од тих група (акционари, повериоци менаџери, запослени, држава и друштвена заједница) имају своје интересе у предузећу. Остваривање интереса једне групе може бити реализовано на штету друге групе. Из тих разлога могу настати конфликти који могу да изазову значајне трошкове у предузећу. Такви трошкови се у економији називају агенцијским трошковима. Због постојања агенцијског проблема акционари су заинтересовани да врше мониторинг и дисциплиновање менаџера (Jensen & Meckling, 1976:323-326). Интерно дисциплиновање менаџера се најчешће спроводи кроз механизам корпоративног управљања, док се екстерно дисциплиновање се најчешће врши кроз тржиште капитала, односно тржиште корпоративне контроле.

Агенцијски проблем и агенцијски трошкови

Први почетници који су се бавили теоријом агенцијских трошкова, структуром власништва и менаџерским понашањем су поменути аутори Jensen & Meckling (1976:343). Наведени аутори у својој емпиријској студији истичу да је кључ за смањење агенцијских трошкова, управо усклађивање интереса менаџера са интересима акционара, односно могућност да и чланови управљачког одбора (ЦЕО) имају учешће у акционарском капиталу предузећа. Одређена истраживања новијег датума такође потврђују ову тезу (Offenberg, 2009:78). Карактеристично је, да менаџери могу донети одлуке које ће максимизирати њихову сопствену корист, не водећи рачуна о интересима акционара, што може утицати на пад тржишне цене акција. Такође, уколико су вести „лоше”, или предузеће остварује слабије резултате, због опасности да ће бити смењени интерно или екстерно, менаџери, могу тржишту послати „лажне”, обмањујуће или непотпуне информације, што касније опет негативно може да утиче на тржишну цену акције предузећа. Треба истаћи да менаџери могу из-

вршити прибављање додатних извора финансирања што ће повећати ризик предузећа, и може довести у отежану позицију постојеће повериоце предузећа. Предузеће може створити кроз загађење животне средине значајне последице за друштво, а кроз избегавање плаћања или одлагање плаћања својих законских обавеза кроз порезе и доприносе, и значајне трошкове за државу. Сви ови конфликти, проузрокују агенцијске трошкове, и предузеће мора пронаћи механизме за њихово смањење, сузбијање или помирење различитих интереса у предузећу.

Акционари могу стимулисати менаџере да размишљају исто као они, нудећи им компензације за добре резултате, или награђујући их опцијама за куповину одређеног броја акција, при чему и они постају делом власници предузећа. Повериоци се могу заштити уколико приликом позајмљивања новчаних средстава унесу клаузулу која забрањује предузећу да се додатно задужује, (преко одређеног нивоa финансијског ризика). Држава и друштвена заједница могу створити додатне трошкове предузећу уколико због не испуњавања својих обавеза и због проузроковања одређених трошкова буду трпели и трошкове судског поступка.

Агенцијски трошкови настају због тога што више особа (принципала) ангажују друге особе (агенте) да доносе одлуке и врше одређене радње у њихово име, при чему им је претходно дато овлашћење. Често менаџери (агенти) доносе одлуке које су на штету акционара (принципала) водећи рачуна искључиво о својим интересима. Због постојања агенцијског проблема акционари су заинтересовани да врше мониторинг и дисциплиновање менаџера. У теоријским расправама су најчешће присутна два механизма за мониторинг и дисциплиновање менаџера: (1) интерни механизми кроз корпоративно управљање, (2) екстерни механизми кроз тржиште корпоративне контроле.

Корпоративно управљање и интерни механизми решавања агенцијског проблема

Корпоративно управљање у свом најужем смислу представља интерни механизам путем којег акционари врше мониторинг и контролу менаџера. Акционари то најчешће врше путем одбора директора, пуномоћи од стране акционара, и од акционара који поседују велике блокове акција.

Бројни аутори (Gompers, Ishii, & Metrick, 2003; Black, Jang, & Kim, 2004; Baek, Kang, & Park, 2004; Klapper & Love, 2004; Bris & Cabolis, 2002) истраживали су квалитет корпоративног управљања и остварене перформансе предузећа, односно доводили су у везу квалитет корпоративног управљања са следећим факторима: (1) кретањем тржишне цене акција, (2) Тобин Q рациом, (3) П/Е коефицијентом, (4) оствареним резултатима, итд. Општи закључак наведених аутора гласи: да предузећа са слабијим, односно лошијим корпоративним управљањем имају нижи Тобин Q рацио, нижу тржишну цену акција, низак П/Е рацио, као и лошије пословне резултате у поређењу са контролном групом предузећа.

Аутори Humphrey-Jenner & Powell (2014:73) су анализирали 17.647 преузимања у оквиру 45 земаља и дошли до закључка, да велика предузећа у земљама где је слабије тржишно управљање зарађују значајно веће поврате при најави преузимања и имају веће шансе да повећају своје оперативне преформансе него у земљама са јаким тржишним управљањем. Такође, доказано је да ове фирме склапају брже послове и да су аквизиције већином пријатељског карактера. Аутори закључују, да постоји веза између корпоративног управљања и величине предузећа.

Као што је већ напоменуто, феномен корпоративно управљање је уско повезан са агенцијским проблемом, јер само раздвајање власништва и контроле наводи на успостављање одређених механизма путем којих они који имају власништву врше контролу над онима који су изабрани да доносе одлуке у њихово име. Често, интереси менаџера се не поклапају са интересима акционара и у таквим условима је тешко обезбедити да менаџери ставе своје интересе у други план и да увек поступају у складу са интересима акционара.

Интерни механизми контроле се користе у случају да менаџери не управљају предузећем на оптималан начин, односно ако предузеће остварује лошије перформансе од оних за које акционари сматрају да би могле бити остварене. Међу најпознатије интерне механизме путем којих се врши дисциплиновање и мониторинг менаџера спадају: одбор директора, скупштина акционара, и дисциплиновање од стране крупних акционара (који поседују велике блокове или контролне пакете акција).

Да би предузеће било што ефикасније, у одбору директора је пожељно да поред изабраних акционара седе и независни чланови (као спољни директори) будући да нису власници предузећа и да нису у сукобу интереса са осталим интересним групама у предузећу. Њих једино интересују остварени резултати предузећа. Што је одбор директора састављен од мање чланова и што је више независних чланова у њему, на тај начин је његова ефикасност у дисциплиновању менаџера већа (Faleye, 2004; Weisbach, 1988; Monks, 2002). Супротно овим наводима, (Коке, Dherment-Ferere & Renneboog, 2001) на истраживању спроведеном на тржиштима Белгије, Француске, Немачке и Велике Британије, истичу да је борд ефикаснији уколико је састављен од више чланова. Међутим аутори истичу да спољни директори повећавају ефикасност дисциплиновања менаџера на тржиштима Белгије и Француске, што није случај у Немачкој и Великој Британији где спољни директори више подржавају менаџере. Наведени аутори даље закључују, за све земље, да улога крупних акционара у покрећу са оствареним резултатима предузећа није статистички значајна.

Скупштина акционара се најчешће одржава једном годишње. Треба истаћи, да у предузећима у којима је веома дифузно власништво често постоји незаинтересованост акционара за њихово присуство. Скупштина акционара може донети одлуку о смени чланова одбора директора, а након тога и извршних менаџера, самостално или преко пуномоћника.

Крупни акционари обухватају акционаре који поседују “блокове” акција у предузећу која њима омогућавају одређена контролна права, а самим тим и

могућност утицања и доношења одређених одлука у предузећу. У улози крупних акционара најчешће се налазе институционални инвеститори који поседују „блокове” акција у многим предузећима, креирајући на тај начин оптимални портфолио предузећа. Поред институционалних инвеститора, у улози крупних акционара често се налазе банке, што је нарочито присутно на европском тржишту где предузећа у већој мери користе финансирање по основу дугова, односно банкарских кредита (Edwards & Nibler, 2000; Morck, Nakamura, & Shivdasani, 2000; Koke, Dherment-Ferere, & Renneboog, 2001).

Екстерни механизми решавања агенцијског проблема - тржиште корпоративне контроле

Уколико се интерни механизми контроле (одбор директора, скупштина акционара и крупни акционари) покажу као неефикасни, а менаџмент предузећа при томе остварује „лоше” резултате, таква предузећа могу постати „мете” непријатељског преузимања.

Сматра се да су циљна предузећа, на тржишту корпоративне контроле, она предузећа која остварују лошије перформансе од тржишног просека, па самим тим нападачи као мотив за преузимање поред синергије која се најчешће наводи као мотив преузимања, очекују и вредност контроле која ће се појавити сменом лошег менаџмента, под условом да се предузећем не управља на оптималан начин. Вредност контроле се креира на основу разлике између садашње процене вредности предузећа и процене каква би се остварила да се предузећем управља на оптималан начин. Поставља се питање: како мерити вредност контроле и ко су „мете” непријатељског преузимања. Аутор North (2001:146) истиче да су „мете” непријатељског преузимања она предузећа код којих директори (менаџери) имају мање учешће у капиталу предузећа. Велик број аутора (Scharfstein, 1988; Andrade, Mitchell, & Stafford, 2001; Jensen, 1986; Jensen & Ruback, 1983) у својим радовима истичу да непријатељске понуде карактеришу знатно већи приноси од пријатељских понуда, управо због тог дисциплинирајућег механизма.

Транзиција и проблем корпоративног управљања у Србији у периоду од 2001-2014.године¹

Србија је након читаве једне деценије суочавања са међународном изолацијом, хиперинфлацијом, рецесијом, 2001.године наставила процес транзиције започет 1989.године.

¹ О реструктурирању предузећа, транзицији и индикаторима ЕБРД опширније изложено на научној конференцији: Андрашић, Ј., Мировић, В., Миленковић, Н.(2017) Analysis of business restructuring in the Serbian market, EMC-International Symposium Engineering Management and Competitiveness 7; Zrenjanin; 2017, ISBN 978-86-7672-301-0, pp. 221-225

Укидањем санкција од стране Међународне заједнице, у Србији су се створили услови за успостављање механизма својствених земљама које послују у тржишним условима привређивања. Доношењем већег броја закона којима се уређује институционални оквир тржишне привреде започео је процес транзиције у Србији. Дошло је до пораста макроекономске стабилности, приватизације великог броја друштвених предузећа, пораста либерализације трговине и отворености тржишта, а самим тим и постепеног опоравка српске привреде. Тај тренд се прекинуо 2009.године појавом светске финансијско-економске кризе.

Процес транзиције је неодвојив од процеса приватизације и реструктурирања предузећа. Правни основ током периода од 2001-2014. године за спровођење реструктурирања предузећа је био Закон о приватизацији², Уредба о поступку и начину реструктурирања субјеката приватизације³, Закон о привредним друштвима⁴, Закон о преузимању акционарских друштава⁵, Закон о страним улагањима⁶, Закон о тржишту хартија од вредности и других финансијских инструмената.⁷

Србија је 2014.године донела нов Закон о приватизацији⁸ и 2015. године нов Закон о улагањима⁹. Нов закон о приватизацији поред продаје капитала је дефинисао и стратешко партнерство како модел продаје дела капитала државног предузећа страном власнику што би све заједно требало да утиче на окончање процеса приватизације.

Табела бр. 1 *Оцена транзиционих индикатора Србије и периоду од 2001-2014.године*

Србија	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Прив.вп.	2.3	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7
Прив.мп.	3.3	3.3	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7
Рестр. и упр. пред.	2.0	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3
Либер.цена	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0
Трг.и дев.	3.0	3.3	3.3	3.3	3.7	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0
Конкур.	1.0	1.0	1.7	2.0	2.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3
Инфрастр.	2.0	2.0	2.0	2.0	2.3	2.3	2.3	2.7	2.7	2.7	2.7

Извор: Аутори на основу података са сајта www.ebrd.com,
Европска банка за обнову и развој, преузето 18.05.2018.

Европска банка за обнову и развој прати реформске процесе преко транзиционих индикатора у следећим реформским индикаторима: приватизација

²„Сл. Гласник РС“ бр.38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007 – др.закон и 30/2010 – и др.закон, 93/2012, 119/2012

³„Сл. Гласник РС“, бр. 52/2005, 96/2008, 98/2009, 44/2013 и 59/2013.

⁴„Сл. Гласник РС” бр. 125/04, а касније “Сл. Гласник РС”, бр. 36/11, 99/11, 83.14, 5/15)

⁵„Сл. Гласник РС“ 46/06, 107/09, 99/11

⁶„Сл. Гласник СРЈ“ бр, 3/2002, 5/2003.

⁷„Сл. Гласник РС“, бр, 47/06

⁸„Сл. Гласник РС”, бр. 83/2014, 46/2015.

⁹„Сл. Гласник РС“ бр, 89/2015

великих предузећа (прив.вп.), приватизација малих предузећа (прив.мп.), реструктурирање и управљање предузећима (рестр.и упр. пред.), либерализација цена (либер.цена), трговински и девизни систем (трг.и дев.), политика конкуренције (конкур.) и инфраструктура (инфрастр.).

Највећа оцена за напредак у транзицији је 4.33, а најмања 1. Вредност 1 представља малу или никакву промену од централно планске привреде, док 4.3 репрезентује стандарде тржишних привреда.

Из презентиране табеле можемо уочити да у посматраном периоду управо најнижа оцена постоји код реструктурирања и управљања предузећима. Споро реструктурирање је присутно из разлога што први талас приватизације је искључивао велика јавна предузећа из области инфраструктуре, јер све до доношења новог Устава 2006.године нису били јасни власнички односи предузећа (Увалић, 2012:268).

Што се тиче управљања предузећима, реформска оцена је ниска, јер су различити процеси власничког реструктурирања и постојање различитих облика својине након 2001.године додатно отворили проблем корпоративног управљања. Нису била јасна права различитих стејкхолдера – радника, менаџера, државе, страних власника у приватизованим предузећима.

Након 2001.године у Републици Србији је пословало пет различитих група предузећа посматрано са аспекта власништва (Ерић & Стошић, 2013:93):

- (1) Друштвена и државна предузећа чији је капитал био у већинском односно потпуном друштвеном/државном власништву, која су ушла у процес приватизације,
- (2) Друштвена и државна предузећа чији је капитал био у већинском односно потпуном друштвеном/државном власништву, и која су добила статус у реструктурирању, која нису могла бити продата без претприватизационог реструктурирања,
- (3) Предузећа у мешовитом власништву приватизована према приватизационим моделима до 2000.године,
- (4) Јавна предузећа на републичком, покрајинском или општинском (градском) нивоу са капиталом у државном/друштвеном власништву,
- (5) Приватна предузећа формирана након 1989.године, када је законски постало допуштено оснивање нових приватних предузећа.

Закључак

Доношењем новог Закона о приватизацији 2001. године мења се метод приватизације, инсајдерски метод који је био у примени према Закону о својинској трансформацији из 1997.године¹⁰ замењује метод продаје предузећа за готовину стратешком инвеститору.

На основу Закона о приватизацији из 1991. и 1997.године, где се приватизација предузећа вршила углавном путем инсајдерског модела, у већини предузећа, менаџер предузећа је био и власник предузећа, тако да проблем корпоративног управљања није ни постојао.

¹⁰ „Сл. Гласник РС“, бр.32/97

Након 2001.године због постојања различитих облика својине предузећа долази до даљег усложњавања проблема корпоративног управљања, јер нису била јасна права различитих стејкхолдера – радника, менаџера, државе, страних власника у приватизованим предузећима.

У Србији проблем корпоративног управљања постоји и због неразвијености тржишта капитала и одсутности екстерног дисциплинаторског механизма контроле менаџера.

Србија је 2014.године донела нов Закон о приватизацији и у 2015. години нов Закон о улагањима. Нов Закон о приватизацији поред продаје капитала дефинише и стратешко партнерство како модел продаје дела капитала државног предузећа страном власнику што би све заједно требало да утиче на окончање процеса приватизације. Успостављање права власништва и јачање приватног сектора представља предуслов за подизање оцене ЕБРД из области реструктурирања и корпоративног управљања предузећем.

Литература:

1. Andrade, G., Mitchell, M., & Stafford, E. (2001). New Evidence and Perspective on Mergers. *Journal of Economics Perspectives* 15, 103-120
2. Baek, J.-S., Kang, J.-K., & Park, K. S. (2004). Corporate Governance and Firm Value: Evidence from the Korean Financial Crisis. *Journal of Financial Economics* 71, 265-313.
3. Black, B. S., Jang, H., & Kim, W. (2004). *Does Corporate Governance Predict Firms Market Values? Evidence from Korea*. University of Texas School of Law (SSRN).
4. Bris, A., & Cabolis, C. (2002). *Corporate Governance Convergence by Contract: Evidence from Cross Border Mergers*. Yale No.02-32.
5. Edwards, J., & Nibler, M. (2000). Corporate Governance in Germany: the Role of Banks and Ownership Concentration. *Economic Policy*, 15(31), 237-267.
6. Erić, D., Stojić, I. (2013) *Korporativno restrukturiranje*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
7. Faleye, O. (2003). *Are Large Board Poor Monitors? Evidence from CEO Turnover*. Radni materijal SSRN.
8. Gompers, P. A., Ishii, J. L., & Metrick, A. (2003). Corporate Governance and Equity Prices. *Quarterly Journal of Economics* 118, 107-155.
9. Humphery-Jenner, M., & Powell, R. (2014). Firm size, sovereign governance, and value creation: Evidence from the acquirer size effect. *Journal of Corporate Finance* 26, 57-77.
10. Jensen, M. C. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *American Economic Review* 76, 323-329.
11. Jensen, M. C. (2002). Value Maximization, Stakeholder Theory and the Corporate Objective Function. *Business Ethics Quarterly* 12, 235-256. in: *Todorović, M. (2010). Poslovno i finansijsko restrukturiranje preduzeća, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, str.7*
12. Jensen, M. C., Ruback, R. S. (1983). The Market for Corporate Control: The Scientific Evidence. *Journal of Financial Economics* 11, 5-50.

13. Jensen, M.C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: managerial behavior, agency cost and ownership structure. *Journal of Financial Economics* 3, 305-360.
14. Klapper, L. F., & Love, I. (2004). Corporate Governance, Investor Protection and Performance in Emerging markets. *Journal of Corporate Finance* 10, 703-728.
15. Koke, J. F., Dherment-Ferere, I., & Renneboog, L. (2001). *Corporate Monitoring by Blockholders in Europe: Empirical Evidence of Managerial Disciplining in Belgium, France, Germany and the UK*. <http://ssrn.com>: ZEW Discussion Paper No. 01-24.
16. Monks, R. A. (2002). Creating Value Through Corporate Governance. *Corporate Governance* 10, 116-123.
17. Morck, R., Nakamura, M., & Shivdasani, A. (2000). Banks, Ownership Structure and Firm Value in Japan. *Journal of Business* 73(4) .
18. North, D. S. (2001). The Role of Managerial Incentives in Corporate Acquisitions: The 1990s Evidence. *Journal of Corporate Finance* 7, 125-149.
19. Offenberg, D. (2009). Firm size and the effectiveness of the market for corporate control. *Journal of Corporate Finance* 15, 66-79.
20. Scharfstein, D. (1988). The disciplinary Role of Takeovers. *The Review of Economic Studies* 55, 185-199.
21. Weisbach, M. (1988). Outside Directors and CEO Turnover. *Journal of Financial Economics* 20, 431-460.
22. Uvalić, M. (2012). Tranzicija u Srbiji - ka boljoj budućnosti. Beograd.

THE PROBLEMS OF CORPORATE GOVERNANCE IN SERBIA

Summary: The aim of the paper is to examine the internal and external mechanisms of managers control due to the existence of an agency problem as well as analyzing the mentioned mechanisms on the Serbian market in the period from 2001 to 2014. Since the corporation forms a form of contractual relationship between different interest groups - stakeholders, conflicts arising between different interest groups cause agency costs for an enterprise. The internal discipline of managers is most often carried out through the corporate governance mechanism, while external discipline is most often done through the capital market, that is the corporate control market. In 2001, a new Privatization Law was passed in Serbia, according to which the method of privatization is changed, the insider method that was implemented in accordance with the Law on Property Transformation from 1997 replaces the method of selling the cash company to the strategic investor. However, after 2001, due to the existence of different forms of company ownership, there is a further complication of corporate governance problems, since the rights of different stakeholders - workers, managers, states, foreign owners in privatized companies - were not clear. In Serbia, the problem of corporate governance exists also due to the underdevelopment of the capital market and the absence of an external disciplinary control mechanism for managers that would allow for greater managerial discipline and, consequently, the effective functioning of internal mechanisms for disciplining managers.

Key words: corporate governance, Serbia, restructuring, transition, internal and external control mechanisms

ПРОВЕРА ПОСЛОВАЊА СА ИНОСТРАНСТВОМ ОД СТРАНЕ ПОРЕСКИХ ВЛАСТИ У СРБИЈИ У ЦИЉУ СПРЕЧАВАЊА ИЗМЕШТАЊА ДОБИТИ У ИНОСТРАНСТВО

Сажетак: Живимо у времену када су глобализација и интеграција постале неизоставне у пословном свету. Национално тржиште је веома уско, а достигнућа једне националне привреде ограничавајућа, због чега постоји неизбежна потреба за интернационалним капиталом. Управо ти процеси, условили су тесну сарадњу пореских администрација заинтересованих држава у циљу ефикасног спречавања различитих видова злоупотреба у области опорезивања. Порески обвезници могу обављати делатност широм света, максимално користе пореске олакшице, односно минимизирају пореска оптерећења зависних привредних субјеката, а све у циљу ефикасног пословања и остваривања добити. С друге стране, пореске власти морају да поштују државне границе у вршењу својих функција и управо је то разлог да се пореска сарадња јавља као неминовност. То је створило велике проблеме националним пореским властима и због тога се јавља већа потреба за узајамном правном помоћи у пореским стварима међу земљама. Правна наука до сада није пронашла одговарајући баланс између заштите националних пореских интереса земаља и развојка међународно-правних пореских стандарда у области узајамне пореско-правне помоћи.

Као део међународног пореског права, јавља се узајамна правна помоћ у пореским стварима посвећена сузбијању пореске евазије и других штетних појава за финансијске интересе земаља. Размена информација између пореских власти, омогућује лакшу и сигурнију наплату пореза, ширу примену принципа светског дохотка и стимулише пореску хармонизацију, смањује трошкове опорезивања, повећава износ пореских прихода, а утиче и на сузбијање пореске евазије.

Кључне речи: међународно опорезивање, порески односи са иностранством, размена пореских информација, наплата пореза другим земљама, пореске контроле

Увод

Савремене технологије олакшава пословање привредних субјеката у иностранству, али истовремено олакшава и размену информација због смање-

* vesna.aleksic@pravnofakultet.rs

ња трошкова и времена пореске сарадње између земаља. Комуникационе технологије смањују приватност пореских субјеката. Тако порески обвезници, са једне стране, могу извршити пореско планирање и пореску утају преко рачунара, чиме је лакше и јефтиније постало непоштовање пореских прописа, док са друге стране, то утиче на доступност информација пореским органима са Интернета.

Ефекти размене пореских информација могу бити позитивни кроз смањење трошкова опорезивања, повећава износ пореских прихода, сузбијање пореске евазије, али могу бити и негативни. Земље су често принуђене да размењују пореске информације иако је размена на штету њихових пореских интереса и интереса њихових пореских обвезника, чиме се угрожава фискални суверенитет земаља. Размена информација више штити интересе великих и развијених држава које форсирају поштовање принципа резидентности у области опорезивања.

Порески обвезници широм света, користили су уговоре о избегавању двоструког опорезивања ради смањења пореског оптерећења, а либерализација међународног кретања капитала 80-тих година прошлог века, довела је до тога да богати појединци и корпорације почињу да користе разлике у националним пореским системима и повластице које су обезбеђивали билатерални уговори о избегавању двоструког опорезивања како би смањили своје пореске обавезе у резидентној земљи. То је довело до великог пораста инвестиција у иностранству, а увећала се и атрактивност пореских рајева¹. Тиме су развијене земље губиле пореске приходе. Како би то спречиле или умањиле, развијене земље су иницирале развој узајамне правне помоћи² и креирање инструмената у сузбијању међународне пореске евазије. У Европској Унији, 1977. године донета је прва Директива о узајамној административној помоћи у пореским стварима, а заједничким радом Савета Европе и ОЕЦД, објављена је 1988. године Мултилатерална конвенција о узајамној административној помоћи у пореским стварима (даље Мултилатерална конвенција).

УН су још давне 1980.године усвојиле Модел конвенције о двоструком опорезивању између развијених и неразвијених земаља, у циљу побољшања међународне размене пореских информација. Конвенција је ревидирана 2011. године, а обухватила је принципе пореске сарадње који су предвиђени другим међународним документима³.

Светска економска криза 2008. године и смањење пореских прихода, у великом броју земаља у свету, доводи до јачања међународне пореске сарадње, као једним од начина смањења пореске утаје и опорезивања скривених прихода пореских обвезника.

¹ Порески рајеви су земље или јурисдикције без пореза или са номиналним порезима које обезбеђују локацију где резиденти других земаља могу избећи опорезивање у њиховим резидентним земљама. Ове земље имају административна правила која не дозвољавају размену информација и транспарентност рада привредних субјеката.

² Узајамна правна помоћ је свака правно регулисана активност између државних органа двеју или више земаља ради утврђивања и наплате пореза једне земље.

³ United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries, United Nations, New York, 2011

На самиту Г20 у Лондону, одржаном 2009. године, од пореских рајева је било захтевано да склопе најмање 12 споразума о размени пореских информација или билатералних уговора о избегавању двоструког опорезивања дохотка и имовине.

Земље чланице ОЕЦД и неке друге земље су формирале Глобални форум о транспарентности и размени информација у пореским стварима. Захваљујући овим новинама, интензивирајући се модерни развој узајамне правне помоћи у пореским стварима. У документима ОЕЦД, наводи се да је један од битних услова за сузбијање и ограничавање рада пореских рајева и штетних пореских пракси управо размена информација у пореским стварима ради на поштовању стандарда о: доступности битних информација о опорезивању, могућности пореских органа да обезбеде такве информације и размени пореских информација⁴.

ОЕЦД је 2002. године усвојио Модел споразума о размени пореских информација, што је довело до тога да се велики број пореских администрација укључи у међународну размену информација у пореским стварима. Овај документ је омогућио правни оквир за размену информација без закључивања међународних пореских уговора⁵.

Изазов будућности је аутоматска размена пореских информација, а она обухвата систематско и периодично достављање обиља пореских информација о одређеним категоријама прихода из земље извора земљи резидентства без формалног захтева⁶.

Први пут, аутоматска размена пореских информација је прописана Директивом ЕУ о опорезивању прихода од штедње у облику камате 2003. године⁷. Након тога, аутоматска размена није била актуелна до 2010. године, када су САД донеле FATCA (eng. Foreign Account Tax Compliance Act) - Закон о извршењу пореских обавеза са рачуна страних финансијских институција. Овим законом, сви држављани САД који имају рачуне у иностраним финансијским институцијама су контролисани од стране Службе унутрашњих прихода (eng. Internal Revenue Service – IRS). Стране финансијске институције имају обавезу да обавесте или своје националне пореске органе или директно Службу унутрашњих прихода ако раде са рачунима америчких држављана. Обавезе се уређују споразумом између САД и друге земље у којој амерички држављани имају финансијске рачуне. Размена информација према FATCA обухвата: стање рачуна, остварени приход у текућој години, салдо обвезника, његове трансакције.

⁴ Размена информација на захтев се врши у случајевима када једна земља подноси захтев којим тражи информације о конкретном пореском обвезнику или проверава одређене пореске чињенице о њему од друге земље.

⁵ Sara K. McCracken, Going, Going, Gone...Global: A Canadian Perspective on International Tax Administration Issues in the "Exchange-of-Information Age", Canadian Tax Journal, (2002) Vol.50, No 6, p. 1887-1888.

⁶ Roman Seer, Isabel Gabert, European and International Tax Cooperation: Legal Basis, Practice, Burden of Proof, Legal Protection and Requirements, Bulletin for International Taxation, February 2011, p. 95

⁷ Niels Johannesen, Gabriel Zucman, The End of Bank Secrecy? An Evaluation of the G20 Tax Haven Crackdown, January 31, 2012, p. 5, (<http://www.parisschoolofeconomics.eu/en/zucman-gabriel/>)

Ове активности које су предузимале САД и ЕУ подстакле су ОЕЦД да објави „Стандард о аутоматској размени информација са финансијских рачуна“ у фебруару 2014. године. Саставни делови овог документа су Модел споразума између пореских власти о аутоматској размени информација са финансијских рачуна ради побољшања примене пореских прописа, општи стандард обавештавања и нивоа дужне пажње (две дилигенце) о информацијама са финансијских рачуна⁸.

Велики број земаља потписница Мултилатералне конвенције су потписале и посебни Мултилатерални споразум о аутоматској размени информација са финансијских рачуна. Овај Мултилатерални споразум прописује аутоматску размену од 1. септембра 2018. године.

Проверавање пословних веза са страним партнером од стране пореских органа

Пореске власти су дужне да једне другима пружају пореску правну помоћ, а све са циљем да се спречи међународно двоструко опорезивање и међународно организовано избегавање пореске обавезе. Порески орган може да захтева међународну правну помоћ⁹ у пореским ставрима, ако не може сам да обави службену радњу. Дакле, домаћи порески орган има право да се у току пореског поступка обрати за пружање правне помоћи иностраном пореском органу.

Случајеви у којима порески органи неке земље имају потребу да провере чињенично стање домаћег предузећа „преко границе“:

- Ако се приходи од пословања и остали приходи који припадају домаћем пореском обвезнику, плаћају уз обилажење домаће финансијске управе, у иностранство, на пример: преко фингираног пребивалишта у иностранству, уз помоћ међуукупљивања компаније у иностранству, путем намештања обрачунских цена, рецимо фактурисањем мањих износа за испоруке и остале услуге.
- Ако се домаћа основица за опорезивање бесправно умањује у висини плаћања у иностранство, на пример: путем фингираних издатака предузећа, рецимо плаћања за наводно дуговану камату, накнаде за лиценцу, трошкове вештака и слично књижењем издатака предузећа, који су, стварно настали, али који се не односе на домаће предузеће, него на производни погон или ћерке фирме у иностранству.
- Ако се приходи остварени у иностранству не пријављују у земљи, што је противно законском регулисању у појединим пореским законима, рецимо у вези са Споразумом о двоструком опорезивању, на пример: приходи од камате за иностране банкарске рачуне, који су евентуално чак отворени са „црним средствима“ из извора прихода у земљи.

⁸ Itai Grinberg, Beyond FATCA: An Evolutionary Moment for the International Tax System, Georgetown Law, The Scholarly Commons, Working Draft, January 27, 2012, p.4

⁹ Међународна пореска сарадња је сваки заједнички рад двеју или више земаља са циљем заштите националних интереса у области опорезивања и примене пореских прописа.

Могућности манипулисања пореског обвезника код иностраних чињеничних стања, темеље се на сасвим различитим начинама понашања, који се могу оценити као:

- легална оптимализација пореза, где порески обвезник у принципу има право слободног избора, да из пореских разлога премести своју привредну делатност у повољније иностранство. Конкурентски однос пореских система је изазов за пореску политику сваке државе, и није ствар пореске администрације,
- у грађанско-правном смислу формално дозвољено поступање пореског обвезника, које се због економског начина посматрања, а нарочито због злоупотребе правних могућности уобличавања, не признаје за сврхе опорезивање, али је без кривичноправног значаја,
- спорна, али апсолутно прихватљива одлука пореског обвезника у погледу правних питања, на пример приликом одређивања обрачунских цена. И код овог случаја би порески резултат, могао да се коригује, али то не доводи до кривично-правних закључака,
- неистинито представљање порески релевантних чињеница од стране пореског обвезника. У вом подручју лежи једно тежиште пореског и кривичноправног истражног посла код иностраних чињеничних стања, и то под отежаним условима.

Као што смо већ навели, овлашћење пореске администрације сваке државе у погледу контроле, завршава се на границама њене земље. Из међународних разлога, порески органи не могу да воде истрагу у иностранству. Како би се превазишла ограничења вођења контроле домаћих пореских власти, може се деловати како на основу дозвољеног домаћег законодавства, тко и путем међународних уговора и управних споразума.

Правна ситуација у нашој земљи

Проширена обавеза сарадње пореског обвезника код иностраног чињеничног стања

Послове пореске контроле, као део пореског поступка, Пореска управа спроводи на основу овлашћења прописаних ЗПППА¹⁰. Пореска управа је овлашћена да врши проверу и утврђује законитост и правилност испуњавања пореске обавезе, као део пореског поступка, који врши у складу с одредбама ЗПППА. Предмет пореске контроле јесу радње пореског обвезника из порескоправног односа, у погледу којих се испитује поштовање закона и других прописа. Прецизније, у пореској контроли врши се провера потпуног исказивања, правилности, тачности и благовремености обрачунавања и плаћања пореза по врстама, а у зависности од предмета контроле, који је одређен у налогу за контролу. У њој се проверавају и ажурност, тачност и веродостојност књиговодствених исправа и других евиденција, правилност вођења пословних књига и других евиденција и правилност у примени пореских и с њима пове-

¹⁰ Закон о пореском поступку и пореској администрацији, Сл. гласник РС, бр.80/02, 84/02 – исправка, 23/03 – исправка, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – др. закон, 62/06 – др. закон, 61/07, 20/09, 72/09 – др. закон, 53/10, 101/11, 2/12 – исправка, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – аутентично тумачење, 112/15 и 15/16, 108/16 и 30/18.

заних прописа. Пореска управа је овлашћена да наложи отклањање неправилности или пропусти пореског обвезника у испуњавању пореских обавеза који се утврде у поступку контроле¹¹.

Полазна тачка налази се у Закону о пореском поступку и пореској администрацији¹², у члану 25. закона, који прописује опште обавезе пореског обвезника, затим у члану 44. закона прописује достављање на увид и проверу испави и члану 45. истог закона који прописује обавезу и процедуру давања информација. Дакле, Пореска управа може да захтева од пореског обвезника да у предвиђеном року, достави на увид и проверу пословне књиге и евиденције, рачуноводствене исказе, пословну документацију, као и друге исправе и доказе, ради утврђивања чињеничног стања. Пореска управа доноси одлуку о начину достављања исправа, да ли ће бити достављене на увид у њеним службеним просторијама, електронским путем или ће се увид обавити код лица које је предмет провере. А порески обвезник је дужан да на захтев Пореске управе пружи потребне информације, потребне за утврђивање чињеничног стања од значаја за опорезивање.

Члан 127. ЗПППА потврђује обавезу сарадње између пореског обвезника и пореске администрације, нарочито за поступак теренске контроле. Овај члан прописује обавезу учествовања пореског обвезника у поступку теренске контроле, тако што пореском инспектору даје обавештења и изјаве, даје увид у стање сировина, репродукционог материјала, полупроизвода, готових производа и робе и опреме, као и увид у пословне књиге, евиденције и друге исправе и документацију.

Члан 37. ЗПППА проширује обавезу пореског обвезника да сарађује и када је у питању његова привредна делатност у иностранству. На основу овог члана закона, порески обвезник је дужан, да на захтев пореске администрације, достави пословне књиге и документацију страних предузећа која су под његовом контролом и под његовим утицајем. Уколико страни прописи не дозвољавају достављање пословних књига и евиденција, порески обвезник је дужан да достави оверени препис. А уколико пословне књиге и евиденција нису вођене на српском језику, на захтев пореског инспектора, прилаже се и оверени превод.

Према дефиницији ЕУ, породичне фирме су компаније у којима већину права одлучивања има оснивач или особа која је купила предузеће и најближи чланови породице, а у управљање предузећем укључена је најмање једна особа из породице, а у случају акционарског друштва оснивач са члановима породице има најмање 25% права одлучивања. Под појмом "породична фирма" најчешће се подразумева предузеће у којем је већина гласова у рукама породице, укључујући оснивача који намерава да пренесе фирму на своје потомке.

У принципу се може претпоставити да међу такозваним блиским лицима постоји један такав однос утицаја, када између њих непосредно или посредно постоји однос учешћа од најмање 25 % (знатно учешће у капиталу).

¹¹ Алексић, В., 2016, Пореско право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду.

¹² ЗПППА, Сл. гласник РС, бр.80/02, 84/02 – исправка, 23/03 – исправка, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – др. закон, 62/06 – др. закон, 61/07, 20/09, 72/09 – др. закон, 53/10, 101/11, 2/12 – исправка, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – аутентично тумачење, 112/15 и 15/16, 108/16 и 30/18.

Дефиниција и критеријуми за утврђивање повезаности лица за потребе утврђивања пореза на добит правних лица дати су у члану 59. ст 2. до 7. Закона о порезу на добит правних лица¹³. Када је реч о предузетницима, повезаност других лица са обвезником утврђује се у складу са чл. 36. Закона о порезу на доходак грађана¹⁴.

Према члану 59. Закона о порезу на добит правних лица, повезаност постоји:

- између обвезника и неког лица уколико један од њих поседује најмање 25% или више учешћа у капиталу другог
- између обвезника и неког лица уколико један од њих поседује најмање 25% или више гласачких права у органима управљања другог
- између обвезника и неког другог лица у којима иста лица учествују у управљању, контроли или капиталу са најмање 25% или више власништва, односно гласачких права у њиховим органима управљања
- између обвезника и физичких лица која су у (ван)брачним или родбинским односима са лицем које поседује 25% и више учешћа у капиталу, односно 25% и више гласачких права у органима управљања обвезника
- између обвезника и свих правних лица који су резиденти јуридикција са преференцијалним пореским системом

У овом члану Закона дата је и општа дефиниција повезаности: лицем повезаним са обвезником сматра се оно физичко или правно лице у чијим се односима са обвезником јавља могућност контроле или значајнијег утицаја на пословне одлуке. Дакле, повезаност се може утврђивати у односима обвезника како са правним, тако и са физичким лицима. Уколико су анализираној години постојала пословања између повезаних лица, неопходно је направити студију о трансферним ценама која се предаје надлежним пореским институцијама.

Уопштено се као правна или стварна могућност утицаја може сматрати¹⁵:

- овлашћење за издавање налога иностраној ћерка фирми или сестринској фирми, контрола неког предузећа из Концерна, остали односи према праву о Друштвима, права према иностраним партнерима по основу појединачних уговора, породични или остали лични односи.

Обавеза подношења документације постоји и онда, када порески обвезник без доказаних преовлађујућих права, стварно добија документацију из иностранства. То важи чак и онда, када су између учесника изричито постигнути другачији споразуми.

¹³ Закон о порезу на добит правних лица, Сл. гласник РС, бр. 25/01, 80/02, др. закон, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14– др. закон, 142/14, 91/15 – аутентично тумачење и 112/15.

¹⁴ Закон о порезу на доходак грађана, Сл. гласник РС, бр. 24/01, 80/02– др. закон, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06 – исправка, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11 – УС, 93/12, 114/12 – УС, 47/13, 48/13 – исправка, 108/13, 57/14, 68/14– др. закон и 112/15.

¹⁵ Друштво које поседује друго друштво, назива се мајка-фирма, док је поседовано друштво - кћерка-фирма. Некада се користи и појам сестринске фирме, за друштва која су у власништву једног друштва. Мајка-фирма обично поседује 100% или бар већински део капитала кћерке-фирме, мада ни то није обавезно (пресудан или значајан утицај може бити остварен и на неки други начин, нпр. поседовањем тзв. контролног пакета акција односно удела).

Порески орган може да захтева подношење оригиналне документације. То важи нарочито онда, када постоје сумње у садржинску тачност поднетих копија. У документацију коју треба прибавити, спада, на пример, следеће: исправе о оснивању и записници о оснивању, нескраћени биланси и обрачуни добити и губитака, договори о расподели добити, ревизорски извештаји, уписи у регистре, уговори свих врста; нарочито поверенички уговори и уговори са директором/директорима, изводи из земљишних књига, преписка, код иностраних производних погона, књиговодствена документација која обавезно мора да се чува, инострана пореска решења и службене потврде, записи/документа о врсти и садржини пословних односа са иностраним блиским лицима.

У циљу избегавања могућих пореских неповољности, порески обвезник је обавезан да већ приликом успостављања у пореском смислу значајних иностраних односа, прибави и обезбеди доказна средства, за која је јасно да ће бити потребна (обавеза да се превентивно побрине за доказе).

Уколико порески обвезник није испунио своју обавезу превентивног обезбеђивања доказа, то га касније не ослобађа од његове обавезе да прибави доказна средства, то јест, он се не може позвати на то, да не може, или више не може да прибави чињенична стања. Чак и указивање на могуће кажњавање у иностранству, када се о иностраној привредној ситуацији даје обавештење, не ослобађа пореског обвезника од обавезе да у земљи сарађује у погледу утврђивања пореза.

На пример, таква законска регулатива постоји у Лихтенштајну и у Швајцарској. Ови прописи кривичног права имају за циљ, да редовно пруже заштиту од привредне шпијунаже, али не дају пореском обвезнику право да у сопственом поступку опорезивања одбије давање обавештења.

Правне последице у случају повреде обавеза сарадње

Пореска управа је дужна, у складу са ЗПППА, да остварује права и обавезе из порескоправног односа. Када су у питању дискрециона овлашћења, Пореска управа делује у складу са сврхом тих овлашћења и у оквиру закона. Такође, Пореска управа је дужна да утврђује чињенице које су битне за доношење законите и правилне одлуке, посвећујући једнаку пажњу чињеницама које иду у прилог и на штету пореског обвезника¹⁶.

Уколико порески обвезник не испуни своју обавезу да даје обавештења или је не испуни у потпуности, онда је порески орган на прихватљив начин исцрпео своје могућности за службено утврђивање и порески орган може из ове повреде обавезе, ценећи доказе, да извуче закључке који су за пореског обвезника неповољни.

То нарочито важи у оквиру процене основица за опорезивање, а што је прописано члановима од 58 до 61 Закона о пореском поступку и пореској ад-

¹⁶ чл.4. ЗПППА, Сл. гласник РС, бр.80/02, 84/02 – исправка, 23/03 – исправка, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – др. закон, 62/06 – др. закон, 61/07, 20/09, 72/09 – др. закон, 53/10, 101/11, 2/12 – исправка, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – аутентично тумачење, 112/15 и 15/16, 108/16 и 30/18.

министрацији. Та процена нема кривични карактер, јер је порески орган обавезан, да пореску ситуацију испита објективно – у корист као и на штету пореског обвезника.

Процена основица за опорезивање треба да буде што приближнија стварној ситуацији. Уколико у појединачном случају постоји одређен оквир за процену, онда порески орган може своје подручје одлучивања да исцрпи на терет пореског обвезника. То важи утолико више, што је већа повреда обавезе пријаве пореза и доказа у вези са порезом. Ипак, порески орган не сме да поступа самовољно, него мора да ради према стручној процени.

На основу ових општих начела следе и појашњења:

а) Није довољна сумња у тачност података пореског обвезника.

Морају да постоје конкретне индикације у погледу тога, да пријављени порески резултати не могу бити тачни. За неосноване сумње потребно је проширити испитивања.

С друге стране, са проценом није у супротности формална уредност рачуноводства, ако околности појединачног случаја дају повода да се приговори због материјалне тачности записа/документа пореског обвезника. И у вези са тим нису довољне сумње у материјалну тачност. Да ли књиговодствени резултат треба да буде прихваћен или не, мора са сигурношћу да се утврди.

б) Правила о објективном терету доказивања не важе у поступку процене.

Објективни терет доказивања одређује последице немогућности разјашњења неког чињеничног стања. Он не регулише доказ, него последице непостојања доказа о чињеницама које су релевантне за одлуку.

У поступку опорезивања, објективан терет доказивања према члану 51 став 1 Закона о пореском поступку и пореској администрацији¹⁷ у принципу подељен је између :

- а) пореског органа - за чињенице које су основа за порез и које повећавају порез,
- б) и пореских обвезника - за чињенице које укидају и које умањују порез.

Основана процена је, међутим, порески инструмент за утврђивање и доказивање, који одређено чињенично стање – бар приближно – објашњава, тако да не постоје претпоставке за одлуку према објективној подели терета доказивања. Сумња која настане због ускраћивања информација, односно недостављања доказа од стране пореског обвезника, који је дужан да их достави Пореској управи, може у поступку утврђивања пореске обавезе да буде на његову штету.

На пример, ако добит неког предузећа треба проценити супротно подацима у пореској пријави, онда порески орган проценом не утврђује само приходе предузећа (чињенице које су основа пореза, односно повећања пореза), већ и ако је потребно одговарајуће издатке предузећа (чињенице које умањују порез). Општа правила терета доказивања не важе, међутим, без изузетка. Уп-

¹⁷ Сл. гласник РС, бр.80/02, 84/02 – исправка, 23/03 – исправка, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – др. закон, 62/06 – др. закон, 61/07, 20/09, 72/09 – др. закон, 53/10, 101/11, 2/12 – исправка, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – аутентично тумачење, 112/15 и 15/16, 108/16 и 30/18.

раво код изузетних чињеничних стања, објективни терет доказивања треба диференцирано посматрати са становишта близине доказа, што је пре свега од значаја код иностраних чињеничних стања.

Још један пример, ако порески орган има конкретне индиције да неко страно партнерско предузеће, редовно у некој земљи са ниским порезом, не обавља сопствено пословање, онда доказ првог утиска говори у прилог томе, да се ту ради о такозваној домицилној фирми или фирми која има сандуче за писма. У једном таквом случају није довољно просто оспоравање пореског обвезника са указивањем на објективни терет доказивања пореског органа, јер треба проценити обележје које је основа пореза (приписивање прихода). Овде порески обвезник мора да докаже, да држи самостално привредно предузеће са одговарајућим особљем и канцеларијским просторијама, односно просторијама за обављање делатности. Даље треба навести и пословне односе, поступке у пословању, начин опорезивања у иностранству итд.

Ако неки порески обвезник успостави пословне односе са неким иностраним домицилним предузећем, онда већ и из саме те чињенице произилазе важни разлози за претпоставку, да уз укључивање тог предузећа треба да се избегне опорезивање добити или имовине, и да се исти преместе у иностранство.

Притом нема никаквог значаја, да ли домаћи порески обвезник има учешће у домицилном предузећу или има могућност да исто контролише. Измештања пословања могућа су и без власништва или контролисања, рецимо преко повереничких односа / овлашћења.

Спречавање измештања добити у иностранство

Како би се спречило измештање добити у иностранство, може да помогне и једно законско регулисање, према коме се дугови и плаћања без сваке даље претпоставке са пореским дејством не признају, ако поверилац, односно прималац плаћања нису тачно назначени.

Специфичност једног таквог прописа лежи у томе, што порески орган, на пример, само плаћање, његово својство издатка предузећа не мора да доводи у питање, не мора да покрене никаква испитивања у вези тога, а исто тако није обавезан да проценом утврђује основицу за опорезивање. И само непостојање податка о примаоцу, имена и адресе, доводи већ до пореског непризнавања тих плаћања.

Порески орган одлучује према дискреционом праву у складу са обавезом,

- да ли ће захтевати, да порески обвезник наведе повериоца дуга или примаоца издатака,
- у ком износу ће одбијање од пореза издатака или дугова бити ускраћено.

Мерило контроле је притом степен вероватноће губитка пореза у земљи.

Поверилац, односно прималац треба да буде тако прецизно наведен, да је порески орган без посебних тешкоћа и без губитка времена у стању да утврди ко је поверилац, односно прималац.

Код плаћања домицилним предузећима, доказ о примаоцу је пружен само, уколико су наведена лица која стоје иза предузећа. То су она лица, која су уместо неактивног домицилног предузећа, уз економски начин посматрања, пружила неку услугу пореском обвезнику. Навођење само формалних ималаца удела, на пример повереника/пуномоћника није довољно, као што није довољна ни изјава пореског обвезника да не он, него неко треће стране лице стоји иза иностраног предузећа. Неизвесности у погледу личности примаоца, падају на терет пореског обвезника.

Злоупотреба правних могућности

Важан инструмент Пореске управе против губитака пореза због самовољних, материјално неоправданих измештања добити у иностранство, и овде пружа економски начин посматрања. Пореска управа не мора сваку формалну правну позицију са пореским дејством да призна; а пре свега не онда, када грађанскоправно дефинисање доведе до неоправданог избегавања пореза које порески законодавац није предвидео, и са којим се у интересу једнакости опорезивања не треба сложити.

Ево неколико примера:

- (1) Један домаћи предузетник не испоручује робу иностраним купцима директно, него преко своје компаније у иностранству, коју је у том циљу основао.

Уобичајено повећање добити за иностране директне послове, он дели са својим предузећем у иностранству. Економски разлог за то он не може да наведе. Он је мишљења, да мање оптерећење укупним порезом, које је са тим повезано, апсолутно може легално тако да уобличи.

Процена са аспекта пореског права доводи у овом случају до претпоставке, да се ради о злоупотреби правних могућности, односно о злоупотреби постојећих законских норми, и зато у пореском смислу не може да буде призната.

- (2) Порески обвезник бира горе наведено „троугаоно решење“ преко свог предузећа у иностранству само за одређене стране купце, јер не жели да се појављује као њихов добављач. Ако би односи са тим купцима постали познати, то би, наиме, довело до губитка поруцбина других купаца.

Код овог случаја постоје битни разлози који нису у вези са порезом, не постоји пореска злоупотреба правних могућност. Ипак, порески орган је дужан да обрати пажњу на економски исправну поделу укупног прихода на домаће предузеће и инострано ћеркино предузеће. То је питање обрачунских цена између лица у блиском односу.

Светска банка и Међународни монетарни фонд већ неколико година упозоравају власти у Србији да је порески систем препун пореских олакшица и да објективно и поред утврђених пореских стопа који су на нивоу држава Европске уније, буџет има знатно мање средстава по овом основу. Различитим манипулацијама преко сопствених фирми, порески обвезници у Србији могу и потпуно легално да не плате порез. Поред олакшица које им је држава понудила, они су се снашли и да додатно уштеде. Тако, рецимо, свој аутомобил пријаве на фирму, па на њега као основно средство не плаћају порез. Стара је

прича да већина оних који данас имају вредне компаније у Србији, а које су најчешће евидентирание као стране фирме с егзотичних острва, имају озбиљне тимове врло стручних људи којима је једини посао да нађу начина да онај ко их ангажује плати што мањи порез.

Код нас постоје и велика умањења код пореза на добит, па иако је прописана стопа од 15 одсто¹⁸, он на крају, уз велики број пореских ослобођења, може да изнесе само три одсто. Ту је и опција да се региструју као резиденти у иностранству, на пример у Монте Карлу где је порез симболичан, а да не плаћају ништа у Србији. Богаташи су могли и своју вилу да пријаве на фирму, па уместо да плате порез на њену реалну тржишну вредност, они плаћају на књиговодствену која је знатно мања. Неки одлуче да не примају плату, већ у највећем делу узимају дивиденду или другу врсту накнаде од фирме оснивача, а која је обично регистрована у неком од „пореских рајева”. Тачније, сваки кеш који им је потребан стигне „заобилазно“ преко неког од егзотичних острва, где фирма из Србије фактурише разне услуге типа „консалтинг“ или „саветовање“, па „хонорар“ неоптерећен порезом стигне назад у земљу.

Када је реч о пријави виле на фирму, након измена Закона о порезима на имовину, од 1. јануара 2014. и фирме тај порез плаћају на тржишну, а не на књиговодствену вредност објекта. Тим изменама нестаје разлог за овакво понашање, а додатно, ако би се пореском контролом утврдило да власник или било ко други користи имовину фирме за личне сврхе, тада се та корист сматра дохотком, што је опорезиво као зарада или други приход. Зависно од случаја, тада пореска стопа може бити од 10 до 16 одсто, а следи и допринос за ПИО по стопи од 24 одсто.

Све ово указује на недостатке примене билатералних пореских споразума о избегавању двоструког опорезивања и размени пореских информација, јер мултинационалне компаније и богати појединци путем својих облика пословања и даље успешно избегавају плаћање пореза.

Да ли пореске контроле могу утицати на смањење пословања преко оф-шор зона

Пословање преко оф-шор зона појављује се 30-их година 20. века када долази до већег развоја светске трговине, посебно нафтом. Овакво пословање је до савршенства довео контроверзни грчки бродовласник Аристотел Оназис који је у своје доба важио за једног од најбогатијих људи света, имао је 924 оф-шор компанија помоћу којих је изградио своје богатство.

Међународна трговина је све развијенија и постоји све више начина како поједноставити или појефтинити пословање, наравно уз максимализацију про-

¹⁸ Закон о порезу на добит правних лица, Сл. гласник РС, бр. 25/01, 80/02, др. закон, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14– др. закон, 142/14, 91/15 – аутентично тумачење и 112/15.

фита. Иако није новијег датума, све је популарнији тзв. оф-шор¹⁹, посебно у тренду све већег обима пословања базираног на нематеријалним добрима и интелектуалном власништву. Порез на добит у таквим зонама износи нула до пет посто или га трговачко предузеће плаћају паушално 1000 долара, а загарантирана им је тајност идентитета улагатеља и тајност финансијског пословања. Предузећа малог капитала могу се регистровати у другој држави код неког адвоката пријавом путем маила или факса. Иако се често у јавности мисли да су оф-шор предузећа нека сива зона, ради се о нормалним предузећима која желе легално максимално да увећају своју добит. Оф-шор предузеће је нерезидентно предузеће, дакле регистровано је у одређеној земљи, али тамо не послује. Како би се заштитио национални развој, таквим је предузећима најчешће забрањено да послују с "нормалним" предузећима у оф-шор дестинацији.

Из овога видимо да постоје два сукобљена тренда, с једне стране повећавање пореза и контроле од стране државе ће сигурно утицати да предузетници размисле о оптимизацији кроз оф-шор структуре. Али, исто тако утицај и притисак великих држава на оф-шор центре да постану транспарентни, чини их све мање атрактивнима. Познат је случаја који још увек вуче правосудне репове када је немачка тајна служба откупила ЦД са подацима о немачким штедишама у Лихтенштајну и Швицарској.

Када је реч о оф-шор зони, за плаћање пореза на добит није од значаја у којој земљи је седиште власника фирме. Сва привредна друштва са седиштем у Србији имају обавезу плаћања пореза на добит од 15 одсто²⁰, а ако је власник српске фирме из иностранства, при исплати дивиденде српска фирма мора да обрачуна и порез на дивиденду од 20 одсто. Према последњим изменама пореских закона, уведено је и опорезивање плаћања за услуге које пружају лица са ових дестинација.

Најчешћи пример кориштења оф-шор компаније за властити профит изгледа овако: компанија се региструје нпр. на Бахамима, али тамо не послује, само има седиште док истовремено отвара производне погоне, фабрике и складишта у некој мање развијеној земљи. Без обзира колико велики профит остварила, ова ће компанија платити паушални порез на добит (нпр. на Бахамима он износи 1000 долара годишње) и није обавезна приказати финансијске резултате пословања. Оно што Србија губи је пуно новца, јер правна или физичка лица из Србије могу да отворе фирму на нпр. Сејшелима, а послују у Србији. Новац одлази у државни буџет Сејшела, а не Србије.

¹⁹ У свету постоји 80 земаља које се сматрају оазама за оф-шор предузећа, а најпознатије међу њима су Сејшели, Маурицијус, Костарика, Бахами, Хонг Конг, Лихтенштајн, Гибралтар, Панама. Занимљиво је да је међу таквим дестинацијама у све више савезних држава САД-а, а предузетници воле и Велику Британију. Иако је у САД-у и Британији строжа и скупља оф-шор регулатива него на егзотичним карипским острвским државицама, чињеница је да многим предузећима номинално седиште у једној од ове две земље увелике диже кредибилитет. Оф-шор пословање је врло раширено у бродарству и међународној трговини и посредовању. Готово све највеће светске корпорације више или мање агресивно послују преко оптимизираних корпоративних структура које укључују и делове у оффшоре подручјима.

²⁰ Закон о porezu на добит правних лица, *Sl. glasnik RS*, br. 25/01, 80/02, dr. zakon, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14— dr. zakon, 142/14, 91/15 – autentično tumačenje i 112/15.

Међународне финансијске организације, све више инсистирају на међународном приступу решавања проблема оф-шор пореске евазије и агресивног пореског планирања. Пословање преко оф-шор компанија само по себи није незаконито, није проблем да неко има такву фирму. То се зове планирање пореза и такве фирме би плаћале знатно више пореза да послују у Европи или Америци. Дакле, оф-шор компаније послују легално ако је новац који је дошао на те рачуне легалан. Проблем није у самом оснивању тих компанија, већ у пореклу новца, пореским олакшицама и анонимности до одређеног нивоа, а та анонимност се открива једино ако се против власника покрене неки судски поступак. Тада већина земаља дозвољава да се види прави власник који стоји иза компаније.

Закључак

Као што смо већ навели, достигнућа једне националне привреде су ограничавајућа и зато се јавила потреба за интернационалним капиталом. Пореске администрације заинтересованих држава тесно сарађују, а све у циљу ефикасног спречавања различитих видова злоупотреба у области опорезивања. Порески обвезници обављају делатност широм света и максимално користе пореске олакшице, односно минимизирају пореска оптерећења. Знамо да пореске власти морају да поштују државне границе у вршењу својих функција и због тога се јавља већа потреба за узајамном правном помоћи у пореским стварима међу земљама. Размена информација између пореских власти, омогућује лакшу и сигурнију наплату пореза, ширу примену принципа светског дохотка и стимулише пореску хармонизацију, смањује трошкове опорезивања, повећава износ пореских прихода, а утиче и на сузбијање пореске евазије.

Када су у питању надлежни порески органи у Србији, они треба да јачају примену билатералних пореских споразума о избегавању двоструког опорезивања и размену пореских информација, јер мултинационалне компаније и богати појединци путем својих облика пословања и даље успешно избегавају плаћање пореза. Такође, надлежни органи треба да се баве истраживањем како су власници оф-шор компанија, а који су држављани наше земље, дошли до тог новца. Дакле, треба утврдити да ли су новац којим су покренули посао у оф-шор фирми стекли на нелегалан или легалан начин. Треба се бавити истрагом везаном за порекло новца и када би се то тако и радило оф-шор фирме не би представљале никакав проблем у Србији.

Даље, треба створити механизам заштите који би спречио сваку врсту малверзације, односно могућност да фиктивним увећавањем трошкова пословања оф-шор компаније плаћају мањи порез у Србији и из земље нелегално извлаче већи профит. Исто тако требало би спречити те оф-шор компаније да са новцем стеченим на такав начин учествују у приватизацијама у Србији. Треба онемогућити и сиву економију којом се служе власници тих фирми плаћајући само део доприноса радницима дајући им део новца на руке. И на тај начин се избегавањем пореза остварује већа добит. Држава треба да спречи све

врсте малверзација и да контролише трансакције новца и то је једини могући начин супротстављања нелегалним активностима оф-шор компанија. Пописивање оф-шор компанија чији су власници наши држављани, односно истраживање оф-шор зона је неизводљиво и самим тим не би дало резултате.

Литературе:

1. Aleksić, V., 2008, *Finansijsko pravo, fiskalna decentralizacija*, Privredna akademija, Novi Sad.
2. Aleksić, V., 2016, *Poresko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
3. Jelčić, B., 1998, *Financijsko pravo i financijska znanost*, Informator, Zagreb.
4. Itai Grinberg, Beyond FATCA, 2012, *An Evolutionary Moment for the International Tax System*, Georgetown Law, The Scholarly Commons, Working Draft, january 27, p.4
5. Niels Johannesen, Gabriel Zucman, 2012, *The End of Bank Secrecy? An Evaluation of the G20 Tax Haven Crackdown*, January 31, p. 5, (<http://www.parisschoolofeconomics.eu/en/zucman-gabriel/>)
6. OECD, *Taxing Wages 1998–1999 – OECD 2000*. Taxes on Wages and Salaries,
7. Popović, D., 2004, *Poreska reforma, 2001–2003*, Ekonomski institut, Beograd.
8. Popović, D., 2012, *Poresko pravo*, Pravni fakultet, Beograd.
9. Raičević, B., 2005, *Javne finansije*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
10. Roman Seer, Isabel Gabert, European and International Tax Cooperation, 2011, *Legal Basis, Practice, Burden of Proof, Legal Protection and Requirements*, *Bulletin for International Taxation*, February, p.95
11. Sara K. McCracken, Going, Going, Gone...Global, 2002, *A Canadian Perspective on International Tax Administration Issues in the "Exchange-of-Information Age"*, *Canadian Tax Journal*, Vol.50, No 6, p. 1887-1888.
12. *United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries*, 2011, United Nations, New York.

Pravni izvori

1. Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, broj 98/06.
2. Zakon o javnim prihodima i javnim rashodima, *Sl. glasnik RS*, br. 76/91, 41/92 – dr. zakon, 18/93, 22/93 – ispr., 37/93, 67/93, 45/94, 42/98, 54/99, 22/01, 9/02 – dr. zakon, 87/02 – dr. zakon, 33/04 i 135/04 – dr. zakon.
3. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, *Sl. glasnik RS*, br.80/02, 84/02 – ispravka, 23/03 – ispravka, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05 – dr. zakon, 62/06 – dr. zakon, 61/07, 20/09, 72/09 – dr. zakon, 53/10, 101/11, 2/12 – ispravka, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 – autentično tumačenje, 112/15 i 15/16.
4. Zakon o porezu na dobit pravnih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 25/01, 80/02, dr. zakon, 80/02, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14– dr. zakon, 142/14, 91/15 – autentično tumačenje i 112/15.
5. Zakon o porezu na dohodak građana, *Sl. glasnik RS*, br. 24/01, 80/02– dr. zakon, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06 – ispravka, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11 – US, 93/12, 114/12 – US, 47/13, 48/13 – ispravka, 108/13, 57/14, 68/14– dr. zakon i 112/15.
6. Zakon o inspekcijском nadzoru, *Sl. glasnik RS*, broj 36/15.
7. Strategija reforme državne uprave, <http://www.gs.gov.rs/lat/strategije-vs.html>, 2004.god
8. Strategija reforme javne uprave, *Sl. glasnik RS* br. 9/14 , 42/14 - ispravka.

CHECKING BUSINESS RELATIONSHIPS WITH A FOREIGN PARTNER BY TAX AUTHORITIES IN SERBIA IN ORDER TO PREVENT THE TRANSFER OF PROFITS ABROAD

Summary: We live in a time when globalization and integration have become inevitable in the business world. The national market is very narrow, and the achievements of one national economy are limiting, which is why they exist an inevitable need for international capital.

These processes, conditioned close cooperation between tax administrations of interested parties the state in order to effectively prevent various forms of abuse in areas of taxation. Taxpayers can perform activities throughout of the world, maximally use tax deductions, or minimize tax burdens of dependent economic agents, all in the goal efficient business and profit making.

On the other hand, tax authorities must respect state borders in the exercise of their functions and this is precisely the reason why tax cooperation appears to be inevitable. That has created major problems for the national tax authorities and for this reason there is a growing need for mutual legal assistance in tax matters among countries. Law has so far not found a proper balance between the protection of national tax interests of countries and development international-legal tax standards in the field of mutual tax-legal assistance.

As part of international tax law, mutual legal assistance is provided in tax matters dedicated to the suppression of tax evasion and others harmful phenomena for the financial interests of countries. Information exchange between tax authorities, enables easier and safer tax collection, wider application of the principle of world income and stimulates taxation harmonization, reduces the costs of taxation, increases the amount tax revenues, and it also influences the suppression of tax evasion.

Key words: international taxation, tax relations with abroad, exchange of tax information, collection of taxes to others countries, tax controls

МИЉОЈКО БАЗИЋ*

Факултет за културу и медије
Београд

АЛЕКСАНДАР БАЗИЋ**

Факултет за пословне студије
Београд

УДК 347.73:338.2

Прегледни рад

Примљен: 12.07.2018

Одобрен: 23.08.2018

Страна: 437-450

ПРИМЕНА МЕТОДЕ СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА У ИСТРАЖИВАЊУ ПОСЛОВНОГ ПРЕГОВАРАЊА

Сажетак: Предмет овог рада односи се на примену методе студије случаја у истраживању пословног преговарања. У раду се најпре објашњава метода студије случаја кроз дефинисање основних појмова који је сачињавају а то су: метод, студија и случај. Затим се разматра како се путем методе студије случаја долази до одређених научних сазнања о пословном преговарању као предмету истраживања. Потом се сгледавају чиниоци пословног комуницирања који могу утицати на појаву случаја. Чиниоци су посматрани као појединачни случај и случај у низу. Од чиниоца пословног преговарања који имају обележје појединачног случаја посебно су образложени: стратегије преговарања, начини преговарања и исходи пословног преговарања.

Кључне речи: метода студије случаја, научно сазнање, пословно преговарање, истраживање, случај

Увод

Пословно преговарање као сегмент пословног комуницирања све више добија на значају и све више постаје предмет проучавања многих наука попут: комуникологије, психологије, социологије, менаџмента итд. Оно што се запажа у досадашњим научним сазнањима о пословном преговарању је то, да има врло мало радова који се односе на примену одређених метода у валоризацији ефеката пословног преговарања. То је и разумљиво јер се озбиљније проучавање пословног преговарања појавило током друге половине прошлог века.

Да би се сазнали истински ефекти или исходи пословног преговарања морају се имати објективна сазнања о тим ефектима. До објективних сазнања једино се може доћи путем примене научних метода у истраживању пословног преговарања као комуникацијског процеса. Путем научних метода долази се до научних сазнања, која су истинита сазнање и која се као таква разликују од

* miljojko.bazic@megatrend.edu.rs

** aleksandarbazic@yahoo.com

свих других облика сазнања која не почивају на адекватној научно-методолошкој процедури.

У науци је одавно познато да оно што се жели објективно сагледати, а потом унапредити, немогуће је ако се не подвргне одређеној научно-методолошкој процедури. Управо та процедура показује шта треба истражити, како треба истражити и како применити у пракси резултате истраживања. Да би истраживање довело до адекватног нивоа научног сазнања, мора да почива на одређеним методама, техникама и инструментима истраживања.

У истраживању ефеката или исхода пословног преговарања може се користити више метода. Једна од најприменљивијих је метода студије случаја. Пошто је свако пословно преговарање случај за себе, то намеће потребу да се сваки случај истражи на најбољи могући начин. Метода студије случаја као оперативна метода, у истраживању пословног преговарања као случаја, може самостално да се примени и да буде поуздана за долажење до одређеног научног сазнања, које може да се примени у пословној пракси где се одвија пословно преговарање. Метода студије случаја то може јер је она по методолошкој концепцији и по концепцији истраживања поуздан начин доласка до одређеног нивоа научног сазнања. То никако не значи да у процесу истраживања пословног преговарања, осим методе студије случаја не могу да се користе и друге методе. Напротив, могу и увек је пожељно да један истраживачки процес колико је то могуће почива на примени више метода.

За потребе овог рада обрадиће се метода студије случаја. У раду ће се случај пословног преговарања и његови ефекти и исходи посматрати као случај који има уже и шире значење. Шире значење се односи на сам случај пословног преговарања. Док уже значење односи се на више случајева који настају као последица одређених елемената преговарачког процеса као што су: припреме за преговоре, прикупљање информација за преговоре, дефинисање циљева преговарања, избор стратегија преговарања, избор тактичких поступака преговарања, избор начина преговарања, избор преговарача и исход преговора.

Појам методе студије случаја

Да би се на прави начин разумела суштина методе студије случаја, потребно је видети којој групи метода она припада. Међу методолозима не постоји потпуна сагласност о класификацији метода. Али постоји већинска сагласност међу њима да се методе могу разврстати на:

- основне методе,
- опште научне методе,
- посебне методе друштвених наука и
- методе прикупљања података.

Метода студије случаја припада групи метода које служе за прикупљања података. Поред ње у ову групу спадају: метода испитивања, метода посматрања, метода експеримента и метода анализе садржаја. Када се анализира ме-

тода студије случаја, јасно се уочава да се она састоји из три појма и то: метод, студија и случај. “Реч метод води порекло од грчке речи „методос“ што значи пут или тражење. Ако се пут или тражење посматрају као засебни појмови, онда имамо две ситуације. Као појам „пут“ по логици ствари требао би да нас води или доведе до некога или нечега. Појам „тражење“ нас упућује на то да би требало нешто да нађемо. Ако посматрамо пут и тражење као различите речи сличног значења, најлакше ћемо разумети њихов смисао ако употребимо трећу реч, а то је начин. Начин треба да нам омогући да нешто нађемо на путу који нас негде води. У најопштијем смислу, под методом се углавном подразумева начин на који се долази до истинитог научног сазнања о предмету који одређена наука проучава.“¹

Појам „студија“ води порекло од латинске речи „studium“ што значи заимати се за нешто, проучавати нешто, посветити се нечему, изучавати нешто. „У савременим методологијама и технологијама научног истраживања израз студиј(и), студија (студије) и студирати имају следећа значења: студиозно учити, темељно истраживати, испитивати, проучавати, анализирати, синтетизирати, оцењивати, промишљати, закључивати...о актуелним проблемима, појавама, случајевима, феноменима... у друштву и природи и то у свим научним подручјима.“²

Под појмом “случај “ можемо подвести сваки догађај „који се односи на појединца, групу, ширу друштвену заједницу, или глобално друштво у целини. Зато случај може да има појединачни, групни, национални или чак глобални карактер...Случај има своје уже и шире значење. Случај може да траје врло кратко, али и доста дуго, може да се одвија на врло малом, али и на врло широком простору. Он може да се односи на догађаје који су везани за природу, али и за друштво. Ево неких случајева: земљотрес, удар грома, олуја, бродолом, конгрес, рат, револуција, пропаст организације, итд. Дакле, случај се мора врло флексибилно посматрати јер се он појављује свуда где одређене односе уређује природа, сам човек, ужа или шира друштвена заједница.“³

Метода студије случаја односи се на истраживању неке појаве, процеса, или ситуације, где се за јединицу проучавања може узети појединац, друштвена група, шира или најшира друштвена заједница. Она се може применити како у друштвеним тако и хуманистичким, уметничким, техничким, биомедицинским, биотехничким, односно свим природним наукама. Због своје широке примене у научним и развојним истраживањима она се и сама даље може разврстати на више модела као што су: “метода студије случаја темељних истраживања, примењених истраживања, развојних истраживања, претходних истраживања, повремених истраживања, сталних истраживања, истраживања прошлости, истраживања садашњости, истраживања будућности, индивидуалних истраживања, тимских истраживања, квантитативних истраживања, ква-

¹ Миљојко Базић и Александар Базић, (2017): *Пут до научног сазнања – методе, технике и инструменти истраживачког процеса*, Универзитет „Дон Нездит“, Београд, 29.

² Ratko Zelenika, *Znanstvene kvalitativne metode*, (2014): IQ PLUS d.o.o. Kastav, Rijeka, 447-448.

³ Миљојко Базић и Александар Базић, (2017): *Пут до научног сазнања – методе, технике и инструменти истраживачког процеса*, Универзитет „Дон Нездит“, Београд, 152-153.

литативних истраживања, макро истраживања, микро истраживања, мега истраживања, дисциплинарних истраживања, више дисциплинарних истраживања итд. ”⁴ Широк дијапазон примене методе студије случаја указује да се она примењује „ као ригорозно, системско заокруживање неке целине на основу јединственог карактера било да је реч о појави; скупу истородних појава, процеса, односа; групи људи, или чак читавом друштву..“⁵

И поред тога што огромна већина методолога, методу студије случаја сврстава у групу метода за прикупљање података, има оних теоретичара који у расправи о методи студије случаја често постављају питања као што су: да ли ова метода може да се третира као самостална и посебна метода; као таква да ли је у потпуној мери научно валидна; и да ли је довољно поуздана код научног уопшљавања након одређених истраживачких процеса. Одговор на сва ова и слична питања могао би да буде, да је метода студије случаја истински и неспорно посебна и самостална метода по свим основним поставкама које захтева један истраживачки процес. Њена посебност и самосталност у контексту проучавања неког случаја огледа се у уважавању чињенице да је конкретни случај који је предмет истраживања јединствен по својој специфичности, манифестацији, или испољавању.

То значи да се “ случај може схватити уже и шире.”⁶ Без обзира да ли је у питању уже или шире схватање, сваки сличај захтева да се посматра посебно, јер се одвија, или се одвијао по посебној динамици, или процедури. Зато се студија случаја фокусира на одређени случај или феномене с јасним циљем да научно и стручно, на што вишем нивоу разјасни, или расветли темељне специфичности случаја. Путем методе студије случаја нагласак се ставља, с једне стране, на спознају самог случаја, а са друге стране на његове односе и везе са окружењем у ком се дешава. “Аутори који се залажу за примену метода случаја наглашавају богатство теоријских импликација које садрже проучавање појединачног случаја, а недвосмислено је слагање око тога да је метод случаја од непроцењиве вредности у прелиминарним фазама истраживања за откривање значајних веза међу појавама и за формулисање хипотеза. Сматра се да су предности овог метода, пре свега, у домену открића. Такође, једна од карактеристика овог метода око које постоји несумњива сагласност у литератури јесте његов холистички карактер, односно тежња да се очува целина случаја, његов јединствени карактер, његов развој.”⁷

Пословно преговарање као случај може се посматрати у два контекста и то као микро случај и макро случај. Микро случај се односи када је у процес пословног преговарања укључена једна особа и то се може назвати случај по-

⁴ Ratko Zelenika, *Znanstvene kvalitativne metode*, (2014): IQ PLUS d.o.o. Kastav, Rijeka, 453.

⁵ Владимир Милић, (2011): *Основи методологије искуственог истраживања у друштвеним наукама*, Завод за проучавање села, Београд, 123.

⁶ Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, (2006): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 550.

⁷ Славица Шевкушић, (2017): *Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: сазнајне могућности и ограничења*, Зборник Института за педагошка истраживања, година 40, број 2, Београд, 240.

јединца. Макро случај подразумева пословно преговарање када у њему учествују више преговарача који би могли да се назову група преговарача. У том контексту пословно преговарање би могао да има случај групе. Пословно преговарање да ли ће бити појединачни или групни случај зависи од више фактора. Ти фактори су условљени пре свега величином организације или институције у чије име се води преговарање. Тамо где су организације и институције веће, тамо је за очекивати да пословно преговарање има обележје случаја групе, и супротно.

Стицање научних сазнања методом студије случаја

Посебно питање које постављају многи истраживачи који примењују методу студије случаја односи се на то како путем ове методе сазнати истину. Пут до истине, је пут који разграничава научна од других облика сазнања. Да би нека сазнања о пословном преговарању имала истинита обележја, она морају да почивају на основним методолошким принципима као што су: објективност, општост, систематичност и прецизност. Сазнања која почивају на овим принципима, разликују се од сазнања која су изведена на субјективан, парцијалан, несистематичан и непрецизан начин. Стицање научних сазнања о пословном преговарању методом студије случаја, незаобилазно захтева разумевање суштине пословног преговарања као истраживачког процеса.

Иако се преговарање може сматрати једном од најстаријих комуникацијских активности, његово изучавање започело је релативно касно. Први значајнији радови из пословног преговарања појављују се тек касних шездесетих година прошлога века. Од тада, па све до данас, преговарање је у средишту интересовања многих теоретичара из различитих подручја и усмерења, те се проучавају његови многоструки аспекти или случајеви који имају: социолошко, психолошко, културолошко, комуниколошко, етичко, правно, економско или неко друго значење.

Свако пословно преговарање које се одвија као процес путем којег се решавају одређени пословни проблеми представља случај за себе. Како ће који случај да се истражи зависи од више фактора. Многбројни аутори који се баве преговарањем се слажу у томе да је преговарање "процес током којег испуњавамо одређене услове да бисмо добили оно што желимо од људи који желе нешто од нас. Или преговарање је процес током којег треба да важи правило давања и добијања нечега за нешто."⁸ Филозофија преговарања полази од "дај ми нешто од онога што ја желим, а ја ћу теби дати нешто од онога што ти желиш."⁹

За реализаторе студије случаја врло је важно да се зна, да се преговарачки процес не остварује као једна комуникацијска целина, већ се састоји из више сегмената. „Зато преговоре треба посматрати као дуготрајан процес, а не

⁸ Гавин Кенеди, (2002): *Савршено преговарање*, Службени гласник и Институт за економику и финансије, Београд, 1.

⁹ Исто, 1.

тренутну радњу. Преговори нису некакве серијске радње, које се у истом облику понављају више пута. У преговорима учествују људи чије се расположење током преговора мења. Мењају се и окружења, у којима преговори теку, а временом се мења и сама садржина предмета преговора. Зато је сваки преговор јединствен и непоновљив процес и за сваки преговор се треба посебно припремити и водити га на посебан начин.¹⁰

Тај захтев истраживачу намеће потребу да методу студије случаја посматрају као један врло сложен процес који се креће од уочавање случаја који је интересантан за истраживање, преко разумевање суштине тог случаја, конципирања истраживачког пројекта, његове разраде, извођења закључка и примене у преговарачкој пракси датих инструкција. Стицање научног сазнања овом методом може бити од помоћи како преговарачима, тако и руководству организације:

- да се реално схвати зашто је конкретно преговарање постало случај;
- да се отклони свако негативно дејство у процесу пословног преговарања које је случај изазвао;
- да се стабилизује или побољша стање у организацији након отклањања последица које је случај изазвао;
- да се редовно и квалитетно ради на унапређењу свих поступака који су претходили случају, како се случај не би више ни у ком облику поновио.

Да би резултати студије случаја били од помоћи преговарачима или руководству организације они морају бити изведени на научно поуздан начин. То значи да метода студије случаја подразумева свеобухватно истраживање конкретног пословног преговарања. Свеобухватност намеће потребу да се преговарање, као случај, истражи од његовог узрока или повода настанка, преко раста, до његове кулминације. То захтева да се студија изведе по врло прецизној истраживачкој процедури. "Примена методе студије случаја у истраживањима новијег датума, дубоко је повезана са процесом "тражења", јер је то по мишљењу заговорника не само метода случаја, већ и „процес тражења“, најсигурнији начин да истраживач изгради теорију на основу података које добија истраживањем."¹¹ Зато је студија случаја веома погодна за емпиријска истраживања стварних друштвених догађања или друштвених акција, као што је пословно преговарање које се одвија у реалном времену и простору. У односу на друге методе у истраживању пословног преговарања "метода студије случаја неоспорно има значајну предност у примени. Битне предности чине компоненте њеног основног концепта о истраживању целине, оријентацији на разноврсност извора и података, очување појединачног, велику продорност и еластичност обухвата."¹²

¹⁰ Миљојко Базић, (2017): *Пословна комуникација савремени пут до успеха*, Универзитет „Дон Незбит“, Београд, 198.

¹¹ Ивана Миловановић, (2015): *Ка реafirмацији метода случаја (од „изградње блокова“ и „процеса тражења“ дотиполошких теорија)*, Социологија, Vol. LVII, N° 1, 165.

¹² Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, (2006): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 551.

Као целовито, али и парцијално истраживање целине, метода студије случаја у истраживању пословног преговарања примењује се кроз више фаза или поступака као што су:

- добијање информација о пословном преговарању као насталом случају. Пожељно је да се информације добију из више поузданих извора;
- долажење на место случаја, или ступање у контакт са најобавештенијим актерима пословног преговарања као случаја;
- вођење прелиминарних разговора на основу којих се стичу одређена сазнања о пословном преговарању као случају;
- израда идејне скице истраживачког процеса пословног преговарања као случаја;
- израда инструмената за прикупљање података о пословном преговарању као случају;
- одабир узорка за истраживање, или избор докумената на којима ће почивати истраживање о пословном преговарању као случају;
- теренско истраживање путем којег се врши сакупљање релевантних података о пословном преговарању као случају;
- сређивање добијених података о пословном преговарању као случају;
- обрада података о пословном преговарању као случају;
- писање извештаја о пословном преговарању као истраживаном случају;
- верификација извештаја од стране истраживача о пословном преговарању као случају;
- саопштавање препорука за примену стечених научних сазнања како се случај о пословном преговарању не би поновио; и
- контрола примене препорука о спречавању поновног настанка пословног преговарања као случаја.

Методом студије случаја пословно преговарање може да се истражује као позитиван или негативан случај. Пословно преговарање постаје случај било у позитивном било у негативном контексту, када један или више његових чинилаца постане или постану повод за случај. Повод за појединачни случај може да настане код следећих чиниоца пословног преговарања: припреме за преговоре, прикупљање информација за преговоре, дефинисање циљева преговарања, избор стратегије преговарања, избор тактичких поступака преговарања, избор начина преговарања, избор преговарача, исход преговора итд. Сваки чинилац изазива појединачни случај.

Примена методе студије случаја у истраживању ефеката пословног преговарања може да се оствари путем истраживања једног случаја и путем истраживања случаја у низу. „Приликом истраживања једног или појединачног случаја ову методу примењујемо на један конкретан предмет.“¹³ Конкретан предмет се односи на конкретан случај који је настао као последица једног од чиниоца пословног преговарања. „Истражујући само један појединачни случај, строго садржајно, просторно и временски одређен, само једном, можемо доћи, зависно од постојећих околности, до спознаје најскривенијих случајева садржине и суштине тог случаја.“¹⁴ Управо долажење до спознаје најскривеније

¹³ Добривоје Михаиловић, (2012): *Методологија научних истраживања*, Фон, Београд, 208.

¹⁴ Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, (2006): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 552.

садржине и суштине чиниоца пословног преговарања, указује да се методом студије случаја могу истражити многи ефекти који прате процес пословног преговарања и имају утицаја на његов исход.

Истраживање пословног преговарања као случај у низу појављује се онда када се преговарање одбивија у више фаза и у дужем временском периоду. У том случају „истраживања су обједињена заједничким пројектом, а за прикупљање и обраду података се користи исти инструментаријски апарат.“¹⁵ Свака истраживачка фаза може се посматрати како појединачни случај, а збирна повезаност свих фаза истраживања даје случај у низу. Научна сазнања која се добију методом студије случаја могу допринети достизању научних циљевима истраживања и то од дескрипције, преко класификације, открића, објашњења до научне прогнозе. Као и код других метода истраживања и код истраживања студијом случаја, да би се случај пословног преговарања и његов исход, што боље истражили и добио што виши и што поузданији ниво научних сазнања, неопходно је да истраживачи о пословном преговарању и његовом исходу као случају располажу што вишим фонда научних сазнања.

Стратегије преговарања и њихов исход као случај

Елемент преговарачког процеса који је врло важан за настанак позитивног или негативног случаја односи се на избор стратегије преговарања. Стратегију треба посматра као изабрани правац у коме преговарачки процес треба да се одвија. Избор стратегије одређује и избор могућег исхода преговора. Или како Филип Мекгроу истиче “многи не увиђају да су изабравши понашање, изабрали и последице.”¹⁶ Какве ће последице бити зависи од тога за коју стратегију се преговарачи одреде. Најчешће у преговорима се примењује једна од следећих стратегија: „дистрибутивна, интегративна, или партнерска стратегија преговарања“.¹⁷

Дистрибутивна стратегија почива на сазнањима да преговарачке стране имају изузетно различите преговарачке моћи. Једна преговарачка страна мисли за себе да је изузетно моћна, док за супротну страну да је изузетно немоћна. Зато јача преговарачка страна настоји да примени све своје предности како би слабију преговарачку страну довела у позицију подређеног положаја, и у тој ситуацији јој диктирала услове за склапање уговора. Пошто је уговор резултат притиска, а не обострано прихватљивог договора, то су и резултати ових преговора неодрживи, јер се уговор брзо раскида. Као исход ове стратегије појављује се негативан случај. Основна обележја овог случаја су: неповерење, манипулација, уцена, претња, агресивност, неискреност, или себичност једне преговарачке стране.

Интегративна стратегија почива на ставу да обе преговарачке стране имају више заједничких него супростављених интереса. Заједнички интереси

¹⁵ Исто, стр. 208.

¹⁶ Филип Мекгроу, (2006): *Животне стратегије*, Моно, Манана прес, Моћ књиге, Београд, 31.

¹⁷ Теа Мишка, (2004): *Пословно комуницирање*, ЦПУ, Љубљана, 60.

би требало да буду основа на којима почивају преговори. Заједнички интереси се базирају на законима понуде и потражње који владају на тржишту. Преговарачке стране имају углавном коректан однос једна према другој. Након завршених преговора обе стране се осећају као губитници, и обе верују да је супротна страна победник. То указује да обе стране нису задовољне са исходом преговарања. Страна која за себе мисли да је више изгубила у преговорима, неће се дуго придржавати договора. Она ће одустати од договора чим за то нађе адекватно оправдање. Као исход ове стратегије такође настаје негативан случај, али не у обиму и интензитету као код дистрибутивне стратегије. Основно обележје овог случаја је незадовољство резултатима исхода преговора. Оно је последица неспремности преговарачких страна на попуштање и одустајање од својих почетних или максималистичких захтева. Сопствено попуштање током преговора се доживљава као сопствена слабост, док попуштање друге стране се сматра нормалним.

Све присутнија конкуренција на тржишту изнедрила је стратегију партнерства. Она се појављује као савремени концепт и савремена пословна филозофија између преговарачких страна. Основно обележје ове стратегије испољава се у сарадњи преговарачких страна. Оне сматрају да имају заједничку одговорност за изградњу обострано прихватљивих односа, који би требало да што дуже трају. Зато њихова филозофија преговарања почива на слози, заједништву, одговорности. Резултат такве филозофије преговарања треба да доведе до тога да обе стране након завршених преговора се осете задовољно. Исход преговора се не третира ни као победник, ни као губитник, већ као добитник. Пошто су обе стране задовољне исходом преговарачког процеса, за очекивати је да споразум који је постигнут тим процесом се у потпуности и у дугом временском периоду поштује. Као исход ове стратегије појављује се позитиван случај. Основна обележја овог случаја су: поверење, разумевање, искреност, сарадња, уважавање, култура понашања, култура комуницирања, високи степен етичности који се провлачи кроз процес пословног преговарања.

Избор стратегије преговарања опредељује и тактику која ће се применити током преговарачког процеса. „Тактика подразумева начин на које се остварује изабрана стратегија преговарања. Обично се под стратегијом одређује пут куда се жели ићи, а тактиком како тамо стићи. Тактика је нижи ниво од стратегије. Она мора да буде у сагласности са изабраном стратегијом. Она се прилагођава преговарачком процесу. Прилагођавање зависи од околности и дешавања која прате ток преговарања. Тактика се остварује кроз тактичке поступке преговарача.“¹⁸

Посматрано са аспекта стратегије преговарања, пословно преговарање као исход може да има како позитиван, тако и негативан случај. Да би пословно преговарање као исход имало обележје позитивног случаја, мора се кренути од основе пословног преговарања, а то је припрема за преговарање у чији сегмент улази и избор стратегије преговарања. „За преговоре се треба припремити, јер уколико се на преговоре дође лоше припремљен или неприпремљен,

¹⁸ Миљојко Базић, (2017): *Пословна комуникација савремени пут до успеха*, Универзитет „Дон Незбит“, Београд, 208.

онда се на ток преговора може само реаговати, али не и управљати њиме.¹⁹ Према многим истраживачима припрема представља основну фазу пословног преговарања. Квалитет припреме у 70% до 80% случајева одређује успех или неуспех у преговарању. Филозофија озбиљних преговарача темељи се на ставу да неприпремљени преговарачи не смеју присуствовати преговорима. Припрема за преговоре најчешће обухвата: „прикупљање информација, дефинисање циљева, избор стратегије, избор преговарачког тима или једног преговарача, потврду овлашћења преговарача, одређивање места одржавања преговора, и одређивање почетка и трајања преговора.“²⁰

За припрему преговарачког процеса је врло важно располагање што већим бројем квалитетних и поузданих информација о другој преговарачкој страни. „Познавање људске природе онаква каква она уистини јесте – а не каква би требала да буде - може да помогне да се добије оно што се жели од других људи.“²¹ Информације о другој преговарачкој страни односе се на њихове: изабране циљеве преговарања, јачим или слабијим странама њихових преговарача, изабране стратегије и тактичке поступке преговарања. Од посебне је важности сазнати која је то граница до које ће да иде друга преговарачка страна у попуштањима и која је то ситуација која може да доведе до њиховог напуштања преговора.

Да би се сазнала граница до које се иде у попуштањима или напуштања преговора, као предуслов за то појављује се владање што већим и поузданијим информацијама о циљевима преговора супротне преговарачке стране. Постављање циљева у процесу преговарања је изузетно тежак посао, али је много тежи ако циљеви нису јасно дефинисани. Код одређивања циљева пословног преговарања, циљ не може да буде нешто уопштено, или немерљиво. „Постоји неколико важних правила која обавезно прате ефикасно постављање циљева.“²² Циљ или циљеви морају да буде тако дефинисани да су врло јасни, прецизни и мерљиви. Јасно дефинисан циљ води преговарачку страну ка томе да се усредреди баш на оно што се жели постићи или остварити. Јасан циљ рађа код преговарача јаку жеља за постигнућем, која постаје снажно мотивационо средство у остваривању онога што се жели. Ако циљ није јасан, прецизан и мерљив, онда ни стратегија преговарања не може да буде адекватна. И код јасно и нејасно постављених циљева и стратегија преговарања, метода студије случаја је веома погодна за такву проблематику истраживања јер је „студија случаја истраживачки поступак који се заснива на интезивном праћењу једног или неколико случајева у природном окружењу, односно у изворном току и кретању и у стварном сплету унутрашњих и спољних околности у којима она постоји или се одвија.“²³ Зато је метода студије случаја погодна за истражива-

¹⁹ Тања Цветковски и Виолета Цветковски-Оцокољић, (2017): *Пословна комуникација у савременим условима пословања*, Мегатренд универзитет, Београд, 139.

²⁰ Миљојко Базић, (2017): *Пословна комуникација савремени пут до успеха*, Универзитет „Дон Незбит“, Београд, 200.

²¹ Лес Гиблин, (2007): *Умеће водјења разговора*, Финеса, Београд, 8.

²² Брајан Трејси, (2005): *Златна правила успеха*, Финеса, Београд, 164.

²³ Србобран Бранковић, (2009): *Методи искуственог истраживања друштвених појава*, Мегатренд универзитет, Београд, 200.

ње пословног преговарања и свих његових елемената, без обзира да ли за исход имају позитиван или негативан случај.

Начин преговарања и његов исход као случај

Као резултат изабране стратегије у пракси преговарања може се појавити један од следећих начина преговарања и то: тврд или непопустљив, мекан или попустљив, и професионални или принципијелан начин преговарања. Сваки од ових начина преговарања условљава одређени случај који се исказује кроз исход пословног преговарања. Случај може да буде позитиван или негативан.

Сам назив тврд или непопустљив начин преговарања, указује на то да га примењује она преговарачка страна која се осећа надмоћнијом у преговарачком процесу. Та страна користи сва расположива средства за спровођење своје моћи и постизање крајњег исхода онако како она жели и како њој одговара. Та страна жели као исход преговора победу по сваку цену. Њена основна филозофија преговарања се управо огледа у томе да је победа циљ преговора. Победа је резултат преговора у којима се друга преговарачка страна доживљава као велики противник. Према противнику се испољавају само захтеви а не чине се никакви уступци. Као исход овог начина преговарања појављује се негативан случај. Он указује колико је током преговора једна преговарачка страна била сурова, нетолерантна, крута, непопустљива, агресивна, егоистична итд.

Супротно од чврстог или непопустљивог, стоји мекан или попустљив начин преговарања. Код овог начина преговарања једна преговарачка страна гаји пријатељски однос према другој страни. Она је спремана на многе неоправдане уступке другој страни како би се постигао договор. Она жели пријатељски споразумно као исход преговора. Филозофија овог начина преговарања почива на томе да је циљ преговора споразум. До њега се може доћи ако се удовољава другој преговарачкој страни, а запостављају сопствени интереси. Друга страна се доживљава као пријатељска, њој се верује, зато се према њој треба понашати врло толерантно како би се избегла свака врста сукоба. Преговарачка страна која примењује овај начин преговарања након завршених преговора осећа се разочарано, искоришћено, или изманипулисано. Зато је и логично да се као исход овог начина преговарања појављује у облику негативног случаја. Он указује колико је током преговора једна преговарачка страна била понизна, попустљива, или наивна.

На Харвардској пословној школи развио се професионалан или принципијелан начин преговарања. Његова филозофија почива на томе да се путем ефикасних преговора дође до договора који задовољава интересе обе преговарачке стране. Током преговора преговарачке стране се тако понашају да преговори допринесу побољшању односа између страна, или у најгорем случају да га не погоршају. Као резултат овог начина преговарања проистиче уговор који је праведан и трајан. Као исход овог начина преговарања појављује се

позитиван случај. Он указује коко се одвија један професионалан преговарачки процес кога карактеришу искреност, поштовање, разумевање, уважавање и задовољство.

Какав ће исход преговора да буде директно зависи од изабраног начина преговарања. У преговарачкој пакси сусрећу се три доминантна исхода преговора и то: „добијам – губим“, „губим – губим“, и „добијам – добијам“. Исход преговора „добијам – губим“ је резултат дистрибутивне стратегије. Резултат ове стратегије се огледа у томе да се једна страна након преговора осећа победником или добитником, а друга губитником или пораженом. Исход преговора „губим – губим“ настаје као резултат интегративне стратегије. Резултатима преговора није задовољна ни једна страна. Након преговора свака од њих осећа се као губитник. И ако се до резултата преговора дошло путем одређеног компромиса, с њим није задовољна ни једна страна. Компромис се доживљава као пораз. Обе стране су уверене да су у преговорима изгубиле јер нису оствариле своје главне циљеве и жеље. Исход преговора „добијам – добијам“ је резултат партнерска стратегија преговарања. То значи да су резултатима преговора задовољне обе стране. Овај исход преговора иницира код обе преговарачке стране даље разумевање, поштовање и сарадњу. Сваки од исхода пословног преговарања као случај, је врло погодан за истраживање путем методе студије случаја. Погодност ове методе јој омогућава да има велику примену и код акционих истраживања пословног преговарања, где добијени резултати врло брзо се могу наћи у оперативној употреби. Добијени резултати у оперативној употреби могу помоћи у модификацији предузетих поступака који треба да резултирају што успешнијим исходом пословног преговарања.

Закључак

Метода студије случаја припада групи метода које служе за прикупљања података. Она се може применити у истраживањима која се односе како на појединца, тако и на друштвене групе, па све до ширих или најширих друштвених заједница. Широк спектар примене ове методе указује да се она може користити самостално у истраживачком процесу, или у комбинацији са низом других научних метода. Без обзира да ли се примењује самостално или у комбинацији са другим методама њено проучавање се односи на случај који има уже или шире значење. При том се истраживање усмерава с једне стране на научну спознају самог случаја, а са друге стране на научну спознају његових веза и односа са окружењем у коме се дешава.

Стицање научних сазнања о пословном преговарању методом студије случаја, незаобилазно захтева разумевање суштине пословног преговарања као истраживачког процеса. Тај процес као случај потребно је да се истражи од његовог настанка, преко развоја, до његове кулминације. Истраживање треба да уважи реалност да се пословно преговарање одвија у реалном времену и простору. Метода студије случаја у истраживању пословног преговарања остварује се кроз више поступака. Као почетни поступак појављују се одређене

информације о пословном преговарању као насталом случају. Након тога следи дуги низ поступака који укључују долажење на место случаја, израда идејне скице истраживачког процеса, одабир узорка за истраживање, теренско истраживање, сређивање и обрада добијених података, писање извештаја, саопштавање резултата истраживања, примена у пракси резултата истраживања и на крају контрола примене препорука о спречавању поновног настанка датог случаја.

Пословно преговарање може да постане случај како са позитивним, тако и са негативним карактером. На појаву случаја може да утиче један или више чиниоца процеса пословног преговарања као што су: припреме за преговоре, прикупљања информација за преговоре, дефинисање циљева преговарања, избора стратегија преговарања, избор тактичких поступака преговарања, избор начина преговарања, избора преговарача, исхода преговора итд. Сваки чинилац изазива појединачни случај.

Као случај пословно преговарање може се посматрати у два контекста и то као микро случај и макро случај. Као микро случај се појављује онда када је у процес преговарања укључена једна особа. Такав случај може се назвати и случај појединца. Као макро случај подразумева пословно преговарање када у њему учествују више преговарача. Овакав случај може да се назове и групни случај преговарања. Да пословно преговарање постане одређени случај на то највећи утицај имају: стратегије преговарања, начини преговарања и исход пословног преговарања.

Литература:

1. Bazić Milojko i Bazić Aleksandar, (2017): *Put do naučnog saznanja – metode, tehnike i instrumenti istraživačkog procesa*, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd.
2. Bazić Milojko, (2017): *Poslovna komunikacija savremeni put do uspeha*, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd, 2017.
3. Branković Srbobran, (2009): *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*, Megatrend univerzitet, Beograd.
4. Giblin Les, (2007): *Umeće vođenja razgovora*, Finesa, Beograd.
5. Zelenika Ratko, (2014): *Znanstvene kvalitativne metode*, IQ PLUS d.o.o. Kastav, Rijeka.
6. Kenedi Gavin, (2002): *Savršeno pregovaranje*, Službeni glasnik i Institut za ekonomiku i finansije, Beograd.
7. Mekgro Filip, (2002): *Životne strategije*, Mono, Manana pres, Moć knjige, Beograd.
8. Milić Vladimir, (2011): *Osnovi metodologije iskustvenog istraživanja u društvenim naukama*, Zavod za proučavanje sela, Beograd.
9. Milosavljević Slavomir i Radosavljević Ivan, (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd.
10. Milovanović Ivana, (2015): *Ka reafirmaciji metoda slučaja (od „izgradnje blokova“ i „procesa traženja“ do tipoloških teorija)*, Sociologija, Vol. LVII, № 1, 2015.
11. Miška Tea, (2004): *Poslovno komuniciranje*, CPU, Ljubljana.
12. Trejsi Brajan, (2005): *Zlatna pravila uspeha*, Finesa, Beograd.
13. Cvetkovski Tanja i Cvetkovski-Ocokoljić Violeta, (2017): *Poslovna komunikacija u savremenim uslovima poslovanja*, Megatrend univerzitet, Beograd.

14. Ševkušić Slavica, (2008): *Kvalitativna studija slučaja u pedagoškim istraživanjima: saznavne mogućnosti i ograničenja*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, godina 40, broj 2, Beograd.

APPLICATION OF CASE STUDY METHOD IN THE RESEARCHING OF BUSINESS NEGOTIATIONS

Summary: The subject of this paper relates to the application of the case study method in business negotiation research. The paper first explains the case study method by defining the basic concepts that it consists of: the method, the study, and the case. It is then considered that, through the case study method, certain scientific knowledge about business negotiation as a subject of research comes to light. Then, the business communication factors that can affect the occurrence of the case are considered. The factors are seen as an individual case and a case in a row. Particularly explained are the business negotiating factors that have the characteristics of a particular case: negotiation strategies, negotiation methods and business negotiation outcomes.

Key words: case study method, scientific knowledge, business negotiation, case factors, case outcome

СТЕЧАЈ И ПРАВА ЗАПОСЛЕНИХ

Сажетак: Права запослених у случају стечаја се могу двојако анализирати, у зависности од тога да ли се посматрају из угла прописа који регулишу стечајни поступак, или из угла радноправних прописа. Системска анализа и проналажење најадекватнијег решења се управо налази у повезивању ова два угла посматрања и проналажењу баланса између задовољавања различитих интереса. Данашње савремено друштво је буквално рапацето између економских и социјалних интереса, те се то неминовно одражава и на права запослених у стечајном поступку. Сталност и стабилност запослења, као и сва остала правом загарантована права запослених, су доспела у други план због честих промена процеса рада, услед технолошког напретка, те слабљења положаја и преговарачке моћи синдиката, затим услед евентуално лошег пословања привредног субјекта и сл. Отуда и драстично повећање броја привредних субјеката над којима је покренут стечајни поступак, па самим тим и свих правних последица које он са собом повлачи. Те последице нису само правно – економске, већ и социолошке, обзиром на то да свим запосленима у таквом привредном субјекту у моменту покретања стечајног поступка, престаје радни однос и они од тог тренутка постају повериоци свог некадашњег послодавца за сва евентуално заостала потраживања на која имају право по основу радног односа, са једне стране, а са друге остају без посла и без основних егзистенцијалних средстава за живот. Након отварања стечајног поступка, социјални аспект и заштита права запослених којима по сили закон престаје радни однос, постаје одговорност државе која својим радним исоцијални законодавством треба да пружи заштиту тим лицима. Због свега наведеног, запослени никако не смеју бити третирани на исти начин као и остали стечајни повериоци, већ се њихова права у случају стечаја послодавца морају осигурати додатним механизмима.

Кључне речи: стечај, права запослених, Фонд солидарности

Увод

Права запослених у случају стечаја послодавца већ дуго времена заокупља теорију и представља једну од тачки везивања стечајног и радног права. Откако траје заинтересованост за ову тематику, толико траје и дебата око тога

* skoricdsanja@gmail.com

који интерес би требао да превагне у сровођењу стечајног поступка – да ли економски (брзо и ефикасно спроведен стечајни оступак) или социјални (заштита права радника која би неминовно продужила трајање стечајног поступка). Савремене тенденције по овом питању показују да се тежи ка очувању запослења одређеног броја радника упркос банкротству послодавца. Ова концепцијска промена се везује за тзв. „спасилачку културу“ (rescue culture) која постаје доминантно становиште данашњег права¹. Наиме, сматра се да привредни субјект који има финансијске тешкоће не мора нужно и да буде уклоњен са тржишта, већ да му је потребно пружити алтернативу у односу на престанак и применом одговарајућих мера омогућити му да очува своје пословање². Овим се стварају и формални основи да се циљна функција стечаја не види у престанку привредног друштва у следству тог поступка (банкротство), већ у покушају „новог финансијског почетка“³.

У складу са наведеним, на теоријском нивоу у Републици Србији, основи решења су постављени Уставом, као највишим правним актом⁴. Управо основна начела на којима почива правни систем, повезују све гране права, ма колико се оне чиниле различитим, или припадале јавном, односно приватном праву. Јасна и прецизна класификација се може направити само теоријски, док су у пракси правне норме свих грана права, на овај или онај начин међусобно повезане, условљене и сл. Повезаност и међусобно прожимање привредног и радног права јавља се у погледу низа института: забране конкуренције (законске и уговорне, којом се ограничава и уставно начело слободе рада и начело слободе предузетништва); правног основа ангажовања директора; радничког акционарства – партиципације запослених у својини привредног друштва, као последици приватизације у транзиционим земљама⁵. Међутим, у теорији, а регулативом важећег Закона о раду⁶ и позитивноправно је установљено највеће прожимање између радног и привредног права управо код потраживања запослених у случају стечаја послодавца. Дакле, у правном систему Републике Србије је препознат значај заштите запослених у оним привредним друштвима која су постала инсолвентна и над којима је покренут стечајни поступак, јер у том моменту радни однос запослених престаје по сили закона, те они поред тога што постају стечајни повериоци свог доскорашњег послодавца (за своја доспела потраживања на која имају право по закону), уједно и остају без посла и враћају се на тржиште рада. Иако су према прописима о стечају, запослени имали право на своја ненаплаћена потраживања и пре доношења важећег Закона о раду, његовим доношењем се отишло и корак даље, а то је заштита пот-

¹ Finch, V. (2009). *Corporate Insolvency Law Perspectives and Principles*, Cambridge - New York, str. 246.

² Вишекруна, А. (2016). Радни односи у стечају, Годишњак факултета правних наука, бр. 6, Бања Лука, стр. 196.

³ Васиљевић, М. (2011). *Компанијско право: право привредних друштава*, Београд, стр. 353.

⁴ „Службени гласник РС“ бр. 98/2006.

⁵ Лубарда, Б. (2000). Радноправни положај запослености у случају инсолвентности послодавца. *Право и привреда* 37 (5-8), стр. 345.

⁶ Службени гласник РС, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - одлука УС и 113/2017.

раживања и могућност њихове наплате преко Фонда солидарности, посебне и нове државне институције са својством правног лица која послује као јавна служба⁷. Међутим, ово не значи да запослени у оваквој ситуацији имају право на наплату потраживања у двоструком износу, већ да могу изабрати на који начин ће остварити своја ненаплаћена потраживања (да ли према Закону о стечају⁸ или према Закону о раду), али и остварити пуну наплату потраживања уколико то нису успели у потпуности према Закону о стечају. Да би се у потпуности сагледао и анализирао институт потраживања запослених у случају стечаја послодавца, мора се најпре осврнути на стечајни поступак и његове последице (правне, економске и социолошке), затим на субјекте потраживања и редослед наплате повериоца у стечајном поступку, па тек онда на остваривања права запослених према прописима о стечају и прописима о раду (поступак пред Фондом солидарности). Поменута анализа не би била комплетна уколико се упоредноправно не би сагледала дата регулатива права запослених на међународном нивоу и у земљама у окружењу. Дакле, аутори раду су, употребом нормативно-догматског, историјско-правног и упоредно-правног, односно компаративног и донекле социолошког научног метода, извршили детаљну анализу положаја запослених и њихових ненаплаћених потраживања у случају стечајног поступка послодавца, уз извођење закључака на крају рада, који би могли имати импликације *de lege ferenda*, на неку евентуално будућу ревизију постојеће регулативе

Стечајни поступак и његове последице по запослене

Материја која се односи на стечајни поступак, као један од начина престанка привредног друштва, је изузетно обимна. Из тог разлога, у оквиру овог рада ће се осврнути само на основна питања везана за стечај и стечајни поступак, која су у директној вези са остваривањем права запослених у случају стечаја послодавца.

У теорији стечајног права се традиционално прави разлика између стечаја у материјалном смислу (материјални стечај) и стечаја у формалном смислу (формални стечај). Под материјалним стечајем се подразумева неповољна финансијска ситуација у којој се нашао дужник, из које произилази његова немогућност да измирује своје доспеле обавезе⁹. До неповољне финансијске ситуације може доћи услед најразличитијих разлога, као што су рецимо, нестручни менаџмент дужника који доноси лоше пословне одлуке, али и неповољна тржишна позиција, која може бити резултат велике конкуренције на тржишту и уопште све оне економске ситуације у којима се налази дужник, а које оправдавају отварање стечајног поступка. Позитивноправно, материјални

⁷ Кулић, Ж. и Шкорић, С., (2016). Радно право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 252-253.

⁸ Службени гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011 - др. закон, 71/2012 - одлука УС, 83/2014 и 113/2017.

⁹ Радовић, В. (2017). Стечајно право, Књига прва, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, стр. 41.

стечај се манифестује кроз стечајне разлоге који су, као такви, прописани законом¹⁰. За разлику од материјалног стечаја, формални стечај означава судски поступак које је отворен након што је утврђено да се дужник налази у финансијским проблемима¹¹. Дакле, стечај у формалном смислу је уствари позитивноправно регулисан стечајни поступак и представља правни механизам којим се из економског живота искључују недовољно делотворни субјекти. До њега долази када се дужникова имовина умањи у тој мери да му дугови прелазе реалну подлогу на којој су засновани¹². То заправо значи да стечај наступа као последица неспособности за плаћање и/или презадужености стечајног дужника, а спроводи се кроз две форме:

1. банкротство и
2. реорганизацију.

Под банкротством се подразумева намирење поверилаца из вредности целокупне имовине стечајног дужника, односно стечајног дужника као правног лица, док реорганизација подразумева намирење поверилаца премаусвојеном плану реорганизације то редифинисањем дужничко – поверилачких односа, статусним променама дужника или на други начин који је предвиђен планом реорганизације¹³.

Стечајни поступак је строго формалан поступак, који је детаљно регулисан законом и норме датог закона су императивне природе. У односу на запослене, стечај послодавца је претпоставка за раскид уговора о раду, осим за одређени број запослених чије је ангажовање потребно ради окончања започетих послова или ради вођења стечајног поступка¹⁴.

У теорији, али и у пракси је опште прихваћено становиште да је ефикасан стечајни систем неопходни део тржишне економије, јер обезбеђује сигурност повериоцима, опоравак привредног субјекта са финансијским потешкоћама, те да у квалитетно спроведеном стечајном поступку сви добијају – и повериоци и запослени и друштво у целини.¹⁵

Последице отварања стечајног поступка се могу класификовати у три групе:

1. правне;
2. економске и
3. социјалне.

¹⁰ Члан 11. Закона о стечају Републике Србије.

¹¹ Радовић, В. оп. цит. стр. 41.

¹² Велимировић, М. (2004). Стечајно право, Сумбол, Нови Сад, стр. 3.

¹³ Члан 1. Закона о стечају Републике Србије.

¹⁴ Члан 77. Закона о стечају РС, с тим што је предвиђена и могућност да стечајни управник, поред запослених којима није отказан уговор о раду, може за наведене послове ангажовати и потребан број лица уз сагласност стечајног судије. Дакле, отварањем стечајног поступка, по правилу свим запосленима се отказује уговор о раду по сили закона, а са друге стране, отвара се могућност додатног ангажовања трећих лица. Ово се једино може правдати потребом ангажовања стручних лица за завршетак одређених послова, али је њена проблематичност у томе на који начин се изводи закључак да дојучерашњи запослени нису довољно стручни да привреду започете послове крају.

¹⁵ Цветковић, М. (2004). Коментар Предлога Закона о стечају, ЦЛДС, Београд, стр.2.

Правне последице отварања стечајног поступка наступају почетком дана истицања оглас ао отварању поступка на огласној табли суда и као такве су детаљно обрађене законом¹⁶. Оне су веома бројне и могу се поделити на:

1. правне последице по стечајног дужника;
2. правне последице у односу на потраживања;
3. правне последице у односу на правне послове и
4. процесноправне последице¹⁷.

У прву групу правних последица, спадају и правне последице по све за- послене, а то је престанак радног односа о којем одлучује стечајни управник. Дакле, отварање стечајног поступка је разлог за отказ уговора о раду свих запослених. За разлику од правних последица отварања стечајног поступка, економске и социолошке последице нису регулисане законом, тј. таксативно наведене, али су оне у директној вези са правним, односно директно произила- зе из њих. Ово посебно важи за економске последице, док се до социолошких долази укупном анализом друштвеног амбијента који настане након отварања и окончања стечајног поступка.

Што се конкретно запослених тиче, након наступања правне последице отварања стечајног поступка – отказа уговора о раду, за њих долазе на ред економске, а то је право на наплату заосталих ненаплаћених зарада, накнада зарада и других примања, која се намирују из стечајне масе. Тада запослени постају стечајни повериоци свог некадашњег послодавца и сврставају се у пр- ви исплатни ред¹⁸, где они наплаћују своја потраживања одмах након приори- тетних исплата из стечајне масе, дакле, након намирења трошкова стечајног поступка. Економски посматрано, запослени губитком посла, остају без зарада и других права из радног односа и упућују се на Националну службу за запо- шљавање, те се овде отвара и социолошки аспект – губитак средстава за егзис- тенцију, која се рефлектују и на чланове породице запослених.

Стечајни поступак карактерише бројност учесника и различитост њихо- вих интереса. За разлику од, примера ради, парничног поступка, где постоје две супротстављене стране (тузилац и тужени), у стечајном поступку је број тих лица неупоредиво већи, при чему је однос између њихових интереса уна- пред тешко одредив¹⁹. Ово је директна последица плурализма, а веома често и конфронтације великог броја интереса који постоји у сваком привредном суб- јекту, дакле унутар њега (управљачка структура насупрот запослених), али и изван (различити интереси привредних субјеката према непосредним конку- рентима, пословним сарадницима и др.)²⁰ Стечајно право покушава да заштити или у најмању руку уважи интересе свих учесника, па чак и оних против којих

¹⁶ Члан 71-100. Закона о стечају РС.

¹⁷ Арсић, З. и Марјански, В. (2015). Право привредних друштава, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, стр. 104.

¹⁸ Члан 54., ст. 4, тачка 1. Закона о стечају РС.

¹⁹ Сајтер, Д. (2008). Економски аспекти стечаја и реструктурирања у стечају, докторска дисерта- ција, Осијек, стр. 5.

²⁰ Види више: Шкорић, С. (2010). Право, привреда и плурализам интереса. Право и политика 3/ 2, стр. 171-181.

се поступак отвара²¹. Учесници стечајног поступка су повериоци, Суд, стечајни управник и стечајни дужник. Запослени стечајног дужника се, сходно закону сврставају у први исплатни ред и имају право да потражују: неисплаћене нето зараде запослених и бивших запослених, у износу минималних зарада за последњих годину дана пре отварања стечајног поступка са каматом од дана доспећа до дана отварања стечајног поступка и неплаћени доприноси за пензијско и инвалидско осигурање запослених за последње две године пре отварања стечајног поступка, а чију основицу за обрачун чини најнижа месечна основица доприноса, сагласно прописима о доприносима за обавезно социјално осигурање на дан отварања стечајног поступка, као и потраживања по основу закључених уговора са привредним друштвима чији су предмет неисплаћене обавезе на име доприноса за пензијско и инвалидско осигурање запослених за последње две године пре отварања стечајног поступка, а чију основицу за обрачун чини најнижа месечна основица доприноса, сагласно прописима о доприносима за обавезно социјално осигурање на дан отварања стечајног поступка²². Право запослених и бивших запослених, као поверилаца се оставарује подношењем пријаве потраживања, док ће се у супротном сматрати да нису стечајни повериоци и да немају никаква права у поступку²³.

Права запослених према радноправним прописима

Познато је да Закон о раду²⁴ садржи близу 300 чланова, сврстаних у 23 поглавља, и да се по томе може сматрати најдужим законом о раду икада донесеним у Републици Србији. Поједина поглавља по први пут се јављају у нашем радном законодавству. Једно од таквих је и поглавље о потраживањима запослених у случају стечајног поступка²⁵. Установљено је ради ближег регулисања права и обавеза запослених и других субјеката у случају стечаја послодавца. У циљу ефикасније и потпуније заштите запослених и њихових потраживања у таквом случају, основан је Фонд солидарности.

Фонд солидарности је трипартитна институција чије функције се углавном финансирају средствима која се обезбеђују у буџету Републике Србије. У органима Фонда своје представнике имају: Влада Републике Србије, репрезентативни синдикати и репрезентативна удружења послодаваца, основани за територију Републике Србије. Такав састав представља највећи је гарант да ће Фонд успешно вршити своју мисију и да ће се његовим средствима законито располагати.

Законом о раду утврђено је ко и под којим условима има право на исплату неисплаћених потраживања код послодавца над којим је отворен стечајни

²¹ Радовић, В (2017). оп.цит. стр. 37.

²² Члан 54., ст. 4, тачка 1. Закона о стечају РС.

²³ Дукић-Мијатовић, М. (2010). Водич кроз стечајни поступак, Нови Сад, стр. 34.

²⁴ Службени гласник РС, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - одлука УС и 113/2017

²⁵ Члан 124-146. Закона о раду РС.

поступак. Прописана су и правила која се примењују у случају да су таква потраживања делимично или у целости исплаћена. Осим тога, прописани су и основи по којима се право на исплату неисплаћених потраживања у случају стечајног поступка може остварити. Право на исплату неисплаћених потраживања код послодавца над којим је отворен стечајни поступак имају запослени којима су потраживања утврђена у складу са законом којим се уређује стечајни поступак и који за то испуњавају све прописане услове, у складу са Законом о раду. Права на исплату таквих потраживања остварују се на начин и по поступку утврђеним Законом о раду, под условом да нису остварена у складу са законом којим се уређује стечајни поступак. Међутим, ако су та права делимично остварена, у складу са законом којим се уређује стечајни поступак, запослени има право на разлику до нивоа права утврђених Законом о раду. На другој страни, право на исплату наведених потраживања нема:

- 1) предузетник, нити оснивач, односно члан привредног друштва и другог привредног субјекта, осим ако је засновао радни однос у складу са законом;
- 2) запослени, ако је донето решење о потврђивању усвајања плана реорганизације послодавца над којим је отворен стечај, у складу са законом²⁶.

Фонд солидарности

Фонд солидарности је нова институција у систему органа и организација Републике Србије. Основан је захваљујући одредби члана 127. Закона о раду, ради остваривања права на наплату потраживања запослених у случају стечајног поступка. Делатност Фонда подређена је обезбеђивању и исплати ненаплаћених потраживања, у складу са Законом о раду. Фонд има својство правног лица, са атрибутима јавне службе и седиштем у Београду. Остваривање функција из надлежности Фонда изискује одређена средства. Потребна средства обезбеђују се из буџета Републике Србије, у складу са законом. Из истог извора, по правилу, обезбеђују се и средства за зараде, накнаде зарада и друга примања запослених у Фонду, као и средства за покриће материјалних и других трошкова Фонда, његових органа и његове администрације. Фонд солидарности има своје органе, чије компетенције су утврђене Законом о раду²⁷. Потраживања запослених у случају стечајног поступка наплаћују се на начин и по поступку утврђеним Законом о раду. Правила поступка су строго формалне природе и морају се доследно примењивати. Поступак за остваривање одређеног права покреће се на захтев запосленог. О захтеву одлучује управни одбор Фонда солидарности. По окончању првостепеног поступка, поводом захтева запосленог може се водити и другостепени поступак, у складу са законом. Законом о раду прописани су и случајеви у којима запослени губи право на исплату неисплаћених потраживања код послодавца над којим је покренут стечајни поступак, без обзира на то што је реч о потраживањима која се сматрају неутуђивим и која се наплаћују из средстава која се, по правилу, обез-

²⁶ Кулић, Ж. и Шкорић, С. (2016). оп. цит. стр. 250-251.

²⁷ Члан 124-146. Закона о раду РС.

беђују у буџету Републике Србије. Поступак за остваривање права по основу потраживања запосленог у случају стечајног поступка покреће се на захтев запосленог. Захтев се подноси Фонду солидарности у року од 45 дана од дана достављања одлуке којом је утврђено право на потраживање. Може га поднети само лице коме одређено право припада, лично или преко пуномоћника.

Међутим, ако у току поступка потраживања наступи смрт странке, право на наставак поступка има њен наследник, у складу са законом. Одлука којом се утврђује право на потраживање доноси се на начин и по поступку утврђеним законом којим се уређује стечајни поступак. Захтев за покретање поступка за наплату потраживања подноси се на посебном обрасцу. Уз захтев се прилаже документација којом се потврђује право на потраживање и поткрепљују чињенице значајне за одлучивање о захтеву. Другим речима, могући документи, односно докази, који се уз захтев прилажу су:

- 1) уговор о раду или други акт о заснивању радног односа, односно акт о престанку радног односа, у случају да је подносиоцу захтева радни однос у међувремену престао;
- 2) акт којим је утврђено право на исплату зараде, односно накнаде зараде, коју је по основу боловања запосленог био дужан да исплати послодавац, у складу са законом којим се уређује стечајни поступак;
- 3) доказ о испуњености услова за остваривање права на исплату накнаде штете за неискоришћени годишњи одмор кривицом послодавца;
- 4) доказ о испуњености услова за остваривање права на исплату отпремнине због одласка у пензију;
- 5) доказ о испуњености услова за остваривање права на исплату накнаде штете узроковане повредом на раду или професионалним обољењем.

Уз захтев се не прилажу сви наведени документи, односно докази. Напротив, прилажу се само докази који се односе на конкретно потраживање запосленог. Поступак за остваривање права по основу потраживања запосленог у случају стечајног поступка води се пред управним одбором Фонда солидарности. О захтеву запосленог управни одбор одлучује решењем, против којег се може поднети жалба у року од осам дана од дана достављања решења. Жалба се подноси министру надлежном за рад. Министар је дужан да у поступку по жалби донесе решење у року од 30 дана од дана подношења жалбе. Решење министра је коначно и по њему се мора поступити. Међутим, Законом о раду допуштена је могућност да се и оно оспорава, без обзира на то што се сматра коначним у поступку потраживања запосленог. Наиме, против таквог решења може се покренути управни спор, у складу са законом. Покретање управног спора, по правилу, не доводи до одлагања извршења решења, с обзиром на то да се коначно решење сматра извршним актом. Права на исплату неисплаћених потраживања код послодавца над којим је покренут стечајни поступак, неотуђива су, без обзира на то по ком основу су настала. У суштини, реч је о правима личне и материјалне природе, са повећаним степеном осетљивости. Између осталог, томе доприноси и чињеница да се, по правилу, остварују само делимично. Право на наплату потраживања у случају стечајног поступка може се изгубити, односно угасити, ако се за то стекну услови утврђени одредбом

члана 144 ст. 1. Закона о раду. До тога долази у случају да је потраживање запосленог исплаћено у целости или делимично, у складу са прописима којима је уређен стечајни поступак, пре извршења решења управног одбора Фонда солидарности, донетог у истој правној ствари. У том случају, Фонд по службеној дужности поништава решење и донету одлуку о захтеву запосленог, у складу са новим чињеничним стањем. С тим, што се на поступак пред Фондом, који није посебно уређен Законом о раду, примењују одговарајуће одредбе закона којим се уређује управни поступак. Ако се у поступку за остваривање права по основу потраживања запосленог у случају стечајног поступка запосленом уплате средства на која није имао право, Фонд солидарности дужан је да од запосленог захтева повраћај тих средстава, увећаних за законску затезну камату и трошкове поступка. Запослени је дужан да неоправдано добијена средства врати:

- 1) ако су права за њихову исплату стечена на основу неистинитих и нетачних података;
- 2) ако није обавестио Фонд о чињеницама које утичу на стицање и остваривање права, утврђених Законом о раду, по којима му је исплата извршена.

Запослени је дужан да повраћај неоправдано добијених средстава изврши у року од 30 дана од дана достављања захтева за њихов повраћај, односно у року од годину дана од дана сазнања за чињенице које су основ за њихов повраћај. Повраћај се врши на жиро рачун Фонда.

Ради прецизнијег прегледа рада Фонда, током 2016. године, запослени су остварили своја права у виду исплате заосталих потраживања у укупно 69 привредних субјеката у стечају, донето 4464 решења, нето исплаћено 682.072.567,00 динара, односно укупно 918.805.478,00 динара (нето и бруто заједно)²⁸.

Приказ међународне регулативе

Права запослених на заштиту потраживања у случају стечајног поступка на међународном нивоу дефинисана су низом конвенција Међународне организације рада и Директивом 2008/94/ЕЗ Европског парламента и Савета о заштити запослених у случају стечаја њиховог послодавца.

На националном нивоу ово питање регулисано је стечајним и радним законодавством и до сада су се издвојила четири правно теоријска модела (социјалне) заштите радника у случају инсолвентности послодавца:

- 1) приступ у корист радника *in favorem laboratories*, примењује се у Кини, а подразумева обвезно осигурање за незапослене, што у пракси значи и више од новчане накнаде за доспела, а неподмирена потраживања. Према овом приступу, радници уз приоритет наплате у стечајном поступку остварују и до 80% минималне националне плате у периоду од две године;

²⁸ Више о досадашњем раду Фонда за период од 2010. до 2018. године је доступно у Информатору о раду Фонда солидарности на <http://www.fs.gov.rs/view.php?id=73> (приступљено 18.6.2018.)

- 2) приступ неосигураним правима радника, примењује се у Мексику, не пружа осигурање разлике између права која се дугују радницима с једне стране и вредности уновчене имовине са друге, али усваја нека приоритетна права запослених у стечајном поступку, попут исплате до три мјесечне плате умјесто отпремнине;
- 3) постојање Фонда за осигурање потраживања запослених. На пример, у Данској у случају стечаја послодавца приоритет има исплата неисплаћених плата запослених и подмирење њихових осталих права. Ако стечајна маса није довољна, постоји фонд из чијих се средстава исплаћују потраживања запослених;
- 4) приступ осигураним средствима. Немачки систем уређује на једнак начин питање свих непривилегованих поверилаца, укључујући раднике што подразумева равномерно приступ преосталој стечајној маси. Уколико се из стечајне масе не могу подмирити права радника, подмирују средствима из државног фонда за инсолвентност²⁹.

Конвенција Међународне организације рада бр. 17 о накнади радницима у случају несреће на раду из 1925. године прописује да се националним законодавством мора прописати, у складу с националним условима, најприкладнији начин на који ће се у свим околностима у случају инсолвентности послодавца или осигуравача осигурати исплата накнаде штете запосленима који претрпе повреду због индустријске несреће или, у случају смрти, особама које су они издржавали³⁰. Међународна организација рада је 1949. године донела Конвенција бр. 95 о заштити зарада³¹ у којој се наводи да се радницима у случају стечаја или судске ликвидације предузећа гарантује положај привилегованих поверилаца с обзиром на неисплаћене зараде за рад за период пре стечаја или судске ликвидације, како је то прописано националним законодавством и другим прописима. Зараде радника које представљају привилеговани дуг морају се исплатити у целини пре осталих потраживања редовних поверилаца. Приоритет таквих потраживања одређује се националним законодавством. Поред тога, Конвенција бр. 173 о заштити потраживања запослених (у случају стечаја послодавца), усвојена је 1992. године и прописује обавезу да се запосленима гарантује исплата отпремнине, уз предуслов да запослени на то имају право по националном законодавству. Конвенција МОР-а бр. 173 предвиђа два облика заштите потраживања запослених: потраживања запослених одређују се као потраживања с првенственим редом намирења или њихово намирење осигурава гарантна институција, а државе могу прописати један или оба облика заштите³².

²⁹ Компаративни преглед: Права запослених код субјеката у стечају – законска рјешења у земљама у окружењу (2016), доступно на <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/biblioteka-istrasivanje/2017/5.pdf> (приступљено 11.8.2018)

³⁰ Конвенција бр. 17 о накнади радницима у случају несреће на раду (члан 11), стр 3, http://www.ilo.org/rs/files/Mor_texts/MOR%2017%20Konvencija%20o%20obestecenju%20nesrecnih%20slucajeva%20pri%20radu,%201925.pdf (приступљено 17.6.2018)

³¹ C095 - Protection of Wages Convention, 1949 (No. 95), Entry into force: 24 Sep 1952, Article 11 http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312240 (приступљено 17.6.2018)

³² C173 - Protection of Workers' Claims (Employer's Insolvency) Convention, 1992 (No. 173) http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312318 (приступљено 17.6.2018)

Конвенција МОР-а бр. 181 о приватним агенцијама за запошљавање из 1997. године³³ прописује да чланица мора да, у складу са националним законима и праксом, предузме неопходне мере у циљу осигурања адекватне заштите за запослене од стране приватних агенција за запошљавање у односу на накнаду у случају несолвентности и заштиту потраживања запослених. Такође, чланица мора утврдити и доделити, у складу са националним законима и праксом, односне надлежности приватним агенцијама за запошљавање које пружају услуге и корисничким предузећима у односу на накнаду у случају несолвентности и заштиту потраживања запослених.

Европска социјална повеља садржи одредбу која гласи: „У намери да обезбеде ефективно остварење права радника на заштиту њихових потраживања у случају инсолвентности послодавца, стране уговорнице се обавезују да обезбеде да потраживања радника која произлазе из уговора о раду или радног односа, гарантује нека гарантна институција или да се гарантују неким другим обликом ефективне заштите.“³⁴

Европска унија предузела је одређене мере у правцу консолидације и унапређења права запослених у овој области. Директива 2008/94/EЗ Европског парламента и Савета од 22. октобра 2008. године о заштити запослених у случају стечаја њиховог послодавца³⁵ обезбеђује исплату заосталих потраживања запослених у случају инсолвентности послодавца. У том контексту, од држава чланица захтева се да оснују институцију која гарантује исплату потраживања. Гарантне институције морају да обезбеде исплату заосталих потраживања запослених за период који одреде државе чланице. Директива предвиђа минимални гарантни период за покривање надокнада за најмање три месеца (у оквиру референтног периода од најмање шест месеци) или осам недеља (у оквиру референтног периода од најмање осамнаест месеци). Што се тиче права на додатну професионалну пензију, Директива захтева од држава чланица да усвоје неопходне мере у циљу заштите истих. Ово подразумева да државе чланице имају велику флексибилност приликом одлучивања у вези са садржајем мера. Уколико је инсолвентни послодавац деловао у најмање две државе чланице ЕУ, заостала потраживања запослених мора надокнадити институција у држави чланици где су запослени радили³⁶.

³³ C181 - Private Employment Agencies Convention, 1997 (No. 181)
http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312326 (приступљено 17.6.2018)

³⁴ Европска социјална повеља, члан 25, стр. 46
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168047e16e> (приступљено 17.6.2018)

³⁵ Директива 2008/94/EЗ Европског парламента и Савета од 22. октобра 2008. године о заштити запослених у случају стечаја њиховог послодавца,
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TEXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0094&from=EN> (приступљено 17.6.2018)

³⁶ Working Conditions - Employer Insolvency, European Commission,
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=706&intPagId=198&langId=en> (приступљено 17.6.2018)

Закључак

Након претходне анализе, недвосмислено је утврђено да су права запослених у случају стечаја послодавца у Републици Србији заштићена у складу са свим међународним препорукама, те је наша регулатива са оснивањем Фонда солидарности ову материју у потпуности заокружила у целину која, са једне стране повећава сигурност запослених и њихових потраживања, а са друге стране повезује привредно право и област стечаја са радним правом. На тај начин су запослени којима престане радни однос из разлога отварања стечајног поступка, добили заштиту која делује у истом смеру, са истом сврхом, али то чини са различитих аспеката. Иако релативно новија институција у радноправним односима, Фонд солидарности је својим досадашњим радом значајно допринео остваривању права запослених у стечају, односно наплати њихових доспелих потраживања након отварања стечајног поступка. Међутим, дебата око давања примата економским, односно социјалним интересима у вођењу стечајног поступка и права запослених још увек постоји и показало се као веома тешким проналажење баланса приликом вођења стечајног поступка.

Отуда, претходне радње, као и претходно питање остваривања права запослених у случају стечаја послодавца, је свакако улагање напора за стварање повољног и здравог економског амбијента у којем ће привредни субјекти економски успешно пословати, али и добра едукација стечајних управника од које итекако може зависити даља судбина привредног субјекта. Ипак, чак и пословање на здравим основама и са повољним тржишним условима, носи ризике који могу довести до стечаја. Заштита запослених, као поверилаца првог исплатног реда, треба да буде важан део стечајног поступка, са дејством радноправне заштите или паралелно или уколико изостане заштита у току стечајног поступка, али и укупне мисије државе у борби за већу запосленост и укупну заштиту запослених.

Литература:

1. Arsić, Z. i Marjanski, V. (2015). *Pravo privrednih društava*, Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet.
2. Cvetković, M. (2004). *Komentar Predloga Zakona o stečaju*, CLDS, Beograd.
3. C095 - Protection of Wages Convention, 1949 (No. 95), Entry into force: 24 Sep 1952, Article 11
http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312240 (prostupljeno 17.6.2018)
4. C173 - Protection of Workers' Claims (Employer's Insolvency) Convention, 1992 (No. 173)
http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312318 (pristupljeno 17.6.2018)
5. C181 - Private Employment Agencies Convention, 1997 (No. 181)
http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312326 (pristupljeno 17.6.2018)

6. Direktiva 2008/94/EZ Evropskog parlamenta i Saveta od 22. oktobra 2008. godine o zaštiti zaposlenih u slučaju stečaja njihovog poslodavca, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0094&from=EN> (pristupljeno 17.6.2018)
7. Dukić-Mijatović, M. (2010). Vodič kroz stečajni postupak, Novi Sad.
8. Evropska socijalna povelja, član 25, str. 46
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168047e16e> (pristupljeno 17.6.2018)
9. Komparativni pregled: Prava zaposlenih kod subjekata u stečaju – zakonska rješenja u zemljama u okruženju (2016), dostupno na
<http://www.skupstina.me/images/dokumenti/biblioteka-i-istrazivanje/2017/5.pdf> (pristupljeno 11.8.2018)
10. Konvencija br. 17 o naknadi radnicima u slučaju nesreće na radu (član 11), str 3,
http://www.iio.org.rs/files/Mor_texts/MOR%2017%20Konvencija%20o%20obestecenju%20nesrecnih%20slucajeva%20pri%20radu,%201925.pdf (pristupljeno 17.6.2018)
11. Kulić, Ž. i Škorić, S., (2016). Radno pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
12. Lubarda, B. (2000). Radnopravni položaj zaposlenosti u slučaju insolventnosti poslodavca. Pravo i privreda 37 (5-8), str. 345-353.
13. Radović, V. (2017). Stečajno pravo, Knjiga prva, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd.
14. Sajter, D. (2008). Ekonomski aspekti stečaja i restrukturiranja u stečaju, doktorska disertacija, Osijek.
15. Škorić, S. (2010). Pravo, privreda i pluralizam interesa, Pravo i politika 3/ 2, str. 171-181.
16. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.
17. Finch, V. (2009). Corporate Insolvency Law Perspectives and Principles, Cambridge New York.
18. Vasiljević, M. (2011). Kompanijsko pravo: pravo privrednih društava, Beograd.
19. Velimirović, M. (2004). Stečajno pravo, Symbol, Novi Sad.
20. Višekruna, A. (2016). Radni odnosi u stečaju, Godišnjak fakulteta pravnih nauka, br. 6, Banja Luka, str. 194-208.
21. Working Conditions - Employer Insolvency, European Commission,
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=706&intPageId=198&langId=en> (pristupljeno 17.6.2018)
22. Zakon o radu Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US i 113/2017.
23. Zakon o stečaju Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 104/2009, 99/2011 - dr. zakon, 71/2012 - odluka US, 83/2014 i 113/2017.
24. <http://www.fs.gov.rs/view.php?id=73> (pristupljeno 18.6.2018)

BANKRUPTCY AND EMPLOYEE RIGHTS

Summary: The rights of employees in the event of bankruptcy can be analyzed twofold, depending on whether they are viewed from the angle of the regulations governing the bankruptcy procedure, or from the angle of labor law censuses. Systemic analysis and finding the most adequate solution is precisely in linking these two angles of observation and finding the balance between satisfying different interests. Today's modern society is literally intertwined between economic and social interests, and this inevitably reflects on the rights of employees in bankruptcy proceedings. The stability of employment, as well as all other

employees rights, have come to the forefront due to frequent changes in the work process, due to technological progress, and the weakening of the position and negotiating power of the trade unions, then due to the eventual poor business of the business, Hence, a drastic increase in the number of businesses subject to bankruptcy proceedings, and consequently of all legal consequences that it entails. These consequences are not only legal, economic, but also sociological, since all employees in such a business entity at the moment of the initiation of bankruptcy proceedings cease their employment and from that moment they become creditors of their former employer for all possible arrears to which they are entitled on the basis of employment, on the one hand, but on the other they are left without work and without basic existential means of living. After the opening of the bankruptcy procedure, the social aspect and the protection of the rights of employees whose employment is terminated by law, it becomes the responsibility of the state that should provide protection to these persons with their labor-based legislation. Due to all of these, employees must not be treated in the same way as other bankruptcy creditors, but their rights in the event of bankruptcy of the employer must be ensured by additional mechanisms.

Key words: bankruptcy, employee rights, Solidarity Fund

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ*

Висока школа струковних студија
Београд

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ**

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 336:331.103

Прегледни рад

Примљен: 19.09.2018

Одобрен: 12.10.2018

Страна: 465-475

АНАЛИЗА ФИНАНСИЈСКОГ СЕКТОРА С АСПЕКТА ОРГАНИЗАЦИОНЕ ПОСВЕЋЕНОСТИ

Сажетак: Финансијски сектор је један од носећих стубова привредно друштвеног система Републике Србије. Банкарски сектор има доминантну улогу у финансијском систему Републике Србије са учешћем од 92,4% у укупној билансној суми. На профитабилност банака у значајној мери утиче и организациона посвећеност запослених. Организациона посвећеност представља степен до којег се запослени поистовећују са одређеном организацијом и њеним циљевима и желе да у њој остану, односно меру њихове емоционалне и интелектуалне посвећености према послу који обављају. На организациону посвећеност утиче више фактора: карактеристике самог посла, природе награда, могућност запошљавања, однос организације према новозапосленима и личне карактеристике запослених. Посвећенији запослени утичу на изградњу и задржавање добре репутације банака, и пружају боље услуге новим и постојећим клијентима што директно утиче на унапређење индикатора успешности пословања. Циљ рада је да се пилот истраживањем, које је спроведено у периоду април-мај 2018. године, истражи утицај организационог понашања на организациону посвећеност запослених у пословним банкама Републике Србије. Прикупљање података извршено је анонимним упитником којим су обухваћени испитанци из девет пословних банака које послују на подручју Града Београда, при чему је за мерење организационе посвећености коришћена скала међународно признатог инструмента „Organizational Commitment Questionnaire (OCQ)“.

Кључне речи: финансијски сектор, организациона посвећеност, пословне банке, профитабилност

Увод

Финансијски систем представља скуп институција и инструмената посредством којих се врши прикупљање, концентрација, трансфер и алокација финансијских ресурса (Душанић, 2003, стр. 15). Банкарски сектор и има доми-

* snezana.lekic@bbs.edu.rs

** jvapa@fimek.edu.rs

нантну улогу у финансијском систему Србије са учешћем од 92,4% у укупној билансној суми. Следи сектор осигурања са учешћем од 4,8%, док је учешће свих осталих учесника на овом тржишту 2,8% (Привредна комора Србије, 2018). У последњој деценији банкарски сектор Републике Србије био је суочен са многим изазовима. Неки од фактора који су претили да угрозе стабилност банака у Србији су: недовољно брза трансформација и опоравак привреде, светска економска криза и глобална политичка нестабилност. И поред свега тога, банкарски сектор је одржао стабилност. Конзервативна политика Народне банке Србије, фокус банака на традиционалну депозитно-кредитну активност, развијена конкуренција на банкарском тржишту и професионалан однос менаџера банака према пословању, резултирали су стабилношћу која се може описати високом ликвидношћу и високом адекватношћу капитала сектора (Račić, Barjaktarović, 2016: 96).

Табела 1. *Преглед одабраних параметара банкарског сектора Србије (у млрд RSD, у %)*

	Број банака	Актива		Капитал		Мрежа		Запослени	
		Износ	Учешће	Износ	Учешће	Број пословних јединица*	Учешће	Број	Учешће
Банке у власништву домаћих лица	8	780	23,1%	153	23,0%	546	33,6%	6.488	28,1%
Државне	6	544	16,1%	88	13,2%	443	27,2%	5.279	22,9%
Приватне	2	236	7,0%	65	9,8%	103	6,3%	1.209	5,2%
Банке у власништву страних лица	21	2.589	76,9%	514	77,0%	1.081	66,4%	16.567	71,9%
Италија	2	928	27,5%	188	28,2%	236	14,5%	4.188	18,2%
Аустрија	2	426	12,7%	78	11,7%	180	11,1%	2.630	11,4%
Грчка	2	209	6,2%	64	9,6%	108	6,6%	1.896	8,2%
Француска	2	375	11,1%	50	7,4%	179	11,0%	2.322	10,1%
Остали	13	651	19,3%	134	20,1%	378	23,2%	5.531	24,0%
Укупно банкарски сектор	29	3.369	100,0%	667	100,0%	1.627	100,0%	23.055	100,0%

* Пословне јединице обухватају све облике делова пословне мреже: централе, филијале, експозитуре, шалтере и друге пословне јединице

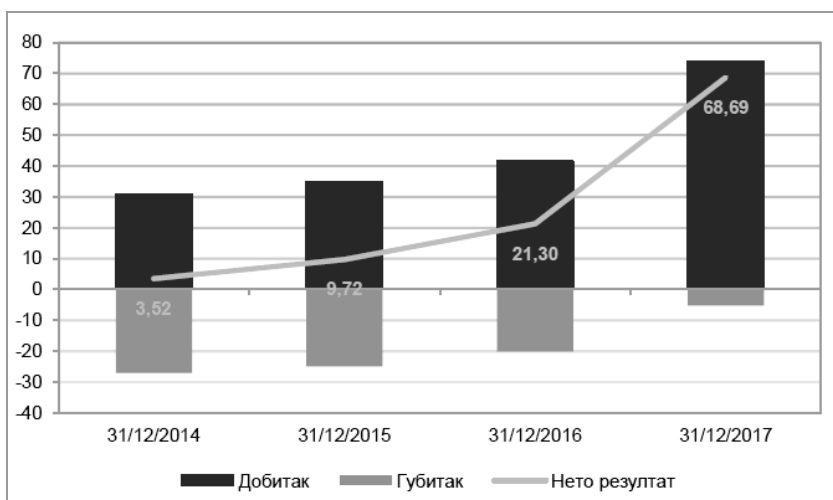
Извор: Народна банка Србије, Управа за надзор над финансијским институцијама
Сектор за контролу пословања банака (јун 2018): Банкарски сектор Србије –
Извештај за IV тромесечје 2017, стр. 3.

У Табели 1. приказани су параметри који описују структуру банкарског сектора Републике Србије у четвртном тромесечју 2017. године. Банкарски сектор Србије је на крају децембра 2017. године чинило 29 банака с дозволом за рад. На тржишту доминирају банке са страним капиталом: у већински страном

власништву је 21 банка, 2 су у већинском власништву домаћих субјеката, а 6 је у већинском, односно мањинском власништву Републике Србије. Од банака у страном власништву, највеће учешће у укупној активи имају банке у власништву акционара из Италије и Аустрије, затим Грчке и Француске. Тржишна концентрација у банкарству је мања него у региону, али је присутна. Организациону мрежу је чинило 1.627 пословних јединица и 23.055 запослених (Привредна комора Србије, 2018).

У банкарском сектору Србије настављен је тренд раста профитабилности и током четвртог тромесечја 2017. године. Томе су највише допринели нижи губици по основу кредитног ризика и позиција осталих прихода. Посматрано на нивоу целе године, остварен је нето добитак пре опорезивања у висини од 68,7 млрд дин (што је значајно виши резултат него претходних година), *Графикон 1.*

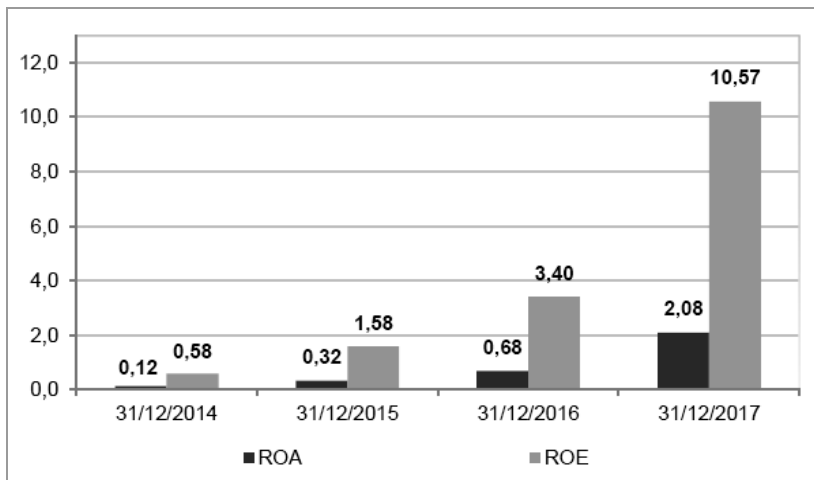
Графикон 1. Резултат пре опорезивања (у млрд RSD)

Извор: Народна банка Србије, Управа за надзор над финансијским институцијама
Сектор за контролу пословања банака (јун 2018): Банкарски сектор Србије –
Извештај за IV тромесечје 2017, стр. 6.

Пораст профитабилности банака праћен је диференцираном структуром остварених резултата појединачних банака. Добитак у укупном износу од 73,9 млрд дин. оствариле су 22 банке, док је седам банака (са укупним тржишним учешћем од 6,8%), остварило негативан финансијски резултат у укупном износу од 5,2 млрд дин. Повећање профитабилности банкарског сектора на крају 2017. године праћено је повећањем показатеља профитабилности у односу на претходну годину, и то: приноса на активу и приноса на капитал. Принос на активу (ROA) на крају 2017. године износио је 2,08% (повећање за 1,40 п.п. у односу на 2016.) док је принос на капитал (ROE) износио 10,57% (раст за 7,17 п.п. у односу на претходну годину), што је приказано на *Графикону 2.*

Графикон 2. Показатељи профитабилности банкарског сектора (у %)

Извор: Народна банка Србије, Управа за надзор над финансијским институцијама
Сектор за контролу пословања банака (јун 2018): Банкарски сектор Србије –
Извештај за IV тромесечје 2017, стр. 7.

На профитабилност банака значајно утиче и организациона посвећеност запослених. На менаџменту банке јесте одговорна улога да препозна да посвећени запослени утичу на повећање иновација, продуктивности и целокупан утицај. Циљ овог рада јесте да се истражи утицај организационог понашања на организациону посвећеност запослених у пословним банкама Републике Србије.

Организациона посвећеност

Организациона посвећеност је степен до којег се запослени поистовећује са одређеном организацијом и њеним циљевима и жели да остане у организацији (Robbins, Coulter, 2005: 328). Представља позитивне ставове које запослени осећа према организацији као целини или према неким њеним члановима. Организациона посвећеност показује да запослени осећају дубоку приврженост организацији или неким њеним члановима. Та приврженост је знатно шира од обичног задовољства и укључује спремност запослених да се жртвују за своју организацију (Лекић, Ерић, 2016: 93). Организациона посвећеност је директно повезана са профитабилношћу банке и њеном конкурентском позицијом на тржишту (Abdullah, 2012: 89).

Основне димензије организационе посвећености су објекти посвећености, основе посвећености и ефекти посвећености. *Објекти посвећености* могу бити различити јер се људи могу везивати за различите ентитете у својим организацијама – за саму организацију али и за одређене појединце или групе у

њој. У покушају да се изврши категоризација неких од ових објеката, поједини аутори су направили разлику између оних чија је посвећеност концентрисана на ниже организационе нивое – радна група и оних којих су усредсређени на више нивое – руководство и организација у целини (Becker, 1960). *Основа посвећености* односи на изворе или узроке посвећености. Она пружа одговор на питање зашто је неко посвећен својој организацији? Истраживањима је потврђено да постоје три групе узрока посвећености: афективна, континуелна и нормативна посвећеност (Meuer et al., 2012). Афективна посвећеност дефинише се као емоционална приврженост организацији, идентификација са организацијом и укљученост у организацију. Запослени може бити посвећен организацији зато што дели њене циљеве и интересе и што у остваривању организационих види најбољи начин за остваривање индивидуалних циљева. Континуелна посвећеност (оријентација на сигуран улог) се везује за перципиране трошкове одласка из организације. У овом случају извор посвећености је акумулирана инвестиција запосленог у организацији где ради и сазнање да ће, напусти ли организацију, изгубити ефекте онога што је годинама улагао у организацију. Нормативна посвећеност је повезана са унутрашњим осећајем обавезе особе према организацији и може бити одраз његових унутрашњих вредности и породичног васпитања. Нормативна посвећеност односи се на осећање обавезе које има запослени да остане у организацији због притисака других. Утицајни појединци у окружењу запосленог могу вршити јак притисак на запосленог да осећа моралну одговорност према организацији. *Ефекти организационе посвећености* су у свим истраживањима позитивни (Grinberg, Baron, 1998: 172). Висок степен организационе посвећености може се довести у везу са ниском стопом одсуствовања са посла и добровољног напуштања посла. Организациона посвећеност се доводи у везу са високим степеном спремности за заједништво и жртвовање, што може бити веома драгоцено за организацију у условима кризе. Осим тога, откривено је да посвећеност производи и одређене позитивне последице по самог појединца. С једне стране, води ка бољој каријери, а тиме и већим наградама и обављању квалитетнијих послова, а с друге, посвећени запослени су задовољнији својим послом што се позитивно рефлектује и на њихов приватан живот.

Фактори који утичу на висину организационе посвећености се деле у пет основних група: 1) карактеристике самог посла; 2) природа награда; 3) могућности запошљавања; 4) однос организације према новозапосленима и 5) личне карактеристике запослених (Grinberg, Baron, 1998: 170–171).

Дефинисање предмета истраживања своје полазиште има у савременим условима глобалног динамичног пословања са растућим нивоом конкурентских захтева који намећу потребу осавремењавања и промене организационог понашања менаџмента пословних банака које су суочене са два кључна изазова: 1) изазов креирања растућег профита који омогућава континуитет успешног пословања саме банка и економски раст националне економије и 2) изазов менаџмента људских ресурса и њихове посвећености банци у реализацији постављених циљева. Посвећеност запослених пословним циљевима банке се одражава и на укупан друштвени амбијент.

Методолошки оквир истраживања

Ово истраживање је део истраживања који се односи на анализу утицаја организационог понашања на организациону посвећеност запослених у пословним банкама. У анализи параметара организационе посвећености коришћена је дескриптивна статистика. Полазна хипотеза истраживања су запослени посвећени пословним банкама у којима раде.

Истраживање је спроведено у периоду април-мај 2018. године на узорку од 220 испитаника. Узорак је обухватио у 9 пословних банака које послују на подручју Града Београда. Прикупљање података извршено је анонимном анкетом. Први део анкете односи на социо-економске индикаторе (пол, године старости, године радног стажа и квалификованост). У другом делу мерила се организациона посвећеност при чему је коришћена скала Organizational Commitment Questionare, (Porter, Steers, Mowday, Boulijan, 1974). Овај део анкете обухватио је десет питања: 1) Организација у којој радим пружа ми осећај дугорочне сигурности; 2) Организација у којој радим новчано награђује добре резултате рада; 3) Организација у којој радим поседује структуриран, предвидив сценарио запошљавања; 4) Организација у којој радим брине о унапређењу каријере запослених; 5) Бенефиције се остварују на основу искуства/статуса; 6) У организацији у којој радим награђује се уложени напор и уложено време, а не остварени резултате; 7) Организација у којој радим нуди могућност промоције запослених и пружа подршку; 8) Организацију у којој радим карактерише обострано поверење и инвестирање у запослене; 9) Организацију у којој радим карактерише мало поверење и пуно цинизма и 10) Организацију у којој радим карактерише субјективност руководства у награђивању и унапређењу, нетранспарентни критеријуми промоције. На дата питања испитаници су имали два понуђена одговора: ДА и НЕ.

Резултати истраживања

Структура узорка према социо-економским индикаторима, односно полу, старости, нивоу образовања и броју година проведених у организацији приказана је у Табели 2.

Табела 2. Структура узорка према социо-економским индикаторима

		Фрек.	%			Фрек.	%
Пол	Мушкарци	93	42,27%	Старосна група	<35	51	23,18%
	Жене	127	57,73%		36-55	155	70,45%
	Укупно	220	100,00%		>55	14	6,36%
					Укупно	220	100,00%
Стручна спрема	ССС	25	11,36%	Радни стаж	<5	69	31,36%
	ВШС	31	14,09%		5-15	113	51,36%
	ВСС	149	67,73%		16-20	28	12,73%
	НЗ	15	6,82%		>20	10	4,55%
	Укупно	220	100,00%		Укупно		

Извор: Обрада аутора

На узорку од 220 испитаника, дескриптивна статистика је показала да је у спроведеном истраживању у пословним банкама 2018. године учествовало 57,73% испитаника женског и 42,27% мушког пола. Према годинама старости испитаници су подељени у три групе: 23,18% запослених млађих од 35 година, 70,45% запослених између 36 и 55 година старости и 6,36% запослених који имају више од 55 година живота. Структура узорка испитаника према стручној спреми је следећа: 11,36% испитаника има средњу стручну спрему, вишу школу има 14,09% испитаника, високу стручну спрему 67,73% испитаника, а научно звање (мастер, магистар и доктор наука) 6,82% испитаника. С обзиром на висок проценат испитаника са високом стручном спремом, можемо закључити да су запослени у пословним банкама високообразовни, што изискује и сама природа посла који обављају. Према радном стажу, испитаници су подељени у четири групе: 31,36% испитаника у организацији су провели мање од 5 година, 51,36 запослених између 5 и 15 година, 12,73% испитаника између 16 и 20 година, а само 4,55% испитаника више од 20 година. Овај податак указује да је највећи број испитаника у датој организацији провео између 5 и 15 година.

Организациона посвећеност запослених мерена је кроз 10 питања. У Табели 3 приказани су одговори запослених у пословним банкама на постављена питања о организационој посвећености у апсолутним и релативним вредностима.

Табела 3. Резултати одговора испитаника о организационој посвећености у апсолутним и релативним вредностима

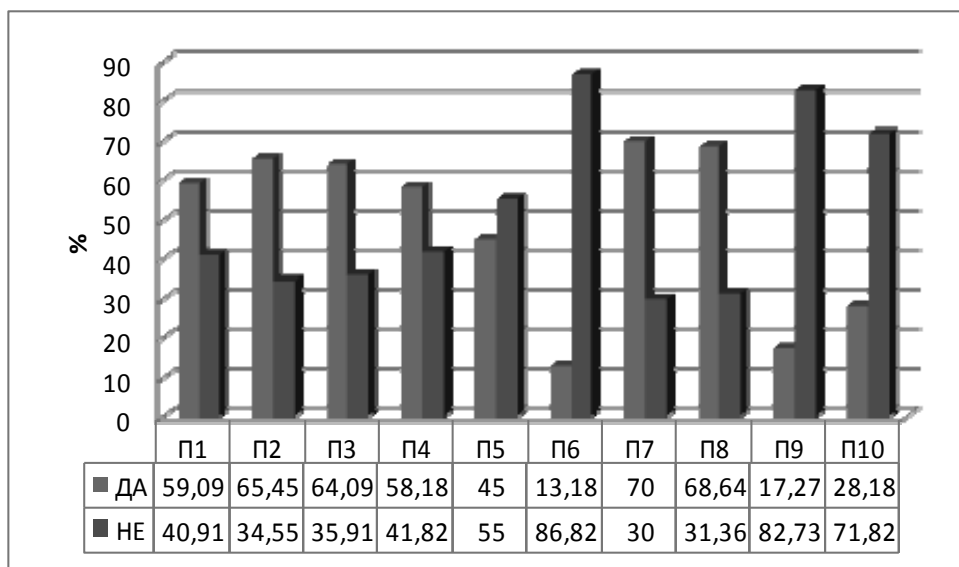
Питање	ДА		НЕ	
	Фрек.	%	Фрек.	%
1) Организација у којој радим пружа ми осећај дугорочне сигурности (П ₁)	130	59,09	90	40,91
2) Организација у којој радим новчано награђује добре резултате рада (П ₂)	144	65,45	76	34,55
3) Организација у којој радим поседује структуриран, предвидив сценарио запошљавања (П ₃)	141	64,09	79	35,91
4) Организација у којој радим брине о унапређењу каријере запослених (П ₄)	128	58,18	92	41,82
5) Бенефиције се остварују на основу искуства / статуса (П ₅)	99	45,00	121	55,00
6) У организацији у којој радим награђује се уложени напор и уложено време, а не остварени резултати (П ₆)	29	13,18	191	86,82
7) Организацију у којој радим нуди могућност промоције запослених и пружа подршку (П ₇)	154	70,00	66	30,00
8) Организацију у којој радим карактерише обострано поверење и инвестирање у запослене (П ₈)	151	68,64	69	31,36
9) Организацију у којој радим карактерише мало поверење и пуно цинизма (П ₉)	38	17,27	182	82,73
10) Организацију у којој радим карактерише субјективност руководства у награђивању и унапређењу, не-транспарентни критеријуми промоције (П ₁₀)	62	28,18	158	71,82
Σ	1.076		1.124	

Извор: Обрада аутора

- 1) Да ли банка пружа осећај дугорочне сигурности? Од укупно 220 испитаника обухваћених истраживањем, 59,09% анкетираних је оценило да им банка у којој раде пружа осећај дугорочне сигурности, док је 40,91% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 2) Да ли банка новчано награђује добре резултате рада? Од укупног броја испитаника обухваћених истраживањем, 65,45% анкетираних је оценило да банка у којој раде новчано награђује добре резултате рада, док је 34,55% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 3) Да ли банка поседује структуриран, предвидив сценарио запошљавања? Од укупно 220 испитаника обухваћених истраживањем, 64,09% анкетираних је оценило да банка у којој раде има дефинисан и предвидив сценарио запошљавања, док је 35,91% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 4) Да ли банка брине о унапређењу каријере запослених? Од укупног броја анкетираних испитаника, 58,18% је оценило да банка у којој раде брине о унапређењу каријере запослених, док је 41,82% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 5) Бенефиције се остварују на основу искуства/статуса? Од укупног броја испитаника обухваћених истраживањем, 45,00% анкетираних је оценило да се бенефиције остварују на основу искуства, односно статуса, док је 55,00% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 6) Банка награђује уложени напор и утрошено време у реализацији задатака, а не остварене резултате? Од укупно 220 испитаника обухваћених истраживањем, 13,18% анкетираних је оценило да банка у којој раде награђује уложени напор и време, а не постигнуте резултате, док је 86,82% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 7) Банка нуди могућности промоције запослених и пружа подршку? Од укупног броја анкетираних испитаника, 70,00% анкетираних је оценило да банка у којој раде нуди могућности промоције запослених и пружа подршку, док је 30,00% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 8) Банку карактерише обострано поверење и инвестирање у запослене? Од укупног броја испитаника обухваћених истраживањем, 68,64% анкетираних је оценило да банку у којој раде карактерише обострано поверење и инвестирање у запослене, док је 31,36% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 9) Банку карактерише мало поверења и пуно цинизма у односима са запосленима? Од укупно 220 испитаника обухваћених истраживањем, 17,27% анкетираних је оценило да банку у којој раде карактерише мало поверења и пуно цинизма, док је 60,96% испитаника на ово питање дало негативан одговор.
- 10) Банку карактерише субјективност руководства у награђивању и унапређењу, као и нетранспарентни критеријуми промоције? Од укупног броја испитаника обухваћених истраживањем, 28,18% анкетираних је оценило да банку у којој раде карактерише субјективност руководства у награђивању и унапређењу, као и нетранспарентни критеријуми промоције, док је 71,82% испитаника на ово питање дало негативан одговор.

Процентуални приказ одговора испитаника о организационој посвећености представљен је на *Графикону 3*.

Графикон 3. *Процентуални приказ одговора испитаника на питања о организационој посвећености*

Извор: *Обрада аутора*

На основу добијених резултата може се закључити да су запослени посвећени банци у којој раде, чиме се потврђује полазна хипотеза.

Ово истраживање је део ширег истраживања чији ће се резултати обрадити када се прикупе сви упитници. Њиме ће бити обухваћени остали параметри организационог понашања: задовољство послом, лојалност, мотивација и међуљудски односи и тимски рад (синергија у тиму, вештине сарадника, иновације и квалитет). Тада ће се оценити организациона посвећеност и утврдити разлика између посвећености запослених у државним и приватним банкама (Mittal, Mittal, 2015).

Закључак

Организациона посвећеност представља позитивне ставове које запослени осећа према организацији у целини или њеним појединим члановима. Док је ангажовање на послу степен идентификације са послом, организациона посвећеност је идентификовање са организацијом у циљу пружања максималног доприноса резултатима пословања. На основу одговора на постављена питања о организационој посвећености запослених у пословним банкама могу се извести следећи закључци: запослени у највећој мери осећају сигурност у банци у којој раде и сматрају да ће бити новчано награђени за добре резултате свога

рада; банке поседују структуриран и предвидив сценарио запошљавања (због природе своје делатности у највећој мери); банка брине о унапређењу каријере својих запослених; зарада у банкама је у највећој мери детерминисана резултатима пословања; банке у највећој мери врши награђивање на основу перформанси, односно остварених резултата запослених; својим запосленим пружају подршку и омогућују промоцију; највећи број анкетираних испитаника има поверења у банку у којој раде; запослени имају највише поверења у послодавца и сматрају да је банка у којој раде отворена и искрена према њима; у банкама постоји јасно утврђена хијерархијска лествица са јасно дефинисаним квалификацијама за свако радно место, те су стога оцењене као објективне у награђивању и унапређивању запослених. Тиме је потврђена полазна хипотеза

Веома је важно је знати колико су запослени посвећени банци у којој раде, јер то директно утиче на то да ли ће и колико дуго остати у њој, као и какву ће услугу пружити својим клијентима. Стога је на топ менаџменту пословних банака да пронађу начине којима ће повећати организациону посвећеност својих запослених, пре свега кроз транспарентан и адекватан начин награђивања и мотивације чиме ће се утицати на лојалност запослених, а такође и повећати корпоративни имиџ банке.

Литература:

1. Abdullah, Ramay IM (2012): Antecedents of Organizational Commitment of Banking Sector Employees in Pakista, *Serbian Journal of Management*, 7(1): 89–102. doi: 10.5937/sjm1201089A
2. Becker, Howard (1960): Notes on the concept of commitment, *American Journal of Sociology*, 66(1), 32–40, 1960.
3. Grinberg, Džerald; Baron, Robert (1998): Ponašanje ljudi u organizacijama, Želnid, Beograd.
4. Dušanić, Jovan (2003): *Poslovno bankarstvo*. Srpsko Sarajevo: Konseko institut.
5. Lekić, Snežana; Erić, Ivana (2016): *Organizaciono ponašanje*, Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija, Beograd.
6. Meyer, John; Stanley, David; Jackson, Timothy; McInnis, Kate; Maltin, Elyse; & Shepard, Leah (2012): Affective, normative, and continuance commitment levels across cultures: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 80(2), 225–245. doi: 10.1016/j.jvb.2011.09.005
7. Mittal, Shweta; Mittal, Vivek (2015): Employee Commitment in Public and Private Banks in India, *International Journal of Business and Management*, 10(11), 199–205. doi:10.5539/ijbm.v10n11p199
8. Privredna komora Srbije, Finansijski sektor. Preuzeto sa <http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=4> (10.07.2018.)
9. Narodna banka Srbije, Uprava za nadzor nad finansijskim institucijama Sektor za kontrolu poslovanja banaka (jun 2018): Bankarski sektor Srbije – Izveštaj za IV tromesečje 2017. Preuzeto sa http://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_IV_17.pdf (10.07.2018)

10. Porter, Lyman; Steers, Richard; Mowday, Richard; Boulian, Paul (1974): Organizational Commitment, Job Satisfaction and Turnover among Psychiatric Technicians, *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603–609.
11. Račić, Željko; Barjaktarović, Lidiya (2016): An analysis of the empirical determinants of credit risk in the banking sector of the Republic of Serbia. *Bankarstvo*, 45(4), 94–109.
12. Robbins, Stephen; Coulter, Mery (2005): *Menadžment*, Data Status, Beograd.

ANALYSIS OF THE FINANCIAL SECTOR FROM THE ASPECT OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT

Summary: The financial sector is one of the pillars of the economic system of the Republic of Serbia. The banking sector has a dominant role in the financial system of the Republic of Serbia with a share of 92.4% in the total balance sheet. The profitability of banks is significantly influenced by the organizational commitment of employees. Organizational commitment is the degree to which employees are identified with a particular organization and its goals and wishes to maintain in the organization, or a measure of their emotional and intellectual commitment to their work. The organizational commitment is influenced by several factors: the characteristics of the job itself, the nature of the awards, the possibility of employment, the attitude of the organization towards the new employees and the personal characteristics of the employees. More dedicated employees influence the creation and maintenance of good reputation of banks, and provide better services to new and existing clients, which directly affects the improvement of performance indicators. The aim of the study is to investigate the influence of organizational behavior on the organizational commitment of employees in commercial banks of the Republic of Serbia by means of a pilot research which was conducted in the April-May of the year 2018. Data collection was carried out by an anonymous questionnaire that included respondents from nine commercial banks operating in the City of Belgrade, wherein the authors have applied a scale of the internationally recognized instrument "Organizational Commitment Questionnaire (OCQ)" in order to measure the organizational commitment.

Key words: financial sector, organizational commitment, commercial banks, profitability

НАДЕЖДА П. ЛЉУБОЈЕВ*

Технички факултет „Михајло Пупин“

Зрењанин

МАРИЈАНА ДУКИЋ-МИЈАТОВИЋ**

Економски факултет

Суботица

УДК 347.78:340.1

Прегледни рад

Примљен: 20.09.2018

Одобрен: 14.10.2018

Страна: 477-488

ПРАВНИ ПРОМЕТ СУБЈЕКТИВНОГ АУТОРСКОГ ПРАВА

Сажетак: Аутори у раду анализирају правни промет субјективног ауторског права. Када је реч о промету субјективног ауторског права, треба имати у виду чињеницу да његову садржину поред имовинскоправних чине и личноправна овлашћења. То има за резултат да се у погледу промета субјективног ауторског права примењују два правна режима: један за личноправна, други за имовинскоправна овлашћења. Према томе, предмет рада је анализа оба правна режима. Такође, прави се и разлика између транслативног и конститутивног промета имовинскоправних овлашћења аутора. С обзиром на примену монистичке теорије о правној природи субјективног ауторског права аутор и његов наследник могу располагати својим имовинскоправним овлашћењима из ауторског права само на конститутиван начин.

Кључне речи: ауторско право, правни промет, транслативни и конститутивни облик промета

Увод

Садржину субјективног ауторског права чини велики број овлашћења која се међусобно разликују по својим правним особинама. У ауторскоправној теорији и законодавству, сва овлашћења која су садржина у субјективном ауторском праву могу се поделити по два основа:

- искључива (*апсолутна*) и неискључива (*релативна*) овлашћења, и
- личноправна (морална) и имовинскоправна овлашћења.¹

Срж садржине субјективног ауторског права чине личноправна и имовинскоправна овлашћења која су искључиве, апсолутне природе, типична су за ауторско право, па се означавају као субјективно ауторско право у ужем смис-

* nadezadaljubojev@gmail.com

** marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

¹ D. Bainbridge, "Intellectual Property", Harlow, 2007.

лу.² Поред њих постоје и овлашћења која су неискључиве, релативне природе, ова овлашћења чине остала права, која се могу подвести под субјективно ауторско право у ширем смислу.³ Међу њима има личноправних и имовинскоправних овлашћења.

Личноправним овлашћењима штите се лични, неимовински интереси аутора дела (Радојковић, 1966:7).⁴ Она трају и после смрти аутора. Њима се називају и морална овлашћења, односно морална права. Бернска конвенција (БК) предвиђа да су државе чланице дужне да признају морална права и да ова права остају аутору чак и после уступања имовинских права.⁵ Универзална конвенција (УК) знатно мање простора посвећује личноправним овлашћењима аутора, али се помиње само у једној одредби (УК члан 5 став 7).⁶ Особине личноправних овлашћења су: већина њих је апсолутног дејства, по правилу су ненаследива и непреносива, неограниченог су трајања, а о њима се после смрти аутора, односно после истека рока трајања имовинскоправних овлашћења, старају наследници и институције културе, а заштиту може остварити свако лице подношењем тужбе *actio popularis*, не могу бити предмет принудног извршења и непроцењива су у новцу (Крнета, 1984:104).⁷

² У нашој ауторскоправној теорији данас преовлађује монистички концепт правне природе субјективног ауторског права, према којој се субјективно ауторско право састоји од две основне групе овлашћења. Међутим, у ЗАСП, у делу о садржини субјективног ауторског права уместо о овлашћењима, говори се о правима. Зато се у ауторскоправној теорији сматра следеће: „На тај начин ствара се утисак да је реч о два посебна права, што је схватање дуалистичке теорије, а не о јединственом праву са више овлашћења.“ (Миладиновић, Зоран, (2009): *Право интелектуалне својине*, Крагујевац, стр. 208). С обзиром на то да је у питању *јединствено право са више овлашћења*, определићемо се, такође, да, уместо личних и имовинских права, користимо термин „овлашћења“.

³ У Закону о ауторским и сродним правима (даљем тексту: ЗАСП) ова овлашћења се означавају као *права аутора према власнику примерка дела*. Закон о ауторском и сродним правима (Службени гласник Републике Србије бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012, 29/2016 - одлука УС).

⁴ Радојковић, Живан, (1996): *Личноправни (морални) елементи ауторског права*, Београд, стр. 7.

⁵ Бернска конвенција о заштити књижевних и уметничких дела – Бернска конвенција (БК), закључена је 9. септембра 1886. године у Берну, измењена је и допуњена више пута, а последња измена је била у Паризу 1971. године. Наша земља је приступила овој конвенцији. Њом је образована унија држава чланица конвенције – Бернска унија (БУ), са сталним бироом који је данас у Женеви. Berne Convention on the Protection of Literary and Artistic Works. Available from: http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ap/bern.pdf.

⁶ Несумњиво најзначајнији извор међународноправне заштите у области ауторског права је БК. Међутим, и поред тога што је БК окупила велики број држава чланица, она није створила систем универзалне правне заштите аутора и њихових дела који би био прихваћен у целом свету. Због тога, педесетих година прошлог века покренута је иницијатива у оквиру UNESCO-а за стварање међународне конвенције којом би се установила обавезна ауторскоправна заштита за све земље, а да притом не наруши односе који су већ успостављени између држава на основу БК и других већ постојећих међународних конвенција. Тако је 1952. године у Женеви донета Универзална конвенција о ауторском праву и основана Светска унија о ауторском праву. Систем ауторскоправне заштите установљен УК паралелан је и комплементаран систему БК тако да је данас знатан број земаља члан обеју конвенција. Бивша Југославија је УК ратификовала 1966. године. Она је ревидирана у Паризу 1971. године и бивша Југославија је ратификовала париски текст УК.

⁷ Крнета, Славица, (1984): *О вјечном трајању моралних ауторских права у Југословенском ауторском праву*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, стр. 104.

Искључивим *имовинскоправним овлашћењима* из субјективног ауторског права штите се економски интереси аутора које он има у вези са својим делом као привредним добром.⁸ Ова овлашћења сачињава овлашћење аутора да сам искоришћава ауторско дело и да располаже тим овлашћењем. Са становишта ауторског права, економско искоришћавање постоји увек када одређено лице *саопштава дело јавности*, без обзира да ли у конкретном случају таква радња кориснику доноси економску добит или се предузима из непрофитних разлога.⁹ Садржину сваког од имовинскоправних овлашћења аутора чини по једна одређена радња коришћења дела.¹⁰ Радње коришћења дела детерминисане су постојећим техничко-економским могућностима за саопштавање дела јавности. Дефинишући садржину имовинскоправних овлашћења аутора, најпре ЗАСП у виду начелне одредбе прописује да аутор има право на економско искоришћавање ауторског дела, као и дела које је настало прерадом изворног дела, али наводи и конкретна имовинскоправна овлашћења аутора.¹¹

Имовинскоправна овлашћења су у највећем броју апсолутног дејства, преносива су и наследива, временски су ограниченог трајања и подлежу ограничењима. У зависности од тога да ли имовинскоправна овлашћења делују *erga omnes* или *inter partes*, прави се разлика између имовинскоправних овлашћења искључивог и неискључивог (релативног) дејства. Највећи број имовинскоправних овлашћења је искључивог карактера.

Закон о ауторском праву из 1968. године, регулисао је преношење ауторског права.¹² Ово питање је даље разрадио Закон о ауторском праву из 1978. године.¹³ То је био резултат развоја ауторскоправних односа, разноврсности ауторских дела и начина њиховог искоришћавања.¹⁴ Важећи ЗАСП ово питање регулише у делу „Пренос ауторског права“ (чланови 58-66).¹⁵

⁸ Земље англосаксонског правног система дају превагу управо овој компоненти субјективног ауторског права, а то је преовлађујући став и УК.

⁹ Бесаровић, Весна (2011): *Интелектуална својина*, Београд.

¹⁰ Goldstein, Paul, Hugenholtz, Bernt, (2010): *International Copyright*, Oxford University Press.

¹¹ Закон о ауторском и сродним правима (Службени гласник Републике Србије бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012, 29/2016 - одлука УС).

¹² Закон о ауторском праву, донет 20. 7. 1968. („Сл. лист СФРЈ”, бр. 30/68).

¹³ Закон о ауторском праву, донет 30. 3. 1978. („Сл. лист СФРЈ”, бр. 24/86 и 21/90), ступио на снагу 22. 4. 1978.

¹⁴ Милић, Димитрије (2005): Коментар Закона о ауторским и сродним правима - са судском праксом и међународним конвенцијама и уговорима, Београд.

¹⁵ Измене и допуне ЗАСП имале су за циљ успостављање ефикаснијег система правне заштите ауторског и сродних права. Измене везане за продужење трајања заштите проузроковане су потребом усклађивања са Директивом 2011/77 ЕУ Европског парламента и Савета од 27. септембра 2011. године, којом се мења и допуњава Директива 2006/116/ЕУ о трајању заштите ауторског и одређених сродних права (Directive 2006/116/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on the term of protection of copyright and certain related rights (codified version), (Official Journal of the European Union L 372/12, 27.12.2006). Измене и допуне које се односе на грађанско-правну заштиту произашле су из обавезе усклађивања са Директивом 2004/48/ ЕУ Европског парламента и Савета од 29.4.2004. године, о спровођењу права интелектуалне својине (у даљем тексту: Директива 2004/48/ЕУ). Corrigendum to Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights (Official Journal of the European Union L 157 of 30 April 2004) Directive 2004/48/EC should read as

Правни промет субјективног ауторског права

„Пренос права са једног субјекта (титулара, правног претходника) на другог (правни следбеник, сукцесор) назива се правни пормет“ (Попов, 2012:178).¹⁶ У теорији постоје и мишљења да је уместо правног промета бољи израз *прелаз права*, јер смена имаоца права не зависи увек од њега, а и обавезе се могу преностити, као и права, па и оне треба да уђу у појам правног промета. Зато се сматра да би адекватнија била дефиниција да је правни промет прелаз субјективних права и обавеза са једног субјекта (правног претходника) на другог (правног следбеника). Уместо термина „правни промет“ предлага се израз „правно следовање, тј. сукцесија“¹⁷

Разликује се сингуларна и универзална сукцесија, као једна од врста правног промета. Сингуларна сукцесија је пренос једног или више одређених права са правног претходника на правног следбеника. У теорији појам сингуларне сукцесије се обично везује само за пренос права, али и одређена обавеза или више обавеза могу бити предмет, а ређе истовремени пренос права и обавеза. Универзална сукцесија подразумева пренос целокупне имовине (*universitatis iuris*) једним правним актом (*uno actu*) са једног субјекта на другог (Попов, 2012:178).

Као што је већ речено, када је реч о промету субјективног ауторског права, треба имати у виду чињеницу да његову садржину поред имовинскоправних чине и личноправна овлашћења. То има за резултат да се у погледу промета субјективног ауторског права примењују два правна режима: један за личноправна, други за имовинскоправна овлашћења.

Промет личноправних овлашћења

Промет *inter vivos*.

Суштина личноправних овлашћења јесте да су везана за личност свог изворног носиоца (ствараоца интелектуалне творевине) и **не могу бити предмет промета**. Аутор (и интерпретатор у оквиру права сродног ауторском праву) има у оквиру свог субјективног права *више* сложених личноправних овлашћења, с обзиром на то да је ауторско дело (и интерпретација) интелектуална творевина највишег степена оригиналности.¹⁸

Лице које није носилац личноправног овлашћења на допуштен начин може извршити одређену радњу која чини садржину тог овлашћења, али не на основу промета личноправних овлашћења, већ на основу **дозволе** коју носилац даје другом лицу. На пример, дозвола коју аутор даје другом лицу да објави

follows: Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights, Official Journal of the European Union, L 195/16.

¹⁶ Попов, Даница, (2012): *Грађанско право – општи део*, Београд, стр. 178.

¹⁷ Станковић, Обрен, Водинелић, Владимир, (1995): *Увод у грађанско право*, Београд, стр. 134.

¹⁸ Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.

или измени његово дело има карактер уговора чије је дејство само између уговорних страна *inter partes*. У овом случају, стицалац дозволе, на основу тог уговора, не постаје правни следбеник носиоца личноправног овлашћења, јер овлашћење није прешло на стицаоца дозволе, већ је остало код свог носиоца. На тај начин, носилац личноправних овлашћења, уговором се обавезује да толерише да друга уговорна страна врши одређену радњу која чини садржину личноправног овлашћења (Марковић, 2007:198).¹⁹

Наслеђивање (*mortis causae*)

Личноправна овлашћења су **ненаследива**, с обзиром на чињеницу да су везана за личност носиоца права. То конкретно значи да смрћу носиоца овлашћења нема правне сукцесије, а наследник не може постати носилац овлашћења које штити личност његовог претходника. Међутим, у ауторском праву ово правило трпи извесне модификације. Опште је прихваћено правило да субјективно ауторско право траје за живота аутора и 70 година после његове смрти. У ауторскоправној теорији се истиче следеће: да би и после смрти аутора постојао правни основ за заштиту успомене на личност умрлог аутора, али и за заштиту ауторског дела као културног добра, прописи о ауторском праву прибегавају једној правној конструкцији, по којој се поједина личноправна овлашћења, у тренутку смрти аутора, трансформишу и постају подобна за вршење од стране наследника, али и других лица. „Међутим, из практичних разлога, у циљу очувања представе о континуитету субјективног ауторског права током целог рока његовог трајања, законодавац прибегава конструкцији по којој су та овлашћења иста (у смислу закона) и пре и после смрти аутора, с тим да их после ауторове смрти наследници не наслеђују, већ само могу да врше нека од тих овлашћења“ (Марковић, Поповић, 2013: 210)²⁰. Суштина трансформације је, дакле, *не* у наслеђивању личноправних овлашћења, већ у могућности да се нека од тих овлашћења користе. То конкретно значи да наследници могу да користе тзв. **негативни аспект** личноправних овлашћења. На тај начин наследници могу да се супротстављају радњама других лица којима се вређа неко од личноправних овлашћења аутора, али не могу да користе позитиван аспект тог овлашћења.²¹ На пример, наследници немају право да сами мењају дело, али се могу супротстављати изменама дела. Изузетно, наследници могу објавити необјављено дело свог претка, али само под условом да он то није за живота забранио.

Законодавац је предвидео, јер нису ретке ситуације у којима аутор нема наследника, да личноправна овлашћења могу користити и удружења аутора, као и институције у области науке и уметности. ЗАСП предвиђа да заштиту моралних овлашћења аутора која се тичу патернитета, интегритета дела и забране недостојног искоришћавања дела могу, осим наследника, користити и

¹⁹ Марковић, Слободан, (2007): *Право интелектуалне својине*, Источно Сарајево, стр. 198.

²⁰ Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, .стр. 210.

²¹ Одлука Врховног суда Србије, ГЖ 138/93.

удружења аутора, као и институције из области културе, науке и уметности.²² Правила о наслеђивању личноправних овлашћења из субјективног ауторског права важе *mutatis mutandis* и за личноправна овлашћења из субјективног права интерпретатора.

При успостављању система ауторскоправне заштите законодавац мора уважити не само интересе стваралаца, већ и интересе других друштвених група. Због тога је ауторско право, као уосталом и читаво право интелектуалне својине, резултат компромиса које законодавац прави, суочен са таквим интересима, који не морају бити супростављени.

Промет имовинскоправних овлашћења

Када је реч о имовинскоправним овлашћењима, која су садржана у појединим субјективним правима интелектуалне својине, као саставни део имовине свог носиоца, неопходно је нагласити да су пододна за промет, како за живота субјекта права (*inter vivos*) тако и у случају његове смрти (*mortis causae*). Одређени проблем јавља се када су у питању права интелектуалне својине која садрже личноправна и имовинскоправна овлашћења. То се пре свега односи на субјективно ауторско право и право интерпретатора.

Мада у правној теорији владају различита схватања о томе, а у упоредном законодавству различита решења, преовлађује став да због непреносивости личноправних овлашћења субјективно ауторско право и субјективно право интерпретатора *не могу бити предмет промета у целини* и промет појединих имовинскоправних овлашћења из ових субјективних права подлеже ограничењима.²³ Такође, опште усвојен је став да је ово последица примене *монистичке теорије* о концепту правне природе субјективног ауторског и интерпретаторског права, према којој је субјективно ауторско право (и право интерпретатора) *јединствено субјективно право*, састављено од две врсте овлашћења (личних и имовинских) (Миладиновић, 2009).²⁴

Када су носиоци ауторског права физичка лица, њихова имовинскоправна овлашћења третирају се као саставни део имовине, тако да након смрти физичког лица као носиоца права имовинска права оставиоца прелазе на његове наследнике (Сворцан, 2004: 9).²⁵ Према томе, у случају смрти носиоца права, имовинскоправна овлашћења се наслеђују.²⁶ Зато се у теорији сматра да

²² ЗАСП члан 58 став 2.

²³ У правној теорији се износи да „без обзира што се састоје од две врсте овлашћења (личних и имовинских) ова права се сматрају јединственим субјективним правима, будући да настају из исте правне чињенице (настанка интелектуалне творевине), имају истог субјекта и служе заштити његових комплексних личних и имовинских интереса који се често преплићу (нпр. није могуће економски користити необјављено ауторско дело или необјављену интерпретацију; објављивање је, пак, радња која спада у личноправна овлашћења)“ (Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 211).

²⁴ Миладиновић, Зоран, (2009): *Право интелектуалне својине*, Крагујевац.

²⁵ Сворцан, Слободан, (2004): Коментар закона о наслеђивању Србије, Крагујевац, стр.9.

²⁶ ЗАСП члан 59.

„пошто су имовинска права по својој природи преносива, наследници уживају сва имовинска права која је аутор за живота уживао“²⁷ (Бесаровић, 2001: 310). Том приликом примењују се општа правила тестаменталног и законског наслеђивања. То значи да уколико носилац права за живота не одреди коме ће припасти његова имовинска права интелектуалне својине, примењују се законска правила наслеђивања.

Правни промет се одвија закључивањем правних послова. Промет имовинскоправних овлашћења из садржине субјективног ауторског права на основу уговора, најзаступљенији је облик промета у пракси.

Лице које је уступањем стекло имовинско право од аутора или његовог наследника може то своје право у целини пренети на другог уз дозволу аутора, односно ауторовог наследника.²⁸ Пренос својине на оригиналном примерку ауторског дела не подразумева стицање ауторских права на делу.²⁹

Конститутивни облик промета

Конститутивни облик промета, у овом случају, имовинскоправних овлашћења је такав облик промета у којем имовинскоправна овлашћења остају код свог изворног носиоца, али се из њих изводи једно или више ужих овлашћења, које конституишу ново субјективно право коришћења предмета заштите од стране стицаоца. Другим речима, конститутивни облик промета постоји у случају када стицаоц (сингуларни сукцесор) стиче од претходника неко уже право. Конститутивним прометом се не преноси право у целини него се конституише неко уже право (*iura in re aliena*).

Дакле, код овог облика у питању је уговор о уступању, а не о преносу имовинскоправних овлашћења. Према томе, аутор (код права сродног ауторском праву и интерпретатор), као и његови наследници, могу уговором остварити једино конститутивни промет својих имовинскоправних овлашћења, односно могу закључивати само уговоре о **уступању** својих овлашћења (лиценци), а не и уговоре о преносу (цесији). Ово ограничење последица је теоријског става по којем се ауторско право и (право интерпретатора), због своје везаности за личност аутора (односно интерпретатора) не може отуђити чак ни у свом имовинскоправном аспекту.³⁰ Наше законодавство, као и нека друга законодавства, ту су везу проширила и на наследнике. Самим тим, ограничење не важи за лица која су дериватним путем стекла одређена имовинскоправна овлашћења од аутора, интерпретатора или њиховог наследника. Дериватно стицање права постоји када се право стицаоца (сукцесора) изводи из права претходника.³¹ Правни следбеник стиче по обиму, садржини и квалитету исто пра-

²⁷ Бесаровић, Весна (2001): *Интелектуална својина*, Београд.

²⁸ ЗАСП члан 64 став 1.

²⁹ ЗАСП члан 65.

³⁰ Миладиновић, Зоран, (2009): *Право интелектуалне својине*, Крагујевац. Марковић, Слободан, Поповић, Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.

³¹ *Оригинарно стицање* постоји када стицалац своје право не изводи из права претходника него из скупа правних чинјеница које су утврђене законом.

во које је имао правни претходник. За дериватно стицање важи правило: *Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haber*. На пример, аутор је уступио издавачу овлашћења на умножавање и стављање у промет примерка дела. У том случају издавач као стицалац ових овлашћења на дериватни начин, може иста не само уступати него и пренети цесијом на другог.

Приликом уступања имовинскоправних овлашћења, уступилац и стицалац уговором морају јасно одредити предметно, просторно и временско ограничење уступљеног овлашћења.³²

А) Предметно ограничење. Предметним одређивањем уступилац и стицалац прецизирају која имовинскоправна овлашћења се уступају. Могуће је да то буду и *сва* овлашћења која има уступилац, али је чешће да се у пракси уступа једно или више овлашћења из субјективног права уступеоца.³³ При томе треба нагласити да се код конститутивног правног промета пренесено право може вршити само у оном обиму колико то допуштају права која су изведена из њега.

В) Просторно ограничење. Просторним одређивањем уступилац и стицалац дефинишу територијални оквир у којем уступљена имовинскоправна овлашћења важе, односно у којем право стицаоца производи дејство. Притом уступилац и стицалац овлашћења одређују територију у оквиру које уступљено овлашћење производи правно дејство. Просторно дефинисање је посебно битно из разлога што једно лице може за исти предмет заштите имати субјективно право на територији више држава. Самим тим уступилац и стицалац могу уговором ограничити територијални обим стицаоцевог права коришћења на једну или више држава.

С) Временско ограничење. Временским одређивањем утврђује се временски период у коме стицалац то овлашћење може користити. Рок трајања овлашћења одређује се у зависности од конкретних околности и врсте уступљеног предмета заштите, односно овлашћења. Унутар овог рока могући су различити начини уговарања.³⁴ У случају временског ограничења стицалац овлашћења је овлашћен на искоришћавање ауторског дела у одређеном времену које је краће од трајања ауторског права за то дело.³⁵ Али у сваком случају ће прекорачење уговореног рока искоришћавања уступљеног овлашћења представља *повреду овог субјективног права интелектуалне својине, а не повреду уговорне обавезе* (Марковић, Поповић, 2013: 212). Тако, на при-

³² Љубојев, Надежда, Варга, Сениша (2014): *Заштита компјутерског програм са основама Ауторског и Патентног права*, Универзитет у Новом Саду, Технички факултет „Михајло Пупин“, Зрењанин.

³³ ЗАСП члан 63 став 2.

Тако, на пример, издавач као стицалац по правилу има овлашћење да ауторско дело умножи и да тако умножене примерке ставља у промет и сл. Уговором се може и веома уско прецизирати одређено овлашћење стицаоца. На пример, ако је реч о емитовању, да то буде искључиво системом кабловске телевизије и сл.

³⁴ Рок трајања се може одредити у месецима или годинама. Притом стицалац и уступилац могу тачно утврдити датум престанка права. Такође, у уговору о уступању може се навести само догађај после чијег наступања право престаје.

³⁵ ЗАСП члан 63 став 4.

мер, аутору сценарија који је уступио ТВ станици право на емитовање драме припада право на накнаду штете због повреде имовинског права, због тога што је ТВ станица репризно емитовала ТВ драму и по истеку уговореног рока од три године.³⁶

Овлашћења која се преносе конститутивном сукцесијом по правилу нису трајног карактера па се њиховим престанком на преносиоца (правног претходника) право *враћа* и успоставља у пуном обиму. Приликом конститутивног облика промета по истеку рока трајања стицаоачевог права коришћења право се враћа свом изворном носиоцу.

Када је у питању ауторско право (и сродна права), личноправна овлашћења се не могу преносити, па ни *залагати*, али имовинскоправна овлашћења овог права могу бити објектом погодним за залагање. У том смислу у грађанскоправној научној теорији се истиче да, иако ЗАСП могућност залагања не регулише изричито, он га и не забрањује, а о могућности залагања закључује се на основу одредби које регулишу могућност његовог промета (члан 59, 61-69 и члан 145 ЗАСП), „где спада и залагање (конститутивни промет)“.³⁷

Уступање имовинскоправног овлашћења може бити *искључиво* или *неискључиво*.

- *Искључиво уступање* је када уступилац који располаже својим имовинскоправним овлашћењима на **искључив начин** и стицаоца снабде субјективним правом коришћења предмета заштите, које је искључиве природе – делује *erga omnes*. У том случају је, радњу коришћења одређеног предмета заштите, у уговореном временском и територијалном оквиру, овлашћен да врши једино стицалац. Стицалац искључивог овлашћења је у веома повољној позицији, јер има право не само да у уговореном временском и територијалном оквиру оствари прибављено овлашћење, већ је овлашћен и да забрани сваком другом лицу (укључујући и уступеоца – обавеза уздржавања) да то чини. То конкретно значи да стицалац искључивог овлашћења има право на судску заштиту (право на подношење тужбе) од сваког лица које повређује његово стечено право, укључујући и уступеоца који му је одређено овлашћење уступио на искључив начин. Уступање права коришћења, које врши стицалац, може бити на искључив или неискључив начин, али ако у уговору није друкчије одређено, сматра се да је реч о *неискључивом* уступању.³⁸

- *Неискључиво уступање* постоји када је стицалац одређеног овлашћења овлашћен да у уговореном временском и територијалном оквиру користи прибављено овлашћење, али без могућности да се супротстави другима који то

³⁶ Одлука Врховног суда Србије, Гж. 406/83, Правни живот 4–5/1989, стр. 902.

³⁷ Планојевић, Нина, Варга, Синиша, (2012): *Конституисање уговорног zaloжног права на правима интелектуалне својине*, Правни живот 10, стр. 632-633. Исти аутори закључују да што се тиче *ауторског и сродних права*, њихова имовинскоправна компонента би се „могла залагати како у облику регистроване залог, уписом у регистар АПР; тако и без регистрације, тј. на начин на који се и преноси у складу са Законом о облигационим односима и ЗАСП) – по избору заинтересованих лица“ Планојевић, Нина, Варга, Синиша, (2012): *Конституисање уговорног zaloжног права на правима интелектуалне својине*, Правни живот 10, стр. 642.

³⁸ ЗАСП члан 62 став 4.

исто чине. Суштина је, дакле, да овлашћење које је стекао стипцалац нема искључиви карактер, односно *не делује erga omnes*, него је ограничено само на однос између њега и уступиоца (*inter partes*). Другим речима, када уступиалац располаже својим овлашћењима на *неискључив начин*, он снабдева стипцоца само позитивним аспектом својих имовинскоправних овлашћења. Код неискључивог уступања уступиалац може исту радњу у истом територијалном и временском оквиру вршити сам, а исто тако може на неискључив начин уступити овлашћење на вршење трећем лицу или *n*-том лицу. Стипцалац неискључивог овлашћења коришћења предмета заштите не може тражити судску заштиту против трећих лица у циљу заштите свога права. То конкретно значи да стипцалац мора да трпи све оне радње које врше трећа лица, макар та лица то чинила и без овлашћења изворног носиоца права, као и када те радње врши само лице које му је уступило овлашћење.³⁹

Управо због ових разлика између искључивог и неискључивог уступања, приликом уступања одређеног имовинскоправног овлашћења мора се уговором прецизирати да ли је уступљено овлашћење искључиво или неискључиво. У супротном, у случају спора сматраће се да је у питању *неискључиво уступање*, јер то иде у прилог изворном субјекту права, чији се интереси морају преваходно ценити.

Транслативни облик промета

Транслативни облик промета искључивих имовинскоправних овлашћења ауторског права је облик промета у којем долази до преноса тих овлашћења са једног на друго лице, путем цесије. Транслативни промет постоји када се једно субјективно право у целини пренесе на другог правног субјекта, тако да у том случају преносилац овлашћења престаје бити носилац овлашћења, док стипцалац овлашћења постаје нови носилац тих истих овлашћења. Другим речима, ако стипцоц (сингуларни сукцесор) стекне у потпуности (по врсти, садржини и обиму) право свог претходника, постоји транслативни пренос.

Аутор и интерпретатор, а у нашој земљи и њихови наследници, *не могу* за живота располагати својим искључивим имовинскоправним овлашћењима на *транслативан начин*. То може да чини само лице које је од аутора, или интерпретатора, односно њиховог наследника, уступањем стекло право коришћења предмета заштите.

Закључак

Личноправна овлашћења у субјективном ауторском праву не могу се преносити. Лице које није носилац личноправних овлашћења, на допуштен начин може вршити одређену радњу која чини садржину тог овлашћења, не на основу промета личноправних овлашћења, већ на основу *дозволе* од стране

³⁹ Једино правно средство које он може користити у том случају јесте тужба за заштиту од нелојалне конкуренције, под условом да су испуњени услови за такву заштиту.

носиоца. Дозвола коју аутор даје другом лицу најчешће има карактер уговора чије се дејство исцрпљује *inter partes*.

Личноправна овлашћења у субјективном ауторском праву су ненаследива. У случају смрти носиоца овлашћења, нема правне сукцесије. Наследник не може постати носилац овлашћења које штити личност његовог претходника. Ипак, поједина личноправна овлашћења, у тренутку смрти аутора, трансформишу се и постају подобна за вршење од стране наследника. Међутим, за разлику од личноправних овлашћења, имовинскоправна овлашћења која су садржана у субјективном ауторском праву чине саставни део имовине свог носиоца, те су подобна за промет, као *mortis cause*, тако и *inter vivos*.

Конститутивни облик промета имовинскоправних овлашћења подразумева промет у којем имовинскоправна овлашћења остају код свог изворног носиоца, али се из њих изводи једно или више ужих овлашћења, која конституишу ново субјективно право коришћења од стране стицаоца. Најчешћи конститутивни облик промета имовинскоправних овлашћења је на основу уговора, и то на основу уступања имовинскоправних овлашћења. Транслативни облик промета искључивих имовинскоправних овлашћења је такав облик промета код којег путем цесије овлашћења прелазе са једног на друго лице. Цесијом преносилац овлашћења престаје бити носилац овлашћења, док стицаоц постаје нови носилац тих истих овлашћења. Међутим, као последица примене монистичке теорије о правној природи субјективног ауторског права аутор и његов наследник могу располагати својим имовинскоправним овлашћењима из ауторског права само на конститутиван начин.

Литература:

1. Bainbridge, David, (2007): *Intellectual Property*, Harlow.
2. Besarović, Vesna (2011): *Intelektualna svojina*, Beograd.
3. Berne Convention on the Protection of Literary and Artistic Works. Available from: http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ap/bern.pdf.
4. Goldstein, Paul, Hugenholtz, Bernt, (2010): *International Copyright*, Oxford University Press.
5. Krneta, Slavica, *O vječnom trajanju moralnih autorskih prava u Jugoslovenskom autorskom pravu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 1984.
6. Ljubojević, Nadežda, Varga, Siniša (2014): *Zaštita kompjuterskog programa sa osnovama Autorskog i Patentnog prava*, Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin.
7. Marković, Slobodan, (2007): *Pravo intelektualne svojine*, Istočno Sarajevo.
8. Marković, Slobodan, Popović, Dušan, (2013): *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
9. Miladinović, Zoran (2009): *Pravo intelektualne svojine*, Kragujevac.
10. Planojević, Nina, Varga, Siniša, (2012): *Konstituisanje ugovornog založnog prava na pravima intelektualne svojine*, Pravni život 10, str. 632-633.
11. Popov, Danica, (2012): *Građansko pravo – opšti deo*, Beograd .

12. Svorcan, Slobodan, (2004): *Komentar zakona o nasleđivanju Srbije*, Kragujevac.
13. Stanković, Obren, Vodinelić, Vladimir, (1995): *Uvod u građansko pravo*, Beograd.
14. Ploman W., Hamilton E. Clark, L., (1980): *Copyright: Intellectual Property in the Information Age*, London.
15. Radojković, Živan, *Ličnopravni (moralni) elementi autorskog prava*, Beograd 1966.
16. Spaić, Vojislav. (1983): *Teorija autorskog prava i autorsko pravo u SFRJ*, Zagreb, Beograd, Čakovec.
17. Terence Prime, (2000): *European Intellectual Property Law*, Ashgate, New York.

LEGAL TRANSACTIONS OF SUBJECTIVE COPYRIGHT

Summary: The authors in this work analyze the legal transactions of subjective copyright. When it comes to the subjective copyright transactions, one should keep in mind the fact that its content, in addition to property rights, includes personal authorization. This results in the application of two legal regimes in relation to subjective copyright transactions: one for personal authorization, the other for property rights. Therefore, the subject of the work is the analysis of both legal regimes. In addition, there is a difference between the translatory and constitutive transactions of property rights of the author. In view of the application of the monistic theory on the legal nature of subjective copyright, the author and his successor can dispose of their property rights from copyright only in a constitutive way.

Key words: copyright, legal transactions, constitutive and translatory form of transactions

IV

КУЛТУРА И ИСТОРИЈА

АНА ЕЛАКОВИЋ НЕНАДОВИЋ*

Филолошки факултет

Београд

СНЕЖАНА БОЖАНИЋ**

Филозофски факултет

Нови Сад

УДК 821.14`02:82.085

Прегледни рад

Примљен: 15.09.2018

Одобрен: 15.10.2018

Страна: 491-500

ТИРТАЈЕВА ЕЛЕГИЈА И ЕТОС РОДОЉУБЉА У ЛИКУРГОВОЈ БЕСЕДИ ПРОТИВ ЛЕОКРАТА

Сажетак: У раду се истражује улога античке поезије у беседама грчких ретора. На примеру Ликургове беседе Против Леократа и сачуваних фрагмената Тиртајевих елегија, истражићемо до које мере су цитати из античке грчке поезије били у функцији изражавања Ликургових етичких начела и патриотских осећања према угроженом атинском полису. У поменутој беседи, Ликург, на више места, поред Тиртајевих, цитира и стихове Хомера, Симонида, Еурипида, као и фрагменте стихова непознатих лирских песника. Поменути цитати су у његовим беседама имали вишеструку улогу. Они су, пре свега, били средство изражавања беседникових моралних погледа на актуелну друштвено-политичку ситуацију, али су истовремено послужили и као главно оруђе аргументације, будући да се већи део Ликургове оптужбе темељио, више на моралним, него на неким прецизним, и на темељу закона, заснованим доказима. Наша намера је, такође, да истражимо и међусобну испреплетеност Ликургових и Тиртајевих ставова у погледу ратничке врлине и етоса родољубља, али и у погледу њиховог поимања дидактичке улоге поезије у образовању грађана и њене улоге у подстицању грађанске врлине и ратничке храбрости.

Кључне речи: Ликург, беседа Против Леократа, беседништво, античко грчко песништво, морал, закон, патриотизам

У својој беседи *Против Леократа* (*Κατὰ Λεωκράτους εἰσαγγελία*)¹ ретор Ликург на једном месту цитира стихове грчког елегичара Тиртаја² у којима се јасно огледа Тиртајево схватање хеленске *arete*, која би, по овом песнику, представљала ратничку храброст. Из ратничке етике развија се етос родољубља који је, уједно, представљао главну духовну спону између ова два античка аутора. Наша основна намера је да у овом раду прикажемо до које мере су ци-

* aelakovic@yahoo.com

** snezana.bozanic@uns.ff.ac.rs, sbozanic5@gmail.com

¹ Беседа *Против Леократа* је једина у целини сачувана Ликургова беседа. Остале беседе сачуване су само у фрагментима.

² Лус. 1. 107.

тати из античке грчке поезије, у овом случају Тиртајевих елегија, били у функцији изражавања Ликургових етичких начела и патриотских осећања³ према угроженом атинском полису.

Читање и проучавање поезије је имало велику улогу, како у образовању античких беседника, тако и у креирању њиховог беседничког стила.⁴ Перлман (Perlman)⁵ и Норт (North)⁶, на пример, функцију поезије у беседништву у великој мери виде као солидну основу за развој речитости и убеђивачке вештине када су у питању ствари од јавног значаја. Ово се поклапа и са Страбоновим ставом да је поезија πηγή καὶ ἀρχή беседничког израза.⁷ О значају поезије и њеној улози у јавном животу Атине проговара у својој беседи *Против Леократа* и сам Ликург. Упоређујући законе и поезију, Ликург сматра да закони због своје краткоће „не поучавају, већ прописују шта треба радити“, док „песници подражавају људски живот, и одабирајући најлепша дела, саветују људе разлагањем и доказивањем“.⁸ Цитирајући стихове из Хомерове *Илијаде*⁹, где Хектор подстиче Тројанце на борбу за отаџбину, Ликург указује на дидактичку улогу поменутих стихова и обраћајући се свом аудиторијуму, између осталог каже: „Слушајући те песме, судије, ваши су преци, следивши таква дела, били толико храбри, да су били спремни да погину, не само за своју отаџбину, већ и за читаву Хеладу као заједничку домовину“.¹⁰ Ово место нас упућује на закључак да су Хелени имали изражено осећање родољубља, не само према властитом полису, већ и према хеленском народу и хеленској култури уопште.

По Исократовом мишљењу, било је корисно, имајући у виду широку публику и њено образовање, подражавати поезију у беседама, али не кроз стил, већ кроз предмет излагања. У својој критици софиста¹¹, он сматра да се њихово подражавање поезије манифестује кроз њено рецитовање, али не и кроз дубљу и озбиљнију анализу поруке коју носи свако дело.¹² Па ипак, упркос великом утицају песништва на беседништво и беседничко образовање, у говорима античких беседника наилазимо на веома мали број цитата античких песника. С друге стране, сматра се да су беседници у својим беседама прибегавали општепознатим цитатима, како би избегли додатна појашњења у свом излагању. Слично је било и са навођењем историјских догађаја унутар појединих беседа, који су код Ликурга, попут књижевних цитата, сведочили о његовим политичким уверењима и етичких принципима. Пирсон (Pearson), на пример,

³ Cf. Steinbock, B. (2011). „A Lesson in Patriotism: Lycurgus' Against Leocrates, the Ideology of the Efebeia, and Athenian Social Memory“, *Classical Antiquity*, 2, 2011, 279-317.

⁴ Cf. North, H. „The use of poetry in the training of the ancient orator“, *Traditio*, 8, 1952, 1-33; Perlman, S. „Quotations from poetry in Attic orators of the fourth century BC“, *American Journal of Philology*, 85, 1964, 155-172.

⁵ Perlman 1964: 158.

⁶ North 1952: 2-4.

⁷ Strabo, 1.2.6.

⁸ Лс. 1. 102. Прев. А. Елаковић-Ненадовић.

⁹ Hom., *Il.*, XV 494-499.

¹⁰ Лс. 1. 104. Прев. А. Елаковић-Ненадовић.

¹¹ Isocr., XII, 18.

¹² Perlman 1964: 159.

сматра да су Ликургови излети у даљу прошлост у виду навођења појединих догађаја из славне хеленске прошлости, били начин да се међу аудиторијумом побуде патриотиска осећања.¹³ Стога, су беседници избегавали да говоре о оним историјским догађајима или личностима који су аудиторијуму били мало познати, како не би своје излагање оптеретили непотребним дигресијама.

Ликург у својој беседи *Против Леократа* наводи стихове Хомера, Тиртаја и Еурипида, али и епиграме¹⁴ и цитате непознатих песника. Мора се рећи да су ови цитати из дела поменутих песника представљали општа места у другој половини 4. века пре Христа. Ако упоредимо, на пример, Аристотелову *Политику* или *Реторику*, у највећем броју случајева, цитиани су Софокле и Еурипид, док се Есхил уопште не помиње, што је случај и код атичких беседника, напр. Есхина или Демостена. Можемо рећи да је цитирање стихова поменутих трагичара у појединим беседама имало вишеструки циљ и намену. Код Ликурга су ти цитати интегрални део једног компликованог следа доказа и примера којима он жели да докаже Леократову кривицу, али и да антиципира могуће Леократове тврдње и аргументацију¹⁵. Ликург сматра да су ови примери једнако вредни као и заклетве и декрети, који су, такође, често цитирани у његовој беседи. Из тога можемо закључити да се цитирана места овде третирају као легални докази на којима би требало да се базира осуда оптуженог Леократа. Дакле, Ликург, у стиховма Хомера, античких трагичара, Есхила, Софокла и Еурипида, и песника Тиртаја, не проналази само инспирацију за креирање свог беседничког стила, већ их користи и као валидну аргументацију, посебно у ситуацијама када за одређене преступе не постоје јасно одређене законске норме. С друге стране, за Ликургово беседништво се може рећи да поседује дидактичко обележје и вредност. Правда и побожност, али и изражени патриотизам били су његово лично опредељење, не само као беседника у судници, већ и као грађанина који је имао значајан удео у тадашњем политичком животу Атине.¹⁶

У Ликурговим беседама и Тиртајевим елегијама, поред етоса родољубља, наилазимо и на подударност у њиховом поимању значаја књижевности и уметности као едукативног, тј. дидактичког средства у образовању грађана и формирању државе као њихове заједнице. Тиртеј је својим елегијама подстицао спартанско родољубље и ратничку храброст, посебно у својим *Опоменама* (Ὑποθηκαὶ δι' ἐλεγεΐας) и *Ратничким песмама* (Μέλη πολεμιστήρια). Оне су сачуване фрагментарно, осим три дуже песме¹⁷, које су можда представљале и

¹³ Pearson 1941: 210, 229.

¹⁴ Сматра се да су поменути епиграми припадали песнику Симониду Кејанину (556-468 г. пре Христа).

¹⁵ Лус., 90, 92.

¹⁶ Познато је да је Ликург у периоду од 338. – 326. г. пре Христа вршио службу управника државних финансија и да је био веома цењен и успешан у том послу. О Ликурговом јавном животу најпотпуније сведочанство нам пружа Псеудоплутарх (Vit. X orat., 841 a – 844 a).

Cf. Markianos, S.S. (1969) A Note on the administration of Lycurgus, *Roman Greek and Byzantine Studies*, No.10 1969, p. 325-33; Burke, E.M. (1985) Lycurgian finances, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, No.39, p. 251-264; Atkinson, J.E. (1981) Macedon and Athenian politics in the period 338 to 323 BC, *Acta Classica*, No.24, p. 37-48.

¹⁷ Frg. 6-7, 8, 9.

целе елегије. У првој се приказују зла и срамоте што их доноси кукавичлук, у другој Тиртај подстиче хоплите и гимнете како треба да се понашају у боју, док у трећој песник истиче ратничку славу као највећу славу на свету.¹⁸

По Ликургу, Тиртај је „спевао елегије и оставио их њима да, слушајући их, буду подстакнути на врлину“.¹⁹ Ова тврдња се подудара са Тиртајевим ставом да заједничко добро за државу представља мерило за сваку врлину, што се јасно види из његових стихова које цитира Ликург у својој беседи²⁰:

„Живот жртвовати свој и међу ратницима пасти
за свој борећи се дом – дика јунаку је то.
Оставит завичај свој и своје оранице плодне,
туђ обијати праг, беда највећа је то...“²¹

Вернер Јегер (Jaeger) у својој *Паидеји* за Тиртајеву елегију каже да је пуна „величанственог васпитног етоса“.²² Он даље наводи како су његове елегије преузимале садржај из живота људи и да су високи захтеви и пожртвованост спартанских грађана оправдани тешким положајем Спарте у месенским ратовима. Јегер сматра Тиртаја „говорником општости“ чији се стихови не сматрају само сведоцима спартанског државног уверења, већ је у њима јасно изражен „безвременски“ дух Спарте, додајући притом, да се овде као нигде друго у грчкој поезији не испољава тако јасно непосредно „произлажење песничког стварања из живота стварне људске заједнице“. Слично бисмо могли рећи и за Ликургово беседништво. И оно је такође произашло из једне веома тешке ситуације по атински полис. И док је Тиртај био заокупљен ратом са Месењанима²³, радња Ликургове беседе *Против Леократа* одвија се непосредно након битке код Херонеје 338. године пре Христа. Грци су, упркос бројчаној надмоћи претрпели тежак пораз од стране македонске војске и Атињани су са стрепњом очекивали Филипов напад на свој град. Они су предузели све неопходне мере за одбрану града. Ликург је оптужио Леократа, имућног атинског грађанина, да је напустио свој град у одсудном моменту по његов опстанак и тиме погазио све законе и моралне норме. Наиме, народ је донео декрет по коме нико од Атињана није смео напустити град због опасности од Филиповог напада. Извршене су неопходне припреме за одбрану града, а становништво се морало ставити на располагање стратезима. Леократ је напустио Атину, и побегао на Родос. Потом, је отишао у Мегару где је боравио неко време бавећи се трговином. Након шест година одлучио је да се врати у Атину, надајући се да је његов чин бекства заборављен. Међутим, Ликург је против њега подигао тужбу. Ова парница је вођена 331/332. пре Христа. Судски гласови су били подељени и Леократ је био ослобођен оптужбе, будући да га је од сигурне казне спасила чињеница да је побегао пар сати пре доношења поменутог декрета. Ликург овде апелује на свест судија, наводећи примере заклетви које су пола-

¹⁸ Ђурић, 2003: 165.

¹⁹ Лус., 107.

²⁰ Ibidem.

²¹ Прев. М. Ђурић.

²² Jeger 1991: 58.

²³ Сматра се да је Тиртај живео за време II месенског рата (645-628 г. пре Христа).

гали његови преци и чије је поштовање било обележје високог морала, храбрости и израженог родољубља. Дакле, можемо са сигурношћу утврдити да је Ликургов беседнички ангажман проистекао управо из одређеног историјског тренутка и да је самим тим представљао његов одговор на дату ситуацију. Крај Пелопонеског рата, био је и почетак једног веома тешког периода по грчки народ. То је било време велике политичке и социјалне кризе са којом су се суочили грчки полиси. Пред Хелене се тада постављало једно веома сложено питање: како сачувати и и ујединити хеленски свет? Да ли поново посегнути за принципом хегемоније и обезбедити превласт једног полиса над осталима или се, пак, покорити некој од тадашњих великих сила, Персији односно Македонији? Принцип уједињења полиса је захтевао потпуну дисциплину грађана и њихову посвећеност држави, као и општим интересима. Међутим, у то време се јавља тенденција аполитичности, као и пасивно понашање грађана према учешћу у јавном животу, али и страх од решавања политичких проблема. Грађани се, стога, повлаче у свој микросвет избегавајући своје јавне и војне обавезе. И управо кроз горепоменућу Ликургову беседу *Против Леократа*, провејава Ликуров жал за прошлим временима, када су јуначка слава и патриотизам били основно обележје грађанске врлине (*arete*), што је подразумевало нужност поштовања свих закона и моралних норми у оквиру једне заједнице. Из овога можемо закључити да суштину Ликурговог беседничког ангажмана чини изражавање његових властитих ставова у погледу политичке ситуације и етичких принципа²⁴, па се самим тим стиче утисак да су његови говори понекад имали више обележје моралних проповеди, него ли судске беседе.

Оно што Ликурговим беседама даје дух безвремености јесу већ поменути појмови праведности и побожности. Ликург тако и започиње своју беседу *Против Ликурга* речима: „Правда и побожност, Атињани, у интересу и вас и богова, означиће почетак моје оптужбе против окривљеног Леократа“.²⁵ Тиртај се такође у својим беседама позива на старо предање и традицију, истићући да је Хераклидима Спарту доделио сам Див, а да им је устав прокламовао сам Аполон, и да ни једно од тога не треба мењати. Ликург потврђује оно што је већ увелико било познато да су Тиртајеве елџије биле написане да би подстицале на врлину као најбољи начин да им се удахне жеља да дају живот за отаџбину. Наиме, на једном месту у својој беседи *Против Леократа*, Ликург наводи како су Спарћанци добили од стране Атињана Тиртаја за стратега са којим су победили непријатеља и обезбедили су образовање младих, мудро се побринувши, не само за тренутне опасности, већ и за читаву будућност. И на тај начин су, слушајући Тиртајеве елџије, грађани били подстицани на врлину. Ликург даље наводи како је Тиртај до те мере био цењен да је установљен закон по ком су, кад год иду наоружани у рат, сви борци били позвани да дођу пред краљевски шатор како би чули Тиртајеве елџије, „верујући да ће тако најрадије погинути за отаџбину“.²⁶

²⁴ Salomone, S. „L'impegno etico e la morale di Licurgo“, *Atene e Roma*, 21, 1976, 41-52.

²⁵ Лус. 1.1. Прев. А. Елаковић-Ненадовић.

²⁶ Лус. 1.105-107.

У својим елегијама, Тиртај се обраћа свим грађанима, истићући притом важност васпитног карактера свог песничког стваралаштва за све будуће нараштаје. Заједничко добро за државу и цео народ представља мерило за сваку праву врлину. Награда за јунаштво је ратничка слава. Управо на исту мисао наилазимо и код Ликурга, који на једном месту каже: „Јер награда за храбре људе у рату су слобода и јуначка слава“.²⁷ Тиме Ликург јасно одређује појам врлине, а то је јуначка слава проистекла из храбрости грађана. Идеју заједничког добра за цео народ, коју заступа и Тиртај у својим елегијама, Ликург изражава следећим речима:“ Одатле је било јасно да они нису ратовали за личну корист, већ су се, напротив, излагали опасностима ради одбране заједничке слободе“.²⁸ По Ликургу, јунаштво представља спас за државу, посебно у критичним моментима по њен опстанак, „јер нико нема право да оне који су погинули у рату назива пораженима, будући да су они, одбијајући ропство изабрали славну смрт.“²⁹ Тиртајеве елегије нам сведоче о суштини спартанског сагледавања појма врлине, произашлог из хомеровске етике племства, која се у Тиртајевим елегијама развија у етику полиса. По В. Јегеру, Хомеров идеал херојске *arete* „претапа“ се у хероизам љубави за отаџбину.³⁰ Ова нова, грађанска арете која има своје духовно порекло у Хомеровим еповима, базира се на идеји заједнице полиса и подразумева жртвовање појединца за опште добро. Ово се поклапа и са Буркхартовим ставом који у својој *Повести грчке културе* наводи да „грчки полис од почетка полази од целине“ и да ту није само реч о „давању предности општем над појединачним, него и о давању предности трајном над тренутним и пролазним“. Буркхарт даље наводи како се од индивидуума захтева „предавање целе егзистенције“, јер „он целини дугује све“.³¹ Овде се Тиртај појављује као „рушитељ“ старих вредности и ковач нових, „јер први пут се у хеленској историји освештаном канону племићких вредности претпоставља ново мерило за сваку праву врлину: заједничко добро за државу и за цео народ“.³² То се поклапа и са Ликурговим ставом да јунаштво доноси спасење држави, пре свега, у критичном моменту по њен опстанак. Овде се Ликургово мишљење подудар са Платоновим који, попут Ликурга и Тиртаја, ратничку храброст сматра врлином, али тој врлини претпоставља још три врлине, а то су: правичност, трезвеност и мудрост. Ликург, такође, сматра правичност врлином, која представља највеће добро за сваку државу.

Ако посматрамо развојне фазе полиса у једном дужем временском периоду, можемо уочити да је он у политички замршеним временима представљао нужност, имајући у виду одбрану од непријатеља, док је у мирнодопским условима полис представљао место у којем се одвијао укупан човеков живот. Дакле, можемо рећи да се управо кроз херменеутику повесног збивања може спознати смисао постанка неког конкретног полиса, а то би се, пре свега, од-

²⁷ Лус. 1.49.

²⁸ Лус. 1.50.

²⁹ Лус. 1.49.

³⁰ Јегер 1991: 59.

³¹ Буркхарт 1992: 71.

³² Ђурић 2003: 166.

носило на задовољавање заједничких интереса свих грађана. Они свој идентитет изграђују управо унутар државних и друштвених инстанци и у одређеном историјском контексту.

Ликург у својим беседама истиче нужност поштовања законских норми једне државе, као и њене традиције, јер се само тако може спасити држава од сигурне пропасти. Осим као моралиста који у својим беседама често поставља одређена етичка питања, Ликург у њима наступа и као чувар закона. Он зато у својим говорима и полази од претпоставке да су законске и моралне норме настале из навика и обичаја којима се регулисао живот у заједници. Обичаји су тако постали образац законима, а закони су су постали норма понашања у друштву, што је омогућило сваком грађанину да се унутар постојеће социјалне заједнице оствари као „друштвено биће“ (ζῷον πολιτικόν). Ликург је, слушао филозофа Платона, па је само по себи разумљиво да је у извесном смислу био под утицајем Платонове политичке филозофије.³³ По Ликургу, три најважије ствари које штите и чувају поредак неког полиса су: законске норме, одлука судија и оптужба под којом су им окривљени предати.³⁴ О важности судске одлуке у Леократовом случају, уколико буде окривљен, Ликург сматра да судије неће само казнити оптуженог, већ ће и својом одлуком подстакнути млађе нараштаје на врлину. Управо су осуда преступника, с једне, и награда додељена узорним грађанима, с друге стране, најбољи пример (παράδειγμα) за младе нараштаје. Они ће у првом случају, избегавати преступе из страха од казне, док ће у другом случају, тежити због славе да буду узорни грађани. Ликург овде употребљава израз *ἡ τῶν νόμων τάξις* („законске одредбе“) на којег наилазимо и у Платоновим *Законима* (*κατὰ τὴν τάξιν τοῦ νόμου*), што нас јасно упућује на Платонов утицај на Ликурга у погледу избора лексики. Ренехан (Renehan) сматра да је Ликург несумњиво био под утицајем Платона, посебно његових *Закона*³⁵, мада и даље остаје отворено питање до које мере је подударност Ликургових и Платонових ставова производ директног Платоновог утицаја на Ликургово схватање значаја поштовања етичких и законских норми за опстанак неког полиса.

Подударност у изношењу идеја и ставова о људској храбрости и спремности за одбрану отаџбине, Ликург и Платон изражавају на подједнак начин. Наиме, оба аутора сматрају да спасење не треба тражити у бедемима, већ напротив, у људству (ἄνδρες) и њиховој храбрости (ἀνδρεία). Ликург на једном месту у својој беседи *Против Леократа* наводи да сви они који се боре за слободу Хеладе, не траже наду у спасење у бедемима, већ напротив, „своју храброст сматрају поузданијом заштитом од камених зидина...“³⁶ На сличну мисао наилазимо и код Платона: „Јер, тај зид позива грађане да се склоне иза њега и да не сузбијају непријатеља, да не траже свој спас у томе што ће ноћу и дању

³³ Оба античка аутора полазе од претпоставке да су грчки појмови νόμος („закон“) и ἔθος („обичај“) чинили основу постојања грчког полиса. Овим појмовима можемо додати и појам античке συνουσία-е, која нам такође у великој мери осветљава саму онтологију грчког полиса.

³⁴ Лус. 1.4.

³⁵ Pl. Lg. 925b; Лус. 1.4.

³⁶ Лус. 1.47.

непрестано чувати страже, него да се уљуљукују мишљу да могу заштићени зидом и капијама да ленствују...³⁷

Када су у питању Ликургови фрагменти³⁸, може се рећи да су они до нас стигли углавном посредством граматичара и лексикографа који су у Ликурговим беседама тражили нека етимолошка објашњења за поједине грчке речи или одређене стилске фигуре и изразе. Ови фрагменти, уједно, представљају и вредна сведочанства о јавном животу тадашње Атине, пре свега, о обичајима и ритуалима тог времена, и истовремено нам осветљавају поједине сегменте из Ликурговог јавног живота. То нас може упутити на закључак да је Ликург био више интересантан као политичар, него као беседник. Кроз сачуване фрагменте, као и у већ поменутој беседи *Против Леократа*, из овог беседника проговара политичко биће једног Атињана, али и морална начела која су владала у то време. Он се у овим беседама јавља као чувар закона и велики поштовалац етичких норми и обичаја, посебно истичући ратничку храброст и правичност.

У беседи под називом *Против Аутолика* (*Κατ' Αυτολόκου*) која је до нас дошла само у фрагментима, Ликург подноси тужбу против ареопагита Аутолика, јер је за време битке код Херонеје склонио на сигурно своју породицу, жену и децу, упркос декрету који је у том моменту био на снази и који је забрањивао напуштање Атине. Ликург овај случај наводи и у беседи *Против Леократа*, где пореди Леократову и Аутоликову издају, указујући на важност доношења закона којим би се санкционисао чин бекства, односно издаје. По његовом мишљењу, валидна судска одлука би у овом случају представљала, не само казну за издајника, већ и опомену (*παράδειγμα*)³⁹ свима онима који су спремни да учине неко нечасно дело и да на тај начин угрозе државни поредак и безбедност грађана. Познато је да је Аутолик на крају ипак био осуђен.

И на крају, морамо рећи да, иако није поседовао посебну отменост и богатство језичког изрази, Ликург је ипак на једоставан, али узвишен начин успео да изнесе свој критички став према оптуженом и његовој почињеној кривици, не заборављајући, притом, на дидактичку и етичку функцију беседе, која се састојала, пре свега, у моралној поуци упућеној свим грађанима. Сличну функцију има и Тиртајева елегија. Поред поменуте дидактичке тј. едукативне функције њиховог дела, подударност у ставовима ова два античка аутора огледала се и у њиховом наглашавању етоса родољубља произашлог из ратничке етике и условљеног, пре свега, историјским околностима у којима су се оба аутора нашла у том моменту. В. Јегер наводи у својој *Паидеји* да су „високи захтеви који се ту постављају грађаниновом духу за заједницу и пожртвованости оправдани посебним тренутком у којем их песник истиче: тешким

³⁷ Pl. *Lg.* 779 a. Прев. А. Вилхар.

³⁸ Што се тиче броја његових беседа, Псеудоплутарх наводи да их је било петнаест. На овај податак наизлазимо и у Фотијевој *Библиотеци*. У две беседе је бранио своју јавну делатност, док су преостале беседе, углавном, представљале оптужбу на рачун тадашњих личности из јавног и политичког живота Атине. Cf. Conomis, N.C. (1961) Notes on the fragments of Lycurgos, *Klio*, No.39, p. 72-152.

³⁹ Овај термин у значењу опомене Платон користи у својим *Законима* (862 e).

положајем Спарте у месенским ратовима“.⁴⁰ На исту „оправданост“ присуства високих захтева за атинског грађанина наилазимо и код Ликурга, будући да је и његова намера била да у одсудном моменту по атински полис, на основу примера Леократове издаје, покаже грађанима колику важност за опстанак и спасење њихове државе имају ратничка храброст и поштовање законских и обичајних норми.

Литература и извори:

1. Atkinson, J. E. (1981) Macedon and Athenian politics in the period 338 to 323 BC, *Acta Classica*, No.24, p. 37-48.
2. Burke, E.M. (1985) Lysurgian finances, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, No.39, p. 251-264.
3. Conomis, N.C. (1961) Notes on the fragments of Lysurgos, *Klio*, No.39, p. 72-152.
4. Đurić, M. (2003) *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Dereta.
5. Homer (2007) *Ilijada* (prev. M. Đurić), Beograd: Dereta.
6. Jeger, V. (1991) *Paideia*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
7. Licurgo. (1966)., *Orazione contro Leocrate e frammenti* (trad. Enrica Malcovati), Roma: Tumminelli.
8. Lysurgus. *Minor Attic Orators* in two volumes, 2, with an English translation by J. O. Burt, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1962.
9. Markianos, S.S. (1969) A Note on the administration of Lysurgus, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, No.10, p. 325-33.
10. North, H. (1952) The use of poetry in the training of the ancient orator, *Traditio*, Vol. 8, p. 1-33.
11. Perlman, S. (1964) Quotations from poetry in Attic orators of the fourth century BC *American Journal of Philology*, No. 85, p. 155-172.
12. Platon (1990) *Zakoni. Epinomis*, (prev. A. Vilhar), Beograd: BIGZ.
13. Plato in Twelve Volumes, Vols. 10&14 translated R.G. Bury M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1967 & 1968.
14. Renehan, R.F. (1970). The Platonism of Lysurgus. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, No.11, p. 219-231.
15. Salomone, S. „L'impegno etico e la morale di Licurgo“, *Atene e Roma*, 21, 1976, 41-52.
16. Steinbock, B. (2011). „A Lesson in Patriotism: Lysurgus' Against Leocrates, the Ideology of the Efebeia, and Athenian Social Memory“, *Classical Antiquity*, 2, 2011, 279-317.

THE ELEGIAC POETRY OF TYRTAEUS AND THE ETHOS OF PATRIOTISM IN LYCURGUS' ORATORY

Summary: The literary works of ancient Greek poets were primarily part of their rhetorical education, in which the orators were acquainted with the verses of Homer, Hesiod, Pindar, Euripides and Menander. It is widely known that poetical works are used

⁴⁰ Jerep 1991: 58.

primarily for the study of style, argumentation, subject matter and speech composition. So, the orators were deeply conscious of the importance of the study of poetry and poetic skills not only for the education, but also the culture of nation in general.

The main subject of our paper is an analysis of the role and significance of Tyrtaeus' elegiac poetry in Lycurgus' speech Against Leocrates. Lycurgus quotes at one point in his speech Tyrtaeus, citing one of his elegies which clearly reflectes concept of virtue. After Tyrtaeus' opinion, the greatest virtue is manifested by the courage in war. And from this warrior ethic is developed ethos of patriotism, with which largely imbued Lycurgus oratory. According to Lycurgus, heroism represents one kind of salvation for the state especially at critical moments for its survival. On the other hand, Lycurgus stresses the necessity of respecting the legal norms of a state, as well as its tradition, because only this can save the state from a sure disaster. In this segment, his opinion coincides with Plato, who, also, like Tyrtaeus, assumes a warrior courage as a virtue. This virtue presupposes three more virtues, namely: righteousness, sobriety and wisdom. Lycurgus also regards justice as a virtue, which is the greatest good for each state.

Key words: Lycurgus, the speech Against Leocrates, oratory, ancient Greek poetry, morality, law, patriotism

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ
Природно-математички факултет
Нови Сад
САША МАРКОВИЋ
Педагошки факултет
Сомбор

УДК 159.923.2:159.923.4(497.113)
Прегледни рад
Примљен: 12.01.2018
Одобрен: 18.03.2018
Страна: 501-506

ЕВОКАТИВНИ СУБИНДИКАТОРИ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА ВОЈВОЂАНСКИХ ХРВАТА НА ПРИМЕРУ НАСЕЉА ТАВАНКУТ*

Сажетак: Национални идентитет хрватске мањине у Војводини најбоље се чува кроз очување културног наслеђа ове националне мањине. Насеље Таванкут је добар пример очувања оригиналне културе Хрвата и Буњеваца у Војводини, која се често користи при формирању туристичког производа, јер има и веома високу вредност евокативних субиндикатора, што повећава њихову тржишну вредност.

Кључне речи: Хрвати, Буњевци, културно наслеђе, идентитет

Увод:

Таванкут се налази на северу Бачке, уз саму границу према Мађарској. Смештен је 18 км југозападно од Суботице, између државне границе са Мађарском и железничке пруге Суботица-Сомбор. Насеље се састоји од Горњег и Доњег Таванкута, које раздваја плитка и широка удолина, коју је формирао један изворишни крак Криваје. Просечна надморска висина у Таванкуту је од 120 м до 130 м. Таванкут се простире на две геоморфолошке целине, а то су: Суботичка пешчара и Бачка лесна зараван. Највећи део Таванкута, око 70% територије, налази се на Суботичкој пешчари, а мањи део атара, јужно од железничке пруге, простире се на Бачкој лесној заравни (Букуров, 1975). У северном делу насеља заступљено је воћарство и виноградарство, а на јужном делу ратарство и сточарство. Криваја протиче југозападним делом Таванкута, а према важећим прописима, квалитет њене воде припада другој категорији. У горњем току, Криваја се грана у више мањих водотока, међу којима су најзначајнији таванкутски и бајмочки. На таванкутском краку подигнута је акумулација, да би се обезбедила вода у сушном периоду године, првенствено за

* Рад је реализован за потребе пројекта: Друштвени односи између Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права у вези са европским интеграцијама, Пројекат Министарства образовања и науке, 47024, руководилац пројекта Саша Марковић.

потребе наводњавања, али и спортско-рекреативне свхе. Акумулација Таванкут, која се у литератури спомиње и под називом акумулација „Криваја“, при највишем водостају представља јединствену водену површину, а при просечном водостају то су две акумулације, које се простиру једна за другом у правцу северозапад-југоисток у долини Криваје. Акумулације су настале преграђивањем долине Криваје, због чега имају линеарни изглед, а данас немају ни један извор загађења. Оне данас служе за регулацију Кривајиног водотока, наводњавање и као рибњаци. Плодне обрадиве површин поред акумулација прекривене су чернозомом, који је настао на лесу и данас се користе за узгој жита, поврћа и индустријског биља, а северније од акумулације је заступљен песак, на којем се узгајају воћњаци и виногради (Ковачевић, Обрадовић, 2003).

Историја

Први писани документ о Таванкуту записан је 1439. године, када је дат у залог Јаношу Хуњадију (Јанку Сибињанину), који је био заповедник јужне Угарске. Претпоставља се да је био настањен од најстаријих времена, јер су приликом археолошких ископавања у Таванкуту пронађени аварски гробови. Постојање Авара у Панонској низији спомиње се још у римским записима око 580. године. У време владавине Турака на овим просторима, тачније 1580. године, у Таванку је било само 16 кућа, да би за десет година, у насељу било изграђено још седам кућа. Аустро-Угарска власт разним повластицама и доделом земље на пустаре досељава становништво из Лике, Херцеговине и Далматинске загоре. Прво је настао Доњи Таванкут, насељавање је било планско, а насеље је ушоравано. Насеље је подизано 2 км северније, али изградњом пруге Суботица-Сомбор 1864. године, почињу да се граде и куће у близини пруге. Када је формиран Доњи Таванкут, са друге стране долине Таванкутског дола, почиње изградња кућа. Процесом збијања кућа и ушоривањем настаје Горњи Таванкут. Ова два насеља су 1880. године имали 3044 становника (Букуров, 1983). Насеље Таванкут је добило овај назив 1439. године. Постоји претпоставка, да је назив насеља мађарског порекла, јер таван-кут, на мађарском језику значи бунар на језеру. Као и село, назив датира из најстаријих времена и касније никад није мењан. На старим мапама из 1689. године зове се Торанкут (Хегедиш, 2009).

Становништво

У Таванкуту преко 85% становника су Буњевци, који су се у ове крајеве доселили после протеривања Турака са ових простора у 18. веку. Они су се доселили из кршевитих динарских крајева, као што су Лика, Херцеговина и Далматинска загора. Аустроугарска власт им је дозволила насељавање ових крајева и дала им земљу на пустарама око Суботице. Конституисањем Потиске војне крајине, служили су као војници граничари, да би штитили границе Аус-

тор-Угарске од упада Турака (Ердељановић, 1930). Према попису становништва из 2011. године као Хрвати изјаснило се 1.223, као Буњевци 1.079, као Срби 237, као Мађари 130, као Југословени 57 и као остали 698.

Становници Таванкута, Хрвати и Буњевци, окупљени око друштва “Матије Губец”, настоје да новцем добијеним од производње воћа, допринесу очувању своје културне баштине, као и националног идентитета војвођанских Хрвата и Буњеваца. Хрватска матица исељеника је 2002. године Таванкуту доделила награду “Најсело”. Хрватска матица исељеника (ХМИ) је основана 1951. године у Хрватској, која делује у складу са Законом о Хрватској матици исељеника, а која је прихваћена након демократских промена 1990. године. Она функционише у складу са својим Статутом, као средишња националана институција за обављење друштвене и привредне делатности од значаја за положај хрватских исељеничких заједница. Хрватска матица исељеника је 2002. године Таванкуту доделила награду “Најсело”.

Становништво Таванкута је очување свог националног идентитета остварило развојем туризма и оно је спремно да са својом понудом иде у Свет. Таванкут је на Туристичкој берзи у Берлину присутан са својим штандом (догађај са оптималним форумом за склапање уговора о сарадњи у туризму). Такође, Таванкут сарађује са првим суседима, као што је Бели Манастири наступа на сајму туризма у Новом Саду, па се данас налази на листи “најтуристичкијих села Војводине”. Таванкут сарађује са другим насељима из Хрватске, Аустрије, Мађарске, Румуније и ради на пројекту међусобног умрежавања, јер су све три државе чланице Европске Уније, са фондовима који могу да допринесу развоју Таванкута. Све су то разлози за оно на шта су Таванкућани посебно поносни: млади се враћају у ово село.

Културно наслеђе

У зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, као и од могућности њихове презентације, добра културног наслеђа УНЕСКО дели на: археолошка налазишта, дела са споменичким и уметничким својствима, просторне културно-историјске целине, знаменита-спомен обележја, фолклорно наслеђе, манифестације, установе културе, литература, музика и песма (Хацић, 2005).

У Таванкуту од наведеног културног наслеђа заступљна су: дела са споменичким и уметничким својствима, просторне културно-историјске целине, фолклорно наслеђе, установе културе, музика и песма. У функцији очувања националног идентитета Хрвата и Буњеваца веома су учестале манифестације као што су: „Вечер хрватске баштине“, „Дужијанца“, „Дјеца су украс свијета“.

Културна манифестација војвођанских Хрвата “Вечер хрватске баштине” одржава се од 2001. године. Организатор манифестације је ХКПД Матија Губец, а покровитељи су амбасада Републике Хрватске у Београду, Генерални Конзулат Републике Хрватске у Суботици, Министарство културе Републике Србије и покрајински Секретаријат за мањиска питања Аутономне Покрајине

Војводине. Манифестација се одржава сваке године у октобру. Програм Фестивала се састоји од свечаног мимохода учесника у народним ношњама по улицама села у предвечерњим сатима, након чега следи целовечерњи програм на којему групе представљају традиционалну баштину својега краја.

Дужијанаца је жетвена свечаност буњевачких Хрвата, која слави успешну жетву, а која представља израз вере уз захвалност Богу и која наглашава хрватски идентитет и културу. У Таванкуту се одржава сваког септембра од 1928. године. Слављу претходи долазак свечане поворке више стотина верника обучених у народну ношњу, која одлази на свету мису у цркву Срце Исусово. У вечерњим сатима, у дворишту жупе игра се Бандашицино коло, које окупља имладе и старе, да се уз плес и тамбураше лепо проведу.

У Таванкуту се од 1996. године одржава фестивал дечијег фолклора “Дјеца су украс свијет”, као годишња културна манифестација Хрвата у Војводини, која траје један дан, а место одржавања је Дом културе у октобру. Организује га Хрватско културно-просветно друштво Матија Губец. Учесници су дечије фолклорне групе са старосном границом 15 година. Она представља смотру дечијег фолклора међу војвођанским Хрватима, али на фестивал учествују и фолклорне групе других националних мањина у Војводини. Фестивал се састоји од свечаног мимохода учесника у народним ношњама, по улицама Таванкута у предвечерњим сатима, након чега следи целовечерњи програм, на којим фолклорне групе представљају традиционалну баштину свог краја. Фестивал је тадашња државна заједница Србија и Црна Гора, уврстила у свој службени извештај Већу Европе 2003. године, као доказ спровођења Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, као једну од две значајне манифестације, која постоји у хрватској мањинској заједници у Војводини, осим Дужијанце (Сукновић, 2017).

Таванкут има два производа по којима је постао познат изван граница наше земље и то је економска база насеља, коју представља производња јабука (око 20.000 тона годишње) и оне се углавном извозе. Друго су слике од сламе, такозване “таванкутске сламарке”, по којим а су жене из овог насеља постале познате у свету. Светски конгрес сламе је 2014. године одржан у Таванкуту и представља признање за дугогодишње неговање ове уметности и за допринос Галерије прве колоније наиве у техници сламе. У Таванкуту се одржава фестивал воћа, који представља привредну и културно-просветну манифестацију. Галерија има као основну функцију излагање, рестаурацију и архиврање уметничких дела насталих у техници сламе, али има и улогу информативног центра, јер даје информације о смештају, као и шта треба посетити у насељу. У дворишту галерије се дочекују туристичке групе уз културно-уметнички програм.

Фолклорно наслеђе се преноси на подмладак у школи, кроз анимацију за децу и омладину, организује се презентација обичаја и уопште традиције. У еколошкој радионици, деца обилазе и фотографишу аутентичну географску средину, као што су пустаре, мочваре и шуме. Они се у циљу очувања животне средине, обучавају компостирању и преради смећа.

На рубу насеља Таванкут, налазе се аутентични салаши, који су посебно атрактивни за посету туриста, јер су то оригиналне просторне културно-историјске целине. Туристи на њима могу да учествују у припреми зимнице и разних кулинарских специјалитета, да слушају и играју уз оригиналну хрватску музику. Ту могу да се виде и чују приче о звону које је разбијало лед, јер је својим вибрацијама спречавало временске непогоде, односно град. Салаши су бренд овог простора, нарочито су се развили у другој половини 19. века, а у њима су живеале по три генерације једне обитељи. Салаш Паје Ћусаревића (покрај Маријанског светилишта Бунарић), сваке године организује ликовну колонију у част Стипану Шабићу (1928-2003), познатом бачко-хрватском сликару и педагогу, који је 1961. године у Таванкуту основао ликовну групу “Група шесторице”, а чији чланови су били Стипан Шабић, Иван Јандрић, Лудвиг Ласло, Лајчо Еветовић, Лајош Ђурчи, Жарко Рафајловић. Салаш Орлушков је проглашен за споменик културе, изграђен је 1870. године, а нова зграда и помоћни објекти су додати 1900. године (Завод за заштиту споменика културе у Суботици).

Католичка црква у Таванкуту “Срца Исусова” је културно добро са споменичким и уметничким својствима, налази се на путу према Сомбору на десетак километара од Суботице. Изграђена је у неороманском стилу, а позната је по својим фрескама, које су урађене 1931. године. Дугачка је 48,35 м, широка 14,5 м, са попречним лађама 29,75 м, има једну лађу, високу 13,2 м и торањ са три звона висок 46 м. Жупа је основана 1910. године, а Матичне књиге у жупи је почео водити први жупник Таванкута Грго Ромић (Целиковић, 2001). У просторијама жупе, од 2001. године, отворена је стална изложба радова од сламе, који су настали на колонијама сламарки, које се одржавају у Таванкуту у организацији ХКПД “Матија Губец”

Закључак:

У Таванкуту успешно су спојена два највећа Бренда, сламарке и јабуке у јединствен фестивал воћа, који је веома посећен, а туристима се представља богата традиција, галерија слика од сламе, црква, етно-салаш “Балажевић” и друга културна добра, која су најбољи показатељ националног идентитета Хрвата и Буњеваца у Војводини. Повратак младих у насеље Таванкути и успех у туризму је нарочито допринео развоју мањинске заједнице Хрвата и Буњеваца у Војводини, као и очувању њиховог националног идентитета. Деловањем неекономске непосредне културне и забавне функције туризма, уз примену евокативног субиндикатора, туристи се упознају са традицијом и обичајима Хрвата и Буњеваца, који насељавају северне делове Бачке. Евокативни субиндикатор се примењује кроз историјски аспект насеља Таванкут, затим кроз аспект процеса интеграције, као и социолошко-филозофски приступ и културолошки феномен.

Тржишна привлачност Таванкута се може повећати стратегијом осмишљавања и примењивања различитих маркетиншких програма, са којима се на-

мерава помирити потребе и жеље појединих група, тачније различитих сегмената потрошача. Правила којих се трба држати при одређивању сегмената су: оригиналност, доступност, оперативност, марљивост и профитабилност. Психографска сегментација ће прилагодити туристичке производе Таванкута животном стилу, особености и социјалној припадности туриста. Потребноје инсистирати на особености, складу и доброј комуникацији локалног становништва.

Литература и извори:

1. Bukuriv B. (1975): *Fizičko-geografski problem Bačke*. Srpska akademija nauka, Beograd.
2. Bukurov B. (1983): *Subotica i njena okolina*. Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad.
3. Celiković K. (2001): *Predstavljamo naše župne zajednice*. Zbor br.07, Subotica.
4. Sekulić A. (1998): *Umjetnost i graditeljstvo bačkih Hrvata*. Matica hrvatska, Zagreb.
5. Suknović L. (2017): *Festival dječijeg folklora djeca su ukras sveta*. Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica.
6. Erdeljanović J. (1930): *O poreklu Bunjevaca*. Posebno izdanje SKA, Beograd.
7. Kovačević T. Obradović S. (2003): *Mogućnost za afirmaciju turizma seoskih naselja Mišićevo i Tavankut u cilju održivog razvoja. Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji*, Turizam br.7, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
8. Hadžić O.(2005): *Kulturni turizam*. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
9. Hegediš S. (2009):
10. Republički zavod za statistiku, Knjiga 9, Stanovništvo, uporedni pregled stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, podaci po naseljima, Beograd. webzrs.stat.gov.rs
11. Republički zavod za statistiku, Knjiga 1, nacionalna ili etnička pripadnost, podaci po naselju, 2003, Beograd. webzrs.stat.gov.rs
12. Republički zavod za statistiku, Knjiga 12, popis stanovništva, Beograd. webzrs.stat.gov.rs
13. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Subotici

EVOCATIVE SUBINDICATORS WORK PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY OF CROATS IN VOJVODINA THE CASE OF TAVANKUT

Summary: The national identity of the Croatian minority in Vojvodina is best kept through the preservation of the cultural heritage of the national minorities. Tavankut is a good example of preserving the original culture and Bunjevci Croats in Vojvodina, which is often used in the formation of the tourism product, because it has a very high value subidikatora evocative.

Key words: Croats, Bunjevci, cultural heritage and identity

СТРАТЕГИЈА КОМУНИКАЦИЈЕ СРБИЈЕ У ПРОЦЕСУ ПРИСТУПАЊА ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ**

Сажетак: Приступање нових чланица Европској унији (ЕУ) је изузетно захтеван и обиман задатак, јер је потребно да се усагласи законодавство, испуне критеријуми и предузме низ других корака који захтевају промену начина рада, размишљања и комуникације међу институција. Како је приступање консензус целокупног друштва, то је неминовно обавештавање грађана, који су „покретачка снага“ процеса интеграција. Показало се да то није нимало једноставан задатак за државе западног Балкана. Из наведених разлога у овом раду ће бити обрађени појам комуникације, политика проширења, програмска документа и институционални оквир који ЕУ успоставља у процесу комуникације, релеватни српски институционални оквир који је укључен у процес приступања, Стратегија комуникације Србије у процесу европских интеграција, као и упоредна анализа документа земаља западног Балкана. На крају, биће дате препоруке како унапредити недостатке у комуникацији на свим нивоима у процесима приступања ЕУ.

Кључне речи: стратегија комуникације, проширење, европске интеграције, потенцијални кандидати, кандидати за чланство

Увод

Проширење ЕУ је тема која буди највише контраверзи и размимоилажења међу старим и новим, богатијим и мање богатим, развијеним и чланицама у развоју. Приступање нових чланица ЕУ је изузетно захтеван и обиман задатак, јер је за чланство потребно да се усагласи законодавство, испуне критеријуми и предузму низ других корака који захтевају промену начина рада, размишљања и комуникације међу институција, али и према грађанима.

На путу интеграције државна администрација и институције имају „пуне руке посла“. Међутим, како је приступање консензус целокупног друштва, то

* jelenakolo@hotmail.com

** Рад је настао из магистарске тезе: „Упоредна анализа стратегија комуникација држава западног Балкана у процесу европских интеграција“, која је одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду

је неминовно да о томе треба да буду упознати грађани, који су „покретачка снага“ процеса интеграција. Из тих разлога потребно је доследно и правилно обавештавати грађане. Показало се да то није нимало једноставан задатак за државе западног Балкана. Стратегија комуникације у процесу европских интеграција је документ, које доносе владе држава које приступају ЕУ у циљу боље обавештености јавности о процесима европских интеграција. Сходно томе, процес комуникације и стратешко планирање комуникације су нераздвојни део европских интеграција.

Комуникација је вишесмеран процес, а појавом масовних медија постала је глобални феномен. Данас је могуће медијски покрити свет готово тренутно, чинећи масовну комуникацију феноменом који се брзо мења и далеко досеже.

Комуникација је узајамни процес размене сигнала с циљем информисања уверавања или упућивања, базиран на заједничким значењима и условљен међусобним односима, између оних који комуницирају и друштвеног окружења. (Katlip, 2006: 222)

Комуникацијски процеси условљени су низом фактора. Тако процес информисања укључује привлачење пажње на комуникацију, постизање пријема поруке, интерпретацију поруке на најпожељнији начин и чување поруке за каснију употребу. Ефекти комуникације зависе од пошиљаоца поруке, односно извора информисања. У том смислу кредибилитет извора информација појачава њену вредност. Исто тако, карактеристике порука имају утицај на процес комуникације, али само значење поруке садржано је у људима, а не у речима, због чега различити људи који примају исту поруку могу различито да је тумаче. Из ових разлога веома је битно формирање циљних и дијалošких група у процесу комуникације и слање порука о европским интеграцијама.

Све ове чињенице потребно имати у виду приликом израде стратегија комуникације у процесу европских интеграција. Посебно је важно стратешки добро испланирати коју поруку ће послати, која особа, којој циљној групи, у каквом друштвеном контексту и путем којег медија.

Стратешко планирање захтева стратешко размишљање и обухвата предвиђање или утврђивање постављеног будућег циља, одређивање снага које ће бити од помоћи или ће сметати у кретању према том циљу и формулисању плана за његово постизање. Стратегија се може дефинисати као одређивање основних дугорочних општих и посебних циљева неког предузећа, усвајање праваца деловања и одређивања ресурса неопходних за постизање тих циљева (Katlip, 2006: 344).

Процес стратешког планирања предвиђа четворостепени процес од дефинисања проблема, брига или могућности (анализа тренутне ситуације), планирање и програмирање (општи циљ програма, циљне групе и посебни циљеви), предузимање акција (стратегија акција, стратегија комуникације, односно какав садржај поруке треба да буде послат, да би се постигли наведени циљеви, путем којих медија да се те поруке пошаљу, као и планови за спровођење програма, односно ко је одговоран за спровођење сваке акције, којим редом и колико ће програм да кошта) и на крају оцена програма (планови за оцењивање и повратна спрега и подешавање програм).

Као што ће бити приказано стратешка документа свих држава западног Балкана садрже основни четворостепени модел стратешког планирања. На основу анализа тренутне ситуације, сва документа утврђују опште и појединачне циљеве стратегије, као и циљне групе којима треба упутити поруке како би се повећала свест о европским интеграцијама. Затим се предвиђа програм активности које треба да спроведу институције како би постигле задате циљеве. Неке од земаља доносе и акционе планове као засебне документе којима детаљно разрађују план активности на годишњем нивоу. И на крају све државе западног Балкана врше оцену спроведених активности кроз годишња истраживања јавног мњења.

Политика проширења и перспектива западног Балкана

Проширење ЕУ са 15 на 25 држава чланица, 1. маја 2004, а почетком 2007. године и на 27 држава чланица, био је невероватан успех, који је указивао на перспективу европских интеграција. После петог историјског проширења, односно приступања земаља централне и источне Европе, уследило је приступање две државе са простора југоисточне Европе, а мало затим и приступање Хрватске, чиме је само пет држава западног Балкана остало ван Уније.¹ Ових пет држава се налазе на различитим нивоима процеса приступања, политичког и економског развоја и административних капацитета.

Потребе ЕУ за проширењем ка југоистоку леже у додатној стабилизацији региона који има изузетан географски положај, а који је константно уздрман међуетничким конфликтима, социјално и економски нестабилан и склон развоју међународног криминала и трговине дрогом.

У смислу проширења ЕУ користе се два појма – придруживање и приступање, који се битно разликују.

Појам придруживања међународним организацијама се може дефинисати као посебан облик најчешће уговорног односа који постоји између међународне организације и држава које нису њене чланице, на основу којег је могуће укључивање придружене државе у рад већ постојећих сталних органа међународне организације, или се у односу на њега, ствара посебна институционална структура за остваривање предвиђеног односа (Mišević, 2005:19). Придруживање у било ком облику не значи укључивање у рад већ постојећих институција ЕУ, већ стварање посебних институционалних структура.

Политика ЕУ према земљама западног Балкана била је знатно другачија у односу на земље централне и источне Европе. Процес стабилизације и придруживања уведен је пролећа 1999. године у намери да се развије глобални дугорочни приступ региону.

После самита у Солуну, овим процесом понуђена је перспектива спровођења реформи на западном Балкану. То значи да свака земља у овом процесу потписује Споразум о стабилизацији и придруживању, који обавезује земље

¹ Албанија, Босна и Херцеговина, Македонија, Србија и Црна Гора

западног Балкана на формално чланство у ЕУ у прелазном периоду. На овом путу државу кандидата очекују условљавање ЕУ, у смислу преузимања одређених обавеза које су карактеристичне за сваку земљу по унапред утрђеним критеријумима.²

За разлику од придруживања, процес приступања Унији састоји се од подношења кандидатуре за чланство, формално преговарање о чланству и када се преговори и пратеће реформе заврше на задовољство обе стране, држава може да постане члан ЕУ.

Темпо преговора зависи од брзине реформи и усклађивања са законима ЕУ у свакој земљи, због чега су земље западног Балкана у различитим фазама приступања.³

Када се процеси проширења Уније погледају из овог аспекта, јасно се уочава да је за њих потребно доста времена, а то све треба да прати адекватна комуникација државе према грађанима и сарадња међу институцијама. Перспектива приступања може да мотивише како политичку елиту тако и грађане, уколико постоји јасан оквир европских интеграција којим су вођене земље кандидати, сваки на свом путу, према пуном чланству. (Marie-Jenine Calic, 2005)

Значај процеса комуникације у Европској унији

Иако процесе придруживања и приступања највише одликују административне процедуре, ЕУ је у досадашњој пракси придавала значај комуникацији у свим оним моментима када долази до кључних промена у њеној организацији, структури и функционисању.

Први напори да се унапреди транспарентност рада институција потврђен је доношењем Међународне институционалне декларације о демократији, транспарентности и субвенционисаности (1993). У то време је Савет министара почео изражавати забринутост због недостатка високе подршке јавности интеграционим процесима. Међутим низ активности, као што је усвајање симбола који европске заједнице чине видљивијом (застава, химна, поштанске марке, слоган), стварање мреже Еуроинфо центара, нису побудиле већу заинтересованост грађана за европске теме.

Догађај који је актуелизовао питање односа са јавношћу у ЕУ било је увођење еура, односно стварање монетарне и економске уније. За увођење јединствене валуте осмишљена је посебна информативна стратегија. Након тога јавила се потреба за комуникацијом пријема 10 нових чланова. Европска комисија је у мају 2000. године објавила Комуникацијску стратегију за проши-

² Критеријуми из Копенхагена, обавезе из Процеса о стабилизацији и придруживању, као и појединачне обавезе држава западног Балкана, које се дефинишу као краткорочни и средњорочни приоритети сваке државе појединачно и које су набројане у Европском партнерству за дату државу. (Mišević, 2005: 161)

³ Хрватска је постала члан 1. јула 2013, статус кандидата имају: Албанија, Македонија, Црна Гора и Србија, а Босна и Херцеговина је потенцијални кандидат.

рење, којом је утврђено да је проширење највећи приоритет ЕУ, а као један од циљева стратегије постављено да људи у Европи, како у државама чланицама, тако и у земљама кандидатима, треба да разумеју разлоге проширења, али и користи и изазове који са собом доносе.

Како након првог конкретног програмског документа није било резултата то је Комисија упутила позив свим осталим институцијама и државама чланицама да се успоставе нови интеринституционални односи. Структура институција треба да се прилагоди императиву да је Европа „одмах иза ћошка“ у смислу информисања, односно да информисање треба да буде јасно, доследно и у додиру са реалним потребама грађана.

Незадовољство јавности није престало, па је Комисија (2002) у поновном обраћању релеватним институцијама ЕУ нагласила да је потребно унапреди перцепцију грађана о Унији, легитимности институција, тиме што ће се унапредити присност и разумевање њихове улоге, задатака и достигнућа, као и успостављање дијалога са широм јавношћу. Упркос напорима Комисије, ново проширење из 2004, донело је нове страхове и пад подршке јавности, због чега је најављена примена стратегије информисања и комуникације, а даљи успех у процесу комуникације повезан је са додатном децентрализацијом информација.

Мало након новог проширења уследила је „уставна криза“, односно холандско и француско одбијање доношења предлога Устава ЕУ. У светлу тих догађаја Комисија је представила План Д за демократију, дијалог и дебату, не као „операцију спасавања“ Устава, већ да би стимулисала ширу дебату између институција ЕУ и грађана.

Први документ који је сажео све закључке претходних програмских докумената је „Бела књига о новој комуникацијској политици“. Амбиција овог документа је да помери комуникацију са догађања у Бриселу на грађане, односно прећи „са монолога на дијалог“. У том смислу обратили су посебну пажњу на бољу сарадњу са медијима и фокус на нове технологије, попут Интернета.

Последњи документ који обрађује тему комуникације са грађанима ЕУ је из 2018, у којем Комисија закључује да је политика проширења „инвестиција у мир, безбедност, просперитет и одатле стабилност у Европи“ (European Commission, 2018: 8). Будућност региона се везује искључиво за ЕУ, а од земаља западног Балкана се очекује напредак у процесу трансформације и решавање недостатака у вези са основама владавине права, основних права, демократских институција и реформе јавне управе, као и економија.

Анализа стратегија комуникација земаља западног Балкана

Западни Балкан још увек има дугачак пут пре него што може реално да очекује пуно чланство свих земаља са овог простора у ЕУ. Разумевање процеса интеграција у јавности је практично најтежи и најзахтевнији део стратегије сваке државе у процесу приступања. Из тих разлога државе у стратешким до-

кументима – попут Стратегије комуникације – посебно разматрају циљне групе јавности и начин упућивања порука.

Уочљиво је у већини земаља да почетни замајац и ентузијазам за европске интеграције замењује разочарање и засићење тим процесом. Најчешће је став према европским интеграцијама само одраз дневно политичких збивања у земљи, а не реалног знања и очекивања од тог процеса. Уобичајени разлози против европских интеграција су повећани трошкови живота и страх од губљења идентитета, док су разлози за интеграције усмерени ка већим могућностима запослења и образовања.

Земље западног Балкана су великим бројем донетих стратешких докумената у сфери комуникације доказале да су интеграције врло важне теме којима је потребно посветити доста пажње и прилагођавања, јер адекватна комуникациска порука треба да прати сваку фазу европског процеса интеграције. У просеку су земље пратиле процесе интеграције, па су доносиле један стратешки документ у периоду процеса потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању, а други у процесу приступања и преговора за чланство. Такви примери су Албанија, Македонија, Србија и Хрватска (пре него што је постала члан ЕУ), док је Црна Гора имала три стратегије, јер је прва стратегија писана док је била у саставу са Србијом. Већину донетих стратегија прате акциони планови који детаљно разрађују спровођење специфичних активности на повећању свести јавности о европским интеграционим процесима. Међутим, проблеми на путу комуникације са грађанима су бројни од начина слања порука, коришћења бирократског језика приликом обавештавања о европским процесима, једносмерна комуникација без интеракције, дефинисање циљних група и недовољна сарадња међу институцијама.

Класичан пример комуникацијског јаза између администрације и јавности уочљив је у Албанији, где је упркос позитивној перцепцији ЕУ међу грађанима, слабо утемељење у знању о самом процесу. У време највеће дебате о потписивању Споразума о стабилизацији и придруживању, Министарство за интеграције Албаније је децембра 2004, донело Стратегију комуникације – „Дијалог о Европи“. Међутим, Министарство се правим проблемом лоше обавештености грађана⁴ о европским интеграцијама позабавило тек доношењем Акционог плана из 2007, у којем је предвиђена реорганизација Министарства, а министар за европске интеграције је препознат као јавно лице и главни у комуникацији са јавношћу.

Дефинисање циљних група је изузетно битно у процесу комуникације са грађанима, како би се обезбедило да праве поруке стигну до праве групе људи. У досадашњем искуству Босне и Херцеговине показало се да је најпотребније комуницирање према медијима, пословној заједници и младима, јер је интерес ових јавности и њихова повратна реакција на ниском нивоу, а њихов потенци-

⁴ Приближно 62% Албанаца је исправно идентификовало своју земљу као потенцијалног кандидата, док је 27,5% рекло да је Албанија већ кандидат за члана у ЕУ. У 2011. години 10% испитаника је одговорило да је Албанија чланица ЕУ, а годину дана касније је тај број око 1,3%. (Albanian Institute for International Studies, 2012: 28)

јал као мултипликатора највећи (Viјеће ministara BiH, 2017: 5). Годишња истраживања показују пад у подршци приступању ЕУ у протекле три године,⁵ што указује да досадашњи неравномеран напредак БиХ у процесу европских интеграција.

Са друге стране, постоје примери где се посебно посвећује пажња и бира начин комуникације према делу јавности који не пружа подршку процесима европских интеграција. Такав је пример Хрватске у којој се јавност била „уморила“ од процеса приступања и блокадама које су уследиле пре чланство у ЕУ, па су и истраживања показивала да је већи проценат оних који негативно виде ЕУ. Двема стратегијама које обухватају период пре и период ступања у чланству, Влада Хрватске се посебно посветила комуникацији према противницима приступања Европској унији, кроз пружање правовремених и тачних информација како се њихови ставови не би темељили на гласинама и погрешним информацијама.

Не треба занемарити ни комуникацију према ЕУ. Македонија је посебну пажњу у Стратегији комуникације из 2007, посветила европским институцијама и државама чланицама како би се превазишле сумње о приступању, тако што ће променити перцепцију према региону, кроз унапређење комуникације са широм јавношћу у ЕУ, посебно наглашавајући позитивне помаке у Македонији.

Комуникацију према ЕУ је, у свом стратешком документу, ближе разрадила Црна Гора и посветила један део имиџу земље у међународној заједници и промовисању успеха у усвајању стандарда и вредности ЕУ. У складу са тим су дефинисане и две циљне групе јавности на међународном нивоу – креатори међународног јавног мњења и доносиоци одлука и општа јавност у земљама чланицама ЕУ. У свом последњем стратешком документу препознат је мобилни телефон и друштвене мреже као нови канал комуникације ка појединим циљним групама, поред традиционалних канала комуникације (ТВ, радио, штампани медији).

Комуникацијска стратегија Србије

Србија је у европским интеграционим процесима учествовала још у саставу Савезне Федеративне Републике Југославије, па у оквиру Савезне Републике Југославије, а на крају у државној заједници Србије и Црне Горе. У почетку су то били трговински споразуми о сарадњи, да би након 2000, започела Процес стабилизације и придруживања.

Европска комисија је у мишљењу о кандидатури Србије (2011) препоручила да се додели статус кандидата за чланство у ЕУ, а да преговори отворе

⁵ Шест од десет грађана гласало би за улазак БиХ у ЕУ. Подршка је значајно нижа у Републици Српској, него у Федерацији и Дистрикту Брчко. У односу на претходне две године смањен је проценат грађана који би гласали за улазак у ЕУ, а порастао је проценат оних који не знају или не желе рећи како би гласали. (Direkcija za evropske integracije, 2018: 7)

чим Србија оствари напредак у дијалогу са Приштином, што се и десило у марту 2012, када је Европски савет донео одлуку да Србији додели статус кандидата за чланство у ЕУ. Преговори о приступању ЕУ са Србијом су сада у току. Отворено је 12 од укупно 35 поглавља, што већина грађана примећује као најзначајнији догађај у последњих годину дана.

Према последњем истраживању јавног мњења подршка приступу Србије у ЕУ, у случају референдума има тенденцију благог раста у односу на претходна три истраживачка таласа и тренутно бележи 52% за и 24% против (Министарство за европске интеграције, 2017: 3). Међутим, улазак Србије у ЕУ, према мишљењу грађана највише успорава политика сталног условљавања и уцена коју ЕУ примењује према нашој земљи.

Подршку европским интеграцијама у институционалном смислу тренутно пружа Министарство за европске интеграције. Србија је у институционалном смислу прошла све моделе руковођења процесима европских интеграција.

Тачније, Сектор за европске интеграције при Министарству за економске везе са иностранством Србије руководио је уласком у Процес стабилизације и придруживања, чија је основна улога била координација активности републичких органа. Затим је 2004. године основана Канцеларија за придруживање Европској унији, која је преузела надлежности дотадашњег Сектора. Основна дужност Канцеларије била је координација и праћење реформи на нивоу Републике Србије у процесу приступања. Наредна фаза Процеса стабилизације и придруживања која обухвата спровођење Споразума о стабилизацији и придруживању и припремање и вођење преговора о чланству у ЕУ, предвиђа много комплексније обавезе државе која се налази на том путу, што је подржано и адекватним координационим механизмом. Стога је Влада донела Одлуку о оснивању координационог тела за процес приступања Републике Србије Европској унији (2013). Тада је формирано Координационо тело за процес приступања ЕУ, Савет Координационог тела и Преговарачке групе. Прошле године се практично круг затворио и Народна скупштина је усвојеним изменама Закона о министарствима, основало Министарство за европске интеграције, а чији је један од послова и информисање јавности и промоција активности у процесу приступања ЕУ.

За све то време донете су две стратегије комуникације, прва из 2004. године и важила је до 2011, када је донета нова стратегија, која је практично била одраз новонасталних повољнијих околности Србије у процесима интеграције.

Стратегија комуникације Владе Републике Србије о процесу стабилизације и придруживања државне заједнице Србије и Црне Горе ЕУ (2004) замишљена је као оквир деловања владиних институција, али и организација и институција ван Владе, којим ће се Процес стабилизације и придруживања приближити грађанима Србије. Иако су Србија и Црна Гора у Процес стабилизације и придруживања ушле као државна заједница, Стратегија се ограничава само на напоре Србије.

До момента доношења Стратегије није постојала стратешки осмишљена и из једног центра вођена комуникација, већ је била ограничена на поједи-

начне активности владиних институција, невладиних организација и академске јавности, као и представница држава чланица ЕУ на простору Србије.

Сврха Стратегије била је да унапреди напоре Владе Србије да информисе грађане, консултује их кроз истраживања јавног мњења и непосредне контакте, и укључи их што је више могуће у Процес стабилизације и придруживања ЕУ. Стратегија комуникације је урађена тако да прати Процес стабилизације и придруживања, све до предавања званичног захтева за пријем у чланство.

За период до пријема у чланство предвиђене су две фазе спровођења комуникационе стратегије – Припрема Споразума о стабилизацији и придруживању и спровођење Споразума. Сходно томе су одређене циљне групе и поруке које је потребно послати.

Током прве фазе грађанима треба пренети информације о ЕУ и утицају који чланство у ЕУ може имати на друштво. Ова комуникација са јавношћу је опште природе и осмишљена је тако да на конструктиван начин подстакне њихово размишљање о приступању ЕУ. Другим речима, уместо „продаје“ Европе треба подстакнути „размишљање“ о Европи и потребним реформама са циљем интеграције у ЕУ (Влада Републике Србије, 2004:15).

Публика је подељена на две категорије: они који су професионално ангажовани у Процесу стабилизације и придруживања (доносиоци политичких одлука, службеници, новинари, НВО, академска јавност итд), а друга представља ширу јавност, коју по саставу дели на европристалице и евроскептике.

Стратегија предвиђа да се европристалицама пружи поуздана, тачна информација о овом процесу са нагласком на тренутну ситуацију о односима са ЕУ. За ову групу медиј кроз који се најбоље пружа порука је Интернет, који је доступан све већем броју људи.⁶ Стратегијом је дефинисано да групу евроскептика, односно оних који имају негативан однос према процесу приступања, било из личних или друштвено економских разлога, чине домаћице, пољопривредници, пензионери, радници и незапослени.

У овој фази је битна и међународна јавност, због чега треба посебну пажњу посветити службеницима у институцијама ЕУ и представницима држава чланица ЕУ.

Друга фаза, односно спровођење Споразума о стабилизацији и придруживању, обухвата дужи временски период током којег се обавља припрема и преговори о приступању ЕУ, а у смислу Стратегије значи интензивирање конкретних комуникационих активности и кампања.

Канцеларија за европске интеграције је од израде прве стратегије успоставила добре односе са медијима, као и са другим партнерима, попут организација цивилног друштва које се баве европским интеграцијама, са којима је 2005. године иницирала и потписала Меморандум о сарадњи у процесу европских интеграција.

⁶ За старосну групу од 15 до 19 година, интернет је трећи по важности извор информација. (Влада Републике Србије, 2004: 17)

Политичка нестабилност и бројни проблеми са којима се Србија суочавала на унутрашњополитичком и спољнополитичком плану од 2004. године одразили су се на политичку и медијску агенду. Последице те нестабилности и проблема, поред осталих, јесу и неуједначена динамика и интензитет успостављања односа Србије и ЕУ. Такав друштвено-политички контекст утицао је, не само на ставове грађана о приступању Србије ЕУ, већ и на објективну и темељнију информисаност грађана о свим аспектима приступања.

Нова динамика приближавања Србије ЕУ изнедрила је потребу за новом комуникацијском стратегијом за информисање домаће јавности. Влада Србије усвојила је 2011. године – „Стратегију комуникације о приступању Републике Србије Европској унији“, која ће се примењивати до завршетка преговор и евентуалног референдума о чланству.

Као и претходна и ова стратегија се бави незаинтересованошћу грађана за процес приступања. Али за разлику од прве где се шира јавност делила према свом односу према ЕУ (европристалице и евроскептици), у овом документу се заузима другачији приступ и дефинишу се дијалошке групе са различитим социодемографским и бихевиористичким обележјима (жене и мушкарци, богатији и сиромашнији слојеви становништва, самци или породице) који има своју комуникацијску мрежу, начин на који долазе до информација, граде мишљење и користе свој специфичан језик.

Ова стратегија предвиђа постојање четири такве главне дијалошке групе. То су: доносиоци одлука и мултипликатори (покретачи) јавног мњења, млади, групе осетљиве на промене и противници приступању ЕУ.

Врло битан фактор који је предвиђен овом Стратегијом је унапређење међуресорне сарадње у оквиру постојећих радних тела, као и побољшање координације служби задужених за односе са јавношћу у органима државне управе, ради бољег планирања и координације активности на достизању циљева ове стратегије.

С обзиром на утицај медија на формирање јавног мњења, кључни партнери Владе у спровођењу комуникацијских активности и преношењу информација о ЕУ и процесу приступања јесу електронски и штампани медији (национални, регионални и локални медији). Такође, предвиђена је и сарадња са привредним коморама, организацијама цивилног друштва и академском заједницом у процесу комуникације, кроз креирање медијских садржаја, организацију јавних догађаја, публикација и друго.

Сви наведени партнери у процесу комуникације су веома битни за успешну комуникацију, јер се тиме стиче утисак усаглашене и уређене комуникације према јавности. У принципу главни недостаци у комуникацији нису узроковани недостатком институција и механизма, већ недовољним планирањем и координацијом комуникацијских активности у раду надлежних државних органа и организација.

Веома је битно да су уочена и дефинисана нова средства комуникације, попут интернет портала о ЕУ (друштвене мреже – twitter и facebook), посебно припремљени садржаји и прилози за интернет портале (online специјали у са-

радњи са релевантним медијима), ЕУ инфо тачке широм Србије и бесплатан ЕУ инфо телефон.

Претходна и постојећа стратегија комуникације осликавају само реално стање ствари у процесу приступања Србије ЕУ. Иако ова стратешка документа треба да иду испред времена у којем су направљена и да предвиде ситуације које тек треба да се догоде, може се рећи да су интеграције процес који се стално мења, те тако ни ова документа нису у могућности да предвиде све ситуације.

Закључак

Подизање свести јавности у вези са европским интеграцијама је кључно питање за све актере европских интеграција. Институције ЕУ се боре да придобију поверење својих грађана и на том путу наилазе на незадовољство и недовољну информисаност грађана о процесима проширења. Са друге стране земље западног Балкана се суочавају са истим проблемом приближавања тог процеса својим грађанима. Као што је приказано земље региона донеле су у просеку по два стратешка документа, урадиле на хиљаде различитих активности у циљу промоције ЕУ, ипак резултати нису сјајни и неретко су одраз националне политике земаља чланица и земаља које приступају ЕУ.

Кључни узрок незаинтересованости грађана како у државама чланицама, тако и у државама кандидатима је управо незнање о томе како ЕУ функционише, која је њена стварна моћ и шта интеграције доносе. Управо је питање преласка са „монологија на дијалог“ кључ ове приче. Само онда када дијалог са грађанима заживи у истинском облику може се говорити о разбијању страхова и забринутости због процеса проширења и код држава чланица и држава кандидата. Очигледно је да „комуникациони јаз“ постоји и да је одраз непружања правих информација, бирократизованог и административног језика и неретко политизацији процеса комуникације према грађанима.

Очигледно је да активности на развоју комуникационе стратегије треба да иду у два правца: националном и међународном.

На *националном нивоу* комуникација треба да буде добро усмерена, садржајна, корисна, персонализована, са јасним визуелним идентитетом, деполитизована и да користи разумљив, а не бирократски језик, све то уз помоћ одговарајућих организација и препознатљивом међуинституционалном сарадњом.

Без обзира да ли су грађани присталице европских интеграција или евроскептици, на Влади Србије и преговарачком тиму је да учине све да се поруке шаљу једноставним језиком.

Медији извештавају фактички, а ретки су примери истраживачког новинарства у овој области. Иако се ова област подстиче наградама ефекти су једва видљиви, па би подстицај у овој области био користан.

Не треба занемарити ни могућност да се комуникација персонализује у смислу да постоји особа, било да је то главни преговарач, или тренутни министар за европске интеграције, када је реч о процесима европских интеграција. Преговори су сложен процес, који најбоље познају они који су у њега упућени, па је стога потребно једноставним језиком кроз фигуру једне особе објаснити те процесе и њихов конкретан беневит за грађане Србије.

Да би приступање ЕУ било препознатљивије и ближе свим грађанима, добро је изградити идејно решење визуелног идентитета и слоган приступања, који ће бити препознатљиви свим циљним групама.

Политизација и бирократизација језика којим се обраћа широкој јавности може произвести само негативне ефекте на процес комуникације. Нажалост, процедуре ЕУ нису нимало интересантне са аспекта једног грађанина, могло би се рећи да су чак компликоване. Одговорност државних органа и организација је управо у томе да те поруке представи деполитизовано, разумљивим језиком, са акцентом на њиховој корисности и употребљивости за сваког грађанина.

Велика је грешка што комуникацијске стратегије остају само мртво слово на папиру, без реалног прилагођавања свакој фази интегративног процеса, без сагледавања резултата. Уосталом, истраживања јавног мњења најбоље указују на те чињенице. Стога, потребно је редовно израђивати краткорочне акционе планове у сарадњи са партнерима на том процесу, на државном и интернационалном нивоу.

У последњој стратегији само су препознати нови видови комуникације, без даљих објашњења и начина њиховог упошљавања у сврху интеграције. Влада Србије треба да препозна да млади, који су главна циљна група која ће у будућности гласати на референдуму за чланство у ЕУ, „живи“ у свету друштвених група, комуникација путем Интернета и мобилне комуникације. Уколико Влада и остале државне институције и организације и даље буде затворена за нове видове комуникације, то може имати последице на процес интеграције Србије.

Академска заједница је снажно упориште високообразованог кадра који може успешно да се ангажује у процесу преговора. Посебно је битна сарадња са оним образовним институцијама, које у својим курикулима имају међународно право, европске студије, јавну дипломатију и слично. Нажалост, земља Србија има веома слабе и ограничене капацитете да задржи високообразоване кадрове који најчешће напуштају земљу у потрази за пословима који задовољавају њихове потребе.

На међународном нивоу посебну пажњу треба обратити на комуникацију, коју треба јасно усмерити на државе чланице у смислу стварања позитивног имица Србије уз координисане и брендиране комуникацијске активности, које би водила стручна служба сачињена од експерата из Србије. Уз праћење и анализу страних медија, истраживања рејтинга Србије у свету, изузетно битно је у наредном периоду радити на изградњи јединственој имица Србије међу земљама чланицама ЕУ, као и међу земљама у региону.

Ипак највећи део посла остаје да се уради у Србији на испуњавању услова и усаглашавању закона са европским стандардима. У сваком случају сваки напредак треба проpratити медијски и такве вести преводити.

Литература:

1. Albanian Institute for International Studies, The European perspective of Albania: Perceptions and Realities 2012, Tirana 2012.
2. Calic Marie-Jenine, The Western Balkans On The Road Towards European Integration, Internationale Politikanalyse, Frieden und Sicherheit, Dezember 2005.
3. Commission of the European Communities, Commission communication on the information strategy for the euro (COM(98)39final), Brussels, 06.02.1998.
4. Declaration, EU–Western Balkans Summit, Thessaloniki, 21.06.2003.
5. Direkcija za evropske integracije, Istraživanje javnog mnjenja: Stavovi građana o članstvu u Evropskoj uniji i procesu integracija u EU, april 2018.
6. European Commission, *Communication from the Commission to the Council on operational conclusions - EU stabilisation and association process for countries of South-Eastern Europe Bosnia and Herzegovina, Croatia, Federal Republic of Yugoslavia, former Yugoslav Republic of Macedonia and Albania* (COM(2000)0049final).
7. European Commission, Communication strategy for the fifth enlargement, Brussels, 24.02.2010.
8. European Commission, Communication from the Commission to the Council, European Parliament, Economic and Social Committee, The Committee of the Region on a New Framework For Co-operation on Activities Concerning the Information And Communication Policy of the European Union (COM(2001)0354final), 2001.
9. European Commission, Communication from the Commission to the Council, European Parliament, Economic and Social Committee, The Committee of the Region on an Information and Communication Strategy For the European Union (COM(2002)0350final), 2002.
10. European Commission, Communication From the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – The Commission's contribution to the period of reflection and beyond: Plan-D for Democracy, Dialogue and Debate (COM(2005)494), 13 October 2005.
11. European Commission, White Paper on European Communication Policy (COM(2006)35final), Brussels, 2006.
12. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (COM(2018)450final), Strasbourg, 17.04.2018.
13. Interinstitutional Declaration on Democracy, Transparency and Subsidiarity, Bulletin of the European Communities, No.10-1993.
14. Katlip M. Skot, Senter H. Alen, Brum M. Glen, Uspešni odnosi sa javnošću, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
15. Mišćević Dr Tanja, Pridruživanje Evropskoj Uniji, ESPI Institut za ekonomska i socijalna istraživanja, Beograd, 2005.
16. Vijeće ministara BiH, Strategija komuniciranja o pristupanju Bosne i Hercegovine Evropskoj Uniji – od kandidatskog statusa do članstva, 2017.
17. Vlada Republike Srbije, Strategija komunikacije Vlade Republike Srbije o Procesu stabilizacije i pridruživanja državne zajednice Srbije i Crna Gora Evropskoj Uniji, 2014.

18. Vlada Republike Srbije, Strategija komunikacije o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, Beograd, 2011.

SERBIA'S COMMUNICATION STRATEGY IN THE PROCESS OF JOINING THE EUROPEAN UNION

Summary: Accession of new members to the European Union (EU) is an extremely demanding and comprehensive task, as it requires aligning of legislation, meeting the criteria and undertaking a number of other steps that require a change in the way of work, thinking and communication between institutions. As accession means the consensus of the entire society, it is inevitable to informing the citizens, who are the "driving force" of the integration process. It turned out that this is not an easy task for the countries of the Western Balkans. For the above reasons, this paper will discuss the concept of communication, enlargement policy, program documents and the institutional framework that EU establishes in the process of communication, the relevant Serbian institutional framework involved in the accession process, Serbia's Communication Strategy in the European Integration Process, and a comparative analysis documents of the countries of the Western Balkans. Finally, recommendations will be provided in order to improve communication gaps at all levels in EU accession processes.

Key words: communication strategy, enlargement, European integration, potential candidates, candidate countries

ДУШАН ИЛИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 323(497.1):330.34

Прегледни рад
Примљен: 01.09.2018
Одобрен: 02.10.2018
Страна: 521-531

ПРИЛОГ РАСПРАВИ О ПОСТОЈАЊУ СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКОГ ПАРЛАМЕНТА У ДРУГОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ**

Сажетак: Рад првенствено има задатак да покуша да одговори на питање да ли је социјалистичка Југославија у периоду од 1953-1974. године била једна од ретких земаља које су имале социјално-економско народно представништво. У раду ће бити нешто речи и о кратком историјату идеје социјално-економског бикамерализма код нас, која је претходила њеном отеловљењу у уставни и парламентарни живот у једном периоду постојања друге Југославије. Наравно, да се ни ова појава не може потпуно одвојити од тадашње званичне идеолошке парадигме, али ће циљ овог рада бити да овај уставно-правни и политички феномен посматрамо из једног ширег контекста. То би требало да нам омогући да га сагледамо ван идеолошких оквира и евентуално изнедри нека нова решења која би могла побољшати структуру, а самим тим и функционисање модерног српског парламента.

Кључне речи: Парламент, социјално-економски бикамерализам, већа у СФРЈ, нестраначка скупштина

Увод

Дводомност или бикамерализам јесте појава која у теорији има шире и уже значење. У ширем смислу подразумева дводомни парламент, а у ужем дводомни систем. (Петров, 2010: 53) Сложена структура народног представништва јавља се у оним друштвима која би се могла окарактерисати као хетерогена у одређеном смислу. У етничком, конфесионалном, историјско-цивилизацијском, гео-економском, па чак и у идеолошком. Иако је тешко да нас у свету пронађи пример хомогене државе, јасно је да се по горе наведеним критеријумима поједине земље могу сврстати и у ту категорију.

* dusan.ilic@ies.rs

** Чланак је део пројекта 179014 које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Међутим, бикамерализам као појава није се појављивао у различитим земљама у истим околностима. То је довело до класификације више његових различитих појавних облика. Тако постоје политички, са своја два варијетета, старијим, аристократским и млађим, демократским, затим федерални и социјално-економски бикамерализам. (Марковић, 2011: 288-289) О феноменима политичког и федералног облика дводомности у литератури је више писано, па ћемо само навести њихово основно значење. Политички бикамерализам је врста бикамерализма који се јавља у друштвима где се сукобљавају две струје: стара, конзервативна и нова, реформска. Дводомост има за циљ да помири ове две струје, те као такав представља компромисно решење. (Петров, 2010: 60) Ово нарочито важи за старији облик политичке дводомности, аристократски бикамерализам који је карактеристичан за британску парламентарну традицију. За новији, демократски облик политичког бикамерализма, може се рећи да почива на идеји континуитета и стабилности. Можда је најрепрезентативнији пример за овај модел управо унитарна Француска. (Gray 1928: 139-141) Кад говоримо о федералном бикамерализму, мислимо пре свега на феномен који се јавља у сложеним државама и који тежи да представи равноправно све субјекте федерације. Најстарији, а уједно и најизразитији представник федерално-бикамералног концепта јесу САД, чији је устав донесен 1787. године, у ствари утемељио овакав модел дводомности. (The Constitution of United States of America, 1787) Овај облик дводомности био је доминантан у периоду друге и треће Југославије, с обзиром на то да је СФРЈ била федерација шест република, а њена наследница СРЈ двочлана федерација.

Коначно, о социјално-економској варијанти у литератури није много писано, а стиче се утисак да је овај вид бикамерализма умногоме скрајнут из научних и политичких дискусија. Он се јавља кад је први дом политичко представништво, док је други представништво разних социјалних, економских група и професија, као и других друштвених група. (Петров, 2010: 65) Идеја овог концепта заснива се на покушају да се у поље политичког одлучивања уведу и значајни социјално-економски фактори. Социјално-економско представништво има за циљ да реши проблем некомпетентности и преоптерећености политичког представништва, али што је још важније да буде веран израз сложене друштвене стварности. (Петров, 2010: 65-66) Прва функција би се можда могла остварити и у виду политичког бикамерализма, и то у његовом демократском облику. На пример, захтевањем већег образовног цензуса за улазак у други дом. Међутим, за другу функцију није до сада пронађено оптимално решење ни у једном другом облику дводомности.

Иначе, ова идеја вуче корене још из периода апсолутистичких монархија (15-18. век), где се јавља у виду тадашњих сталешких скупштина. Касније, ову идеју разрађују социјалисти-утописти Клод Сен-Симон, Фурије, Овен. На њихов рад се настављају поједини аутори (Диги), који као монокамералисти, ипак подржавају идеју о професионалном, а не партијско-идеолошком представљању у парламенту. Они су ову тезу бранили тиме да се друштво не може посматрати као скуп грађана као индивидуа. Ти грађани своју пуну вредност добијају остварујући се кроз одређене професије и самим тим је овакво представљање квалитетније. (Срњић 1958: 387-390)

Иако, на кратко замрла, ова идеја доживљава свој врхунац у међуратном периоду и то највише у тоталитарним системима у Мусолинијевој Италији, Салазаровом Португалу, Франковој Шпанији, па донекле и у Совјетском Савезу. Она је свој израз нашла и у екстремно левим, али и екстремно десним идеологијама, који су је злоупотребљавали највише у циљу институционалног разрачунавања са политичким и партијским плурализмом. (Илић, 2016: 9) Без обзира на компромитацију ове идеје од стране крвавих тоталитарних режима, она је парадоксално наставила у неку руку да живи и након Другог светског рата и то, управо у оним земљама које се декларишу као либерално-демократске. Наравно, не у облику економског парламентаризма, већ у облику разних социјално-економских савета, заснованих на начелу трипартизма, као месту за превазилажење друштвених сукоба, превасходно на релацији између државе, радника и капитала и успостављање социјалног дијалога. (Лубарда, 2015: 54) По неким ауторима, оваква тела уведена су и због комплексне економске ситуације и потребе њеног решавања у циљу препорода појединих земаља после рата, што је изискивало увођење савета кога чине људи квалификовани да управљају материјалним и другим ресурсима земље. (Seligson, 1954: 37)

Социјално-економски бикамерализам код нас

Када говоримо о српској и југословенској политичкој пракси, треба истаћи да она у последњих век и по није много одступала од европских образаца. Сама идеја социјално-економског бикамерализма, али и социјално-економског парламента (код појединих монокамералиста) латентно се појављивала већ у првим нацртима српских устава, и то у контексту заштите утицаја и положаја школоване мањине и бирократског слоја наспрам руралне прорадикалске већине у тадашњем српском друштву. Та заштита статуса овог слоја грађана огледала се у залагању за постојање другог дома, преко кога би они утицали на политичке прилике несразмерно процентуалном учешћу у укупном становништву.¹ Краткотрајно увођење Сената као другог дома у периоду након октроисаног Априлског устава из 1901. године, као и Септембарског устава из 1931. године, представљало је конституисање политичког облика дводомности. Оно је имало за циљ етаблирање другог дома као продужене руке владара у његовој борби са политичким противницима. (Илић, 2015: 43) Иако је до доласка КПЈ на власт, ова идеја све више теоријски развијана, што код нас, што у Европи, углавном су њени главни протагонисти били или врло неутитајни или потпуно маргинални политички чиниоци.

Поменућемо да је социјално-бикамералне идеје прва код нас промовисала Српска народна сељачка слога, маргинална партија настала од компромитованих политичара из обреновићевског периода. (Митриновић, Брашић, 1937:

¹ У том смислу најочитији пример су нацрти устава које су израдили Радомир Милојковић 1869, Милан Пироћанац 1883. и Стојан Новаковић 1896. године. (Кулаузов, 2006: 45-52)

154) Ваља истаћи да је Вајмарски устав Немачке први конституисао овакво тело, тј. својеврстан „привредни парламент“. То је био Економски савет Немачке састављен од представника разних струка и професија, чији је најважнији задатак био решавање великих социјалних и економских проблема у које је поражена Немачка запала. (Frankel, 1922: 472-485) Међутим, како се из разлога велике политичке кризе, то тело није конституисало, наредне године формиран је Привремени народни економски савет, чије су функције ограничене на поља регулације бизниса, социјалне помоћи и финансија. Оно што га је суштински одвајало од уставом предвиђеног Економског савета јесте чињеница да је све време свог постојања и рада, ово тело имало само саветодавни карактер. (Fridrih, 2005: 389)

Инспирисани немачким примером, исте године у нацртима новог југословенског устава, Стојан Протић, затим представници Напредног и Југословенског клуба предлажу исте идеје. (Срнић 1958: 272-278) У међуратном периоду у нашој научној јавности и политичким круговима све више се јавља критика парламентарног система. Само ћемо споменути оне најизразитије критичаре: Арчибалда Рајса, владика Николаја Велимировића,² као и Димитрија Љотића. Последња двојица су исти критиковали са позиција схватања друштва као органске целине, а Љотић је чак код нас први предложио нацрт устава у коме се предвиђа формирање сталешког парламента, заснованог на социјалним и професионалним, а не идеолошко-политичким критеријумима. (Стефановић, 1984: 20-21)

Социјалистичка дводомност

Иако је бикамерална традиција код нас постојала краће време у два наврата између 1901-1903. и у периоду након доношења Септембарског устава 1931. године, она није оставила дубљег трага у политичкој свести нашег друштва између осталог и због саме улоге другог дома. Чини се да је у оба наврата он био само један инструмент потпоре круни, као и средство за „ухлебљивање“ већ исслужених политичара.

Међутим, када говоримо о периоду социјалистичке уставности, на почетку ваља запазити две ствари. Прво, бикамерализам као феномен јавља се у овој епохи као неодвојиви део федералистичког концепта, који је нова власт сматрала темељним принципом равноправности народа. Тим следом, бикамерализам је пратио федерализам, који је наводно требало да спречи мајоризацију неспрских народа и сузбије тзв. „великосрпску хегемонију“. (Срнић, 1958: 308-312) Друго, сама победа КПЈ у рату, као и успостављање тоталитарног једностраначког система, оставила је могућност поновног оживљавања институција које су постојале у сличним горе поменутих поретцима, између осталог и успостављање другог дома социјално-економског типа.

² Види више у: А.Рајс, Чујте Срби, чувајте се себе, Београд 2014; Н.Велимировић, Српски народ као Теодул, Београд 1996.

Први устав друге Југославије из 1946. године стао је на становиште да због обезбеђивања равноправности народа и њихових федералних јединица други дом мора бити федералног типа. Њиме је као други дом уведено Веће народа, чији је главни задатак био да обезбеди равноправност народа у већој мери него равноправност република.

Чини се да је у првој фази развоја социјалистичке уставности, етнички критеријум односио превагу над другим социјално-економским критеријумима. Тек кад је комунистичка власт закључила да је ликвидирала и последње остатке тзв. мајоризације народа, превагу у организацији другог дома могли су да однесу и други социјално-економски моменти. (Илић, 2016: 25) С тим у вези важно је истаћи да је Веће народа временом изгубило на значају и до 1953. године припојено је Савезном већу, као тадашњем доњем дому.

Међутим, режим се овим није одрекао другог дома, јер је уместо Већа народа увео као други дом, Веће произвођача. Наиме, новим Уставним законом о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ из 1953. године, Веће произвођача уведено је чланом 25, ставом 2, као представништво произвођача запослених у производњи, транспорту и трговини сразмерно учешћу привредних области у укупном друштвеном производу. Потом, у чл. 28 ст. 1, наводи се да посланике за Веће произвођача бирају као представнике својих привредних организација, радници и службеници привредних предузећа, чланови земљорадничких задруга, као и занатлије и занатски радници. Да би затим, наредним чланом било предвиђено да посланике за ово веће бирају индустријски, пољопривредни и занатски произвођачи одвојено сваки у својој произвођачкој групи. Уставни закон наводи ко чини поменуте групе.

Индустријска група обухватала је раднике и службенике запослене у индустрији, рударству, шумарству, грађевинарству, транспорту, трговини, угоститељству и комуналној делатности. Пољопривредна група обухватала је земљораднике који су чланови земљорадничких задруга и раднике и службенике пољопривредних добара, док су занатску групу чинили трудбеници запослени у занатству. (Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, 1953: чл. 29)

С обзиром на целокупан правно-политички контекст тадашње организације Савезне скупштине, који је био утемељен на постојању већ поменутог горњег дома федералног типа, јавила се дилема да ли је новоустановљено Веће произвођача истог порекла или се ради о својеврсном бикамерализму социјално-економског типа. Из анализе поменутих одредби Уставног закона примећује се да је друго становиште исправније. С тим у вези је и питање да ли је ово веће класично политичко представништво или се ради о економском представништву.

Иако је оно ипак, само представничко тело економског типа, његов утицај на политичке прилике стога није сразмерно мањи. Наиме, овај дом расправља и решава питања везана за материјалну базу друштва. Како констатује Иванка Срњић: „Оно води политику кроз оне послове који се односе на расподелу друштвеног дохотка, буџет и одређивање других друштвених фондова.

Оно кроз решавање економских питања, која су кључна за решавање осталих питања, индиректно условљава политику коју ће Савезно веће водити из своје надлежности³. Из овога се види значај самог Већа произвођача, који итекако може утицати на политичке прилике у земљи. (Срнић, 1958: 404)

У пракси се ипак, као централни, јавио проблем састава Већа произвођача. Наиме, у упоредноправној пракси оваква тела имала су само саветодавни карактер. (Лубарда, 2015: 55) Међутим, у нашем случају циљ успостављања оваквог већа није био да држава има стручно тело које ће се бавити економским питањима и које ће имати консултативну функцију. Овде је циљ био да се створи други дом као репрезент читавог друштва, који би представљао бирачко тело само по другачијем критеријуму. У овоме се и огледа бикамерализам социјално-економског типа и тиме се тадашња Југославија јасно разликује од појединих западноевропских држава које су након рата формирале социјално-економске савете са другачијом функцијом.

С друге стране, из самог назива можемо видети да ово тело и није замишљено да у потпуности репрезентује бирачко тело. Заправо, у другом дому представљен је само део становништва које је тадашња власт сматрала произвођачима. То је отворило и питање појма произвођача. Полемика се водила о томе да ли је произвођач свако онај који производи било које добро, и материјално и духовно, или само онај који производи материјална добра. На крају је превагу однео други концепт. За произвођаче су сматрани сви радници у државним, односно друштвеним предузећима, као и сељаци организовани у сељачке радне задруге. Индивидуално сељаштво је такође потпадало под овај појам, али под условом чланства у општим земљорадничким задругама. (Срнић, 1958: 406-407) Ипак, занимљиво је истаћи и нешто што одудара од концепта социјално-економског бикамерализма у овом случају. Ради се о сразмери поменутих група које су бирале представнике у ово веће. Из суревњивости према најбројнијем, сељачком слоју становништва које је чинило више од две трећине укупне популације, режим је морао да избегне критеријум сразмере.³ Да би се избегло овакво, чисто идеолошко оправдање нарушавања сразмере представљања, тадашњи законодавац, коме је је Уставни закон оставио могућност да одабере изборну једначину, позвао се на критеријум економског доприноса индустријских радника у укупном доходу земље, што је уједно било оправдање за њихово својеврсно „напредстављање“ у Већу произвођача.

Успут ваља споменути да је приликом одржавања првих избора занатска група припојена индустријској, чиме смо добили само две групе. Прва је обухватала раднике и службенике запослене у индустрији, рударству, шумарству, грађевинарству, транспорту, трговини, угоститељству, комуналној делатности и занатству, а друга земљораднике који су чланови земљорадничких задруга, као и раднике и службенике пољопривредних добара. (Срнић, 1958: 408-409)

³ Према попису становништва из 1953. године од укупног радноспособног становништва, 66% је радило у пољопривреди, а свега 13% у индустрији и занатству. О овоме опширније видети на: "FNRJ - Aktivno stanovništvo po vrstama djelatnosti", доступно на: http://www.stat.si/publikacije/popisi/1953/1953_2_01.pdf (приступљено 05.07.2018.)

Чланом 28. ст. 2 уставотворац је одредио да се у Веће произвођача бира онолики број посланика колики одговара норми: један посланик на 70.000 произвођачког становништва. Овде је за изборну базу дефинисана произвођачка група. Избор чланова Већа вршен је посредним путем, јер се сматрало да ово право припада групи као целини. На овај начин установљен је својеврсан делегатски систем, где су нижерангирана већа произвођача (општинска, среска, покрајинска, републичка) слала представнике у вишерангирана већа. За изборну јединицу одређен је изборни срез који се састојао из подручја привредних организација одговарајуће групе на простору једног или више административних срезова на подручју федералне јединице. За избор посланика за Веће произвођача била су предвиђена посебна изборна тела састављена од произвођача изабраних по изборним окрузима у оквиру сваке групе, с тим што свако гласа сразмерно броју гласова које је добио. Кандидовање се имало вршити на зборовима бирача, који се организују у привредним организацијама или преко групе грађана (иако је фактички читав политички живот био у миљеу једне партије). Иначе, основни задатак збора бирача било је кандидовање. Збор бирача чине сви радници и службеници запослени у једној привредној организацији. У земљорадничким задругама, сви чланови задруге, као и чланови њихових домаћинстава, радници и службеници задруге. (Срнић, 1958: 414-422)

Када говоримо о овлашћењима овог дома, можемо констатовати да су она била прилагођена његовој сврси и функцији. Она се могу груписати у три целине. Први, најважнији сет овлашћења, коју обавља на посебним седницама, чине сви послови везани за привреду, финансије, социјално осигурање и рад. Као најважнији, истичу се утврђивање савезног друштвеног плана и савезног буџета. По овим питањима домови су потпуно равноправни и ако се не постигне сагласност о коначном тексту ни уз помоћ паритетне комисије, коначан арбитар је народ. (Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, 1953: чл. 34-39)

Другу групу чине послови најважнијих избора и разрешења, нпр. Председника Републике, чланова Савезног извршног већа итд, које спадају у обавезни делокруг и које обавља на заједничким седницама са Савезним већем. (Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, 1953: чл. 36) Поред овога, постојао је и факултативни делокруг, који се тицао доношења декларација и резолуција.

У трећу групу, спадају она питања која спадају у њену искључиву надлежност, у којој оно иступа као нека врста социјално-економског савета.

Након свега неколико година примене Уставног закона и својеврсног експериментисања са новим друштвеним системом, владајућа партија, у међувремену преименована у Савез комуниста Југославије, сматрала је да су нови самоуправни односи однели коначну победу у друштву и да то треба валоризовати доношењем новог устава.

И новим уставом задржано је постојеће решење у корист вишedomности. Наиме, у периоду важења поменутог Уставног закона, ФНРЈ је имала два дома, али у оквиру Савезног већа, као доњег дома, постојало је и Веће народа, које је

као горњи дом фигурирало по ранијем Уставу из 1946. године. Ову, несвакидашњу врсту дводомности, у којој је у оквиру доњег дома постајала посебна организациона јединица, на коју је сведен некадашњи горњи дом федералног типа, додатно је закомпликовао нови Устав из 1963. године. Ново решење је требало да представља разраду модела социјално-економског бикамерализма. Ако је у периоду од 1953-1963. године, Југославија имала други дом економског типа, нешто налик на привредни парламент, новим уставом предвиђено је да други дом буде социјално-економског типа. Поред Савезног већа као општеполитичког и општепредставничког, уведена су и већа радних заједница. Занимљиво је то да је уместо јединственог другог дома економског типа какво је било Веће произвођача, уведено четири већа – Привредно, Организационо-политичко, Просветно-културно и Социјално-здравствено. (Марковић, 2011: 136) Савезно веће је као и до тада представљало веће делегата и грађана у општинама и републикама, док су остала четири већа била већа радних људи у радним заједницама. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 165-166) Из овога се види да су ова већа имала сличну улогу као и њихов претходник – Веће произвођача. Свако веће имало је по 120 посланика.

Што се тиче делокруга надлежности, треба истаћи да Савезно веће потпуно равноправно заједно са Привредним већем расправља и доноси законе из области привреде и финансија и доноси друштвене планове Југославије. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 174) Из овога се може извући закључак да је Привредно веће добрим делом преузело надлежности некадашњег Већа произвођача, тако да га можемо донекле окарактерисати као једну врсту привредног парламента, онаквог какав је замишљен још у Вајмарској Немачкој.

С друге стране, Савезно веће равноправно са Просветно-културним већем претреса питања од интереса за радне заједнице из области просвете, науке, уметности и других области културе, физичке културе, као и друга питања из тих области, затим доноси законе и друге акте у тим областима. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 175)

Чланом 176. Устава предвиђено је да заједно са Социјално-здравственим већем, Савезно веће равноправно претреса питања из области здравства, социјалног осигурања, као и других питања из области социјалне политике, и друга питања из тих области, затим доноси законе и друге акте у тим областима. И коначно, оно заједно са Организационо-политичким већем одлучује о питањима из области друштвено-политичког система и из других области из надлежности Скупштине, осим питања која према овом уставу спадају у равноправни делокруг других већа или у самостални делокруг ког другог већа, доноси законе и друге акте, уколико то не спада у равноправни делокруг других већа или самостални делокруг Савезног већа, доноси савезни буџет и завршни рачун. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 177) Из овога се види да су претходна три већа „специјализована“ за разматрање законских предлога и одлучивање о питањима из свог ужег делокруга, док је четврто, Организационо-политичко веће, уведено како би покривало све остале области друштвеног и политичког живота. Тиме је уставотворац отклонио сваку недоумицу у погледу природе другог дома (у овом случају више других домова).

Веће народа задржано је и по овом уставу, као посебно организационо тело у оквиру доњег дома, Савезног већа.

Закон се сматра донесеним кад је усвојен у истоветном тексту у оба већа која, с обзиром на врсту питања, одлучују о њему. Ако се о тексту предлога не постигне сагласност у оба тела и након два претреса, приступа се формирању заједничке комисије, која треба да преброди сукоб. Ако ни она у томе не успе, о предлогу се одлучује на заједничкој седници оба већа. Ако се ни ту не постигне сагласност, питање се скида са дневног реда и не може поново доспети у процедуру у наредних шест месеци. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 188) Међутим, ако се ради о друштвеном плану Југославије или савезном буџету, у случају да не може да се превазиђе сукоб домова, они се распуштају, а друштвени план, односно буџет, сматрају се донесеним у тексту који је изгласан у Савезном већу. Наравно, новоизабрана већа могу те акте изменити. (Устав СФРЈ, 1963: чл. 189) Овим решењем донекле је нарушено начело потпуне равноправности домова које провејава из горепоменутих чланова.

Иначе, трансформацијом Већа произвођача, као горњег дома економског типа у којој није представљен целокупан народ у четири већа социјално-економског типа, желело се да други дом постане право социјално-економско, а не само привредно веће. Може се рећи да је наша земља први пут увела бикамерализам социјално-економског типа у пуном обиму.

Међутим, социјално-бикамерални концепт који је уведен Уставним законом из 1953. године, а разрађен и усавршен Уставом из 1963, није дуго трајао у нашој уставно-политичкој пракси. Наиме, новим Уставом СФРЈ донетим 1974. године, овај модел је напуштен. То се догодило из разлога што су у периоду важења претходног устава, низом амандмана, бројне надлежности прешле из делокруга федерације у делокруг федералних јединица. Нпр. надлежности које су имала ранија већа Савезне Скупштине, као што су Привредно, Социјално-здравствено и Просветно-културно веће, прешла су у руке република и аутономних покрајина, па стога није више било потребе да она фигурирају у саставу савезног парламента. (Кулић, 1977: 88-89) Оваква пракса само је финализована 1974. године, када је Југославија новим уставом вратила други дом федералног типа, сада именованим као Веће република и покрајина. (Устав СФРЈ, 1974: чл. 284) Чини се да је федерално-бикамерални концепт однео победу над до тада двадесет година примењиваним социјално-бикамерални концептом, превасходно из разлога фаворизације националног питања, односно питања односа између федерације и федералних субјеката.

Закључна разматрања

Проучавајући феномен бикамерализма у српском и југословенском политичком и правном животу, може се извући следећи закључак. Ова појава постојала је више на нивоу теоријских расправа при изради српских устава, а практично је ушла у наш политички живот само два пута, 1901. године и 1931.

године. Ако је до 1946. године дводомност била изузетак, од тада она постаје нераздвајни чинилац нове југословенске државе. У новом поретку, сматрана је једним од најважнијих гараната равноправности народа и република. Међутим, у једном периоду друге Југославије, између 1953-1974. године, наша држава се први и једини пут у историји сврстала у ред држава које имају други дом социјално-економског типа. Иако је тадашњи једностраначки идеолошки миље погодовао развитку оваквог типа дводомности, јасно је да поред националног питања и сепаратизма појединих република, он није имао изгледа да успе. Чињеница да се код нас појавио под окриљем тоталитарног режима не може га у потпуности дискредитовати, из разлога што је примењиван само у једном периоду недемократског раздобља, а не током читавог његовог трајања. Можда су услови за примену овог концепта у Србији данас много бољи, превасходно због мање сложене етно-конфесионалне структуре државе. С друге стране, социјално-бикамерални модел може представљати начин за превазилажење вечитих политичко-идеолошких подела, својствених за српски политички систем.

На крају, ваља истаћи да идеја социјално-економског бикамерализма и уопште социјално-економског представљања, можда није само плод неких превазиђених тоталитарних режима. То је и потреба савременог друштва, које је презасићено дневно-политичким размирицама и политичким трвењима и поделама уопште, жели да буде квалитетније представљено у највишем законодавном телу. Уосталом, како се у свету, захваћеном великим економским и политичким превирањима, јавља све већи број нестраначких влада, можда се може очекивати да се „вирус“ нестраначја пренесе и на поље законодавних органа, ако не у потпуности, оно бар кроз постојање горњег дома социјално-економског типа.

Литература:

1. Velimirović Nikolaj (2001): *Srpski narod kao Teodul*, Evro, Beograd
2. Gray Albert (1928): *Second Chambers, Journal of Comparative Legislation and International Law*, Cambridge University Press on behalf of the British Institute of International and Comparative Law, Cambridge, Vol. 10, No. 1, pp. 139-141
3. Ilić Dušan (2016): *Ideja socijalno-ekonomskog bikameralizma u srpskom i jugoslovenskom pravu, master rad*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
4. Srnić Ivanka (1958): *Drugi dom u predstavničkim telima, doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
5. Kulauzov Maša (2006) *Strani uticaji na razvitak ideje o dvodomnom narodnom predstavništvu u ustavnom sistemu Srbije, magistarski rad*, Pravni Fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
6. Kulić Dimitrije (1977): *Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od ustava SFRJ 1963. godine do ustava SFRJ 1974. godine*, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš
7. Lubarda Branko (2015): *Uvod u Radno pravo sa elementima Socijalnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

8. Marković Ratko (2011): *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
9. Mitrović Čedomil i Brašić Miloš (1937): *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori, predgovor Stevana Čirića*, izdanje Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Beograd
10. Petrov Vladan (2010): *Parlamentarno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
11. Rajs Arčibald (2014): *Čujte Srbi, čuvajte se sebe*, Dobra knjiga, Beograd
12. Seligson Harry (1954): *An Evaluation of the Economic Council of France, The Western Political Quarterly*, University of Utah on behalf of the Western Political Science Association, Salt Lake City, Vol. 7, No. 1, pp. 36-50
13. Stefanović Mladen (1984): *Zbor Dimitrija Ljotića*, Narodna knjiga, Beograd
14. Frankel Emil (1922): *Germany's industrial parliament, Political Science Quarterly*, The Academy of Political Science, New York, Vol. 37, No. 3, pp. 472-485
15. Fridrih Joakim Karl (2005): *Konstitucionalna demokratija – teorija i praksa u Evropi i Americi*, Cid, Podgorica
16. "FNRJ - Aktivno stanovništvo po vrstama djelatnosti", dostupno na: http://www.stat.si/publikacije/popisi/1953/1953_2_01.pdf, pristupljeno: 05.07.2018.

Документи:

1. Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ (1953), Službeni list FNRJ, godina IX, broj 3, Beograd
2. Ustav SFRJ (1963), Službeni list SFRJ, godina XIX, br. 14, Beograd
3. Ustav SFRJ (1974), Službeni list SFRJ, godina XXX, br. 9, Beograd
4. The United States Constitution (1787): The Constitutional Convention, <http://www.house.gov/Constitution/Constitution.html>

ANNEX OF THE DISCUSSION ON THE ESTABLISHMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC PARLIAMENT IN SECOND YUGOSLAVIA

Summary: The work primarily has the task of trying to answer the question of whether Socialist Yugoslavia was in the period from 1953-1974. one of the few countries that had a socio-economic national parliament. There will also be a few words about the short history of the idea of socio-economic bicameralism in Serbia that preceded its inclusion in constitutional and parliamentary life in a period of the existence of the second Yugoslavia. Of course, even this phenomenon can not be separated entirely from the then official ideological paradigm, but the aim of this paper will be to look at this constitutional and legal phenomenon from a broader context. This should enable us to look at it beyond the ideological frameworks and possibly come up with some new solutions that could improve the structure, and therefore the functioning of the modern Serbian parliament.

Key words: Parliament, Social-economic bicameralism, Councils in socialist Yugoslavia, non-party assembly

АЛЕКСАНДРА А. МАРКОВИЋ*
НАТАША М. ЈОВАНОВИЋ АЈЗЕНХАМЕР**
Филозофски факултет
Београд

УДК 316.34(4/9):316.66

Прегледни рад
Примљен: 12.08.2018
Одобрен: 12.09.2018
Страна: 533-544

КЛАСИЧНО НАСЛЕЂЕ САВРЕМЕНОГ ФЕНОМЕНА: ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ ДРУШТВЕНЕ СТРАТИФИКАЦИЈЕ И ПРЕКАРИЈАТ***

Сажетак: Рад представља теоријску генезу формулисања концепта прекаријата првенствено кроз призму наслеђа Макса Вебера. Како је прекаријат нов феномен у друштвеним наукама који домаћој научној и стручној јавности није довољно познат, основни мотив ауторки је да представе најважније теоријске и емпиријске постулате социолошког проучавања прекаријата. Као почетну тачку анализе новог концепта узето је Веберово синтетичко схватање класа и на тај начин добијена је холистичка перспектива о теоријском синкретизму који лежи у темељима схватања прекаријата. Ова анализа представља критички приказ, како на савремену литературу, тако и на грађу која се односи на историју идеја и на тај начин добијен је оригинални екскурс о прекаријату који не почиње (као што је то случај са већином других анализа) у овом веку, већ теоријске корене и подстицаје проналази у радовима немачког социолошког класика.

Кључне речи: друштвена стратификација, глобализација, историја социолошких теорија, класе, Макс Вебер, прекаријат, прекарност

Када говоримо о савременим друштвеним слојевитостима, није неисправно рећи да су (између осталог) процеси глобализације довели до својеврсне фрагментације у погледу националних класних структура. Седамдесете године двадесетог века биле су почетак дубоких и дуготрајних промена у друштвеним структурама националних држава. Дерегулација, приватизација и повлачење државе из многих подручја социјалне заштите постали су синоними неолиберализма. Уз наведено, развој технологије подстакао је реструктурисање капиталистичке економије у правцу убрзане глобализације производње, трговине и

* Е-маил, телефон

** Пројекат одобрен...

*** Текст је резултат рада на пројекту Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (број 179035), који реализује Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

финансија, децентрализације и умрежавања предузећа, као и у правцу флексибилизације производње (Castells, 2000). Државе које су примениле неолибералне мере суочиле су се са повећавањем неједнакости, дуалним тржиштем рада, растом моћи и богатства више класе, падом надница и животног стандарда, приватизацијом, финансијском нестабилношћу, растом незапослености и смањењем свих облика социјалне заштите (Piketi, 2015). Док се Андре Горц (André Gorz) поздрављао са пролетеријатом и најављивао крај ове друштвене групе још 80-тих година прошлог века (Gorz, 1982), дотле се савремени друштвени теоретичари слажу да ова групација ипак није нестала, али дебатују о томе да ли је савремени (неолиберални) капитализам уз њу створио још једну, паралелну друштвену групацију, или је у потпуности трансформисао у нову групу названу прекаријатом.¹

Извесно је да је научни фонд социологије обogaћен новим појмом који српска социологија још увек није уврстила у свој фонд знања, ако не недвосмислено, оно барем на нивоу преношења домаћој академској заједници „тренутног стања“ у светској дебати поводом новог неологизма. Наиме, страни друштвени теоретичари последњу деценију дебатују о оправданости увођења прекаријата као новог појма којим се описује савремена стратификација друштва. Док једни тврде да је реч о појму који потпуно непотребно и насилно покушава бити уметнут на место пролетеријата, дотле други заступају становиште да су савремена друштва, а самим тим и њихова стратификациона струкутура, другачија него пре стотину и више година, те да боље разумевање појава око нас захтева и нова аналитичка оруђа.

Ми смо, међутим, одлучили да се начас вратимо корак уназад и да неке конститутивне елементе прекаријата потражимо у историји социолошких идеја. С обзиром на то да прекаријат баштини и марксистичко и веберолошко наслеђе, ми смо у овом раду одлучили да подвучемо оне елементе Веберове (Max Weber) теорије о друштвеној слојевитости који савремени истраживачи данас користе када проучавају прекаријат и за које сматрамо да заиста могу бити плодно тло за теоријско, али и емпиријско изучавање новог глобалног феномена.

Двострука су оптерећања постојала приликом писања овог рада: најпре, увођење новог појма у научни фонд знања и представљање пута који он пролази је исцрпан посао који захтева много више од једног писаног рада, а друго (што произлази из првог) морали смо се фокусирати на један елемент који смо желели да расветлимо и прикажемо у оквиру овог *novum*-а. Одлучили смо се да прикажемо најчешће коришћене дефиниције прекаријата као посебне класне групације и то тако што ћемо кроз њих и у њима трагати за Веберовим наслеђем. У том погледу, најпре ћемо укратко представити Веберова размишљања о друштвеној стратификацији, а потом ћемо размотрити и понуђене дефиниције прекаријата.

¹ *Precarius* представља нешто несигурно, опасно, односи се на оног ко зависи од милости другог. Савремени неологизам представља игру речи и комбинацију два појма – *precarius* и *пролетеријат*. Употреба појма није иста у свим државама, али заједнички именитељ јесте несталност и несигурност.

Трагајући за класичним коренима прекаријата: Веберов поглед на друштвену стратификацију

Готово по правилу, студије о Веберовом схватању социјалне стратификације почињу компарацијом са марксистичком дефиницијом класа и класне борбе (Најнс, 2011: 105). Иако је поређење два немачка класика незаобилазна станица на путу ка заокруживању Веберовог виђења друштвене стратификације, ми ћемо нашу анализу иницирати нешто другачијом епистемолошком стратегијом: почећемо са подсећањем на хиперсложеност читаве Веберове теорије друштва. Без разумевања интенције Макса Вебера да заокружи холистичку социолошку перспективу која ће обухватити инхерентно веома сложен предмет проучавања те науке (друштво), не можемо разумети ни како је настало његово схватање класа, нити који је укупан значај класне и сталешке анализе различитих друштава у синхроној и дијахроној перспективи.

Проприлично широко и амбициозно замишљен истраживачки пројекат у који се Вебер упустио, нарочито након писања и објављивања *Протестантске етике и духа капитализма* 1905. године (Veber, 2011) која је била својеврсни *импетус* за даља холистичка проучавања синтезе између различитих друштвених сфера и светоназора, није наравно остао без димензије која се односила на стратификацијску хијерархизацију конкретних друштава у различитим историјским етапама. Но, као што смо рекли, његова анализа класа и других друштвених групација *a priori* је обележена мултикаузалним, и поприлично сложеним односима класа са другим сегментима друштва: религијским, политичким, спацијалним, и надасве, етичким. Уз помоћ елаборације појмова *духа* и *етике*, Вебер је успео да заокружи социолошку анализу нововековне окциденталне историје капитализма и да један привредни систем повеже са ирационалним катализатором (религијским *етхосом*). *Ерго*, сматрамо да прича о Веберовом схватању слојне димензије друштва не треба да почне поређењем са Марксовом (Karl Marx) дефиницијом класа² (иако је и то наравно важан сегмент проучавања овог дела Веберовог социолошког програма), већ треба да започне са подсећањем на сложеност Веберове социологије *en générale* из које даље логично произлази и веома комплексна стратификациона схема.

Интересантно је да је Веберова теорија о класама и сталезима таворила на маргинама светске социологије све до педесетих година прошлог века када је објављена хрестоматија *Класе, статус и моћ* (Bendix, Lipset, 1953). Уредници хрестоматије, Бендикс (Reinhard Bendix) и Липсет (Seymour Martin Lipset), скренули су пажњу на то да су други аспекти Веберове социологије доминирали у друштвеним наукама (то се односи, пре свега, на његову социорелигио-

² Једна од познатијих Марксових дефиниција класе је она коју даје у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* а коју подразумева да је класа синтетичка, релациона, антагонистичка и конфликтна категорија. “Уколико милиони породица живе под истим економским условима егзистенције који њихов начин живота, њихове интересе и њихово образовање *одвајају* од начина живота, интереса и образовања других класа и њима их *непријатељски супротстављају*, утолико они чине класу” (Marks, 1949: 113)

лошку теорију, као и на теорију развоја модерног капитализма и на кохабитацију капиталистичког духа са *етхос*-ом калвинистичког аскетског протестантизма) а да је класна димензија недовољно расветљен део Веберове интелектуалне и теоријске заоставштине. Када је напoкон објављен скуп Веберових текстова који се тичу друштвене стратификације почела је инфлација научних студија које можемо назвати *неовеберијанским приступом анализи класа* (Scott, 1994; Holton, 1989).

Класе, као и друге стратификационе групације, за Вебера имају идеалнотипски карактер. Другим речима, класна или сталешка анализа једног друштва производ је социолошке имагинације и појмовно-аналитичке реорганизације онога што социолог уочава у реалној емпиријској равни и што је (историјска) искуствена грађа. Веберову социологију у целини карактерише изразито номиналистички приступ па та методолошка позиција важи и за његову класну теорију. Он разликује неколико основних друштвених, односно структуралних група, чији основ груписања може бити тржишни (класе), социјални (сталежи), или пак институционални положај (странке) (Veber, 1976b: 31). Дакле, три основна конститутивна елемента, односно извора друштвене слојевитости, према Вебером мишљењу, су: положај на тржишту, друштвени углед и друштвена моћ. У складу са том аналитичком тријадом разликујемо класе, сталече и партије, међутим, оне су само на идеалнотипском нивоу међусобно одвојене; у емпиријској реалности те групације понекад заједно делају, но ипак је у највећем броју случајева њихово друштвено делање поприлично дифузно (Ђурић, 1964: 143; Sauters, 1990: 20).

Тако Вебер разликује две основне класе – поседничку и пословну, са тиме што се он не зауставља на овој основној дихотомији, већ класну анализу допуњава различитим нивоима па тако имамо класу позитивно привилегованих (поседници земље и фабрика, велики предузетници, банкарџи, велики трговци итд.), средњу класу (средњи и мали поседници, трговци, занатлије, чиновници, али и слободна занимања попут лекара, адвоката, уметника итд.) и негативно привилеговане класе у које спадају радници различитих профила, дужници, сиромашни сељаци и оно што Вебер назива слојем “декласираних” (Veber, 1976a: 242-243). За разлику од Марксовог виђења, за Вебера основна противуречност модерног капитализма није између рада и капитала³, него између продуктивних и непродуктивних начина стицања (Најнс, 2011: 106-107).

Најважнији раскид који је Вебер направио са Марксом тиче се историјске детерминације развоја класне свести. Ако занемаримо разлику између првобитног Марксовог становишта по коме је комунистички *есхатон* нужност историјског развоја и развијања индустрије, и касније теоријске платформе која подразумева да се развој класне свести мора индуковати уз помоћ делања Комунистичке партије, те ако издвојимо оно што је константа у Марксовом стваралаштву а то је идеја о неопходности, али и нужности развоја класне све-

³ “Али наша епоха, епоха буржоазије, одликује се тиме што је упростила класне супротности. Цело се друштво све више и више цепа на два велика непријатељска тора, на две велике класе које стоје непосредно једна наспрам друге – буржоазију и пролетаријат” (Marks, Engels, 1945: 32)

сти, видећемо да се Вебер управо у том сегменту највише развијао са својим претходником. Вебер поприлично децидирано истиче да колективно класно делање уопште не мора да буде карактеристика друштвене реалности, напротив, она то најчешће и није. “Свака класа може да буде носилац неког од безбројних могућих облика ‘класног делања’, али она то не мора бити; у сваком случају она сама није заједница” (Veber, 1976b: 34). Ова тврдња је у складу са његовом почетном хипотезом која подразумева да су класе теоријски конструкт и социолошко оруђе у анализама друштва, међутим, Вебер нипошто не занемарује делатни потенцијал класне групације, већ само упозорава на то да не постоји јединствени образац класног делања и да артикулација заједничког класног интереса релативно редак феномен у друштвеној историји.

Поједини елементи Веберове класне теорије (њена сложеност и инсистирање на томе да не мора да постоји хармонизовано класно делање) савременој социологији заиста могу бити утилитарни. “Осим тога, Веберово поимање друштва (Gesellschaft) као слободног уговорног удружења појединаца, такође је ближе модерном сензибилитету индивидуализма и слободе. Ако погледамо мало боље, видећемо да је понашање људи на тржишту повезано са калкулативношћу, рационалношћу, личним животним шансама, али и личним избором. А управо су то главне одлике модерности. Осим тога, тржиште је супротно органским заједницама, као и традиционалистичким, идеолошким или верским вредностима, и својим деловањем ствара друштва, а разбија заједнице” (Антонић, 2008: 150). Нас у наставку рада занима како се поједини постулати Веберове теорије о социјалној стратификацији могу искористити у дефинисању савременог феномена – прекаријата.

Класна реалност глобалног света: прекаризација савременог рада

Када се нови појам нађе у фонду научног знања, неминовне су дебате о значењу појма као и о његовим сродним појмовима. На овом месту довољно је напоменути да је могуће разликовати прекаријат (као друштвену групацију) од прекарности (*стање* које је непредвидиво, неизвесно и несигурно, те које онемогућава материјално и психичко благостање појединца и групе). Циљ нам је да у дефинисању прекаријата пронађемо везу између социолошког класика и новог појма, па ће у овом делу пажња ће бити фокусирана на прекаријат као (нову) друштвену групу.

Друштвени теоретичари прекаријат виде као групу људи која се налази у специфичном положају, пре свега *на тржишту рада*, а појединци доспевају у овај положај управо захваљујући кумулираним последицама процеса глобализације и неолиберализма као хегемоне идеологије која овај процес правда. Како Мирослав Ружица примећује, „иза самог концепта крије се стварност у којој милиони људи у свету раде на повременим, привременим, незахтевним и лоше плаћеним пословима, са неизвесним уговорима или samozапослени (...) Уз то, радницима су веома ограничени изгледи за професионално напредовање, односно за препознатљиви професионални идентитет или посао који желе и који

је у складу са нивоом образовања. Изостаје и социјална мобилност или се претаче у трку ка дну друштвене лествице. Њихови приходи су непредвидљиви, а углавном су и без различитих бенефиција које су за претходне генерације биле норма: плаћени годишњи одмори, плаћено боловање, бесплатно или субвенционисано стручно усавршавање, новчани трансфери када остану без посла или за преквалификације“ (Ružica, 2015: 21).

Према Гају Стендингу (Guy Standing), појмовном оцу прекаријата, прекаријат одређују три димензије. Прва је *положај на тржишту рада*,⁴ који је карактеристичан пре свега по томе што појединци имају нестабилан и несигуран посао, са флексибилним радним временом и радним уговорима, радећи као повремено и привремено запослени, са више послодаваца или на више радних места или, пак, као (привидно)⁵ samozапослени или као радници на даљину итд. Друга димензија коју овај британски економиста наводи јесу карактеристични *односи (ре)дистрибуције*, којима се урушавају тековине некадашње државе социјалног старања. Наиме, прекаријат, сем своје наднице, нема здравствено, социјално или пензионо осигурање, чиме се прикрива раст неједнакости (званична статистика ово не бележи те се види искривљена слика о паду незапослености). Последња димензија која прекаријат чини дистинктивном друштвеном групацијом јесу *односи од стране/према држави*. Реч је о томе да прекаријат као нехомогену групацију чине три велике групе појединаца: тзв. пали пролетеријат (некадашњи припадници радничке класе, који су „склизнули“ на друштвеној лествици), тзв. креативни прекаријат (млади образовани незапослени и преквалификовани) и тзв. неприпадајући грађани (*denizens*; мигранти, националне мањине, особе са инвалидитетом, бивши осуђеници). Држава према „неприпадајућим и молећим“ грађанима има посебан однос – они су грађани другог реда, који не уживају нека од основних грађанских права: једнакост пред законом, право на задовољење културних, социјалних (социјална заштита, пензије, здравствена нега), економских (право да наплате свој рад), политичких потреба (право гласа и учешће у политичком животу заједнице) (Standing, 2011).

Стендинг се у *лајт мотиву* његове најпопуларније књиге – да је прекаријат нова опасна класа тј. класа у настајању која још увек није постала класа за себе (Standing, 2011: 7) – користи марксистичком терминологијом, док се истовремено при одређењу прекаријата као класе у настајању ослања на веберијанску традицију. Наиме, првенствено дефинисање прекаријата кроз призму положаја на тржишту рада директно је везано за Веберово одређење друштвене слојевитости јер, као што смо рекли, према Веберовом мишљењу, основни извор класног положаја је положај на тржишту. За разлику од Марксовог схватања према коме је епицентар дефинсања класног положаја место у производ-

⁴ Стендинг употребљава синтагму „односи у производњи“, но чини се да је примереније говорити о положају на тржишту рада.

⁵ Рад од куће за послодавце и фирме са којима су склопљени привремени, краткорочни уговори, чиме се стиче привид да ови појединци имају могућност сопственог избора и да сами бирају посао, а не посао њих. Стога се у литератури говори и о привидно samozапосленима (*bogus selfemployment*).

њи (односно поседовање или непоседовање средстава за производњу), Вебер сматра да социјалну судбину појединца детерминиште положај на тржишту рада (Ђурић, 1964: 142).⁶ Вебер није игнорисао ни фактор својине и сматрао је да се одређење положаја појединаца може обезбедити уколико се узму обзир два најзначајнија индикатора: власништво над тржишно значајном имовином и вештине, односно знања која су тржишно конкурентна (Veber, 1976a: 241). Сам Стендинг подсећа на то да се социолози приликом промишљања о друштвеној стратификацији најчешће позивају на Вебера, те да се се класни положај односи на положај на тржишту рада као и на власништво над имовином и квалификације (Standing, 2011: 8). Ипак, за Стендинга, Веберова подела (коју су неовеберијанци даље развијали) није у потпуности примењива на прекаријат и баш зато је реч о једној специфичној, историјски новој друштвеној групацији. Наиме, прекаријат има само *класне карактеристике*. Он није сличан ни пролетеријату ни salariјату⁷ – од пролетеријата се разликује јер нема макар неформални друштвени уговор који им нуди компензацију за субординацију и лојалност (а који су радници у држави социјалног старања имали), а од salariјата га разликује то да нема ни минималне односе са капиталом и државом. Прекаријат се „састоји од људи који имају минимални однос поверења према капиталу или држави, чиме се разликује од salariјата. (...) Без погодбе поверења или сигурности у размену за подређеност, прекаријат је дистинктиван у класним терминима. Такође има особиту статусну позицију по томе што се не може уредно пресликати ни у занимања с високим, ни у она са средњим статусом. Може се рећи да прекаријат има „окрњен статус“. (...) његова структура, друштвеног дохотка“ се не може уредно пресликати ни у старе представе о класи, нити занимања“ (Standing, 2011: 8, према Starčević, 2014: 49). Важно је још приметити да висина наднице/плате не одређује (пресудно) припадност прекаријату, већ је то изостанак друштвене/државне подршке када је потребна, непостојање осигурања и државних повластица, али и идентитета заснованог на послу који појединац обавља (Standing, 2011: 12). Сам Стендинг у својој књизи теоријски разликује следеће класе у савременом британском друштву: владајућа елита, salariјат, *proficians* (хибридна група која спаја професионалце и техничаре), мануални радници старог пролетеријата, прекаријат и лумпенпролетеријат (Standing, 2011: 7-8; Standing, 2014: 12-15).

Стендингов појам прекаријата имао је одјека и у емпиријским истраживањима. Велико истраживање друштвених класа у Великој Британији (*BBC's Great British Class Survey*) спроведено је 2011. године. Мајк Севиц (Mike Savage) је са својим сарадницима покушао да прошири Голторпову (веберијанску) класну схему (*Goldthorpe class schema*) Бурдијеовим (Pierre Bourdieu) концептима капитала. Оваквим приступом, дошли су до седам класних категорија:

⁶ “За појам класе је увек заједничко то да је врста изгледа на тржишту онај фактор који представља заједнички услов за судбину појединаца. ‘Класни положај’ је у овом смислу, најзад, ‘положај на тржишту’” (Veber, 1976b: 32).

⁷ Који има стабилно пуно заспослење, осигуране пензије, плаћене годишње одморе, ради у великим корпорацијама, владиним агенцијама и администрацији, а припадници salariјата се надају да ће се попети на друштвеној лествици и постати део елите (Standing, 2011: 8).

елита, етаблирана средња класа, техничка средња класа, нови добростојећи радници, традиционална радничка класа, класа услужних радника у настајању и прекаријат. Прекаријат бележи низак економски капитал али и најниже ско-рове по свим осталим критеријима. Аутори закључују да је дошло време за промене и да је погрешно покушавати да класе повежемо са „блоковима занимања”, већ да је сазрела једна нова мулти-димензионална перспектива, у којој се „припадност класи на основу занимања“ простира сада (и то неравномерно) међу различитим класама (Savage et al, 2013).

Поменуто истраживање потакло је академску дебату, која је отворила бројна питања, а једно од најважнијих тицало се тога да ли је предложена класна схема уопште класна схема, или је (веберијански речено) она та која успоставља (не класне већ) статусне схеме савремене Велике Британије (Payne, 2013; Bradley, 2014). Алекс Фоти (Alex Foti) подвлачи да је поменуто истраживање користило појам прекаријата на искривљени начин. Наиме, прекаријат у овом истраживању укључује само незапослене и запослене сиромашне (*working poor*). За овог аутора, прекаријат нису само незапослени и запослени сиромашни, већ и радници у услужном сектору, као и слабо плаћени у трговини, индустрији и државним секторима, али не искључиво и најсиромашнији припадници друштва – прекаријат врло често има знајан социјални и културни капитал, захваљујући друштвеним мрежама и свом образовању. Управо у (неретко) високим образовним квалификацијама крије се разлика у односу на традиционалну радничку класу. Сам Вебер подсећа на то да су класне разлике повезане са сталешким, али да су углед и класни положај, као и стил живота и класни положај, неретко у раскораку. Он напомиње да може постојати значајна диспропорција између стила живота и реалног економског дохотка и имовинског статуса. Вебер је такође међу првима уочио тенденцију нижих класа да опонашају стил живота средње класе (Veber, 1976b: 36-39). Посматрамо ли техничку страну радне снаге која чини прекаријат, то су претежно високообразовани млади који раде у области културе, информација, знања и услужних делатности,⁸ но посматрамо ли социјалну компоненту радне снаге која твори прекаријат, то су доминатно млади, жене, имигранти⁹ који живе и раде у мултикултуралним и вишеродним (*multi-gendered*), углавном урбаним срединама (Foti, 2017: 19-21).

Исти аутор успоставља основну класну схему савременог капитализма коју чине: елите, саларијат, прекаријат и поткласа.¹⁰ Битно је приметити да припадност некој од наведених класних групација Фоти одређује путем *количине моћи* коју њени припадници поседују. Тако припадници прекаријата и поткласе поседују низак ниво политичке и економске моћи док могу поседова-

⁸ Оно што се назива креативним прекаријатом, а Франко Берарди (Franco Berardi) *cognitari* или *cognitariat* (Berardi, 2005).

⁹ Интересантно је приметити да Фоти на овом месту избеглице не убраја у пролетеријат, они су део поткласе, док за Стендинга избеглице представљају важан саставни елемент тзв. неприпадајућих грађана.

¹⁰ Фоти иначе наглашава да некадашњи лумпенпролетеријат не сачива прекаријат, он наводи као примере становнике фавела који за њега нису део прекаријата.

ти висок ниво културне моћи, а припадници елите и salariјата поседују висок ниво политичке моћи док им се остала два облика моћи разликују: елита поседује велику економску и културну моћ, док salariјат поседује средњи ниво економске и низак ниво културне моћи (Исто: 21). Примећујемо да док Вебер једну врсту моћи везује за једно структурално груписање (класа – економска моћ, сталеж – социјална моћ, странка – политичка моћ (Антонић, 2009: 482)), дотле Фоти прави класну стратификацију на основу количине свих појавних облика моћи.

Конечно, аутори који пишу о прекаријату неизоставно пишу и о његовој будућности, односно о делатном потенцијалу. Стендинг тврди да ће се процес прекаризације наставити а да ће последица бити готово потпуна приватизација државе, што отвара простор за (само)организовање и отпор. Прекарни радници су, за сада, не-политички субјекти и обезличена, хетерогена маса, која ипак може да потенцијално постане део социјалне побуне, услед статусне фрустрације, немогућности професионалне мобилности, дуготрајности прекарног стања, страха за сопствену будућност (Standing, 2011). За ауторе који верују у прекаријат као будућу (глобалну) класу, он је тренутно аморфна маса која *има потенцијал* да постане класа. Уз то, прекаријат се од пролетеријата разликује и у погледу свог трагања за друштвеном солидарности: основ друштвене солидарности не почива доминантно на програмима политичких партија и државних (владиних) планова, већ на другачијим елементима просторности, пре свега на граду и *on-line* простору (Raб, Raб, 2015).

И док Стендинг чека да прекаријат постане класа за себе, корисно је још једном се вратити на Вебера, који је чини се утилитарнији у објашњавању појма прекаријата као класе и његовог делања. За „Вебера класе нису самосвесне и делатне групације (заједнице), а сталежи јесу. (...) Исти класни положај, наиме, може дати сасвим различито делање. У оквиру класа «могу настати удружења класно заинтересованих (...) Али, то су само мањи делови класа, то није цела класа која једнодушно мисли и дела. Радничка класна борба није деловање целе социолошке класе, већ само делова радништва“ (Антонић, 2009: 483). Вебер није искључио могућност организовања мањих интересних група у оквиру једне класе које ће се залагати за побољшање свог положаја, или за заштиту сопствених колективних интереса, али је одбацио идеју о томе да читава класа може делати јединствено и синхронизовано (Најнс, 2011: 106). Управо је овај сегмент Веберове теорије апликабилан на објашњење (изостанка) делатног потенцијала прекаријата.

Да ли ће се предвиђања испунити показаше будућност, а Вебер упозорава да колективно (класно) делање не мора увек имати једнозначну конотацију и истоветни циљ; шта ће бити смисао одређеног делања зависи од много фактора, пре свега од етаблираног вредносног и етичког система који уопште не мора обухватати побољшање класног положаја. Ипак, можда ће за прекаријат важити оно што је Вебер говорио о пролетеријату: захваљујући специфичном класом положају који подразумева бројчану надомоћ у друштвеној стратификацији, присутност на једном месту (заједнички рад у фабрикама), непријатељство према капиталистима итд, радници неретко делају као класа, међутим,

Вебер опет прави и семантичку и теоријску ограду и подсећа на то да чак ни пролетери не делају колективно у својству целокупне класе, већ то чине само делови радништва који су организовани у синдикате или партије (Veber, 1976a: 244). Укратко, уколико класу карактерише атомизација и партикуларност интереса, снажнији утицај ће имати неки други вредносни императиви попут политичких или религијских, док ће класни остати на маргинама аксиолошких трајекторија.

Закључак

Прекаријат као социолошки *novum* баштини и Веберове и Марксове идеје. Аутори који се залажу за увођење новог појма у научни фонд знања као равноправног са осталима, приликом дефинисања прекаријата од Вебера позајмљују пре свега основне смернице за дефинисање класног положаја (као положаја на тржишту рада), док Маркса користе више у формулисању делатног потенцијала (тек када се класна свест развије). Прекаријат је (према неким друштвеним теоретичарима) савремени феномен и свакако да се његово дефинисање не може приписати ниједном од социолошких класика; исто тако овај теоријски и емпиријски новитет тешко је сврстати у било коју од јасно дистинктираних социолошких традиција – било да је реч о веберијанској или о марксистичкој. Но, упркос томе, као што смо видели, одређење прекаријата има поједине теоријске елементе који баштине и класично наслеђе. Пре свега, Веберово инсистирање на дефинисању класе као положају на тржишту рада кључно је за разумевање положаја прекаријата као нове класе која није пука аморфна маргинална друштвена групација. Такође, Веберово инсистирање на симболичком може бити веома корисна смерница за разумевање специфичног не само економског, већ и културног положаја прекаријата. На крају треба подвући и још један важан закључак немачког социолошког класика који је утилитаран за проучавање прекаријата: његово подсећање на то да класа не мора нужно развити класну свест и делати кохерентно и усклађено у складу са класним потребама чини нам се веома битним за разумевање фрагментисаности и неповезаности припадника прекаријата. Видели смо да савремени аутори немају јединствено теоријско становиште када је реч о прекаријату – плурализам дефиниција свакако отежава и детектовање класичних корена, па ипак, ми сматрамо да су ова три елемента који смо издвојили, најважније наслеђе Макса Вебера које можемо баштинити приликом разумевања и проучавања прекаријата.

Да закључимо, прекаријат можда (ни)је „класа у настајању“ – можда је а можда и није сила која ће ујединити раднике око савремених друштвених услова у 21. веку, но готово да је извесно да ни стари (раднички индустријски) пролетаријат неће то моћи (барем не самостално). Идентификовањем нових емпиријских трендова и развијањем сензибилности за њих, друштвени теоретичари могу барем осветлити пут ка неким новим одговорима. Није на одмет осврнути се и ка класичном наслеђу јер нам оно може понудити смернице за

нова истраживања. Инсистирањем на кумулативности научног сазнања развија се идентитет научне дисциплине, али се добија и на континуитету у (теоријском и искуственом) проучавању различитих друштвених феномена попут социјалне стратификације.

Литература:

1. Antić, Slobodan. 2008. Rasprava o klasi u savremenoj sociologiji. *Sociološki pregled*, Vol. XLII. No. 2: 147-169.
2. Antić, Slobodan. 2009. Statusna analiza: dopuna ili alternativa klasne analize. *Sociološki pregled*, Vol. XLIII. No. 4: 481-502.
3. Bendix, Reinhard; Lipset, Seymour Martin. 1953. *Class, Status and Power: A Reader in Social Stratification*. Glencoe, Ill: The Free Press.
4. Berardi, Franco. 2005. What does Cognitariat Mean? Work, Desire and Depression. *Cultural Studies Review*, Vol. 11 No. 2: 57-63.
5. Bradley, Harriet. 2014. Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al. *Sociology*, Vol. 48(3): 429 - 436.
6. Castells, Manuel. 2000. *Uspom umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
7. Đurić, Mihailo. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska.
8. Foti, Alex. 2017. *General theory of the precariat*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
9. Frase, Peter. 2013. The Precariat: A Class or a Condition? *New Labor Forum*, 22(2): 11-14.
10. Gorc, Andre. 1982. *Zbogom proleterijatu*. Beograd: Radnička štampa.
11. Hajns, Folker. 2011. *Uvod u Maksa Vebera*. Beograd: Biblioteka XX vek.
12. Holton, Robert. 1989. Has class analysis a future? Max Weber and the challenge of liberalism to Gemeinschaftlich accounts of class, u: Holton, R. J; Turner, B. S. (ur.). *Max Weber on Economy and Sociology*, London: Routledge and Kegan Paul.
13. Marks, Karl. 1949. *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Beograd: Kultura.
14. Marks, Karl; Engles, Fridrih. 1945. *Komunistički manifest*. Beograd: Biblioteka marksizma-lenjinizma.
15. Piketi, Toma. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
16. Payne, Geoff. 2013. Models of Contemporary Social Class: the Great British Class Survey, *Methodological Innovations Online*, Vol. 8. No. 1: 3-17.
17. Răb K, Răb L. 2015. Precariat and precarious work as negative factors affecting sustainable development. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, Vol. 81, pp. 167-174. Available at: <http://www.woiz.polsl.pl/znwoiz/z81/13.pdf>, приступљено 1.09.2018.
18. Ružica, Miroslav. 2015. Prekarizacija i prekarijat u Evropi. Mihailović, Srećko (ur.) *Od novinarstva do nadničara. Prekarizacija rada i života*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
19. Saunders, Peter. 1990. *Social Class and Stratification*. London and New York: Routledge.
20. Savage et al. 2013. A New Model of Social Class: Findings from the bbc's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), pp. 219-250.
21. Scott, John. 1994. Class analysis: Back to the future?. *Sociology*, Vol. 28. No. 4: 933-942.
22. Standing, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.

23. Standing, Guy. 2014. *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic.
24. Starčević, Morana. 2014. Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*. Vol.13, No. 19, str. 37-57.
25. Veber, Maks. 1976a. *Privreda i društvo, knj. 1*. Beograd: Prosveta.
26. Veber, Maks. 1976b. *Privreda i društvo, knj. 2*. Beograd: Prosveta.
27. Veber, Maks. 2011. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

CLASSICAL HERITAGE OF CONTEMPORARY PHENOMENON: WEBER'S CONCEPTION OF SOCIAL STRATIFICATION AND PRECARITY

Summary: In this paper we briefly presented the genesis of formulating the concept of precariat with an emphasis on those elements of Max Weber's theory that served as the theoretical basis for a more comprehensive definition of a new phenomenon. Since the overarchy is a new phenomenon in social sciences that is not sufficiently known to the domestic scientific and professional public, the main motive of the author was to present the most important theoretical and empirical postulates and the findings of the sociological study of precariat. Weber's synthetic understanding of classes was taken as the starting point for the analysis of the new concept, and in this way a holistic perspective on theoretical syncretism, which lies in the foundations of the understanding of the prescriptives, was obtained. This paper was a critical presentation of both contemporary literature and material relating to the history of the idea, and in this way received an original excursion about the non-beginning precariat (as is the case with most other analyzes) in this century, but theoretical roots and incentives are found in the works of the German sociological classics.

Key words: classes, globalization, history of sociological theories, Max Weber, precariat, precarity, social stratification

ПРАВНО УРЕЂЕЊЕ ДУНАВСKE БАНОВИНЕ

Сажетак: Дунавска бановина била је једна од девет административно-територијалних јединица на које је Краљевина Југославија подељена 1929. године. У настојању да разреши дубоку политичку и економску кризу у коју је запало југословенско друштво, краљ Александар је укинуо парламентаризам, а законима о називу и подели Краљевине на управна подручја и о банској управи и Септембарским уставом, бановине су постале највише управне и самоуправне територијалне јединице у Краљевини Југославији. Устав је прописао да ће бановинску самоуправу прецизније дефинисати посебан закон који, међутим, никада није донет, па су бановине функционисале на принципу управне децентрације. У Краљевини Југославији постојала су још два управна нивоа, срезови са широким надлежностима и управним овлашћењима и општине, као самоуправне јединице које су могле вршити и управну власт.

Кључне речи: државно уређење, бан, банска управа, самоуправа, надзор, срез, општина

Оснивање бановина

Свега једну деценију после стварања Краљевине СХС, прва југословенска држава доспела је у кризу која је запретила њеном опстанку. Интернационализација „хрватског питања” и свођење политичког и парламентарног живота на његово решавање, последице светске економске кризе и све неповољније спољнополитичке прилике, слабиле су Краљевину изнутра, док су притисци незадовољних суседа јачали. Будући да, постојећим институционалним механизмима, држава није била у стању да реши привредне, националне и политичке проблеме, излаз из кризе парламентарног система, државног уређења и друштва у целини, краљ Александар Карађорђевић покушао је да нађе у укидању устава и парламентаризма и увођењу личне владавине.¹

Уследило је доношење сета закона којима је, с једне стране, требало уједначити законодавство и створити правну сигурност, а на идеолошком и поли-

* tomicmileva@yahoo.com

¹ Закон о краљевској власти и о врховној државној управи од 6. јануара 1929. Објављено у: Државноправна историја Југославије, пр. Драгош Јевтић, Мирко Мирковић, Београд, 1986, стр. 181.

тичком нивоу, укидањем свих националних и верских обележја, увести декретирано југословенство, јер је у двору и влади доминирало неосновано уверење да је наметнутом идејом „националног унитаризма” могуће сачувати јединствену државу.²

Један од корака ка том циљу било је ново административно уређење, поделом на девет бановина (уместо претходне 33 области, по Видовданском уставу), уведено да би се сузбили хрватски (кон)федералистички захтеви и успоставила децентрализација на нивоу великих регионалних самоуправа. Негирање историјских или националних обележја било је видљиво и у називима бановина: Дравска, Савска, Врбаска, Приморска, Дринска, Зетска, Дунавска, Моравска и Вардарска, док је подручје града Београда, са Земуним и Панчевом, издвојено у посебну управну целину. Новом управном организацијом, подручје Србије подељено је на пет, а територије на којима су живели Срби на осам бановина.³

Бановине су, дакле, основане са циљем да истовремено буду управне и самоуправне јединице, на челу са баном, као представником „врховне” власти, а држава је административно подељена и на срезове и општине, односно градове (Устав 1931 : чл. 86, 96-97). У самосталном делокругу, бановина је правно лице, има сопствену имовину и буџет са сопственим приходима. Као „провизорне и прелазне установе”, Закон о банској управи увео је банско веће, саветодавни орган чије чланове, представнике срезова, општина и градова, поставља и смењује министар унутрашњих послова, а прописана им је обавеза да прате економски, социјални и културни развитак својих средина и да предлажу бану потребне мере у овим областима.⁴ Чланови ових већа не смеју се мешати у доношење одлука управних власти, нити утицати на њих, њихова улога је искључиво саветодавна и своди се на подношење предлога и представки бану.

За спровођење самоуправне функције бановина, Устав је предвидео бановинско веће и бановински одбор, као самоуправни извршни орган (Устав 1931 : чл. 89). По тим одредбама, бановинска већа могла су, у појединим областима, доносити уредбе са законском снагом на свом подручју, уколико нису у супротности са Уставом и постојећим законима. Законитост уредби оцењивао би Државни савет, а Устав је, осим правне, предвидео и политичку контролу самоуправних власти, односно оцену целисходности у погледу „општег државног интереса” (Костић 1933, III : 28).

Упркос уставним одредбама, самоуправна улога бановина није регулисана одговарајућим законом, нити је заживела у пракси, па је бан доносио одлуке и у банском и у бановинском делокругу, „по саслушању банског већа” (Костић : 225-227).

² Краљевина СХС објединила је седам посебних политичко-административних подручја, као и шест различитих правних система чија је унификација трајала годинама.

³ Љубодраг Димић, Историја српске државности, III том, Србија у Југославији, Нови Сад, 2001, стр. 140.

⁴ Лазо М. Костић, Административно право Краљевине Југославије, I-III, Београд, 1933, стр. 230.

Краљевска банска управа Дунавске бановине

Указом краља Александра, за првог бана Дунавске бановине, 9. октобра 1929. године, постављен је Дака Поповић, грађевински инжењер, бивши радикалски посланик и министар за аграрну реформу. Као најважније задатке своје администрације, Поповић је истакао развој пољопривреде, рад на унапређењу водоодбрамбеног система и унификацију привредне организације. Важним питањима сматрао је и реорганизацију општинских управа и градњу путне мреже у бановини за коју је пољопривредно становништво показивало највише интересовања (*Политика*, 10. октобар 1929).

Краљевска банска управа Дунавске бановине почела је са радом 11. новембра 1929, када је бан примио прве депутације и новопостављене чиновнике. Међутим, после непуна три месеца, Дака Поповић поднео је оставку на ову дужност.⁵ Мада није навео конкретне разлоге, овај чин углавном се тумачи његовим одбијањем да Дунавска бановина преузме огромне дугове за градњу железнице у бившој Пожаревачкој области (*Политика*, 17. јануар 1930). Већ сутрадан, за новог бана постављен је Радослав М. Дуњић, врховни инспектор при Министарском савету, други од једанаест банова за непуних дванаест година постојања Дунавске бановине.

Банска управа устројена је, у складу са надлежностима и пословима бана, а у Дунавској бановини основано је осам одељења: опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, одељење за социјалну политику и народно здравље, финансијско и одељење за трговину, занатство и индустрију.

Опште одељење бавило се кадровским и персоналним питањима, делимично финансијама и буџетом, издавало је и штампало Службени лист Дунавске бановине.

При Општем одељењу налазио се и засебни одељак Дисциплинског суда, пред којим су одговарали чиновници Краљевске банске управе. Према архиви Дунавске бановине, током 1933. године, вођени су дисциплински поступци и изрицане различите санкције, од новчаних до отпуштања из службе, у више од две стотине случајева, а обавештавање свих чиновника о појединачним примерима кажњавања било је пракса у Краљевској банској управи.⁶

Управно одељење било је задужено за послове из ресора Министарства унутрашњих послова који су, по Закону о унутрашњој управи, били у надлежности бана. Он је 1938. формирао Саветодавни правнички одбор који му је достављао стручна мишљења и предлоге о начелним и конкретним питањима из ове области.⁷

У надлежности Пољопривредног одељења били су сточарство и ветеринарство, пољопривредна производња, организације и удружења, колонизација

⁵ Поповић је наставио политичку каријеру као сенатор 1933-1939, а 1935. покренуо је лист *Дан*. Краћи мандат од њега имао је само последњи бан Дунавске бановине, Милорад Влашкалин, који је на ову дужност ступио 2. априла 1941, а већ 13. априла, мађарска војска ушла је у Нови Сад, а немачке трупе у Београд.

⁶ АВ, Ф 126, II-8670/30; Ф 126, Кабинет бана, кутија 9, пов. 249/1933.

⁷ АВ, Ф 126, II-37899/1938.

и комасација, пољска полиција и метеорологија. У надлежности Дунавске бановине била су пољопривредна добра у Бељу, Тополовцу и Косанчићу, Дирекција шума у Сремској Митровици, државне ергеле у Карађорђеву и Љубичеву, Дирекција државног свиларства у Панчеву, Пољопривредна контролна и огледна станица и Завод за обавезно обезбеђивање усева и плодова од града у Новом Саду, Пастувско станиште и Енолошка станица у Вршцу. На подручју Дунавске бановине постојало је седам пољопривредних школа, у Ади, Илоку, Пожаревцу, Крагујевцу, Вршцу, Смедеревској Паланци и Новом Саду.⁸

Просветно одељење било је задужено за оснивање и рад народних, грађанских, државних и приватних, као и нижих стручних школа, надзор над радом и особљем свих средњих школа, над уџбеницима, просветним друштвима и радом задужбина. Бавило се помагањем цркава и школовањем богослова, дотацијама научним истраживањима и сеоским читаоницама, откупом уметничких дела. У његовој надлежности био је и рад Соколског покрета, Народне библиотеке у Крагујевцу и Државне архиве у Новом Саду.⁹

У надлежности Техничког одељења било је пројектовање, изградња и одржавање путева, мостова и других грађевинских објеката који су спадали у категорију државних, надзор над путевима и мостовима ван те категорије и другим јавним објектима. Одељење се бавило и уређењем водотокова, канала и снабдевања водом, мелиорацијом и метеорологијом, применом свих грађевинских прописа, а са Одељењем за трговину, занатство и индустрију делило је надлежности над електрификацијом. У надлежности овог одељења били су и Дирекција пожаревачких железница, Бановински каменолом у Раковцу и Инспекција парних котлова.¹⁰

Одељење за социјалну политику и народно здравље бавило се заштитом и инспекцијом рада, запошљавањем, управљањем и надзором над болницама и другим здравственим и социјалним установама, њиховим пројектовањем и изградњом. Ово одељење издавало је дозволе и вршило надзор над здравственим и апотекарским установама, радничким коморама, берзом рада. На подручју Дунавске бановине налазиле су се 84 здравствене установе, међу којима 41 болница и санаторијум, домови здравља, школске поликлинике, хигијенски заводи, бање, диспанзери, као и 16 домова за сиромашне, незбринуту и болесну децу, Хигијенски завод и Бановински одбор за проучавање народне исхране.¹¹

Финансијско одељење је било надлежно за израду бановинског буџета који је, након разматрања на седници Банског већа, подношен на одобрење министру финансија. Ово одељење је руководило самосталним бановинским приходима и расходима, контролисало финансијско пословање свих одељења и установа Краљевске банске управе, обављало послове у вези са одобравањем општинских буџета са стопом приреза до 150%, као и оне у вези са зајмовима за изградњу станова бановинских и државних службеника.

⁸ АВ, Ф 126, I, књига 109; III-Досије Фонда/2, стр. 1.

⁹ АВ, Ф 126, Кабинет бана, инв. јед. 1.

¹⁰ АВ, Ф 126, VI, инв. јед. 687, 1930-1935; инв. јед. 540, 1938-1941.

¹¹ АВ, Ф 126, II-21140/ 1930; II-39165/1938.

Осим бројних надлежности у сфери трговине, занатства и индустрије, истоимено Одељење бавило се и пословима из домена банкарства и туризма, као и стручног образовања у поменутим областима, будући да је у Дунавској бановини 1938. године постојало чак 177 стручних школа из области трговине и занатства и четири трговачке академије.¹² Између осталог, ово одељење контролисало је квалитет извозних производа, цене робе широке потрошње, издавало дозволе за оснивање индустријских предузећа, одобравало изградњу или реконструкцију објеката и постројења за електрификацију насеља. Одељење је издавало и дозволе за рад угоститељских објеката, контролисало цене туристичких услуга, а било је надлежно и за аутобуски саобраћај.

Од укупно 22 окружна инспектората у Краљевини Југославији, у Дунавској бановини постојала су четири, за вршење „ефикасног и трајног надзора” у крајевима, удаљеним од седишта банске управе, у Великом Бечкереку, Крагујевцу, Смедереву и Сомбору.¹³ За окружне инспекторе су, обично, постављани бивши велики жупани који нису били средња општеуправна инстанца између среског начелника и бана, већ деташирани органи који су поступали искључиво у име бана, без механизма за предузимање конкретних мера (Костић 1933 : 229). Укидањем окружних инспектората, током 1933/34. године, целокупна њихова надлежност прешла је на Краљевску банску управу.¹⁴

У складу са нормативном поделом надлежности, бановина има и две врсте службеника, банске, односно државне и бановинске, који по закону „имају иста права и дужности”, али ови други нису могли бити постављени на дужност начелника одељења. Због тога су, између осталог, савременици сматрали да су, у пракси, државни службеници били привилеговани, а да су бановински третирани као „чиновници другог реда”.¹⁵

Среска начелства

У 48 срезова Дунавске бановине, срески начелници постављани су краљевим указом, на предлог министра унутрашњих послова који је одлучивао и о њиховом премештају, на предлог бана. Срески начелник је представник владе, његова управна овлашћења су веома широка, а дискрециона права већа него било којег другог државног органа, јер може, по сопственој процени, да предузме „све што је по закону допуштено и траже јавни интереси.” Зато што је „ближи народу и боље види његове потребе”, срески начелник је био обавезан да се детаљно бави свим значајним појавама економског, културног и социјалног живота и да буде „економски вођа, носилац народне просвете, душевни покретач и старатељ повереног му подручја.” (Распис министра унутрашњих послова, 30. јун, 1929).

¹² Виктор Манакин, Бановина Дунавска-општи преглед, Алманах Краљевине Југославије, Загреб, 1931, стр. 17-18.

¹³ АВ, Ф 126, II-2116/931

¹⁴ АВ, Ф 126, II-1601/1936.

¹⁵ Дејан Лучић, Бановински проблеми, Нови Сад, 1931, стр. 20-24.

Бан је имао обавезу да лично или преко инспектора контролише рад средњих начелника, нерешене предмете, поверљива акта, мобилизацијски материјал, документа која су се односила на послове јавне безбедности и полиције, као и благајничко пословање.¹⁶ Уз одобрење надлежног министра, бан је могао пренети неке послове из своје надлежности на средњег начелника који му је, на крају године, подносио је исцрпну годишњу анализу стања у срезу.¹⁷

Министар унутрашњих послова могао је одредити тзв. службене дане, када су се, у местима, удаљеним од седишта, обављали послови из надлежности средњег начелства. У ту сврху, могле су се оснивати средње испоставе, путни и пољопривредни одбори, са циљем да, донекле, надоместе укинуту средњу самоуправу.¹⁸

Општине и градови

Најнижи степен управне организације представљају општине и градови, као „самоуправна тела”, чији су органи бирали на општим и непосредним изборима, с том разликом што је једну трећину градских већника именовао бан, а за Београд и Панчево министар унутрашњих послова. Чланови општинске управе су одборници, прворанжирани на „најјачој кандидатској листи”, а прописана су и ограничења права на избор за одборнике (Закон о општинама, чл. 69-70). Ови органи обављају послове које општина има у својству самоуправе, али и оне које држава пренесе на њих из сопствене надлежности. Самоуправни делокруг општина обухватао је, између осталог, управљање општинском имовином, изградњу и одржавање саобраћајне и друге инфраструктуре, пољопривреду, здравство и социјална питања, образовање. Општина је надлежна и за безбедност саобраћаја, надзор над грађевинама, противпожарну заштиту, месну и пољску полицију, а могла је да доноси обавезне месне уредбе које су ступале на снагу по одобрењу бана. Буџет општина чинили су приходи од њихове имовине и предузећа, а за финансирање својих потреба могле су уводити порезе, прирезе, таксе и трошарине. Дужност председника и општинске управе је „почасна” и они, по правилу, нису плаћени (као и председник градског већа), али им се, по одобрењу бана, може одобрити сразмерна годишња или месечна награда.

Бан је вршио правни и политички надзор над радом општинске управе и могао их је разрешити ако процени да не раде по закону или да њихове одлуке угрожавају државни интерес.¹⁹

¹⁶ АВ, Ф 126, II-54829/1931; Ф 126, II-52281/1934.

¹⁷ АВ, Ф 126, II-9846/1930.

¹⁸ Иво Крбек, Управно право, Загреб, 1932, стр. 237-239.

¹⁹ Бан Дунавске бановине је 1930. сменио општинску управу у Риђици, наводећи да је реч о месту на мађарској граници, „те су потребни људи национално сигурни да би се могла спроводити исправна државна политика.” Исте године, разрешен је дужности члан општинске управе у Банатском Новом Селу јер је давао изјаве „штетне по државне интересе”, а 1935/36. разрешени су чланови општинске управе у Бачком Новом Селу и Торжи (Савином Селу) јер „не владају државним језиком” и председник општине Сурчин јер је „саветовао грађанима немачке националности да гласају за Мачекову странку. АВ, Ф 126, II-12389/1930, 44286/1930, 4191/1935, 7869/1935, 219/1936.

За одлуке о специфичним проблемима појединих делова општина у Дунавској бановини, постојала је институција месног збора и старешине, *кнеза*, који се бира већином гласова, на период од три године, а општински одбор може га разрешити пре истека мандата.

Према закону о градским општинама из 1934, градови у Дунавској бановини били су: Бела Црква, Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Вршац, Крагујевац, Нови Сад, Пожаревац, Рума, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа, Суботица и Шабац.²⁰

Градска начелства имају сличне надлежности, као првостепене општеуправне власти, а орган унутрашње управе је градски начелник, чије су надлежности, формално, исте као среског, али само у градовима у којима не постоје предстојништва градске полиције. У супротном, ова предстојништва имају не само полицијску, већ скоро сву надлежност градова као првостепене општеуправне власти и „врше власт више него сами градски начелници” (Костић, I : 241).

Месне полицијске власти

На подручју Дунавске бановине, постојала је управа полиције у Новом Саду, као њеном седишту, а предстојништва градске полиције су установљена у Великој Кикинди, Великом Бечкереку, Вршцу, Крагујевцу, Сенти, Сомбору, Старој Кањижи и Суботици, а накнадно и у Хоргошу. У Белом Манастиру, Банатском Аранђеловцу, Суботици и Великој Кикинди постојали су и полицијски комесаријати, као ниже организационе јединице. О бројним и разноврсним надлежностима предстојништава градских полиција сведоче њихови месечни извештаји Краљевској банској управи Дунавске бановине, са подацима у унапред прописаном обрасцу. Осим информација о броју и врсти кривичних дела (укључујући „велеиздају”, „шпијунажу”, „увреде” краља или чиновника), ти извештаји су садржали детаљну анализу политичког живота у граду, понашања „бивших политичара” који се „не мире са укидањем парламентарног режима владавине”, расположења „нашег” и „ненационалног” живља, посебно Мађара и Немаца, али и стања у пољопривреди, индустрији, грађевинарству, здравству и просвети, верском животу. Предстојништва су, у градовима, одлучивала чак и о „ценама хлеба, реду и чистоћи у пекарским радњама.”²¹

О безбедности и јавном реду и миру у Дунавској бановини бринула је и жандармерија, односно Дунавски жандармеријски пук, са седиштем у Новом Саду. Била је подређена министру војном, у погледу снабдевања, дисциплине и војне наставе, а у домену одржавања јавне безбедности министру унутрашњих послова. Жандармерија, такође, има широке надлежности, од истраге кривичних дела, преко надзирања опозиционих политичара, до интервенција приликом поплава или на подручјима захваћеним заразним болестима. Због честих

²⁰ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 160, 1934.

²¹ АВ, Ф 126, II-3526, I8.893/1929; II-898/931

жалби и представки грађана, бан је наредио старешинама да енергичније и чешће контролишу рад потчињених и нагласио да са припадницима жандармерије који су у служби показивали немар, грубост и несавесност, треба „рашчистити.”²² Постоје примери да су, због жалби грађана на безразложна „батинања”, општински редари, полицајци и жандари кажњавани или отпуштани.²³

Полицијска контрола јавног и политичког живота била је карактеристична за читаву деценију постојања бановине, а све ригорознија услед заоштравања спољнополитичких прилика и јачања сепаратистичких идеја и покрета у земљи. Под посебном присмотром били су чланови и присталице бивших опозиционих странака или они за које је власт процењивала да су против идеологије југословенства. Кажњавана је свака јавна критика краља, владе, појединих министара, такви текстови у штампи цензурисани или забрањивани, плењен је пропагандни материјал, а сваки политички скуп, макар и у приватним просторијама, морао је бити пријављен, односно одобрен.²⁴ Грађанска и политичка права су у великој мери била ограничена, а свако, макар и вербално, одступање од идеологије интегралног југословенства законом забрањено. Надзор над јавним, првенствено политичким животом био је свеприсутан и обавезујући за органе власти, али су казне, изречене у првом степену за „политичке прекршаје”, по жалбама у другостепеном поступку бивале и поништене.²⁵

Банско веће

Решењем министра унутрашњих послова од 3. јула 1930. године именовани су први бански већници Дунавске бановине. Од укупно 84 члана Банског већа, 47 је представљало срезове, а 37 градове и вароши. Социјална структура Банског већа је хетерогена, међу њима има и велепоседника, индустријалаца, адвоката, свештеника, али и занатлија, „ратара и земљоделаца”, а међу банским већницима има и националних мађина, Мађара, Немаца, Јевреја.²⁶

²² АВ, Ф126, II-93536/1930.

²³ АВ, Ф 126, II-1144/1935; II-3084/1938.

²⁴ Таквих примера има и у пракси Дунавске бановине, као што су евидентни и различити облици антидржавног деловања, нарочито међу Мађарима и Немцима који су били под доминантним утицајем ревизионистичке, односно националсоцијалистичке политике матичних држава. Примери злоупотребе ионако широких овлашћења полиције и жандармерије, свакако, не говоре у прилог демократском карактеру југословенског режима, и по правилу, приписују се Србима, мада, у овом контексту вреди поменути да је на челу Министарства унутрашњих послова пуне три године (1935-1938) био Антон Корошец.

²⁵ Краљевска банска управа поништила је одлуку Претстојништва градске полиције којом је један сомборски лекар кажњен новчаном казном од 300 динара због одржавања политичког састанка у свом стану, без претходне пријаве и одобрења полицијске власти, а Управни суд у Београду поништио је одлуку Краљевске банске управе којом је мештанин Св. Михајла осуђен да плати 300 динара казне зато што је растурао „недозвољене летке Душана Бошковића, народног посланика из Панчева.” - АВ, Ф 126, II-11722/1939, II-10872/1939.

²⁶ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 149, 1930.

Банска већа заседала су редовно једанпут годишње, уочи усвајања бановинског буџета, а ова заседања су могла трајати најдуже 15 дана. Бан је могао сазвати и ванредне седнице, о темама које су се тичале закључивања зајмова, отуђења бановинских непокретности и доношења финансијских уредби.²⁷ На свим заседањима већници су износили појединачна мишљења, а бан је могао наредити да се гласа о појединим темама и предлозима („седањем и устајањем”), па је Правилник прописао да је за рад Банског већа неопходно присуство најмање половине његових чланова.²⁸

Бановински буџет се углавном пунио наплатом бановинских дажбина, такси и трошарина које су се плаћале на сечење шума, коришћење ловишта, риболов, поседовање оружја, све врсте забава, држање паса у градовима, пренос некретнина, регистравање моторних возила и аутобуске карте. У бановински буџет улазила је и трошарина на алкохол и безалкохолна пића, као и средства прикупљена откупом радне обавезе коју је прописала локална самоуправа. За оне који нису плаћали бановинске дажбине Правилником су биле предвиђене новчане и затворске казне.²⁹

Први буџет Дунавске бановине, одобрен решењем министра финансија 15. марта 1930. године, највише средстава наменио је Техничком, Финансијском, Пољопривредном и Просветном одељењу. Са изузетком просвете коју је заменила социјална политика и народно здравље, највише средстава за ове намене издвајано је из буџета Дунавске бановине и наредних девет година. По висини издвајања предњачило је Техничко одељење, а приоритет је имала саобраћајна мрежа, електрификација и хидротехничка постројења.³⁰

Банско веће се, иначе, претежно бавило економским и финансијским питањима, нарочито висином и наплатом пореза. Интересантно је да су већници годинама указивали на чињеницу да је бановински прирез у Дунавској бановини, који је просечно износио око 15%, значајно мањи него у осталим, где се кретао између 25 и 40%. Честе теме седница биле су стање у просвети и здравству, материјални положај и ефикасност бановинске администрације, али и потреба да се нормативно заокружи уставом предвиђена самоуправна функција бановина.³¹ Бројни проблеми које су, из својих средина, преносили већници, проистицали су, делом, из неуједначености законодавства јер су, примера ради, све до 1934. постојали различити прописи о општинским службеницима на подручју Војводине, Шумадије и Срема. Те године, већници су, аklamацијом, усвојили одлуку да се отпочне са градњом банске палате, мада су чланови Банског већа из Шумадије били мишљења да, због економске кризе, тај пројекат треба одложити.³² Чланови већа из градова који су, у прошлости, по својој

²⁷ АВ, Ф 126, Кабинет бана, књига 3

²⁸ Правилник о организацији и раду Банских већа, Београд, 1933.

²⁹ Службени лист Дунавске бановине, бр. 3, 1931.

³⁰ АВ, Ф 126 I, Кабинет бана, књига 1

³¹ АВ, Ф 126, I, Кабинет бана, књига 3

³² У градњу овог здања уложено је више од 58 милиона динара, што је изазвало полемику у јавности, па је чак формирана и анкетна комисија са задатком да испита наводе о прекомерним трошковима. АВ, Ф 126, V, кутија 237.

величини или политичком и управном статусу, предњачили над Новим Садом, попут Сомбора и Суботице, више пута су на седницама изражавали незадовољство, не без основа уверени да седиште бановине доживљава процват, на-уштрб осталих градова.³³

Већници из редова мађарске и немачке националне мањине, по правилу, на заседањима су тражили побољшање социјалних и културних права за своје сународнике.³⁴

Последње, једанаесто редовно заседање Банског већа започело је 17. марта 1941. године, а само неколико дана пошто је Министарство финансија одобрило буџет Дунавске бановине почео је рат.

Литература и извори:

1. Arhiv Vojvodine, Fond 126 - Kraljevska banska uprava Dunavske banovine
2. Muzej Vojvodine, Arhivska zbirka, MF, Dokumenta bivše jugoslovenske vojske
3. Službeni list Dunavske banovine
4. Službene novine Kraljevine Jugoslavije
5. Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1934.
6. Pravilnik o organizaciji i radu Banskih veća, Beograd, 1933.
7. Ivo Krbek, Upravno pravo, I, II, Zagreb, 1929-1932.
8. Dragoš Jevtić, Mirko Mirković, Državnopravna istorija Jugoslavije - odabrani izvori sa komentarima, Savremena administracija, Beograd, 1986.
9. Lazo M. Kostić, Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije, I-III, Beograd, 1933.
10. Ljubodrag Dimić, Istorija srpske državnosti, III tom, Srbija u Jugoslaviji, SANU – ogranak u Novom Sadu, Beseda, izdavačka ustanova pravoslavne Eparhije bačke, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga, Novi Sad, 2001.
11. Dejan Lučić, Banovinski problemi, Štamparija Dunavske banovine, Novi Sad, 1931.
12. Viktor Manakin, Banovina Dunavska-opšti pregled, Almanah Kraljevine Jugoslavije I – IV, Zagreb, 1932.

LEGAL CONSTITUTION OF DANUBE BANOVINIA

Summary: The Danube Banovina was one of the nine administrative and territorial units into which the Kingdom of Yugoslavia was divided in 1929. In his strive to solve the deep political and economical crisis in which the Yugoslav society fell in the late 1920s king Alexander abolished parliamentarianism whereas the banovinas were proclaimed the highest administrative and self-governing territorial units in the Kingdom of Yugoslavia in the acts on the name and the division of the Kingdom into the administrative units and the September Constitution. The 1931 Constitution defined the banovinas as the second-instance general administration authority and the local self-governing body ruled by the Ban as the

³³ Током тридесетих година, више од 60% приземних, 87% једносратних и 95% вишесратних зграда на подручју целе Дунавске бановине, изграђено је у Новом Саду. Славко Станић, Привреда Војводине, приказ њене структуре и њеног привредног развоја, Нови Сад, 1939, стр. 16-17.

³⁴ АВ, Ф 126, II- 9896/1938; Дан, 24. фебруар, 1937.

representative of the supreme authority designated by the king's Decree at the proposal of the Ministerial Council Chairman. The self-governing function of the banovinas was to be performed by the directly elected banovina councils as specific banovina assemblies which would manage the issues in their jurisdiction through the decrees having the force of law in compliance with the existing legislation. It was set in the Constitution that the autonomy of the banovinas would be specified in a particular act which however was never passed and the banovinas functioning was based on the principle of administrative deconcentration. In addition to the legal supervision the September Constitution accounted for the political supervision in case of breach of the general federal interest.

There were two more administrative levels in the Kingdom of Yugoslavia, srezes with broad administrative powers and scope of work and municipalites which were self-governing units with possible governing function within the scope of their work.

Key words: state system, ban, administration of banovina, self-government, control, srez, municipality

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ*

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 338.23:336.74

Прегледни рад
Примљен: 19.09.2018
Одобрен: 14.10.2018
Страна: 557-572

АКТУЕЛНИ АСПЕКТИ МЕНАЏМЕНТА ВИДЕО ИГРЕ КАО НАЈПРОФИТАБИЛНИЈЕГ НОВОГ МЕДИЈА КРЕАТИВНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Сажетак: Данас једну просечну видео игру прави тим од две хиљаде стручњака. Игра се ради на различитим локацијама на планети да би се на крају све на једном месту склопило и тестирало. При томе се на саму израду видео игре пре официјелног пуштања у продају потроши и до 300 милиона долара. Планирање, синхронизација и контрола извршења сваког појединачног рада свих тих хиљада људи и трошења милиона долара нечијег новца захтева најозбиљнији могући менаџерски приступ. У производњи не сме да буде застоја и грешака, не постоји погрешно или недовољно добро разумевање различитих група стваралаца. Због тога менаџмент видео игре данас представља врхунац менаџерске науке и праксе свих времена. Мало где квалитет коначног производа толико зависи од доследне примене научних и практичних метода менаџмента, као у продукцији видео игара. Због тога је од круцијалне важности да темељни принципи менаџмента буду прихваћени као образац понашања и буду преточени у практичне активности људи који одлучују када ће, на шта и како бити потрошене велике суме новца, нарочито у индустрији забаве.

Кључне речи: управљање, планирање, организација, координација, новац

Увод

Видео игре су сасвим сигурно најзначајнији планетарни феномен којим је почео овај век, не само културолошки, већ и глобални цивилизацијски феномен. Индустрија видео игара генерисала је 2017. године 150 милијарди долара, од чега софтверски део чини три четвртине, а хардверски четвртину. Ако се настави овим темпом, до 2021. године би могло да буде достигнуто 200 милијарди долара¹. Та индустрија врши енормни утицај на индустрију компјутерског хардвера дајући тој, за развој привреде важној грани индустрије замах

* sasha.filipovic@gmail.com

¹ <https://www.digi-capital.com/news/2017/07/games-softwarehardware-over-150b-in-2017-200b-by-2021-record-2-8b-invested/>, приступљено 23.09.2017

незамислив без новца стотина милиона играча. Видео игре игра више од две милијарде људи², од тога скоро милијарду онлајн. Видео игре су више од игре. Оне мењају поглед на свет и формирају начин живота у оној мери у којој су начин живота променили и формирали феномени као точак, писмо, парна машина, телефон, филм, мобилни телефон, интернет. Видео игре су најпопуларнији вид забаве. Оне чине саставни део живота већине људи рођених после 1980. године, али и многих рођених раније³. То је огромна индустрија забаве са буџетом који премашује холивудски.⁴ Најскупљи производ индустрије забаве икада направљен је видео игра *Destiny*⁵. Укупни трошкови продукције су износили 500 милиона долара⁶, што је значајно скупље да најскупљег филма *Pirates of the Caribbean: At World's End*⁷, који је за мало пробио предвиђени буџет од 300 милиона долара. При томе, десета најскупља видео игра, *Tomb Raider* из 2013. године је коштала 102 милиона долара.

*Grand Theft Auto IV*⁸, једна од најуспешнијих и најконтроверзнијих конзолних игара свих времена је имала буџет од 100 милиона долара, правио ју је тим од преко 1.500 особа и зарадила је 310 милиона долара на дан објављивања, што је скоро три пута више него што је за први викенд приказивања (три дана) зарадио филм *Spiderman – The Movie* и преко четири пута више од зараде за први викенд приказивања филма Џејмса Камерона *Avatar*⁹. Али, ствари се у свету видео игара мењају великом брзином. *Take-Two Interactive*, власник *Rockstar Games* објавио је да је игра *Grand Theft Auto V*¹⁰ зарадила 800 милиона долара током првог дана продаје и да је достигла милијарду за само три дана. Поређења ради, најновији филм из франшизе *Star Wars, Episode VII: The Force Awakens* је за први викенд зарадио 529 милиона долара, а до зараде од милијарду долара је стигао за 12 дана, што је најбрже за један филм. Иначе, производња игре *GTA V* коштала је 266 милиона долара, а игра је постала носилац седам Гинисових рекорда: „Гејминг није више само хоби без неке посебне вредности, то је доказао *GTA V*, и заиста је узбудљиво да су изазвали Холивуд

² У 2017. години играло је 2,21 милијарду људи, до 2021 број играча ће порастати за 500 милиона <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/>, приступљено 21.08.2017

³ Bywater, Michael: *Fair game*, <http://www.eurozine.com/articles/2010-02-04-bywater-en.html>, приступљено 24. 09. 2017.

⁴ <http://pescanik.net/postena-igra/>, приступљено 23.09.2017

⁵ <http://pescanik.net/postena-igra/>, приступљено 23.09.2017

⁶ *Destiny* је First-Person Shooter видео игра развијена од стране фирме Bungie (www.bungie.net) и објављена од стране фирме Activision. Пуштена је крајем 2014. године за PlayStation 3, PlayStation 4, Xbox 360 и Xbox One конзоле. Спада у игре ”митске научне фантастике”, има мултиплејер ”shared-world” окружење са елементима role-playing игара.

⁷ <http://www.businessinsider.com/the-most-expensive-video-games-ever-made-2014-7#destiny-500-million-10> приступљено 06. 06. 2015

⁸ „Пирати са Кариба: На крају света” (*Pirates of the Caribbean: At World's End*) авантуристички филм Гора Вербинског из 2007. са Џонијем Депом, Орландом Блумом и Киом Најтли у главним улогама. Филм је коштао 341,8 милиона, а зарадио је 963,4 милиона долара

⁹ *Grand Theft Auto IV* је акциона авантура у отвореном свету игре, коју је развила и издала компанија Rockstars Games. Игра је изашла 29. априла 2009. године

⁹ Bywater, Michael: *Fair game*, <http://www.eurozine.com/articles/2010-02-04-bywater-en.html> приступљено 20. 12. 2017.

¹⁰ Игра је изашла 17. септембра 2013. године

и победили,“ рекао је Крејг Глендеј, уредник у *Guinness Book of World Records*. *GTA* апсолутно заслужује да буде прихваћен и препознат као „икона модерног времена“ и британске културе и драго нам је да је игра ушла у нашу књигу¹¹.

Рани менаџмент

Менаџмент као вештина и организациона неопходност нипошто није изум новијих дана. Одувек су људи градили сложене објекте руку и духа, и увек им је за успешан подухват требало планирање, организација, координација. Без примене правила менаџмента древни градитељи не би могли подићи Вавилон, Семирамидине вртове, без менаџментске подршке није било могуће подићи Седам светских чуда, пирамиде у Египту, Анкгор Ват у Камбоџи, Кинески зид, Партеон и остале колосалне грађевине старог и средњег века¹².

Средњи век је разорио многе институције, али се менаџмент одржао. Византијски цар Константин VII¹³ је крајем првог миленијума написао књигу „*De Administrando Imperio*“¹⁴ у којој објашњава неке аспекте управљања државом. Крајем тринаестог века, Марсилије из Падове¹⁵ износи теорију по којој успех послова не зависи само од Бога, иако је његов благослов пожељан, већ људи организовани у демократско друштво морају да учине оно што мора да се учини¹⁶. После просвећења донетог Ренесансом¹⁷, византијски трговци су развили два типа пословне организације (партнерство и заједничка улагања), а уведен је и посебан систем документације и вођења рачуна, данас познат под именом „двојно књиговодство“¹⁸. Претече теоријског приступа управљању великим системима су Адам Смит, Томас Мор и Николо Макијавели.

Модерно привређивање, без обзира да ли се производе стварни или виртуелни производи, круцијално је променило речник и терминологију. Велике светске информационе агенције одавно клијентима нуде „производе“ у виду вести, репортажа, коментара интервјуа, фотографија. Банке, такође, одавно нуде банкарске „производе“ у виду кредита, гаранција, депозита.... Све је то роба, све су то производи чију производњу и продају неко мора да осмисли до најмањих детаља много пре него што производња крене.

Тако је и са медијем који проучавамо, производом индустрије културе – видео играма.

¹¹ <http://www.guinnessworldrecords.com/news/2013/10/confirmed-grand-theft-auto-breaks-six-sales-world-records-51900/> приступљено 20. 12. 2017.

¹² Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007, страна 29

¹³ Константин VII Порфирогенет (905 -959), византијски цар од 945. до 959, и писац.

¹⁴ Написано између 948. и 952. године

¹⁵ Марсилије из Падове (1270 - 1342), физичар и теолог, Милански надбискуп, главно дело „*Defensor pacis*“ (1324)

¹⁶ Catholic Encyclopedia, <http://www.newadvent.org/cathen/09719c.htm>:

Home>Catholic Encyclopedia>M> Marsilius of Padua, приступљено 10. 04. 2018.

¹⁷ Ренесанса, (renaissance – препород) културни и историјски појам који означава доба између 1350. године до 16. века

¹⁸ Vulić, Vladimir: *Razvoj teorija o menadžmentu*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2013, стр. 2

Пројектни менаџмент као доминантни модел менаџмента видео игара

Почетак двадесетог века је било доба тешке индустрије. Огромни профити су бележени у индустрији челика, производњи угља. Министар тешке индустрије је био други човек у држави. Друга половина века мења сферу улагања и добити у корист електронске индустрије. Најбогатији људи света праве компјутере и ИТ технологију. Почетак трећег миленијума уводи културу и културне делатности у сферу профита. Појављује се термин индустрија забаве која бележи огромни раст, а са својим последњим изданком, видео игром обара све рекорде у профиту.

Видео игре су већ неколико година најуноснији сегмент креативних индустрија са тенденцијом да се добит многоструко увећава¹⁹. Већ смо навели да се количина новца који се окреће у индустрији видео игара мери стотинама милијарди долара. Тренд раста ће се наставити и у наредним годинама, с тим што треба очекивати бржи раст у сегменту мобилних и онлајн игара²⁰. Апсолутни првак у заради у свету је белорусска интернет мултиплејер игра *World of Tanks*²¹, која има око десет милиона играча, по којима у просеку зарађује 4,5 долара месечно по сваком. Следствено томе, да би једна видео игра била успешна на тржишту морају најдоследније да се примене сва правила менаџерске науке, овога пута у оквиру посебне гране менаџмента, тзв. пројектног менаџмента²².

Прелазак крупних делова друштвених сфера забаве, спорта, науке, културе, па и пословних, истраживачких, војних подухвата који имају свој почетак и релативно кратко трајање и предвидив завршетак, створили су нови менаџерски појам – пројект. Пројект се најчешће дефинише као сложени и непоновљиви подухват који се предузима у будућности да би се постигли циљеви у предвиђеном времену и са предвиђеним трошковима. Концепт је развијен у САД приликом реализације крупних војних програма и пројеката, и данас се веома успешно користи као незаменљиво управљачко средство за постизање планираних циљева пројекта, а то је реализација пројекта тражених перформанси у планираном времену и са планираним трошковима²³. Пројект је, такође, ”сусрет, дружење, контакт, комуникација уметника и јавности. Дакле, у средиште пажње све више долази квалитет комуникације који се оствари, процес и начин на који је та комуникација остварена, а не дело само.”²⁴

¹⁹ Filipović, Aleksandar: *Video igre kao najozbiljniji biznis kreativne industrije na početku 21. veka*, „Megatrend revija“ vol 10 (2) 2013, Београд, страна 177

²⁰ www.gartner.com, приступљено 23.02.2018.

²¹ ММО игра развијена 2010. године од белорусско-кипарске фирме Wargaming, представља масивну тенковску борбу у II светском рату.

²² Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 271-274

²³ Petar Jovanović: *Šta je projektni menadžment*, Visoka škola za poslovni menadžment, Београд, <http://www.vspm-bg.com/sta-je-projektni-menadzment/> приступљено 20. 02. 2014.

²⁴ Dragičević-Šešić, Milena, Stojković, Branimir, *Kultura: menadžment animacija marketing*, Clio, Београд, 2005, страна 134

У пракси коришћења пројеката и пројектног менаџмента, на глобалном плану постоје извесне разлике између континенталне Европе и англосаксонске традиције. Пројектни систем у континенталној Европи се користи пре свега за финансирање стварања културних производа од интереса за друштво и државу. Англоамерички приступ подразумева знатно шири дијапазон интереса који треба да се остваре појединачним или групним пројектима. Суштина феномена „пројект“ у англосаксонском приступу је „циљ“. Развијени су и посебна теорија и метод, *Management by objectives*²⁵ коју америчка администрација користи за остваривање циљева за које верује да су потребни и корисни за развој америчке нације.

Један од производа који је нарочито иманентан систему финансирања путем пројектног менаџмента је видео игра. Ако пројект дефинишемо као скуп активности које се реализују да би се постигли циљеви у оквиру предвиђеног буџета и планираног времена, односно, пројект посматрамо као јединствен подухват, са почетком и крајем, који изводи велика група људи у сврху остваривања циљева у оквиру унапред дефинисаних параметара трошкова, времена и квалитета, онда је видео игра са својом продукцијом створена за финансирање по принципима пројектног менаџмента. У наставку ћемо дати најважније елементе пројектног менаџмента који се примењују у продукцији највећег броја видео игара.

Најважније фазе менаџмента видео игре

Неопходност примене техника и законитости менаџмента се не поставља као питање без обзира на који сегмент производње се односи, и менаџерски тим, ако жели да направи добар производ, прода га и заради новац, мора да уради оно што теорија и пракса налажу. Тако је и са видео игром и менаџментом видео игре. Иако продукција видео игара има своје специфичности, те специфичности ни мало не утичу на обавезност примене правила менаџмента видео игара, при чему су то, у начелу, иста она правила која треба применити приликом продукције сваког, материјалног или духовног производа који излази на тржиште.

Примењени менаџмент видео игре је дуг и мукотрпан процес²⁶ који се састоји од различитих фаза, и који подразумева техничке и креативне аспекте највишег домета. Развој успешних видео игара траје најмање три године, а оне најбоље захтевају и пет година²⁷ рада неколико стотина врхунских професио-

²⁵ Менаџмент према циљевима (МБО), такође познат као менаџмент по резултатима (МБР) је процес дефинисања циљева у оквиру организације на начин да менаџмент и запослени јасно разумеју шта унутар организације свако од њих треба да уради да би се ти циљеви постигли. Израз „менаџмент према циљевима“ популаризовао је Питер Друкер у својој књизи *The Practice of Management* из 1954. године

²⁶ http://gamesisart.ru/game_dev_create.html приступљено 02. 05. 2018.

²⁷ Betke, Erik: *Game design and production*, Wordware Publishing, inc. Texas, 2003, страна 20-23. Према подацима у књизи, страна 21, развој видео игара „Messiah“, „Max Payne“, „The Sims“, „Duke Nukem Forever“ и „Stonekeep 2“, трајао је пет или више година. При томе, поред игре „Messiah“ стоји напомена „weak sales“, а поред игре „Stonekeep 2“, „project canceled“

налаца. Осмишљавање и креирање видео игре је резултат рада великог тима у коме су сви појединци доказани специјалисти у својој струци, па ипак и поред пажљивог планирања, догоди се да игра не успе на тржишту а велики новац пропадне.

Идеја и визија

Као и код продукције филма, све почиње од идеје за наратив²⁸. Идеја може да крене од карактера, од gameplay-а, филозофије, или нових технологија. Прича коју игром желимо да испричамо је основ идеје и то је оно што једну видео игру разликује од друге, а често и оно што успешну видео игру одваја од мање успешних или промашених. Постоје приче које увек пролазе код публике и код којих нема ризика и грешке, али поједини студији воле да повремено експериментишу и ти експерименти су дали неколико врхунских игара. На идеју се наставља визија игре. Визија је укупна идеја или збир идеја о томе шта би требало да буде конкретна игра. Визија је оно чему екипа треба да тежи док ствара игру. То је посао главног дизајнерског тима и тима продуцената који то треба да плате. Менаџмент треба да обезбеди да реализаторски тим разуме визију. Ако и последњи члан тима не разуме визију, игра може да постане неуједначена и разуђена (straggle²⁹).

Фаза разраде идеје наставља се одабиром жанра. Одређивање жанра коме ће видео игра да припада је нешто што мора да се уради одмах после прихватања наратива. Када је у питању наратив, менаџерски тим још и може да мења неке детаље у ходу, али када се одабере жанр – то је углавном непромењиво. Жанр је нека врста темеља за целу игру. Ако тим жели да промени жанр игре, лакше је да почне да развија нову игру од почетка, него да оно што је урађено прилагођава промени жанра. Жанр треба пажљиво одабрати јер постоје наративи и концепти који једноставно траже одговарајући жанр. Најбољи концепт игре може бити упропашћен погрешним жанром. Теоретичари зато препоручују да менаџмент размисли о комбинацији жанрова и да креира жанровски хибридную игру. Али, ако тим одлучи да комбинује жанрове, онда треба да се увери да познаје добре и лоше стране жанрова које има намеру да користи да се не би десило да, уместо најбољих елемената, узме комбинацију најгорих³⁰.

Само одређивање жанра није довољно за идентификацију типа видео игре. Једна иста прича у једном жанру може да се креира у маниру фантазије или реалном свету, може да буде у далекој будућности или дубокој прошлости. Иста прича, са истим јунацима може да буде предмет пост нуклеарне апокалипсе, другог светског рата или крсташких похода. Тај део одређења игре се

²⁸ Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 3

²⁹ Irish, Dan: *The game producers handbook*, Thomson Course Technology, Boston 2005, с. 102

³⁰ Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 6

обично зове „setting“ и креирање игре у популарном сетингу обезбеђује игри добре почетне позиције. Играчи се добро осећају и познатом и популарном окружењу. Стављање стандардних тема у нетипична окружења чини пријем игре код играча, па и пословни резултат игре ризичним. Ипак, такве игре могу да буду успешне јер постоји посебан сегмент публике која не воли шаблон и монотонију. Ово је осетљива фаза јер на једној страни стоји захтев менаџмента да се ради брзо и да се поштују рокови, а на другој страни настојање уметничког дела тима да осмисли што бољи дизајн игре. У овој фази мудар менаџмент мора да сачека дизајнере да до краја осмисле игру, буквално од прве, до последње сцене. Свака импровизација или претпостављање може да буде погубно. „Један од основних разлога за непоштовање рокова и кашњење је што произвођачи игара почну рад на производу пре него што дизајн буде комплетан“³¹.

Буџет

Када дизајнерски и менаџерски тим констатује да „имају“ игру и да на основу разрађене идеје и визије могу да направе добар и курант производ, о томе обавештавају онога који за то треба да да новац. Тада настаје буџет пројекта који се припрема и контролише по принципима пројектног менаџмента. Они који улажу новац чине то искључиво да би зарадили³² и то више него у неким другим инвестицијама. Да би били сигурни у исплативост пројекта, финансијери траже детаљну документацију, планове, процене, ангажују независне агенције које треба да процене ризике и профит.

Када се пројект прихвати за финансирање, израђује се детаљан развојни буџет. „Издавач обично тражи да производни тим изради буџет у временској линији и да одреди колико ће новца бити потрошено сваког месеца током производног циклуса“³³. Буџет се саставља на основу пројектне документације која се израђује и доставља на почетку пројекта, а обично се зове „концепт документ“. То је укрштени документ који синхронизује развој игре и трошкове у реалном времену. Вил Рајт³⁴ је то сликовито описао „Сваког дана ја покушавам да утврдим које су три најважније ствари које треба да избалансирам тог дана. Да ли је то величина мог уметничког тима насупрот буџету за тестирање? Да ли је то количина труда коју треба уложити у кориснички интерфејс (UI) или на елементе симулације? Да ли треба да посветим већу пажњу

³¹ Irish Dan: *The game producers handbook*, Thomson Course Technology, Boston 2005, s. 104

³² Moore E. Michael, Sward Jennifer: *Game design and development - Introduction to the game industry*, Pearson Education, New Jersey 2007, страна 236

³³ Moore E. Michael, Sward Jennifer: *Game design and development - Introduction to the game industry*, Pearson Education, New Jersey 2007, страна 235

³⁴ Вилијам Ралф „Вил“ Рајт (William Ralph "Will" Wright, 1960-) амерички дизајнер видео игара и оснивач некада моћне компаније за продукцију видео игара *Maxis*, који је касније радио за компанију *Electronic Arts*, и био оригинални дизајнер једне од најпопуларнијих видео игара, франшизе *The Sims*, симулације реалног живота, која је изнедрила бројне наставке, као и друге популарне видео игре

музици или осветљењу или виртуалним камерама. Постоји јако пуно различитих места на које можете потрошити ваш новац и ваше људске ресурсе. Тако да је питање које сваког дана треба да постављате себи: „Од свих фактора које покушавам да избалансирам у овом тренутку, чему треба да се посветим сутра, и на том нивоу, који су то поднивои у продукцији око којих треба да посветим највише размишљања око баланса потрошње ресурса које имам на располагању?³⁵”

Алати

Наредна фаза о којој менаџмент мора да донесе одлуку је фаза одабира средстава или алата којима ће се производ, односно игра правити. Менаџери су овде суочени са необичним феноменом света рачунара - и материјал и алат за израду игре и њеног дизајна је један исти ентитет - код компјутерског програма. Компјутерски код је као грађевински материјал - дигиталне слике, тродимензионални модели, звуци и текстови, све су то нивои јединица и нула. Практично, поступак писања кода је поступак израде видео игре.

Избор компјутерског кода није ствар тренутка нити нешто о чему се воде расправе. Овде га помињемо зато што је то једноставно фаза о којој менаџмент мора да води рачуна³⁶. Велики студији имају усвојене процедуре писања кода видео игре, али код малих произвођача или код нискобуџетних *indie*³⁷ игара, програмери могу да раде игру користећи један или други компјутерски код. Писање кода и стално проверавање функционалности урађеног посла је мучан задатак који траје и траје, али програмери имају разрађене процедуре за верификацију функционалности кода.

Погон игре³⁸ (*game engine*) је нешто што се мора одабрати у следећој операцији. Као и код компјутерског кода и овде је избор, мање више урађен још у фази идеје. Данас постоје неколико *game engine-a* којима се погоне све видео игре³⁹. Ти мултифункционални софтвери су прилагођени за различите варијанте, и потребно је само имплементирати (учитати) компјутерски код и експериментална фаза коришћења видео игре може да почне. *Game engine* има унапред имплементиране основне функције које обједињују графику, звук, објекте и

³⁵ Вил Рајт у Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 78

³⁶ Bethke, Erik: *Game Development and Production*, Wordware Publishing, Inc, Plano, Texas, USA, 2003, страна 16

³⁷ *Independent video game*, или *indie game*, видео игра која се креира без финансијске подршке издавача. *Indie* игре се често фокусирају на иновације и ослањају се на дигиталну дистрибуцију. *Indie* играње је забележило пораст популарности у другој половини 2000-тих година, првенствено због нових метода онлајн дистрибуције и развојних алата. Неке *indie* игре су биле финансијски веома успешне (*Undertale*, *Braid*, *World of Goo*, *Minecraft*).

³⁸ “Game engine” као термин на енглеском језику по негде се на српски језик преводи и као „мотор игре“

³⁹ „idTech 5“, „Unreal Engine 3/3.5“, „CryEngine 3“, „Source engine“

њихово кретање. Употреба *game engin-a* не ослобађа програмере посла, али посао смањује на минимум. Они стандардни софтвер модул морају да прилагоде идеји и захтевима конкретне игре да би она добила јединственост и препознатљивост. Али, софтвер за *game engin* није јевтин, он мора да се купи, па једна од првих одлука менаџерског тима је да ли да се игра развија у оквиру сопственог софтвера за погон игре⁴⁰, или да се купи један од готових софтвера чија је функционалност више пута проверена и доказана.

Механика игре

Ако игру упоредимо са живим организмом, *механика игре* (*Game mechanics*) представљају мозак и нервни систем. Или, ако замислимо игру као кућу у изградњи, механика игре ће се појавити у облику електричних, водоводних, топоводних и других инсталација. Употребити погрешни софтвер за механику игре значи имати прелепу и модерну кућу у којој не функционише осветљење, водовод и канализација, односно имати кућу у којој није могуће живети. Пандан погрешних одлука око квалитета механике игре је имати неигриву игру.

Механика игре је скуп правила по којима ће игра реаговати на команде које задаје играч. Шта се дешава ако акција играч уради “ово” или “оно”? Таквих проблема може бити на стотине, чак и хиљаде. У овом сегменту менаџмента најважнији човек је Интерфејс дизајнер. Ерик Бетке препоручује менаџерима да не почињу изразу игре ако немају једног експерта за Интерфејс дизајн. “Овај уметник ће учинити навигацију кроз меније ваше игре занимљивом и забавном активношћу⁴¹”.

Скуп менаџерских послова у оквиру овог сегмента наставља се избором објеката⁴² који су темељ сваке механике игре. То су протагонист⁴³ игре, компјутеризовани противници, секундарни персонал игре (NPC, non-playable characters), покретни објекти, пејзажи, другим речима, све што се приказује на монитору са свим својим својствима и свим могућим активностима. Механика игре одређује системе управљања активностима протагонисте, одговара за коректно имплементирање физичких закона и вештачку интелигенцију која управља понашањем и активностима антагониста који су обично под компјутеризованим контролом (Artificial Intelligence).

⁴⁰ Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 166

⁴¹ Betke, Erik: *Game design and production*, Wordware Publishing, inc. Texas, 2003, страна 47

⁴² Графички приказ видео игре на монитору садржи две целине. Једна су непокретни делови, другу чине покретни делови, или објекти игре. Све што се креће по монитору, без обзира да ли покретима управља играч, или не, су објекти видео игре. Објекти имају свој визуелни изглед (graphics), своје звуке (sounds), своју физику (physics), начин контроле (playerinput), итд. Све то заједно чини компоненте видео игре

⁴³ Протагонист (старогрчки: πρωταγωνιστής (протагонистес), првобитно “први играч у играма агон, први агонист”, касније назив за главни лик у драмама, а данас главни лик у сваком уметничком делу које подразумева нарацију. Супротан лик је антагонист.

Креирање нивоа

Наредни корак је подела игре на одвојене сегменте – нивое. Свет игре у којој се одвија наратив смештен је у одвојене виртуелне просторе или локације које зовемо нивоима (*levels*). Прелазак на наредни ниво треба заслужити или освојити успешним завршетком актуелног нивоа, мада игре често садрже мноштво дискретних нивоа са тек видљивим прелазима у току наратива. Међутим, последњих година, захваљујући повећаној снази хардвера, све су доступније игре са једним великим светом – простором игре, само условно подељеним различитим локацијама.

Ако је видео игра оно што видимо на монитору када стартујемо софтвер, онда израда видео игре почиње тек сада. До сада од игре постоји само голи скелет који почиње да поприма графичке одлике и облике. Те послове раде врхунски специјалисти, уметници, дизајнери. Најпре се раде артефакти објеката о којима смо говорили. То су протагонисти, антагонисти, разни *game* артикли, *backlight*.... У почетку, они су нацртани или на папиру или на компјутеру помоћу графичког таблета. У малим студијама за производњу игара овај корак је опциони, али је у великим компанијама потребно свим другим дизајнерима и креаторима игре показати слике и објаснити им основне замисли које они даље треба да имплементирања, сваки у свом домену.

На основу усвојених артефаката дизајнери креирају дводимензионалне спрајтова пиксела или тродимензионалне моделе полигона. За објекте који ће се кретати током игре, треба направити анимацију. Чак и ако имамо мали број ликова који се покрећу активностима играча, број анимираних покрета понекад се мери стотинама. Менаџмент видео игара овде има помоћ посебне технологије “*motion capture*”⁴⁴, која омогућава креирање анимације на основу кретања реалних људи. Ова технологија је доступна само великим и веома богатим студијама. Да би се користила *Motion Capture* технологија, поред скупе опреме, треба платити и групу глумаца. Ограничење ове технологије је што може да се користи само за анимацију хуманоидних 3Д-карактера.

Израда позадине је лакши део посла. Једном се направи слика, постави се на право место на нивоу и, без икаквих измена, заборави⁴⁵. Специјални ефекти или *background* визуелни ефекти, иако изгледају гламурозно, нису захтевни. То су у ствари анимације са честицама које се крећу и филтерима за боју. Зраци светлости у различитим правцима, ватра на згради у пламену, дим граната после експлозије, ласерски зрак из пушке, употреба блур⁴⁶ филтера за ефекте под водом или амбијент слабо осветљеног места – све су то лако створиви ефекти. Без таквих ефеката, игра ће изгледати просто и превише обично. Употреба специјалних ефеката игра додаје осветљеност, сочност и изражајност.

⁴⁴ Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 194-195

⁴⁵ Ибид, страна 99

⁴⁶ *Blur* или *motion blur*, визуелни ефект који додаје замућење сликама позадине, или што је чешће, приказу објеката у покрету. Даје већу реалистичност и импресивност приказу игре.

У овој фази остаје да се ураде приступни и одјавни екрани, екрани са нивоима, опцијама, разним сетовањима. На екранима игре постоји скуп елемената на које може да се примените дизајн - број живота, мапе, пречице менија, инвентар протагонисте, листе задатака, дијалози екрана. На енглеском то се зове GUI (Graphical User Interface - графички кориснички интерфејс). "Start menu" се често назива визит картом игре и треба да буде урађен са посебном пажњом, јер од њега по некад зависи да ли ће играч уопште да почне да игра ту игру.

Прича и заплет

Привлачење великог броја играча да купе и играју баш ту игру је компликован посао, али је још теже задржати играча и навести га да игру одигра до краја. Било које разочарење, досадан сценарио или место у игри које се тешко прелази могу одвратити играча од игре. Зато менаџмент видео игре мора да обезбеди праву стратегију кретања кроз причу света игре, правилно дозира прогрес у игри, да омогући течност играња и добре амплитуде тешких и лаких елемената у игри. Основна структура добре приче је откривена одавно. Она се зове прича у три чина⁴⁷. Први пут ју је споменуо Аристотел у својој *Поетици*⁴⁸. Његова структура је врло једноставна: прича мора имају свој почетак, средину и крај.

Добар сиже игре са узбудљивим заплетима мора да буде доследан жанру, али и логици живота на Земљи. Заплет мора да буде уверљив, сваки лик мора да има јединствену и доследну личност и да све заплете решава у складу са својим карактером у игри. Догађаји у причи морају да имају логичан ток, сцене на монитору морају да имају доследну логику⁴⁹. Ако су сви делови сцене јасно осветљени, осим једног који је у магли или сенци, играч ту мора да наиђе на мистерију, сплетку, непријатно изненађење.

Сценарио игре, скрипте, догађаји, звук

Сада наступа серија активности веома сличних снимању филмова. На основу приче, сценаристи пишу сценарио и књигу снимања, експерти за дија-

⁴⁷ "The Three-Act Structure", код: Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.coursepttr.com>, 2004, страна 97

⁴⁸ Поетика (Ποιητική) је Аристотелово дело написано око 335. пне које говори о песничкој вештини, односно уметности. Верује се да је *Поетика* сачињена од бележака Аристотелових ученика са предавања у Лицеју. Ово дело је својим учењем о трагедији извршило огроман утицај на каснију естетичку мисао у европској култури. Уобичајени превод грчког термина *поесис* је песништво или поезија. Платон и Аристотел су под тим термином подразумевали све подражавалачке (миметичке) вештине

⁴⁹ Bethke, Erik: *Game Development and Production*, Wordware Publishing, Inc, Plano, Texas, USA, 2003, страна 371

логе раде свој посао, помоћне екипе раде уметнуте сцене (cutscene) и скринсејвере. Екипа режисера и монтажера све то спаја у једну сувислу видео причу.

Звук у видео игри има три компоненте, и у начелу, има исту функцију као на филму. Звучни ефекти треба да прате радњу и догађаје на филму и дочарају реалистичност радње и појединачних догађаја. Звучни ефекти морају да буду логични и да одговарају звучним манифестацијама аналогних догађаја у реалном свету. Ватра треба да пуцкета, водопад има свој звук, као и ветар, експлозије, итд.

Музика је други звучни сегмент и представља важан стилистички елемент игре који може да има велики утицај на играча и драматику игре. Трећи ниво је звук у постпродукцији и углавном се јавља у виду дијалога или монолога протагонисте или наратора. Ова компонента је веома скупа, нарочито када велики студији за нараторе ангажују познате филмске глумце. У нискобуџетним играма, дијалози или монолози се приказују у текстуалном облику, без звука.

Иако место и улога звука у систему менаџмента делује секундарно јер само прати оно што се визуелно приказује у интеракцији играча и игре – није тако. Озбиљни теоретичари менаџмента видео игре саветују да се звуку у игри посвети подједнака пажња као и свему другом. „Прво правило употребе звука у игри подразумева ангажовање најбољих стручњака. Немојте користити пријатеље или људе из канцеларије. Гејмери су одрасли слушајући професионалне глумце на телевизији и радију и очекују исти квалитет говора и у играма које играју. Аматерски говор ликова одмах ће уништити реализам ваших ликова⁵⁰.“

Монтажа и постпродукција

Процес развоја велике игре је дизајниран тако да његове различите елементе обрађују различите групе стручњака. У почетној фази игра је лабава збирка креативних производа у разним областима стваралаштва: слика, звукова, 3Д-модела, архитектуре, текстова, скица, видео секвенци, декорација. На крају долази фаза у којој све те елементе треба склопити. Збирка креативних производа се постави на *game engine* и елементи се спајају од почетка игре према крају. Производ који се добије је алфа верзија видео игре. У том тренутку, већ је могуће тестирање појединачних нивоа, скрипти⁵¹ и других механизма. У овој фази је технички могуће направити и демо верзију, или чак видео приказ играња да би се потенцијални играчи заинтересовали за игру.

Када је игра потпуно састављена и функционална, остаје само да се отклоне настале грешке. Оне се не могу избећи и појављују у сваком случају. Сами елементи игре су јасни и једноставни, али однос између њих је толико компликован да процес отклањања грешака и опоравка игре од грешке ангажу-

⁵⁰ Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004, страна 185

⁵¹ Релативно једноставни текстуални фајлови којима се остварује веза између дизајна игре и вештачке интелигенције игре.

је и до две трећине временског трајања пројекта. Фаза отклањања грешака у игри зове се бета верзија. Проналажењем грешака у игри баве се посебно ангажовани тестери. Врло често, као тестери се јављају групе обичних играча, а то може да буде почетак њихове каријере у овој индустрији. Најлакши начин да се реши овај проблем је у онлајн играма - програмери организују отворено бесплатно бета тестирање⁵² који укључује све играче.

Продаја, реклама, локализација

Када креативни тим заврши посао и направи функционалну игру, сви други послови и сва друга питања прелазе у надлежност менаџмента продаје. То су кредити, финансије, уговори, заштита права, промоције, локализација, продаја. Велики студији те послове обично поверавају специјализованим агенцијама.

Индустрија видео игара није као тржиште за друге производе, она, као ретко која има своје специфичности. Информације међу активним играчима се размењују брзином интернета и покривају цели свет. Најефикаснија реклама једне игре је њен висок квалитет. Ако је тако, игра ће постати предмет расправе на порталима, блоговима, гејминг часописима. Играчи ће почети да играју игру и да је коментаришу преносећи информације о њој, што представља најефикаснији и најјевтинији вид рекламе и оглашавања.

Играчи воле да играју игре у којима се користи матерњи језик. То је привилегија великих тржишта, и велике гејминг компаније су поделиле светско тржиште на неколико региона за које се ради локализација комплетне видео игре или њених делова.

Корисничка подршка и унапређивање софтвера игре

Техничка подршка је обавезан сегмент озбиљне игре и озбиљне гејминг компаније. Подршка мора да обезбеди најмање одговоре на сва питања везана за функционисање игре и решавање евентуалних проблема, решења за могуће конфликте игре са другим софтвером или хардвером, савете за сваку могућу ситуацију у којој може да се нађе играч. Игре често имају свој официјелни сајт на коме произвођач даје додатне податке и кодове за лакше играње, савладавање препрека и прелажење нивоа.

Често се, и поред опсежног тестирања појаве сметње у функционисању игре које онемогућавају играње. Дешава се да хардверске компаније издају нови производ који има конфликт са постојећом игром. Произвођачи су тада приморани да издају тзв. закрпе (patches) који отклањају конфликт, као што и

⁵² Више од 100 компанија које производе видео игре укључујући и оне највеће плаћају неколико десетина хиљада особа да тестирају нове игре пре неко што оне буду званично пуштене у продају. Постоје неколико нивоа тестирања које се обележавају грчким словима алфа, бета, итд. Тестирање траје неколико месеци и служи да се отклоне сви недостаци у игри. Уобичајена цена која се плаћа тестерима је 4 до 5 долара за сат тестирања-играња.

поједини произвођачи хардвера издају нове драјвере који омогућавају да популарна видео игра ради на том хардверу.

Последњи вид прилагођавања тржишту је издавање додатака. То се обично дешава када се играчи „изиграју“ веома популарне игре и засите се расположивим нивоима. Компанија у том тренутку убади на тржиште исту ту игру са новим нивоима. Игра је обично праћена и новим, напреднијим опцијама постојећег *game play-a*, али таман толико напредним да прате прогрес визуелизације, али не траже нове хардверске захтеве.

Закључак

У менаџменту, генерално, нема много мудрости, и без обзира на који сегмент производње се односи, менаџерски тим, ако жели да направи добар производ, прода га и заради новац, мора да уради оно што теорија и пракса налажу. Тако је и са видео игром и менаџментом видео игре. Иако продукција видео игара има своје специфичности, те специфичности ни мало не утичу на обавезност примене правила менаџмента видео игара, при чему су то, у начелу, иста она правила која треба применити приликом продукције сваког, материјалног или духовног производа који излази на тржиште.

Примењени менаџмент видео игре је дуг и мукотрпан процес⁵³ који се састоји од различитих фаза, и који подразумева техничке и креативне аспекте највишег дитета. Осмишљавање и креирање видео игре је резултат рада великог тима у коме су сви појединци доказани специјалисти у својој струци.

Процес стварања видео игре је заснован на прецизно пројектованом ланцу фаза и услова⁵⁴, и неопходно је свакој фази приступити са подједнаком озбиљношћу и сваки задатак доследно извршити. Ако једна од фаза није урађена како треба, све следеће фазе ће бити некавалитетне, а производ ће бити лоша игра. Проблеми који могу настати су такве ствари као што кашњење у производњи, неспоразуми између људи укључених у производњу игре, трајав или недовршен посао, нездрава и стресна атмосфера рада, лоша комуникација између чланова екипе и незадовољавајући финални производ. Зато је улога добро постављеног менаџмента видео игре незаменљива. Сви проблеми се могу предвидети и избећи уз боље планирање, и бољу комуникацију међу онима који су укључени у производњу игре, односно, уз доследну примену најбољих знања и искустава менаџмента видео игре.

⁵³ http://gamesisart.ru/game_dev_create.html, приступљено 13.05.2017

⁵⁴ Sundström, Ylva: *Game design and production Frequent problems in game development*, Uppsala University, Sweden, 2012, <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:604988/FULLTEXT01.pdf>, приступљено 01. 04. 2015

Литература са нетографијом

1. <https://newzoo.com/insights/articles/global-games-market-reaches-99-6-billion-2016-mobile-generating-37/>
2. <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/>
3. Bywater, Michael: *Fair game*, <http://www.eurozine.com/articles/2010-02-04-bywater-en.html>, приступљено 24. 09. 2017.
4. <http://pescanik.net/postena-igra/>, приступљено 23.09.2017
5. <http://www.businessinsider.com/the-most-expensive-video-games-ever-made-2014-7#destiny-500-million-10> приступљено 06. 06. 2017
6. <http://www.guinnessworldrecords.com/news/2013/10/confirmed-grand-theft-auto-breaks-six-sales-world-records-51900/> приступљено 20. 12. 2017.
7. Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007,
8. <http://www.newadvent.org/cathen/09719c.htm>: Home>Catholic Encyclopedia>M> приступљено 10. 04. 2018.
9. Vulić, Vladimir: *Razvoj teorija o menadžmentu*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2013,
10. Filipović, Aleksandar: *Video igre kao najozbiljniji biznis kreativne industrije na početku 21. veka*, „Megatrend revija“ vol 10 (2) 2013, Beograd,
11. www.gartner.com, приступљено 23. 02. 2018.
12. Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004,
13. Jovanović, Petar: *Šta je projektni menadžment*, Visoka škola za poslovni menadžment, Beograd, <http://www.vspm-bg.com/sta-je-projektni-menadzment/>приступљено 20. 02. 2017.
14. Drucker, Peter F, *The Practice of Management*, Harpers Business, 1954. Claremont Graduate School, California USA
15. Dragičević-Šešić, Milena, Stojković, Branimir, *Kultura: menadžment animacija marketing*, Clio, Beograd, 2005,
16. http://gamesisart.ru/game_dev_create.html приступљено 02. 05. 2017.
17. Betke, Erik: *Game design and production*, Wordware Publishing, inc. Texas, 2003, Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004,
18. Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, preveo Miloš N. Đurić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
19. Irish, Dan: *The game producers handbook*, Thomson Course Technology, Boston 2005,
20. Moore E. Michael, Sward Jennifer: *Game design and development - Introduction to the game industry*, Pearson Education, New Jersey 2007
21. Vil Rajt y Bates, Bob: *Game design*, second edition, Thomson Course Technology PTR, a division of Thomson Course Technology 25 Thomson Place, Boston, MA 02210, <http://www.courseptr.com>, 2004,
22. Sundström, Ylva: *Game design and production Frequent problems in game development*, Uppsala University, Sweden, 2012,

CURRENT ASPECTS OF VIDEO GAME MANAGEMENT AS THE MOST PROFITABLE NEW MEDIA OF THE CREATIVE INDUSTRY

Summary: An average contemporary video game is created by a team of some 2,000 experts in various fields. A different parts of a game is created on different locations around the planet only to be compiled and tested at one location. In addition, for production of a large video game up to 300 million dollars are spent before the official launch. Planning, synchronization and control of execution of every individual task of all those people involved in the production process and spending of millions of dollars of investors' money demands the most serious managerial approach. There cannot be delays or hiatuses in the production, nor can there be differing or poor understanding between these various groups of creative individuals. Therefore, the video game management currently is a pinnacle of management of creative industries. The quality of the finalized product is directly tied to strict application of scientific and practical management methods in video game production as in any other field. Because of that it is of crucial importance that founding principles of management are applied as a behavior pattern and translated into practical activities of people involved in creating a product of the creative industries.

Key words: management, planning, organization, coordination, money

АЛЕКСАНДРА М. ТЕРЗИЋ*
Географски институт „Јован Цвијић“
Београд
НЕВЕНА ЂУРЧИЋ
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 338.483(497.11):339.138

Прегледни рад
Примљен: 05.03.2018
Одобрен: 14.08.2018
Страна: 573-583

УРБАНИСТИЧКЕ ВИЗИЈЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ:

Београдска тврђава

Сажетак: Историјски градови и њихове тврђаве представљају атрактивне туристичке дестинације, а културни туризам у оваквим просторима бележи константни раст, посебно када су у питању велики градски центри. Тврђаве, као значајна историјска места, често су предмет разних планова и пројеката који имају за циљ њихово унапређење, адекватније коришћење и боље управљање њиховим ресурсима. Тема овог рада јесу предлози за обнову и ревитализацију тврђава, као историјских просторних целина, са посебним аспектом на Београдску тврђаву. На примеру различитих архитектонско-урбанистичких идеја предлаганих током 20. века за простор Београдске тврђаве, у раду ће бити разматрано како су ове визије и решња доприносиле повећању атрактивности овог важног културног добра. Атрактивност историјског, архитектонског и културног наслеђа које је акумулирано на релативно малом простору, привлачи велики број туриста. Код већег броја тврђава, уочени су проблеми у одрживом коришћењу и адекватној намени оваквог типа споменичког наслеђа. Посета историјским градовима има у својој основи културолошке аспекте туризма, узрокован јаким културним мотивима уз високе едукативне, искуствене и визуелне захтеве посетилаца. Самим тим постоји потреба за осмишљавањем квалитетне и разнолике туристичке понуде и садржаја. Овај рад тежи да да историјски приказ идејних решења за уређење Београдске тврђаве, као и различитих принципа у очувању, заштити, унапређењу и коришћењу тврђава као јавних простора, са посебним фокусом на њиховом културном и туристичком значају.

Кључне речи: Београдска тврђава, архитектура, туризам, култура

Тврђава као архитектонска целина и јавни простор

Савремено друштво заснива се на идеји културног наслеђа као основе људског идентитета и простора. Реформа српског друштва тежи ка неговању принципа глобалних вредности, што утиче на промену негативних ставова о

* a.terzic@gi.sanu.rs.ac

природним и културним ресурсима, што је посебно евидентно у досадашњим принципима очувања културног наслеђа, које је, осим физичке угрожености, дуго времена трпело и одређену друштвену маргинализацију. Савремени концепти у туризму доводе до тога да се јавни ресурси прилагођавају стандардима одрживог развоја, тако што се стављају у функцију друштвених и економских интереса локалних заједница. Велики градови, представљају важне туристичке дестинације, чија се атрактивност темељи како на архитектонским, културним и историјским споменицима, тако и на општем културном окружењу, догађајима, могућностима за опуштање, забаву, провод, пословање и куповину. Према Чомићу и Вићићу (2013) туризам је у комплементарном и синергетском односу са економским сектором и основним функцијама града. Туризам реконструише, обнавља и оживљава, те доноси нови живот запуштеним и напуштеним местима и објектима, тако што замењује старе функције новом туристичком функцијом, која постаје нова доминантна и уједињујућа активност која подржава развој других економских сектора.

Тврђаве су део културног наслеђа Србије, које углавном уживају статус културног добра и за које постоји велики интерес да се искористе у циљу туристичке понуде. Да би се то догодило потребне су знатне инвестиције и напори на њиховој обнови, уређењу и презентацији. Заједница, у мноштву других друштвених циљева, треба имати потребу за заштитом архитектонског и културног наслеђа, чиме се мери и квалитет живота у одређеном простору. Са циљем јачања свести грађана о важности и могућности коришћења наслеђа у развијеним заједницама прелази се са досадашњег становишта да је заштита посао влада и њених агенција на ново становиште да тај посао држава треба делити са локалном заједницом (Pendlebury, 2009). Културне атракције, као што су централни градски тргови, тврђаве и паркови, културне институције и поједине манифестације, су углавном јавни ресурси. Ипак, са порастом употребе, имају тенденцију да постану својеврсни производи, чувани и одржавани од стране државе и до одређене мере комерцијализовани, када је приступ добру ограничен (физички или финансијски). У овом контексту туристичка функција игра значајну улогу, с обзиром да, када туристи плаћају посету туристичких ресурса, они треба и да учествују у њиховом даљем очувању. Ипак, чест случај је да се само мали део прихода јавних добара користи за очување и управљање културним добрима.

Београдска тврђава спада у подручја интегративне конзервације над којим се примењује скуп метода којима се користи служба заштите споменика културе према Закону о културним добрима – техничка конзервација, реконструкција и ревитализација, као и метода којима се користи урбанистичка заштита, за који је надлежан Завод за заштиту споменика културе града Београда. Туристичка валоризација Београдске тврђаве, као културно-историјског комплекса, основа је за развој квалитетног туристичког производа и стварање основе за унапређење културне туристичке понуде града Београда. Процена туристичког развоја културних добара заступљених у оквирима тврђаве, констатован на основи „матрице тржишне атрактивности и осетљивости добара“ као и на основу научног приступа у процени туристичке вредности културних

добара сврстава Београдску тврђаву у културно добро са високим вредностима у области туристичког сектора и високих вредности када је у питању менаџмент културних добара, на основу чега се може закључити да је Београдска тврђава једна од кључних атракција града и поседује огроман туристички потенцијал (Терзић, 2014). Када је у питању тенденција ка комерцијализацији тврђава у Србији, и Београдске тврђаве у овом конкретном случају, мали су изгледи да се комерцијализација у доминантној мери реализује. Обзиром да простор тврђаве, данас, у основи функционише као јавни парк, са мноштвом додатних садржаја, махом споменичког и комерцијалног типа, додатна комерцијализација није неопходна нити изводљива са аспекта прихватљивости исте за локлану заједницу, која је и главни корисник овог простора. Туристичка функција тврђаве у овом смислу је периферна, иако се Београдска тврђава сматра једним од најатрактивнијих туристичких ресурса града.

Београдска тврђава – урбанистичке визије и планови

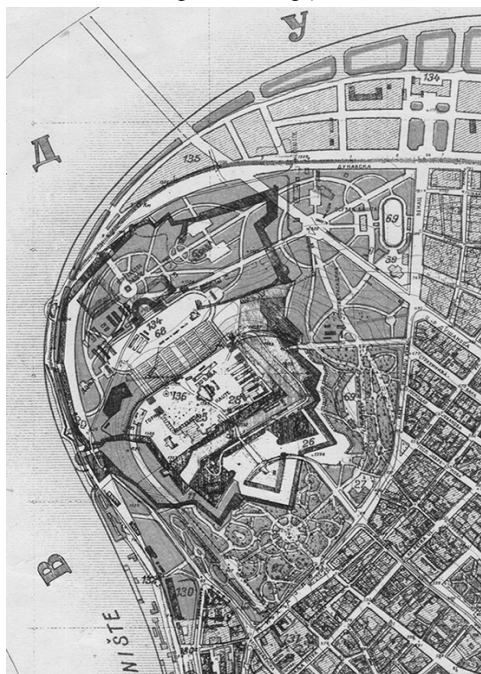
Београдска тврђава историјски је имала важну гео-стратешку позицију, а повољан положај гребена смештеног на ушћу Саве у Дунав, искоришћен је за настањивање још од праисторијских времена. Прво насеље основано је током неолита, насељавањем Келта у 3. веку п.н.е. добија име Сингидуну, да би од 1. века н.е. постао римски логор, а потом и римска колонија. Поделом Римског царства, Сингидунум улази у састав Источног римског царства (Византије) и поприма изглед византијског утврђења - Сингидона (Ђидић, 2007). Доласком Словена у 7. веку, тврђава и њено подграђе добијају име „Бели град” – Београд. У наредном периоду налазио се под влашћу Бугара (9. и 10. Века), Византије (11. и 12. Века), Средњовековне Србије (13. и 15. Века). Од 1402. године постаје престоница српске државе, када се приступа опсежној обнови утврђења, а тврђава је подељена на Горњи и Доњи град. Већ 1427. године Београд поново припада Угарима који знатно ојачавају тврђаву (Калић-Мијушковић, 1967). Након тога, тврђава постаје поприште борби између Аустрије и Турске, који наизменично владају тврђавом и у више наврата руше и обнављају њене зидине. Коначна предаја тврђаве Србима десила се 1867. године, када она губи своју стратешку функцију.

За урбанистички развој и преображај Београда, од пресудног значаја био турско напуштање Тврђаве, 1867. године, али она и даље остаје подређена војним потребама српске војске све до краја Првог светског рата. Убрзо потом урађен је *Први регулациони план Вароши у шанцу* (1867. године), чиме су дефинисана начела о рационалној основи насеља, положају јавних зграда, формирању тргова, стварању зелених површина и естетским захтевима, те се даје и идеја да се „градско поље“ Калемегдан претвори у парковски простор са уређеним стазама и шеталиштем према Сави. Године 1869. започели су први радови на уређењу градског поља „Калемегдана“, док је уређење Малог Калемегдана започето тек 1900. године (Недић, 1976; Врзић и Грозданић, 2011). У низу каснијих пројеката за улепшавање појединих делова града и у генералним урбанистичким плановима појављује се велики број предлога за даље урбанис-

тичко уређење Београдске тврђаве. Посебно значајно место међу њима припада *Генералном урбанистичком плану Београда* који је 1912. године израдио француски архитекта Албан Шамбон, који предлаже да се евакуишу војни садржаји Београдске тврђаве и искористи њен изузетан природни положај за одмор и разоноду грађана, претварањем целог простора Горњег и Доњег града у парк (Милатовић, 1980; Врзић и Грозданић, 2011).

У Првом светском рату оштећени су бедеми и све грађевине унутар зидина, а до почетка Другог рата сви војни објекти ће бити углавном уклоњени. Између два светска рата парк Калемегдан добија данашњи изглед. Израдом новог *Генералног плана Београда из 1923-4. године* су започете реконструкција и даља изградња Београда, а Калемегданској тераси је дат изузетан значај, који се огледао у њеном повезивању и проширењу до трга у Горњем граду, чиме се главно шеталиште Калемегдана сједињује са историјским простором Тврђаве, а уједно и саобраћајно повезује са Савским кејом изградњом Великог степеништа. Истиче се изузетан природни положај Горњег града, као и потреба да Тврђава, поред хортикултурног уређења, добије и карактеристичне објекте и

Слика 1. Решење простора
Београдске тврђаве

Извор: *Генерални план Београда из 1923-24. Године*

друштвено-културну садржину. Горњи град планом је предвиђен као барокни трг са четири музеја, *симетрично уклопљених у оквиру главних зидина, са два бастiona и са централно постављеним спомеником ослобођења, односно Мештровићевом скулптуром „Победник“*. Од тог пројекта реализован је *Војни музеј* у западном бастionу и *Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“* постављен на Малом Калемегдану. Неостварена замишљена *Генералног плана* било је продужење Малог Калемегдана до Дунавског булевара, чиме се предвиђало и парковско уређење целе површине Доњег града, са спортским стадионом. Одлуком градског већа Општине града Београда из 1935. године, приступило се оснивању *Зоолошког врта*, чиме је један део Калемегдана и простора Тврђаве употребљен за његово уређење. У то време почиње да се археолошки проучава простор Београдске тврђаве (од 1936. године), и

Током Другог светског рата, приобална зона Београда претрпела је знатна разарања, и тада су нестале у потпуности многе историјски значајне грађевине и културне институције. Период после Другог светског рата, није донео битне промене Београдској тврђави. Послератна свест, доводи до истицања значаја споменичког наслеђа, што је утицало на то да је комплекс Београдске тврђаве у потпуности демилитаризован и стављен под заштиту државе (Решење бр. 1108 од 2. 12. 1946. године, Одељења за заштиту споменика културе НР Србије) (Поповић, 1991; Терзић, 2014). Према *Идејном урбанистичком плану реконструкције Београда из 1948. године*, јавила се идеја да се Доњи и Горњи град споје у једну функционалну целину, чиме би се створила основа за подизање нових монументалних зграда на простору Тврђаве. Идејне скице из 1948. године, представљали су основ за израду новог *Генералног плана Београда из 1950. године*, којим се планира да се Калемегдански парк прошири на Горњи град, Доњи град и део приобалних терена поред Дунава. Тада се дефинишу границе подручја Калемегдана, од обале Дунава, Париском улицом до Савског пристаништам које су потврђене *Одлуком о заштити, уређењу и одржавању Народног парка Калемегдан 1952. године* (Службени гласник, бр. 1–2, 1952). *Решењем Завода за заштиту споменика културе града Београда* (бр. 290/4, 1965), Београдска тврђава проглашена је спомеником културе. *Детаљни урбанистички план Калемегдана из 1969. године* (Сл. лист града Београда, бр. 6/69) предвиђа да се простор Доњег града, од изграђеног кеја на Сави до куле Небојше, остави у природном стању, уз предлог да се архитектонско-урбанистичка пластика Београдске тврђаве обезбеди очувањем њене силуете уз евентуалну реконструкцију појединих делова, остваривањем музејске и сценске намене појединих простора и објеката. *Генерални урбанистички план Београда из 1972. године* (Сл. лист града Београда, бр. 17/72), имао је сличан став према Калемегдану и Тврђави, а детаљније разраде поставке плана ће се израђивати до 1985. године када је израђена *Студија централне зоне Београда*. Овом студијом је, у погледу унапређења активности и квалитета урбане средине старог језгра Београда, планирано уређење Кнез Михаилове улице као пешачке зоне, уређење Косанчићевог венца као зоне историјско-амбијенталног карактера, док се заштићени простор Београдске тврђаве штити у постојећим границама. *Изменама и допунама Генералног урбанистичког плана Београда 1985. године* (Сл. лист града Београда, бр. 2/85), концепција просторне организације града, заснива се на очувању физиономије појединих делова града уз развијање нових градских целина, уз постепено увођење примарне инфраструктуре и заштите од подземних вода, што је предуслов за активирање коришћења подручја Доњег града Београдске тврђаве за рекреативне и пословне активности. Доношењем *Генералног плана Београда 2021* (Сл. лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07 и 63/09) прелази се на афирмацију урбаног контекста Београда, где се архитектонско наслеђе поставља као основни развојни ресурс, а старо језгро Београда се дефинише као градски простор примарне туристичке вредности, доминантне привредне и рекреативне функције. За Београдску тврђаву се истиче да је она „*историјско језгро Београда, чије су основице и уређења и коришћења дефинисане већ у првим годинама стицања незави-*

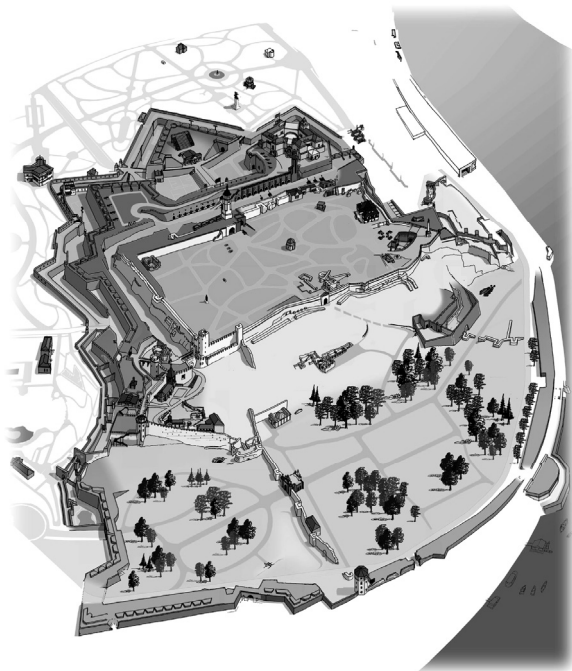
сности српске државе, са свешћу о јединственом значају овог простора, који је проглашен за културно добро од изузетног значаја“. Даље се истиче значај парковског простора у смислу будућег уређења простора као јавног простора са проширењем пешачких стаза и могућношћу креирања компатибилних јавних и комерцијалних намена превасходно у већ постојећим објектима (Врзић и Грозданић, 2011).

До данас, у складу са друштвено-економским и техничко-технолошким преображајем друштва, еволуирао је и став Службе заштите у погледу начина и метода заштите и обнове историјског наслеђа, при чему је уређење Београдске тврђаве у складу с њеним историјским значајем и даље један од приоритетних задатака. У *Елаборату заштите културно-историјског наслеђа*, рађеном за потребе израде предметног плана, а којим се третира простор Београдске тврђаве, експлицитно се износи став Службе заштите да је неопходно измештање железничке пруге и транзитне колске саобраћајнице из приобалног појаса, као и уклањање, у целини или делимично, неодговарајућих садржаја (Зоолошки врт, зона индустрије и складишта, бесправно подигнути објекти). Завод за заштиту споменика културе града Београда у оквиру плана рада за 2010. годину покренуо је иницијативу за доношење Одлуке о изради урбанистичког плана за подручје споменичког комплекса Београдске тврђаве (Сл. лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07 и 63/09), чиме се истиче његова споменичко-културолошка функција, али и доминантна туристичка функција простора тврђаве и објеката у њеним оквирима.

Објекти и садржаји у оквирима Београдске тврђаве

Београдска тврђава данас представља централни симбол града Београда, јавни парк, културно средиште и најпосећенију туристичку атракцију овог града. Поред богатог културно-уметничког програма и активности на конзервацији и ревитализацији тврђаве, на простору тврђаве константно се реализују програми са циљем унапређења туристичке понуде. У њеним оквирима налазе се: две цркве – црква Ружица (1867.) и црква Св. Петке (1937.), Војни музеј (основан 1956. године у згради некадашњег Војногеографског института из 1924. године), Галерија београдске тврђаве у Сахат кули, Галерија природњачког музеја, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“ (1928.), Завод за заштиту споменика културе града Београда, Зоолошки врт (1936), музеј „Кула Небојша“ (2011), Научноистраживачки центар археолошког института, Опсерваторија астрономског друштва, Планетаријум астрономског друштва „Руђер Бошковић“ као и бројни споменици и спомен-обележја, уметничке радионице и атељеи, сувенирнице, инфо-центри, опсерваторијуми, итд. Од културних садржаја на тврђави издвајају се: сталне изложбене поставке у Кули Небојши (посвећена историји српског и грчког народа), стална поставка римских камених споменика из збирке Народног музеја у Београда, повремене изложбене поставке у Војном бункеру у Горњем граду, повремене изложбе у Галерији Стамбол капије, Сувенирница и радионица старих заната у Стамбол капији, тематске изложбе на Савском шеталишту, платоу код Гробнице народних хероја и испред Уметничког павиљона „Цвијета Зузорић“ итд.

Слика 2. Панорамски изглед Тврђаве са туристичким садржајима

Извор: ЈП Београдска тврђава;
аутор А. Станојловић

лни рад на бољем представљању Тврђаве који се огледа у бољој комуникацији и информисању посетилаца.

Музичко-сценски програм реализује се на Музичком павиљону, на сцени на Равелину иза Галерије Природњачког музеја и у Казамама Војног музеја, док се у оквиру манифестација као што су „Дани Београда“, „Дана европске баштине“, „Дунавфест“, „Ноћ истраживача“, на простору Тврђаве организују и бројни програми едукативног и забавног карактера. Туристичка интерпретација и анимација се сматрају кључним аспектима који осигуравају квалитет туристичког доживљаја, тако да се сматрају ефективним средством менаџмента и елементом одрживог туризма на културним дестинацијама (Richards, Wilson, 2006). Ради подизања вишег нивоа туристичке услуге и унапређења пословања неопходан је ста-

Аспекти управљања Београдском тврђавом

Укључивањем културних споменика у развој туризма, оно постаје културни туристички ресурс који захтева активно управљање како би се осигурала реалистична очекивања посетилаца и њихово адекватно понашање на дестинацији (Russo, 2002; Timothy & Boyd, 2006). Међутим, ови ресурси захтевају улагање рада и средстава да би доносили позитивне практичне ефекте, трансформишући се притом у туристичке атракције. Од 2002. године Београдском тврђавом и парком Калемегдан управља ЈП Београдска тврђава, чије се финансирање врши из буџета града Београда. Основни циљеви и функције овог предузећа стављене су у контекст промовисања Тврђаве, очувања баштине, унапређење историјских, архитектонских и пословних вредности ради јачања идентитета Београдске тврђаве као предуслов за постизање вишег нивоа привлачности за посетиоце, инвеститоре и кориснике, као и стварања концепта препознатљивости и задовољства код Београђана као основних корисника Комплекса (ЈП Београдска тврђава, 2016). Од оснивања предузећа реализовани

су радови на одржавању објеката и инсталација на простору тврђаве, као и на конзервацији и ревитализацији објеката, са циљем да тврђава постане кључни културно-туристички комплекс и атракција на националном нивоу (Терзић, 2014). У периоду од 2005. најзначајније активности обухватале су заштиту, презентацију и ревитализацију најугроженијих делова Комплекса, за шта су коришћене махом субвенције и дотације (1.324 милиона динара). Међу бројним пројектима који су реализовани истичу се: адаптација Галерије у Стамбол капији, ревитализација Сектора 1 Југоисточног бедема Горњег града, конзервација и рестаурација дела Савског шеталишта, оснивање Секције тврђава и остатака утврђених градова у Србији, стварање предуслова за приступање УНЕСКО баштини, очување старих заната, обележавање објеката и споменика, а планирана је израда пројекта туристичке сигнализације, итд (ЈП Београдска тврђава).

Тврђава као туристичка атракција

На основу спроведених истраживања о атрактивности Београдске тврђаве може се доћи до одређених закључака о њеном друштвеном и туристичком значају. Питања идентитета Београда и његових главних туристичких атракција, била су тема истраживања туристичке организације Београда (2011/2012) када је међу 10 најпопуларнијих атракција града издвојена на првом месту Београдска тврђава (Ћомић & Вићић, 2013). Међутим, анализом најзначајнијих туристичких атракција Београда, коју препоручује ТОБ и оних које су заправо најпосећеније, постоје значајне разлике, па се уместо Београдске тврђаве, заправо масовно посећују атракције ниже културне вредности као што су шопинг центар „Ушће“, Кућу цвећа, спортски стадијуми, итд (Ћомић & Вићић, 2013). Истраживање спроведено 2013. године о туристичком идентитету Београда, разматрало је са различитих аспеката водеће туристичке атракције Београда, те се на основу ставова иностраних туриста на првом месту нашао Амбијент Београда и Београдске тврђаве, а исти је евидентиран и као најмаркантнији симбол Београда. Између осталог, анкета која је спроведена 2013. године у Београду, између осталог садржала је и питања о улози тврђаве у животу локалне заједнице, при чему су добијени следећи одговори: 3,9% испитаника сматра тврђаву местом свакодневног живота и рада, 37,2% испитаника сматра тврђаву излетиштем (доминантна улога парковског простора), 31,3% местом окупљања, 23,4% местом одржавања манифестација, 4,2% испитаника дало неодређени одговор. Као највећи проблем код културних споменика и туристичких ресурса на територији града Београда резултати су показали сличне проблеме као и у другим градовима Србије, при томе је најчешћи одговор био: недостатак инфраструктуре и сигнализације (14,8%), недостатак конзервације и управљања (31,6%), недостатак угоститељских капацитета и услуга (18,4%), недостатак интерпретације (18,9%), недостатак маркетинга и промоције (16,3%). Резултати истраживања јавног мњења о позицији тврђава и развоја туризма у Србији указују на релативно позитивне ставове о ресурсима и потенцијалима за развој туризма, као и на свест и бригу локалног становниш-

тва о културним споменицима, али истовремено и незнање и немоћ да било шта ураде како би побољшали тренутно стање (Терзић, 2014). Са аспекта туристичке посећености, најрелевантнији показатељ је степен искоришћености туристичких објеката. Према доступним подацима о продаји улазница за Београдску тврђаву, 2015. године продато је укупно 3000 обједињених улазница, док је у групним посетама продато је 17000. На основу индивидуалних посета за „Кулу Небојшу“ продато је 1300 улазница, за Велики барутни магацин 1000, Римски бунар је посетило 10500 особа, Војни бункер 1000 особа, Сахат кулу 1000 особа. Притом треба навести и да је током 2015. године на простору Београдске тврђаве организовано 32 изложбе, 11 музичко-сценских догађаја, 7 едукативно-забавних програма и 8 веома посећених фестивала. Зоолошки врт заузима знатан део простора Београдске тврђаве и функционише као посебна јединица, а може се рећи да представља и највећу туристичку атракцију, обзиром да кроз њега годишње прође од 300.000 до 500.000 посетилаца.

Закључак

Међу слабостима Београдске тврђаве као туристичког производа уочава се њена генерална непрепознатљивост као развијене туристичке дестинације на нивоу града и Републике Србије, што је генерално видљиво и у структури посетилаца и организованости посета (мање од 20% посета Београдској тврђави чине групне посете). Јасно уочљив проблем је неафирмисаност културних атракција на овом простору, недостатак угоститељских капацитета и информативних садржаја и интерпретације, затим недовољан број стручних кадрова и недостатак организоване водичке службе. Кључне слабости везују се за ограничен инвестициони прилив за туристичке пројекте и недовољно развијен дестинацијски маркетинг систем. Снажан интензитет слабости је запажен код дестинацијског маркетинга обзиром на недостатак препознатљивог позиционирања Београдске тврђаве на нивоу туристичке понуде града Београда. Иако је скорашњим дефинисањем јаког управљачког механизма на нивоу саме тврђаве, који се огледа у делатности ЈП Београдска тврђава, професионални приступ развоју туристичког производа у великој мери обезбеђен, даљи рад на изградњи комплексног ланца вредности је неопходан. Слабости је могуће превазићи спровођењем планова развоја и изградом комплетних студија туристичког развоја на овом простору, уз неизбежну и неопходну сарадњу на свим нивоима, како између јавних институција тако и између приватног и јавног сектора. Са друге стране, динамика смањења и елиминисања постојећих слабости зависи и од расположивости финансијских средстава, што ће зависити од општег економског развоја земље и доступности страних инвестиционих фондова. Битно је да је уочени интензитет могућности за развој Београдске тврђаве знатно већи од интензитета претњи, те да се развојне тенденције крећу у позитивном смеру када је у питању одрживи туристички развој тврђаве. Из свега наведеног, види се знатан помак у смислу унапређивања културне и туристичке понуде тврђаве и града Београда у односу на раније периоде.

Међутим, слаба посећеност узрокована је недовољним промотивним активностима и општој неинформисаности како локалног становништва тако и туриста о садржајима које Београдска тврђава нуди.

Литература:

1. Vrzić, Đ., Grozdanić, M. (2011): Prikaz područja Beogradske tvrđave u istorijskim i urbanističkim planovima kao prilog budućim procesima planiranja. *Nasleđe*, br. 12, str. 219 – 245.
2. Čomić, Đ., Vičić, S. (2013): National and tourist identity of cities the case study of Belgrade. *Quaestus-Multidisciplinary Research Journal*, 15-27.
3. Đidić, P. (2008): *Tvrđave i ostaci utvrđenih gradova*. Beograd.
4. Kalić-Mijušković, J. (1967): *Beograd u srednjem veku*. SKZ Beograd.
5. Milatović, Milka (1980): *Alban Šambon: Generalni urbanistički plan Beograda*, Godišnjak grada Beograda, knj. XXVII, Beograd, str. 221–238.
6. Nedić, Svetlana (1976) *Urbanističko uređenje Beograda od 1886–1914*, Godišnjak grada Beograda, knj. XXIII, MGB, Beograd, str. 175–210.
7. Richards, G., Wilson, J. (2006): The Creative Turn in Regeneration: Creative Spaces, Spectacles and Tourism in Cities. *Tourism, Culture and Regeneration*, pp. 12-24.
8. Pendlebury, J., (2009): *Conservation in the Age of Consensus*. London: Routledge
9. Popović, M. (1991): *Beogradska tvrđava*. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
10. Popović, M. (2006): *Beogradska tvrđava*. Beograd
11. Russo, A. P. (2002): The ‘Vicious Circle’ of tourism development in heritage cities. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 165–182.
12. Terzić, A. (2014): *Perspektive razvoja kulturne rute „Tvrđave na Dunavu“ u funkciji obogaćivanja turističke ponude Srbije*. Posebna izdanja, GI „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd, vol. 88.
13. Terzić, A., Bjeljac, Ž. (2015): Problemi revitalizacije arhitektonskog nasleđa i turističkog uređenja u Srbiji. *Kultura polisa*, br. 28, 475-488.
14. Timothy, D., & Boyd, S. (2006): Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives. *Journal of Heritage Tourism*, vol. 1(1), 1-16.
15. Službeni glasnik RS, br. 14/79.
16. Odluka o Detaljnom urbanističkom planu Kalemegdana, *Službeni list grada Beograda*, br. 6/69.
17. Centralna zona Beograda, Osnovne urbanističke i planerske postavke, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, Beograd, 1976.
18. Generalni plan Beograda 2021, *Službeni list grada Beograda*, broj 27/03, 25/05, 34/07 i 63/09; www.urbel.com
19. JP Beogradska tvrđava, plan programskih aktivnosti za 2016. godinu; <http://www.beogradskatvrđjava.co.rs>.

ARCHITECTURAL VISIONS AND ENCHANCEMENT OF TOURISM OFFER: Belgrade fortress

Summary: Historic towns and their fortresses represent attractive tourist destinations. Cultural tourism in such areas records constant growth, especially when fortresses are located within large urban centers. Fortresses, as important historical sites, are often a subject to various urban plans and projects, aiming at their physical improvement, proper use and better management of cultural resources. The subject of this study is to present the proposals for reconstruction and revitalisation of fortresses, taking the Belgrade Fortress as case study. Based on several architectural and urban-planning ideas proposed during the 20th century for the space of the Belgrade Fortress, the paper will discuss how these visions and solutions have contributed to increase of the attractiveness of this cultural heritage. The Belgrade Fortress complex was first placed under protection in 1946, followed by its declaration for a cultural monument in 1956, issued by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade. Today, the Belgrade Fortress with Kalemegdan Park is a historic complex enjoying the highest level of heritage protection as a cultural property of outstanding national significance. There were numerous plans for reconstructions and revitalisation of Belgrade fortress and Kalemegdan area. In 1969, a detailed master plan for the Kalemegdan area was developed with long term perspective of the heritage protection. With a view to upgrading Belgrade's tourism and cultural offer, a priority item on the heritage protection and planning services in the area is generally in accordance with its historical importance and current social needs. The high quality of heritage assets, accumulated in a relatively small area of Belgrade fortress, attracts a large number of tourists every year. However, Belgrade fortresses encounter some problems in sustainable development and proper management, which were partially overcome by the establishment of the strong managing body Public Company „Belgrade Fortress“ in 2002. A visit to historical locations is considered as cultural aspect of tourism. It arises from strong cultural needs of visitors, and relies on their high educational, experiential and visual requirements and expectations. Therefore there is a need for designing high quality tourist offer and a variety of tourist facilities and programmes. Since the historic sites in Serbia is currently in unfavourable situation, dealing with a number of problems in terms of conservation, protection and revitalization, development plans point out the potentials and solutions which can be found in affirmation of tourism. This paper aims to present historical conceptual designs for spatial planning of the Belgrade Fortress, as well as various principles in conservation, protection, improvement and use of fortress as public space, with a special focus on their cultural and tourist significance.

Key words: Belgrade fortress, architecture, tourism, culture

ДУШКО КУЗОВИЋ

Дофар Универзитет
Колеџ за инжењере
Салала
Султанат Оман

УДК 349.4:351.778.5(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 15.09.2018
Одобен: 12.10.2018
Страна: 585-594

ПОЛОЖАЈ КУЋЕ НА ПАРЦЕЛИ У ВАРОШИЦАМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ

Сажетак: Највећи утицај на облик грађевинске парцеле и положај објекта на њој има начин настанка насеља и њен положај у оквиру блока. Евидентна је разлика између парцела у плански заснованим насељима и насељима која су регулисана. У плански формираним насељима (Бајина Башта) формиране су парцеле чија геометрија је усклађена са обликом градског блока. У накнадно регулисаним насељима (Ариље, Косјерић) парцеле имају малу ширину и велику дубину. У Ужицу планом из 1863 је разматран положај улица и јавних простора. План из 1891. дефинише и парцелацију унутар блока.

Кључне речи: парцела у варошицама Србије, урбанизам у Србији 19. века, варошице у Србији 19. века, положај објекта на парцели, урбанизам обновљене Србије.

Увод

Варошице југозападне Србије су основане на три начина: плански (Пожег 1832., Рогачица 1839., Бајина Башта 1858.), путем реконструкције постојећих насеља (Ивањица 1846., Ужице 1863.) или потпуно спонтано (да би биле регулисане у поступку проглашења за варошице) (Ариље 1880., Косјерић 1892., Чајетина 1930.). Захваљујући низу околности варошице су добиле свој визуелни идентитет. Један од битних чинилаца идентитета варошица је структура блока и однос између слободних и изгражених површина шштосе манифестује највише кроз положај куће на парцели. Како постоји евидентна потреба очувања визуелних особина варошица у Србији потребно је разумети узроке настанка карактеристичних решења и утицаја који су га обликовали.

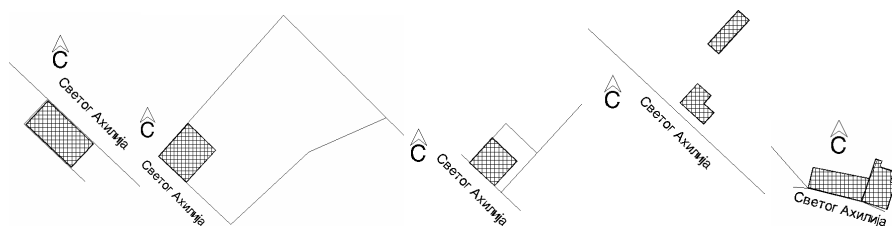
Простор који пручава овај рад је ограничен са севера планином Повлен, са истока планином Маљен, са запада реком Дрином а са југа планинским масивом Голије и Јавора. Историјски оквир овог рада почиње са Другим српским устанком и завршава се крајем 19. века односно са почетком Првог светског рата 1914. године. Литература за тему којом се бави овај рад је настајала сукцесивно од половине 19. века од стране Стојана Обрадовића (Обрадовић, 1858), Феликс Каница (Каниц, 1985), Љубе Павловића (Павловић, 1925), Јована

Цвијића (Цвијић, 1931), Драгиша Пантелића (Пантелић, 1936), Ото Дубислав Пирха (Пирх, 1983), Арнолд Арчибалд Патона (Paton, 1845), Јоакима Вујића (Вујић, 1902), Максима Евгеновића (Евгеновић, 1877), итд. Истраживања спроведена половином 20. века су начинили Бранислав Којић (Којић, 1949; Којић, 1941; Којић, 1970; Којић, 1976), Бранко Максимовић (Максимовић, 1962; Максимовић, 1978; Максимовић, 1974; Максимовић, 1972-1973), Новак Живковић (Живковић, 1979; Живковић, 1981; Живковић, 1984; Живковић, 1981; Живковић, 2000), Владимир Мацура (Мацура, 1983; Мацура, 1984), Иван Здравковић (Здравковић, 1990), Надежда Пешић-Максимовић (Максимовић-Пешић, 1974; Максимовић-Пешић, 2015), Душко Кузовић (Кузовић, 1998; Кузовић, 2013а; Кузовић, 2013б; Кузовић, 2013в; Кузовић, 2014а; Кузовић, 2014б), итд. Циљ рада је да се анализирају и специфицирају особине положаја куће на парцели у варошицама западне Србије у смислу анализе геометрије парцеле и положаја објеката на парцели. Резултат рада треба да помогне у бољем разумевању варошица како при проучавању тако и при савременом урбанистичком планирању.

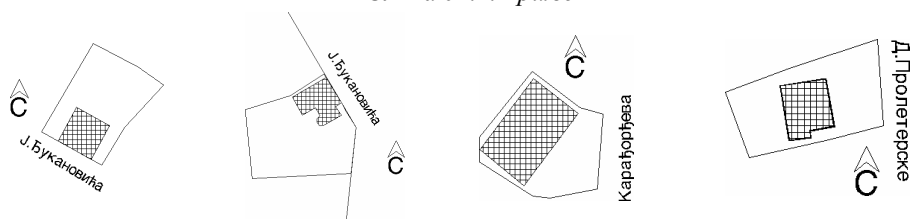
Документација

У разматрању грађевинске парцеле мора се имати у виду начин настанка насеља, односно локација парцеле у оквиру насеља. У погледу настанка насеља велика је разлика између парцела у новоподигнутим варошицама од од оних које су регулисане. Чак и међу новоподигнутим насељима постоји разлика у геометрији парцеле, на пример као што је случај код варошице Пожега где је приликом регулације насеља задржана постојећа парцелација која се већ налазила на терену или је у складу са новим потребама насеља обликована и парцелација (Бајина Башта). У Бајиној Башти, заједно са обликовањем саобраћајница, формиране су и нове парцеле које су усклађене са обликом градског блока као и положајем у односу на улицу.

Насупрот томе у Пожеги је, у источном делу насеља, задржана парцелација која је постојала пре обележавања насеља која је онемогућила даље спровођење првобитне замисли из Плана о ортогоналној саобраћајној мрежи. Величина парцеле је била у потпуности неусаглашена са положајем у градском блоку. Таква ситуација касније је омогућила да поједини власници своје парцеле уситњавају и продају на тржишту често вршећи притисак за корекцију саобраћајне мреже у складу са њиховим потребама. Многе парцеле које излазе на градски трг имају додатни приступ јавној површини и на дијагоналној страни градског блока. Поменуте парцеле, у оквиру блокова у насељу, пружају се на две стране блока најчешће под неправилним углом. То је касније произвело велики проблем у регулацији насеља. У Бајиној Башти проблема прузрокованих парцелацијом није било, јер су примењена искуства из претходно уређених варошица (Пожега, Рогачица, Ивањица). У насељима која су накнадно регулисана као што су Ариље и Косјерић грађевинске парцеле имају приближно правилну геометрију са малом ширином и дужином која допире до половине градског блока.

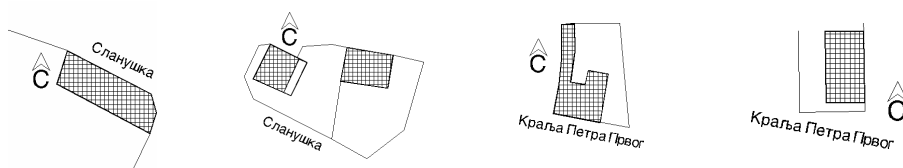
Слика 01.1. Ариље

Слика 01.2. Косјерић

Слика 01.3. Пожега

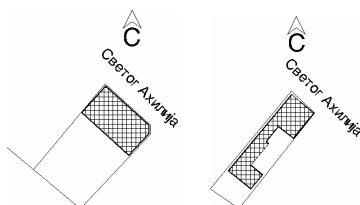
Слика 01.4. Ужице

Слика 01. Примери парцеле на којој се објекат налази на регулационој линији.

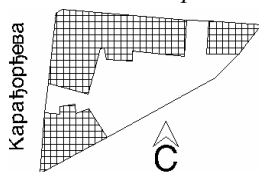
Објекат заузима само део ширине уличног фронта, не додирује бочне границе парцеле и улаз у парцелу је са једне од бочних страна објекта.

У Ужицу је велики број градских саобраћајница задржао своје правце након регулације из 1863. (Кузовић, 2013а) и 1891. године (Кузовић, 2013в).

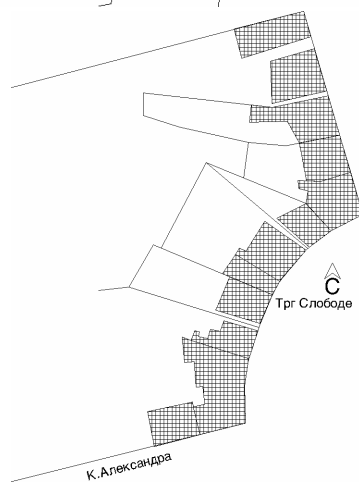
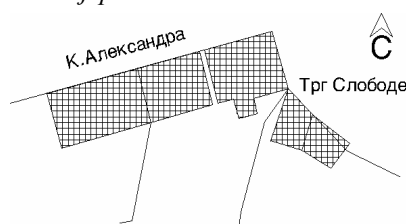
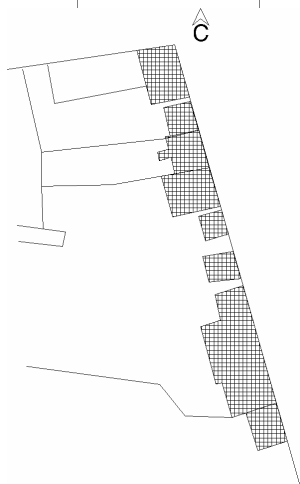
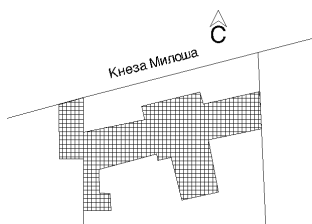
Велики број објеката је постојао у граду али је већина страдала у пожару 1863. године. Првим урбанистичким планом, начињеним 1863. године, разматран је само изгорели део вароши претежно се бавећи улицама и јавним просторима. План из 1891. године већ разматра и унутрашњу парцелацију унутар блока у много случајева дајући препоруке како извршити артикулацију земљишта унутар граница блока. Препорученом парцелацијом, у зависности од локације и димензија блока у коме се налази земљиште, углавном се стварају парцеле са малом ширином уличног фронта и дужином која допире до приближно средине градског блока, са посебно обрађеним парцелама на угловима блока. Према плану се може констатовати да је ширина уличног фронта парцеле усаглашавана са већ постојећим објектима који су могли да се уклопе у регулацију.

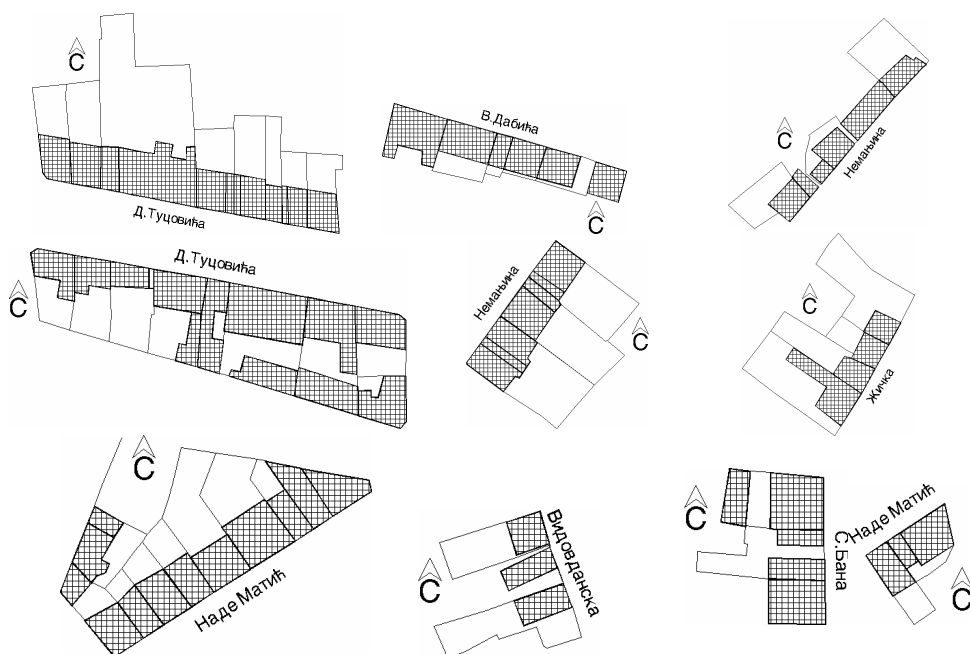
Слика 02.1. Ариље

Слика 02.2. Косјерић

Слика 02.3. Пожега

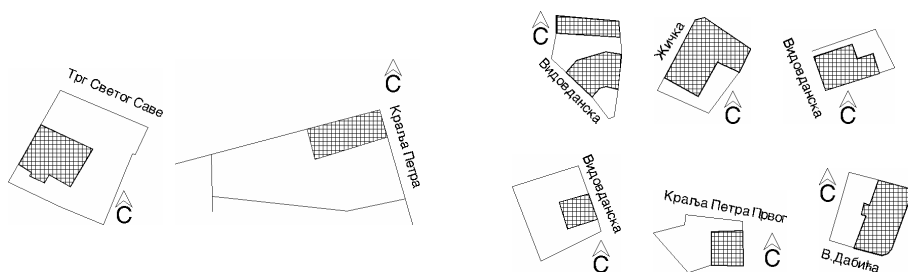

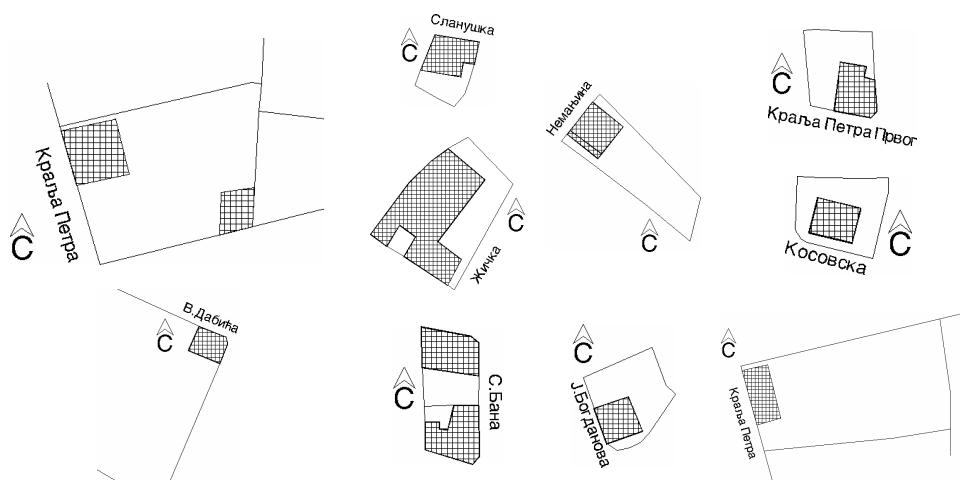
Слика 02.4. Ужице

Слика 02. Примери парцела у којима објекат заузима целу ширину уличног фронта, додирује бочне границе парцеле. Улаз у парцелу је кроз објекат.

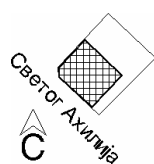
Парцеле дуж улице Немањине, Жичке, ул.уз Коштички поток, Босанске су имале малу ширину уличног фронта и дубину која је била 4 -6 пута већа. Парцеле дуж Сланушке улице, Жичке улице имале су дубину парцеле која је била 2-3 пута већа од ширине уличног фронта. Дуж главне улице парцеле су имале малу ширину уличног фронта, нарочито у делу око Гимназије и Житне пијаце те се не може говорити о јасно дефинисаном односу страна грађевинске парцеле. Према положају објекта према регулационој линији и ширина захвата регулационе линије може се издвојити неколико карактеристичних типова:

1. Куће на регулационој линији улице,
2. Угаоне куће,
3. Слободностојеће куће у унутрашњости парцеле,
4. Дворишне куће.

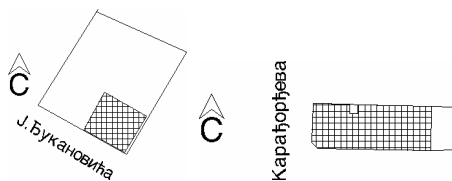

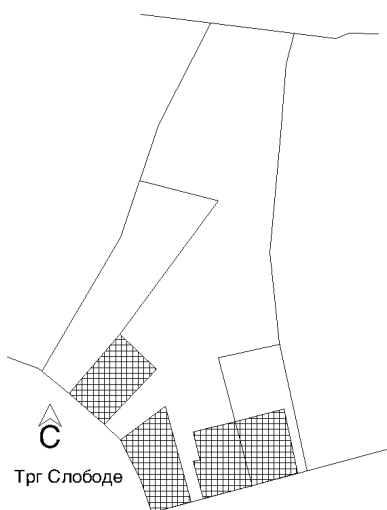
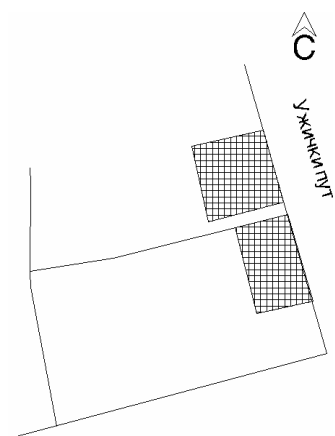
Слика 03.1. Ужице

Слика 03.2. Ариље

Слика 03.3. Косјерић

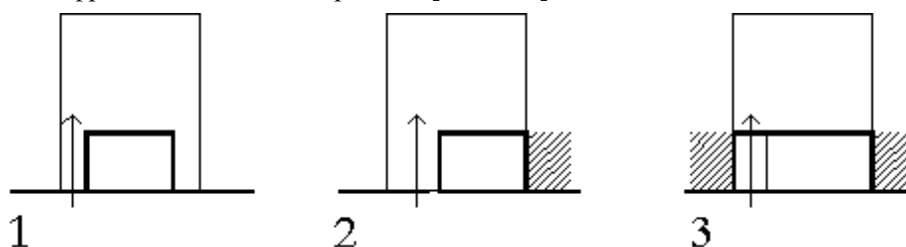
Слика 03.4. Пожега

Слика 03. Примери парцела у којима се објект налази на углу.

Куће на регулационој линији

У периоду под турском окупацијом овакав тип објекта је примењиван претежно у чаршији (пословној зони), док су објекти у стамбеним деловима града били слободностојећи и повучену у односу на регулациону линију улице, лоцирани у унутрашњости парцеле. Регулационим планом из 1863. године се јасно налаже да се објекти граде на регулационој линији. То је потврђено и планом из 1891. године који је захватио много већи део града обавезујући тако кориснике да имају усаглашен положај објекта на целој површини насеља (Кузовић, 2013в; Кузовић, 2014а)

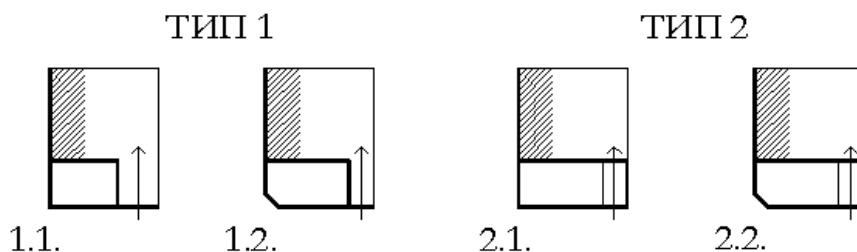
У односу на бочне границе парцеле објекат на регулационој линији може: а) заузимати средишни део уличног фронта, бити слободан са обе бочне стране; б) може бити уз бочну ивицу парцеле према једном од суседа, а са једне бочне стране имати слободан пролаз; и в) може заузимати целу ширину уличног фронта, без бочних пролаза. [Слика 4]

Слика 04. Примери карактеристичних положаја улаза на парцелу која се налази између углова блока: 1. Објекат заузима део ширине уличног фронта, не додирује бочне границе парцеле и улаз у парцелу је са једне од бочних страна објекта; 2. Објекат заузима део ширине уличног фронта, додирује бочне границе парцеле и улаз у парцелу је са једне од бочних страна објекта; 3. Објекат заузима целу ширину уличног фронта, додирује бочне границе парцеле и улаз у парцелу је кроз објекат.

Угаоне куће

Објекат на углу градског блока, према геометрији основе, може имати прав и засечен угаони део, формирајући на тај начин пету фасаду. Улаз у парцелу, у односу на објекат, може се формирати кроз капију која је смештена на једној од бочних фасада објекта или, уколико објекат заузима целокупну ширину уличног фронта, у пролазу кроз објекат.

Слика 05. Положај улаза у парцелу која се налази на углу блока

Слободностојеће куће

Ово су објекти који су повучени у односу на регулациону линију и не додирују границе парцеле ни једном својом фасадом. Ова група објеката карактеристична је за период турске управе када су скоро сви стамбени објекти грађени као слободностојећи и ограђени са високим оградним зидом. Након ослобођења, на овакав начин су грађене породичне виле.

Дворишне кућа

Кућа може бити саграђен на задњој граници парцеле, на бочној граници парцеле или у углу тако да две фасаде објекта заузимају две границе парцеле. Дворишних објеката у варошицама има веома мало. То су објекти грађени дуж једне од бочних ивица парцеле. Разлог за овакав приступ је у томе да су све парцеле имале издужен облик (мала ширина уличног фронта и велика дубина) те да је једини начин био изградња дуж бочне ивице. То су претежно приземни објекти, слабијег бонитета у односу на главни објекат на парцели и обично су служили за становање. У Ужицу сачувано је неколико дворишних објеката постављених на задњу границу парцеле који су спратни објекти и саграђени су у периоду између Два светска рата.

Закључак

Локација објекта у великој мери утиче на унутрашњу организацију стана. У зависности од тога колико је фасада објекта слободно за осунчавање опредељу се распоред спаваћег, салона и кухињског дела стана. У случају објекта у низу на располагању су две фасаде објекта где је скоро по правилу салон и спаваћи део (према улици) а кухињски блок према двориштву. Са три слободне фасаде (код двојне куће или куће у прекинутом низу) улаз се обично смешта на бочну фасаду остатак просторија у стану се организују скоро исто као код објекта у низу. Код слободностојећег објекта све четири фасаде дозвољавају осунчање тако да постоји велики број могућих решења. Највећи утицај на грађевинску парцелу има начин настанка насеља и локација парцеле у оквиру насеља. Велика је разлика између парцела у плански заснованим насељима и насељима која су регулисана. У плански формираним насељима, као што је Бајина Башта, формиране су парцеле које су усклађене са обликом градског блока и улицом. У насељима која су накнадно регулисана као што су Ариље и Косјерић грађевинске парцеле имају приближно правилну геометрију са малом ширином и великом дужином (до половине градског блока). У Ужицу је велики број градских саобраћајница, након регулације из 1863. и 1891. године, задржао своје правце из периода отоманске окупације. Такође, много објеката је страдало у великом пожару 1863. године. Првим планом, начињеним 1863. године разматран је само погорели део вароши бавећи се улицама и јавним просторима. План из 1891. године разматра и унутрашњу парцелацију унутар градског блока.

Пореко илустрација:

1. Slika 01-03. Autor (prema karti Vojnogeografskog instituta, Beograd).
2. Slika 04,05. Autor (prema skici sa terena).

Литература:

1. Vujić, Joakim (1902): *Putešestvije po Srbiji*, Beograd.
2. Evgenović, Maksim (1877): *Životopis Maksima Evgenovića*, Budimpešta.
3. Živković, Novak (1979): *Užički nemiri 1828-1838*, Užice.
4. Živković, Novak (1981): *Užice 1862.*, Užice.
5. Živković, Novak (1981): *Škole i učitelji u užičkom kraju*, Užice.
6. Živković, Novak (1984): *Okružje užičko polovinom 19. veka.*, Užice.
7. Živković, Novak (2000): *Užički okrug 1865-1880*, Užice.
8. Zdravković, Ivan (1990): *Dokumenti narodnog stvaralaštva u prošlosti*, Beograd.
9. Kanic, Feliks (1985): *Srbija – zemlja i stanovništvo*, Beograd.
10. Katastarski plan Kosjerića, Požege i Bajine Bašte iz 1934. godine, SKN Užice.
11. Kojić, Branislav (1949): Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji, Beograd.
12. Kojić, Branislav (1970): *Varošice u Srbiji XIX veka*, Beograd.
13. Kojić, Branislav (1976): *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*. Beograd: Izdavačko informativni centar studenata.
14. Kojić, Branislav (1941) Arhitektura srpskog sela - Šumadija i Pomoravlje, Beograd.
15. Kuzović, Duško (1998): Stanovanje u varošicama centralnog dela zapadne Srbije 1850-1950. godine, *Zbornik radova Drugi naučni skup „Unapređenje stanovanja '98“*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 41-47.
16. Kuzović, Duško (2013a): Kuća Miljca Trifunovića u Užicu iz 1845, *Istorijski baština*, Užice, broj: 22, str. 67-84.
17. Kuzović, Duško (2013b): Transformacija urbanog razvoja na primeru prvog urbanističkog plana Užica iz 1863. godine, *Arhitektura i urbanizam*, broj 36, IAUS, Beograd, str. 68-73.
18. Kuzović, Duško (2013c): Urbanistički plan Užica iz 1891. – ulična mreža i blokovi, *Izgradnja*, Beograd, vol. 67, br. 9-10, str. 393-398.
19. Kuzović, Duško (2014a): Generalni plan Užica iz 1891, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, Beograd, br.38, str.126-128.
20. Kuzović, Duško (2014b): Urbanistički plan Rogačice iz 1839, *Izgradnja*, vol. 68, br. 7-8, str. 352-358.
21. Maksimović, Branko (1978): Idejni razvoj srpskog urbanizma, period rekonstrukcije gradova do 1914. Beograd.
22. Maksimović, Branko (1962): Urbanizam u Srbiji, osnivanje i rekonstrukcija varoši u 19. veku. Beograd.
23. Maksimović-Pešić, Nadežda (1974): Učešće vlasti y stvaranju centara y selima Srbije y XIX veku, *Saopštenja*, broj 10, str. 175-190.
24. Maksimović-Pešić, Nadežda (2015): *Moravska kuća Srbije*, Beograd.
25. Maćura, Vladimir (1983): *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*, Beograd: Beograd projekt - Centar za planiranje urbanog razvoja.
26. Maćura, Vladimir (1984): Čaršija i gradski centar, razvoj središta varoši i grada Srbije 19. i prve polovine 20. veka. Niš: IRO Gradina.
27. Obradović, Stojan (1858): *Opisanije okruga užičkog*, Beograd.
28. Pavlović, Ljuba (1925): *Užička Crna Gora*, Beograd.

29. Pavlović, Ljuba (1930): *Sokolska nahija*, Beograd.
30. Pantelić, Dragiša (1936): *Vojno-geografski opisi Srbije pred Kočinu krajinu od 1783. i 1784.god*, Beograd.
31. Paton, Arnold Arčibald (1845): *Servia*, London.
32. Pirh, Oto Dubislav (1983): *Putovanje po Srbiji u 1829. godini*, Beograd.
33. Cvijić, Jovan (1931): *Balkansko poluostrvo*, Beograd.

THE POSITION OF THE HOUSE ON THE PLOT IN BOROUGHS OF WESTERN SERBIA IN THE 19th CENTURY

Summary: The greatest influence on the shape of the urban plot and the position of the building on it has the way of creating the settlement and its position within the block. Evident is the difference between plots in planned-based settlements and spontaneously built settlements. Plots formed in planned settlements (Bajina Bašta) have geometry in accordance with the shape of the block needs. Spontaneously built settlements and the subsequently regulated (Arilje, Kosjerić) the plots have a small width and a big depth. In Užice, the plan from 1863 considered the position of streets and public spaces. The plan from 1891 defines the division of the parcels within the block.

Key words: plots in Serbian boroughs, urbanism in Serbia in the 19th century, boroughs in Serbia in the 19th century, position of the building on the plot, urban design in Serbia.

V

ПРИКАЗИ

СНАЖНА ПОДСЕЋАЊА НА УЛАЗАК ГОСПОДА ИСУСА ХРИСТА У ИСТОРИЈУ И ДАНАШЊЕ ВИЂЕЊЕ ЊЕГОВОГ ДЕЛА

научни осврт на књигу:

**Дарко Гавриловић (2014), Мржње, ратови, демони
хришћанског света, Београд: Службени гласник**

У културном контексту наше епохе, све се више догађа да духовно одликована људска дела, чак и када иза њих стоји дуготрајан и замашан напор да се обликују, остају готово непримећена. Међутим, понеке књиге објављене од наших савременика, и то недавно, могу, са читалачким стрпљењем, да покажу и своју изузетност. Таква је књига Дарка Гавриловића *Мржње, ратови, демони хришћанског света*, изузетна по много чему. На првом месту, она се суочава са историјским чињеницама посртања и падова хришћанства на један трезвен и проживљен начин, показујући у интропатији и врлину разборитости, која уме практичним мишљењем да се уздигне до правих хоризоната очовечења, бацајући светло на суштаство. У ово време, када и директори Светске банке налазе за сходно да оцењују вредност и домете Православне хришћанске цркве, налазећи за њено место и улогу у свету само ружне речи, књига нам нуди указивања и на другачије разумевање, с обзиром на могуће разлоге за такве осуде, јер се показује наличје хришћанске идеје уопште у времену њеног дугог трајања, кроз посртања и падове и на Истоку и на Западу. У том смислу је она и својеврстан мелем на рану од безобзирних удара, јер омогућава виђење њихове несувислости и залудности.

Непрегледан низ података које Дарко Гавриловић наводи поводом првобитног сукоба хришћанства, везаног за јеврејски и римски свет, као противречност у установљаваним порецима, а затим и у сукобима са колекционарским гностицизмом и паганишућим јересима, који кулминирају у сукобу међу самим црквама, почев од раскола 1055. године, са критичким приступом и јасном интерпретацијом, казује нам нешто и о тежини противречности унутар

саме хришћанске идеје. Оне су енергичне у трајању колико и сама идеја, тако да не преостаје друго него превладавање негативности кроз образовање, кроз самоусавршавање у мисаоном духу које мотри на савршенство лика Господа Исуса Христа и приближава му се, не одустајући од суделовања у животу и околном свету. Хришћанска идеја сама превазилази и околишања и околности у историјским вртлозима, излазећи из њих понајмање као „луча микроkozма“ наше стварности, јер је саздана од сличне „светлосне материје“, као и заносни увиди нашег Владике Рада, његових исихастичких „умнијех чувстава“ и „срчане умности“. Исто тако и благородно, небески осијано срце светитеља и просветитеља Светог Саве у позиву на зренија као увиђања и разабарања ствари, срдачном молитвом као разазнавајућим разабарањем суштине бића, обасјава још увек и наше вековање века.

Дарко Гавриловић у својој књизи не попушта пред одавањима олаким обећањима, да га смету и заведу му поглед пред ружним појавама, које су се у дугом трајању хришћанства гомилале напретек, условљавајући и друштвена кретања у нашој савремености. Код њега Марксово оптуживање хришћанства да је лоше („опијум за народ“) због тога што је сиротињу-пролетеријат моралним начелима кочило у пробоју из лошег положаја, као и критика Хјустона Стјуарта Чембрлена, да је оно лоше јер штити слабе у друштву, па му тиме штети, указује и на прогоне хришћанства настављане у њиховом слеђењу. Али, за замор у хришћанству има и објективних разлога у прошлом веку: „Верски живот претрпео је озбиљан пад. Страхоте рата и послератни материјализам уништили су веру многим људима... Први пут, након античког проглашења за државну религију, хришћанство је постало мањинска религија.“¹ Разлоге за то он види у интелектуалном надвладавању просветитељства, кога је пратила свест о постављању начела индустријализације, за које је човек, неолибералистички гледано, неподесан (бољи су работи који се не умарају и не разболевају за експлоатацију), као и све уочљивије одсуствовање хришћанског морала.² Он не истиче толико одсуство врлинских дужности и правила понашања, колико апострофира смисао одговорности ума наш однос према свему што јесте и бива, па му смисао моралности не укида слободу, него је као умну претпоставку и омогућава. Ослобађање властитог стања свести од предрасуда је интелектуални задатак. Тако се показује да ни „хладни рат“ није исцрпљен звецкањем оружја, него је само пребачен на друго тле борбе око престижа, или залагања око суптилних начела суверености у модерном друштву, као гаранција супрематије или тзв. „нарочитости и успешности“. И као што је једном, шездесетих година, напоменуо један савремени филозоф, излажући дубља значења инсталација савремене технике у европској култури, да је рат од мира удаљен

¹ Дарко Гавриловић (2014), *Мржње, ратови, демони хришћанског света*, Београд: Службени гласник, стр. 83- 84.

² «Осим оваквих скандала Римокатоличку цркву, али и неке друге цркве, потресају и финансијски скандали, везани првенствено за луксузан живот високог свештенства.» (исто, стр. 80). Слободно тржиште идеја лишило се тежине и одговорности карактеристичних за хришћански морал, да би отклањајући ту интересну препреку што успешније пословало, тј. што ефективније га сузбијало.

као Заксенхаузен од Фракфурта, тако и ми можемо да кажемо да смо суштински и близу и далеко миру, посебно оном унутрашњем.

Свакако да су она начела, која су апостолске проповеднике подстицала у раду, да унапреде смисленост основних феномена људског бивствовања, све више замирала, па су увиди о учесталој негативности захтевали и немир јачег отпора. Кроз јачање духа, који је једини способан за супростављања очитој девастацији, тј. да непомирљиво показује да је кадар да овлада негативизмом усаглашавајући се са ситуацијом, аутор их осветљава према дубљем ситуативном значењу, дајући са приспелом одговорношћу достојан одговор, који је ојачан смислом и ослобођен за изворнија просевања.³ Ваља рећи да се у томе крије и део смисла бивствовања научног позива (барем оног у друштвено-хуманистичким наукама), да залазећи „себи иза леђа“, тј. са пребацивањем рефлексијама на другачије тло, препознају властити недостаци у себи и пронађу решења, сходно оном понашању, које је Господ Христос препоручио да се практикује са самим собом, изналазећи разлоге за помирење и настављање даље у част и славу смисла живљења самог живота. Удубљивање у њега указује на хоризонте успињања у духу који осмишљава и осмишљавајући осветљава, изводећи ствари на чистину битија.

Подразумевајући увиде изложене у обимној претходној студији, у којој се упуштао у разматрања појаве лика Господа Исуса Христа у историји на посредан начин,⁴ сада је то Дарко Гавриловић учинио непосредније, херменеутички праксологично, пратећи поимање могуће присутности Господа Христа и Његовог утицаја у црквеним и државним деловањима, те институцијама и људима који сачињавају појам «хришћанског света». Ту и сам тај појам света одржава делокруг садржаја који је читко издвојен за тематизацију, будући да је све у њему временом одлагано на доње линије и поприлично оспоравано, готово до поклича на елиминацију.⁵ Има света у присуствовањима мисаоним

³ «Очито да је хришћанима неопходно да се врате истинском хришћанству, а које је оличено у апостолском учењу... да хришћанство не би постало тек пука збирка поставки свечаног одржавања религијског чина. У том случају, оно више неће моћи да буде оно што хришћанство јесте, а то је жива лична заједница са Христом који оживљава, крепи и прожима свако подручје живота.» (исто, стр. 84) Сличну потребу за пуноћом изворности духа и присуства светиње у свету живота (чији је новији светионик Петар II Петровић Његош, или од милоште Владика Раде (свакако Петровић), не сматрајући да ичим запоставља «принципе метафизике» (објављене 1904-1912.г.), исказао је и наш савремени мислилац и историософ, Бранислав Петронијевић, пишући приликом избора за српског патријарха 1920.г.: «Да је наша православна црква једна реакционарно-клерикална установа као што је католичка, ја се нимало не бих бринуо за избор њенох поглавице. Али како она не претендује на то да своје догме наметне осталом свету, и како је она једна не само морална него и национална па тиме, посредно, и политичка установа, то нас избор првог српског патријарха мора интересовати... и ја бих, да сам члан изборног тела, рекао томе телу пре него што приступи избору следеће речи: ја осећам да је владика Раде сишао међу нас, бирајмо владика Рада.» /Бранислав Петронијевић, *Изабрана дела*, Т. 7.: Списи из практичне филозофије, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998., стр. 351-353./

⁴ Дарко Гавриловић (2009), *Исусов лик у историји културе*, Нови Сад: Stylos art, стр. 9

⁵ Дарко Гавриловић (2014), *Мржње, ратови, демони хришћанског света*, Београд: Службени гласник, стр. 86. Бранислав Петронијевић би рекао да је вероватноћа за помирљивост половична, а «супстанција света» и могућа као видљивија у динамичком стадијуму раширености светског простора, тек као развојни процес прелажења «у ток вечности» /Бранислав Петронијевић,

зрењима која бацају дубље светло на ствари, а има и времена за све што је важно, како би наш велики словенски (чешки) феноменолог Јан Паточка, рекао, да када се трага за пореклом ситуативног постојања у бризи за душу, истинскост се разоткрива по дубини, словећи из истинствовања. Истинословље подразумева и онај вид историософије, коју су ватрено развијали руски философи боготражитељи, браћа Трубецкој и Владимир Соловјов, Павел Александрович Флоренски и Иван Иљин, све до спекулативног феноменолога Алексеја Феодоровича Лосева и његових истанчаних богоимених отварања према истини света у (с)мисаоној проходности кроз историјска њена догађања, као попудбина савремене мисаоности.

Крећући од саме узавреле климе, тј. подразумевајући одавно изазване неспоразуме, он се упустио у разматрања свега оног што би да изврши неправичне одмазде, аргументовано пружајући отпор кроз налоге испостављене мисаоним достигнућима, са чиме је неутралисао главнину таквих покушаја, али са ипак упитном висином моралних стандарда, примећујући да су они у видљивом опадању или као да некако изумиру (то нису могле да зауставе ни рационалне доказне дилеме које су показивале неутемељеност већине владајућих просветитељских идеја, као ни лакше патентоване адаптације попут пропаганде расистичких трансформација хришћана у аријевске пророке, како би били прихватљиви, половином прошлог века). Ипак, барем су мимикрије разоткривене, тј. постављене препреке бољим разумевањима углавном склоњене, рашишћавајући саме трасе поимања за проходније приступе.

Оно што је готово природно истраживачу историјских збивања јесте дубинско разумевање појма времена, које се често поклапа и са добрим осећањем за коначност човековог бивствовања и трагањем за његовим смислом. У том правцу је отац Павел Александрович Флоренски давно предложио инструктивно сагледавање димензија стварности: «Вишедимензионални лик у свету – или тачније, у искуству – мањег броја димензија, не може бити опажен као *целина*, управо због свог вишег степена реалности – због *реалиорности* пуноће свог садржаја не може се сместити у исувише уске оквири нижег бића. Али та немогућност не искључује његово *узастопно* опажане, као низ одвојених момената његовог бића, или попут серије микротомских пресека који са своје стране, мада и не дају конкретну *представу*, ипак дају апстрактан *појам* о једној целини *чији* су они ликови. Узастопност пролажења тог низа момената и повезује вишедимензионални простор са временом које се, на тај начин, показује као неки еквивалент четврте димензије или, ако хоћете, четврте координате. – Тад сваки процес може бити разматран не као унутрашња измена оног што се мења, него као пролажење вишедимензионалног објекта кроз тродимензионални простор, а фазе развоја као једна другој савремене гране у бићу тог објекта, а не као узастопни стадијум... »⁶ Увођење у историософско поимање квалитативно другачијег или тзв. `новог` за историју културе почетком

Изабрана дела, Т. 1.: Метафизичке расправе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998., стр. 389-391./

⁶ Павел Александрович Флоренски, *Смисао идеализма*, Бгд., 2000, прев. стр. 94-95

XX в. јесте, да се поимање религиозности збива кроз сагледавања јединства стварности и његово осазнавање идејом богочовечности, која је универзална и онтолошки ортодоксна. Метод проверавања услова искуства и евалуација резултата који се достижу, одувек су били својина социјалног и економског, али и психолошки опремљеног научног става, све до спекулативних равни, на којима се захтевао рад на продубљивању и осветљавању проблема. Баш зато, непобитни успеси западне цивилизације у изградњи друштва не могу да служе као првобитни критеријум за оцењивање истинитости позиције и саме истинскости истине. Следећи историјски траг рекулпације изворног хришћанства, као начин разумевања стварности, он суверено постулише Оног Који све пушта да буде, обгрљавајући га својим енергијама, Бога Сведржитеља, што не само да држи на окупу све да се не распадне, већ и дарује боготворне дарове Духа. Нова стваралачка епоха и започињала је са довољно добрим разумевањем од Кога ти боготворни дарови Духа долазе, припремајући ону ведрину која је свима била потребна за достојанственији живот, са правом побожноћу као главним уделом који то достојанство и сачињава.

Својим унутрашњим логосом (разборитошћу, разумом) човек може да схвати („освешта“) свет, те да га својом вољном настројеношћу у потреби за сазнавањем разумева преко себе, и да самим тим начином упознаје и Бога, а са којом условљеношћу се сазнавање и егзистенција човека тесно узајамно повезују. Упознавање Бога условљава смисао постојања човека, као што се из виђења шта човек јесте, из показивања «свог» човека даје и много наслута о Богу, а са узајамним вољним садејством као својством таквог постојања, то упознавање има прилику да достигне унутрашњу сврху и самог установљавања човека у „свету живота“. Заједно са наслеђеном вером наследили смо такође и конфесионалне омразе и предубеђења, а заједно с грађанском религиозном културом и искључивост те културе. Али за оног ко у пустињи која се шири у низању дана по ниҳилизованом простору и стању неуравнотежености, насталом из привилегованог релативизма, те он слободно бира трагање за Господим Исусом Христосом, једва да ће лично да му буду занимљиви начињени стари рачуни, које је једна хришћанска конфесија почитавала другој, јер са прошлошћу не треба да се прекида историјски живот.⁷ У том смислу није са-

⁷ Али, пре заснивања сазнања у логосу (говору, смислу, разуму), сам феномен сазнавања као одликујућа особина човека међу другим бићима, треба да буде учињен видљивим, како би се доспевало до очигледности у ком смислу се са њиме сачињава оно што јесте живот (“...и живот је био светло човеку“ (Јн. 1, 4). Живот постаје смислен уколико слободно и сазнавалачки сабрано и саборно служи апсолутном и вишњем Добру (а не необавезном вансветском гледању из слободног занемаривања смисла), које је вечни живот, онај који оживотворава живот омогућавајући и проходност до стварне људске сврхе, а која је заједно с тиме у бризи за душу и апсолутна истина, умствено светло које прожима и осветљава све разумно и осетљиво. Наш се живот осмишљава уколико је разуман пут ка циљу по сабраној и саборној разумности (логосности), успостављен таквом херменеутиком фактичности да га она чува од бесмисленог блуђења. Захваљујући том свом унутрашњем *слову* човек сазнаје („освештава“) свет, а са вољним склоностима сазнавања може и ближе да се упознаје омогућитељем властитости склопова бића Богом Сведржитељем. Са профињеним позивом на покајање и ословљавањем осмишљености васколиког света, то лепо истиче и наш словенски феноменолошки историософ Јан Паточка: «Зар бесконачна дубина стварности није могућа управо и само због тога што се

мим тим континуитет проглашен водећим, а све остало споредним, него је време у унутрашњем додиру са смислом и као реално трајање и као отвореност његовог смисла дубље поринуто у суштаственост, снажније повезано са интелигибилним претпоставкама самог трајања, које је могуће разумети и из `истоја у битију`, Платоновој екстатичности бивствовања као усељеној оностраности или из обичног чулног обухвата егзистенцијом посматрано, као `негативно јединство садашњег тренутка` који услед додира са вечношћу читује оно што је сијаво са суштинском непропадивошћу. Још давно је мисаоно проницљиви Хегел истицао, како хришћанска идеја омогућава пуну конкретизацију апстрактних појмова једног и двојства, истог и различитог, као оних важних мисаоних одређења, која су надахнута мисаоним духом, када се сам Господ показао и открио општини као љубав: „То је онај приказ друге идеје као идеје у појављивању, где је вечна идеја постала непосредно веродостојна за човека, која заједно с тим прелази у духовно сазнање, а такође прелази у непосредну чулност, али тако да се у њој проналази кретање, историја Бога, живот који је сам Бог.“⁸ Из суштинске непропадивости додира времена и бића исијава и нескривена слика суштинског битија, као назретог правог бића, најбивствујућег, које све окупљајући и одржавајући пушта и да буде, да бивствује сходно слободи која исходи из Њега светотајински и енергично истовремено, али аутентично по модалитету, тј. мишљено историјски и сасвим непатворено као близина датостима пуноће присутњења.

Када се у научним исходима фаворизује успешност и ситуативно наглашава уносан социјални статус појединца, није баш најбоље да се изгуби из вида да умешност у техникалијама сналажења бива заснивана на одвраћању пажње, тј. на пренебрегавању услова датости чињеница у свету живота, као и на намерном заобилажењу непристрасног приступа, из духа објективности а не објективација и тационализација, са којима се исходују неправична надјачавања другог (такође и услова изнутра постављених од Великог Другог), да

њено дно не може видети, и није ли баш то човеков изазов и шанса у његовом успону ка смислу, који је нешто више од расцветавања и нестанка пољског љиљана у очима Божијих сила?» /Паточка, Јан (2013), *Избор из филозофских списа* (Има ли повест смисла?), Нови Сад: Академска књига., стр. 134./

⁸ “Das ist diese Darstellung der zweiten Idee als Idee in der Erscheinung, wie die ewige Idee für die unmittelbare Gewißheit des Menschen geworden, d. h. Erscheinen ist. Daß sie Gewißheit für den Menschen werde, ist nothwendig sinnliche Gewißheit, aber die zugleich übergeht in das geistige Bewußtseyn und ebenso in unmittelbare Sinnlichkeit verkehrt ist, aber so, daß man darin sieht die Bewegung, Geschichte Gottes, das Leben, das Gott selbst ist.“ (G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, Zweiter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965⁴., S. 308.) Ови прегнантно Хегелово мисаоно искуство и ортодоксно по суштину односа хришћанства и философије, а превазилазећи Ничеова спрдања са њима, на предлог Достојевског да се решење кризе света живота види у византијском хришћанству, Јан Паточка је продубио до сјајне једноставности: „Али прави фундамент хришћанства и поновног откривања вечности ипак претпоставља понављање нечега што је на самом почетку европске епохе било једина стварност: душе као онога у нама што је у односу са бесмртним, смрти неподложним елементом васељене који омогућује истину и у њој живот не на човека, већ истинског људског створа.“ /Паточка, Јан (2013), *Избор из филозофских списа* (Европа и европско наслеђе при крају XIX века), Нови Сад: Академска књига., стр. 150./

би онај трећи, био утишан и умирен. Свакако да он увек може да се утиша у незадовољству (одавно је и Сократ тврдио да је лако њему самом запустити уста, али када преостаје да се запусте уста и оне о чему Сократ говори, то засигурно није лако изводљиво, па се огромна мањина на то и усуђује).

Велики је цинизам похрањен у данашњем неолибералном социолошком гледању на 'широке народне масе' и на људство као на 'материјал рада', на средство за обраду или обуку, како би се са њеном успешношћу наводно стицао и услов за прихватљивост у коегзистенцији. У друштвима са повољније решеним социјалним стандардом муке и парње се чак више огољавају, тако да је и тежи ибрачун са нарастањем патолошких појава. Утолико је издизање изнад спутавајућих ограничења и грубости које често карактеришу концепције просветитељства, од суштинске је важности за појам слободе, који ваља да буде испуњен оном ширином духовних видика, што омогућавају јасност и разговетност у сагледавању и иначе компромитантног питања о пореклу и тачности видова бивствовања истине. Додуше, будући да наћи се у противречностима значи и наћи се у главној струји животних збивања, а не тек у интелектуалним кретањима кроз језик, њихово разрешавање у највећој мери зависи од духовног усавршавања нас самих и нашег суочавања са блудећим лутањима и приспевањима до неталуталости истине.⁹ Намерно прикривање луталачких стаза и представљање за истину, такође је веома изражено, па никакво огољено 'супростављање лажима' не може да се каже да је довољно на опрезу с обзиром на ту многослојевиту и раширену појаву.

Кроз сусрете са духом актуалне бесконачности, боготворни дух нас сабира и одржава на окупу у васколиким видовима нашег суштинског мишљења, колико год да су мисли из творевине и о створеном далеке од првобитности. Близу је и тешко докучив Бог, певао је Хелдерлин започињући *Патмос*, те као што је и Рајнер Марија Рилке у својим *Девинским елегјама* успео да заврши са чувеним – „Ко говори о победи / Издржати, све је“, тако сматрамо да и мали кораци постепеног окретања човека светотројичном Лицу Господа Исуса Христа, оном 'Великом Другом' у себи, сачињава покајање или преумљивање које је као потребну *conversio intellecti* снажно истакао и Јан Паточка у својим напомињаним суптилним разматрањима историјског живота и његовог смисла. Потребно је начинити простор у себи у који Господ може да уђе, да би га у

⁹ Обичајни живот носи своје противречности, али оне су ствар воље и напора да се конкретизују идеје у њиховој историјској профилисаности, подразумевајући патњу и бол, а Хегел је сматрао да се: „Вечна жртва овде састоји у томе, да се апсолутни садржај, јединство субјекта и апсолутног објекта предлаже индивидуи као непосредно уживање, и уколико је индивидуа примерена, тада то извршено примирје јесте Христово васкрсење.“ (Г. В. Ф. Хегел: *Фил. рел.*, Т. 2., с. 319/) И Вернер Бајервалтес као један од најдубљих савремених истраживача хришћанског учења о Светој Тројици, сматрао је да Хегелово рефлексивно довршење у себи и према себи као истоветног (идентитетног), уједно и највиша делатност самоосвештавања /*Selbstdurchlichtung*/, наводећи и његов позив на новозаветни стих да: „Бог јесте Дух, није тама, и никакве се боје или примесе не тичу чисте светлости“ /Werner Beierwaltes, *Platonismus im Christentum*, Frankfurt am Main, 2001., с. 67/, протегнуте и до његових становишта помирења са светом и живљења у коначности обасјаној идејом васкрсавања /Werner Beierwaltes, *Platonismus und idealismus*, Frankfurt am Main, 1972.: гл. 'Hegel und Proklus' s. 163-195/.

нама уопште и било, тј. отклонити оне његошевске страсти ћуди својствене дивљем вепру, а не човеку. Дарко Гавриловић и завршава своју студију са суптилним уверењем да оно може да започне и са стицањем вере (остваривањем смисленог убеђења) у могућност победе сила добра над смртоносним силама зла: „Управо је снага те приче схваћена као нешто што је Бог учинио за човечанство и за сваког појединца у њему, оно што је делотворна срж хришћанске поуке и хришћанског веровања.“¹⁰

¹⁰ Дарко Гавриловић (2014), *Мржње, ратови, демони хришћанског света*, Београд: Службени гласник, стр. 368. Неки животни полет који би самостално стварао без плана и био слободан од исходишта сад већ полако одлази у прошлост, заједно са механизмима виталистичких теорија и једностраним хјумовским и бергсоновским финитистичким објашњењима. Финитизам крајњих сврха и за Канта слови као нехотимична теоријска целисходност ума који је нужно интуитивно похрањен у инстинкту као бесловесној манифестацији свесног духа, али подразумева и као да то јесте априорни праколошки план интелигенције и промисли врховног бића Божијег. У свом делу *Принципи метафизике I-II*, Бранислав Петронијевић је на сувисао начин показао његову одрживост у доказним дилемама, инаугуришући и хиперметафизику као спекулативну философију која рекуperiше философска разматрања крајњих исходишта свега што јесте и бива, али и реанимише и оживљава мисли о изворној потрази за битијем Суштог, тј. Оног Који јесте Сушти - `опет умна сила торжествује` и `воскресење не бива нез смрти` (види Петронијевић, СД, Т.7., стр. 245).

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ:

- I. ДРУШТВО И ПОЛИТИКА
- II. ДРУШТВО И ПРАВО
- III. ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
- IV. КУЛТУРА И ИСТОРИЈА
- V. ПРИКАЗИ

THE CONTENT:

- I. SOCIETY AND POLICY
- II. SOCIETY AND LAW
- III. ECONOMY AND SOCIETY
- IV. CULTURE AND HISTORY
- V. REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005